

ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΛΕΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΑΠΟ ΝΕΕΣ ΠΗΓΕΣ ΒΓΑΛΜΕΝΗ
1715-1820

Ἐξ ἱστορίας, ἀφαιρέσεως τῆς ἀλη-
θείας, τὸ καταλειπόμενον ἀνωφελὲς γί-
νεται διήγημα.

Πολύβιος Δ'—XV (βιβλ. α', § 15)

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ
ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΑΛΕΞ. ΠΑΛΛΗ

ΑΘΗΝΑ
1935

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Α. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ

120693

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Τῆ μελέτῃ αὐτῇ τὴν προσφέρνω στὸ Ἑλληνικὸ κοινὸ ὕστερα ἀπ' ἀκούραστη κι' ἀδιάκοπη πολλῶν χρόνων ἔρευνα κι' ἀνασκαφὴ ἀμέτρητων, γνωστῶν κι' ἀγνώστων, ἱστορικῶν πηγῶν· εἶναι λοιπὸν ἡ ἐργασία τοῦτῃ καρπὸς ποῦ βγήκε ἀπὸ τὸ τίμιο μεταχειρίσμα, τ' αὐστηρὸ κοσκίνισμα, τὴν παραβολὴ τῶν πηγῶν καὶ τὸ συναρμόνισμά τους σ' ἓνα κάποιον, ὄχι τέλει, μὰ καλοσυνείδητο σύνολο. Ἔτσι ἔχω, μοῦ φαίνεται, τὸ δικαίωμα, σὰν ὁδοιπόρος ποῦ πέρασα ἀπ' ἄγριο λόγγο ἀγκαθερό, νὰ καυκηθῶ πὼς μπόρεσα, ἂν δὲν κάνω λάθος, καὶ βρῆκα τὸ δρόμο ποῦ ὀδηγᾷε στῆς Ἀλήθειας τ' ἀνθερὸ τὸ ξάγναντο.

Μ' ὄλη ὅμως τῇ διάθεσή μου τὴν καλόβουλη, κιντυνεύει τὸ βιβλίον μου εἴτε ἀθέλητα νὰ παρανοηθῆ, εἴτε σκόπιμα νὰ κατηγορηθῆ ἀπὸ πολλοὺς, ποῦ ἔχουν ἄδικη γιὰ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθεια γνώμη, κ' εἶναι στὴν πρόληψη δεμένοι—τὸ ξέρουν ἢ δὲν τὸ ξέρουν οἱ ἴδιοι—ἢ ἀπὸ ἄλλους σοφιστές, ποῦ ὁ σφοδρὸς μου λόγος κάποτε, οἱ μικρὲς ἀποστροφές μου ἐνάντια στὴ σκόπιμη ψευτιά, τὸ μουτζούρωμα ποῦ κάνω τῆς προμελετημένης πλαστογραφίας, μποροῦνε νὰ τοὺς δώσουν πάτημα καὶ νὰ μὲ παραστήσουν πὼς τὸ πάθος μ' ὀδηγᾷ καὶ μὲ τραβάει σὲ δρόμο σφαλερό. Μπορεῖ, ναί, ὁ λόγος μου, συχνὰ συρμένος ἀπ' τὴν ἴδια του τὴν ξάστερη δρομὴ, λαβὴ νὰ δώσῃ

σ' ὅσους ζητήσουν καὶ καλὰ ὑποφτους σκοποὺς νὰ βροῦν κρυμμένους ἀπὸ κάτου, καὶ νὰ πιστέψουν πὼς πατήσαν τέλος στὴν ἀδύνατη μεριά—κ' ἐκεῖ νὰ βάλουν τὴν ὑπόνομό τους. "Ὁμως τὴν ἀλήθεια δὲν τὴ χτίζει, δὲν τὴ θεμελιώνει ὁ λόγος μοναχός, ὅσο κι' ἂν τὸ πάθος τ' ἀγαθὸ τονὲ ψυχώνη, οὔτε πάλι τὴ γκρεμίζει ἢ κακοθέλητη ὑποψία μὲ τὰ κρυφονήτά της μέσα κι' ἀργαλειά. Ἡ ἀλήθεια εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια αὐτοθεμέλιωτη, ὄχι σὲ λόγια κούφια, μὰ σ' ἀτόφια πράματα. "Ἄν μὲ τραβάει ἢ φυσικὴ μου ὁρμὴ σφοδρὰ νὰ ὑπερασπίζωμαι ὅ,τι κρίνω δίκιο, μένει τὸ δίκιο ἀλύγιστο καὶ στοῦ συνήγορου τὴν παραφορὰ, μὰ καὶ στοῦ κατήγορου τὴ στριμμένη κρίση, τὴ διαβολὴ τὴ σκόπιμη μένουν τὰ πράματα, κι' ὁ ἀναγνώστης σ' αὐτὰ τὴν προσοχὴ του ἄς χαρίσῃ εἰλικρινά. Γιὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ποὺ γράφω, ἂν δὲ φτάνουνε τὰ παραπάνου, μὴν ἔχω, μὲ δυὸ λόγια, ἀπολογία· τὸ πολὺ τοῦ κακοῦ τῆς διαστροφῆς, τὸ ψέμα τ' ἀποθεριεμένο, ἢ πλάνη ἢ ἀποχαλινωμένη, ποὺ βάλανε σκοπὸ τους ν' ἀλλάξουν τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας τὴ μορφὴ καὶ τὴν οὐσία, αὐτὰ μ' ἀναγκάσανε νὰ γράψω ἔτσι. "Ὁχι ἓνας οὔτε δυὸ, μὰ δλάκερο-σινάφι ἀνθρώπων, ποὺ νομίσανε τὴν ἱστορία ἔρημο χωράφι, ἀκλαδιὰν ἄδεια ἀπὸ νοικοκύρη, μπῆκαν ἐκείπερα νὰ βλαστολογήσουν, καὶ πιαστήκανε στ' ἀγκάθια οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ποὺ τὰ φυτέψαν καὶ τ' ἀφήσανε νὰ πνίξουνε τὸν τόπο. "Ὁμως ζοῦσε ἀκόμα ἐκεῖ τῆς Ἀλήθειας τ' ἀγρολούλουδο, καὶ μόλις ὁ ἰδρωτὰς τοῦ ἀργάτη τοῦ καματεροῦ μπόρεσε νὰ τὸ ξεκρίσῃ ἀνάμεσα ἀπ' τὴν ἀρρωστιαρική, τὴ βαλτωμένη μούχλα καὶ στὸ ἡμερο τὸ φῶς τῆς μέρας νὰ τὸ παραδώσῃ.

Στὸ βιβλίον αὐτὸ δὲ θὰ βρῆ ὁ ἀναγνώστης ἔργο, ποὺ λέμε ἱστοριογραφικόν. "Ὅσο γιὰ τὰ χρόνια τῆς Σκλαβιάς, τέτοιο δύσκολο ἐπιχείρημα θὰ ἦταν ἄγουρο. Οἱ ἱστορικὲς ἀληθινὲς πηγὲς εἶναι λιγοστὲς κι' ἄνισες γιὰ τὴν κάθε πράξη εἴτε τὸ κάθε πρόσωπο. "Ἴσως καὶ ποτὲ δὲ θ' ἀποχτήσουμε ὅσες χρειάζονται πηγὲς νὰ κάμουν τὸ μελετητὴ ν' ἀποφασίσῃ καὶ νὰ θρονιαστῇ στὴν ἔδρα τὴν ἱερὴ τῆς Ἱστορίας καὶ μὲ φόβον νὰ πιάσῃ τὸ κοντύλι. Τὸ δύσκολο ἐπιχείρημα ποὺ ἀνάλαβα, ἀφοῦ μὴν δλάκερη δούλεψα ζωὴ νὰ γυρεῦω καὶ νὰ συμαξεύω τὸ χρῆσιμο ὑλικόν, ἦτανε νὰ γκρεμίσω πρῶτα ἓνα φανταχτερὰ χτισμένο ἀγέρινο παλάτι—καραβάν-σεραϊ πειδ σωστά—ὅπου ἀμέτρητοι ἄτεχνοι μαστόροι, ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς ἀλήθειας τὴν ἀπλὴ μὴ νοιώθοντας, μὰ ἀπὸ τὴν τύφλα τῆς ψευτιᾶς σπρωγμένοι, δουλέψανε, καθέννας κατὰ τὴν παράλογὴ του ὄρεξη, κι' ὅλοι τους:

σ' ἓνα τέλος βλέποντας, νὰ βάλουνε στὸν τόπο τῆς σεβαστῆς δέσποινας τῆς Ἱστορίας μιὰ παρδαλὴ κυρά, ποὺ ἀλλάζει τόσες προσώπιδες ὅσα κι' ὀνόματα μαζί, καὶ Πλάνη λέγεται κι' Ἀπάτη καὶ Πομπὴ καμαρωμένη, ποὺ ντροπιάζει τὴν Κυρὰ τὴν ἄλλη μὲ τὸ σεμνὸ πρόσωπο καὶ τ' ὄνομά της.

Τὸ ἔργο τοῦτο, ἐνῶ χαρίζει μιὰν ἀπόλαψη βαθειὰ σ' ἐμὲ τὸν ἴδιον, ποὺ τὸ δούλεψα μὲ τῆς ζωῆς μου τὸ χυμό, πολλές, φοβοῦμαι, πίκρες μοῦ ἐτοιμάζει. "Ὅσο γιὰ τὰ μίση τῶν κακῶν, ποὺ θὰ νοιώσουν κάποιον ἠθικὸ σεισμὸ ἀπ' τὸ ξαφνικὸ ξεσκέπασμά τους, θέλω νὰ πῶ τοὺς ἐνόχους τῶν ἴδιων τους πλαστῶν τους ἔργων, καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς κάθε ἄλλο στενοκέφαλον ἐπικριτὴ, κάθε πατριδολόγο, ποὺ τῶν ἱστορικῶν προσώπων τὰ ὀνόματα γιὰ κάλπικη μονέδα τὰ περνάει στὸ παζάρι, κάθε πολιτικὸ διαλαλητὴ, ποὺ ψαλλιδίξει τὴν ἱστορία στὰ χνάρια τῆς ἐπαρχίας του, κ' ἔτσι φτηνὴ κι' αὐτὸς πρᾶμα τὴν πουλάει, ὅλους αὐτοὺς κι' ἄλλους ἀκόμα εἶμαι πρόθυμος νὰ μὴν τοὺς λογαριάσω καὶ νὰ τοὺς ἀφήσω νὰ καοῦνε στὴν ὑπουλὴ φωτιὰ τῆς ἴδιας τους κακίας. Εἶναι ὅμως κι' ἄλλοι· οἱ κρυφοί, ποὺ δαγκώνουνε χωρὶς νὰ βγάλουν ἀπ' τὸ στόμα γαύγισμα, ποὺ ρίχνουν τὸ φαρμάκι τους ἀπὸ μακρυὰ, κρυφὰ-ἄλαλα· μπροστὰ σ' αὐτοὺς, ποὺ δὲν τοὺς ξέρω, ποὺ κανέννας δὲν ἀποφασίζει νὰ τοὺς πῆ, μένω ἀδύνατος, ξαρμάτωτος. Μέσα σὲ κοινωνία, ποὺ ἔχει πρῶτη τῆς τροφῆ τὴ διαβολὴ τὴν κρυφομίλητη, πιετό τῆς καθεμερινῆς τῆς κακολογιᾶς τ' ἀφιόνι, ἄς πάρῃ καθέννας τὴν ἀπόφασή του. "Θὰ παραδοθῇ στὰ δόντια τοῦ μυριόστομου θεριοῦ.

Βαθειὰ μοναχὰ θλίψη κάνει ὄχι ἢ κακία τῶν ζωντανῶν, μὰ τῶν νεκρῶν εἰδώλων ἢ θλίψη, ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ ψηλὸ σκαμνὶ τους. Ἡ τοπικὴ πρόληψη, ἢ σκόπιμη πατριδολογία, ἢ κούφια ρητορεία, στὸν τόπο μας, στολίζουν τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἔργα τους μὲ τόσα παραπανιστὰ τριαντάφυλλα καὶ κρόκους τῆς αὐγῆς, ποὺ ἢ δόξα τους, θαρρεῖς, αἰώνια θὰ βαστήξῃ· μὰ τὸ ξεγύμνωμά τους ὕστερα ἀπὸ τὰ μάταια τους στολίδια κάνει τὴ μέρα τους γοργότερη νὰ σβύσῃ, κ' ἢ νύχτα νὰ πλακώσῃ σκουντουφλή.

"Ὁμως τὸ χρέος εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ κάθε θλίψη. Τὸ ἠθικὸ ἐξελυματοῦ Ἑλληνικοῦ χαραχτήρα, ὅπως τὸν παρουσιάζει ἢ πολιτικὴ μας καὶ κοινωνικὴ ζωὴ, πρῶτα καὶ κύρια πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὴν ἱστορία, ὄχι τὴν παλιά, μὰ τὴν κοντινὴ, ποὺ εἶναι σάρκα καὶ αἷμα μας. Διαβάζοντας τὴν ἱστορία τοῦ τὴν ἀληθινὴ, θὰ μάθῃ ὁ λαὸς νὰ κρίνῃ καὶ τὰ σύχρονά του, ποὺ σ' αὐτὰ μέσα ζῆ καὶ βασανίζεται.

Ἡ φυσικώτερη σειρά τῶν μερῶν αὐτῆς τῆς μελέτης θὰ ἦτανε νὰ μπῆ πρῶτο τὸ μέρος, ποῦ φαίνεται στὸ βιβλίο τυπωμένο τελευταῖο, δηλ. ὁ «Ποιητικὸς θρύλος» — ποῦ γράφτηκε κίβλα πρῶτος — κ' ὕστερα νὰ μπῆ τὸ μέρος ποῦ ἔχει θέμα του τὸ θρύλο τὸν ἱστορικὸ καὶ σκοπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀληθείας ἀνάμεσα στὰ τεχνητὰ σκοτάδια αὐτοῦ τοῦ θρύλου. Γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὅμως τὸν κοινό, ὄχι τὸν ἐπιστήμονα, θὰ ἦτανε κουραστικὸ ν' ἀρχίσῃ τὸ διάβασμά του ἀπὸ τὸν ποιητικὸ θρύλο, ποῦ δὲν εἶναι παρὰ λαογραφικὴ μελέτη γραμμὴν μὲ καθαρὸ σκοπὸ νὰ ξεχωρίσῃ τὸ γνήσιο λαϊκὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ πλαστὸ.

Πρέπει τέλος νὰ εὐχαριστήσω ἐδῶ τὸν παλιό μου φίλο Κύριον Ἀλέξαντρο Πάλλη, τὸν ἔξοχο μεταφραστὴ τῆς Ἰλιάδας κ' ἀπὸ τοὺς πρῶτους οἰκοδόμο τοῦ Ἐθνικοῦ Λόγου, πεζοῦ καὶ ποιητικοῦ.

Ἀθήνα, τέλη Ἰουλ. 1934.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΘΡΥΛΟΣ

Α'.

Πηγὲς γνωστὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. — Ἀνέκδοτες προσθήκες. — Κριτικὴ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων. — Ο Θ. Κολοκοτρώνης καὶ οἱ ἱστορικοὶ τοῦ κόμματός του. — Προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία ἡρωϊκοῦ θρύλου. — Κριτικὴ τῶν φιλοκολοκοτρωνικῶν πηγῶν.

Ἡ πολεμικὴ ἱστορία τοῦ Μοριᾶ ἀπὸ τὰ 1715, ποῦ οἱ Τούρκοι διώξαν τοὺς Βενετσάνους, καὶ ἴσα κάτου ὡς τὰ 1820, λυπηρὸ νὰ τὸ πῆ κανεὶς πόσο εἶναι φτωχὴ σ' ἀξιόπιστα κείμενα, σὲ χρονικὰ θυμῆματα γραμμὲν ἢ ἀπ' ἀνθρώπους ποῦ εἶδανε τὰ πράγματα μὲ τὰ ἴδια τοὺς τὰ μάτια, ἢ ἀπὸ μάρτυρες ποῦ τ' ἀκοῦσαν καὶ ποῦ τὰ φυλάξανε στὴ θύμησή τους. Ἐνῶ δὲ μακαρίτης καθηγητῆς Σπ. Λάμπρος δημοσίευσεν μιὰν ὀλίγη συνάγωγὴ, ἢ νὰ πῆ κανεὶς σωστότερα κωδικοποίησι, ἀπὸ ἑκατοντάδες ἱστορικὰ σημεῖα γραμμὲν στὰ περιθώρια βιβλίων, τὰ περισσότερα, κ' ἀναφερόμενα σ' ὄλη τὴν Ἑλλάδα¹⁾, εἶναι παρὰ ἔξοχο, ὅμως ὄχι καὶ ἀνεξήγητο, πόσο λιγοστὰ εἶναι τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὸ Μοριᾶ· κανένα τέτοιο σύντομο σημεῖωμα δὲ βρέθηκε ἴσα μὲ τώρα, ποῦ νὰ μᾶς μιλή π. χ. γιὰ κάποιον σπουδαῖον περιστατικὸν τῶν Κολοκοτρωναίων, τοῦ Ζαχαριᾶ, ἢ ὑποιοῦ ἄλλου πολεμικοῦ ἐπίσημου ἀντρου τῶν χρόνων τῆς Σκλαβιάς στὸ Μοριᾶ. Φαίνεται πῶς ὁ ἀνεμοστρόβιλος τοῦ Τούρκου, ποῦ πέρασε καὶ στὰ 1769 καὶ ὕστερότερα μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν—ἀν λογαριάσουμε μοναχὰ τὰ δυὸ σημαντικώτερα ἀπὸ τοῦ Μοριᾶ τὰ τόσα ἀνακατώματα—καὶ τέλος τοῦ Ἰμπραήμ πασσά τ' ἄλωνισμα κατὰ τὰ 1825—1828, ὅλα αὐτὰ τὰ αἰτία βοηθήσανε στὸ γενικὸ σάρωμα τῶν γραφτῶν μνημείων τῶν χρόνων τῆς Σκλαβιάς²⁾, καὶ θάμα θὰ εἶναι νὰ βρεθῆ πειὰ καμιά χειρόγραφη ἀγνωστὴ πηγὴ. Λοιπὸν ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ τοῦ κατακαίμενου τοῦ Μοριᾶ τὸ ξέρουμε κατὰ πρῶτο λόγο ἀπὸ ἕνεσ πηγές, ποῦ ὁ Σάβας μᾶς τῆς ἔκαμε γνωστές, τῆς περισσότερες, στήν «Γουρκοκρ. Ἑλ-

1) «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ζ', 1910, σ. 118—812.

2) Ἡ πειὸ σπουδαία αἰτία, νομίζω, ἦτανε τὸ γενικὸ ξενίτευμα τῶν μορφωμένων κληρικῶν τοῦ Μοριᾶ. Ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία βγήκαν ἀμέτρητοι ἀνώτεροι κληρικοὶ Μοριῶτες, δεσποτάδες καὶ πατριάρχες, κατὰ τὰ χρόνια τῆς Σκλαβιάς.

λάδα» του—μένουν όμως άπειρες ακόμα ανέκδοτες σέ ξένα ιστορικά άρχεϊα— και κατά δεύτερο λόγο από λίγους ύστερόχρονους ιστορικούς, που γράφανε βιβλία για την Έπανάσταση και κάμιν αναδρομές πίσω προς τά χρόνια τά παλιότερα. Από τής δεύτερης αυτής τάξης τά έργα τά ιστορικά είναι πολύ λίγα ακόμα ανέκδοτα, καθώς τó έργο τού μακαρίτη νομάρχη Κοντάκη, άν και δέν ξέρουμε καλά-καλά τó περιεχόμενό του ¹⁾. Δεύτερο ανέκδοτο χειρόγραφο είναι τ' άπομνημονέματα τού μακαρίτη γερουνιστή κι' από τούς προύχοντες Μοραίτες τού 1821, τού Παν. Παπατσώνη, που μάς παραδίνει πολύτιμα ιστορικά περιστατικά τών πριν από τó 1821 χρόνων. Τó πρωτότυπο τώχω πρόχειρο στόν κάθε περίεργο. Λένε πώς κι' ó Κανέλλος Ντεληγιάννης άφησε χειρόγρ. έργο, μά ως τήν ώρα κανείς δέν τó είδε. Τελευταία έρχονται τ' άτίμητα σημειώματα τού Ρήγα Παλαμίδη, άγωνιστή τού 1821 κι' επίσημου πολιτικού Μοραίτη, από πατέρα Μοραγιάνη, προύχοντα τής Τριπολιτσάς, που είχε κάμει και γραμματικός κοντά στόν πασσαύ τού Μοριά και γνώριζε περίφημα τά πράματα τά πριν από τó 1821 ²⁾. Τέλος από τής τυπωμένες πηγές πολύ σπουδαία είναι τά βιβλία τών ξένων περιηγητών.

Γυρίζω στα έργα τά γραμμένα για την Έπανάσταση τού 1821 από γραφιάδες Μοραίτες, που, καθώς είπα, κάμουν αναδρομές πίσω προς τά χρόνια τά παλιότερα. Έχει κανείς έδω ένα παράξενο φαινόμενο μπροστά του. Όλοι αυτοί οι ιστορικοί, που ζήσανε και δράσανε κατά τήν Έπανάσταση, όλοι, χωρίς εξαίρεση, είναι πολιτικοί και στρατιωτικοί συντρόφοι τού στρατηγού Θ. Κολοκοτρώνη' όχι άπλοι άπαδοί, αλλά και σύβουλοι του κι' ύποταχτικοί, και συγγενείς του—μά έγραψε κι' ó ίδιος ó Γέρος τού Μοριά. Από τούς αντιπάλους του, προύχοντες είτε στρατιωτικούς, κανείς δέν αποφάσισε να γράψη, άν όχι για να χτυπήση τó Θεοδωράκη, αλλά να παραστήση τόν άγώνα τού Μοριά κατά τήν κρίση του, στα χρόνια τού πολέμου, ή τó λιγώτερο να υπερασπίση τó δικό του έργο, τó πρόσωπο που έπαιξε ó ίδιος, ή ακόμα πειό λιγώτερο ν' άπαντήση σ' όσα γραφτήκαν από τούς φίλους ή συγγενείς τού Κολοκοτρώνη ³⁾. Και είναι να μακαρίζη κανείς τó Γέρο τού Μοριά, που ευτύχησε ν' άποχτήση τόσους ιστορικούς και τόσους ύμνητες τών έργων του. Τó φαινόμενο τούτο, τ' αποκλειστικό και μονόπλευρο, τού πλήθους τών ιστορικών βιβλίων που γραφτήκαν από Κολοκοτρωνιστές—ός τούς πούμε μ' αυτό τ' όνομα τó επιγραμματικό—δέν μπορεί να εξηγηθί μοναχά από τή θερμήν αγάπη και τó θαυμασμό τών γραφιάδων συντρόφων ή συμπολεμιστών τού

1) Κάτοχος τού χειρογρ. είναι (έγραφα πριν πεθάνη) ó Τάκης Καντηλώρος.

2) Τά σημειώματά του αυτά, μαζί μ' όλο του τó άρχεϊο, τ' άπόχτησα με πολλά βάσανα, λίγα-λίγα, κνηγώντας τα τριάντα χρόνια όλακερα.

3) Σάν κάτι ανάλογο έπαθε και ή Ρούμελη' κανένας από τούς επίσημους που δράσαν εκείπέρα, πολιτικούς ή στρατιωτικούς, δέν αποφάσισε να πιάση τó κοντύλι. Κ' έμεινε τó έργο σέ πολεμικούς τής δεύτερης τάξης, στό Μακρυγιάννη, τó Σπυρομίλιο, τόν Κάσσομύλη με τά θαμαστά τους άπομνημονέματα (τού τελευταίου τó έργο ανέκδοτο). Περιττό ν' αναφέρω έδω και τά γνωστά έργα τού Παρραιβού, Κουτσονίκα κλπ., που ήτανε κι' αυτοί δεύτερης τάξης όπλαρχηγοί.

Γέρου. Τó φαινόμενο δέν μπορεί να είναι έτσι φυσικό και τυχαίο. Ό Θεοδωράκης, μετά τά 1834, πλούσιος και ξεπλωμένος πειά στής δάφνης του, δέν έμεινε αδιάφορος για τó ιστορικό του όνομα και τó έργο του, που θά παραδινότανε στήν ιστορία. Γνωστικός πάντα και προβλεπτικός, καθώς ήτανε και στα πολεμικά του χρόνια, σκέφτηκε πολύ σωστά να βάλη γερά ταμπούρια—άλλου είδους όμως αυτά—τριγύρω στήν ιστορική του μνήμη, και τά ταμπούρια αυτά, άμα εκείνος θάλειπε από τόν κόσμο, ν' αντιστέκωνται και να πολεμάνε τούς παλιούς έχτρους του. Έδω μοναχά ó Γέρος είναι που λαθεύτηκε. Δέν λέω, κανένας ως αυτή τήν ώρα δέν βρέθηκε να τού φιλονικήση τó έργο του τó πολύμορφο. Έσα-έσα μάλιστα, όλο βγαίνουν καινούργιοι θαυμαστές του και ύμνητες.

Ό τελευταίος ως τήν ώρα, ó Τάκης Καντηλώρος, δέν είναι άπλος μοναχά θαμαστής είτε ύμνητης τού Γέρου, μά φιλοδόξησε να γίνη ιστορικός του, με σκοπό χαραγμένο από πρώτα, να σβύση κάθε μελανό σημάδι από τή ζωή τού Θ. Κολοκοτρώνη και τών προγόνων του. Έδω έχω σκοπό να μιλήσω μοναχά για τó έργο τού «Ό Άρματωλισμός τής Πελοποννήσου», 1924. Στο βιβλίο τούτο ó συγγραφέας μεταχειρίστηκε, μαζί με τó σωρό τών φιλοκοτρωνικών βιβλίων, που τά περισσότερα μιν έχουνε πηγή και μόνη τó στόμα τού Θεοδωράκη, κι' όλες τής άλλες γνώριμες πηγές, δικές μας ή ξένες. Φυσικά τού ξεφεύγουν άπ' αυτές τής δεύτερες καμπόσες, π. χ. τά βιβλία τού Leak κι' άλλων ξένων περιηγητών. Γράφοντας όμως έγω κατόπι από τόν Καντηλώρο έχω να προσθέσω κι' άλλα ανέκδοτα βοηθήματα που μίλησα πειό πάνω γι' αυτά, δηλ. τά χειρόγραφα Παπατσώνη, Παλαμίδη κλπ.

Ήθελα όμως, πριν προχωρήσω στή μελέτη μου, να πώ λίγα λόγια για τής καθαρά Κολοκοτρωναϊκές, όπως τής είπα, πηγές. Πρώτη έρχεται ή ιστορία τού Α. Φραντζή' άν και κληρικός, ανακατεύτηκε πολύ στα κόμματα τά τοπικά τού Μοριά και τά γενικά τής Έπανάστασης. Φανατικός Κολοκοτρωνιστής, τοπικιστής στενός, έχτρός τών Μοραϊτών προυχόντων, προκάλεσε πολλά μίση με τó έργο του, μέσα κι' έξω από τó Μοριά. Ή ιστορία τού Φραντζή, μ' όλα όσα είπα πειό πάνω, είναι πολύτιμη για όσα γράφει αναφερόμενα στα πριν από τήν Έπανάσταση χρόνια' κι' άφου τυπώθηκε νορίτερα από τού Θ. Κολοκοτρώνη τήν αυτοβιογραφία, δέν είναι έπηρεασμένη από τά γραφόμενα τού Γέρου, είναι όμως από τά λεγόμενά του, άν και όσα έγραψε ó Φραντζής περι Κάπων Κολοκοτρωναίων βέβαια δέν θ' άρέσανε στό Γέρο. Τού Φραντζή ó θαυμασμός δέν είχε, φαίνεται, καθαρά άπρόσωπα έλατήρια' τού φτάναν όμως τά τοπικά του, τά στενά και φανατικά ¹⁾.

Έρχεται στή σειρά ή αυτοβιογραφία τού Γέρου' στό βιβλίο αυτό, τó

1) Ό χαρακτήρας τού Μοραίτη είναι, χωρίς εξαίρεση, πολύ τοπικός, κι' ή αγάπη προς τόν τόπο του τιμή τού κάνει, φτάνει να μη θέλη να νομίση πώς όλα τάκαμε και τά κάνει ó Μοριάς. Στο δεύτερο μέρος τής μελέτης μου για τά δημοτικά τραγούδια ό μοραϊτικός τοπικισμός παίρνει πολύ άσκημη μορφή. Γι' αυτά όλα ó ίδιος ó αναγνώστης θά κρίνη.

μέρος που κάνει λόγο για τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 πράματα εἶναι τρομερὰ φτωχικό, σημάδι πῶς ἄνθρωπος τόσο πλούσιος στὰ λόγια, καθὼς καὶ στὰ ἔργα του, δὲν ἔξερε περισσότερα νὰ πῆ. Ὅσο γιὰ τὴ διήγηση τῶν ἀπὸ τὸ 1821 καὶ κάτω περιστατικῶν, καὶ πάλι ὁ Γέρος γίνεται πολὺ ἀκριβός, τόσο που σὲ κάνει ν' ἀπορῆς. Ποῦ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ λόγοι, που τραβούσανε γύρω του ὀλάκερο λαό; Ποῦ ἡ λαϊκὴ του φαντασιά, τ' ἀμέτρητά του ἀνέκδοτα καὶ χωρατά, που σέρνανε κοντὰ του μαγεμένο τὸν πολεμιστή, που τὸ καθάριο ἐκεῖνο μοραίτικο πνεύμα, που κέρδιζε τὸ γέλιο τοῦ φίλου μὰ καὶ τοῦ ἐχτροῦ; Ἀπὸ μιὰ ζωὴ τόσο πολὺπλοκὴ καὶ δραστηκὴ περιέμενε κανεὶς πέντε τὸ λιγώτερο τόμους κι' ὄχι ἓναν, κι' αὐτὸν τόσο μισερὸν. Ὁ Τερτσέτης, που λέει πῶς ἔγραψε ἀπὸ τὸ στόμα του τὴ διήγηση του, παραστραίνεται πόσο βασανίστηκε ὡς που νὰ καταφέρει τὸ Γέρο νὰ μιλήσῃ, καὶ δὲν εἶναι παράξενο. Γιὰ τὸν Κολοκοτρώνη εἶχανε πειὰ σωθῆ τὰ λόγια μαζὶ μὲ τὰ ἔργα τὰ παλιά. Ἡ καλωσύνη τῆς καρδιᾶς του δὲν τὸν ἄφινε κανένα νὰ πικράνῃ. Ἔμπα κ' ἔβγα στὸ Παλάτι, παιδιὰ μεγάλα μ' ἀξιώματα ἀδελικὰ καὶ πολιτικά, συμπεθεριῆς μὲ Φαναριώτες — κι' ὁ Γέρος ἄλλαξε χαρτί· γίνηκε διπλωμάτης, προσεχτικὸς στὰ λόγια του, καὶ γι' αὐτὰ ὅλα δὲν ὑπαγόρευε μὲ πολὺ μεγάλη ὄρεξη τὴ ζωὴ του, κι' ἀπ' ὅ,τι ὑπαγόρευε χωρὶς ἄλλο ἔσβυσε πολλά, καθὼς τὸ δείχνουν οἱ σύντομες φράσεις, τὰ μασημένα λόγια μὲ τ' ἀποσιωπητικά, τὸ ὕφος συχνὰ τὸ δισταχτικόν. Τί τὰ θέλετε; τὸ βιβλίον τοῦ Γέρου ἂν δὲν καθρεφτίζει τὸ ἔργο του τὸ μεγάλο καὶ πλούσιο σ' ἀμέτρητα περιστατικά, καθρεφτίζει ὅμως τὸ χαρακτήρα του τὸν ὄχι σταθερό, τὴ γνώμη του τὴν ὄχι ἀσάλευτη, τὴν περιεργὴ ἀπόφαση ποῦ εἶχε λάβει νὰ μὴν τὰ πῆ ὅλα¹⁾ ἐνῶ ἀποφάσιζε νὰ διηγηθῆ τὴ ζωὴ του. Ἄλλαξε τάχα ὁ χαρακτήρας του μαζὶ μὲ τὰ χρόνια; Δὲν τὸ πιστεύω. Γιατί, πέστε μου, πῶς ἔβαλε τὸν ἀκράτητό του θιαμαστή Ν. Σπηλιάδη, τὸν πιστό του Μιχ. Οἰκονόμο, τὸν ὑπασπιστή του Φωτάκο²⁾, τὰ παιδιὰ κι' ἀγγόνια του νὰ γράφουν καὶ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸ ἔργο του; Ὁ Γέρος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ παλιός, ὁ πολυπρόσωπος καὶ πολυφάνταχτος, ὁ χαρακτήρας ὁ ἔγκεφαλικός, που ὅλα τὰ ὑπόταζε στὴν κρίση μὰ καὶ στὴ φιλοδοξία του.

Τὸ ἔργο τοῦ Ν. Σπηλιάδη, πολὺτιμο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Ἰ. Ἀγῶνα, εἶναι φανατικὰ τοπικόν, πιστὰ Κολοκοτρωνικόν. Ὁ χρηστότατος Σπηλιάδης «πελοποννησιάζει», καθὼς λέει ὁ βιογράφος του Γιάννης Φιλήμονας, κι' αὐτὸς φίλτατος τοῦ Γέρου κι' ὁμόγνωμός του στὰ πολιτικά. Πελοποννησιάζει, μὰ καὶ σφόδρα κολοκοτρωνίζει, λέω ἐγώ. Ὅσα ἀποβλέπουν τὴ ζωὴ τῶν Κολοκοτρωναίων πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 τὰ πῆρε ὁ Σπηλιάδης, χωρὶς ἄλλο, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Γέρου. Τὸ ἴδιο, χωρὶς ἄλλο, πρέπει νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ Φιλήμονα, θερμότατον Κολοκοτρωνιστή, μ' ὅλο τὸ ξύλο που ἔφαγε κατὰ τὰ 1826 ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Γέρου. Γιὰ τὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Φωτάκου δὲν εἶναι

1) Συγκρίνετε τὸ ἔργο του μὲ τοῦ Μακρυγιάννη τὸ ἔργο, που εἶναι γραμμένο ὄχι μὲ τὸ κοντύλι, παρὰ μὲ τὸ σπαθί.

2) Τὰ ἔργα τους γραφτήκανε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γέρου, 1843, τυπωθῆκαν ὅμως ὑστερώτερα. Μοναχὰ ὁ ἔγγονός του ἔγραψε ἀργότερα.

ἀνάγκη ν' ἀποδείξω πῶς ὅλα εἶναι γραμμένα κάτω ἀπὸ τὴ ματιὰ τὴν προστατευτικὴ τοῦ Γέρου. Ὁ γιὸς τοῦ Γέρου Γενναῖος μὲ τὰ ἱστορικὰ του ἔργα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅσο γιὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, στάθηκε δυνατὸς ὑπερασπιστὴς τοῦ ἔργου τοῦ πατέρα του μὰ καὶ τοῦ δικοῦ του, ὅσο ὅμως γιὰ τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, ὁ Γενναῖος πλούτισε μὲ προσθήκας δικῆς του παραπανιστῆς τὰ γραμμένα τοῦ πατέρα του¹⁾. Ὁ παλιὸς γραμματικὸς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη Μ. Οἰκονόμος δανείστηκε πολλὰ ἀπὸ τὴν αὐτοβιογρ. τοῦ Γέρου, μὰ ὡς γνώστης τῶν περασμένων, τῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, πρόσθεσε περὶ Κάπων τοῦ Μοριά πράματα που θὰ θυμώνανε τὸ Γέρο, ἂν ζοῦσε.

Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης δὲν ἤθελε ν' ἀκούῃ πῶς οἱ προγόνου του, κι' ὁ ἴδιος, δουλέψανε σὲ κοτζαμπασήδες Μοραίτες—αὐτοὶ ἦτανε τὸ μῖσος του ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κολοκοτρωναίων—ὡς Κάποι, καὶ γι' αὐτὸ στὴν αὐτοβιογρ. του μιλεῖ ὄχι γιὰ Κάπους, παρὰ γι' Ἀρματωλοὺς Κολοκοτρωναίους²⁾ ἐνῶ ἀναφέρει τῆς ἐπαρχίης που δούλεψε κάθε φορὰ ἓνας Κολοκοτρώνης, ξεχάνει νὰ βάλῃ τ' ὄνομα τοῦ κοτζάμπαση τοῦ ἐπαρχιώτη, που εἶχε Κάπο στὴ δούλεψή του ἓναν ἀπὸ τὸ σόι του. Αὐτὴ τὴν ἀδυναμία τὴν ἀπόχτησε ὁ Θεοδωράκης ἀρχίζοντας ὁ πρῶτος χρόνος τῆς Ἐπανάστασης, καὶ μαζὶ μ' αὐτὸν ἀρχίζοντας ἡ τρομερὴ φαγούρα που χώρισε τὸ Μοριά σὲ δυὸ κόμματα, ἡ καλύτερα κομμάτια, τὸ πολεμικὸ καὶ τὸ πολιτικόν. Ὁ Θεοδωράκης, ζώντας στὰ Ἐφτάνησα, γνωρίστηκε πολὺ μὲ τοὺς Ἀρματωλοὺς τοὺς Ρουμελιώτες, καὶ γυρίζοντας στὸ Μοριά ἀγαποῦσε πειὰ νὰ καμαρώνῃ ὄχι σὰν παλιὸς Κάπος Μοραίτης, παρὰ σὰν Ἀρματωλός. Ὁ Μοριάς, που ἔβγαλε τόσα παληκάρια καὶ κατὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ πρωτύτερα, πάντα ζήλευε, μὰ καὶ ζηλεύει — καὶ τιμῆ του εἶναι γι' αὐτὸ — τὴ Ρουμελιώτικη παληκαριά, εἶδος Ἑλληνικοῦ ἱπποτισμοῦ, που αἰῶνες ἀρματωλικῆς ζωῆς κληρονομικῆς — ὄχι Κλέφτικης μοναχὰ — τὴν πλάσανε καὶ τὴν κάνανε τόσο ὁμορφὴ καὶ τὴ στολίσανε μὲ τόσες παραδόσεις καὶ νόμους αὐστηροῦς, ἀγραφους. Μιὰ παροιμία μοραίτικη λέει: «Στὴ Ρούμελη εἶναι ἡ λεβεντιά καὶ στὸ Μοριά ἡ γνώση», καὶ ἡ παροιμία αὐτὴ εἶναι ἡ φυσικὴ γνώμη τοῦ λαοῦ τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ Μοραίτη, που εἶπε μιὰν ἀλήθεια ἱστορικὴ. Θὰ δῆτε ὅμως στὸ γ' μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ λαογραφικόν, ὄχι πειὰ τοῦ λαοῦ τοῦ ἀληθινοῦ τ' ἀγνὸν δημιούργημα, τ' ἀληθινὰ τραγούδια του, ἀλλὰ τοῦ λογιώτατου τοῦ διαστρεμμένου τὴν ἀνόητη προσπάθεια νὰ δημιουργήσῃ, μὲ δανείσματα ἀπὸ τὴ Ρουμελιώτικη λαϊκὴ ποίηση, καὶ νὰ πλάσῃ μὲ τὴν πρώτη αὐτὴ ζύμη τραγούδια ψεύτικα ἢ μισοψεύτικα, κι' ὅλα αὐτὰ μ' ἓνα σκοπὸ νὰ δημιουργήσῃ ἡρωικὴ ποίηση, ἀρματωλικὴ περήφανη ζωὴ τριγύρω στοὺς κατατρεγμένους Κλέφτες τοῦ Μοριά.

Νὰ πῆ κανεὶς τὴν ἀλήθεια, τὰ δημοσιευμένα ἔργα τῶν ἱστορικῶν, τῶν συντρόφων τοῦ Θεοδωράκη, που τ' ἀράδιασα λίγο πειὸ πάνω, δὲ μποροῦνε νὰ

1) Ὁ γιὸς τοῦ Γενναίου ὁ Θεοδωράκης, δηλ. ὁ γνωστὸς μὲ τὸ ψευδώνυμο Φαλέξ, μὲ τὰ φανταστικὰ στολίσματα που φάρτωσε στὴ μνήμη τῶν πρὸ τοῦ 1821 προγόνων τοῦ ὄχι μοναχὰ δὲ φώτισε τὴν πολεμικὴ ζωὴ τους, μὰ τὴ σκότισε χειρότερα.

λογαριαστούν ὡς ἱστορικὲς πηγὲς χωριστές, ἢ μιὰ ὄξω ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρὰ ὡς ἀλλάκια ποῦ ἀπὸ μιὰ καὶ μόνῃ ξεκινᾶνε πηγὴ, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Γέρου, κ' ἐνθ' ἄγονται κι' ἀπλώνονται μέσα στὴν ἱστορία τὴν ἐθνικὴ, φαίνονται σὰν ὁ ἴδιος σκοπός, τὸ ἴδιο χέρι νὰ τὰ κυβερνᾶ, ὁ σκοπὸς νὰ δημιουργήσουνε παλιὰ παμᾶδοση ἱστορικὴ, θρηλο ἠρωϊκὸ τριγύρω στ' ὄνομα τῶν Κολοκοτρωναίων. Κι' ὁ σκοπὸς αὐτὸς εὐκολώτερα καταφέρεται ἀφοῦ, καθὼς εἶπα, ἄλλες πηγὲς σύγχρονες τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ, πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, δὲ φανῆκαν ὡς τὴν ὥρα αὐτῆ πηγὲς ντόπιες, ποῦ νὰ γλυτώσαν ἀπὸ τοῦ καιροῦ τὸ πέρασμα. Ἡ ἱστορία ὅμως ἔχει κι' αὐτὴ τὴ μοῖρα τὴ δική της, καὶ νὰ ποῦ ἐλπίζω νὰ προσθέσω πειδὸ πλούσιο ὕλικὸ—καὶ πειδὸ γνήσιο—ἀπάνου σ' αὐτὸ ποῦ ἴσαμε τώρα ἔχει δοθῆ στὸ φῶς.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ σύντομη κριτικὴ ἐξέταση τῶν πηγῶν, καὶ μπαίνω ἴσα στὸ θέμα μου.

B'.

Ἐπὶ ἔχον Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821; — Μεινιάνηδες, εἶδος Ἀρματωλῶν, ἐπὶ Βενετοίνων. — Κατάργηση τῶν Μεινιάνηδων μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων. — Ἀρματωλικὴ ὀργάνωση στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα. — Πῶς βγήκε ὁ Ἀρματωλὸς ἀπὸ τὸν Κλέφτη. — Ἡρωϊκὸς βίος, ἦθη καὶ νόμιμα ἄγραφα τῶν Ἀρματωλῶν στὴ β. Ἑλλάδα.

Πρῶτο ζήτημα τῆς μελέτης αὐτῆς θὰ εἶναι: Ἐπὶ ἔχον Ἀρματωλοὶ καὶ στὸ Μοριᾶ ὅπως στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα; Καὶ τί λογῆς στρατιωτικὰ σώματα ἦταν οἱ Κάποι, ποῦ φαίνονται μοναχὰ στὸ Μοριᾶ; Καὶ τί διαφέρει ὁ Ἀρματωλὸς ἀπὸ τὸν Κάπο; Οἱ Ἀρματωλοὶ στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα ἦταν ὀργάνωση στρατιωτικὴ τῆς ὑπαιθρου γῶρας, εἶδος χωροφυλακῆς, καὶ εἶχε ἔργο τῆς τῆ φύλαξη, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τῶν στενῶν, λοιπὸν τὴ διατήρηση τῆς συγκοινωνίας καὶ τὴν τάξη γενικὰ στὴν ἐσχό. Ἡ ὀργάνωση αὐτῆ, φαίνεται, κληρονομήθηκε ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ βυζαντινὰ, γιατί βρισκοῦμε εἶδος «καπετανίκια» ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια. Στὴς ὀρεινὲς γῶρες τῆς Ἑλλάδας, ἀκόμα καὶ στὴ Σερβία, Βουλγαρία καὶ Ρουμανία, κρατοῦσε, ὡς φυσικὸ γέννημα τοῦ τόπου, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἀλωσης, ἡ ληστεία — κλέφτες τοὺς εἶπαν οἱ Ἕλληνες, χαιντοῦν οἱ ἄλλοι πειδὸ βορεινοὶ λαοί. Ἡ ληστεία εἶναι γέννημα, πρῶτα, φυσικὸ ἐνὸς τόπου καὶ ὕστερα οἰκονομικό· σ' ἓνα χωριὸ βρίσκεται πάντα ὁ πειδὸ ζωηρὸς καὶ πειδὸ ἀνυπόταχτος στὸ νόμο, κι' αὐτὸς, ἀπὸ τὰ μικρὰ του χρόνια ἀνήσυχος, ἀπὸ φυσικὸ του χαραχτήρα, θὰ δείρη, θὰ μαλλῶση, θὰ κλέψη, θὰ σκοτώση, τέλος θὰ πατήση τὸ νόμο, θὰ παρακούση τὴν ἀρχή, καὶ ὡς μόνον καταφύγιο του θὰ πιάση τὸ κλαρί, ὅπου θὰ σμίξη μ' ἄλλους ὁμοίους του. Σὲ γῶρες ὀρεινὲς, ὅπως καὶ σ' ἄλλες σὰν τοὺς ἀπέραντους βάλτους τοῦ Δούναβη καὶ τῶν ἄλλων ποταμῶν ἀνατολικώτερα, ἡ Τούρκικη ἀρχὴ δείχτηκε ἀνίκανη νὰ ὑποτάξῃ τοὺς ἀνυπόταχτους, κ' ἐδῶ-ἐκεῖ ἀναγκάστηκε νὰ συβιβαστῆ. Ἡ πολυχρόνια ζωὴ τῶν ἀποκηρυγμένων κακοποιῶν, ποῦ δὲν τρέχανε πολλοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν ἐξουσία, γιατί τοὺς βοηθοῦσε ἡ κακοποιία, τ' ἀπάτητα βουνά, οἱ κρυψῶνες τῶν βάλτων¹⁾, μόρφωσε σιγὰ-σιγὰ συστηματικὴ τὰξὴ ἀνθρώπων τῶν ἀρμάτων. Τότε στὴν ἴδια αὐτὴ τὰξὴ ζήτησε ἡ Τούρκικη ἀρχὴ τοῦ κακοῦ αὐτοῦ τ' ἀντιφάρμακο. Ἀναγνώρισε, περιοδικὰ, σ' ὅλη τὴ βορεινὴ Ἑλλάδα καὶ πάνου τὰ πειδὸ ὀνομαστὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ σώματα, μ' ἀρχηγὸς ἐκείνους ποῦ ἀναγνωρίζανε τὰ ἴδια, τοὺς ἔδωσε μιστὸ, μαζὶ μετὰ τὸν ἐπίσημὸ τους διορισμὸ, καὶ τοὺς ἔρριξε τὸ βάρος νὰ φυλᾶν τὴν τὰξην. Αὐτὰ τὰ σώματα εἶναι τὰ περίφημα Ἀρματωλίκια, μιὰ πολὺ ἀπλωμένη στρατ. ὀργάνωση στὴ β. Ἑλλάδα²⁾. Οἱ ἀρχηγοὶ τους, δουλεύοντας πιστὰ, γιὰ μιὰ χρο-

1) Καὶ στ' ἀπέραντα ἔλη τοῦ Ἀχελώου, τὸ περίφημο βαλτονῆσι Λεσίσι, μὰ καὶ στὴς λίμνες τοῦ Βραχωριοῦ βρισκαν οἱ Κλέφτες τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας καταφύγιο. Στὸ Λεσίσι, καὶ σὲ διάφορα γειτονικὰ νησάκια τῆς Ἀκαρνανίας, ὑπάρχουν ἀκόμα τόποι, ρεῖτια σπιτιῶν, ὅπου ζῆσαν οἱ πειδὸ περίφημοι Κλέφτες τῆς Ρούμελης.

2) Καὶ στὴ Μ. Ἀσία ἦτανε ντόπια ὀργάνωση τῶν νεοβενιῶν (στενῶν).

νική περίοδο, ξαναδιορίζονταν. Έτσι, με τους καιρούς που περνούσαν, τ' Αρματωλίκια, έχοντας ως δικαιοδοσία τους επαρχίες δλάκερες, συχνά κι' ομάδα από επαρχίες (τότε ο καπετάνος λεγόταν έξαρχος' αξίωμα δανεισμένο από τα εκκλησιαστικά) γενήκαν κληρονομικά. Η κληρονομική διαδοχή των Αρματωλικών δημιούργησε μιάν ειρηνική στρατιωτική κατάσταση μ' όλα τα αγαθά της, τὸν πλοῦτο (συχνά μεγάλη γηνοτροφία), τὼν ὄπλων καὶ τῆς φορεσιᾶς τὴν ἐπίδειξη, τὴν ἀνεση τὴν κοινωνική, ποῦ ἐπλασαν αὐτὸ ποῦ λέμε **λεβεντιά**, ἓνα σύνολο ἀπὸ σωματικά κ' ἠθικά χαρίσματα, τὴν ἀντρεία, τὴν ἀξιοπῆτα στὴν τέχνη τῶν ἀρμάτων (σκοποβολή, χειρισμὸ τοῦ σπαθιοῦ), τὴ λατρεία τῆς ἀντρίκειας ὁμορφιάς, τὸ σεβασμὸ τῆς γυναίκας¹⁾, τὴν ἀγάπη στὸ τραγοῦδι τὸ περῆφανο, ποῦ δόξαζε τὴν παληκαριά καὶ ζηλευτὴ τὴν ἔκανε ἀνάμεσα στοὺς συντρόφους, μὰ καὶ στὸ λαὸ ποῦ τοὺς καμάρωνε. Ἡ ζωὴ αὐτῆ τῶν Αρματωλῶν, μ' ὅλο ποῦ εἶχε τόσες χάρες, δὲν ἔπαυε νᾶναι ζωὴ κιντύνου καὶ πολέμου. Τὰ συνερίσματα μὲ τοὺς Κλέφτες τοὺς κατατρεγμένους, τὰ μίση τ' ἀμοιβαῖα ποῦ γεννοῦσαν, τοῦ Κλέφτη καπετάνου ὁ πόθος ν' ἀρπάξῃ τοῦ ἄλλου τοῦ τ' Αρματωλίκι, καὶ οἱ ματωμένοι ἀγῶνες ποῦ ἀκολουθοῦσαν συχνά, μορφῶσαν καὶ τῆς δυὸ αὐτῆς τάξεις τῆς ἀντίπαλης σὲ τρόπο θαματοῦ ἄξιος γιὰ τὸν πόλεμο, καὶ δουλέψανε τοῦ καθενός, Αρματωλοῦ ἔτε Κλέφτη, τὸ χαραγτῆρα τὸν προσωπικὸ ἀτσαλένιο, ἰδανικὰ ὁμορφο κατὰ τὸ πειὸ καθάριο πρότυπο ποῦ ἡ φαντασιὰ ἡ πολεμική, ἡ ἀκονισμένη κάθε μέρα στὴ φωτιά, μορφώνει. Καὶ δὲν ἦτανε μοναχὰ ἡ ἔχτρα καὶ τὸ συνέρισμα ἀναμεταξύ τους τὸ πρῶτο καὶ τὸ κύριο ἦταν ὁ Ἀρβανίτης, τ' ὄργανο τῆς Τούρκικης ἀρχῆς, καὶ μ' αὐτὸν παραβγαίνοντας Αρματωλοὶ καὶ Κλέφτες, καλλιεργοῦσαν τὸ πνεῦμα τὸ πολεμικὸ, ποῦ μόρφωσε σιγὰ-σιγὰ εἶδος νέου Ἑλληνικοῦ ἱπποτισμοῦ, τέλος ἦταν ὁ τύραννος, ὁ Τούρκος, ποῦ ἔσμιγε τοὺς δυὸ ἀντίξηλους, Αρματωλὸ καὶ Κλέφτη, καὶ τοὺς ἀδέρφωνε σ' ἓνα κοινὸ μῖσος, σ' ἓνα μύχιο, σκοτεινὸ σκοπὸ. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ Ἑλληγ. ἱπποτισμὸς αἰῶνες χρειάστηκε νὰ διαπλαστῆ καὶ νᾶναι ἕτοιμος μιὰ μέρα γιὰ κάποιον ἀνώτερο μοιραῖο προορισμὸ. Αὐτοὶ ἦταν οἱ Αρματωλοὶ²⁾.

Καὶ οἱ Κάποι; Πρέπει νὰ πῶ καὶ γι' αὐτοὺς ὅσα χρειάζονται. Οἱ Κλέ-

1) Ἡ ἀγγεία ἦταν ἱερὸς νόμος καὶ τοῦ φράγκικου ἱπποτισμοῦ.

2) Ἡ Ἑλληνικὴ παληκαριά αἰῶνες δλάκερους ἀκονίστηκε πάνου στὴν πέτρα τὴ σκληρὴ τῆς Ἀρβανίτικης παληκαριάς, καὶ βγήκε δοκιμασμένη καὶ σκληρότερη ἀπὸ τὴν πρῶτη (ὅπως τῶδειξε τὸ Μεσολόγγι ἀργότερα καὶ τοῦ Καραϊσκάκη οἱ νίκες). Ἄν παραβῆλη κανεὶς τὰ παλιά μας ἦθη τὰ πολεμικά, θὰ βρῆ ἀρκετὰ στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ τὴ ζωὴ τὴν Ἀρβανίτικη, τὸν τρόπο τοῦ ἀταχτοῦ πολέμου, τὴ μπέσα, τὴν ἀδερφωσύνη, ὅ, τι ὅμως πῆρε ἡ Ἑλληγ. παληκαριά δάνεισμα τὸ εὐγένισε καὶ τόκαμε ὁμορφότερο ὁ Ἀρβανίτης δὲ σεβόταν τὴ γυναῖκα στὸν πόλεμο, δὲν ξεχώριζε τὸ φτωχὸ στὴς ἀρπαγῆς του, οὔτε φύλαγε τὸ δεσμὸ τοῦ ἀδελφοποιτοῦ ὅσο ὁ Ἑλληγας πολεμιστῆς. Τὴν ὥρα τοῦ κιντύνου ὁ Ἀρβανίτης τὴ δεχότανε τυφλὰ κι' ἀφύλαχτα ὁ Ἑλληγας, στὸν κίντυνο, ἦταν ἀγροπνος καὶ τὸν ἀντίκρυζε γοργὰ σὰ γνώριμο παλιό, ποῦ ἤξερε νὰ φυλάγεται ἀπ' αὐτόν· κι' ὁ θάνατος ἄμα ἔφτανε, γινότανε δεχτὸς χωρὶς κανένα ξάφνισμα, σὰν ξένος ποῦ θάρχότανε μιὰ μέρα.

φτες ποτὲ δὲ λείψαν οὔτε ἀπὸ τὸ Μοριά. Τὰ χνάγια τους τὰ βρίσκουμε ἀκόμα ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Φράγκων. «Ἐν ἔτει αφλδ' ἄφησαν οἱ Φράγκοι τὴν Κορώνην ἀτοί τους, καὶ ἦλθε τότες ἓνας φλαμπουριάρης, καὶ ἐστάθη εἰς τὸν Μορέα, καὶ ἐμπιτάρησε τὴν Κορώνην, καὶ ἔπιασε καὶ τοὺς κλέπτας τοῦ Μορέως¹⁾. Κατὰ τὴ Βενετσάνικη κατοχὴ, 1685 — 1815, οἱ κακοποιοὶ πληθύνανε, καὶ βέβαια σ' αὐτοὺς ἀνάμεσα θάτανε πολλοὶ ἀντάρτες τῶν Βενετσάνων. Πρὶν ἀπὸ τὴν κατάχτηση τῶν Τούρκων, τὸ στρατ. πνεῦμα τοῦ Μοριά ἦτανε σὲ μεγάλο βαθμὸ ξαναγεννημένο. Γνωστοὶ εἶναι οἱ περίφημοι Stradioti, Μοραῖτες οἱ περισσότεροι. Ἡ Βενετιὰ, πολεμῶντας πάντα μὲ σώματα ξένων μιστοφόρων, βάνοντας τὸ πόδι στὸ Μοριά, στρατολόγησε καὶ νέα σώματα μοραῖτικα, καὶ μ' αὐτὰ πολεμοῦσε τοὺς Τούρκους' στοὺς πολέμους τῆς αὐτοῦς φαίνονται πολλοὶ ἥρωες Μοραῖτες.

Ὅσο γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση, πρῶτη ἡ Βενετιὰ σύστησε στὸ Μοριά καπετανάτα, δηλ. αὐτὸ ποῦ λέμε ἀργότερα Αρματωλίκια. Κι' ὁ Φιλήμονας (Ἰστ. Ἑλλ. Ἐπαν. Γ', σ. 414) βεβαιώνει τὴ σύστασή τους, μὰ ἔχουμε κι' ἄλλες πρόχειρες πηγές. Σὲ Ἑλληνικὸ περιοδικὸ²⁾ βρίσκεται σπουδαία μελέτη γιὰ τὴ Βενετσάνικη κατοχὴ τοῦ Μοριά. Συνοψίζω ἔδῳ: «Ἀρχίζοντας ἡ κατοχὴ, βρῆκαν οἱ Βενετσάνοι δυσκολία νὰ φυλάξουν τοὺς δρόμους καθαρούς. Ρουμελιῶτες καὶ Μοραῖτες, λιποτάχτες ἀπὸ τὸ στόλο τους καὶ τὸ στρατὸ τους, ἀντιστάθηκαν στὴν κατοχὴ. Τότε οἱ Βενετσάνοι ὀργανώσαν τὴν ἀγροφυλακὴ, τοὺς **Μεϊντάνηδες** (σημ. meidani' ἡ λέξη, ἀφοῦ εἶναι Τούρκικη, σημαίνει πῶς ἦταν πειὸ παλιά, καὶ σήμαινε ἐκείνους ποῦ «βγαίνανε στὸ μεϊντάνι», ὅπως λέμε καὶ σήμερα ὅταν θέλουμε νὰ δείξουμε ἀνθρωπο ποῦ προκαλεῖ ἓναν ἄλλο, ποῦ διαλαλεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἀντάρτη. Ἡ πρῶτη σημασία τῆς λέξης δείχνει πῶς στὴν ἀρχὴ Μεϊντάνηδες ἦταν οἱ Κλέφτες, καὶ μπαίνοντας στὴ δούλειψη τῶν Βενετσάνων πήραν καὶ τ' ὄνομα μαζί τους). Ὅμως ἀπ' αὐτοὺς πολλοὶ δὲ μείνανε πιστοί. Ὁ Βενετσάνος Προβλεφτῆς ἔγραφε: «Σπάνια πιάναμε ἓνα ληστή, ποῦ νὰ μὴν ἦτανε πρῶτα Μεϊντάνης». Οἱ Μεϊντάνηδες ἀναλάβανε νὰ καθαρῶσουν τὸ Μοριά ἀπὸ τοὺς κακοποιούς, μὲ τὸ βᾶρος νὰ πληρώνουνε κάθε ζημιὰ τῶν δευτέρων. Δῶσανε κ' ἐγγύηση νὰ φυλάνε τὰ στενὰ καὶ νὰ δουλεύουν πάντα κάτω ἀπὸ ἓναν καπετάνο. Ὁ Προβλεφτῆς ἔτσι τοὺς χώρισε σὲ δυὸ ἀντίπαλα στρατόπεδα, τιμῶντας τοὺς ἀναγνωρισμένους κ' ἐπικηρύχοντας τὰ κεφάλια τῶν ἀνταρτῶν. Συνεννοήθηκε καὶ μὲ τοὺς γειτόνους Τούρκους νὰ μὴ βοηθᾶνε τοὺς κλέφτες. Λίγα χωρὶα κλέφτικα τῆς Μεσσηνίας τὰ ξετόπισε καὶ τάστειλε νὰ ζοῦνε στὴν Καρύταινα. Ἐτσι ἔγινε ἡσυχία, καὶ οἱ Μεϊντάνηδες στερεωθήκανε στ' ἀξίωμα τους³⁾.

1) Σημείωμα χειρόγρ. ἀπὸ τὸ Μ. Γεδεών, «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» Γ'—1882, σ. 202.

2) «Ἐρανιστῆς», Ἀθήνα, 1844, σ. 829.

3) «Μετανάσταται παντὸς εἶδους κατέλαβον τὰς ὁδοὺς, ἐλήστευον τοὺς διαβάτας καὶ ἤρπαζον ἰδιωτικὴν καὶ δημόσιον περιουσίαν. Ὀλόκληροι συμμορίαί, Ρουμελιῶται, Πελοποννήσιοι, λιποτάκται τοῦ στόλου καὶ τοῦ στρατοῦ, συνήλθον καὶ ἀντεστάθησαν

Κατὰ τὰ 1708 βρίσκουμε ἀκόμα τοὺς Μειντάνηδες στὸ Μοριά. Ἐκθεση τοῦ Βενετσάνου Προβλεπτικῆ γράφει, τὸν ἴδιο χρόνο ²⁾: «Τὸ ἐπάγγελμα τῶν Μειντάνηδων εἶναι ἀχρηστο καὶ επικίντυνο μάλιστα, γιατί ὄχι μοναχὰ δὲ φυλάνε τοὺς δρόμους, ἀλλὰ οὔτε τὰ σπίτια καὶ τὴν περιουσία τῶν ὑπηκόων.... Ὅλοι οἱ ἄρπαγες καὶ οἱ κακομαθημένοι ληστὲς ἦταν ὡς τώρα Μειντάνηδες» πρέπει λοιπὸν αὐτὸ τὸ σύστημα νὰ καταργηθῆ. Μὲ τὸ σύστημα τῶν ἐγγυήσεων καθησύχασα τὴ Μάνη. Ἐξω ἀπὸ τὴ Μάνη σύστησα κοινότητες στὰ χωριά μὲ τὸ χρέος νὰ κυνηγοῦν τοὺς κακοποιούς. Σὲ μερικὲς περιφέρειες μάλιστα ζητήσαν οἱ χωριάτες νὰ συστήσουν τοπικοὺς ἀρχηγούς μὲ ἀνάλογη δύναμη, ποῦ νὰ φυλάνε τὰ σύνορα τῆς κοινότητος ¹⁾, καὶ οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοὶ διαδοχικὰ ν' ἀλλάζουν χωρὶς τὴ γνώμη τῆς κοινότητος. Ὅσο γιὰ τὸ στενὸ Μακρυπλάγι ³⁾, ὅπου κιντυνεύουν περισσότερο οἱ διαβάτες, ἀφοῦ οἱ Μειντάνηδες ποτὲ δὲ φανῆκαν ἀξιοὶ νὰ τὸ φυλάξουν, ἔρχετο τὸ χρέος στὰ γειτονικά χωριά, νὰ δίνουνε λόγο γιὰ κάθε ληστεία καὶ νὰ πληρώνωνται 4 σολδιὰ γιὰ καθὲ ἔφιππο διαβάτη κι' 8 γιὰ κάθε ζῶο φορτηγὸ». Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ τοῦ Προβλεπτικῆ ληστὲς εἶχαν ἀρπάζει τὸ δημόσιο θησαυρὸ στὸ δρόμο καὶ φύγαν ὕστερα κατὰ τὴ Ρούμελη, μὰ ὁ βεζὶρης τῆς Χαλκίδας φρόντισε καὶ τοὺς ἔπιασε, κ' ἔστειλε πίσω τὸ θησαυρὸ.

εἰς τὴν δημόσιον δύναμιν. Ὅταν διοργάνωσαν τοὺς ἀγροφύλακας (meidani), ἕνεκα τῆς γενικῆς ἐλλείψεως πάσης ἀσφαλείας, οἱ φύλακες ἔκαμνον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι βιαιότητος... Αὐτὰ (σ. τὰ χωριά) ὑπεχρεώθησαν νὰ διατηροῦν καθαρὸν τὸ ἔδαφος τῶν ἀπὸ κακούργου καὶ νὰ συμμαρτυροῦν καὶ ἀποζημιώσουν τὴν βλάβην, τὴν ὅποίαν αὐτοὶ ἤθελαν φέρει. Εἰς τὸν Ἄρμαστὴν ἔδωκαν ἐγγύησιν καὶ μετεχειρίσθησαν τὰ διανεμηθέντα ὕψα διὰ νὰ ἐνοιοῦν ὑπὸ ἓνα ἀρχηγόν κατὰ τῶν φαυλοβίων. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ φυλάξουν δεινὰς θέσεις καὶ περιβοήτους διὰ τὸ μὴ ἀσφαλές, ἐλάμβανον τέλος ἀπὸ τοὺς διαβάτας.— Διὰ νὰ ἐξαλείψῃ τοὺς ληστὰς ἀνίχνευσεν ὁ Γριμάνης τὰ μέσα, τὰ ὅποια ἄλλοτε μετεχειρίσθη ὁ Πάπας Σίξτος κατὰ τῶν κακούργων. Τοὺς διήρθεσε μεταξὺ τῶν, ἐσυγχώρησε τοὺς μετανοοῦντας, ἔθεσε τιμὴν ἐπὶ τῆς κερφαλῆς τῶν σκληρογυμνῶνων καὶ ἐπροσπάθησε διὰ καλῆς συγγενήσεως μὲ τοὺς πλειοτέρους τουρκικοὺς ἀρχηγούς νὰ ματαιώσῃ τὴν φυγὴν τῶν εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος. Ἐπέτυχε πρὸς τοῦτους νὰ παύσῃ τὰς μεγάλας ληστείας, πρᾶττομένας ἀναφανδόν.— Μεταγενεστέρως εὐρίσκομεν πολὺ πλέον εἰρηνικὴν καὶ ἀποχρώντως ἀσφαλῆ κατάστασιν. Ὁ Λορδανὸς στοιχάζεται ὅτι ἀρκεῖ νὰ δευθῆ αὐστηρὸς εἰς τὰς παρρησιαζομένας περιστάσεις, καὶ μᾶς δίδει παράδειγμα τῆς ἀσθηρότητός του ταύτης.— Οἱ χωρικοὶ τοῦ Ἰσαρίου, Βόστας (:) καὶ Γουσχωρίου (:) ἐγκαυχώμενοι εἰς τὴν δύσβατον θέσιν τῶν χωρίων τῶν ἐπὶ τῶν ὁρέων, κατελήστευον καὶ κατέσφαινον εἰς τὴν Μεσσηνίαν δὲν ἐβοήθησε διόλου ὅτι τοὺς ἐστέρησαν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῶν, ὁ Λορδανὸς συνέλαβε τὴν ἀποφασιστικὴν θέλησιν νὰ τοὺς ἐκτοπίσῃ. Τοὺς ἔδωκεν εἰς τὸ πεδῖον τῆς Καρυταίνης τόσον ἔδαφος, ὅσον εἶχον ἐπὶ τῶν ὁρέων καὶ ἐτοποθέτησε πλησίον τῶν τάγμα λογχοφόρων διὰ νὰ τοὺς ἔχῃ ὑπὸ φύλαξιν. Ἐν γένει ἔγινε τόση ἡσυχία, ὥστε πάλιν ἀπεκατεστάθησαν οἱ ἀγροφύλακες (meidani), καὶ αὐτὴ ἡ προφύλαξις ἦρκεν πλέον ἀποχρώντως. (Περιοδ. «Ἐρανιστής» Ἀθήνα, 1814, σελ. 849, μελέτη «Οἱ Βενετσάνοι εἰς τὴν Πελοπόννησον» μετάφρ.).

2) Δελτίο Ἰστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρ. Ε'—1896-1900, σελ. 509.

1) Ἐδῶ χαράζει, πρώτη φορά, ἡ ἰδέα τῶν Κάπων.

2) Ντερβένι τοῦ Λονταριοῦ (Μεγαλόπολης) στὸ δρόμο Τριπολιτσᾶς-Καλαμάτας.

Κατὰ τὰ 1715, προχωρῶντας ἡ ἐκστρατεία τῶν Τούρκων γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Μοριά, οἱ Βενετσάνοι θελήσανε νὰ προβάλουν ἀντίσταση ὄχι μοναχὰ στὰ κάστρα τους, μὰ καὶ στὸ περίφημο Μακρυπλάγι, ποῦ τὸ εἶδαμε παραπάνου. Τὸ περιστατικὸ τ' ἀναφέρει κι' ὁ Βιουε στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἐκστρατείας, μὰ τὸ περιγράφει κι' ὁ Βλάχος γραμματικὸς τοῦ πασσᾶ στὸ δικό του ἡμερολόγιο, ποῦ ὁ ἱστορικὸς Jorga τὸ μετάφρασε ἀπὸ τὰ βλάχικα καὶ τὸ δημοσίεψε γαλλικά. Γράφει λοιπὸν τὸ ἡμερολόγιο: «Εἶναι ἓνα Ντερβένι ποῦ τὸ φυλάν Ἄρματωλοὶ (martolodsches) σ' ἓνα πολὺ κακόβατο πλάτωμα ὕστερα ἀπ' αὐτὸ ὁ στενὸς δρόμος προχωρεῖ, λιθόστρωτο φυσικὸ». Στὸ βλάχικο κείμενο ἡ λέξις βέβαια ἀποδίνει τὴν τούρκικη προφορὰ μαρτολόξ, ποῦ τὴν ἔχουν καὶ τὰ παλιὰ τούρκικα λεξικά, καὶ δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ Ἄρματωλός. Εἶναι λοιπὸν περίεργο πῶς οἱ Τούρκοι γνωρίζαν τὴν Ἑλλην. αὐτὴ λέξις (δηλ. ἐξελληνισμένη ἀπὸ τὸ Ἰταλικὸ armatore, ποῦ σήμαινε πρῶτα ἐφοπλιστής, πειρατής, καὶ ὕστερα πέρασε στὴ στεριά μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ κακοποιοῦ, Κλέφτη κλπ.). Ἀπὸ τὴ ναυτικὴ σημασία, γιὰ νὰ πάρῃ ἡ λέξις Ἄρματωλός τὴν ἔννοια τοῦ στρατιώτη τῆς ἄτακτης χωροφυλακῆς τῶν χριστιανικῶν σωμάτων τῆς βορρῆς Ἑλλάδας, ἔπρεπε πρῶτα νὰ οργανωθοῦν αὐτὰ τὰ σώματα, καὶ γιὰ νὰ διαμορφωθῆ ἡ ὁργάνωσή τους ἔπρεπε αἰῶνες νὰ περάσουν. Λοιπὸν ἡ λέξις Ἄρματωλός ἦταν ἀπὸ πολὺ παλιότερα σὲ χρῆση παρ' ἀπὸ τὴν κατάκτηση τοῦ Μοριά. Ὅπως κι' ἂν εἶναι, καὶ τὰ δυὸ ὀνόματα, Μειντάνης κι' Ἄρματωλός, τὰ βρίσκουμε ἀπάνου-κάτου στὴν ἴδια ἐποχὴ νὰ ζοῦνε στὸ Μοριά, κι' ἀφοῦ ἔπεσε ὁ Μοριάς στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ὄχι μοναχὰ λείψαν οἱ χριστιανοὶ Ἄρματωλοὶ εἴτε Μειντάνηδες, ἀλλὰ λησμονηθῆκαν καὶ οἱ λέξεις. Στὴ Ρούμελη πάλι νίκησε ἡ λέξις Ἄρματωλός, καὶ λησμονηθῆκε τὸ «Μειντάνης». Ἐμεινε μοναχὰ κολλημένο στὸν περίφημον Ἄρματωλὸ Πᾶνο Μειντάνη, ἕναν ἀπὸ τοὺς πειδὸ παλιούς· ὁ Κασομούλης μάλιστα, στ' ἀνέκδοτο χειρόγραφο ἔργο του, τὸν περιγράφει ὡς τὸν πρῶτον Ἄρματωλὸ τῆς β. Ἑλλάδας. Ὑποχώρησε λοιπὸν ἡ λέξις ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴν σημασίαν της, καὶ γίνηκε ὄνομα πατρωνυμικὸ ἑνὸς μοναχὰ καπετάνου. Αὐτὸ σημαίνει πῶς τὸ «Μειντάνης» ὡς λέξις ἐπαγγελματικὴ δὲν ἦτανε συχνὴ στὴ Ρούμελη, καὶ γι' αὐτὸ πῆρε τὴν πατρωνυμικὴν σημασίαν σ' ἓνα μοναχὰ πρόσωπο, ἐνῶ τὸ «Ἄρματωλός», λέξις τόσο γνωστὴ στὴ βορρ. Ἑλλάδα, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ γίνῃ πατρωνυμικὸ ἑνὸς μοναχὰ ἀνθρώπου. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς λέξεις, καθὼς εἶπα, λησμονηθῆκαν ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ βενετσάνικα, ἀφοῦ ἔλειψε καὶ τὸ πρᾶμα, καὶ μοναχὰ τὸ ἀρμαδόρος μὲ τὴν σημασίαν καπετάνος στεριανὸς ἔζησε καὶ ζῆ σὲ μοιρολόι Μαυρομιχαλιάνικο, στὴ Μάνη.

Γ'.

Ἡ Τούρκικη κατάκτηση οργανώνει αὐστηρὴ τάξη καὶ ἀσφάλεια στὸ Μοριᾶ. — Σπαῖδες καὶ μπουλουκμπασῆδες. — Οἱ προύχοντες χριστιανοὶ παίρνουνε μεγάλη ἐπιρροὴ κοντὰ στὸν Πισᾶ. — Τὸ νέο πολίτευμα. — Δημητσάνας πολίτευμα. — Πρώτοι Κάποι. — Ὁργάνωση τῶν Ντερβενιῶν μ' ἀρχηγούς Ἀρβανίτες. — Ντερβενιῶν περιγραφή.

Φεύγοντας οἱ Βενετσᾶνοι, ἔχασε κι' ὁ Μοριᾶς τὴν παλιά του ἀκμὴ τῆ στρατιωτικῆς. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς περιφημοὺς παλιούς «στρατιώτες», ποὺ ὑπερασπίσανε γενναῖα τὰ κάστρα τοῦ Μοριᾶ, καὶ σῶσαν τὴ ζωὴ τους, ἀκολουθήσανε τοὺς Βενετσάνους· τὸ τέλος τους εἶναι ἔργο ἄλλης δύσκολης μελέτης. Ἀπ' αὐτοὺς λίγοι εἶτε πολλοὶ θὰ μῆχανε στὰ Βενετσάνικα σώματα τὰ συστημένα ἀπὸ κάθε ἐθνικῆς λογῆς ἐθελοντὲς στὰ Ἐφτάνησα, πρῶτα ἐπὶ Βενετσάνων, ὕστερα Γάλλων κλπ. Τοὺς Βενετσάνους, φεύγοντας, τοὺς ἀκολουθήσανε μυριάδες πληθυσμὸς — μαζί μ' αὐτοὺς καὶ οἱ Μείντάνηδες, καὶ τὸ σύστημά τους ξεριζώθηκε κι' αὐτό. Φαντάζεται κανεὶς τὴν γενικὴ φευγάλα τοῦ λαοῦ μὲ τὸ μπᾶσιμο τῶν Τούρκων καὶ τὸ ξάπλωμά τους σ' ὅλο τὸ Μοριᾶ. Μὲ τὸν καιρὸ, καὶ μὲ τὸ ξαναγύρισμα τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς, ἀπὸ τῆς χιλιάδες πρόσφυγες τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν νησιῶν κλπ. θὰ γυρίσανε πολὺ λιγώτεροι ἀπ' ὅσους φύγαν. Ὅσο γιὰ τὸ βουνίσιο πληθυσμὸ τοῦ Μοριᾶ, νομίζω πῶς ἀπ' αὐτὸν ὁ πανικός τοῦ Τούρκου πολὺ λίγους θ' ἀνάγκασε νὰ φύγουν· ὁ χωριάτης ἔχει τὰ βουνά του καταφύγιο. Ἔτσι, καὶ οἱ παλιοὶ Κλέφτες, οἱ ἐπὶ Βενετσάνων, δὲν πιστεύω νὰ παραιτήσαν τὰ λιμέρια τους. Τὸ πνέμα λοιπὸν τ' ἀταχτο καὶ πολεμικὸ λούφαζε.

Μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων, φυσικά, ἡ τυραννία γίνηκε πειὸ βαρειά. Στὸ σύστημα τῶν Μείντάνηδων μῆχανε Ντερβεναγάδες Ἀρβανίτες. Ἄς δώσω ὁμῶς ἐδῶ πρῶτα, κάποιες μαρτυρίες γιὰ τὴ νέα στρατ. ὁργάνωση τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Γ. Φιλήμονας στὴν ἱστορία του (Γ', 406) γράφει: «Κατακυριεύσας ἐκ δευτέρου περὶ τὸ 1714 (γρ. 1715) τὴν Πελοπόννησον παρὰ τῶν Ἐνετῶν ὁ Σουλτᾶνος κατέστησε σιπαχῆδας ἐν ταύτῃ, οὐ μόνον διὰ τὴν ἀσφάλειαν κατὰ πάσης ἐξωτερικῆς προσβολῆς, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τὸ ἐσωτερικὸν κατὰ πάσης ἐπαναστατικῆς ἀποπειρας. Τὸ περὶ σιπαχῆδων μέτρον ὑπῆρχε γενικὸν καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρωπ. Τουρκίαν. Συνίσταντο δὲ ὡς ἐπιπολὺ οἱ σιπαχῆδαι τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς δευτέρας ἐπιδρομῆς τῶν Ἐνετῶν διασπαρέντων φυγάδων Τούρκων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν ἠπειρον¹⁾. Μόνον τῆς Πελοποννήσου οἱ σιπαχῆδαι ἔχαιρον τὸ ἰδιαίτερον προνόμιον τοῦ μὴ ἐπιστρατεύειν ἔξω τοῦ Ἰσθμοῦ ἐπὶ παντὸς διδομένου πολέμου τῆς Τουρκίας». Τὸ Φιλήμονα ἔρχεται νὰ τότε συμπληρώσῃ ἡ ἀνέκδοτη ἀκόμα «Στα-

1) Λοιπὸν ξαναγύρισαν οἱ παλιοὶ σπαῖδες καὶ ξαναπῆραν τὰ παλιὰ χεῖματα.

τιστικὴ τῆς Μονεμβασίας» (μὰ ἀπὸ τῆς ἀπαντήσεως στὰ Εὐρωπ. ρωτήματα, ἐπὶ Καποδίστρια). Νὰ τί γράφει τὸ περίφημο αὐτὸ χειρόγραφο: «Οἱ Σπαῖδες εἶχον τὴν εὐθύνην τῆς ἀσφαλείας ἐκάστου χωρίου, ἐλάμβανον δὲ ἀπὸ τὰ προϊόντα τὸ 1/7 (χριστιανοὶ) καὶ τὸ 1/10 (Τούρκοι), καὶ εἰς τόσα μερίδια, λεγόμενα «σπαθιά», ὅσοι ἦσαν οἱ ὑποτιθέμενοι στρατιῶται τῶν». Ἡ τυραννία τῶν σπαῖδων βάσταξε ὡς τῆς ἀρχῆς τῆς Ἐπανάστασης· ἀπ' αὐτοὺς βγήκαν οἱ περίφημοι μεγαλοχτηματίες Τούρκοι τοῦ Μοριᾶ, ποῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα, ὅσοι σωθῆκαν ἀπ' αὐτοὺς, γνωρίζοντας τὸν τόπο, βοηθήσανε πολὺ ἀκολουθώντας τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων. Οἱ ἄλλοι πληρώσανε μὲ τὸ αἷμα τους τὴν πολυχρόνια τυραννία τους. Ὁ Α. Φραντζῆς γράφει στὴν ἱστορία του (Α', σ. 12): «Κατακτῆσαντες οἱ Ὀθωμανοὶ τὴν Πελοπόννησον, ὄχι μόνον ἐκ τοῦ ἴδιου μετ' αὐτῶν ὄντος στρατοῦ κατέστησαν φρουρὰς εἰς τὰ φρούρια, ἀλλὰ προϊόντος τοῦ χρόνου μετεκόμισαν καὶ ἄλλους Ὀθωμανοὺς ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ὀθ. Ἐπικρατείας (ἀπὸ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀσίαν), τοὺς δποιοὺς καὶ ἐτοποθέτησαν εἰς διαφόρους ἐπαρχίας τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον φρουριῶν καὶ πόλεων». Ὁ Α. Φραντζῆς ἐννοεῖ τῆς ἐπαρχίης ποὺ εἶχανε κάστρα καὶ πόλεις· ἐκεῖ ἦταν πειὸ μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ στρατ. δύναμη. Παρακάτου μιλεῖ ὁ συγγρ. γιὰ τοὺς πρώτους Κλέφτες ποὺ βγήκανε στὸ Μοριᾶ, μὰ τὸ ζήτημα θὰ τὸ δοῦμε κ' ἐμεῖς ἀργότερα. Καὶ σ' ἓνα ἀνέκδοτο χειρόγραφό του ὁ Θεσσαλὸς Διον. Πύρρος, ποῦ τῷχω στὰ χεῖρια μου («Ἑλλάδος περιήγησις» τόμ. Β') σημειώνει πῶς συναχτήκαν Ἀρβανίτες στὸ Μοριᾶ, μετὰ τὸ πάροισμό του ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἀρβανίτες ἀκόμα ἀκολουθοῦσαν κάθε φορὰ τὸ νέο διοριζόμενον πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ. Στ' ἀνέκδοτα σημειώματα τοῦ Ρήγα Παλαμίδη διαβάζω πῶς οἱ Τούρκοι τοῦ Πατρατζικιοῦ (Ἰπᾶτης, ἕως Ἀρβανίτες ἀποικοὶ) ἦταν πολεμιστὲς καὶ κυνηγοὶ καὶ πολὺ ἄγριοι, κι' ἀκολουθοῦσαν μὲ μιστὸ πολὺ συχνὰ τοὺς πασσάδες τοῦ Μοριᾶ ὡς ποῦ ὁ Ἀλή-πασσᾶς τοὺς ταπεινώσει.

Μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων Μείντάνης ἡ Ἀρματωλὸς δὲν ξαναφάνηκε πειὸ στὸ Μοριᾶ, καὶ ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου ταπεινώθηκε, μὰ δὲν ἔσβυσε ποτέ, καθὼς θὰ δοῦμε, ὁργανωμένη ὅμως «ἀρματωλικὴ» δύναμη ὡς τὸ 1821 δὲν παρουσιάστηκε. Ὁ Τούρκος ἀπὸ τὰ 1715 ἔδωσε μεγάλη δύναμη στοὺς προύχοντες, κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ δύναμη τῶν προυχόντων βγήκε σιγὰ-σιγὰ ἡ στρατ. ὑπηρεσία τῶν Κάπων¹⁾. Ὁ Φιλήμονας («Δοκ. περὶ Φιλ. Ἐταιρείας σ. 44) βεβαιώνει πῶς στὴ Ρούμελη τὰ καπετανάτα τῶν Ἀρματωλικῶν ἦταν δυνατότερα ἀπὸ τ' ἀξίωμα τῶν προυχόντων (ἐγὼ προσθέτω πῶς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, οἱ προύχοντες τῆς Ρούμελης πολὺ συχνὰ βο-

1) Γιὰ νὰ πάρουν οἱ προύχοντες τόση ἐπιρροή, θὰ πῆ πῶς ἡ ἐκτελεστικὴ δύναμη δὲν ἦταν ντόπια ἀπὸ χριστιανοὺς (ὅπως στὴ βορινὴ Ἑλλάδα, ὅπου οἱ Ἀρματωλοὶ μπόδισαν τὸ δυνάμωμα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῶν προυχόντων). Στὸ Μοριᾶ ὁ πασσᾶς φύλαξε δική του τῆ στρατ. δύναμη, καὶ μὲ τὸ μέσο τῆς ὁ χριστιανὸς προύχοντας γίνηκε πολιτικὸς κυβερνήτης τοῦ λαοῦ καὶ κράτησε κοντὰ του ταπεινὸ καὶ περιορισμένο τὸ σύστημα τῶν χριστιανῶν Κάπων.

θήσανε στην καταστροφή και τῶν Κλεφτῶν και τῶν Ἀρματωλῶν» σὲ πολλές ἐπαρχίες τὸ μῖσος προϋχόντων κι' Ἀρματωλῶν ἦτανε θανάσιμο, πρᾶμα ποὺ δείχνει τῶν Ἀρματωλῶν τὴ δύναμη, γιατί τὸ κράτος, γενικά, ὑποστήριζε πάντα τὸν κοτζάμπαση). Σ' ἓνα γράμμα του, 1824, ὁ Μαυροκορδάτος πρὸς τὸ Δ. Ὑψηλάντη γράφει, κ' ἐννοεῖ πάντα τὰ χρόνια τὰ πρὶν τοῦ 1821: «Ἐδῶ, εἰς τὴν Ρούμελην, οἱ Καπιτάνοι ἦσαν τὸ πᾶν, και αὐτοὶ εἶχαν πάντοτε τὰ πρωτεῖα και ὅλην τὴν διοίκησιν τῶν ἐπαρχιῶν, χωρὶς νὰ ἐρωτῶνται κἄν οἱ προεστῶτες».

Στὸ Μοριά ὄσο πειὸ δυνατὴ ἦταν ἡ τάξη τῶν προϋχόντων, τόσο ἡ τάξη τῶν Κάπων ἦτανε ταπεινὴ, ὑποταγμένη στὸν προύχοντα, μὰ κι' ἀπὸ τὸν Τοῦρκο ἀναγνωρισμένη. Ἡ ἕκαιθη χώρα τοῦ Μοριά, τὰ ἡμερα βουνά της, ὁ πυκνὸς της πληθυσμὸς, οἱ Τοῦρκοι στρατιωτικοὶ χηματαίς (σπαῆδες), ποὺ ἀπλόνανε τὴ δύναμή τους ὡς τῆς πειὸ ἀπόμερες και πειὸ βουνίστιες ἐπαρχίες, δὲ χωροῦσαν οὔτε Κλεφτουριά μεγάλη κι' ἀκατάβλητη, οὔτε ὄργανισμὸ Ἀρματωλικὸ, γέννημα τῆς πρώτης. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀπουσία τοῦ Ἀρματωλισμοῦ, ποὺ ἦτανε φυσικὸ ἀκόλουθο τῆς ἀπουσίας μεγάλου ἀριθμοῦ Κλεφτῶν, δὲ μπόδιζε τὸ λαὸ τοῦ Μοριά τὸ χριστιανικὸ ν' ἀνησυχῆ τὸν Τοῦρκο και τὰ βουνά του νὰ συχνάζωνται ἀπὸ τὴ ντόπια Κλεφτουριά, πάντα στὸν ἀριθμὸ της περιορισμένη.

Γιὰ νὰ δεῖξω ὅμως πόσο ἦτανε δύσκολο νὰ φυλαχτῆ ἀδιάκοπη Κλεφτουριά μέσα στὸ Μοριά, και στὰ βουνά του μάλιστα, παίρνω μοναχὰ ἐδῶ τὴν Καρύταινα και Δημητσάνα, γιὰ παράδειγμα, ἀφοῦ εἶναι ὄνομαστὲς ὡς κέντρα τῆς μοραϊτικῆς Κλεφτουριάς. Ἀπὸ τὴ σύντομη περιγραφή τους θὰ φανῆ πόσο ἡμερα και εἰρηνικὰ ζοῦσαν οἱ Τοῦρκοι, ἴσα-ἴσα μέσα στὴν καρδιά τοῦ μοραϊτικοῦ, ὅπως δὰ τὸν θέλει ὁ Καντηλῶρος, Ἀρματωλισμοῦ, ἐνῶ στ' Ἀρματωλίκια τῆς β. Ἑλλάδας, τὰ πειὸ βουνίσια βέβαια, ψυχὴ ζωντανῆ Τοῦρκοῦ δὲ βλογοῦσε: «Ὁ μουκατᾶς (φορολογικὴ περιφέρεια) Δημητσάνας με τὰ δυὸ κυριώτερα χωριά του Ζυγοβίτσι και Στεμνίτσα εἶναι χτήμα τοῦ Ὀσμάν, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δώδεκα hodja-khians τῆς Πόλης»), ποὺ χαίρεται τὰ εἰσοδήματα με τὴ συμφωνία νὰ πληρώνη τρία πουργιὰ σὲ κάποιον τζαμί κι' ἄλλα τέσσερα στὴν Πόρτα γιὰ τὸ χαράτσι. Ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Ὀσμάν εἰσπράττει 12 πουργιὰ ἀπὸ τὸ Χασάν-μπεη τῆς Τριπολιτσᾶς, (δηλ. τὸ νοικιαστὴ) ἀδερφὸ τοῦ Ἀλῆ-ἐφέντη, και οἱ προύχοντες τῆς Δημητσάνας (δεύτερο νοικιαστὲς) πληρώνανε στὸ Χασάν-μπεη 13 πουργιὰ γι' αὐτὸ τὸ χρόνο (1805). Ἡ δεκατιὰ πληρώνεται ἓνα στὰ ἑφτά. Οἱ ἰδιοχτῆτες τῆς γῆς εἶναι ὅλοι Ἕλληνες» στὴ χώρα μέσα ζοῦνε 300 οἰκογένειες Ἕλληνικῆς»¹⁾.

Καρύταινα (ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Ρ. Παλαμίδη, πληροφροῖα ποὺ δόθηκε σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν Κανέλλο Ντεληγιάννη τὸ 1841). Μέσα στὴν Καρύ-

1) Συχνὰ οἱ ἐπαρχίες (βιλαέτια ἢ καζάδες) παίρνανε τ' ὄνομα τοῦ μουκατᾶ.

2) Οἱ δυὸ αὐτὲς λέξεις εἶναι χωρὶς νόημα: ὑποθέτω πρὸς νὰ διορθωθῆ codja-ayans, δηλ. ἀνώτατοι ἄρχοντες.

3) Leake, Travels in the Moréa B', σελ. 64.

ταινα κατοικοῦσαν Τοῦρκοι 650, οἰκογ. 130, ἄρματα 30. Ἡ Καρύταινα εἶχε βόιβοντα και μπελούκ-μπαση με 30 Ἀρβανίτες. Στὰ Λαγκάδια ἦταν Τοῦρκοι 216, οἰκογ. 36 με 50 ἄρματα, και εἶχε και τζαμί. Στὸ γέρο-Ντεληγιάννη (ποὺ τοῦ κόψαν οἱ Τοῦρκοι τὸ κεφάλι κατὰ τὰ 1816) ἀνήκει ὁ ἔπαινος πὼς 29 χωριά τῆς ἐπαρχίας ἀπὸ τσιφλίκια Τούρκικα τᾶκαμε κεφαλοχώρια χριστιανικά¹⁾.

Ἀπὸ τὸν κατάλογο ποὺ ἐβαλα στὴ σημείωση φαίνεται καθαρὰ πὼς στὸ λιμέρι αὐτὸ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά, στὴν Καρύταινα, τόπος ἀδειανὸς γιὰ Κλέφτες δὲν ὑπῆρχε, μὰ κι' ὁ Μοριάς δλάκερος δὲν ἦτανε φτιασμένος ἀπὸ τὴ φύση νὰ φυλάξῃ και νὰ θρέψῃ ἀδάμαστη Κλεφτουριά, ὥστε ὁ Τοῦρκος ν' ἀναγκαστῆ νὰ ὄργανώσῃ ντόπια ἀντίσταση ἀπὸ χριστιανούς, ποὺ νὰ χτυπᾶνε και νὰ συμαζεῦονε τοὺς Κλέφτες, πρᾶμα ποὺ γίνηκε στὴ Ρούμελη με τὴν ὄργανωση τὴν πολὺ παλιὰ τῶν Ἀρματωλικῶν, ἀφοῦ ἡ τούρκικη ἔξουσία κατᾶλαβε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνάγκη της, πὼς ποτὲ δὲ θὰ ξερίζωνε τὴν Κλεφτουριά ἀπὸ τὰ κατσάβραχά της.

Τὸ πειὸ παλιὸ παράδειγμα τῆς παρουσίας Ἀρβανίτικου σώματος, ποὺ κυνηγᾶει Κλέφτες στὸ Μοριά, μᾶς τὸ δίνει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς R. Chandler στὰ 1765. Περνώντας ἀπὸ τοὺς Δελφούς στὴ Βοστίτσα, εἶχε ἀπαντηθῆ κι' ἐκεῖ με σώμα Ἀρβανίτικο, ποὺ κατᾶτρεχε τοὺς Κλέφτες τῶν Σαλώνων βάνοντας τὸ πόδι στὸ γυαλὸ τῆς Βοστίτσας, ἠῦρε ξαπλωμένους κάτω ἀπὸ τὸν περίορημο πελώριο πλάτανο ἓνα μπουλοῦκι ἀπ' Ἀρβανίτες (ποὺ φυλάγαν ἴσως ἐκεῖ νὰ μὴν περάσουν Κλέφτες Ρουμελιῶτες κυνηγημένοι στὸ Μοριά). Ὁ περιηγητὴς θέλησε νὰ μετρήσῃ τὸν κορμὸ τοῦ δέντρο, μὰ ἐκείνοι τὸν μπόδισαν, ἀπὸ πρόληψη. (Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, ἐκδ. τοῦ 1776, σελ. 286). Μιλώντας

1) Ἀπ' ἄλλο σπουδ. σημ. τοῦ Ρ. Παλαμίδη δίνω ἐδῶ κατάλογο τῆς Τουρκ. και Χριστ. ἰδιοκτησίας στὴν Καρύταινα, κατὰ χωριὸ: Μελιδόνι Χριστ. και Τουρκ. μαζί ἰδιοκτησία, Ἀπάνω Μαυροκάμπος Τουρκ. 3/4 και Χριστ. 1/4, Κάτω Μαυροκάμπος 1/2 Τουρκ. και 1/2 Χριστ., Ρένεσι, Καλιάνι και Μπέχρου, Ἀλπάνιτσα, Χουτούζα, Κερπινή, Καρνέσι, Κόμι, Νταβιά, Ζαράκοβα, Τσελεπάκου, Μαυριά, Κυπαρίσσια, Μελντέκου, Καρνές, Κουρουνιού, Ντεληγασάνι, Χωρέμι, Κασίμι, Βρωμοσέλλα, Κελκίσι, Κασιοχωρὶ, Μερζές, Συκιὰ και Κατσούλι, Βάρκος, Ἱμπραῖμ-Καράτουλα, Παλιομοῖρι, Παύλια, Ζουνάτι και Κατσιμπαλι, Καρβουνάγια, Σαρακῆνι, Γκλένοβα, Τρῦπες, Κοκορά, Κακουραῖκα και Τσιρίμπασι, Πυρί, Μπέλεσι, Ἀσπρα Σπίτι, Τσάρεσι, Τσοῦκα, Μπέτσι, Καραχασάνι, Λότι, Καλύβια, Παπαδιά, Ζέρζορα, Μπούζα, Ζουλάτικα, ὅλα τσιφλίκια τούρκικα, Δημητσάνα κεφαλοχώρι, ἔδινε τὸ χρόνο γρῶσια 1,050 στὸ Νουρ Ὀσμανιῆ τζαμί τῆς Πόλης, Καρύταινα κεφαλοχώρι, Χρυσοβίτσι κεφαλοχώρι, χωρὶς ποτιστικὴ γῆ, 2 χιλ. στρέμ. ξερικὰ, 16 καστανιές, 8 καριές, 6 συκομοριές, με δάση, Λαγκάδια με κουκουλίστρα, τσιφλίκι τοῦ Μουσταφᾶ ἀγά Ἀργαούτογλου, Ὁμέρ ἀγά, Ἀλῆ Τζοδλφι, Τζαφέρι, Ἰσμαῖλόπουλου κλπ., Κόκλα τουρκ. 1/2 και τῶν Δεληγιανναίων ἄλλο 1/2, Βρετεμπούγα τουρκ. 7/8 και χριστ. 1/8, Ἀγλανιτσιὰ τουρκ. 1/2, Λυκούρεσι τουρκ. 1/2, Ἀρκουδόρεμα χωρὶς ποτιστ. γῆ, στρέμ. ξερικὰ 1,008, 5 καριές, με δάση (κεφαλοχώρι), Μπάστα τουρκ. τὸ 1/2, Ντερέμπεη «δεμένον εἰς τὸν Δαράπχανα» (σ. ἰδιοχτ. τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Πόλης), Ρισβάναγα «δεμένον εἰς τὸ τζαμί τοῦ Μπεκιρ-πασσᾶ», Παλούμπα κεφαλοχώρι, μόνο 200 στρέμ. ξερικὰ, Τουρκόφαρι Τουρκ. και Χριστ. μαζί.

για τὸ Μοριᾶ, βίαια χωριστὰ τὴ Μάνη μὲ τῆς παλιῆς καπιτανίες της, ὀργάνωση στρατιωτικὴ ποὺ κρατοῦσε ἴσως ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ χρόνια καὶ πρωτότερα. Βρίσκω ὅμως σ' ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ 1828, πὼς κατὰ τὰ 1775 Ἀρβανίτης καπετάνος μὲ τοὺς συντρόφους του ζήτησε ἀπὸ χωριὸ τῆς Μάνης Παλιοχώρι «ἀρματολιάτικο», ποὺ θὰ πῆ θέλησε τ' Ἀρβανίτικα Ντερβένια, ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένα στὸ Μοριᾶ, νὰ τὰ σπρώξῃ καὶ κατὰ τὴ Μάνη. Τὸ Παλιοχώρι, ὑποθέτω, θὰ βρισκότανε στὰ σύνορα, τὰ τότε ὄχι καθαρὰ γραμμμένα, ποὺ χωρίζανε τὴ Μάνη ἀπὸ τὸν καθαρὸ Μοριᾶ. Πέντε χρόνια πρωτότερα, κατὰ τὰ Ὁρλωφικά, 1770, τὸ χωριὸ Γουῆβες, ἐπαρχία Μονοβασιάς, «κατεστράφη διὰ τὰς καπετανίας ὁποῦ περιεῖχε»¹⁾. Ἐδῶ λοιπὸν φαίνεται πὼς κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Μάνης, αὐτὸ τὸ χωριὸ εἶχε δικό του καπετάνο χριστιανό. Χωρὶς ἄλλο δὲν εἶναι ὁ λόγος γιὰ Κάπο. Κατὰ τὰ 1799 ὁ Γάλλος περιηγητὴς Rouquerville (ταξίδι στὸ Μοριᾶ τ. Α', σελ. 64) βρῖσκει σ' ὅλα τὰ στενὰ τῆς χώρας φρουρὲς στρατιωτικὲς, ποὺ κατατρέχουνε τὴν Κλεφτουριά· κ' οἱ φρουρὲς αὐτὲς εἶναι χωρὶς ἄλλο ἀπ' ἀταχτοὺς Ἀρβανιτᾶδες. Ὁ Γάλλος αὐτὸς περιηγητὴς ὡς ἐδῶ γράφει τὴν ἀλήθεια, ὅμως συχνὰ πέφτει σὲ λάθια σοβαρά, γιὰτὶ καὶ τὸ ταξίδι του ἦτανε φανταστικό. Ὁ Rouquerville μ' ἄλλους πατριώτες του ταξιδεύοντας, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν τρινημιᾶ, ζητήσανε καταφύγιο στὸ Ναβαρίνο. Ἐκεῖ πιαστήκαν ὄλοι σκλάβοι, γιὰτὶ ὁ πόλεμος Τουρκίας καὶ Γαλλίας ἦτανε κηρυγμένος (ὁ Μποναπάρτης εἶχε βγῆ στὴν Αἴγυπτο). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ αἰχμάλωτοι μὲ στρατ. συνοδεία πεζοὶ ὀδηγηθήκανε στὴν Τριπολιτσά καὶ οὐχίτηκανε στὸ κάτεργο. Ἔτσι ὁ Ρουα. εἶδε καὶ γνώρισε μὲ τὰ μάτια του τοὺς δρόμους ἀπ' ὅπου πέρασε, κ' ὅ,τι ἄκουσε τ' ἄκουσε ἀπὸ τοὺς χωριάτες. Στὴν Τριπολιτσά ἔμεινε φυλακισμένος ἑφτά μῆνες, κ' ἀπὸ τὴ φυλακὴ ἔπειτα στάλθηκε διὰ ξηρᾶς στὴν Πόλη. Αὐτὰ τὰ βεβαιώνει ὁ Leak ὁ Ἀγγλος ὁ τόσο ἀξιόπιστος²⁾. Στὴ φυλακὴ λοιπὸν ζώντας ὁ «περιηγητὴς» σὴναξε ἀπὸ προφορικὰ διηγήματα τὸ φίλικὸ γιὰ τὸ ταξίδι του στὸ Μοριᾶ. Ἡ περιπέτειά του αὐτὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο κατὰ τὰ 1798. Ὁ Rouquerville ὅμως γράφει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα πειὸ παράξενο· πὼς ἕνας Ντερβεντζήμασης (γενικὸς διοικητὴς τῶν στενῶν) μὲ μιὰ οὐρὰ (τοῦλι), ἔχοντας ἔδρα του τὸ Μεσολόγγι, «ποὺ βρῖσκεται στὴν Ἀρβανιτιά», εἶχε τὴν εὐτύχη νὰ φυλάῃ τὰ πασσαλίκια τοῦ Μοριᾶ καὶ τοῦ Γριπονησιοῦ. Τὸ σαντζάκι τῆς Ἐύριπος ἀπλωνότανε σ' ὅλη τὴ Ρούμελη, μ' αὐτὴ τὴν ἐξάφραση· στὸ Κάρελι (Ἀκαρνανία) ὁ μουσελίμης διοριζότανε ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν Πόρτα, γιὰτὶ τὰ δοσίματα ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸ σαντζάκι αὐτὸ ἦταν ἰδιοκτησία τῆς Βαλιντέ-Σουλτάνας· οἱ ἐπαρχίες πάλι τῆς κεντρικῆς Ρούμελης Ἔπαχτος, Ἀπόκουρη, Κράβαρα, Καρπενίσι, Πατρατζίκι καὶ Δομοκὸς σκηματίζανε χωριστὸ σαντζάκι μὲ πρωτεύουσα τὸν Ἐπαχτο, καὶ τέλος ὁ Ἀσπροπόταμος (Πίνδος) καὶ τ' Ἀγραφα πηγαίνανε στὸ σαντζάκι τῶν Τρικκάλων. Αὐτὰ ὡς τὸν καιρὸ ποὺ ὁ

1) Αὐτὰ κατὰ τὴ χειρόγρ. στατιστικὴ τῆς Μονοβασιάς.

2) Recherches in Greece, London, 1814, σ. 416.

Ἀλήπασσας ἀνάλαβε τὴ διοίκηση αὐτῶν τῶν περιφερειῶν, 1783 (ἀπὸ ἐπίσημο ἴστορ. χειρόγραφο). Ὅτι ὅμως τὸ Μεσολόγγι χρημάτισε ποτὲ ἔδρα πασσᾶ, γενικοῦ Ἀρματολοῦ Μοριᾶ καὶ Ρούμελης, εἶναι ψέμα.

Σημειῶνω τώρα ἐδῶ μερικὰ ἀπὸ τὰ Ντερβένια τοῦ Μοριᾶ, ποὺ τὰ φυλάγαν Ἀρβανίτες Ἀρματολοί. Ὁ Ἀγγλος Dodwell ἤθεε Ἀρβανίτικο Ντερβένι μεταξὺ Πάτρας καὶ Βοστίτσας, «ὅπου σταθμεύει Ἀρβανίτικη φυλακὴ» ἐκεῖ κοντὰ εἶναι μιὰ θέση ποὺ λέγεται Λαμπιρταμπέλια», πολὺ γνωστὴ καὶ σήμερα («Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα» 1819, Α', σελ. 127). Ὁ Leak (Α', σελ. 58) ἀπάντησε ἄλλο Ντερβένι, τὸ περίφημο Κλειδί (ἢ Καϊάφα), στὸ δρόμο ποὺ φέρνει ἀπὸ τὴν Ἡλεία πρὸς τὴν Καρύταινα, θέση ποὺ καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἦτανε σπουδαία· ὁ περιηγητὴς ὅμως περνώντας τὸ Κλειδί, 1805, γράφει: «Ἐδῶ ἦταν ἄλλον καιρὸ ἕνα Ντερβένι...», ποὺ σημαίνει πὼς κατὰ τὰ 1805 εἶχε καταργηθῆ ἡ Ἀρβανίτικη φρουρά. Ἄλλο Ντερβένι ἦτανε κοντὰ στὸν Ἀχλαδόκαμπο, στὸ δρόμο ποὺ πάει ἀπὸ τ' Ἀργος στὴ Τριπολιτσά¹⁾. Ὁ Leak γράφει: «Τὸ χωριὸ Ἀχλαδόκαμπος ἀνήκει στὸ βιλαέτι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, κ' ὅπως ὅλα τὰ χωριὰ αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας, εἶναι κεφαλοχώρι. Ὡς ντερβενοχώρι διατηρεῖ μὲ δικὰ του ἔξοδα μερικὸς φύλακες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν δρόμων, καὶ γιὰ τὴν ὑπηρεσία ποὺ προσφέρει δὲν ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ φιλοξενηῖ τοὺς ταξιδιώτες²⁾. Ἐδῶ ἡ φυλακὴ αὐτὴ τοῦ Ντερβενιοῦ εἶναι Ἀρβανίτικη πληρωμένη» (τ. Β', σ. 334). Ἄλλο Ντερβένι, στὸν καζᾶ τοῦ Μυστρᾶ, ἀντίκρου ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα τοῦ Μαλεβοῦ, βρῖσκει ὁ Leak (τ. Α', σ. 124). Ταξιδεύοντας εἶχε μαζί του καὶ συστατικὰ γιὰ τὰ Ντερβένια ποὺ βρισκότανε στὰ σύνορα τῶν Μπαρδουνοχωριῶν. Τὰ Ντερβένια αὐτὰ τὰ φυλάγαν οἱ ἴδιοι οἱ Μπαρδουνωῖτες Τοῦρκοι. Κι' ἀφοῦ εἴμαστε στὸ Μυστρᾶ, νὰ τί γράφει ὁ Ἀγγλος Gell (Ταξίδι στὰ 1805): «Ἀφοῦ περάσαμε ἕνα τραχὺ μονοπάτι, ἕστερα ἀπὸ δυὸ γύρους μπήκαμε σ' ἄλλο λαγαάδι, ὅπου ἕνα Ντερβένι ἀπὸ Τοῦρκοὺς στρατιώτες. Δώσαμε 5 παραδες γιὰ τὸ πέρασμά μας». Νὰ καὶ μιὰ σημείωση ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1828: «Ὁ Ντερβεντζής

1) Ταξίδι στὸ Μοριᾶ Β', σ. 334.

2) Ἐννοεῖ, ὑποθέτω, πὼς δὲν εἶχε τὸ βάρος ἑνὸς ταχυδρομ. σταθμοῦ (Τατάρ-χανέ). Γι' αὐτὸ τὸ προνόμιο τοῦ Ἀχλαδόκαμπου γράφει κ' ὁ Φωτάκος: «Τὸ δὲ χωριὸν τοῦτο ἢ Τουρκικὴ ἔξουσία τὸ εἶχεν ἕν μέρει ἀσύδοτον, ὡς καὶ ὅλα τὰ χωριά, ὅσα εὐρίσκοντο εἰς θέσιν ὅπου ὑπῆρχε διάβασις, καὶ τὴν ὅποσαν ὀνόμαζον δερβένι, διότι τὰ τοιαῦτα χωριά ἐχρησίμευον ὡς κατάλυμα τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας, οἱ δὲ κάτοικοι τούτων ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ ἐτοιμάζουν καὶ νὰ φέρουν εἰς τὸν δρόμον ψωμί, νερό, κρέας καὶ ὅ,τι ἄλλο εἶχον, καὶ ἐκεῖ τοὺς ἐπαρμέναν διὰ νὰ φάγουν. Ὅταν δὲ διήρχετο ὁ Πασᾶς, ἐφιλοδωροῦσε τοὺς χωρικοὺς δι' ἕνα ἔκκερον. Εἶχον δὲ τὴν ἀδειαν οἱ Δερβενοχωρίται οὗτοι τοῦ Ἀχλαδοκάμπου νὰ φέρουν ὅπλα καὶ νὰ φυλάττουν εἰς τὸ Νταούλι—Χάνι ὡς σκοποὶ πρὸς συνδρομὴν καὶ ἀσφάλειαν τῶν διαβατῶν. Ἐπειδὴ δὲ εἶχον καὶ τύμπανον καὶ αὐλοὺς καὶ ἔπαιζον ὀλίγον καὶ ἠύχωριστον τοὺς διαβάτας, οὗτοι εἰς ἀμοιβὴν ἔδιδον εἰς αὐτοὺς χρήματα, καὶ ἕκ τούτου ἔκτοτε ἔμεινεν ἡ ὀνομασία τοῦ τόπου Νταούλι». («Βίοι Παράλλ.» Ἀθήνα, 1888, σελ. 74).

της δημοσίας Μυστραῖ—Τριπολιτσᾶς ἐπληρώοντο 3 χιλ. γρ., πρὸ τοῦ 1821, κατ' ἔτος». Κατὰ τὸ 1805 πέρασε ὁ Leak κι' ἀπὸ τὸ Μακρυπλάι, ὅπου τονε φιλοξένησε ἕνας γέρος χριστιανός, «ποῦ νοικιάζει τὸ Ντερβένι ἀπὸ τὸ βόι-βοντα τοῦ Λονταριοῦ· ὁ φόρος βγαίνει ἀπὸ τὴ μικρὴ πληρωμὴ ποὺ κάνουν οἱ διαβάτες» (Α', σ. 79). Λοιπὸν κ' ἐδῶ ἔχουμε ντόπιο χριστιανὸ νὰ νοικιάζη τὸ Ντερβένι. Κατὰ τὰ 1812, ὁ περιήγημος Ἄγγλος Hughes περιγράφει τὰ ἴδια στενά: «Ἐνα Ντερβένι, εἴτε φρουρὰ τούρκικη, φυλάει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίᾳ στὴ Μεσσηνίᾳ· οἱ φύλακες δὲν κάνουν τίποτε παρὰ τρῶνε, κα-πνίζουσι καὶ ζητᾶνε μ' ἐπιμονὴ τὸ μικρὸ τους φιλοδώρημα» (μπαχτσῖσι¹⁾). Ὁ Leak πάλι στὰ 1805 ἤρε ἄλλο Ντερβένι ψηλὰ στὰ Καλάβρουτα: «Τούρκος ἀγᾶς βαστάει ἕναν πύργο, κ' ἐκεῖ εἶναι ἕνας χριστιανὸς καπετᾶνος μὲ εἰκοσι-πέντε ἄρματωλούς, τ' ὄνομά του Μακρυβασίλης, ποὺ τὸν πληρώνει ἡ ἐπαρ-χία. Αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς φυλακῆς τῶν δρόμων ἀπὸ τοὺς ληστὲς δείχνει πὼς ἡ κατάστασι τοῦ τόπου μοιάζει κάπως μὲ τὴν Ἀγγλίᾳ ἐπὶ βασιλείᾳ Ἄλ-φρέδου, ποὺ ἔρριχνε στὰ χωριά τὰ ἔξοδα καὶ τὸ βᾶρος τῆς ἡσυχίας τοῦ τόπου ἀπὸ τοὺς κλέφτες» (Β', σ. 106²).

Ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα Ντερβένια τοῦ Μοριᾶ θὰ ἦταν τὸ μεγάλο στενὸ ποὺ φέρνει ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸν κάμπο τὸν Ἀργίτικο, κ' εἶναι, σὰ νὰ λέμε, ἡ πόρτα τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Rouquerville, κατὰ τὰ 1799, περνώντας εἶδε κοντὰ στὸν Ἀη-Γιῶργη τῆς Νεμέας, στὴ θέσι Κακὴ Σκάλα, «ἕνα πῶστο ἀπὸ Ἀρ-βανῖτες» (ταξίδι στὸ Μοριᾶ, Α', σελ. 146). Στὸ δεύτερο ταξίδι του, 1805, περνώντας πάλι ἀπὸ τὰ περίφημα Ντερβενάκια, «οἱ ντερβεντζήδες τοὺς δώ-σανε νερὸ» (ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἐκδ. α', Δ', σελ. 148). Βρίσκουμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ὡς τὰ 1805, ἴσως καὶ πρὶν αὐτοῦ, μιὰ συστηματικὴ ὀργάνωσι τῶν στενῶν, μὲ φύλακες Ἀρβανῖτες³) καὶ κάπου καὶ ποὺ κανένα

1) Travels in Sicily, Greece and Albania Α', 1820, σ. 194. Τὰ προνόμια ποὺ, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, δίδουν οἱ Τούρκοι σὲ χριστιανικὰ χωριά γιὰ νὰ φυλάνε τὸ γειτονικὸ Ντερβένι τους, πρῶτοι τὰ συνειθίζαν οἱ Βενετσᾶνοι, κ' ἴσως ἀπὸ τότε οἱ Τούρκοι δια-τηρῆσαν τὴ συνήθειαν. Ἀπὸ ἱστορ. μελέτη περὶ τῆς διοικήσεως τῶν Βενετσᾶνων στὸ Μο-ριᾶ (1685—1715) παίρνω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «Τὸ Μακρυπλάι συχνάζεται πολὺ, μὰ εἶναι κ' ἐπικίντυνο στενὸ· τὰ γειτονικὰ χωριά εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ τὸ φυλάνε, καὶ νὰ δί-νουνε μὲ τὸ ταμποῦρλο εἰδησιὰ στοὺς διαβάτες, ὅταν εἶναι καρτέρι στὸ στενὸ ἀπὸ κλέ-φτες. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀφορολόγητα, καὶ εἰσπράττουσι κάποια πληρωμὴ ἀπὸ τοὺς δια-βάτες» («Πανδώρα» II'—1862, σελ. 7).

2) Τὸ Ντερβένι αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ ἦταν ἀπὸ τὰ μεγάλα τοῦ Μοριᾶ, καὶ δὲν καταλαβαίνουμε τί λογῆς μιχτὴ φρουρὰ ἦταν ἐκεῖνη. Ἴσως ὁ Τούρκος ἀγᾶς ἦταν ὁ σπαῆς κι' ὁ Χριστιανὸς καπετᾶνος ὁ Κάπος τῆς περιφέρειας. Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸ Ντερβένι δὲν ἦταν σημαντικὸ καὶ δὲν τὸ φύλαγε Ἀρβανῖτης Ντερβενάγας. Μὴ λησμο-νᾶμε πὼς, κατὰ τὰ 1805, οἱ Κάποι τοῦ Μοριᾶ, δοκιμασμένοι στὴν ὑπηρεσίαν τους, εἴ-χανε χωρίσει τὰ τσανάκια τους ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Ὁ Rouquerville στὸ φανταστικὸ ταξίδι του, ἀπὸ ἀκούσματα βέβαια, μᾶς κάνει γνωστὸ πὼς στὰ στενά τῶν Καλαβρύ-των φυλάγανε ντερβεντζήδες σὲ καιρὸ κιντύνου. Αὐτὰ ὅμως πρὶν ἀπὸ τὸ 1805.

3) Ὁ Leak περιγράφει κι' ἄλλα Ντερβένια στὸ Μοριᾶ· τοῦ Κόκλα (Ἀρκαδιά, Α', σ. 78), τῆς Μαυροκούρας (Λυκοβοῦνι Σπάρτης, Α', σ. 198) κι' ἄλλα. Πρβ. καὶ Α', σ. 124, 190.

σημάδι χριστιανικῆς φρουρᾶς, ἔξω ἀπὸ τὴν κανονικὴ τάξη. Ἀντίθετα μ' ὅ,τι γινότανε στὸ Μοριᾶ, ἡ ὑπηρεσία τῶν στενῶν τῆς β. Ἑλλάδας ἦτανε στὰ χέρια τῶν Ἀρματωλῶν κι' ὄχι τῶν Ἀρβανιτᾶδων¹⁾. Τῶν Κάπων τοῦ Μοριᾶ ἡ ὑπηρεσία δὲν εἶχε νὰ κάμη τίποτε μὲ τὰ στενά. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυριώτερη διαφορὰ τῶν Ἀρματωλῶν τῆς Ρούμελης ἀπὸ τοὺς Κάπους τοῦ Μοριᾶ. Οἱ Μοραῖτες ὅμως συγγραφεῖς ἐπιμένουν καὶ καλὰ πὼς εἶχε κι' ὁ Μοριᾶς Ἀρ-ματωλούς.

1) Πρὶν ὁ Ἀλήπασασι διοριστῆ γενικὸς Ντερβενάγας τῆς Ρούμελης, στὰ 1788. Τότε ἡ ὑπηρεσία γίνεκε μιχτὴ.

Δ'.

Ἐπῆρξαν Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριά;—Τί διαφέρει ὁ Κάπος ἀπὸ τὸν Ἀρματωλό;—Μαρτυρίες καὶ γνώμες περὶ Κάπων καὶ Ἀρματωλῶν.—Πηγὲς γνωστὲς καὶ ἀνέκδοτες γιὰ τὸ ζήτημα.—Περιφέρεια καὶ χρῆμα τῶν Κάπων.—Ἀντίθεση Προσφάτων καὶ Κίπων.—Προσπάθειες ὑστερόχρονες νὰ παρασταθῇ ὁ Κάπος ὡς Ἀρματωλός.

Ἐρχομαι νὰ δώσω μαρτυρίες ρητὲς γιὰ τὸ ζήτημα ἂν ὑπῆρξαν ἢ ὄχι Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριά. Ὁ Τ. Καντηλώρος (σ. 6) ἀφοῦ ἀραδιάζει τοὺς συγγραφεῖς ποὺ βεβαιώνουν τὴν ἀπουσία Ἀρματωλῶν στὸ Μοριά, ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῶν Τούρκων καὶ κάτου, ὕστερα καταπιάνεται ν' ἀποδείξῃ τ' ἀντίθετο, πῶς Ἀρματωλοὶ ὑπῆρξαν καὶ στὸ Μοριά πρῶτα ἀδύνατο ν' ἀποδειχθῇ. Δυὸ πηγὲς ἔχει ὁ Τ. Κ. μετὰ τὴν γνώμη του πρῶτα τοῦ Φωτάκου, μὰ διστάζει καὶ ὁ ἴδιος νὰ τὴν παραδεχθῇ, καὶ κάνει καλά. Ὁ Φωτάκος, ὅπως ὅλοι ὅσοι βρισκόντανε πολὺ κοντὰ στὸ Θ. Κολοκοτρώνη, θέλει καὶ καλὰ τοὺς Κάπους νὰ τοὺς νομίζῃ Ἀρματωλοὺς (ἐκδ. β', Α', σ. 28). Ἀπομένει γιὰ τὴν γνώμη τοῦ Τ. Καντ. μόνο στήριγμα ἢ ἀπάντηση τοῦ Καποδίστρια στὸ 280 ερώτημα τῶν Δυνάμεων ἀνέκδοτο (ἀριθ. ἔγγρ. 17716 τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας¹⁾ ἀπὸ τὸ ερώτημα αὐτὸ παίρνει τὴν περικοπὴν ποὺ ἀκολουθεῖ: «Οἱ κοτζαμπασήδες ἐξέλεγον τοὺς καπετάνους, οὓς ἐπικύρωνε, τῇ συστάσει των, ὁ Μόρα-Βαλεσῆς, ἐπειδὴ δὲ ἡ συνήθεια ἔχει παρὰ τοῖς Τούρκοις ἰσχυρὴν μεγάλην, διετηρήθη καὶ ἡ συνήθεια τοῦ διορισμοῦ Ἀρματωλῶν καπεταναίων ἐν Πελοποννήσῳ ὡς δικαίωμα ἀστυνομικῶν ἐνεργουμένων παρὰ τῶν Ἑλλήνων μέχρι τοῦ 1805 (σ. χρόνος περίπου τῆς καταστροφῆς τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά). Ἐκτοτε ὅμως ἀπηγόρευσεν ὁ Σουλτάνος τὸν διορισμὸν χριστιανῶν καπετάνων καὶ Ἀρματωλῶν». Σ' αὐτὴ καὶ μόνῃ τὴν ὑποφθι μαρτυρία στηρίζεται ὁ Καντηλώρος, καὶ ἀπ' αὐτὴ θέλει νὰ βγάλῃ τὸ συμπέρασμα πῶς ὑπῆρξαν Ἀρματωλοὶ. Καὶ πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν μαρτυρία αὐτὴ ἡ πεπολιθίση τοῦ Καντηλώρου εἶναι ἀτράνταχτη, καὶ γι' αὐτὸ γράφει: «Ἐν τούτοις εἶναι εὐα-

1) Πῶς, ἐνθ' ὅλες οἱ ἀπαντήσεις δημοσιευτήκαν, αὐτὴ μόνῃ νὰ εἶναι ἀνέκδοτη; Ἡ ἐπίσημη ἀπάντηση τοῦ Καποδίστρια στὸ ἀριθ. 28 ερώτημα τῶν Δυνάμεων εἶναι δημοσιευμένη στὴ συλλογὴ Μάμουκα τόμ. ΙΑ', σελ. 327, ὅμως τίποτε δὲ γράφει ἀπ' ὅσα τὸ ἔγγραφο ποὺ βρισκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ λοιπὸν κανένα κῆρος δὲν ἔχει, ἐνθ' ὅ τὸ ἐπίσημο τῆς συλλογῆς Μάμουκα βεβαιώνει μὲ λίγα λόγια πῶς «ἐκεῖνοι οἵτινες εἶχαν ἐπιτροπὴν πραγματικὴν... ἦσαν εἰς μὲν τὴν Πελοπόννησον οἱ πρόκριτοι, πέραν δὲ τοῦ Ἰσθμοῦ οἱ καπιτάνοι, ἐξαιρουμένων τῶν πόλεων τῆς Λεβαδείας, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τινῶν ἄλλων μερῶν». Περὶ διορισμοῦ Ἀρματωλῶν μετὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ Μόρα-Βαλεσῆ κανένας λόγος δὲ γίνεται. Κηρύττω λοιπὸν ἀναξίπιστο καὶ ἄκυρο τὸ ὑπ' ἀριθ. 17716 ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας.—Ζήτησα ὁ ἴδιος νὰ τὸ δῶ αὐτὸ τὸ ἔγγραφο, ἀλλὰ τὸ 17716 εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ ζήτημα. Λοιπὸν τοῦ Καντηλώρου ἡ παραπομπὴ εἶναι λαθεμένη.

πόδεικτον ὅτι ὑπῆρξαν ἔμμισθα Ἀρματωλίκια ἐν Πελοποννήσῳ, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Μ. Αἰκατερίνης καὶ ἐντεῦθεν μέχρι τῆς ἐξουθένσεως τῶν Ἀρματωλῶν κατὰ τὸ 1806. Οἱ διατελέσαντες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν προσεστώτων ὡς σωματοφύλακες καὶ ἐκτελεσταὶ διαταγῶν δὲν ἦσαν πράγματι Ἀρματωλοὶ, ἀλλὰ Κάποι... Ἐπῆρξον ὅμως καὶ ἀνώτεροι τούτων, οἱ Ἀρματωλοὶ, ἀποτελοῦντες σώματα αὐθύπαρκτα, διοριζόμενα ὑπὸ τῆς ἐξουσίας...» (σ. 6). Ἡ σοβαρώτατη αὐτὴ γνώμη, ἂν εἶχε κάποια βάσις ἱστορικὴ, θὰ μπορούσε ν' ἀνατρέψῃ ἕνα ὀλέκερο κεφάλαιο τῆς στρατ. ἱστορίας τοῦ Μοριά τοῦ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ στηριχθῇ μιὰ τέτοια γνώμη; Ἡ ἀπάντησις ποὺ εἶδατε στὸ 280 ερώτημα, καὶ ἔγκυρη ἂν ἦταν, θὰ ἦταν ἀνακρίβεια σκόπιμη, ἀνακρίβεια διπλωματικὴ, γιὰ νὰ δεῖξῃ στὴς Δυνάμεις πὸς καὶ ὁ Μοριάς, καθὼς καὶ ἡ βορ. Ἑλλάδα, ἦταν χωρὲς μισοανεξάρτητες, μετ' ὅτι πρὸς πρόνομιαν στρατιωτικῆς χωροφυλακῆς κλπ. Ὅμως στὸ 280 ἔρχεται νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντησις τὸ 240. Τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ἔγγραφο σῶθηκε καὶ πρωτότυπο στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου (Γενικὰ Ἀρχεῖα, φάκ. τοῦ 1828), ὑπάρχει καὶ τυπωμένο, συντομώτερο, στὴ συλλογὴ Α. Μάμουκα, (τόμ. ΙΑ', σελ. 309). Δίνω ἔδῳ μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἐντυπο Μάμουκα: Ἡ Πόρτα ἔστειλε πασσᾶ τριῶν οὐρῶν (σ. τοῦτ' = φτερό, «τριῶν ἀλογοουρῶν», ποὺ εἶχαν τὸν τόπο τριῶν φτερῶν) μετ' ὄνομα Μόρα-Βαλεσῆ¹⁾. Δυὸ ἄλλοι πασσάδες δύο οὐρῶν, κάτου ἀπὸ τὸ Μόρα-Βαλεσῆ, ἦταν φρούραχοι Ἀναπλιοῦ καὶ Μοθώνης. Κάθε μιὰ ἀπὸ τῆς 24 ἐπαρχίης εἶχε ἕνα βόϊβοντα, ἕναν καντῆ, δυὸ κοτζαμπασήδες... καὶ ἕναν καπού-μπελοῦμπαση (ἀστυνόμο²⁾). Ἐστειλε ἡ Πόρτα ἀκόμη καὶ δυὸ ἀξιωματικοὺς ἀλαϊμπέδες ἀπ' αὐτοὺς ὁ ἕνας ἔμενε στὴν Τριπολιτὰ καὶ ὁ ἄλλος στὸ Μυστρά, καὶ «ἦσαν ἀρχηγοὶ δύο πολεμικῶν καταστημάτων, λεγομένων σπαηλίκια» (σ. μετὰ τὴν φράση ἐννοεῖ στρατ. ὄργανισμοὺς³⁾).

1) Ὅσο γιὰ τὸν πληθυσμὸν τῶν Τούρκων τοῦ Μοριά, ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ τοῦ Καποδίστρια τοὺς ἀνεβάζει, ἀρχῆς τοῦ 1821, 42,750, χριστ. 450 χιλ. Ἐξω ὑποψία πῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν Τούρκων, σκόπιμα, ἔχει ἐλαττωθῇ.

2) Καπού=πόρτα, λοιπὸν ὁ καπού-μπουλοῦμπασης ἦταν ἡ φρουρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ βόϊβοντα. Τὸ κείμενον Μάμουκα ἔχει Μετλοῦμπαση, ἐνθ' ὅ τὸ χειρόγρ. Μαυροκορδ. ἔχει τὴ σωστὴ γραφὴ. Καὶ τὰ δυὸ ὅμως κείμενα δὲ μιλάνε πουθενὰ γιὰ Κάπους· μοναχὰ τὸ χειρόγρ. Μαυροκορδ. δελεῖ πῶς οἱ καπού-μπουλοῦμπασήδες σχηματίζανε σῶμα ἀπὸ 10—15 ἄντρες, πρῶτα τέλεια ἀδύνατο, ποὺ μετὰ φέρνει σ' ὑποψία πῶς αὐτοὺς ποὺ ἔγραψε τὸ χειρόγρ. σημεῖωμα Μαυροκορδάτου μπερδεύει τοὺς Κάπους μετὰ τοὺς μπουλοῦμπασήδες, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κείμενον Μάμουκα βγήκε τὸ σχετικὸ χωρίο, ποὺ βεβαιώνει πρῶτα ὅτι ἦσαν σωστό, πῶς τοὺς καπού-μπουλοῦμπασήδες τοὺς διορίζαν οἱ προύχοντες χριστιανοί. Ὁ Τούρκος ἢ Ἀρβανίτης καπετάνος ἦταν στὴ διάθεσις τοῦ κοτζάμπαση, ἀλλὰ δὲ διοριζόταν ἀπ' αὐτόν. Τῶν Κάπων ὅμως τὰ σώματα ἦταν λιγοστά, καὶ διοριζόνταν ἀπὸ τοὺς κοτζαμπασήδες. Οἱ καπού—, ἢ ἀπλᾶ μπουλοῦμπασήδες εἶχαν ἔργο νὰ κατατρέχουν τὴ ληστεία. Νὰ τί γράφει ὁ Leak (ταξίδι στὸ Μοριά, Α' σελ. 342): «Ἐνας Ἀρβανίτης μπουλοῦμπασης πληρώνεται ἀπὸ τὴ χώρα (τῆς Καλαμάτας) γιὰ νὰ τὴ φυλάξῃ ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Καθὼς σ' ὅλα τ' ἄλλα ἀστυνομικὰ διαμερίσματα, οἱ Ἀρβανίτες εἶναι στὴς διαταγὰς τῶν ἀρχόντων», τῶν χριστιανῶν βέβαια.

3) Οἱ σπαηδὲς εἶχαν σὲ κάθε ἐπαρχία ἕνα σπαηλάραγα. Ἡ ὄργανωσις τῶν σπαηδῶν σπουδαῖα βοήθησε στὴ στρατ. τάξι.

Λοιπόν, κάθε επαρχία, κοντά στο σπαηλάραγα, είχε και το μπουλούκ-μπαση 'Αρβανίτη' με τη βοήθεια αυτού του τελευταίου ο προύχοντας έδινε λόγο για την ασφάλεια. Είχε όμως ο ίδιος και είδος μικρής προσωπικής φρουράς από δέκα ως δεκαπέντε αρματωμένους χριστιανούς, που τους διόριζε με τη γνώμη και του βαίβοντα. Τα μικρά αυτά σώματα ήταν οι Κάποι, κι' αρχηγοί τους οι Καπομπασήδες. Τα χρέη τους ήταν χρέη αγροφυλάκων, όμως κάταν κι' άλλα θέλήματα, πιάναν τους μικροκλέφτες, τους κακοπληρωτές των φόρων, κι' άλλα τέτοια. Από την τυφλήν υπακοή και ταπεινότητα που δείχναν οι Κάποι στους προύχοντας φαίνεται πως από κείνους ήταν κρεμασμένη η θέση τους¹⁾. Το άσημαντο αυτό σύστημα των Κάπων ο Καντηλάρης κι' άλλοι θέλουνε να το παριστήσουν όμοιο με τ' Αρματολίκια της β. Ελλάδας, όπου η κάθε Αρματολ. περιφέρεια είχε 500 ντουφέκια στην ύπηρεσία της, λιγότερα ή περισσότερα, κ' είχε χρέος να φυλάει τα Ντερβένια.

Έρχομαι τώρα σε ντόπιες μαρτυρίες. Ο Α. Φραντζής (Γ', σ. 186) γράφει: «Κάποι ήταν οι παρεμποδίζοντες την ζωοκλοπήν και άλλας δημοίας φύσεως κλοπάς». Για το σύστημα των Κάπων μιλεί κι' ο Μ. Οικονόμος στην ιστορία του (σελ. 43): «... Ήν δέ η ύπηρεσία των Κάπων αστυνομία τις διοικητική, κινητή και μεταβατική έκαστη, πανταχοῦ τῆς ἐν ἧ διωρίζετο επαρχ-

1) Αρχίζοντας η Επανάσταση του 1821 σηκώσανε κεφάλι και οι παλιοί Κάποι. Να όμως ένας αληθινός στρατιωτικός, παλιός Κάπος, που μιλεί στον παλιόν «άφεντη» του κοιζάμπαση: «Προσελθὼν τῷ Ἀσημ. Ζαΐμη ὁ δπλαρχηγὸς Βασ. Πετρεζᾶς κατέθεσεν ἐνώπιον τούτου τὰ ὄπλα, καὶ τοὺς ἀκολούθους προσεΐπε λόγους:—Ἀφέντη! Ἡ ἀφεντεῖά σου μ' ἔδωκες αὐτὰ τὰ ἄρματα, καὶ με εἶπες νὰ σκοτώνω Τούρκους: τώρα ἐπαρέ τῃ, γιατί με εἶπαν νὰ τὰ μεταχειρισθῶ κατὰ τοῦ ἀφεντός μου, καὶ ἐγὼ δὲν γίνομαι ἀπιστος» (Φιλήμονας, στήν ιστορία του Δ', σελ. 89).

2) Για τὸν Κόλια Πλαπούτα γράφει ὁ ἴδιος (Β', σ. 150 σημ.): «Ἔχει διορισθῆ παρὰ τῆς Ὀθωμ. ἐξουσίας (σ. γρ. ἀπὸ τοὺς προύχοντες) Καπόμπασης, ἀρχηγὸς δηλ. ἐπὶ τῶν κλεπτῶν τῶν κλεπτόνων ζῶα, καὶ ἄλλα τοιαῦτα». Ἐνῶ λοιπὸν ὁ Φ. παρασταίνει σὰν εἶδος ἀγοροφύλακα τὸν Κόλια, προσθέτει: «Ὁ Κ. Πλαπούτας διέπρεψεν ὡς εἰς τῶν περιφήμων Κλεπτῶν τῆς Πελοπ. . . Καταδιώκων πάντοτε τοὺς Λαλαίους, τοὺς περιώρισεν εἰς τὴν πόλιν τῶν κλπ.». Τὸν Κόλια ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν Ἀρβανιτῶν, 1779, τὸν βρισκόμε Καπόμπαση ὡς τὰ 1806, ἴσως κι' ἀργότερα. Ἄν ὡς «περίφημος Κλέφτης» τρόμαξε τοὺς τόσο δυνατοὺς καὶ πολυάριθμους Λαλαίους, θὰ εἶχε σῶμα δικό του ἀπὸ ἑκατοντάδες παληκάκια, καὶ τότε οἱ Τούρκοι τοῦ Μοριά θὰ τὸν κατατρέχανε θανάσιμα, ἂν καὶ θὰ φτάναν οἱ Λαλαῖοι. Τέτοια όμως καταδρομὴ ποτὲ δὲ γίνηκε. Ὡς Κάπος πάλι πιστὸς περνάει τὰ περισσότερά του χρόνια εἰρηνικά. Ἔτσι τὰ κατορθώματά του με τοὺς Λαλαίους δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ μαλλώματα με τοὺς καταικοκλέφτες, πού ἐρχόνταν ἀπὸ τοῦ Λάλα στήν Καρύταινα ν' ἀρπάζουνε ζωντανά. Ὁ Κόλιας ἀλήθεια ἦταν παληκάκι, μὰ οἱ ἡρωῖσμοί πού τοῦ φορτώνουν ὁ Φραντζής κι' ὁ Φωτάκος (Βίοι Παρ. σ. 142) εἶναι οἱ συνειθισμένοι φανταστικοί. Ὅσο γιὰ τοὺς Λαλαίους ὁ περιηγητὴς Sibthorp περιγράφει, σὺν 1795, πόσο ἄγρια καὶ πολεμικὴ ἦταν ἡ ζωὴ τους: πάντα βαστούσαν τ' ἄρματα, καὶ σὺν χορὸ ἀκόμα, τὰ πόδια τους γυμνά ὡς τὰ γόνατα, σκεπασμένα μ' ἀσημένια στολίδια, τὸ ἴδιο καὶ τὰ στήθια: τὰ πιστόλια καὶ τὸ χαρμπὶ στὴ ζώνη κλπ. (Walpole ταξίδι, 1820, σελ. 80). Οἱ Λαλιῶτες δειξάνε τὴ δύναμή τους καὶ στήν ἀρχὴ τοῦ 1821.

χίας, επαγρυπνούσα μὴ γίνῃ κλοπὴ τις διὰ ρήξεως, ἀναβάσεως ἢ δπωσδήποτε ζωοκλοπῆ: ὑπεύθυνος ν' ἀνακαλύπτῃ τοὺς τε κλέπτας καὶ τὰ κλοπιμαῖα....». Κατὰ τὰ 1836 φιλονίκησε ἡ ἐφημ. «Ἀθηναῖα» μετὸ «Σωτήρα» ἀπ' ἀφορμὴ τοῦ Δ. Πλαπούτα ἐχτροῦ τῶν Ντελγιανναίων. Ἀνταποκριτὴς τῆς «Ἀθηναῖας» ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, φύλλο τῆς 13 Μαγιοῦ 1836, γράφει: «Ἀρματολοὶ καὶ καπετάνοι, λέγει ὁ «Σωτήρ», δὲν ὑπῆρξαν εἰς Πελοπόννησον, ἀλλὰ Κάποι μισθοῦτοί... Ἄς υποθέσωμεν ὅτι δὲν ὀνομάζοντο Ἀρματολοὶ, ἀλλὰ Κάποι: μήπως τὸ ὄνομα ἀλλάζει τὰ πράγματα;...». Ἀλλάζει καὶ πολὺ μάλιστα, ἀπαντᾷ ἐγώ. Ἡ ὑπηρεσία τῶν Κάπων ἦταν ἐξάρτημα τῆς ὑπηρεσίας τοῦ κοιζάμπαση, πού τὸν διώριζε: ἡ ὑπηρεσία τῶν Ἀρματολῶν, στὴ Ρούμην, δὲν ἄκουε τὸν κοιζάμπαση παρὰ τὸν πασσά, καὶ καταντούσε συχνὰ σὲ τρομεροὺς πολέμους μετὸν Κλεφτουριά, ἐνῶ τὸν Κλέφτη τοῦ Μοριά τὸν κυνηγοῦσε ὁ Ἀρβανίτης πάντα, κι' ὄχι ὁ Κάπος. Φυσικὰ κι' ἀπὸ τοὺς Κάπους τοῦ Μοριά βγήκανε σπουδαῖοι στρατιωτικοὶ τοῦ Ἰεροῦ ἀγῶνα, ὄχι γιατί μορφωθήκανε στήν ὑπηρεσία τοῦ Κάπου, ἀλλὰ τοῦ Κλέφτη, πρῶτα ἀπ' ὅλα. Κ' οἱ Κάποι συχνὰ σκοτωνόνταν ἀπὸ τὴν τούρκικη ἀρχή, ἅμα κάτανε κρυφὰ τὸν Κλέφτη. Τῶν Κάπων ἡ δουλειὰ ἦταν περισσότερο εἰρηρικὴ παρὰ πολεμικὴ, ἀφοῦ, καθὼς εἶπα, ποτὲ δὲ μαλλώνανε μετὸν Κλέφτες. Τῶν Ἀρματολῶν τῆς β. Ελλάδας ἡ ζωὴ ἦταν ἕνας ἀκοίμητος πόλεμος μ' αὐτούς. Σὲ καιρὸ εἰρήνης πάλι ἡ ὑποχρεωτικὴ γυμναστικὴ τῶν ἀρμάτων, ἡ διοίκηση ἀπὸ τὸν καπετάνο ἑκατοντάδων ἄγριων παληκαριῶν καὶ ἡ ὑπεύθυνη φροντίδα γιὰ τὴν ἡσυχία πληθυσμῶν, πού ποτὲ δὲν ἄφιναν ἀπὸ τὰ χέρια τ' ἄρματα, κι' ὁ Κλέφτης ὁ κατατρεγμένος πού συχνὰ στρατολογοῦσε παλιούς Ἀρματολοὺς δυσσαρεστημένους, γιατί γυρεύανε νὰ πάρουνε τ' Ἀρματολίκι ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὅλ' αὐτὰ βοηθοῦσανε στήν πολεμικὴ γύμναση τοῦ Ἀρματολοῦ καὶ κάταν τὴ ζωὴ του πάντα ἔτοιμη στὸν πόλεμο. Μ' ἄλλα λόγια ἡ ὀργάνωση τῶν Κάπων τοῦ Μοριά ἦταν μιὰ μικρογραφία, μιὰ εἰκόνα ἀσκημάτιστη, ἀπλαστική, πρωτόλουβη τοῦ μεγάλου ὀργανισμοῦ τῶν Ἀρματολῶν.

Ἄς δοῦμε τώρα τοὺς ξένους πού γράφανε γιὰ τὸ ζήτημα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα δὲ θὰ πρεπε κανεὶς νὰ κἀνῃ λόγο γιὰ τοῦ Rouqueville τὴ γνώμη: ἡ ἴδια σύχωση βρίσκεται καὶ στὸ πρῶτο του φανταστικὸ ταξίδι τοῦ Μοριά καὶ στὸ δεῦτερο τῆς Ελλάδας καὶ στήν ιστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστασης. (Πρβ. ταξίδι τῆς Ελλάδας, ἐκδ. β', Δ', σ. 238). Ὁ Leak, πολὺ περιστατικὸς στὴς περιγραφές του, στὸ Ταξίδι τοῦ Μοριά, πού τῶκαμε κατὰ τὰ 1805-6, ἐνῶ περνάει ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ καὶ κάνει λόγο γιὰ τὸν πληθυσμὸ, τὴ γῆ, τοὺς φόρους, τὰ Ντερβένια, καὶ ἴσα-ἴσα ἔχει αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ τῶν Ντερβενιῶν, πουθενὰ δὲ μιλεί γι' Ἀρματολοὺς χριστιανούς στὸ Μοριά, καὶ ξέρει πολὺ καλὰ τί θὰ πῆ αὐτὸ τὸ πρᾶμα ἀπὸ τ' ἄλλο ταξίδι του στὴ β. Ελλάδα.

Δεύτερος ἔρχεται ὁ περιηγημὸς ἐκδότης τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν μας, ὁ Faugier, μετὸ σπουδαῖα ἱστορικὴν εἰσαγωγή του. Ὁ Faugier πρῶτα κάνει λάθος βεβαιώνοντας πῶς, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τὴν τούρκικη, δὲν ὑπῆρχαν Ἀρματολοὶ, καὶ μάλιστα οὔτε τ' ὄνομά τους ἦταν γνωστὸ στήν Ελλάδα.

Όσο για τὸ Μοριᾶ, ρητὰ κι' αὐτὸς βεβαιώνει πὸς καὶ μετὰ τὴν κατάκτησή του ποτὲ δὲν εἶχε Ἀρματωλούς. Ὁ Carrel στὴ σύντομη ἱστορία τῶν νεωτ. Ἑλλήνων (ἔκδ. β', 1829, Παρίσι, σελ. 81-95) κανικιέται μὲ τὸ δίκιο του πὸς, ἀφοῦ διάβασε τὴν εἰσαγωγή τοῦ Faugier, προσπάθησε νὰ ἐξακριβώσῃ, μιλώντας μὲ μορφωμένους Ἑλληνες (ἔκαμε πρόξενος στὴν Ἀνατολή) κ' ἤρθε κάποιες διαφορὲς σ' ὅσα γράφει ὁ Faugier γιὰ τοὺς Κλέφτες κι' Ἀρματωλούς. Ὅσο γιὰ τὸν Rouquerville δὲν τὸν παραδέχεται ἄξιο μπιστοσύνης. Γράφει λοιπὸν ὁ Carrel: «Τὸ σύστημα τῶν Ἀρματωλῶν, ποὺ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συνθήκης τοῦ Πασσάροβιτς (1718) βρισκότανε στὴν ἀκμὴ του, ἀρχίζοντας ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ποταμὸ Βαρδάρη ὡς τὰ νότια σύνορα τῆς Λειβαδιᾶς καὶ τῆς Ἀττικῆς, δὲν πέρασε ποτὲ στὸ Μοριᾶ μαζί μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ ἴσθμος τῆς Κόρινθου στάθηκε πάντα τὸ τελευταῖο του σύνορο, μεσηβρινὰ τῆς Ἑλλάδας, οὔτε βρῖσκονται πούθενά στὸ Μοριᾶ σημάδια ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἐκεῖνα προνόμια (capitulations), ποὺ κατὰ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα μετριάζανε μὲ διαφοροὺς τρόπους τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων». Τελευταῖον ἀπὸ τοὺς ἀξιόπιστους ξένους βάνω τὸν Ἄγγλον ἱστορικὸ Gordon: «Οἱ Τούρκοι, ἐνῶ ἀναθέτανε στὸν ἀρματωμένο λαὸ τῶν Μεγάρων (σημ. τὸ βουνίσιο πληθυσμὸ τῶν Γερανίων, ὅπου τὰ λεγόμενα Μεγάλα Ντερβένια μὲ τὸ περίφημο καὶ τελευταῖο στὴ σειρά Ἀρματωλὶ τῆς Ρούμελης) νὰ ὑπερασπίξῃται τὰ στενὰ ποὺ μπάζανε στὸ Μοριᾶ, ποτὲ δὲν εἶχαν ὀργανώσει Ἀρματωλούς μέσα στὴ χερσόνησο, ἀλλὰ ἅμα ἦταν ἀνάγκη ἀντίστασης κατὰ τῶν Τούρκων, τὸν τόπον τῶν Ἀρματωλῶν τὸν πιάναν οἱ ληστὲς (σ. Κλέφτες), ποὺ λημεριάζανε στ' ἀπάτητα κατατόπια τους, κι' ὁ πολεμικὸς κι' ἀνεξάρτητος λαὸς τῆς Μάνης» (Ἰστ. τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστ., 1832, τ. Α', σ. 29). Περιστὸ νὰ προσθέσω τὴ γνώμη τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ Emerson, ποὺ ἀντιγράφει τὸν Carrel. Κι' ὁ ἱστορικὸς Finlay ὁμοίως, ποὺ ἔζησε καὶ πέθανε στὴν Ἑλλάδα, γράφει (Ἱστορία τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστ., ἔκδ. β', τ. Α', σ. 26): «Οἱ προύχοντες (τοῦ Μοριᾶ) γενικὰ διατηροῦσανε λίγους ἀρματωμένους φύλακες πρῶτα γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν τ' ἀξίωμά τους καὶ νὰ συνάζουν τοὺς φόρους, καὶ ὕστερα νὰ τοὺς φυλάνε τὰ χτήματά τους. Ταχτικοὶ ὁμοίως Ἀρματωλοὶ ποτὲ δὲν ὑπάρξανε στὸ Μοριᾶ».

Ἄλλες ντόπιες μαρτυρίες. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Κάπων κι' ὄχι Ἀρματωλῶν τὸ χειρόγρ. Παπατσώνη γράφει: «...Μὲ τὸν Ἀγγελῆ Πέτροβα, φίλοι στενοὶ μετ' αὐτοῦ, διότι ὁ παππούλης ἡμῶν τὸν μετεχειρίζετο πάντοτε ὡς Καπόμπασην ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ (σ. Ἀντρούσας) καὶ ὠφελεῖτο οὐκ ὀλίγον». Ὁ Α. Φραντζῆς (Β', σ. 150, σημ.): «Ὁ Κόλιας Πλαπούτας εἶχε διορισθῆ παρὰ τῆς Ὄθωμ. ἐξουσίας (:) Καπόμπασης ἐπὶ τῶν κλεπτῶν τῶν κλεπτόντων ζῶα...., ὅστις ἔχων ὑπὸ τὴν ὄδηγιαν του ἐν σώμα ὑπομισθίων στρατιωτῶν, διετήρει τὴν ἡσυχίαν καὶ εὐταξίαν ἐμποδίζων τὰς ἀρπαγὰς τῶν ζῶων καὶ ἄλλα εἶδη κλοπῆς, ἀφοῦ δὲ ἐγήρασεν ὁ Κόλιας, διεδέχθησαν τὴν ὑπηρεσίαν αὐτὴν οἱ δύο υἱοὶ του Δ. καὶ Γ. Πλαπούται (οἱ καὶ Κολιόπουλοι)». Γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο τὰ ἴδια βεβαιώνει κι' ὁ Φιλήμονας στὴν Ἱστορία του: «Ἦν δὲ ὁ Κό-

λιας Πλαπούτας εἰς τῶν Ἀρματωλῶν¹⁾ διοριζόμενος περιοδικῶς Καπόμπασης, ἦτοι ἐπὶ τῆς καταδιώξεως τῆς ζωοκλοπῆς καὶ τῆς ἡσυχίας τῆς Γόρτυνος» (Γ', σ. 409²⁾).

Μὲ τὸ πρῶτο ντουφέκι ποὺ ἀκούστηκε στὸ Μοριᾶ, Μάρτη τοῦ 1821, ὁ παλιὸς στρατιωτικὸς Μοραΐτης, Κλέφτης ἢ Κάπος, σήκωσε κεφάλι, κι' ἄρχισε ἀμέσως ἢ κατὰρα τοῦ χωρισμοῦ σὲ δυὸ κόμματα, τῶν παλιῶν προυχόντων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῶν πολεμικῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν δλέθρια αὐτὴ φιλονικία πρωτοστάτησε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, μὰ ἀγαθὸς καθὼς ἦτανε δὲν ἔβγαине ποτὲ ἀπὸ τὰ φοβερίσματα. Ἄν ἔκανε κακὸ ξυπνώντας τὰ παλιὰ αὐτὰ μίσση στὴν πατρίδα του, μέσ' τὸν κοινὸν ἀγῶνα, ἢ ζωὴ ὅμως τῶν παλιῶν ἐχτρῶν του δὲν κιντύνευε μ' ὅλες τῆς φοβέρες του. Οἱ Πλαπούταιοι ὁμοίως, ἐχτροὶ κι' αὐτοὶ τῶν Ντεληγιανναίων, ἦτανε πεῖδι ἐπικίνδυνοι, καὶ θὰ φτάνανε καὶ στὰ αἷματα, ἂν δὲν τοὺς κρατοῦσε ὁ Γέρος κι' ἄλλοι. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀνάλογο μ' ὅ,τι γίνηκε στὴ Ρούμελη, μὰ οἱ Ρουμελιώτες ἦτανε πολὺ ἄγριοι, καὶ τὰ μίσση ἀνάμεσα στοὺς παλιούς Κλέφτες ἢ Ἀρματωλούς καὶ τοὺς κοτζαμπασῆδες (ποὺ ὁ Ἀλήπασσας τοὺς εἶχε δώσει πολὺ πεῖδι μεγάλη δύναμι παρὰ πρῶτύτερα) φέρανε μεγάλα φονικά' οἱ Γριβαῖοι σφάξαν τοὺς προύχοντες Χασαπαίους στὴ δυτ. Ἑλλάδα, οἱ Κοντογιανναῖοι τοὺς Χατζίσκους στὴν ἀνατ. Ἑλλάδα, ὁ Καραϊσκάκης στ' Ἀγραφα, κατὰ τὰ 1822, κυνήγησε τοὺς Τσολάκογλους τῆς Ρεντίνας, σ' ἀρκετὲς ἄλλες ἐπαρχίες ἄρχισε ντουφέκι (στὴ Ναυπακτία, Καναβαῖοι - Σωτηραῖοι κλπ.), μὰ θυμηθῆτε καὶ τὴν ἔχτρα τοῦ Ἀντρούτσου μὲ τοὺς προύχοντες τῆς Λειβαδιᾶς καὶ τόσα ἄλλα.

Γυρῶω στοὺς Κάπους. Μὲ τὰ μίσση, ποὺ ἀναψε ἡ Ἐπανάσταση, κανέναν ἀπ' αὐτοὺς δὲ θέλει νὰ θυμᾶται πὸς χρημάτισε Κάπος μιὰ φορὰ, καὶ μάλιστα ὅσοι φίλοι τοῦ Κολοκοτρώνη, κι' ὁ ἴδιος περισσότερο, οὔτε νὰ προσφέρουνε τὴ λέξη ἀποφασίζου. Ὁ Θεodorάκης γράφει γιὰ τὸν ἑαυτό του: «Σὰν ἐκαθόμαστε ἐκεῖ (στὴ Μάνη), ἄλλα μπουλούκια Κλέφτες μ' ἔβαλαν ἀρματωλὸ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Λεονταρίου κατὰ τῶν κλεφτῶν, καὶ ἐμπόδιζα τὸ βιλαέτι μὲ χατίρι». (Ἀυτοβιογρ. σ. 9). Ἐδῶ ὁ Γέρος δὲ μιλεῖ σωστά' ἀφοῦ προστάτευε τὴν ἐπαρχία κατὰ τῶν κακοποιῶν (κλεφτῶν) δὲν τονὲ διωρίσαν οἱ Κλέφτες, ἀλλὰ οἱ κοτζαμπασῆδες τοῦ τόπου. Καὶ στὴ σελ. 10: «Ἐμείναμε δύο χρόνια Κλέφτες' ἔπειτα εἶδαν πὸς δὲν εἰμποροῦν νὰ μᾶς κάνουν τίποτε, καὶ μᾶς ἔβαλαν πάλι ἀρματωλούς' εἶχα τὸ Λεοντάρι καὶ τὴν Καρούταινα, ἔκαμα 4—5 χρόνους ἀρματωλός». Ποιοὶ τονὲ διωρίσαν Κάπο (ὄχι Ἀρματωλός); Οἱ κοτζαμπασῆδες, καὶ γιὰ νὰ μείνῃ ὁ Θεodorάκης 4—5 χρόνια Ἀρματωλός (γρ. Κάπος) ζώντας εἰρηνικά, καὶ νὰ μὴ τὸν ἐπιβουλευτῆ ἢ τούρκικη ἐξουσία, θὰ πῆ πὸς

1) Ὁ συγγρ. ἐπιμένει, κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Κολοκοτρώνη, τοὺς Κάπους νὰ τοὺς ὀνομάξῃ Ἀρματωλούς.

2) Καὶ ὁ Σ. Στεφανόπουλος (Ἄπομνημ., Τριπολι, 1864, σ. 16) βεβαιώνει πὸς ὁ Κανέλλος Ντεληγιάννης, τραβώντας ἀπὸ τὰ Λαγκάδια γιὰ τὴν Τριπολιτά, ἔπαιρνε συνοδεία τοὺς Κάπους τοῦ Δ. Πλαπούτα καὶ Νικήτα Σταματελλόπουλο.

δὲν εἶχε ἀφορμὴ περασμένη νὰ τὸν κατατρέξῃ¹⁾. Σελ. 12 γράφει πῶς, ἀφοῦ τέλειωσε ὁ ἀδερφικὸς πόλεμος τῆς Μάνης, ὅπου εἶχε πάει κρυφὰ νὰ βοηθήσῃ, γύρισε «στὸ ἀρματολίκι του», δηλ. στὸ καπιλίκι. Καὶ σελ. 14, σελ. 18, τὰ ἴδια μιλεῖ γι' Ἀρματολίκια, πράγματα ἀνύπαρχτα, ἐνῶ θέλει νὰ πῆ γιὰ καπομπασηλίκια. Τὰ ἴδια περίεργα γράφει ὁ Θεωδωράκης καὶ γιὰ τὸν πατέρα του, σελ. 5: «Ὁ πατέρας μου ἦτον ἀρχηγὸς τῶν ἀρματολῶν (γρ. Καπόμπασης) εἰς τὴν Κόρινθον· κάθεται ἐκεῖ 4 χρόνους· ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν Κόρινθον διὰ τὴν Μάνην· ἐβγαίνει ἀπὸ τὴν Μάνην καὶ ἐκνηγοῦσε τοὺς Τούρκους». Κ' ἐδῶ βλέπουμε τὸν Καπόμπαση νὰ ζῆ 4 χρόνια εἰρηνικὰ κοντὰ στὸ δυνατό κοτζάμπαση—κι' ὁ Θεωδωράκης νὰ ντρέπεται μήτε τ' ὄνομα τοῦ Νοταρᾶ νὰ προσφῆρῃ. Ὁ Μ. Οἰκονόμος, ποῦ χρημάτισε ἰδιαιτέρος τοῦ Θεωδωράκη, γράφει στὴν ἱστορία του σ. 47: «Εἰς τὴν Καρύταιναν ὡς Κάποι διεδέχθησαν τοὺς Κολοκοτρωναίους οἱ Πλαπούται». «Ὁμως κι' ὁ Γενναῖος Θ. Κολοκοτρώνης τὰ μασάει μιλῶντας στὴ Γερουσία: «Ἡ Ἑλλάς ἐκπαλαί εἶχε στρατιωτικούς τοὺς λεγομένους ἀρματολούς· καὶ ὅταν οὗτοι περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνεστάτους αἰῶνος κατεστράφησαν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, διετηρήθησαν ὅχι ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάποι εἰς τὴν Πελοπόννησον...» (Πρακτικά τῆς Γερουσίας, περ. Β', σύν. β', σελ. 275). Οἱ Κάποι δὲν ξεφυτρώσανε στὸ Μοριᾶ μετὰ τὸ χαλασμὸ τῶν Κλεφτῶν (καὶ ὅχι Ἀρματολῶν, ὅπως τοὺς λέει), δηλ. στὰ 1805—6· οἱ Κάποι βρισκόνται στὸ Μοριᾶ, ὡς ἓνα ἀναγκαῖο φαινόμενο, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκατάστασης τῶν Τούρκων.

Πρέπει ἐδῶ νὰ προσθέσω λίγα περίεργα γιὰ τοὺς Κάπους. Ἐνῶ ἡ οἰκογένεια Κολοκοτρώνη ἄργησε νὰ πολιτευτῆ στὴν ἐπαρχία τῆς καταγωγῆς της, ἐπὶ Ὄθωνα καὶ Γεωργίου, ὁ καθγᾶς Ντεληγιανναίων-Πλαπούταιων ξάναψε ἄγριος, καὶ βίασται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνα ἴσα μετὰ 1872, καὶ τὰ μίση αὐτὰ τᾶκαμε ἀγριώτερα ὁ ἐκλογικὸς ἀγῶνας, φρόνοι ἀκολουθήσανε κλπ. Ἡ ἐφημ. «Σωτήρ» ἔχοντας τὸ μέρος τῶν Ντεληγιανναίων, ἀφοῦ βεβαιώνει πρῶτα πῶς «Ἀρματολοὶ καὶ Καπετανᾶτα ποτὲ εἰς τὴν Πελοπόννησον δὲν ὑπῆρξαν, μισθωτοὶ ὅμως Κάποι πάντοτε», ἔρχεται στὸ Δημ. Πλαπούτα τετράρχη (σ.—ταγματάρχη τῆς Φάλαγγας ἐν ἐνεργείᾳ, δηλ. διοικητὴ τετραρχίας Ἀγωνιστῶν) καὶ γράφει πῶς Κάπος ἐστάθη καὶ ὁ Δ. Πλαπούτας καὶ ὁ πατέρας του Κόλιας, καθὼς καὶ *τόσοι ἄλλοι* (γρ. Κολοκοτρωναῖοι) διατελοῦντες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν κυρίων Δεληγιάννηδων κλπ... «Ἄν πρόκειται νὰ ἀποδειχθῇ τίς ὀφείλει εἰς τὸν ἄλλον εὐγνωμοσύνην, ὁ Κάπος εἰς τὸν ἀρχοντὰ του ἢ οὗτος εἰς τὸν Κάπον του, ἀφίνομεν τὸ κοινὸν νὰ κρίνῃ». Παρακάτω κατηγοροῦνται οἱ Πλαπούταιοι γι' ἀχαριστία· στὰ 1820, ὅταν ὁ Δ. Πλαπούτας πληγώθηκε ἀπὸ τοὺς σπαῆδες στὴν Ἀλωνίσταινα, καὶ κατατρεχότανε γιὰ θάνατο, τότε στὸ σπῆτι τῶν Ντεληγιανναίων ἤθερε γιατροειά, κ' ἔσωσε τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸν κατατρεγμὸ τῆς Πόρτας, καὶ ἡ οἰκογένειά του ὅλη

1) Κι' ὁ πατέρας του πολλὰ χρόνια θὰ τὰ εἶχε καλὰ μετὰ τοὺς κοτζάμπασήδες, ἀφοῦ κοτζάμπασης, ὁ Παλαμίδης, τοῦ εἶχε βαφτίσει τὸ παιδί.

σ' αὐτοὺς χρωστᾶται τὸ ψομὶ της γιὰ πολλὰ χρόνια, ἀφοῦ τρεῖς φορὲς τὰ σπῆτια τῶν Πλαπούταιων τὰ κάψαν Τούρκοι, καὶ οἱ Ντεληγιανναῖοι τὰ ξαναχτίσανε μετὰ δικὰ τους ἔξοδα. Σ' αὐτὲς ὅλες τῆς κατηγορίες (ποῦ κάνουν τιμὴ καὶ στὸ ἓνα σπῆτι καὶ στ' ἄλλο) ἀπαντᾶει στὴν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 16 Ἰουν. 1836, ἀνταποκριτῆς ἀπὸ τὴν Τρίπολη: «Ὅταν ὁ γέρο-Ντεληγιάννης κατατρεχόταν ἀπὸ τὸ «χασεκῆ» Παλαμίδη (σ. Μοραγιάννη εὐνοούμενο) κι' ἄλλους ἔχτροὺς του, ὁ Κόλιας Πλαπούτας¹⁾ τὸν ἔκρυψε καὶ τὸν ἔσωσε· 4 χιλ. βενέτικα τοῦ τάξανε νὰ τὸν προδώσῃ, μὰ ἐκεῖνος προτίμησε τὴν τιμὴν του. Ὅταν οἱ Ντεληγιανναῖοι κατατρεχόνταν ἀπὸ τὸ Βελῆ-πασσᾶ, ποῖος τοὺς ἔσωσε; Οἱ Πλαπούταιοι. Ὅταν σκοτώθηκε ὁ γέρο-Ντεληγιάννης, οἱ Πλαπούταιοι φυλάξανε καὶ θρέψαν τὰ παιδιὰ του· ἄς θυμηθοῦν τὰ κατατόπια τῆς Λακαμάδας καὶ Λουπινιάρας (:), ὅπου τοὺς φυλάγανε κρυμμένους. Ὁ Δ. Πλαπούτας συνόδεψε τὸ Θεωδωράκη καὶ τὸν Κανέλλο Ντεληγιάννη ὡς τὴ Μάνη, καὶ τοὺς ἔβαλε στὸ καῖκι γιὰ νὰ πᾶνε στὴ Πόλη, κι' ὁ Γ. Πλαπούτας φύλαξε τ' ἄλλα ἀδέρφια τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὅταν ὁ Δ. Πλαπούτας πληγώθηκε στὴν Ἀλωνίσταινα ὅχι τὸ 1820, ἀλλὰ τὸ 1818²⁾, τότε οἱ Ντεληγιανναῖοι στείλανε τὸν Ἀβδούλη Λαγκαδινὸ, μπουλούμπαση καὶ γείτονά τους, νὰ σκοτώσῃ τοὺς Πλαπούταίους, κι' ἀφοῦ δὲ μπόρουσε νὰ τοὺς πιάσῃ, ἔσφαξε δυὸ ἀδῶους Παλουμπαίους, τὸ Λούβρη καὶ τὸ Ρόδη σκετικούς». Τὰ μίση αὐτὰ ἀνάμην καὶ κορῶσαν ἀργότερα, κατὰ τὰ 1845. Μιλῶντας ἡ ἐφημ. «Καρτερία», 23 Μαγιοῦ 1845, γιὰ τοὺς λεγόμενους «ὀδηγοὺς», παλιοὺς ντόπιους στρατιωτικούς, ποῦ ἔφεραν τὰ κατατόπια κι' ὀδηγοῦσαν τὸ στρατὸ στὴν καταδίωξη τῆς ληστείας, τοὺς συγκρίνει μετὰ τοὺς Κάπους, «τοὺς ὁποίους διὰ νὰ οἰκονομήσῃ ἡ βιάβραρος καὶ μωρὰ τῶν Ὄθωμανῶν ἔξουσία ἀφίνεν ἔλευθέρους, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς καταδίωξεως ἄλλων κακούργων, νὰ τυρανῶσι καὶ διαρπάζωσι τὸν φιλήσυχον λαὸν ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῆς τῆς κυβερνήσεως». Ἄς μὴ φτάσουμε ὡς τὰ ἐκλογικὰ τοῦ 1872. Ἐδῶ τελειώνει ἡ κάπως παρατραβηγμένη μελέτη περὶ Κάπων.

1) Ὁ Φιλήμονας (Ἰστ. Α', σ. 409) γράφει: «Ἦν δὲ ὁ Κόλιας εἰς τῶν Ἀρματολῶν (:), διοριζόμενος περιοδικῶς Καπόβασης, ἦτοι ἐπὶ τῆς καταδίωξεως τῆς ζωοκλοπῆς καὶ τῆς ἡσυχίας τῆς Γόρτυνος».

2) Κάθε Κάπος βρισκότανε πάντα σὲ κίνηνο νὰ σκοτωθῇ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς παλιὸς Κλέφτης ἢ ὡς Κάπος ὑποφτος γιὰ νέες κλεψιές.

Ε΄.

Κλέφτες στο Μοριᾶ. — Χαρακτήρας τους ἠθικός. — Μέσα και τρόπος τῆς ζωῆς τους. — Διαφορὰ ἀπὸ τοὺς Κλέφτες κι' Ἀρματωλοὺς τῆς Ρούμελης. — Κλέφτες, ἀπὸ τὰ 1715—1769, στο Μοριᾶ. — Ἀδύνατη ἢ ὑπαρξὴ Ἀρματωλῶν στο Μοριᾶ. — Φανταστικὴ «Ἀρματωλικὴ δημοσπονδία».

Ἄφοῦ εἶπα ὅ,τι εἶχα νὰ πῶ γιὰ τοὺς Κάπους, ἔρχομαι σ' ἄλλο σπουδαιότερο ζήτημα, τοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ. Δὲ φτάνει ποὺ οἱ θαυμαστὲς τῆς δόξας τῶν Κολοκοτρωναίων τοὺς Κάπους, σώνει καὶ καλά, ἐπιμένουν Ἀρματωλοὺς νὰ τοὺς κάμουνε, μὰ ἀκόμα καὶ τοὺς Κλέφτες θέλουνε κι' αὐτοὺς νὰ τοὺς ἀρματωλίσουν. Πρῶτος ὁ Θεωδωράκης στὴν αὐτοβιογραφία του δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα σ' Ἀρματωλοὺς καὶ Κλέφτες. Θὰ ἴδοῦμε παρακάτω τί γράφει γι' αὐτούς. Δὲ μιλεῖ βέβαια γιὰ Κλέφτες καὶ γι' Ἀρματωλοὺς τοῦ Μοριᾶ καθαρὰ, καὶ γι' αὐτὸ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἔννοεῖ Κλέφτες κι' Ἀρματωλοὺς τῆς Ρούμελης μαζί καὶ τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Θεωδωράκης εἶναι πολὺ σύντομος στὴ διήγηση τῶν πρὸ τοῦ 1821 χρόνων (σελ. 1—49) καὶ περιγράφοντας τὴ ζωὴ τὴν ἀρματωλικὴ ξοδεύει μιὰ σελίδα μοναχὰ. Ὁ ἔγγονός του ὁ Φαλῆς πλουτίζει μ' ἄπειρα στολίδια τοῦ ἔνδοξου παπποῦ του τὸ φτωχικὸ θυμητικὸ, καὶ φανερὸς γίνεται ὁ σκοπὸς του νὰ ἐξηρωίση καὶ νὰ ἐξαρματωλίσῃ τὴν κατατρεγμένη καὶ δυστυχισμένη Κλεφτουριά, καὶ μάλιστα τὴν προγονικὴ δική του. Κι' ἀπορεῖ κανεὶς ποῦ ἦρε ὁ Φαλῆς ὄλους αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς θησαυροὺς, ἐνῶ ὁ Γέρος ἰδέα δὲν εἶχε ἀπ' αὐτοὺς κι' ὁ Γενναῖος τὸ ἴδιο — κ' ἐνῶ ἄλλον κανένα παλιὸν Κολοκοτρώνη δὲν ἀξιώθηκε ὁ λογιώτατος αὐτὸς τῆς ἱστορικῆς οἰκογένειας νὰ δῆ καὶ ν' ἀκούσῃ. Θὰ ξετάσω λοιπὸν καὶ τοῦ Φαλῆ τὰ γραφόμενα γιὰ νὰ ἐδολύνω τὸν ἀναγνώστη νὰ κρίνῃ ἂν ἔχουν αὐτὰ μέσα τους καμιὰν ἀληθινὴ παράδοση. Ὁ Τ. Καντηλώρος βρῖσκει κι' αὐτὸς νοστιμάδα νὰ μὴν ὀνομάζῃ τοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ μὲ τ' ὄνομά τους, παρὰ τοὺς θέλει Ἀρματωλοὺς. Ἀσπάζεται ὅλα ὅσα γράφει ὁ Θεωδωράκης γιὰ τὸν «Ἀρματωλισμὸ» τοῦ Μοριᾶ καὶ προσθέτει κι' ἄλλες δικές του γνώμες: «Ἐπὶ τὸν ὅμοιον ὅμως καὶ ἀνώτεροι τούτων (τῶν Κάπων) οἱ Ἀρματωλοὶ, ἀποτελοῦντες σώματα ἀυθύπαρκα, διοριζόμενα ὑπὸ τῆς ἐξουσίας, ταῦτα δέ, ἐπὶ τῆς ἀρχηγίας τοῦλάχιστον τοῦ Ζαχαριᾶ, ὑπερέβησαν κατὰ τὸν ὀργανισμόν καὶ αὐτὰ τὰ τῆς Στερεᾶς, διότι οἱ Ἀρματωλοὶ τῶν 24 ἐπαρχιῶν τοῦ Μοριᾶ συνησπίσθησαν εἰς δημοσπονδίαν ἐξασφάλισαν τὴν διατήρησίν της μὲ σουλτανικὰ φερμάνια, ἐπὶ μίαν δὲ εἰκοσαετίαν ἔδρασαν σχεδὸν ἀνενοχλήτως, ὡς διὰ μακρῶν θὰ ἀποδεξώμεν» (σ. 6).

Πῶς ὅμως θὰ ὑπῆρχε δημοσπονδία Ἀρματωλῶν, ἀφοῦ Ἀρματωλοὶ ποτὲ δὲν ὑπάρξανε στο Μοριᾶ; Ὑστερα ἀπ' ὅσα ἔγραψα περὶ πάνου, τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Τ. Κ. πῶς καὶ καλά ὑπάρξαν Ἀρματωλοὶ, τὴν κρίνω λάθος ἱστορικὸ ποὺ πρέπει βαριὰ νὰ κατακριθῇ, γιατί ἔχει σκοπὸ ν' ἀνατρέψῃ τὴν ἀληθινὴ ἱστο-

ρία. Ὁ Ζαχαριᾶς ποτὲ δὲν ὑπῆρχε Ἀρματωλὸς παρὰ μοναχὰ Κλέφτης, κι' ὅσο γιὰ τὴν δημοσπονδία καὶ τὰ φερμάνια της θὰ τὰ ξετάσω παρακάτω καὶ τὰ δυό, καὶ λέω ἐδῶ μοναχὰ πῶς στηρίζονται σὲ χειρόγραφο σκόπιμα πλασμένο ἴσα-ἴσα γιὰ τὴ διαστορφή τῆς ἱστορίας. Καὶ παρακάτω (σελ. 11) ὁ Τ. Κ. γράφει πάλι: «Θὰ ἦτο πλάνη δεινὴ ἂν ἐφαντάζετο τις τοὺς Ἀρματωλοὺς (γρ. Κλέφτες) τῆς Πελοποννήσου ζῶντας ὡς ληστὰς ἐν ἀπομονώσει εἰς τὰ βουνά. Ἐκ τῆς ζωῆς ἐκάστου μῆνες μόνον ἢ ἔτη τινὰ διέτρεον ἐκ περιτροπῆς ἐν διαγωγῇ. Διότι ἢ Τουρκ. ἐξουσία εὐρεθεῖσα εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ τοὺς ἀναγνωρίσῃ (σ. δὲν τοὺς ἀναγνώρισε ποτέ), τοὺς ἐμισθοδοτεῖ γενναίως (!), οὕτω δὲ ἔχον ἠσφαλισμένην τὴν ζωάρκειαν. Δὲν κατόκουν εἰς τὰς πόλεις, ἐν αἷς ὑπῆρχον καὶ τουρκικὰ οἰκογένεια, ἀπετέλουν ὅμως μέλη τῆς Ἑλλην. κοινωνίας, ἦς τὰ συμφέροντα προήσπιζον κατὰ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν ἀγάδων. Ἦσαν καὶ αὐτοὶ ὑπάλληλοι, μὴ λαμβάνοντες ὅμως τὰς διαταγὰς ἀμέσως παρὰ τοῦ βοεβόδα ἢ τοῦ Μόρα-βαλεσῆ». Καὶ παρακάτω: «Ἔχον δὲ ἐξωτερικὴν παράστασιν λιαν ἐπιβάλλουσιν. Ἐτρεφον ὄραιοις ἵππους (!) πολυτελῶς ἐπεστρωμένους, ἐνεδύοντο μεγαλοπρεπῶς. Τὸν χειμῶνα ἐβαζαν θώρακας (τσαπαρῆζια), εἰς τὰς ἐορτὰς καὶ πανηγύρεις ἀπῆστραπτον ἐκ καθαριότητος, τὰ δὲ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ τῆς πανοπλίας των ἐνεποίουν θάμβος. Ἡ λεγὴ φουστάνελλα ἐρησιμοποιεῖτο μόνον κατὰ τὰς ἐκστρατείας. . . Κατὰ τὸν ἄλλον καιρὸν οἱ Ἀρματωλοὶ (γρ. Κλέφτες) ἐτύγγανον τῆς περιποιήσεως τῆς οἰκογενείας των καὶ ἦσαν εὐπροσωπώτατοι» (σ. 12). Σ' αὐτὰ ὅλα τὰ πράγματα ἀπαντῶ μὲ τὴ σειρά.

Ὅ,τι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες λέμε Κλέφτες καὶ οἱ ἄλλοι Εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ μὲ διάφορα ἄλλα ὀνόματα εἶναι φυσικὸ γέννημα κάθε φιλελεύθερου λαοῦ, ποὺ ἔπεσε στῆς σκλαβιάς τὰ σίδερα. Δὲ μποροῦσε λοιπὸν παρὰ κι' ὁ τόσο φιλελεύθερος καὶ ζωτικὸς λαὸς τοῦ Μοριᾶ νὰ βγάλῃ αὐτὸ τὸ περιεργὸ φύτρο, ποὺ φυτρώνει σὲ κάθε Ἑλληνικὸ βουνό. Ἡ πρώτη βέβαια ἀφορμὴ ποὺ κάνει ἕναν ἄντρα νὰ πάρῃ τὰ βουνά, νὰ βγῇ στο μαιντάνι, ὅπως θέλετε, εἶναι προσωπικὴ ἀφορμὴ. Γιὰ ὄλους τοὺς σημαντικοὺς Κλέφτες κι' Ἀρματωλοὺς ἡ ἀρχὴ τοῦ πολεμικοῦ σταδίου τους ἔχει νὰ κάμῃ πάντα μὲ προσωπικὴ ἀφορμὴ. Προσβολὴ στῆς τιμῆς τὸ αἶσθημα, ἀρπαγὴ τῆς ἰδιοκτησίας, κατάχρηση στὴ φορολογία, πληγὴ εἴτε φόνος συγγενικός, τέλος τ' «ἀδικο» ποῦ ποτὲ ὁ Ρωμιὸς δὲν τὸ χωνεύει, ἅμα μάλιστα τὸν ἀγγίζει στὴ φιλοτιμία του—ἀδικο ποὺ μπορεῖ νὰ ναι καὶ δίκιο—σπρώχνουν τὸν ἀδάμαστο χωριάτη σὲ πρῶτο ἔγκλημα κατὰ τοῦ ἀδικητῆ. Τὸ δεύτερο ἔπειτα ἔγκλημα, καὶ τ' ἄλλα, συχνὰ ἢ σκληρὴ ἀνάγκη τὰ ἐπιβάλλει ὁ φυγόδικος—ὡς τὸν ποῦμε μὲ τὸ νεολογικὸν αὐτὸν ὄρο—θὰ πάρῃ μὲ τὴ βία τὴν τροφὴν του, ἀρχίζει μάλιστα ἀπὸ τὸν δρόμολο, τὸ συχωριανό του, μὰ δὲν ἀργεῖ νὰ προχωρήσῃ καὶ νὰ βάλῃ χεῖρι καὶ στὸν ἕξνο, τὸν κατακτητῆ. Κι' ἀφοῦ ὁ πρωτόβγαλτος αὐτὸς Κλέφτης κανόνισῃ κάπως τὸν τρόπο τῆς διατροφῆς του, ἔρχεται κατόπι ὁ πόθος τοῦ πλουτισμοῦ, τῆς ἐκδίκησης κλπ.

Ὁ Carrel (ἔκδ. β', σ. 116—118) παρασταίνει τὴ Μοραϊτικὴ Κλεφτουριά πῶς πρωτοβγῆκε μετὰ τὴ φυγὴ τῶν Βενετσάνων. «Οἱ πρόσφυγες τοῦ

μεταξύ Βενετσάνων και Τούρκων πολέμου άρχισαν να γυρίζουν στον τόπο τους, μα οι μπέηδες κι' αγάδες, που πήρανε τη θέση των Βενετσάνων εδνετων, μεταχειριστήκαν τους Μοραίτες σα ζώα, ένω και οι Βενετσάνοι φεύγοντας κάμαν ό,τι μπορούσαν να μην αφήσουνε στους Τούρκους άλλο από ρείπια, όμως και σ' όλα τα τελευταία χρόνια της διοίκησής τους φερθήκανε σαν τύραννοι και σαν άρπαγες». Αύτα ό Carrel τα γράφει σαν πράματα που έρχόντανε κοντά στο νοϋ, όμως άλλη ήταν η αλήθεια. Κι' ό Φραντζής (Α', σ. 2—6), παραδέχεται πως μετά την κατάκτηση του Μοριά βγήκαν οι πρώτοι Κλέφτες¹⁾. Κι' απ' όλα όσα θα διαβάσετε στην πειό πάνου σημ. βγαίνει μια ρομαντική ζωγραφιά της Κλεφτουριάς του Μοριά, που οι τοπικιστές λογιάτατοι Μοραίτες, οι ύστερόχρονοι, και πρώτος ό Φραντζής, με φιλότιμο ζήλο θελήσανε να τη μεταφέρουν απ' τη Ρούμελη. Όμως αυτή δεν ήταν η τραγική αλήθεια, όσο για τη Ρούμελη. Ό συστηματικός φόνος Τούρκων, τα πανηγυρικά μπαϊράκια και οι εισβολές των Κλεφτών σε χώρες και χωριά ποτέ δεν ήτανε κ' εκεί συνειθισμένα πράματα, κάθε άλλο μάλιστα' χώρα πάλι σπάνια πατήθηκε από Κλέφτες' τα μπαϊράκια τα σηκώναν οι Κλέφτες άμα φτάνανε στην τελευταία άπελπισιά κλπ. Η περιγραφή του Φραντζή είναι ποιητική εικονογραφία που δεν έχει καμιά σέση με την αλήθεια την πεζή.

Η εμφάνιση των Κλεφτών στο Μοριά, άμέσως μετά την κατάκτησή του από τους Τούρκους, είναι πράμα ανακριβέστατο. Οι Τούρκοι μ' όλη την τυραννία και τη βαρεία φορολογία τους καταστήσανε σιδερένια τάξη στο Μοριά' την τάξη την άκολούθησε η ευτυχία ή οικονομική και η ήσυχία ή κοινωνική. Ό Παν. Παπατσώνης στα χειρόγρ. άπομνημονέματά του γράφει: «... Άποκατασταθέντων των Τουρκών, εδημεροϋσαν και οι Χριστιανοί, φυλάττοντες (τό χειρόγρ. «φυλάττων») άκριβώς τας συνθηκολογίας όσας έκαμον εις τας Θήβας²⁾, μέχρι των 1769, και όλοι οι τότε Χριστιανοί έλεγαν» *«Εις*

1) «Μετά την παρά των Όθωμανών κατάκτηση της Πελοπον., διάφοροι εκ των τότε ύπαρχόντων Έλλήνων δεν παρεδέχθησαν τό να ύποκύψωσι τόν αυθέντα. . . άλλ' όπλαφόροι περιεφέροντο εις τά όρη και τά δάση' ή όθωμανική έξουσία έπροσπάθησε να τους φέρη εις ύποταγήν και ήσυχίαν, ύποσχομένη εις αυτούς δόξας, τιμάς και πλούτον, άλλ' έστάθη αδύνατον να τους πείση. Ούτοι δε . . . προϊόντες του χρόνου άπεκάλυψαν τό προσωπετον, και έξερχόμενοι εις τας όδοϋς έγύμνωναν και έφόνευαν πολλούς εκ των Όθωμανών, και ως επί τό πλείστον τους εις δημοσίας ύπηρεσίας και εισπράξεις φόρων άποστελλομένους». Παρακάτω ό Φ. προσθέτει πως άρχισαν οι Τούρκοι να κυνηγών τους «άποστάτες» αυτούς ή Κλέφτες, μα άλλο δεν κάνανε παρά να βασανίζουν τό λαό' ό λαός τους ύποστήριζε και ύπόμεινε όλα τα βάρη της τυραννίας' όχι μοναχά δεν κατάτρεχε τους Κλέφτες, αλλά και τους βοηθοϋσε μυστικά. Όσο οι Τούρκοι με κάθε τρόπο προσπαθοϋσανε να ήσυχάσουνε τους Κλέφτες, τόσο εκείνοι άγριεύαν και πληθύνανε γιατί τους προστατεϋαν και οι προύχοντες και οι δημογέροντες. Στο τέλος καταντήσανε να περιφέρωνται άφοβα με σημαίες ανοιχτές. (Άκολουθει κατάλογος των πειό σημαντικών Κλεφτών που πρώτοι φανήκανε στο Μοριά). Οι Κλέφτες δεν έφτανε που σκοτώνανε τους Τούρκους, όπου τους βρίσκανε, μα παίνανε και στις χώρες, και δε λογαριάζαν τα βασανιστήρια, μα όσο χαγόνταν οι παλιοί, τόσο βγαίνανε νέοι.

2) Φαίνεται πως εκεί ό προσκνημένος Μοριάς, με τό μέσο των προυχόντων του, θάλαβε γνώση από τόν κατακτητή Σουλτάνο του καινούργιου πολιτεύματός του.

τον καλόν καιρόν αυτών μέχρι του 1769». Η ευτυχία του Μοριά—κι' απ' άλλες πηγές τό ξέρουμε—ως την εποχή των Όρλωφικών είχε μείνει παροιμιακή. Έχουμε όμως και μιάν άλλη αξιοπίστη ξένη, αν και μερική, μαρτυρία, του Άγγλου Leake (Γαξίδι στο Μοριά τ. Β', σ. 120). Περιγράφοντας τό χωριό των Καλαβρύτων Νεξερά, χωριό βουνίσιο με τα νερά του κλπ. γράφει, 1805, πως τό χωριό αυτό ύπόφερε πολϋ από τους Άρβανίτες κατά τό Ρωσοικόν πόλεμο (1770). «Πρωτύτερα απ' αυτών τον πόλεμο ήτανε τόσο καλή ή κατάσταση, που οι πρόξενοι της Πάτρας είχαν τη συνήθεια να περνούν εκεί τό καλοκαίρι».

Όμως και χωρίς αυτές της μαρτυρίες, κάθε λογικός παρατηρητής θα συμφωνήση πως, άμα ή τυραννία είναι πολϋ σκληρή, λουφάζει της λευτεριάς ή αγάπη' ό άνυπόταχος χωριάτης δε βρίσκει τόπο να σταθή. Πρέπει ό σκλάβος να γευτή πρώτα με τα πικρά του χείλη της λευτεριάς τη γλύκα, κι' αυτό θα γίνη άμα άρχίσουν οι άλλοίδεις να σκουριάνε, άμα τα βαριά δεσμά χαλαρωθοϋνε λίγο. Ό περιφημος Άγγλος περιηγητής Waddington στο ταξίδι του, 1825, κάνει μιάν αξιοθάμαστη παρατήρηση, πως οι Έλληνες ζήσανε τα τελευταία εικοσι χρόνια, πριν από την Έπανάσταση, αν όχι και πρωτύτερα, κάτω από ένα μαλακό ζυγό¹⁾. Κι' αλήθεια, ποιός άλλος αιστάνεται βαθύτερα ένα πράμα που στερεϋεται, παρά εκείνος που άρχίζει μιάν στάλα απ' τη δροσιά του να νοιώθη στην καρδιά; Λοιπόν ή Μοραίτικη Κλεφτουριά λούφαζε, κουφοδρομοϋσε, και μοναχά των Άρβανιτών ή εισβολή, κατά τα 1770, την έκαμε να φανερωθή. Στα Όρλωφικά, Κλέφτες *απόμα πουθενά δε φαίνονται*, μ' όλο που ό Α. Φραντζής μιλεί γι' άκμή Κλέφτικη μεγάλη πριν από τα 1770. Και πάλι όμως, από τότε ως την εποχή του χαλασμού τους, 1806, σκόρπιοι και μετροημένοι ήταν οι Κλέφτες. Άπόδειξη πως για τό χαλασμό τους δε χρειάστηκε πολϋς καιρός, παρά ίσως ένας μήνας. Κ' ήταν όλοι 150. Θα τα δοϋμε όλ' αυτά πειό κάτω. Και για να γίνη τότε ό χαλασμός τους, θα πη πως τότε μοναχά ένοιωσε ή Τούρκικη έξουσία την ανάγκη του. Και για να τόν πετύχη τόσο εύκολα, και για να βοηθήσουν οι χωριάτες φανερά, κι' όλοι οι προύχοντες του τόπου να μποϋνε κεφαλή αυτού του κατατρογμού, θα πη πως οι άποκηρυγμένοι Κλέφτες ήτανε μισητοι στο χριστιανικό λαό. Υπάρχονε πηγές σύγχρονες—και θα της δητε—που βεβαιώνουν πως οι Κλέφτες του Μοριά, γενικά, περισσότερο τυραννοϋσαν τους χριστιανούς παρά τους Τούρκους, κι' αυτό για να τό κάνουνε, λέω εγώ, τό κάνανε για τη συντήρησή τους και γιατί ξέρανε καλά πως των Τούρκων τό εξαργίμα—αν αυτοί τους εξαργιεύανε—θα σήμαινε τό τέλος τους. Άλλοιώς, πέστε μου, γιατί άλλος των Κλεφτών γενικός χαλασμός δε σημειώνεται στο Μοριά; Άπαντάω εγώ και λέω' γιατί έφτανε ό μπουλουόμπασης της επαρχίας, έφταναν οι Άρβανίτες φύλακες των στενών να διατηρήσουνε την τάξη.

Έλάτε τώρα στης βορ. Έλλάδας την Κλεφτουριά. Τό ότι δημιουργη-

1) A visit to Greece, σ. α'.

θήκανε τ' Ἀρματωλίκια δείχνει πῶς οἱ Τούρκοι ἦταν ἀνίκανοι νὰ καταστρέψουν τὴν Κλεφτουριά μ' ἄλλον τρόπο παρὰ μὲ τὰ ἴδια, τὰ δικά της μέσα. Ἄμα ἓνας καπετᾶνος Κλέφτης σήκωνε κεφάλι, ἀναγνωρίζταν Ἀρματωλός, καὶ ἡ ἐπαρχία σύχαζε. Κάθε Κλέφτης ἐπικίνυνος ρογιαζόταν (ἔμπαινε μὲ μιστὸ στὴν ὑπηρεσία) στ' Ἀρματωλίκι, μ' ἄλλους λόγους «προσκυνοῦσε». Ὅποιος πάλι Κλεφτοκαπετᾶνος ἤθελε νὰ μὲν ἀπροσκύνητος, τὸ τέλος του ἦταν πάντα τραγικό. Ὁ χαλασμός τῆς Κλεφτουρίας τῆς βορ. Ἑλλάδας βάσταξε τόσοι αἰῶνες ὅσους αἰῶνες βάσταξε καὶ ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἀρματωλισμοῦ. Ἄμα πάλι κανέναν Ἀρματωλὸς σήκωνε κεφάλι, τραγικὸ ἦταν τὸ τέλος κι' αὐτεινοῦ· στὸν τόπο του ἔμπαινε ὁ δυνατώτερός του Κλέφτης. Ὅλα τὰ σπίτια τῆς βορ. Ἑλλάδας τὰ Κλεφταρματωλικά ἔχουνε κ' ἓνα χαλασμὸ τραγικὸ στὴν ἱστορία τους. Ὅμως γενικὸ χαλασμὸ Ἀρματωλῶν καὶ Κλεφτῶν οὔτε ὁ Ἀλήπασσας δὲ μπόρεσε νὰ καταφέρῃ. Στὰ τελευταῖα χρόνια αὐτοῦ τοῦ τυράννου ὡς τὰ 1820, ἡ βορ. Ἑλλάδα βρῖσκεται μοιρασμένη σὲ Καπετανάτα εἰρηνικά, πιστὰ τοῦ Ἀλῆ, ἐνῶ ἄλλα τόσα σπίτια Κλεφταρματωλικά εἶναι ἐξοντωμένα. Τὰ παραδείγματα θὰ πιάναν πολὺν τόπο.

Ἡ ἀνυπαρξία Ἀρματωλῶν στὸ Μοριά δείχνει πῶς ἡ Κλεφτουριά του ἦταν ἀδύνατη καὶ δὲ μπόρεσε νὰ ἐπιβληθῇ γιὰ ν' ἀπαιτήσῃ νὰ τῆς ἀναγνωριστοῦν τοπικὰ προνόμια ἀνάλογα μὲ τ' Ἀρματωλίκια τῆς βορ. Ἑλλάδας. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀσήμαντης ὑπηρεσίας τῶν Κάπων, ποὺ τὴ σκηματίζαν Κλέφτες τοπικοί, ὄχι ἀποκηρυγμένοι γιὰ ἐγκλήματα ἀσυχώρετα, δείχνει πῶς καὶ ἡ Κλεφτουριά ἦταν ἀσήμαντη καὶ τὰ σπίτια Ἰσα-Ἰσα τὰ Κλέφτικα (Ἀρματωλικά τὰ θέλουν οἱ λάτρες τοῦ Μοραϊτικοῦ Ἀρματωλισμοῦ), ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὸν ἀδάμαστο Ζαχαριά, τὸν ἀπροσκύνητον Κλέφτη, δὲν εἶναι παρὰ σπίτια Κάπων ἢ μικρο-Κλεφτῶν. Τὸ συμπέρασμα εἶναι πῶς χρονικὴ, ἐνδημικὴ κατὰστάση Κλεφτουρίας, ποὺ νὰ θρέφεται αἰῶνες καὶ νὰ βασιτεύεται ἀπὸ τὸν τόπο, ποτὲ δὲ στάθηνε στὸ Μοριά. Στὸ μεταξὺ οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά σκοτωνόντανε σκόρπιοι, μὰ ἦταν καὶ τόσο λιγοστοί, κάθε φορὰ, ποὺ ἡ Τούρκικη Ἀρχὴ δὲ βρέθηκε ποτὲ σ' ἀδυναμία νὰ τοὺς χαλάσῃ (καὶ γι' αὐτὸ δὲ μεταχειρίστηκε τὸ μέσο νὰ τοὺς ἀναγνωρίσῃ). Μοναχὰ ἀναγνώρισε τὸν ἀσήμαντον ὀργανισμὸ τῶν Κάπων μὲ τὴ σύσταση τῶν παντοδύναμων προυχόντων, ποὺ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ντόπια λιγοστὴν ἀγροτικὴ ἀστυνομία καὶ γιὰ τὴ δημόσια ὑπηρεσία τους καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ σπιτιοῦ τους. Ὁ ὀργανισμὸς τῶν Κάπων ὅμως εἶχε τοῦτο τὸ καλὸ, πῶς μὲ τοῦ λουφὲ τὴν ἐλπίδα, «ἡμέρευε» πολλοὺς Κλέφτες, ἀλλὰ τοὺς ἄλλους τοὺς «ἀγριοὺς» δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ τοὺς κατατρέξῃ.

Ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς, πῶς οἱ Τούρκοι φοβόντανε τοὺς Κλέφτες καὶ τοὺς τάζανε τιμὲς καὶ πλοῦτο γιὰ νὰ προσκυνήσουν, εἶναι ἀπίστευτα κι' ἀπαράδεκτα. Κλέφτης προσκυνημένος καὶ συχωρεμένος, τὸ πολὺ, θάπαιρνε τὸν ἄθλιο λουφὲ τοῦ Κάπου. Ἡ πανστρατιά πάλι (νεφεράμια) κατὰ τῶν «ἀποστατῶν» ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν, πουθενὰ δὲ φαίνεται, γιὰτὶ κι' ὀμαδικὴ Κλέφτικὴ ἀντίσταση δὲ γίνηκε πουθενὰ.

παρὰ μοναχὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλασμοῦ (1806). Οἱ Κλέφτες «ἀποστατες» δὲν ἦταν ποτέ, καὶ τὰ μπαϊράκια τους ποτὲ δὲν ἦταν μπαϊράκια πατριωτικά. Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, ἂν θὰ ὑπάρχανε στὰ Ὀρλωφικά, κι' ἂν θὰ βοηθούσανε στὸν τότε ἀγῶνα, τότε μοναχὰ θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ λέγωνται ἀποστατες κατὰ τῶν Τούρκων. Ἄν ὑπάρξανε καὶ λίγοι τότε, λουφάξαν' ἦταν ἡ μόνη εὐκαιρία νὰ τιμήσουνε τὰ Κλέφτικα μπαϊράκια τους. Τὸ μόνον πατριωτικὸ κίνημα, ποὺ τὸ κάμαν ὄχι οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, ἀλλὰ οἱ Κάποι, ἦταν ἡ συμμετοχὴ τους στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ. Ἄλλο κανένα Κλέφτικο κίνημα δὲν ξέρω. Τὸ κίνημά τους, στὰ 1806, καθὼς θὰ φανῇ περὶ κάτου, ἦταν κίνημα καθαρὰ ληστικὸ. Ὅμως καὶ τ' ἄλλα τοῦ Φραντζῆ, πῶς ὅσο οἱ Τούρκοι τοὺς κατατρέχαν, τόσο βγαίναν ἄλλοι Κλέφτες, εἶναι κι' αὐτὰ παραμυθόλογα. Κανέναν ἐπίσημον Κλέφτη, καθὼς π. χ. τὸν Παναγιώταρο, τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, τὸ Ζαχαριά, δὲ βγῆκαν ἄλλοι ἄξιοι νὰ τοὺς ἀντικαταστήσουν. Ὅσο γιὰ τὸν κατάλογο τῶν πρὶν ἀπὸ τὰ 1740 Κλεφτῶν, ἐπισήμων βέβαια, ποὺ ὁ Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 5) μᾶς ἀραδιάζει, κανένα γραπτὸ μνημεῖο, κανένα τραγοῦδι δὲν κάνει λόγο γι' αὐτούς. Μὰ ὅπως κάθε χώρα Ἑλληνικὴ, εἶχε κι' ὁ Μοριάς τοὺς Κλέφτες του, ὄχι ὅμως σὰν αὐτούς, τοὺς Κλέφτες τοῦ ἀκριτικοῦς, ὅπως ὁ Φραντζῆς τοὺς θέλει.

Ὅσα πάλι εἶδατε περὶ πάνου γραμμένα ἀπὸ τὸν Τ. Καντηλῶρο (σ. 11) γιὰ τὴν ἀνετη κοινωνικὴ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά, τὸν πλοῦτο τους καὶ τὰ διπλά τους σπίτια—τὸ ἓνα στὴ Μάνη—τὰ λαμπρά τους ἄλογα καὶ τῆς λαμπρῆς τους φορεσιῆς, ὅλα εἶναι ἀέρας κούφιος κι' ὄχι ἄλλο τίποτε. Κανέναν Κλέφτη Μοραϊτῆς δὲ φαίνεται νάχη μόνιμη κατοικία στὴ Μάνη· φιλοξενία μπορεῖ νάβρισκε, ἀλλὰ σταθερῆς διαμονῆς δικαίωμα, τὸ σπίτι, ὄχι ποτέ. Ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης, σὰ σύντροφος τοῦ Παναγιώταρου, εἶχε καταφύγιον τοὺς πύργους τῶν Βενετσανᾶκηδων (οἰκογένεια τοῦ Παναγιώταρου). Μιὰ Κολοκοτρωναῖικη πηγὴ, νομίζω τοῦ Γενναίου, ἔφτασε νὰ βεβαιώσῃ πῶς ὁ Κωσταντῆς Κολ. εἶχε χτίσει πύργους καὶ φιλοξενούσε τὸν Παναγιώταρο. Καὶ ποῦ αὐτό; Στὴ Μάνη! Ὅμως κ' ἓνα σπίτι ἂν εἶχε ὁ Κλέφτης μόνιμο, κι' αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ, ἀφοῦ κι' ὁ πύργος τοῦ Παναγιώταρου γίνηκε τάφος του. Οἱ παλιοὶ πύργοι τῆς Μάνης εἶχαν σκοπὸ νὰ προστατεύουν ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἐχτροὺς, ὄχι ποτὲ ἀπὸ τὴν τούρκικη ἐξουσία, καὶ γι' αὐτὸ, τὸ ὅτι κλειστῆκαν Κλέφτες μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους καὶ χαλαστήκανε κλεισμένοι μὲς τὰ σπίτια τους—σπίτια ἦτανε καὶ οἱ πύργοι τετράγωνα, στενὰ καὶ δίπατα, συχνὰ μισογκρεμισμένα—αὐτὸ δείχνει πῶς οἱ κλεισμένοι αὐτοὶ ποὺ πήγανε χαμένοι δὲν ἦτανε Κλέφτες ἀληθινοί¹⁾.

1) Ἐνα ἀπὸ τὰ γνωμικὰ τοῦ Θεοδωράκη εἶναι ἡ περίφημη καυχησιά του, ποὺ ἐνῶ δείχνει τὴν ξυπνάδα του, δὲν τιμᾷ ὅμως τὸ στρατ. χαρακτήρα του: «Ἀνέγνωσα τὸν βίον τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐσυλλογόμενον τὰ ἔργα του· δὲν ἐκλείσθη ποτὲ εἰς τὴν Κρόγια». Δὲν κλείστηκε στὴν Κρόγια ὁ ἥρωας αὐτός, γιὰτὶ δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ κλειστῇ, ἀφοῦ, στ' ἀνοιχτά, ἔδινε τόσο μεγάλες μάχες. Ὅμως κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 πολλοὶ γενναῖοι ἀποφασίσαν καὶ κλειστήκανε σὲ πολιορκημένα κάστρα. Ὁ Θεοδωράκης,

Και κάτι ακόμη σοβαρότερο κατατρεγμένη κι' αποκηρυγμένη Κλεφτουριά ποτέ δε μπορούσε να υπάρξει στο Μοριά, αφού είχε τέτοιους Κλέφτες. Κλέφτης κλεισμένος σε πύργο, ή σε σπίτι, ή σε μοναστήρι (όπως κι' ο Κωσταντής Κολοκοτρώνης κατάφυγε, όπως και οι Κολοκοτρωναίοι, στα 1806, μπιστευτήκανε καλόγερο κλεισμένοι σε ληνό), όλ' αυτά αποδείχνουν πως οργανωμένη Κλεφτουριά, με τους άγιους νόμους της που τιμωρούσε σκληρά τους καταδότες, που επιβάλλουν την άγνεια (έθιμο Ιπποτικό και στο μεσαίωνα της Ευρώπης¹) ποτέ δε στάθηκε στο Μοριά. Κυνηγώντας τον Κατσαντώνη ο Βεληγκέκας, ποιός ξέρει που, ξετύπωσε και σκλάβωσε τη γυναίκα του και το παιδί του. Όμως μέσα στον πύργο της Καστανίας κάθονται και τρών και πίνουν τα γυναικόπαιδα, και χαλαστήκανε κι' αυτά μαζί με τους Κλέφτες, που θά πη δέν περιμέναν επίθεση, που θά πη ή δέν ξέρανε να φυλάγονται ή δέν κρίνανε τον εαυτό τους ένοχο να φυλαχτούν, Παναγιώταρος και Κολοκοτρώνης. Ο Κατσαντώνης, βλογιασμένος και πολύ κοντά στο θάνατο, κρυβότανε σε μιάν άπάτητη σπηλιά των Άγραφων, κ' εκεί πιάστηκε όμως σε σπίτι δε φραντάστηκε να πάη να πέση και να κοιταχτή. Τό ότι οι Κολοκοτρωναίοι δέν ξέρανε να πιάσουνε λιμέρι και χαλαστήκανε κρυμμένοι σε ληνά και μοναστήρια, να τ' άκουγε ο τελευταίος τσολιάς της Ρούμελης θά γελούσε. Κατά την ανταρσία της Ύπατης, στα 1847, άντάρτες, άντρες μορφωμένοι, μαζί με το Δ. Αϊνιάν, που τα γράφει αυτά, ήτανε κρυμμένοι κάπου σε λιμέρι, κι' από κεί στείλανε για θέλημα κάποιο χωριάτη. Αφού ο χωριάτης έφυγε, άμέσως οι κρυμμένοι άλλάξανε λιμέρι, κι' από τό νέο αυτό κατατόπι τους άγναντεΰαν τό παλιό. Δέν άργησε να φανή χωροφυλακή και να κάμη γιουρούσι (έφοδο) άπάνου στο παλιό λιμέρι, και οι κρυμμένοι γελούσανε. Τέτοια Κλεφτουριά έρχεται κοντά στο νού πως ο Τούρκος δέν τη φοβότανε, πως ο λαός βοήθησε τον Τούρκο στην καταδρομή της, κατά τα 1806²).

Όσο για τον πλούτο των Κλεφτών του Μοριά, είναι και πάλι ν' άπορη κανείς. Τέτοιος πλούτος, τέτοια άνεση κοιτωνική, γιορτές και πανηγύρια μέσ' τα χωριά άπροφύλαχτα από κάθε ύποψία, ύποθέτουν μιάν ειρηνική ζωή, μα τέτοια ζωή είχανε μοναχά στη βορ. Ελλάδα οι κληρονομικοί Άρματωλοί. Από τους Κλέφτες εκεί λίγο ή μεγάλον πλούτο είχαν όσοι χρηματίσαν Άρματωλοί, είτε, ως Κλέφτες, είχαν την τύχη να σκλαβώσουνε Καραβάνια Τούρκικα, με τό «χαζνέ» (εισπράξεις φόρων), ή πλούσιους άγάδες και τους πήραν τ' άρματα.

κατά τα 1822, μ' όλο που ύποσκέθηκε πολλές φορές, δέν κλείστηκε στο Μεσολόγγι, ένφ εκεί κλειστήκαν άπλοι και ειρηνικοί προύχοντες του Μοριά, με τό σκοπό να μποδίσουν τό πέραςμα των Τούρκων. Από την άλλη μεριά, Κλέφτης κατατρεγμένος νάχε μόνιμη κατοικία, σπίτι ή πύργο, ήτανε σά να προκαλούσε τον έχτρο να πάη άπάνου του.

1) Οι έδικήσεις του Ζαχαριά με τό βίαιόμ γυναικών δείχνουν πως δέν είχε κι' αυτός ιδέα από τους Ιπποτικούς νόμους τους Κλέφτικους.

2) Ο Θεοδ. Κολοκοτρώνης γράφει (στην Αυτόβιογρ. σ. 19): «Έστειλαμε εις τα Βέρβαινα να μās στείλουν ψωμί και ζωοτροφίας, και αυτοί μās άποκρίθησαν:—Έχουμε βόλια και μπαρούτι και έπήγαμε και τους χαλάσαμε». Αυτό σημαίνει πως οι Τσακωνοί είχαν άρματοθή κατά των Κλεφτών.

Ο Καραϊσκάκης, παλιός τρομερός διαγουμιστής, γνωρίστηκε κατά τα 1824 μ' έναν Άγγλο περιηγητή, τό Millingen· αυτός περιγράφει τ' άρματα του ως 5 χιλ. ταλλήρων, και ρώτησε που τα ήθε τέτοια άρματα. Έκείνος άποκρίθηκε πως κάποτε διαγούμισε ένα Καραβάνι με τό χαράτσι του πασσά της Αδριασσας. Από ένα χειρόγρ. σημείωμα παίρνω αυτά τα λόγια, που αναφέρονται στα 1803, Φλεβάρη, όταν ο Βεληγκέκας κυνηγούσε τους Κλέφτες, και μάλιστα τον Κολοβελώνη: «Έκρεμάσανε και έναν Καπετάνο και του ήθεσαν 18 σακκούλες φλουρι». Όμως τέτοιες άρπαγές ο Μοριάς, τα βουνά του, οι δρόμοι του, ο πυκνός και ήμερος λαός του δέν της χωρούσε. Όταν, κατά Όχτ. του 1824, ο Σκόντρα-πασσάς άνεβαίνοντας από τη Θεσσαλία πλημμυρούσε Άγραφα κι' Ασπροπόταμο για να κατεβή στη Δυτ. Ελλάδα, οι Άρματοωλοί Στουρναραίοι βάλανε μπροστά 10 χιλ. ζωντανά, πριν άδειάσουνε τ' Άρματοωλικί τους. Γράφει ο Ν. Στουρνάρης στο Ράγιο, 29 Όχτ. 1824: «Ήθευσε ότι σήμεραν ξεκίνησα τον υιόν μου Γιαννιόν με γελάδια μου, με γουρούνια και άλλα πράγματα και ειδίσματα μου· μαζί του πηγαίνουν και τα πρόβατα του Στέργιου άδελφοΰ μου και άλλα πρόβατά μου, και των άδελφών μου». Αυτός ήταν ο πλούτος των Άρματοωλών, ο άληθινός· ο Κλέφτης—θά ήθε παρακάτου—τρία παλιόγυδα να είχε θά τα είχε κρυφά δοσμένα με τη συνήθεια της συντροφικής βοσκής, σε μακρινό χωριό, σε φίλο ή κουμπάρο, «σιδεροκέφαλα» που συνειθίζον άκόμα να τα λένε. Πλούτος Κλέφτικος δέ στάθηκε πουθενά, και στο Μοριά πολύ λιγώτερο. Οι λόγοι οι έλικοί παίζουνε μεγάλο μέρος και σ' αυτά τα ζητήματα· τόπος σαν τό Μοριά, που κάτω από τους Τούρκους ευτύχησε, σήκωσε κεφάλι, γέμισε την Άνατολή με τα έμπορευόμενα παιδιά του, και στάθηκε άξιος να θρέψη την Ελληνική Επανάσταση, μάλιστα κατά τα 4 πρώτα χρόνια της, με την τόσο πλούσια χηνοτροφία του, δε χωρούσε τον κατατρεγμένον κακοποιό, τον έρημο τον Κλέφτη.

Άν οι Κλέφτες του Μοριά είχαν κάποια οικογενειακή άνεση, κατοικίες μόνιμες, κυκλοφορούσανε μέσ' τα χωριά, πεζοί μα και καβάλλα, τότε δε μοιάζανε καθόλου με τους Κλέφτες της βορ. Ελλάδας. Και τα δημοτικά τραγούδια περιγράφουνε τη δυστυχία των παλιών Κλεφτών¹), κι' ο Κασομούλης στο άνέκδ. πολύτιμο χειρόγρφο του περιγράφει με λίγα λόγια τη ζωή τους: «Νηστικοί, διψασμένοι, γυμνοί, ξυπόλυτοι, κατατρεγόμενοι». Και για των Κολοκοτρωναίων τη φτώχεια θάρτανε να δώση ιδέα τό σιδερένιο δαχτυλίδι της μάγνας του Θεωδωράκη, που είναι στο Μουσείο, κι' όχι τ' άρματα τ' άποχτημένα κατά τον Άγώνα, λάφυρα τούρκικα· μα κι' ο Θεωδωράκης, όντας μικρό παιδί, για να κουβαλάη ξύλα στην Τριπολιτσά να τα πουλήση, σημαίνει

1) «Δώδεκα χρόνους έκαμα στους Κλέφτες καπετάνος... ζεστό ψωμί δέν έφαγα... σε στρώμα δέν κοιμήθηκα». Τό τραγούδι αυτό έχει γύρισμα τα λόγια: «Μαύρα παιδιά». Όλη ή Κλέφτικη ποίηση την ίδια θλίψη και τον ίδιον πόνο πνέει. Γενικά, όλα τα Κλέφτικα τραγούδια είναι θλιβερά. Τ' Άρματοωλικά διαφέρουν. Άλλα δείχνουν τον πλούτο και τό στρατ. μεγαλειό τους· όσα μιλούνε για τό χαλασμό τους είναι θλιβερότερα κι' από τα Κλέφτικα.

πρώτα πώς δὲν εἶχε φόβο νὰ πιαστῆ, καὶ λοιπὸν ἡ οἰκογένεια του θὰ ζοῦσε κάπου εἰρηνικὰ στὰ περὶχωρα κοντά· δὲ θὰ κουβαλοῦσε τὸ παιδί τὰ ξύλα ἀπὸ τὰ μακρινὰ βουνά, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ τριγύρω δάση. Ἔτσι εἶτε ἄλλοιως, γιὰ νὰ πηγαίῃ ἓνα Καπετανόπουλο νὰ πουλήσῃ ξύλα, θὰ πῆ πῶς τὸ κεμέρι τὸ Κλέφτικο τοῦ σπιτιοῦ του ἦταν ἄδειο, μὰ καὶ πῶς ὁ ἴδιος ὁ Θεωδωράκης δὲν εἶχε ἐκείνη τὴν περηφάνεια ποῦ ἔχουν τὰ Καπετανόπουλα, μὰ οὔτε καὶ τὸ φόβο νὰ πιαστῆ, καθὼς εἶπα¹⁾.

Ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος νὰ βάλω τοῦ Θεωδωράκη τὴν περιγραφή γιὰ τὰ ἦθη καὶ τὸν ὄργανισμό τῶν Ἀρματολῶν, ἂν καὶ Ἀρματολοὶ δὲν ἦταν ποτὲ στὸ Μοριά. Καθὼς ἔγραφα περὶ πάνου, ὁ Γέρος ξαπλωμένος περὶ στῆς παλιές του δόξες, στὴν Ἀθήνα, ἀπογύρευε ἐκείνη τὴν πανέμορφη ζωή, ποῦ τὸν ἀγέρα της μοναχὰ εἶχε πάρει γνωρίζοντας τοὺς Ρουμελιῶτες πρόσφυγες στὰ Ἐφτάνησα, ποῦ ἄκρες-μέσες εἶχε ἀκούσει κ' εἶχε δεῖ, ζώντας στὴ συντροφιά τους· ζωὴ ποῦ αἰῶνες τὴν εἶχανε δουλέψει στ' ἀμόνι καὶ στ' ἀτσάλι καὶ ποῦ τὸ αἶμα χιλιάδων παληκαριῶν τὴν ἔδρευε. Γράφει λοιπὸν ὁ Θεωδωράκης (Ἀυτοβιογρ. σ. 40): «Οἱ Κλέφτες καὶ Ἀρματολοὶ (γρ. μόνο Ἀρματολοὶ) εἶχαν α' τάξιν, β' τάξιν, γ' τάξιν, δ' οἱ ψυχογιοί. Οἱ πρώτοι ἀξιωματικοὶ ἐγίνοντο διὰ τὴν ἀνδρεία των, ἢ διὰ τὴν φρόνησίν των· ὁ μισθός των, ὅταν ἦσαν Ἀρματολοὶ, τὸ μοῖρασμα τῶν λαφύρων ὅταν ἦσαν Κλέπται· ἐδίδοντο καὶ βραβεῖα εἰς τοὺς ἀριστεύοντας²⁾. Ὅταν ἔσφαλλον, ἦτον τὸ κόψιμο τῶν μαλλιῶν, τὸ ξαρμάτωμα³⁾. Σέβας πρὸς τὰς γυναῖκας... παιγνίδια, ταμπουράδες, τηδῆματα κλπ. (σημ. λησιμονάει καὶ τὴ σκοποβολή), τραγοῦδια... τὰ ἄρματα⁴⁾ τους ἦσαν... τὸν χειμῶνα ἔβαζαν θώρακας (τσαπράζια⁴⁾)... Τὰ Καπετα-

1) Ὁ Φαλέξ, ἔγγονος τοῦ Γέρου, προσθέτει κ' ἄλλα φανταστικὰ παραστόλια: «Τοῦρκός τις ἐζήτησε νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ ἀθθαιρέτως τὸ φορτίον... ὁ παῖς ἀνέστη καὶ ὕψωσε τὸν πέλεκυν... τότε τῷ ἐπετέθησαν παριστάμενοι Τοῦρκοι, ὁ δὲ πρωταίτιος τῆς σκηνῆς Τοῦρκος τῷ ἔδωκε ἓνα γιακᾶ... Τὸ παιδίον ἠθέλησε νὰ ἐπιτεθῆ καὶ ἄοπλον... Ὁ Θεωδωράκης τότε, ἰδὼν τὴν δύσκολον θέσιν του καὶ τηδῆσας ἐπὶ τῶν ὀπισθίων τῆς ἡμιόνου, ἀπέδρα...». Καὶ ἔξακολουθεῖ ἡ διήγησις τοῦ φανταστικοῦ ἡρώισμοῦ τοῦ μικροῦ Θεωδωράκη («Ραμπαγᾶς», 3 Ὀχτ. 1882, σελ. 5). Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Γέρος δὲν τ' ἀναφέρει πουθενά· εἶναι, ὑποθέτω, πλάσμα ὑστερογεννητο, ἀπὸ κείνα ποῦ κολλάει ἡ λαϊκὴ φαντασία στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου τῶν ἡρώων, μὲ τὴ διαφορὰ ποῦ ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ ὁμορφαινῇ, μὰ ποτὲ δὲν πλάθει ἐπεισόδια πολεμικὰ φανταστικά.

2) Ἄλλο βραβεῖο ἀπὸ τὸν ἔπαινο τῶν συντρόφων δὲν ὑπῆρχε· μοναχὰ ὅταν ἓνα παληκάρι στελνότανε σὲ κάποια ἐπικίντυνη ἀποστολή, ὁ Καπετᾶνος μποροῦσε νὰ συμφωνήσῃ μαζί του γιὰ κάποια ξεχωριστὴ πληρωμὴ. Ὅμως τὰ βραβεῖα μποροῦσαν καὶ νὰ βλάψουνε, γιὰτὶ κινούσαν τὸν ἄλλον τῆ ζήλεια. Βραβεῖα ρητὰ δὲν ὑπάρχανε.

3) Τὸ ξαρμάτωμα τοῦ δειλοῦ θὰ τ' ἀκολουθοῦσε καὶ τὸ διώξιμό μὲ τὴν ὁμόφωνη γνώμη τῶν παληκαριῶν, μὰ κόψιμο τῶν μαλλιῶν; Τέτοια θανάσιμη προσβολὴ ποτὲ σ' ἄντρα δὲ γινότανε, μποροῦσε ὅμως γιὰ χωρατὸ, κανένας ψυχογιδὸς νὰ τὴν πάθῃ, μὰ καὶ πάλι εἶναι ζήτημα.

4) Γιατὶ τσαπράζια τὸ χειμῶνα μοναχὰ; Τὸ χειμῶνα λούφαζε ἡ στρατιωτ. ζωὴ. Οἱ στολισμοὶ αὐτοὶ ἦτανε περισσότερο Ἀρματολικοὶ. Ὁ Κλέφτης ἔκρυβε, ἂν εἶχε, τ' ἀκριβὰ του τ' ἄρματα—σὲ ποιὸν τάχα νὰ τὰ δεῖξῃ;—γιατὶ φοβότανε μὴ σκοτωθῆ καὶ τὰ χάσῃ· αὐτὰ ἦταν ἡ περιουσία του κ' ἡ ἐλπίδα τοῦ σπιτιοῦ του.

νᾶτα διαδίδονταν εἰς τοὺς υἱούς, εἰς τὸν ἀξιώτερο καὶ ὄχι εἰς τὸ πρωτότοκο. Τὰ μοναστήρια τοὺς βοηθοῦσαν (σ. δὲ μποροῦσαν νὰ κάμουνε κ' ἄλλοιως). Οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ ποιμένες ἔδιδαν εἶδησιν εἰς τοὺς Κλέπτας (σ. ὅμως οἱ περισσότεροι Κλέφτες ἀπὸ προδοσιὰς πῆγανε χαμένοι, παράδειγμα καὶ τῶν Κολοκοτρωναίων ἢ καταστροφῆ). Ὅταν εἰς τὸν πόλεμον ἐλαβόντο κανένας βαρέως, καὶ δὲν ἤμποροῦσαν νὰ τὸν πάρουν, τὸν ἐφιλοῦσαν καὶ ἔπειτα τοῦ ἔκοφταν τὸ κεφάλι, τὸ εἶχαν εἰς ἀτιμίαν ὁποῦ οἱ Τοῦρκοι νὰ πάρουν τὸ κεφάλι του» (σ. ἀπὸ τὸ κεφάλι θὰ γνωρίζονταν ὁ σκοτωμένος Κλέφτης· ἔπειτα ἡ κηδεῖα τοῦ κεφαλιοῦ γινότανε σὰ νὰ εἶχαν ὄλο τὸ κορμὶ τοῦ σκοτωμένου).

Γιὰ τὴν Ἀρματολικὴ καὶ τὴν Κλέφτικη ζωὴ στὴ β. Ἑλλάδα ἔχω συναγμένο ἄπειρο ὕλικό, μὰ ἐδῶ δὲ μπαίνει. Τοῦ Γέρου αὐτὲς οἱ εἰδήσεις εἶναι πολὺ φτωχικὲς, ὅμως ἂν ἀποβλέπουν τὴν Κλεφτουριά τῆς Ρούμελης καὶ τοῦ Μοριά μαζί, ἐδῶ τώρα θὰ φανῆ. Γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν Κλεφτῶν κ' Ἀρματολῶν σὲ τάξεις, τίποτε ὡς τώρα δὲν ἔχει δημοσιευτῆ, ἔξω ἀπὸ τὰ παραπάνου τοῦ Γέρου. Ἐγὼ ἐγὼ μπροστά μου τὸ πολύτιμο χειρόγραφο τοῦ Ν. Κασομούλη, αὐτὸς ὅμως δὲ μιλεῖ παρὰ γιὰ τὴν Ἀρματολικὴ μοναχὰ ζωὴ τῆς Ρούμελης κ' ὄχι γιὰ τὴν Κλέφτικη, κ' ἔχει πρότυπο τοῦ Ἀσπροπόταμου τ' Ἀρματολίκι, ὅπου ἔζησε ἀπὸ τὸ 1821—24, καὶ γνωρίστηκε στενὰ μὲ τοὺς περιφημοὺς Ἀρματολοὺς Στουρναραίους. Νὰ τί γράφει: «Ἀνέκαθεν πατροπαράδοτος κατάλογος εὐρισκόμενος εἰς χεῖρας τοῦ (Νικ.) Στορνάρη ἐμπεριείχε (τὸ χειρόγρ. «ἐμπεριείχων») τοὺς διαπρέφαντας πιστοὺς τῆς Καπετανίας, γηραλέους καὶ νέους Ἀρματολοὺς, α' τάξιν, β' τάξιν καὶ τοὺς λοιποὺς γ' ἰ). Οἱ καταχωρημένοι εἰς τὸν κατάλογον αὐτὸν ἐχαίροντο τὰ δίκαια τοῦ Ἀρματολοῦ, χαράττι δὲν ἔδιδαν, οὔτε οἱ πατέρες οὔτε τὰ τέκνα των κατὰ διαδοχὴν, ἀλλ' οὔτε δεκατιὰ ἀπὸ τὰ προϊόντα των. Εἰς τὰς πολιταρχίας (σ. κόλια, ὑποδιαίρεσις τοῦ Ἀρματολικιοῦ) ἂν καὶ κατ' ἐκλογὴν διώριζεν ὁ Καπιτᾶνος κανέναν ἀπὸ τοὺς ξένους, ὁποῦ τὸν περιστοιχοῦσαν ἀξιώτεροι²⁾, ἔξ ἄπαντος ὅμως ἔπρεπε νὰ διορίσῃ καὶ ἀπὸ τὴν α' σκάλαν, ἀλλάζοντάς τους εἰς κάθε ἔξ μῆνας... Φυλαττομένη ἡ ἀρχαιότητα τοιοῦτοτρόπως, οἱ τῆς α' σκάλας ἐπρότειναν τοὺς ἔχοντας τὸ δίκαιον τοῦ προβιβασμοῦ, καὶ ἐπροβίβαζεν (σ. ὁ Καπετᾶνος) ἀπὸ κάθε καιρὸν 3—4 ἀπὸ τὴν γ' σκάλαν εἰς τὴν β' καὶ ἀπὸ τὴν β' εἰς τὴν α'. Τῆς α' σκάλας μόνον εἶχαν τὴν ἄδεια νὰ κἀθόνται ἔμπροσθεν τοῦ Καπιτᾶνου καὶ νὰ συνδιαλέγωνται, ἢ δὲ β' καὶ γ' δὲν εἶχε τὴν ἄδεια. Ἐὰν δὲν ἐπροβιβάζετο εἰς τὴν α' σκάλαν, πολιτάρχης (σ. κολιτζῆς, ὑποαρματολὸς) δὲν ἐδιορίζετο. Χαιρόμενοι τοιαῦτα προνόμια... οὐδέποτε εἶχον τὴν ἀνάγκην τοῦ μισθοῦ... Ἐξοδα εἶχον πολλὰ ὀλίγα... Πλουσίους δὲν εὕρισκες, πλὴν οὔτε πτωχοὺς. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, 600—900 ἔμβαιναν εἰς τὴν

1) Καὶ πολὺ σωστὰ δὲ νομίζει δ' τάξιν τοὺς ψυχογιοὺς, ποῦ ἦτανε λιγοστοὶ κ' ἀσήμαντοι, καὶ συχνότερα ἓνας μοναχός, μέσα σὲ κάθε σῶμα.

2) Θέλει νὰ πῆ διαλεχτοὺς Ἀρματολοὺς ἢ Κλέφτες, ποῦ καταφεύγανε στὴν προστασία του ἀπ' ἄλλες ἐπαρχίες.

ἐνέργειαν καὶ ζοῦσαν ἀπὸ τὰ χωριά, ὅπου ἐπεριτριγύριζαν, καὶ τοὺς ἔθρεφεν ὁ λαός, καὶ ὠφελούντο ἀπὸ ποδοκόπια καὶ ἄλλα δικαιώματα»¹⁾ (χειρόγρ. σελ. 410). Αὐτὰ γράφει ὁ γνώστης τῆς Ἀρματολικῆς ζωῆς Κασομούλης, κί²⁾ ὁ φιλοδίκαιος ἀναγνώστης ἄς κρίνῃ κί²⁾ ἄς δικάσῃ. Λοιπὸν ὁ Κολοκοτρώνης δὲ γνώριζε τὴν Ἀρματολικὴν ζωὴν ἀπὸ κοντά, ἀφοῦ αἰώνων Ἀρματολικὴ ζωὴ, μὲ κανόνες καὶ μὲ νόμους, ποτὲ δὲ στάθηκε στὸ Μοριά³⁾. Ὁ ἴδιος, κατὰ τὸν κατατρεγμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων, διηγίεται πὼς εἶχε δώσει τὰ σκουτιά του στὸν ψυχογιὸ νὰ τὰ φορῇ, καὶ γι' αὐτὸ ὁ ψυχογιὸς του δέχτηκε ὀχτῶ βόλια. Αὐτὸ νὰ τῷκανε Ρουμελιώτης Καπετάνος, θὰ ντροπιαζότανε, γιατί θὰ περνοῦσε γιὰ κιοτῆς (δειλός). Ὅμως γράφοντας αὐτὰ παρανόησε κάποια Ἀρματολικὴ παράδοση, ποὺ λέει πὼς ὁ ψυχογιὸς φοροῦσε τοῦ Καπετάνου τ'²⁾ Ἀρματα (γιατ' ἦτανε βαριά), κί²⁾ ὁ Καπετάνος τῷκανε ἀπάνου του ἅμα εἶχε ἀνάγκη.

Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Θεωδωράκη συνεχίζουν τὸν ἐξαρματολισμὸ τῆς Κλεφτουριάς· ὁ ἔγγονός του Φαλῆς παραξηγάει κί²⁾ αὐτὸς τὸ πολεμικὸ παιγνίδι «χαϊμαλί», ποὺ συνειθίζαν οἱ Κλέφτες τῆς Ρούμελης, νὰ κόβουνε μὲ μιὰ κατεβατῆ, ἀπὸ τὸν ἕναν ὄμο ἴσα μὲ τὴν ἀντίθετη πλευρά, ἕνα ἄρνι δλάκερο, σὰ ν' ἀκολουθοῦσε τὸ γιαταγάρι τῆ γραμμῆ ποὺ σκηματίζει, πλαγιαστά, ἕνα φορεμένο χαϊμαλί. Περιγράφει κί²⁾ ἄλλο τέτοιο παιγνίδι, ὅπου οἱ Κλέφτες (Ἀρματολοὶ γράφει) μαδούσανε τὸ δέγμα τοῦ προβάτου ἢ τοῦ τραγιοῦ, κ' ὕστερα τὸ κόβανε κρεμαστό, ἐνῶ ἢ «τέχνη» ἀπαιτοῦσε τὸ δέγμα ἴσα-ἴσα νὰ ἦταν ἀμάδητο. Ἐδῶ σταματῶ τὰ περὶ τοῦ βίου τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά.

1) Ποδοκόπι εἶναι τὰ ἔξοδα ποὺ πληρωνόταν ὁ στελεμένος σὲ χωριὸ ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ γιὰ τὴν κόπο, τροφή τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ παληκαριοῦ, πληρωμὴ ὅμως παραπανιστή, ἅμα ἔφταιγε τὸ χωριό. Τότε ὁ στελεμένος χασομεροῦσε σκόπιμα στὸ χωριό, γιὰ τιμωρία του.

2) Ὁ Καντηλιώρος γιὰ νὰ δώσῃ εἰκόνα τῆς Ἀρματ. τάχα ζωῆς στὸ Μοριά δὲ φτάνει ποὺ δανεῖζεται τοῦ Γέρου τὴν τόσο φτωχικὴ περιγραφή, καὶ τὴ στολίζει καὶ μ' ἄλλα στοιχεῖα δικὰ του, μὰ προσθέτει καὶ τραγοῦδια λαϊκά, βοηθητικὰ στὸ σκοπὸ του. Τὰ τραγοῦδια ὅμως αὐτὰ εἶναι πλαστά παραποιήματα ἀπὸ τὴ Ρουμελιώτικη λαϊκὴ ποίηση, ποὺ γίνηκε γνωστὴ στὸ Μοριά πολὺ ὕστερότερα, καὶ μάλιστα μὲ τὰ βιβλία (σελ. 14).

ΣΤ'.

Ζαχαριάς:—Κολοκοτρωναῖοι. — Σκέψη ἀνάμεσό τους. — Βιογραφίες καὶ κριτικὴ πάνου σ' αὐτῆς. — Ὑστερόχρονη προσπάθεια ἐξευγενισμοῦ. — Ἀπόγονοι ποὺ ἀποθεώνουν τοὺς προγόνους. — Ἡρωϊκὸς νεοπλουτισμός.

Κολοκοτρωναῖοι. Θὰ ἤθελα νὰ ὑποβάλω σ' αὐστηρὴ κριτικὴ τὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Θεωδωράκη—ὅσα μάλιστα γράφει γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ σπιτιοῦ του—παραβάλλοντάς τα μὲ τῆς ἄλλες ἀνάλογες πηγές, ποὺ εἶν' ἀρκετές. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Κολοκοτρωναίων ὅσοι γράψαν οὔτε ἕνας δὲν εἶναι ξένος ἀπ' αὐτοὺς, καὶ εἶναι ν' ἀπορῇ κανεὶς γι' αὐτὸ τὸ ζῆλο τῆς ἴδιας οἰκογένειας καὶ τῶν φίλων της νὰ παραδώσουνε στὴν ἱστορία τὰ παραμικρὰ τῆς καταγωγῆς τους. Ἐγράψε λοιπὸν ὁ Σηληιάδης (Ἀπομνημ. τ. Α', σ. 561), ὁ Φραντζῆς (τ. Δ', σ. 130), ἔγραψε κί²⁾ ὁ Φιλήμονας (στὴν ἐφημ. «Αἰών» 10 Φλεβ. 1843 κί²⁾ ἀνατύπωση στὸ βιβλίο «Τὰ κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ μακαρίτου Θ. Κολοκοτρώνη» 1843, σ. 62). Ἐγράψε κί²⁾ ὁ Γενναῖος (βλ. παρακάτω τῆς παραποιήσεως), ἀφησε κ' ἕνα χειρόγρ. σημεῖωμα στὰ χαρτιά του (βρίσκεται στὰ χέρια μου). Ἐγράψε κί²⁾ ὁ Κολίνος (Φιλήμ. Ἱστορ. Ἑλλην. Ἐπαν. τ. Γ' σ. 412), κί²⁾ ἄς βάλουμε τελευταῖο τὸ Φαλῆ. Ὅλοι αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους ἀνάγουν τὴν ἀρχὴ τῶν Κλεφτῶν Κολοκοτρωναίων στὰ τελευταῖα χρόνια τῶν Βενετσάνων ἢ τὰ πρῶτα μετὰ τὴ φυγὴ τους. Ὁ Φιλήμονας («Τὰ κατὰ τὴν κηδεῖαν κλπ.» σ. 65) βρίσκει στὰ 1714 Κολοκοτρώνη τὸ Δῆμο νὰ ζῆ δώδεκα χρόνια στὴ Ρούμελη Ἀρματολὸς (κί²⁾ ὁ συγγρ. μὲ τὴ λέξη θέλει νὰ πῆ Κλέφτης¹⁾). Αὐτὸ θὰ σήμαινε πὼς ἢ δράση τῶν Κολοκοτρωναίων, πρὶν πάρουν αὐτὸ τ' ὄνομα, θὰ ἦταν ἀκόμα πειὸ παλιὰ. Τὰ ἴδια παραγεμισμένα λόγια κοπανάει κί²⁾ ὁ Σηληιάδης, τὰ βεβαιώνει κί²⁾ ὁ Γενναῖος, ἀνεβαίνοντας πειὸ πάνου, καὶ βάνοντας πατέρα τοῦ Δήμου τὸ Λάμπρο, δηλ. ἔτσι φτάνουμε στὰ 1650 περίπου. Ὅμως κί²⁾ ὁ Θ. Κολοκοτρώνης σπρώχνει τὴν ἱστορία τῆς καταγωγῆς του στὸ «πρῶτο Τούρκικο» (τὴν πρώτη ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὸ Μοριά) τότε οἱ Τούρκοι χαλάσαν τὸ Ρουπάκι, κ' ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοῦ Ρουπακιοῦ κατοίκησε στὸ Λιμποβίτσι—καὶ τὸν ἐλέγανε Τριανταφυλλάκο, διορθώνει ὁ Κολίνος, κατὰ τὸ λόγο τοῦ γέρο-Μάρκου Κολοκοτρώνη²⁾). Δηλ. ὅσο κατεβαίνουμε στοὺς παρα-

1) Ἄπ' ὅ,τι ἔχω διαβάσει—κ' ἔχω μπροστά μου ἀμέτρητο ὕλικὸ—τὸ ἐναντιὸ μποροῦσε νὰ γίνῃ. Κλέφτης κυνηγημένος τῆς Ρούμελης νὰ ζητήσῃ καταφύγιο στοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριά. Κολοκοτρώνης στὴ Ρούμελη δὲν ἀκούστηκε ποτέ. Κολοκοτρωναῖοι Κλέφτες βρίσκανε πειὸ εἰκόλο καταφύγιο τὰ Ἐφράνησα, ὅπως καὶ τόσο ἄλλοι Μοραῖτες στρατιωτικοί· κί²⁾ ἀλήθεια στὰ στρατ. σώματα τῆς Ἐφράνησος βρίσκεται διοικητὴς κομπανίας Γιάννης Κολοκοτρώνης, στὰ 1806, ἀπ' ἄλλον κλάδο τῆς οἰκογένειας.

2) Κατὰ τὴ νεκρολογία του, «Αἰών» 4 Γεν. 1889, ὁ Μάρκος γεννήθηκε στὰ 1756, πολεμιστὴς παλιὸς κατὰ τὸ Φιλήμονα, πρῶτος ξάδερφος τοῦ Θεωδωράκη. Ἄλλη νεκρολογία του ὅμως τὸν βιογραφεῖ ἄνθρωπο εἰρηνικὸ, ποὺ ποτὲ δὲν ἔλαβε μέρος στὰ πολεμικά, οὔτε κατὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ὁ Φωτάκος τὸν περιγράφει πολεμιστὴ τοῦ 1821 («Βίος Παράλλ.» σελ. 191).

κατινούς απογόνους, τόσο η ιστορία της οικογένειας ανεβαίνει. Ακολουθούν άλλες άγνωστες λεπτομέρειες, που ανεβάζουν τους Κολοκοτρωναίους στα χρόνια εκείνα που ο πόλεμος γινόταν με της σαίτες. Ο Θεωδώρακης ακούοντας του χαϊδεμένου γιου του, του Κολίνου, της νέας αυτές ιστορικές έρευνες, που είχαν πηγή τους τη μνήμη του Μάρκου, άπορει και λέει πώς «αυτά δεν τα ξέρει». Ο «πονηρός» Γέρος κάνει τον άθωο για ν' άκουστη του γέρο-Μάρκου ή γνώμη, που το θυμητικό του τραβούσε πειδ βαθιά. Ο Φιλήμονας πάλι, κόλακας, δημοσιεύει τον άνόητον αυτό διάλογο του Κολίνου ως κάτι σπουδαίο. Κι' ακολουθεί ο Κολίνος να πλουτίζει της οικογένειας την πρώτη ρίζα με καινούργια παραβλάσταρα, ως που βεβαιώνει πώς «ο Δήμος ήταν εις τον καιρόν των Φράγκων, έπηγεν εις την Ρούμελην και έκαμεν δώδεκα χρόνους, και έπειτα έγύρισε κλπ. κλπ.». «Όταν έφτασαν οι Τούρκοι στο Μοριά, ο Δήμος ήταν γέρος πειά, και τότε τα παιδιά του με Χρυσοβιτσιώτες, 300 όλοι, χτυπήσανε τους Τούρκους στο Νιάρια τον παλιόπυργο κλπ. (Φιλήμ. 'Ιστορ. Έλλην. Έπαν. τ. Γ', σ. 412'). Σημειώνω πώς ο διάλογος αυτός έγινε κατά της 29 Αύγ. 1840.

Ο Φαλές πάλι άπλώνει το στάδιο των οικογενειακών έρευνών, και προσθέτει κι' αυτός τον πλούσιον έρανό του αρχίζοντας από το Λάμπρο, κι' όχι από το Δήμο¹⁾. Ο Φαλές νέους ακόμα δρόμους φιλοδοξεί ν' ανοίξει κάνοντας γνωστούς σε μās από τη δυναστεία άφτονους ήρωες' και πρώτο μās παρουσιάζει το Γιάννη (το Ζορμπά) άδερφό του Γέρου, στολισμένο μ' άμέτρητα ανέκδοτα, όπου οι Κλέφτες πάνε με της σημαίες τους στα πανηγύρια, παίζουν το παιγνίδι χαϊμαλι κλπ. Το Ζορμπά ακολουθεί ο Αντωνάκης, πρώτος ξάδερφος του Γέρου²⁾, και τον Αντώνη ακολουθεί χορός δάκκερος από άλλους, και

1) 'Υστερα ο Κολίνος ρωτάει τον πατέρα του, κι' ο πατέρας άπαντάει πώς η οικογένεια πάντοτε ήταν δυνατή και πλούσια' τα πλούτη όμως τότε δεν ήταν εις χρήματα, άλλ' εις τα πολλά όλογα, φοράδες και τέτοια, και από αυτά ειχε πάντοτε πολλά, και όλίγα γρόσια μετρητά' ήταν εις όλίγα λόγια η πρώτη'. Κι' αυτά όλα τα πλούτη βρισκότανε στο κατακαίμενο Χρυσοβίτσι...

2) Ο Θ. Κολοκοτρώνης μιλώντας για το Δημητράκη, γιό του γενάρχη των Κολοκοτρωναίων, γράφει πώς άλυσοδεμένος (στα χέρια βέβαια) παραβγήκε στις «τρείς», το γνωστό πήδημα, και νίκησε τους Άρβανίτες του μπουλούκμπαση. Και το χειρότερο, που ο ίδιος ο Θεωδώρακης βεβαιώνει τ' άδύνατα: «Ο Δημητράκης αποκρίθηκε ότι πήδη και με τās άλύσους, και άν τους περάση, να τον άφηνη ελεύθερον. Ο Άρβανίτης το ύπεσχέθη ως άνέλπιστον. Ο Δημητράκης όμως έπήδησε, και με όλα τα άλυσωμένα ποδάκια του τους έπροσπέρασε, και έτσι οι Άρβανίται τον άφησαν ελεύθερον» (Αυτοβιογρ. σ. 3). Αυτός δεν ήταν πειά Κολοκοτρώνης, ήταν Ηρακλής η Θησέας και κάτι παραπάνου. Και είναι όλίγη να διαβάξη κανείς αυτή τη μπαρούφα από το στόμα ενός παλιού πολεμιστή, που δεν ξέρει τί είναι άληθινό και τί ψέμα. Αημονάει ακόμα πώς ήταν άδύνατο πράμα, μπουλούκμπασης Άρβανίτης ν' απολύση Κλέφτη πιασμένο μπροστά στα παληκάρια του, ειδημη έκανε το κεφάλι του.

3) Κατά το Φαλές: «εις τον Άγωνάκη κυρίως όφείλεται η κατά το 1821 καταστροφή του Δράμαλη, διότι ούτος διόκει την προς το κάτω Δερβενάκι πτέρυγα των όλλων Έλλήνων, και πρώτος έτρεψε τους Τούρκους εις φυγήν, ρίψας αυτούς τεχνι-

για καθέναν άπ' αυτούς ένα ψεύτικο τραγούδι, κι' όσο για τ' ανέκδοτα, πλούσια ούρα κι' άπ' αυτά' κ' ύστερα ήρωίδες Κολοκοτρωναίισες, η μάνα του Γέρου, η γυναίκα του Γέρου, οι άδερφές των άλλων Κολοκοτρωναίων: «Η Στεκούλα (σ. άδερφή του Γιωργακλή, του Κουντάνη και του Γιαννάκη Κολοκοτρώνη) άπεκεφάλισε ίδίαις χερσίν κατά την δευτέραν επίθεσιν των Τούρκων (1806) τινά τούτων, πυροβολήσαντα αυτήν, άφου τον άφώπλισε» («Ραμπαγός» 12 Σεπτ. 1882 και πειδ κάτω). Ούτε και στο Σούλι, τέλος πάντων, δεν υπάρξεαν ποτέ τέτοιες γυναίκες. Και τώτων άντρών όχι τα όνόματα (που μπορεί να ναι πραγματικά'), αλλά τα κατορθώματα είναι κριμα που καμιά ιστορία δεν τ' αναφέρει. Γιατί γραφτό μνημείο, καθώς ειπα και πειδ πάνου, γνήσιο και σύχρονο κανένα δε βρέθηκε, που να μιλή για την ύπαρξη των Κολοκοτρωναίων και για τα έργα τους. Και ποιός μπορεί ν' άρνηθη πώς Κλέφτες Κολοκοτρωναίοι υπάρξεαν στα χρόνια εκείνα, και πώς κατά την Έπανάσταση ζούσανε και πολεμήσανε, μαζί με το Θεωδώρακη, κι' άλλοι Κολοκοτρωναίοι, γενναίοι και τίμιοι πολεμιστές; Έκείνο που κάνει ντροπή είναι η συνεννοημένη, να πω έτσι, προσπάθεια μιās δάκκερης συγγενολογιάς και μιās δάκκερης γραφολογιάς, να ξερωτίσουνε, να παραδώσουνε στο θρύλο τον ιστορικό κομπολόι δάκκερο από ήρωες, άντρες μα και γυναίκες' κ' ενώ ανεβαίνοντας προς τα χρόνια τα παλιά κανένα χνάρι γραφτό δε βρίσκουμε της δόξας αυτής της ήρωϊκής δυναστείας, ό,τι βρίσκουμε είναι γραμμένο από ξένους, κι' όσο για τα λίγα γραμμένα από ντόπιους, και τα πρώτα και τα δεύτερα, δε φτάνουνε να ύψώσουνε μπροστά μας αυτό των ήρώων το σωροβολειό.

Όλη αυτή η προσπάθεια ξεκινάει από το θαυμασμό προς το Γέρο, κι' από τον αυτοθαυμασμό του ίδιου του Γέρου προς τον εαυτό του. Γι' αυτόν, και τί δεν έχει γραφτή με σκοπό να τον ήρωϊση από τα μικρά του χρόνια; Μαθήτεψε κοντά στο Ζαχαριά, κι' ο Ζ. προφήτεψε γι' αυτόν, θαμάζοντας τη φρονημάδα του (ενώ μοναχά την παλαβομάρα, δηλ. άκράτητη παληκαριά, θά ήταν άξιος να θαμάση ο τρομερός αυτός «παλαβός» Κλέφτης). Στα 13 του χρόνια, πουλάει ξύλα στην Τριπολιτσά και—γράφει ο γιός του Γενναίος—«έγένετο καπετάνιος³⁾ Κλέφτης, διατρέχων το 15 έτος της ηλικίας του (σ. λοιπόν, στα 15 του ειχε άφήσει και τα ξύλα, ειχε ξεσκολήσει και το Ζα-

κώς προς το στενόν, εις ο τους άνέμενον ο Νικηταγός και ο Γέρος». «Όλα αυτά είναι ψευδολογήματα του Φαλές. Ο Γέρος δεν πολέμησε πουθενά, στο Δερβενάκι, μαζί με το Νικηταγό. Τον Αντώνη τον αναφέρει ο Γέρος στην Αυτοβιογρ. του (σελ. 22).

1) Του Γιάννη Ζορμπά Κολοκοτρ. το παρατσούκλι είναι φανταστικό. Τόβγαλε ο Φαλές από τον πλαστό στίχο: «άδικ', άφέντη, βασιλιά, άπ' τον Κολοκοτρώνη—το ζορμπά που μās σκοτώνει». Ο στίχος αυτός είναι πλασμένος από Ρουμελιώτικο στίχο.

2) Περίεργο είναι το καπετάνιος του κειμένου—που σημαίνει πλοίαρχος—ενώ ο Γενναίος άλλο ήθελε να πη. Ο Γεν. (στα «Έλλην. Υπομνήμ.» σελ. 680 σημ.) προσθέτει πώς πρώτος ο Κωσταντής Κολοκοτρώνης, δεύτερος ο Ζαχαριάς και τρίτος ο Θεωδώρακης Κ., άπ' όλους τους Κλέφτες της Ελλάδας, μόνοι αυτοί γυρίζανε με σημαίες ανοιχτές. Ψευτιάς κι' αυτά' ούτε ο Μοριάς ούτε η Ρούμελη δε χωρούσαν αυτού του είδους της παληκαριές, που η φαντασία της έπλασε άργότερα.

χαριᾶ . . .), και τοιαῦτος διετέλεσε 18 περίπου ἔτη, διανύσας τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου τούτου εἰς τὰ ὄρη πολεμῶν κατὰ τῶν Τούρκων μετ' ἀναπεπταμένης σημαίας». Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ψευτιές· ὄχι 18 χρόνια, οὔτε 5 χρόνια ἀνθρώπος θὰ μπορούσε νὰ φυγοδικῆ στὰ βουνὰ τοῦ Μοριά· ὁ Ζαχαριάς μοναχά, σὲ κάθε δύσκολη ὥρα, τρύπωνε μέσα στὴ Μάνη, ὅπου εὕρισκε προστασία δυνατή. Μοραίτης Κλέφτης δὲ μπορούσε νὰ μπαινοβγαίνει χρόνια στὴ Μάνη, γιατί ὁ πασαῖς τοῦ Μοριά κ' ἐκεῖ τὸν ἔφτανε.

Ἐνῶ νοιώθει κανεὶς εὐκολα τῆς προσπάθειας τὸ σκοπὸ, αὐτοὶ ποὺ γράφουνε καθόλου δὲν τὸ νοιώθουν. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα ἀπ' αὐτούς, Κολίνος καὶ Φαλέξ, οὔτε ντροπὴ δὲ νοιώθουνε πλάθοντας περιστατικὰ φανταστικά, τραγούδια ψεύτικα, προσθέτοντας λεπτομέρειες μὲ τὸ σωρό. Ὁ Γέρος ὅμως ἦτανε σ' ὅλα ὁ ὁδηγός. Τὸ φαινόμενο εἶναι μοναδικὸ στὴ νέα μας ἱστορία. Ἀπ' ὅλους τοὺς ἐπίσημους πολεμιστὲς τῆς Ἐπανάστασης κανεὶς δὲν ἀποφάσισε νὰ σκάψη καὶ νὰ βρῆ τὴν πρώτη του γενιά, ποὺ χωρὶς ἄλλο θὰ ἦταν ἀσήμαντη, ὅπως ἡ ζωὴ κάθε ἀνθρώπου ποὺ ὁ πόλεμος γνωστὸ πρώτη φορὰ τὸν κάνει. Οἱ ἄνδρες τοῦ 1821, γενικά, εἶχαν αὐτὴ τὴν ἀρετὴ· νὰ ξέρουνε νὰ λένε τὰ σκόπια καὶ τὰ χρήσιμα. Ἐλάτε στοὺς προύχοντες. Τῶν Ζαϊμαίων ἡ γνωστὴ ἱστορία ἀρχίζει ἀπὸ τὸν περίφημον Ἀντροῦτσο, τὸν πάππο τοῦ Ἀντρέα Ζαΐμη· τῶν Ντεληγιανναίων ἀπὸ τὸ γέρο-Ντεληγιάννη· τοῦ Κρεββατᾶ τίποτε ὡς τώρα δὲν ξέρουμε γιὰ τὰ προγονικά του, ἀν καὶ τελευταῖα ἀρχίσανε πράγματα ἀσθήρικτα νὰ γράφονται. Γιὰ τὸν περίφημο ὅμως Κλέφτη Ζαχαριά τοῦ Μυστρά, κατὰ τὸ ξῆλο τοῦ Κολοκοτρωναίου φανταχτεροῦ παλατιοῦ, ἐνῶ πολὺ λίγα πράγματα εἶχαμε ἀκουστά, δάσος δόλιερο ἀπὸ περιπλεγμένα ψέματα πλαστήκανε τὰ τελευταῖα χρόνια.

Συνειδησιμὸν πρῶμα εἶναι, καὶ περὶ λογικὸ, κάθε οἰκογένεια ποὺ πρωτοφάνηκε στὴν κοινωνία νὰ θέλῃ νὰ κρύψῃ τὴν ἀσήμαντη καὶ πρώτη της καταγωγή. Γιὰ ὅλα τὰ σπῖτια τ' Ἀρματωλικά καὶ Κλέφτικα τῆς Ρούμελης τίποτε δὲ θὰ ξέραμε, γιατί κανένας ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους δὲ φρόντισε στὸν καιρὸ ποῦπρεπε νὰ ρωτήσῃ καὶ νὰ μάθῃ. Δὲ μπορεῖ ὅμως, παρὰ θ' ἀρχίσῃ καὶ γι' αὐτοὺς ἡ ὑστερογέννητη μυθολογία, περιεργὸ φαινόμενο ψευτιᾶς ποὺ θέλει νὰ πάρῃ τὸν τόπο τῆς ἀλήθειας. Οἱ ἄντρες τοῦ 1821, μέτριοι καὶ βαρετοὶ στὰ λόγια τους, γιατί μετρούσανε τὰ ἔργα μ' ἓνα μέτρο ἀληθινὸ, μὲ τὸ στανιδὸ ἀποφασίζανε νὰ ποῦνε δυὸ λόγια γιὰ τὴν καταγωγή τους. Κάθε σπῖτι ἔχει τὸ θροῦλο του, γνωστὸ μέσα στὸν κύκλο τὸ δικό του. Αὐτὸς εἶναι ὁ νόμος στοὺς ἀνθρώπους, ποὺ δὲν τοὺς ἔχει χτυπήσει ἡ πετριά τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκιάς οἱ δυνατοὶ ἄντρες βγαίνανε ξαφνικά ἀπ' ἀσήμαντα προγονικά. Ἄν τολμοῦσε νὰ ρωτήσῃ κανεὶς τὸν περὶ ἐπίσημο κοτζάμπαση τοῦ Μοριά γιὰ τὸν πάππο καὶ πρόπαππό του, μπορούσε νὰ τὴ φάῃ κατεβατὴ μὲ τὸ τσιμποῦκι τοῦ γέρου. Τὸ ἴδιο φαινόμενο τῆς ἀξιοπρέπειας παρουσιάζουν καὶ τὰ σπῖτια τὰ τόσο ἐπίσημα τῆς Μάνης. Ἐνῶ τὰ ἦθη τὰ Μανιάτικα, οἱ τάξεις, οἱ κοινωνικὲς, οἱ πύργοι κ' ἄλλα τέτοια ἑξωτερικὰ σημάδια εἶναι λείψανα τῆς ὀργάνωσης τῶν Φράγκων Μπαρόνων, κανένα σπῖτι

δὲ φύλαξε γραφτὸ μνημεῖο περὶ παλιὸ ἀπὸ τὰ 1750. Καὶ μοναχὰ οἱ Στεφανόπουλοι, ἀφοῦ γνωρίζαν ὅμως τὴν Εὐρώπη, φροντίσανε νὰ πλάσουν δόλιαν δυναστεία καὶ νὰ τὴν ἀνεβάσουν ἴσα μὲ τοὺς Κομνηνοὺς. Γι' αὐτὸ, τῶν Κολοκοτρωναίων τὸ φαινόμενο, ἀνθρώπων ἀγραμμάτων, ποὺ ἡ ρίζα τους κρατᾶ ἀπὸ ἀπλοὺς τσοπάνους, εἶναι μοναδικὸ στὴν ἱστορία μας. Καὶ σ' ὅλα αὐτὰ ὁ Γέρος φταίει, ὡς τὸ ποῦμε. Ὅσο τοῦ τραβοῦσε τὸν καιρὸ ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς, ὁ πόλεμος ἢ ὁ βιοπορικὸς ἀγῶνας, ὁ Θεωδωράκης δὲ φαίνεται νὰ νοιάστηκε ποτὲ γιὰ τὴ δόξα τῶν προγόνων του. Ζῶντας στὴ Ζάκυνθο, ὅπου φτωχοπάλευε, ἄφησε καὶ τὰ δυὸ παιδιά του ἀγράμματα — ἔτσι ἀποχτήσαμε στὰ 1862 κ' Ἑλληνα πρωθυπουργό, ποὺ μόλις ἔβαζε τὴν ὑπογραφή του, τὸ Γενναῖο. Ἀφοῦ ὅμως ὁ πόλεμος τέλειωσε, τότε ὁ Γέρος γεμάτος ἀνεση, ἀποφάσισε νὰ παραδώσῃ στοὺς ἀπογόνους του ἱστορικὴ καταγωγή, ἡρωϊκὴ παράδοση, ἀν καὶ τῆς μνήμης του ὁ θησαυρὸς ἦτανε πολὺ φτωχός¹⁾. Ἀναπαύεται λοιπὸν στῆς δόξης τῆς παλιῆς τῆς Ἀρματωλικῆς (ἀφοῦ δὲν τοῦ ἀρέσουν οἱ Κλέφτικες) καὶ ζῆ, γέρος ποὺ περιμένει νὰ καλέσῃ μὲ τὸ χάρο, κ' ἓνα ὄνειρο ὄνειρεύεται. Ὁ Γ. Τερτσέτης γράφει: «Τὸν γέρο-Κολοκοτρώνη ἤκουσα ἐδῶ εἰς τὰς Ἀθήνας συχνὰ νὰ λέγῃ:—Ἡ ἐπιθυμία μου ἐμὲ τώρα εἶναι νὰ πεθάνω σὲ μιὰ μπατάγια». Κι' ὁ Τερτσέτης βεβαιώνει πὼς φύλαξε τὰ λόγια του πιστά²⁾. Ὁ γέρος ποτὲ δὲ ζήτησε νὰ «πεθάνῃ σὲ μπατάγια», ὅταν ἔπρεπε. Περιεργὸς εἶναι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ ἱστορικὸς ἀρχοντισμὸς, ὁ ἡρωϊκὸς αὐτοθαυμασμὸς τῆς οἰκογένειας αὐτῆς μὲ τὴν ἀφτονη ἀρσενονομία της. Εἶδος ἠθικὸ ἐπιπασμένου νεοπλουτισμοῦ καὶ τοῦτο, ποὺ τὰ θέλει ὅλα δικὰ του, ποὺ δὲ θέλει νὰ γνωρίζῃ ἄλλον κανένα στὸ πλευρὸ του. Πόσα θὰ μπορούσε ὁ Γέρος νὰ πῆ γιὰ τὰ χρόνια τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, γιὰ τοὺς στρατιωτικὸς καὶ τοὺς πολιτικὸς, τοὺς φίλους του ἢ ἐχθροὺς του. Ἐξω ἀπὸ δυὸ λόγια ποὺ γράφει γιὰ τὸν Παναγιώταρο, «ἦτον γίγαντας, νέος, μαῦρα μαλλιά, σὶ ἀνθρώπος» (Αὐτοβιογρ. σ. 8), τάχα δὲ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ζωγραφίσῃ π. χ. τοῦ Ζαχαριά τὴ δυνατὴ φυσιογνωμία; Ἐνας ἀπὸ τοὺς βιογράφους του βεβαιώνει πὼς εἶχε κάμει ὁ Θεωδωράκης δόκιμος κοντὰ του Κλέφτης, ἀν καὶ ὁ ἴδιος στὴν Αὐτοβιογρ. του δὲν τὸ λέει. Δὲν εἶχε ἀκόμα τίποτε νὰ πῆ γιὰ τὰ τόσα περιεργα τοῦ Μοριά, ἦθη κοινωνικά, πρόσωπα ποῦ γνώρισε στῆς περιπέτειες τῆς ζωῆς του; Μοναχοὶ τους πολεμάγαν οἱ Κολοκοτρωναῖοι, καὶ στὸν κατατρεγμὸ τους δὲν εἶχαν ἄλλους συντρόφους Μωραίτες; Ἀησιμόνησε καὶ τὸν πατέρα τοῦ Νικηταροῦ, τὸ Σταματέλο Τουρκολέκα, ἀληθινὸν Κλέφτη, ποὺ ἴσως Κάπος δὲν ἔκαμε ποτὲ, εἶχε ὅμως δουλέψῃ στὰ Ἐφράνησα ὡς ἀξιωματικὸς. Καὶ πόσους

1) Ἀπορεῖ κανεὶς πὼς, ἐνῶ τόσα πολλὰ λέει γιὰ τοὺς πρώτους ἀσήμαντους προγόνους του, τόσο λίγα παραδίνει γιὰ τοῦ Μοριά τὰ σημαντικὰ περιστατικά, τὰ Ὀρλωφικά, τῶν Ἀρβανιτῶν τὴν καταστροφή καὶ μάλιστα τῶν Κολοκοτρωναίων τὴν κατατρεγμὸ. Ἄφησε ὅμως τὰ παιδιά του καὶ τὰ γγόνια του νὰ παραγεμίσουν ἴσα αὐτὸς ἔγραψε, σὰ νὰ τὰ ξέρανε καλύτερα.

2) «Ἐξακολούθησις τῶν προλεγομένων εἰς τὰ ὑπομνήμ. τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη», 1852, σελ. 19.

βορειο-Έλλαδίτες πρόσφυγες Κλέφτες στη Ζάκυνθο, πρώτον τὸ Νικοτσάρα, πόσους Σουλιώτες δὲ θὰ γνώρισε; Περίεργη ἔλλειψη φαντασιᾶς ἱστορικῆς, παράξενη φτώχεια ἀπὸ λόγια, ἀδιαφορία στὰ περασμένα—ξέχωρα ὅσα ἔχουνε σκέψη μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ τοὺς δικούς του—σ' ἄνθρωπο πού ἦταν ὄλος γεμάτος πρόσχαρες μιλιές, ἀνέκδοτα περιεργα, παραμύθια λαϊκὰ στῆς σκέσεις του μὲ τὸ λαό, μὲ τοὺς ἐπίσημους. Χαμὸς μεγάλος ἢ ἀδυναμία αὐτῆ ἢ τελευταία τοῦ Κολοκοτρώνη, πού θυμίζει τὴν ἐπιφύλαξη τῶν ἐπίσημων διπλωματῶν, καὶ πού δὲν τοῦ πηγαίνει ¹⁾).

Εἶπα πειὸ πάνου πῶς ὁ Γέρος ἦτανε σφιχτὸς στὰ λόγια του, ὅσο γιὰ τὰ πράματα τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. Τὴ διήγησι γιὰ τὴν καθ'αυτὸ δρᾶσι τῶν Κολοκοτρ. τὴν ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ κάτου. Ὅμως γιὰ τὸν πάππο του δὲ γράφει παρ' αὐτὰ τὰ λίγα· «ὁ Γιάννης ἐκρεμάσθη εἰς τὴν Ἀνδρουῦσαν» (Ἀὐτοβιογρ. σελ. 4). Τὸ τέλος τοῦ Γιάννη, πρώτου γνωστοῦ μὲ τ' ὄνομα Κολοκοτρώνη, ἦτανε τόσο τραγικόν, πού γιὰ νὰ μὴν τὸ περιγράψῃ ὁ Γέρος, δὲ μπορεῖ παρὰ, σὰν «πολὺ πονηρημένος» πού ἦτανε, νὰ εἶχε κάποιον λόγο· καὶ νά-τος αὐτὸς ὁ λόγος. Ἀφοῦ ἔγραψε γιὰ τὸν παπποῦ του Γιάννη πῶς κρεμάστηκε, ξακολούθησε ἀμέσως παρακάτου: «Ὡστε ἀπὸ τὰ 1553 (1), ὅπου ἐφάνησαν εἰς τὰ μέρη μας Τούρκοι (σημ. θέλει νὰ πῆ τὴν πρώτην εἰσβολή, τὸν πρώτον «ἀρ-πεντέ», πού γίνηκε στὰ 1686), ποτὲ δὲν τοὺς ἀναγνώρισαν (σ. οἱ Κολοκοτρωναῖοι), ἀλλ' ἦσαν εἰς αἰώνιον πόλεμον». Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη, τοῦ παλιοῦ, δὲ δείχνει αὐτὸν τὸν αἰώνιον πόλεμο. Γιὰ νὰ τελειώσῃ ἔτσι τὴ ζωὴ του ὅπως τὴν τέλειωσε, ἄχαρα, ὁ Γιάννης θὰ ἦτανε Κάπος καὶ θὰ τὰ περνοῦσε εἰρηνικὰ μὲ τοὺς Τούρκους. Ἄλλοιῶς, ἂν ἦτανε δηλ. Κλέφτης ἀφιλιωτος, ὁ θάνατός του δὲ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ ἀκόμα οὔτε ἢ σιωπῆ τοῦ Γέρου. Κι' ἀφοῦ ἤξερε αὐτὸς πῶς ὁ παπποῦς του Γιάννης κρεμάστηκε στὴν Ἀντροῦσα, θὰ ἤξερε καὶ κάτι περισσότερο, ὅμως τὸ ξέχασε μὲ σκοπὸ, κι' ὄχι τυχαῖα. Νὰ λοιπὸν τὸ τέλος τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη. Σὲ χειρόγραφο ἀριθ. 314 τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας, γραμμένο σ' ἐποχὴ μετὰ τὰ 1862, ἀπὸ μέλος τῆς γνωστῆς οἰκογένειας Γρηγοριάδη, ἀπὸ τὴν Τριφυλία, πού ὁ συγγρ. του βεβαιώνει πῶς εἶχε ὡς βάση τῆς στοματικῆς παραδόσεως τοῦ Δ. Πλαπούτα, Δ. Τσόκη κλπ., βρῖσκω μιὰ σύντομη διήγησι: Ὁ Γιάννης Κολοκοτρ., 20 Μαγιοῦ τοῦ 1770, σκοτώθηκε μὲ προδοσίαν κάποιου φίλου του, τοῦ Τούρκου Κούρταγα, στὸ χωριὸν Δραγουμάνου, ἐπαρχία Φανάρι (Ὀλυμπία) μαζί μὲ τὸ σῶμα του, τὸ ὄλο 62 παληκάρια ²⁾). Ὁ Γιάννης μὲ τοὺς συντρόφους του, καλεσμένος στὸ σπίτι τοῦ Κούρταγα, ἀφοῦ φάγανε

1) Ὁ Γέρος πέθανε 4 Φλεβ. 1843,

2) 15 Καρυτηνοῦς, 20 Ἀρχαδηνούς, 10 Λονταριῖτες, 8 Ἀνδρουσάνους καὶ 9 Ἰμ-λακιώτες. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς οἱ Ἀγωνιστὲς πού διηγηθῆκαν τὴ σκηνὴ θυμῶνται τό-σες λεπτομέρειες. Τὸ χειρόγρ. εἶναι παραγεμισμένον μὲ ἀπειρες ἀνάλογες περιγραφές, χωρὶς ἄλλο πλασμένες ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Παραπολλοὶ φαίνονται καὶ οἱ Τούρκοι πού πιάσανε τὸ Γιάννη. Ὅμως τὸ τραγικὸν τοῦ τέλους χωρὶς ἄλλο εἶναι ἀληθινόν. Ὁ συγγρ. εἶναι θαυμαστῆς τῶν Κολοκοτρωναίων.

κι' ἤπιανε, ριχτήκανε στὸν ὕπνο· φαίνεται πῶς στὸ κρασί ἦτανε βαλμένο ὕπνω-τικό. Τὸ σῶμα πού τοὺς ἔπιασε ἦτανε 1,500 Ἀρβανῖτες μαζί μὲ 1000 Τούρ-κους καὶ μὲ τὸ Μεχμέτ-μπεη ἀρχηγό. Τὸ Γιάννη δεμένο, μ' ὄλα του τὰ παλη-κάρια, τοὺς πήγανε στὴν Ἀντροῦσα κι' ἐκεῖ τοὺς θανατῶσαν. Τοῦ Γιάννη τοῦ κόψαν πρώτα τὰ δυὸ χέρια μὲ τσεκουρι, ὕστερα τὰ πόδια του, καὶ μὲ πυρω-μένο μαχαῖρι τελευταῖα τὴ γλῶσσα του, καὶ ὕστερα κομματιάσαν τὸ κορμί του. Τὰ παληκάρια του τὰ γυμνώσαν καὶ τὰ πριονίσαν. Δὲν ἔχω ὅμως ἐδῶ σκοπὸ νὰ γράψω τὴν ἱστορίαν τῶν πρὶν τοῦ 1821 Κολοκοτρωναίων. Προχωρῶντας θὰ κάνω λόγο γι' αὐτοὺς ἅμα λαβαίνω ἀφορμὴ.

Ζαχαριάς.—Τὸ παράδειγμα τοῦ προγονικοῦ ἐξηρωτισμοῦ ἦρε κι' ἄλ-λους μιμητὲς, τοῦ Ζαχαριά τοὺς ἀπογόνους. Ἀπελπιστικὴ εἶναι ἢ ἀπουσία κάθε γραφτῆς πηγῆς καὶ γιὰ τὸ Ζαχαριά. Κάθε τί πού ξέρουμε ἀρχίζει ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ μετὰ τὴν Ἐπανάστασι· τὸ καλὸ εἶναι πού ὑπάρχουνε λίγες ἀμερόληφτες μαρτυρίες ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοσι, ὄχι παραμορφωμένες μὲ τῆς φαντασιᾶς τὰ φτειασιδία. Γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ Ζαχαριά ὡς Κλέφτη τοῦ Μοριά ἔχουμε καὶ τὴν ἀξιόπιστη μαρτυρία τοῦ Ἀγγλου περιηγητῆ Sibthorp, πού ταξίδεψε στὰ 1795 (Walpole, Travels, j1820, σ. 188). «Ἀνάμεσα στοὺς λησάδες τ' ὄνομα τοῦ Ζαχαριά στέκεται πρώτο. Χρόνια τὰ εἶχε κακὰ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἢ ξέφευγε τὰ διάφορα σώματα πού στελνόντανε νὰ τὸν πιάσουν, ἢ τὰ τσάκιζε. Τοὺς Τούρκους πού πέφτανε στὰ χέρια του πολὺ ἄγρια τοὺς μεταχειριζότανε, καὶ σκότωνε τοὺς περισσότερους. Μὲ τὸ βόιβοντα τοῦ Μυστρά εἶχε κάμει ἕνα εἶδος ἀνακωχῆς, αὐτὸ ὅμως γιὰ τοὺς ταξιδιώτες δὲν ἦταν ἀρκετὸ νὰ τοὺς προστατέψῃ ¹⁾. Κι' ὁ Ἀγγλος Leake γράφει πῶς ἦταν ὁ Ζ., πολλὰ χρόνια, «ὁ τρόμος τοῦ Μοριά».

Ὁ Γεν. Θ. Κολοκοτρώνη βεβαιώνει πῶς ὁ Ζαχαριάς «τὸ πρώτον κατε-τάχθη ἀπλοῦς στρατιώτης εἰς τὸ σῶμα τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη, ἔπειτα δὲ ὕψωσε σημαίαν σχηματίσας σῶμα ἐδικόν του ²⁾. Τοῦ Ζαχαριά τὰ πρώτα Κλέφτικα χρόνια μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἀξιόπιστη πηγὴ, πού θὰ τὴ δῆτε πειὸ κάτου· εἶχε αὐτὸς κοντὰ του πολὺ καλύτερο σκολειό, τὴ Μάνη, πού τὸν ἔβγαλε Κλέ-φτη μὰ καὶ πειρατὴ τρομερό. Ἐρχεται ὕστερα ὁ Φαλέξ, γυιὸς τοῦ Γενναίου, πού βεβαιώνει πῶς ὁ Ζ. ἦταν ἀδερφοποιτὸς τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη ³⁾, καὶ πῶς, οἱ δυὸ μαζί, «εἶχον κτίσει παραπλησίους πύργους παρὰ τὸν Ταθ-γετον καὶ ἐδείκνυον διὰ τοῦ σπαθιοῦ των καὶ τοῦ καρυφυλλιοῦ των ὅτι ἦσαν διαμαρτύρησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς δεσποτείας» («Νέα Ἐφημ.»

1) Ὑποφτεῦω, ὁ ξένος ἐννοεῖ πῶς ὁ Ζ. ἦταν Κάπος στὴν περιφέρεια, μὰ κρυφὰ ἔκανε καὶ ληστείες.

2) «Ἑλλην. ὑπομνήμ.» σελ. 627. Τέτοιο πρᾶμα καμιά ἄλλη μαρτυρία δὲν τὸ βε-βαιώνει. Ὅμως ἢ ἴδια κι' ἐδῶ προσπάθεια νὰ μεγαλώσῃ τὴ δόξα του τὴν οἰκογενειακὴ ὁ Γενναῖος.

3) Ἦτανε τόσο μεγάλη ἢ διαφορὰ τῆς ἡλικίας ἀνάμεσα στοὺς δυὸ, πού ἀμέσως πέφτει ἢ μαρτυρία. Δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ κι' αὐτῆ, παρὰ νὰ κολλήσῃ κι' ἄλλη μιὰ στῆς δόξας τῆς οἰκογενειακῆς τοῦ Φαλέξ.

27 Μαρτ. 1890). Φλυαρίες τοῦ Φαλέξ εἶναι ὅλ' αὐτά. Ὁ Κωστ. Κολοκοτρ. ποτὲ δὲν πολέμησε μαζί με τὸ Ζαχαριά, οὔτε κ' εἶχε ποτὲ πύργο δικό του κοντὰ στὸν Ταῦγετο. Ὁ Παναγιώταρος τονὲ φιλοξενούσε στὸς πύργους τοὺς δικούς του ἀπάνου στὸν Ταῦγετο. Ὁ Ζαχαριάς ὅμως εἶχε πύργο δικό του. Ὁ Βαυαρὸς περιηγητὴς Pukler-Muskau, κατὰ τὰ 1840, ἀπάντησε κοντὰ στὸ Μυστρᾶ τὸ μισογκρεμισμένο πύργο του, «συνειδησιμένη διαμονὴ τοῦ τρομεροῦ Κλέφτη, ποὺ ἔχυνε τὸν τρόμο σ' ὅλον τὸ Μοριά». Τὸ λέω και πάλι· δὲ μπορούσε ὁ Ζαχαριάς νὰ κἀνὴ ληστείες και νὰ μένη κρυμμένος στὸν πύργο του. Τοῦ Ζ. ὁ πύργος ἦταν ἡ Μάνη, κι' ἀπὸ τὴ Μάνη ξετρούπωνε κ' ἔκανε τῆς Κλειμῆς του. Ἄμα τὰ εἶχε καλὰ με τοὺς Τούρκους—και δὲ μπορούσε ἀλλοιῶς νὰ τᾶχη καλὰ, παρὰ ὡς Κάπος διωρισμένος—τότε ἔμενε στὸν πύργο του. Ὅσο γιὰ τοὺς πύργους, και μέσα στὴ Μάνη και τριγύρω τῆς, ἦτανε σπῆτια δίπατα ἢ, σπάνια, τρίπατα μ' ἓνα ἢ δυὸ δωμάτια τὸ κάθε πάτωμα, χρήσιμα και γιὰ τὴν εἰρηνικὴ διαμονὴ και γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς ἔχτροὺς, ὄχι διαμαρτύρηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Τούρκος εἶχε τὸ κανόνι, και οἱ πύργοι δὲν ἀντιστεκόντανε σ' αὐτό. Με τὸ κανόνι πῆσαν οἱ πύργοι τοῦ Παναγιώταρου. Ὁ Ζαχαριάς, λέει μαρτυρία νεώτερη, ἔκαψε τὸν πύργο του—σημάδι πὼς εἶχε πειὰ ἀποκηρυχτῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους—και κατάφυγε στὴ Μάνη δριστικά. Ὁ ἀληθινὸς Κλέφτης, σ' ὄρα μεγάλου κιντύνου, ζητεῖ ἄλλοῦ καταφυγῆ κι' ὄχι ποτὲ σὲ σπῆτια.

Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Ζαχαριά, εἶναι γνωστὴ ἡ μαρτυρία πὼς γεννήθηκε στὸ χωριὸ Μπάρμπιτσα, ὅμως γιὰ νὰ πάρη τοῦ χωριοῦ του τ' ὄνομα ὡς οἰκογενειακό, θὰ πῆ πὼς πολὺ μικρὸς ἔφυγε ἀπ' αὐτό. Ὁ Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 35) κι' ὁ Φ. Κουκουλῆς («Ἱστορία τῆς Βαμβακοῦς» σελ. 70) βεβαιώνουν τὴν ταπεινὴ καταγωγὴ του. Ὁ Ἄγγλος Leake (ταξίδι στὸ Μοριά Α', σελ. 252) βεβαιώνει πὼς τὸ χωριὸ Πηγάδια ἦταν ὁ τόπος τῆς γέννησης τοῦ Κλέφτη και τὸ καταφύγιο του. Ἄν εἶχε ὁ Ζ. στὰ Πηγάδια τοῦ Μυστρᾶ γεννηθῆ, πὼς θᾶπαιρνε τὸ παρατσούκλι Μπαρμπιτσιώτης; Ὑποθέτω πὼς στὴ Μπάρμπιτσα γεννήθηκε και στὰ Πηγάδια μεγάλωσε. Τὸ χωριὸ αὐτὸ τὸ βρῆκε γκρεμισμένο ὁ περιηγητὴς στὸ ταξίδι του, 1805. Ὑπάρχει κάποια μαρτυρία πὼς οἱ Μανιάτες νομίζανε τὸ Ζαχαριά Μανιάτη. Αὐτὸ σημαίνει πὼς πολλὰ χρόνια ἔζησε κ' ἔδρασε στὴ Μάνη, κ' ἔδεσε φιλιὲς και συμφέροντα κοινὰ με σημαντικοὺς Μανιάτες. Ἡ εὐκολία ποὺ εἶχε ὁ Ζαχαριάς νὰ μπεινοβγαίνη στὴ Μάνη, μόνη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ πὼς και πύργο ἔχτισε στὰ σύνορά τῆς και πολλὰ χρόνια μπόρεσε νὰ ξεφεύγῃ τοὺς μπουλουκμπασῆδες τοῦ Μοριά.

Ὁ Ζαχαριάς κατηγορήθηκε πολὺ γιὰ τὴ σκληρότητα και θηριωδία του. Γραφτὴ μαρτυρία, ποὺ θὰ τὴ δῆτε πειὸ κάτω, βεβαιώνει πὼς, φοβερίζοντας κάποτε νὰ χαλάσῃ τὴν Καλαμάτα, ἂν δὲν τοῦ στέλναν ὅσα γρόσια ζητοῦσε, μαλάκωσε τὸ θυμὸ του κ' ὑποχώρησε, ἄμα ἓνας φίλος του γούμενος τὸν παρακάλεσε θερμά. Εἶχε λοιπὸν και φλέβα καλωσύνης μέσα του, ἂν και τὸ χαρακτήρα του τὸν ἄγριο κανένας δὲν τὸν ἀρνιέται. Και οἱ Ἄγγλοι, ποὺ σημείωσα πειὸ πάνω, κι' ὁ γούμενος Γεράσιμος, ποὺ εἶπα, και οἱ παλιοὶ βιο-

γράφοι του, ποὺ θὰ τοὺς δοῦμε, συμφωνᾶνε γιὰ τὸ χαρακτήρα του τὸν ἐδικητικὸ και φιλόρπαγο. Και ἡ ἀληθινὴ προφορικὴ παράδοση, ποὺ τὴν ἔσωσε ὁ καθηγητὴς Φ. Κουκουλῆς, βεβαιώνει τὸ σκληρό του χαρακτήρα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Κλέφτικης ζωῆς του, ποὺ τὴν ἄρχισε πολὺ μικρὸς. Ἀφοῦ τὴ γυναῖκα ἑνὸς ἔχτροῦ του, νέος αὐτὸς πολὺ, μὰ και πολὺ ἀσελγῆς, τὴν ἔσφαξε ἄγρια, πρᾶμα ποὺ μοναχὰ στὰ δικά μας χρόνια κάνουν οἱ ληστεὲς ἀπὸ ἐδικήκηση. Ὁ Α. Φραντζῆς, ἐνῶ πρῶτος ἀρχίζει νὰ παρασταίνῃ τὸ Ζαχαριά ἥρωα τουρκοφάγο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς του, τίποτε δὲ λέει γιὰ τὴ σκληρότητά του πρὸς τοὺς χριστιανούς, παραδέχεται ὅμως τὴν «ἀσωτεία» του.

Ὁ Φραντζῆς τὴν ἀρχὴ τῆς Κλέφτικης ζωῆς τοῦ Ζ. τὴ βάνει στὰ 1785· ἂν ὅμως, κατὰ τὸ Φ. Κουκουλέ, γεννήθηκε ὁ Ζ. στὰ 1759, τότε Κλέφτης πρωτοφάνηκε 25 χρονῶν. Γράφει λοιπὸν ὁ Φραντζῆς: «Ἀπὸ τὸ μηδὲν φανεῖς Κλέπτης, κατήντησε νὰ περιφέρεται με 100 και περισσότερα ἐπίλεκτα παληκάκια, με σημαῖαν ἀνοικτῆν... κατηράνιζε δὲ και κατέσφαζεν ὡς πρόβατα τοὺς Ὀθωμανούς, και ὅσα νεφεράμια (σ. στρατολογίαι) ἐξήρχοντο κατ' αὐτοῦ ὀθωμανικά, δὲν ἀπετέλουν τίποτε· ἀλλ' ὅσον ἀνεδείχθη ἄξιος, ἰσχυρὸς και τρομακτικὸς ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, τοσοῦτον ἐξ ἐναντίας ἐφάνη ἀφ' ἑτέρου ἄσωτος κλπ.» (τ. Α', σ. 35). Στὸ μεταξύ ἄς θυμίσω στὸν ἀναγνώστη τὸ λαϊκὸ παλιὸ τετραστίχο, ποὺ τραγουδιέται στὴν Ἠπειρο, και ποὺ κολλήθηκε στὸ Ζαχαριά. Κάνω λόγο γι' αὐτὸ στὸ Β' μέρος τῆς μελέτης μου: «Ὅρκο κάνω στὸ σπαθί μου—και σταυρὸ στὸ χαιμαλί μου—Τούρκο ναῦρω νὰ σκοτώσω—και Ρωμιὸ νὰ ξεσκαβώσω». Τούρκους βέβαια σκότωνε, ὅπως και χριστιανούς, γιὰ τὰ πάθη του και γιὰ τὸ κεμέρι του.

Ἡ «ἀσωτεία» τοῦ Ζαχαριά, ἐλάττωμα βαρὺ, τότε δείχνει ὄχι Κλέφτη καθαρὸ—ἀφοῦ πατεῖ τοὺς νόμους τῆς Κλεφτουριάς, ἢ δὲν τοὺς ξέρει—μὰ ληστὴ ταπεινὸ, ποὺ θυμίζει τὸν Ἰζατζᾶ, τὸ τελευταῖο αὐτὸ κάθαρμα τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Ὁ Α. Φραντζῆς γράφει πὼς ὁ Ζ. σκότωσε κάποιον Τούρκο ἀπὸ τὴ Μονοβασιά, ποὺ δοκίμασε ν' ἀτιμάσῃ μιὰ χριστιανὴ, και τὴ θανάτωσε γιὰ τὴν ἀντίστασή τῆς¹⁾. Ὁ Ζαχαριάς, χωρὶς ἄλλο, εἶχε στὴν καρδιά του και τὸ θανάσιμο μῖσος τῶν Τούρκων, κι' ἄλλες εὐγενικὲς ὁρμές, μὰ αὐτῆς, νομίζω, πολὺ πειὸ σπάνια γινόντανε φανερῆς ἀπὸ τ' ἄλλα του ἄγρια καμώματα ἐνάντια τοὺς χριστιανούς. Κι' ὁ Α. Φραντζῆς (τ. Α', σ. 37) προσθέτει πὼς ὁ Ζ. ἔγραψε τοὺς Μονοβασίτες Τούρκους πὼς «τοιαῦτα δοκιμάζον ὅσοι Ὀθωμανοὶ παραβιά-

1) Ἐνῶ ἔτσι τιμωροῦσε τὸν «ἄσωτο» Τούρκο, τὰ δυὸ μόνον ποὺ ὑπάρχουν γνήσια ἱστορικὰ τραγούδια τὸν παρασταίνουν, τὸ ἓνα νὰ σφάξῃ, ν' ἀτιμάξῃ και νὰ ξεριζώσῃ τὸ σπῆτι τοῦ παπᾶ ἀπὸ τὸν «Ἅγιον Πέτρο» (Fauriel τραγούδια, σελ. 78) και τ' ἄλλο προσθέτει: «πᾶσα μερούλα πόλεμο, πᾶσα μῆνα γυναῖκα—μηγάρις μηγάρις βλαχισσα, μηγάρις βλαχοπούλα—μὰ παίρνεις τὴ Μανιάτισσα τὴν καπετανοπούλα» («Πανδώρα» ΠΓ', 1862, σελ. 368). Βλάχισσα και βλαχοπούλα—Μοραῖτισσα,—πούλα. Οἱ Μανιάτες ἔλεγαν τοὺς ἄλλους Μοραῖτες βλάχους. Γιὰ νὰ τολμάῃ ὁ Ζαχαριάς νὰ κλέβῃ γυναῖκες ἀπὸ τὴ Μάνη, θὰ πῆ πὼς εἶχε προστάτες ἐπίσημους ἐκεῖ, ποὺ τονὲ φυλάγανε, μὰ στὸ τέλος τονὲ βγάλαν ἀπ' τὴ μέση.

ζουν την τιμήν και την θρησκείαν τῶν χριστιανῶν». Καὶ νὰ τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Φραντζῆ: «Ἐνὶ λόγῳ ἡ παληκαριά, ἡ ἀξιοῦτης καὶ τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Ζαχαριᾶ δὲν περιγράφονται». Ἔτσι, μὲ τὴν ψευτιά γιὰ πρώτη ὕλη ἱστορική, καὶ μὲ τὴν ψευτιά πάλι γιὰ φτειασίδι ἐξωραϊστικό, πλάθεται τὸ φανταχτερό οἰκοδόμημα τῆς ψεύτρας ἱστορίας, ποὺ τὸ πρῶτο φύσημα μπορεῖ νὰ τὸ γκρεμίση. Ὅσο γιὰ τὴν ἀσωτεία τοῦ Ζ., κι' ὁ γυιὸς του Ἄναγνώστης, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, στρατιωτικὸς ποὺ ὑπηρετοῦσε στὰ Ἐφτάνησα, δὲ μπόρεσε νὰ κρατήση κάποτε τὴν ἀποστροφή του γιὰ τὴ διαγωγὴ τοῦ πατέρα του, ποὺ στὸ τέλος ἔφερε καὶ τὸ θάνατό του').

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει κάθε φίλο τῆς ἀληθινῆς ἱστορίας νὰ λυπᾶται εἶναι ἡ φτώχεια τῶν πηγῶν γιὰ τὰ καθαρὰ πολεμικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς τοῦ Ζαχαριᾶ. Τὸ ἴδιο δηλαδή, μὰ καὶ κάτι περισσότερο, ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ στὴ ζωὴ τῶν Κολοκοτρωναίων. Ἄν θελήσης νὰ ταξιδέψης στ' Ἄγραφα, καὶ χωρὶς νὰ ρωτήσης, οἱ χωριάτες θὰ σοῦ δείξουν τοὺς τόπους ὅπου πολεμοῦσε μιὰ φορὰ ὁ Κατσαντώνης. Κι' ὅλη ἡ Ρούμελη εἶναι γεμάτη μὲ τοπωνυμικὰ ποὺ σημαδεύουν τοὺς πολέμους τῶν Κλεφτῶν. Στὸ βίβιο τοῦ Ζαχαριᾶ λείπει αὐτὴ ἡ χάρη, τὸ ἴδιο καὶ στοὺς βίβιους τῶν ἄλλων Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ. Λόγια ἡρωϊκὰ τῶν λογιωτάτων βιογράφων, μὰ ἔργα πολὺ φτωχικά.

Χαίρεται ὅμως κανεὶς ποὺ σταματᾶει τέλος σὲ κάποια καθαρὴ πηγὴ καὶ χορταίνει τὴν καλοσυνεϊδέτη καρδιά του. Ὁ καθηγητὴς Φ. Κουκουλῆς, κειὸ φίλος τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸ Φραντζῆ, παρασταίνει τὴν Κλέφτικη ζωὴ τοῦ Ζαχαριᾶ ὅπως εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ τὴν ἀκούση ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση. Ἄφοῦ δηλ. ὁ Ζ. ἔφυγε νωρὶς ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν Νικολαίων'), «συναθροίσας περὶ ἑαυτὸν ὀλίγους ἀνδρας, ἤρχισε νὰ περιτρέχη τὰ πέριξ (τῆς Μπαρμπιτσας) καὶ νὰ καθαρῶζι αὐτὰ ἀπὸ τῶν Τούρκων... ἰδίᾳ διέτριβεν ἐν Μεγάλῃ Βρύση, ὅπου καὶ πλείστους εἶχε κουμπάρους». Παρακάτου ἀκολουθεῖ ἕνα ἐπεισόδιο, ποὺ δείχνει νωρὶς τὸν ἐκδικητικὸ χαραχτήρα τοῦ Ζ. Ἐνῶ δηλ. οἱ ἐξηρωτισταδες, ποὺ θὰ δῆτε καὶ παρακάτου τὸν καλύτερό τους, τὸν παρασταίνουν νὰ γυρῶζι μ' ἀνοιχτὴ σημαία ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριό, ὁ Φ. Κουκουλῆς πολὺ λογικὰ μᾶς δείχνει τὸν καπετάνο (κάπο;) τῆς Μπαμπακοῦς ν' ἀντιστέκεται στὸ Ζ. καὶ νὰ μὴ τὸν ἀφίγη νὰ μπῆ φανερὰ στὸ χωριό, καὶ μάλιστα νὰ τοῦ ἀντιστέκεται μὲ τ' ἄρματα. Ὁ Ζαχαριᾶς, μικρότερος ἤρωας ἀπὸ τοὺς θαυμαστὴς του, ἀναγνώρισε τὸ λάθος του, καὶ λογικὰ. Χωριὸ ποὺ θὰ φιλοξενοῦσε Κλέφτη δὲ θ' ἀργούσε νὰ τιμωρηθῆ σκληρὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὅμως κατὰ τὰ 1798 ἡ Μπαμπακοῦ ἀρνήθηκε νὰ πληρώνη τοὺς λουφέδες του, καὶ γιὰ νὰ ζητῆ λουφέδες θὰ πῆ πὼς ἦτανε παλιδὸς Κάπος μιστωτὸς, κι' ἀφοῦ πειὰ βγήκε στὸ κλαρί, κνηνημένος ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ τῆς ἀταξίης του, ζητοῦσε ἀκόμα νὰ διατηρήση τὴ μιστοφορὰ. Ἔτσι μποροῦνε νὰ ξηγηθοῦν καὶ τ' ἄλλα, κάθε

1) Περιοδ. «Μαλεβὸς» Ἀθήνα, Σεπτ. 1923, σελ. 143. Τοῦ Ζαχαριᾶ ἀναφέρονται κι' ἄλλες ἑρωτικὲς περιπέτειες. («Σπαρτιατ. Ἡμερολόγιον» 1906, σελ. 74).

2) Οἱ Νικολαῖοι, ὑποδέτω, ἦτανε Κάποιοι τῆς περιφέρειας.

φορὰ ποὺ ζητᾶει, σώνει καὶ καλά, λουφέδες. Τὰ χωριά, ποὺ θέλει νὰ τὰ φορολογήση, δὲν τονε θέλουνε Κάπο, ἀφοῦ οἱ Τούρκοι δὲν τὸν ἀναγνωρίζουν· τότε αὐτὸς ξεθυμαίνει στὰ ἴδια αὐτὰ χωριά μὲ τῶν λουφέδων τὴν πρόφαση, εἰδεμὴ, ἀτρόμητος καθὼς ἦταν καὶ σκληρός, θὰ μποροῦσε νὰ φορολογῆ καὶ χωρὶς πρόφαση. Ἐξέρε ὅμως πὼς ὁ πληθυσμὸς τῆς περιφέρειας δὲ θὰ τὸν ἄκουγε καὶ δὲ θὰ δεχόταν τῆς παράνομες φορολογίης του, γι' αὐτὸ καὶ τῆς σκέπαζε μὲ μιὰ κάπως νόμιμη πρόφαση θέλοντας νὰ ὑποχρεώση τοὺς χωριάτες νὰ τὸν ἀναγνωρίζουν Κάπο καὶ χωρὶς νὰ θέλουν, στὸ πείσμα μάλιστα τῶν Τούρκων'). Στὸ μᾶλλον μὰ του μὲ τὴ Μπαμπακοῦ ὁ Ζ. σκότωσε ἕνα χωριάτη, μὰ ὕστερα μετάνοισε καὶ προστάτευε τὴ χήρα του, καὶ τὴν ξεπλήρωσε γενναῖα. Μ' αὐτὸ ἔδειξε πὼς λογάριζε τὸ θυμὸ τῶν Μπαμπακιῶτων. Τὸ γράμμα μάλιστα (19 Νοέμβριον 1801) ποὺ τὸ δημοσιεύει ὁ Φ. Κουκουλῆς'), στελμένο ἀπὸ τὸ Ζαχαριᾶ στὸν Ἄναγνώστη Σπηλιωτᾶκη τοῦ Μυστρά, γραμμένο μὲ τὸ χέρι κληρικῶ, ποὺ στέλνει καὶ τὰ χαιρετίσματά του στὸν κοτζάμπαση, ὅπου ὁ Ζ. παρακαλεῖ, μαζὶ μὲ τ' ἀδερφικά του χαιρετίσματα, νὰ πληρώση ὁ κοτζάμπασης κάποια ἔξοδα καὶ «νὰ τὰ κρατήση ἀπὸ τὸ λουφὲ» καὶ νὰ κρατήσουν καὶ τὸ γράμμα του γι' ἀπόδειξη, δείχνει καθαρὰ πὼς ὁ Ζαχαριᾶς ἦτανε Κάπος τῆς Μπαμπακοῦς, καὶ γράφει ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Λογκάστρας. Εἰδεμὴ πὼς θὰ τολμοῦσε ἕνας κοτζάμπασης, κιντυνεύοντας τὸ κεφάλι του, κ' ἕνας γούμενος') νὰ γράφουσε σ' ἕναν Κλέφτη; Τέλος ὁ Ζ. ὑπογράφεται μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι: «Ζαχαρίας δουλόςας πιστὸς ἡστούς ορησμουσας». Ὁ Φ. Κουκουλῆς προσθέτει πὼς οἱ Μπαμπακιῶτες «καὶ καπετάνον καλὸν εἶχον καὶ ὄχρωμενοι καλῶς ἦσαν, ὥστε νὰ μὴ φοβῶνται καὶ τὸσον τὸν Ζαχαριᾶν», καὶ μοναχὰ γιὰ νὰ γλυτώνουν ἀπὸ σκοτοῦρες ἐπλήρωναν κ.λ.π. Κλέφτης σὺν τὸ Ζαχαριᾶ δὲ φοβῶταν τὰ ταμπούρια τὰ χωριάτικα, ἅμα ἤθελε νὰ τιμωρήση ἕνα χωριὸ' τοὺς χωριάτες τοὺς εὔρισκε στὰ χτήματά τους. Ἐπειτα τὸν ἀλύπητο Ζαχαριᾶ ὄλοι εἶχανε λόγους νὰ τὸνε φοβῶνται. Γιὰ νὰ καταδέχεται ὅμως ἕνας Ζαχαριᾶς νὰ ζητᾶ ἡ2 γρόσια κι' ἄλλα 26, ὄχι γιὰ νὰ εἶχε ἀνάγκη, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὰ ζητᾶ, καὶ τέλος γιὰ νὰ ὑπογράφεται «δοῦλος πιστὸς» καὶ τέτοια, θὰ πῆ πὼς τᾶχε πολὺ καλὰ τότε μὲ τοὺς Μπαμπακιῶτες καὶ μὲ τοὺς κοτζαμπασηδες τους, καὶ λοιπὸν ἦτανε καπετάνος νόμιμος τοῦ χωριοῦ.

Τὸ εἶπα καὶ πειὸ πᾶνον' ὅ,τι λείπει ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὴ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ εἶναι ἡ πιστὴ περιγραφὴ περιστατικῶν ἀληθινῶν τῆς ζωῆς τῶν Κλεφτῶν, τὰ περιεργα, τ' ἀσυνήθιστα τους κατορθώματα, κι' ὅσο γιὰ τὴ ρητορικὴ φλυαρία, τὸ ψευτοηρωϊκὸ παρατέντωμα

1) Ὁ Φ. Κουκουλῆς γράφει: «Ἐπέβαλλεν εἰς τὰς διαφόρους κοινότητας νὰ τῷ παρέχωσι διάφορα χρηματικὰ ποσὰ (λουφέδες)... τοιοῦτους λουφέδες ἐπλήρωνε καὶ ἡ Βαμβακοῦ εἰς τὸν Κλέφτην («Ἱστορία τῆς Βαμβακοῦς» 1907, σ. 70).

2) Περιοδ. «Μαλεβὸς» Δεκέβρ. 1922.

3) Ἀπὸ τοὺς χαιρετισμοὺς «τὸν κὺρ Σπηλιωτᾶκη ἀδελφικῶς τὸν χαιρετῶ» φαίνεται πὼς δὲν ἦταν ἀπλὸς καλόγερος αὐτὸς ποὺ γράφει τὸ ὑστερόγραφο, ἀφοῦ χαιρετᾶει «ἀδελφικῶς» τὸν κοτζάμπαση.

καὶ τὴν ἀσύστατη προσπάθεια τοῦ ὑψωμοῦ τῶν ἱστορικῶν προσώπων ἀπάνου σὲ θεμέλια χτισμένα στὸν ἀγέρα, ἴσα-ἴσα αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς ἱστορικῆς ζωγραφικῆς φέρνει τὸ σκοτισμὸ τῶν προσώπων αὐτῶν καὶ τὰ ζημιώνει χειρότερα, ντροπιάζει καὶ τοὺς ἱστορητάδες τους. Ἡ πλάνη αὐτὴ τῶν ἐξωραϊστῶν, εἴτε ἐξηρωϊστῶν, ἔφρασε, αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, ὅσο γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ, σὲ μιὰν ἀπίστευτη συνωμοσία, ποὺ τρεῖς εἶχε σκοπούς· πρῶτα νὰ ὑψώσῃ τὸ Ζαχαριᾶ πολὺ πειρὸ πάνου ἀπὸ τ' ἀνάστημά του, δεύτερα νὰ σμίξῃ τὸ ἔργο του καὶ τὴ ζωὴ του μὲ τῶν Κολοκοτρωναίων τὸ ἔργο καὶ τὴ ζωὴ, καὶ τρίτα—τὸ κορύφωμα τῶν δυὸ πρώτων—νὰ παρουσιάσῃ στὰ θαμπωμένα μάτια μας ἓνα εἶδος Ἀρματωλικῆς (ἔχι Κλέφτικης) ἔνωσης, μὲ μεγάλα σκέδια μοραϊτικά μαζὶ καὶ πανελλήνια. Ἡ ἔνωση αὐτὴ μᾶς γίνεται γνωστὴ μὲ τὸ μεγάλο ὄνομα τῆς «Ἀρματωλικῆς Ὀμοσπονδίας» τοῦ Μοριᾶ. Μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ ὄνομα θὰ τὴν ξετάσω κ' ἐγὼ καὶ θὰ τὴν παρουσιάσω στὴ δίκια κρίση τοῦ ἀναγνώστη. Μελετώντας ὅμως τὸ ζήτημα τῆς Ὀμοσπονδίας θὰ πλέκεται μαζὶ μ' αὐτὸ καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ζαχαριᾶ.

Ζ'.

«Ἀρματωλικὴ Ὀμοσπονδία» στὸ Μοριᾶ.— Ἀρματωλικία τῆς Ρούμελης.— Κλέφτες Μοραῖτες καὶ Κλέφτες Ρουμελιῶτες.— Ὁ Ζαχαριᾶς, Κλέφτης Μοραῖτης ἢ Μανιάτης πειρατής; — Πλαστὴ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ.— Ἀνάλυση καὶ ἀναίρεσή της.— Ἄλλοι Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ.— Συμπέρασμα.

Τὸ ζήτημα τὸ θέτει ὁ Τ. Καντηλῶρος καὶ τὸ υἱοθετεῖ, καὶ τὸ διαλαλεῖ ὡς δόγμα ἱστορικό, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ μελέτη του. Ἄς τὸ θέσω κ' ἐγὼ ὅπως αὐτὸς τὸ διατυπώνει: «Ἐπὶ τῶν ὅμως καὶ ἀνώτεροι τούτων (τῶν Κάπων) οἱ Ἀρματωλοὶ, ἀποτελοῦντες σώματα ἀνύπαρκτα διοριζόμενα ὑπὸ τῆς ἔξουσας, ταῦτα δέ, ἐπὶ τῆς ἀρχηγίας τοῦλάχιστον τοῦ Ζαχαριᾶ, ὑπερέβησαν κατὰ τὸν ὀργανισμόν καὶ αὐτὰ τὰ τῆς Σιερραῆς, διότι οἱ Ἀρματωλοὶ τῶν 24 ἐπαρχιῶν τοῦ Μοριᾶ *συνησιόθησαν εἰς Ὀμοσπονδίαν* ἐξασφαλίσασαν τὴν διατήρησίν της μὲ Σουλταν. φερμάνια, ἐπὶ μιὰν δὲ εἰκοσαετιᾶν ἔδρασαν σχεδὸν ἀνενοχλήτως, ὡς διὰ μακρῶν θὰ ἀποδείξωμεν» (σ. 6). Στὸ ζήτημα τῆς Ὀμοσπονδίας, ζήτημα χωρὶς θεμέλια, ὁ Τ. Κ. παίρνει ὡς ἀληθινὰ πράγματα φανταστικά, καὶ τὰ βάνει βία καὶ προϋπόθεση στὸ σκοπὸ του. Εἶναι ὅμως ἡ βία αὐτὴ σφαλερὴ, καὶ μὲ τὴν πειρὸ ἀπλὴ λογικὴ κλονίζεται καὶ πέφτει μαζὶ μὲ τ' ἄλλο οἰκοδόμημά του τ' ἀγέρινο. Ἀρματωλοὶ δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ στὸ Μοριᾶ, καὶ πῶς θὰ ἦταν ὀργανωμένοι σ' Ὀμοσπονδία; Ἀρματωλικὴ ἀρχηγία τοῦ Ζαχαριᾶ δὲν ὑπῆρξε ποτέ, καὶ πῶς ὁ ὀργανισμὸς αὐτὸς ὁ τάχα Ἀρματωλικὸς θὰ περνοῦσε καὶ τὸν ὀργανισμόν τὸν Ἀρματωλικὸ τῆς στεριατῆς Ἑλλάδας, ὀργανισμὸ κρατικὸ, ποὺ δὲν ἔχει καμιά σύγκριση μὲ τὸν ἄλλον τάχα ὀργανισμὸ τοῦ Μοριᾶ, ποὺ εἶχε, κατὰ τὸν Τ. Κ., σκοπὸ πατριωτικὸ, τὴν ἀπελευτέρωσιν τοῦ Μοριᾶ; Φερμάνια σουλτανικά, ποὺ νὰ κυρώνουν αὐτὸν τὸν ὀργανισμόν, καὶ κάτου ἀπὸ τὴν προστασία τους οἱ Ἀρματωλοὶ τοῦ Μοριᾶ εἴκοσι χρόνια δλάκερα νὰ μένουν ἀπειραχτοὶ στὸ ἔργο τους, τέτοια φερμάνια δὲν ὑπάρξαν ποτέ. Ὅμως καὶ ἡ εἴκοσι χρόνων εἰρηνικὴ ζωὴ τοῦ Ὀμοσπονδιακοῦ Ἀρματωλισμοῦ, καὶ αὐτὴ εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἀπ' ὅσα εἶπα πειρὸ πάνου δείχτηκε, νομίζω, πῶς Ἀρματωλοὶ δὲν ὑπάρξαν ποτέ στὸ Μοριᾶ, παρὰ μοναχὰ Κλέφτες. Βγάνοντας λοιπὸν τὴ βία αὐτὴ τῆς ὑπαρχῆς Ἀρματωλισμοῦ στὸ Μοριᾶ, πρὶν προχωρήσω περισσότερο, θὰ μπορούσα ν' ἀφήσω νὰ μείνῃ στὸν ἀγέρα ἡ θεωρία τῆς Ὀμοσπονδίας καὶ νὰ σκορπιστῇ σὰν πλάσμα φαντασίας, σὰ σκιαχερὸ οἰκοδόμημα. Πρέπει ὅμως νὰ δείξω τὸ δρόμο καὶ νὰ βρῶ τὴν πηγὴν ὅπου ὁ Τ. Κ. ψάρευε τὰ ἐπιχειρήματά του, τὰ σουλτανικά φερμάνια του, τὴν εἰκοσάχρονη ἀνενόχλητη ζωὴ τῆς Ὀμοσπονδίας του. Χρειαζεται τάχα ἱστορικὴ σοφία ν' ἀποδείξῃ κανεὶς, πρῶτο-πρῶτο, τὸ τελευταῖο τοῦτο ζήτημα τῆς εἰκοσάχρονης γαλήνης στὸ Μοριᾶ, δταν συλλογίζεται πῶς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ ποτὲ δὲ μείναν ἀπειραχτοὶ ἀπὸ τὴν Τοῦρκικὴ ἔξουσία, καὶ ὅλοι τους, εἴτε οἱ περισσότεροὶ τους, τελειώσανε σκοτωμένοι; Αὐτὸς εἶναι ὁ νόμος

πάντα, πού χάνει κάθε Κλέφτης τη ζωή του και στη Ρούμελη και στο Μοριά, και παντού όπου υπάρχουν Κλέφτες.

“Αμα κανένας Κλέφτης, στη Ρούμελη, άρχιζε να ζαλίξη την έξουσία και να χαλάη την τάξη στα χωριά, ο Άρματωλός της περιφέρειας ζητούσε τον τρόπο να τότε βγάλη από τη μέση, και τον εύρισκε με το μέσο του καταδότη, πού ήτανε το πειδ συνειθισμένο μέσο· αν πάλι ο Κλέφτης είχε κάποιον αριθμό μαζί συντρόφων, τότε θ' ακολουθούσε πόλεμος, μα το ίδιο τέλος δέ θ' άργούσε. Άπ' όλους τους Κλέφτες της Ρούμελης πρέπει να ξαιρέσουμε το τέλος του Κατσαντώνη. Στα χρόνια τα δικά του δέν είχε ο Κλέφτης να πολεμάη μ' Άρματωλόν αντίπαλο, αλλά πολεμούσε μ' Άρβανίτη ντερβέναγα. Οι Άρβανίτες δύσκολα μπορούσανε να μπούνε μέσ' της άπάτητες κακοτοπιές των βουνών της Ρούμελης, και γι' αυτό ο Κατσαντώνης βάσταξε κάμποσα χρόνια τον πόλεμο με τον Άλήπασσα, στο τέλος όμως και πάλι η προδοσία τον έφαγε¹⁾. Το να λήη κανείς πώς 20 χρόνια έζησε ο Μοριάς ειρηνική ζωή, κάτω από έναν άγριο στρατιωτικόν οργανισμό, είναι μια άπλή, σκόπιμη όμως φαντασία, καθώς σκόπιμη φαντασία είναι πώς οι Κλέφτες του Μοριά γυρίζανε χρόνια δλάκερα με σημαίες άνοιχτές, και η Τούρκικη άρχη τους καμάρωνε, γιατί δέ μπορούσε να τους καταβάλη. Το ότι οι Κλέφτες του Μοριά σκοτωνόνταν ένας-ένας, δυό-δυό, λίγοι-λίγοι, και σπάνια σκοτωνόνταν πολλοί μαζί, αυτό δείχνει πώς πολυάριθμα Κλέφτικα σώματα δέ μπορούσανε στο Μοριά να συντηρηθούν, κι' άμα τέλος πλήθυνε ο αριθμός τους, στα 1805, τότε η μοίρα τους σήμανε και το τέλος τους.

Και ρωτάει κανένας τώρα· άφοϋ δέν υπήρξε αυτό πού λέμε Άρματωλισμός στο Μοριά, μήπως η όμοσπονδία ήταν άπό Κλέφτες σχηματισμένη, και λοιπόν χωρίς φεομάνια τούρκικα, και τότε ο σκοπός της ήταν έχτρικός στους Τούρκους (μα άφοϋ ήταν έχτρικός, τα είκοσι χρόνια τ' ανενόχλητα βέβαια δέν υπάρξανε ποτέ). Άπ' αυτή την πλευρά την Κλέφτικη είμαι πρόθυμος να παρακολουθήσω το ζήτημα. Τα φεομάνια δέ θέλουν άπόδειξη πώς δέν υπάρξε ποτέ, ούτε τα χρόνια τ' ανενόχλητα· μένει τ' άπόρημα αν, έτσι είτε κι' άλλοιώς, υπήρξε «όμοσπονδία», και τότε θάπρεπε να την πάρουμε για τιμή της Μοραίτικης Κλεφτουριάς, ως έναν οργανισμό αντιτουρκικό, πατριωτικό καθαρά· γιατί άλλοιώς, τί Κλεφτουριά θά ήταν αυτή η οργανωμένη ειρηνικά με τη γνώση της Τούρκικης έξουσίας; Τότε... θά ήταν Άρματωλισμός, και θά χορεύαμε μέσα σ' αυτόν το φαύλον κύκλο.

Όργανισμός Κλέφτικος, όμοσπονδία πού να βάσταξε χρόνια, δέ μπορεί να σημαίνη τίποτ' άλλο παρά συνωμοσία πατριωτική. Οι Κλέφτες όμως, ως

1) Ό,τι γινόνταν με τους Κλέφτες θά το καταλάβουμε καλύτερα, άμα θυμηθούμε με τί τρόπο οι πειδ ύστεροι και διάδοχοί τους ληστες τελειώναν τη ζωή τους· πάντα με την προδοσία. Σώματα ληστρικά με μεγάλον αριθμό ληστών, επί Όθωνα, σπάνια φανήκανε στη Ρούμελη, κι' άμα φανήκαν, ο αριθμός τους τα κατάστρεψε. Άμα ένα σώμα ληστρικό, κάπως πολυάριθμο, βρίσκεται στην άνάγκη να καταπίση τα χωριά, τότε χωρίς άλλο χάνεται.

άταχοι και ρέμπελοι, ως κατατρεγμένοι και χωρίς μόνιμη διαμονή, ποτέ ούτε στη β. Ελλάδα, ούτε στο Μοριά δέν οργανωθήκανε, γιατί και φυσικό είναι πώς δέ μπορούσανε να συνεννοηθούνε. Είχανε πάντα έναν έσωτερικό δεσμό, το μίσος κατά του Τούρκου, και το μίσος αυτό ήτανε, μαζί με της ζωής τον κίντυνο, ο ένστικτος πατριωτισμός τους, δυναμωμένος άπό τη θρησκευτική τους πίστη. Άνώτερο όμως ιδανικό νάχουν άνθρωποι τέτοιοι, παρατημένοι στην άκοίμητη φροντίδα τους για τη ζωή, ριγμένοι στην άνάγκη να σκοτώνουνε τον Τούρκο όχι άπό το μίσος στη φυλή του, στη θρησκεία του, μα άπό την άνάγκη να φυλάξουν τη ζωή τους¹⁾, λοιπόν τέτοιο ιδανικό, πού σήμερα το λέμε πατριωτισμό, οι Κλέφτες, μα και οι Άρματωλοί, δέν το νοιώθανε στο νοϋ και στην καρδιά, παρά ως ένστικτο δεμένο με το μίσος τους κατά του Τούρκου. Το μίσος αυτό ήταν ο πατριωτισμός τους· η άγάπη της προσωπικής τους λευτεριάς ήταν ένα σπέρμα σκοτεινό, πού μια μέρα θά γεννοβολούσε την άλλη λευτεριά την άνώτερη, πού λέμε οι διαβασμένοι, της πατρίδας. Το όνομα πατρίδα ούτε οι Κλέφτες ούτε οι Άρματωλοί το ξέρανε· βαθιά στα στήθια τους, είχανε κάποια μάννα μακρινή κι' άθώρητη, χωρίς μορφή καλά γραμμένη μέσα τους. Οι Άγωνιστές του 1821—όσοι δέ μάθαν άπό τους καλαμαράδες να κοπανάνε τα μεγάλα λόγια τα πατριωτικορητορικά—για τη μάννα αυτή, πού άρχίζανε να τη γνωρίζουνε, μιλούσανε σπάνια μεταξύ τους. Τα δημοτικά τραγούδια τα Κλέφτικα και τ' Άρματωλικά πουθενά δέν έχουν τ' όνομα πατρίδα, ούτε και τ' όνομα σκλαβιά, και λευτεριά, όμως όλα αυτά όχι τα κούφια λόγια, μα τα πράματα τα μυστικά και τα πανάγια τάχανε μέσ' την ψυχή τους, μ' όλο πού δέ μπορούσανε να πούν και τα όνόματά τους²⁾.

“Άλλον κοινό δεσμό άπό το μίσος του Τούρκου κι' άπό την άγάπη της προσωπικής τους λευτεριάς, είπα, δέν είχαν οι Κλέφτες της Ελλάδας. Πρωτ' άπ' όλα, για να οργανωθούνε, θάπρεπε να γνωρίσουν έναν άρχηγό, κι' αυτό δέ γίνηκε ποτέ. Ό άρχηγός δέν αναγνωριζόταν έτσι άπλά, μα επιβαλλόταν άπό την άνάγκη, άπό τη βία, το φόβο, τον κίντυνο. Κανένας όμως Κλέφτης δέ θά δεχότανε ποτέ άρχηγόν άνώτερον άπό τον Καπετάνο του. Κοιτάτε τα παραδείγματα του 1821. Οι πολεμικοί άντρες του Μοριά ποτέ δέ θά συμφωνούσανε ν' αναγνωρίσουν τον Κολοκοτρώνη γενικόν άρχηγό. Οι Σουλιώτες δέ μπαίνανε ποτέ κάτω άπ' άλλον άρχηγό παρά Σουλιώτη της φάρας τους. Οι Μακεδόνες οπλαρχηγοί, όλοι παλιοί Κλέφτες, στάθηκε αδύνατο ν' αναγνωρί-

1) Κι' ο ληστής ο κατοπινός πολυ σπάνια άποφάσιζε να σκοτώση όργανο της έξουσίας, και τόκανε άμα δέ μπορούσε να κάμη άλλοιώς.

2) Γι' αυτό, το λέω και πάλι· όλες οι περιγραφές για τους Κλέφτες του Μοριά, Κολοκοτρωναίους, Ζαχαριά και τους άλλους, πού τους παραστήνουνε να γυρίζουνε με σημαίες άνοιχτές και Τούρκους να σκοτώνουνε με σκοπό, πού τότε λέμε σήμερα, ιδεολογικό, δηλ. για την πατριωτική τους ίκανοποίηση, άπό καθαρήν άνώτερη αντίληψη, άπό φιλελεύθερο πνεύμα, είναι λόγια ψεύτικα λογιωτάτων πού θελήσαν, άργότερα, να σαρκώσουν τα ρητορικά τους σήματα μέσα στα πρόσωπα των άπλοϊκών έκείνων άντρών.

σουν τὸν Καραϊσκάκη γενικὸν ἀρχηγό. Τὸ παράδειγμα ἴσα-ἴσα τοῦ διορισμοῦ τοῦ Καραϊσκάκη στὰ 1826, οἱ ἀμέτρητες δυσκολίες ποὺ βρῆκε, στὸ χρόνον ἐκεῖνον ποὺ χανόταν ἡ Ἑλλάδα, γιὰ ν' ἀναγνωριστῆ, εἶναι παράδειγμα κλασσικό. Λοιπὸν γυρίζω στὰ παλιά· γενικὴ ἀρχηγία Ζαχαριᾶ ὄχι δὲν ὑπῆρξε στὸ Μοριᾶ, ἀλλὰ οὔτε θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ὑπάρξει. Ὁ Ζαχαριᾶς, ὁ τόσο ἀδάμαστος, ποτὲ δὲ θὰ γινότανε δεχτὸς νὰ μπῆ κεφαλὴ σ' ἄλλο Μοραῖτη Καπετᾶνο. Ὁ Ζαχαριᾶς δὲ στρατολογεῖσεν παρὰ Μανιάτες, τοὺς περισσοτέρους, κι' ὁ χαρακτήρας του ὁ πολεμικὸς ἦτανε Μανιάτικος· ἀλύπητος στὸ ζήτημα τῆς ἀρπαγῆς, τοῦ πλουτισμοῦ, ἀφοῦ καὶ πειρατῆς γινότανε, κι' ὡς πειρατῆς δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ χριστιανούς νὰ γυμνῶνῃ, καθὼς θὰ δῆτε περὶ κάτω. Ἡ Μανιάτικη συστηματικὴ ἀρπαγὴ, πὼς νὰ τὴν πῆ κανεῖς, στεριᾶς καὶ θάλασσας, ἦταν ἐπάγγελμα, περιοδικὴ ἔξοδος γιὰ σκοπὸ βιοποριστικὸ, καὶ γι' αὐτὸ ἦτανε τόσο ἀσπλαγχνή. Ἄν ὁ Μανιάτης δὲν ἔκλεβε καὶ δὲν πειράτευε, νὰ ζήσῃ δὲ θὰ μπορούσε στὰ κατσάβραχά του. Κι' ὁ Ζαχαριᾶς περὶ πολὺ ἦτανε Μανιάτης πειρατῆς παρὰ Κλέφτης Μοραῖτης.

Εἶπα πὼς ὁ Ζαχαριᾶς δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ στρατολογήσῃ παρὰ Μανιάτες, ἴσως μάλιστα οὔτε Σπαρτιάτες. Κλέφτης τοῦ Μοριᾶ—ὄχι τῆς Μάνης—γραμμένος στὸ σῶμα τοῦ Ζαχαριᾶ ἔβανε σὲ κίντυνο ὅλο τὸ χωριό του. Ὡς Κλέφτης ὁ Ζαχαριᾶς, δὲ μπορούσε νὰ εἶναι ἀγαπητὸς στὸν ἡμέρο Μοριᾶ, ἴσα-ἴσα γιὰ τῆς ἀρπαγῆς καὶ τῆ σκληρότητα, καὶ μάλιστα τὴν «ἀσωτεία» του.

Τὸ δεῖ διατηρήθηκε τόσα χρόνια Κλέφτης δείχνει πὼς ἡ Μάνη τὸν προστάτευε καὶ τὸν ἔκρυβε, καθὼς εἶπα. Μᾶς λείπουν ὅμως οἱ πολλὲς λεπτομέρειες. Τῆ στιγμῆ ποὺ ἡ Μάνη χωρίστηκε ἀπὸ τὸν ἄλλο τὸ Μοριᾶ, στὰ 1781, τὰ πράματα γενήκαν ἀσκημα γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ, καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες ἀσκημότερα.

Ἔστερα, κι' ὁ ἀρχηγὸς καὶ τὰ μέλη μιᾶς ὑποθετικῆς δημοσπονδίας θὰ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ κέντρα, ὅπου νὰ μένουν καὶ ν' ἀλλάζουσαν προφορικὰ ἢ μὲ ταχυδρομούς τὰ μυστικά τους· εἶχαν ἀνάγκη νάχουν ἀποθήκες τῶν πολεμικῶν τους μέσων, νὰ φέρουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, καὶ τόσα ἄλλα, ποὺ ἀπορεῖ κανεῖς, κι' ἂν ἀκόμα οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ δὲν ἦταν τόσο στὸ λαὸ μισητοί, πὼς δὲ θὰ βρισκόνταν καταδότες νὰ τοὺς προδώσουνε στὴν ἐξουσία, πὼς τόσο ἀπλωμένη μυστικὴ ἔνωση, ποὺ βάσταξε εἴκοσι χρόνια—καὶ τὰ εἴκοσι χρόνια δείχνουν πὼς αὐτὴ ἢ συνωμοσία ἢ ἰδανικὴ θᾶπρεπε νὰ ἦταν πολὺ στέρεα ὀργανωμένη—ἀφοῦ δὲν προδόθηκε, κι' ἀφοῦ ἔζησε εἴκοσι χρόνια, πὼς δὲν ἀκούστηκε τὸ τέλος της, πὼς δὲν ξέσπασε ὁ σκοπὸς της σ' ἕνα κάποιο κίνημα, ποῦ θᾶπρεπε νὰ ἦταν κίνημα ἀκουστὸ κλπ; Τέτοιο κίνημα ποτὲ δὲν ἀκούστηκε, γιὰτὶ καὶ τέτοια δημοσπονδία δὲ στάθηκε ποτέ. Ἄν πάροουμε τὸ παράδειγμα τῆς συνωμοσίας τῆς Φιλικῆς καὶ τῆς ἐτοιμασίας ποῦ γινότανε στὸ Μοριᾶ, τί βλέπουμε; Πὼς ὁ Μοριᾶς κι' ὅλη ἡ Ἑλλάδα βρεθήκανε τραγικὰ ἀνετοιμάστοι, ὅταν ἄρχισε τὸ 1821. Πὼς ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ βρέθηκε χωρὶς ὅπλα καὶ μὲ τὸ λιγοστὸ μαροῦτι τὸ δημητσανίτικο. Ὁργάνωση ἐσωτερικῆς καμιά, ὄχι στὸ Μοριᾶ μοναχὰ παρὰ καὶ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ὀργα-

νώση ἢ πολεμικὴ καὶ ἢ πολιτικὴ ἔγινε καὶ ξακολούθησε νὰ γίνεταί μέσα στοῦ πολέμου τῆ σαλαγῆ καὶ τὴν ἀνεμοδούρα, καὶ δὲν τέλειωσε οὔτε μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ἡ ἀνικανότητα τοῦ νεοέλληνα νὰ ὀργανωθῆ καὶ νὰ πειθαρχήσῃ δείχνει πὼς κάθε σκέδιο συνωμοσίας καθαρὰ πολεμικῆς στὸ Μοριᾶ, κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὰ πρὶν τοῦ 1821, πρῶτοι θὰ τὸ μαθαῖναν οἱ πρῶτοντες τοῦ τόπου, καὶ χωρὶς αὐτοὺς ποτὲ τίποτε δὲ θὰ γινόταν. Τὰ Ὁρλωφικά τοῦ 1769 πρῶτοντες Μοραῖτες τὰ ὀργανώσανε, καὶ πάλι σὲ πολὺ περιορισμένον κύκλῳ, καὶ Κλέφτες πουθενὰ δὲν ξεμυτίσανε.

Πρέπει τώρα ν' ἀνοιχθῶ σὲ μερικώτερα. Καὶ πρῶτα θὰ μιλήσω γιὰ τὴ μιὰ καὶ μοναχὴ γραπτὴ πηγὴ, ὅπου ὁ Τ. Καντηλῶρος καὶ ἢ ἀκολουθία του βρήκανε καταφύγιο καὶ στηρίξανε σ' αὐτὴν ἀπάνου τὴν ἀστήριχτη θεωρία τους. Διψασμένοι γιὰ τὴ δόξα τοῦ τόπου τους—καὶ ἢ δίψα τους αὐτὴ θὰ ἦτανε τιμὴ τους, σ' ἄλλη, ἀγαθὴ, περίστασι—γελαστήκανε καὶ μπιστευτήκανε σ' ἕνα πλαστὸ χειρόγραφο, ὑστερόχρονο πολὺ, ἀναχρονισμοὺς γεμάτο, μὰ καὶ χωρὶς χρονολογίες σ' ὅλες τῆς σελίδες του, σκόπιμο κατασκευάσμα, ὅπου μέσα χωνευτήκανε σ' ἕνα ἀχώνευτο σύνολο οἱ προφορικῆς τάχα παραδόσεις (ἴσως εἶναι ἀπ' αὐτὲς ἀπομεινάρια μερικά, διαστρεμμένα κι' ἀγνώριστα), τὰ δημοτικὰ τάχα τραγοῦδια (ἴσα ἀπ' αὐτὰ κομμάτια μέσα στὸ κείμενο, ὅλα πλαστὰ) μαζὶ μ' ἀναγνώσματα ἀπὸ τὸ Φραντζῆ, ἴσως κι' ἀπὸ τοῦ Κοντάκη τὸ χειρόγραφο, ἴσως ἀκόμα κι' ἀπ' ἄλλες ὑποφτες πηγές· πλάσμα ἀπ' ἀδέξιο χέρι, ἀπὸ νοῦ ποὺ προδίνεται κάθε στιγμῆ στὸν ὑποφτο σκοπὸ του· καὶ σκοπός: Τὸ περιμάζεμα κάθε πράξης ἡρωϊκῆς, κάθε πολεμικῆς τρέλλας, κάθε παράτολης ἀπόφασης, φοβέρας, καυχῆσιᾶς σ' ἕνα καὶ μόνο ὄνομα, τοῦ Ζαχαριᾶ. Ἔστερικὸς τέλος κι' ἀσυνάρτητος κυκεῶνας, ποῦ φωνάζει τὸ μάγειρό του ἀνθρωπο ποὺ δὲν εἶναι στὰ καλά του καὶ πολὺ. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ μ' ἀποστροφή παίρνω τὴν ἀπόφαση νὰ τ' ἀναλύσω· τῆς περὶ ἀπλῆς λογικῆς θᾶφτανε τὸ λυχνάρι σὲ τέτοιαν ἀνοστη δουλειά.

Πλαστὴ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ.—Τοῦ ἀνύπαρχτου αὐτοῦ χειρόγραφου ὑπάρχουν ἀντίγραφα γνωστὰ, σὲ χαρτὶ κοινὸ γραμμένα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Ὄθωνα ἢ τῶν πρώτων τοῦ Γεωργίου, τὸ ἕνα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. χειρογρ. 2133 (τυπωμένο ἀπὸ τὸ Δ. Γρ. Καμπούρογλου στὸ περιοδ. «Ἀρμονία» Β', 1901, σ. 555) καὶ τ' ἄλλο στὴν Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἐταιρεία, ἀριθ. χειρογρ. 17915. Τὸ πρῶτο εἶναι μὲ κοινὴ γραφὴ τῶν χρόνων ποὺ εἶπα· τοῦ δευτέρου οἱ πρῶτες σελίδες ἀρχίζουνε **μὲ τὸ ἴδιο γράψιμο τοῦ πρώτου** καὶ προχωροῦνε μ' ἄλλα διάφορα γραψίματα τῶν ἴδιων χρόνων ποὺ ὄρισαν. Ἐκαμα τὴν παραβολὴ τῶν δυὸ αὐτῶν χειρογράφων, παρὰββαλα καὶ τὸ ἔντυπο τοῦ Καμπούρογλου (αὐτὸ μὲ κάποια λάθια). Ἐδῶ, γιὰ εὐκολία, θὰ παραπέμνω στὸ ἔντυπο. Κατὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Βέη, κι' ὁ μακαρίτης καθηγητῆς Ν. Πολίτης εἶχε τρίτο ἀντίγραφο. Φαίνεται λοιπὸν πὼς κάποιος ζηλωτῆς τῆς μνήμης τοῦ Ζαχαριᾶ φρόντισε νὰ πολλαπλασιάσῃ τὸ πρωτότυπο, τάχα, γιὰ τὴ δόξα τοῦ Ζαχαριᾶ. Κι' ἀφοῦ τὸ πρωτότυπο, λένε, βρισκεταί στὰ χέρια τοῦ διεγγονοῦ τοῦ Ζαχαριᾶ, στὴ Σπάρτη, ὁ ἴδιος μπορεῖ νάναί κι' ὁ πολλαπλασια-

στής. Ὁ γυμνασιάρχης Π. Χ. Δούκας («Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων», Νέα Ὑόρκη, 1922) βεβαιώνει πὼς εἶδε τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο «θὰ δώσωμεν μεῖζονα πίστιν εἰς παλαιὸν χειρόγραφον, γεγραμμένον πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, μετὰ δυσκολίας δὲ ἀναγιγνωσκόμενον...». Ὁ τίτλος ποῦ ἔχει τ' ἀντίγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθ. βεβαιώνει πὼς ἡ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ εἶναι συνθεμένη «κατὰ τὰ ἀντίγραφα τῆς ἀλληλογραφίας του, σωθεῖσης παρὰ τοῦ υἱοῦ του Σωτήρη Ζαχαροπούλου ἐκ τῶν πρωτοτύπων, τὰ ὁποῖα παρέδωκε τοῦ Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος τὰ ἔδωσε τοῦ ἀδελφοῦ του Βιάρου, ὅστις καὶ τὰ οἰκειοποιήθη, οἱ δὲ κληρονόμοι τὰ θεωροῦν κλοπιμαῖα». Κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ Γ. Καντηλώρου, ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἐκεῖνα ἔγγραφα ἀγνωστος γραμματικὸς ἢ συμπολεμιστὴς τοῦ Ζαχαριᾶ ἔγραψε ἓνα σκέδιο τῆς ζωῆς του σὲ σκῆμα 8^ο (καὶ λοιπὸν τὸ εἶδε κι' ὁ Καντηλώρος αὐτὸ τὸ σκέδιο), δὲν τὸ τελείωσε ὁμοῦ, καὶ «προδήλωσε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδίστρια» (γρ. τέλη, τὸ λιγώτερο, τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνα) ἔγραψε ἄλλο τετράδιο, σκ. 16^ο ἀπὸ 24 γεμάτες σελίδες (λοιπὸν τὸ εἶδε κι' αὐτὸ ὁ Καντηλώρος). Ἐγὼ εἶδα μοναχὰ τὴ φωτοτυπία μιᾶς σελίδας αὐτοῦ τοῦ δευτέρου χειρογράφου, στὴ «Σπάρτη» τοῦ Π. Χ. Δούκα, κι' ἀπὸ τὸ γράψιμό της ἔκρινα πὼς εἶναι πάντα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας Ὀθωνα, κι' ὄχι τοῦ Καποδίστρια, δὲ σημαίνει ὁμοῦ ἢ διαφορὰ, καὶ μένει ἡ ἀπορία: Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ζαχαριᾶ δὲν ἀποφασίσανε ποτὲ νὰ παραδώσουνε στὸν τύπο οὔτε τὸ πρῶτο χειρόγρ., τ' ἀτέλειωτο, ἂν ὑπάρχη, οὔτε τὸ δεύτερο, παρὰ δώσανε μοναχὰ τὴν ἄδεια νὰ φωτογραφηθῇ μιά του σελίδα' κάμαν ὁμοῦ κάτι ἄλλο, κι' ἀπορεῖ κανεὶς γιὰ τὴν προτιμήσανε νὰ λάβουν αὐτὴν τὴ φροντίδα: «Τὰ τέκνα τοῦ Ζαχαριᾶ (γράφει ὁ Καντηλώρος) ἵνα πιστοποιήσουν, ὡς φαίνεται, τὰς πατρικὰς ἐκδουλεύσεις ἐνώπιον τῆς κυβερνήσεως, ἀνέθηκαν εἰς τινὰ νὰ ἀντιγράψῃ τὸ τετράδιον, ὅστις ὁμοῦ ἔκρινε καλόν... νὰ διασκευάσῃ τὸ λεκτικὸν καὶ νὰ διαστρέψῃ ἐν μέρει τὴν ἔννοιαν τοῦ πρωτοτύπου». Αὐτὸ τὸ τετράδιον καὶ μοναχὸ, σὲ δυὸ ἢ τρία χειρόγραφα γεγραμμένο, βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (καὶ τυπώθηκε, καθὼς εἶπα), βρίσκεται καὶ στὴν Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἐτ., μὰ ἴσως καὶ στὰ χαρτιά τοῦ Ν. Πολίτη. Καὶ τ' ἀπίστευτο εἶναι τοῦτο: Ὁ Καντηλώρος, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ στὸ βιβλίον του τὸ πρῶτο τετράδιον τ' ἀτέλειωτο τοῦ 8ου σκ. ἢ τὸ β' τοῦ 16ου σκ., τὸ γεγραμμένο «μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδίστρια», καθὼς βεβαιώνει, σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς ἱστορικῆς μελέτης του χρησιμοποίησε τ' ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἐταιρείας. Ὅταν ἀντίγραψα κι' ἐγὼ τὸ χειρόγρ. αὐτό, εἶδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, εἶχα σημειώσει στὸ πλάι «χειρόγραφο Πατσιάδης». Τώρα δὲ μπορῶ νὰ θυμηθῶ ἀπὸ ποῦ πῆρα αὐτὴ τὴν εἶδηση. Μὲ τ' ὄνομα Πατσιάδης βρῖσκω νὰ ζοῦνε ἐπὶ Ὀθωνα δυὸ Ἄγωνιστές, ἓνας ἀπὸ χωριὸ τῆς Κερπινῆς κι' ἄλλος ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα.

Ἐστέρ' ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Δούκα, 1922, καὶ τοῦ Καντηλώρου, 1924, δημοσιεύτηκε ἀνώνυμο φυλλάδιον κατὰ τὰ 1930, μὲ τὸν τίτλον «Ὁ ἥρωας Ἀρματωλὸς Καπετὰν Ζαχαριᾶς» μὲ εἰκόνα φανταστικὴ τοῦ ἥρωα στὸ ξώφυλλον, χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, χωρὶς τόπον τοῦ τυπώματος (Ἀθήνα, βέβαια). Ὁ ἐκ-

δότης αὐτοῦ τοῦ φυλλάδιου βεβαιώνει πὼς πῆρε ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ «ἱστορικὸν χειρόγραφο τοῦ 1806» (ἐκεῖνο ποῦ ὁ Γ. Καντηλώρος τὸ τοποθετεῖ μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Καποδίστρια κι' ἐγὼ ἀκόμα πειδὸ κάτου), καὶ τὸ ἀντίγραφο αὐτό, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ κ. Φωκίωνα ἢ Μιμίκου Ζαχαριᾶ, δικηγόρου στὴ Σπάρτη καὶ δισέγγονου τοῦ ἥρωα, «ὑπερ ἀποτελεῖ ἀλάνθαστον ἱστορικὴν πηγὴν, καὶ παραθέτομεν αὐτολεξεῖ κατωτέρω», λέει. Καὶ σ. 9 ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος τὴ γνησιότητα. Καὶ τί παραδέτει τάχα: Ἐνα μιχτὸ κατασκευάσμα, ποῦ ἀρχίζει κάπως ἀπλούστερα καὶ προχωρεῖ ὕστερα μὲ σχολαστικὴ σύγχρονή μας καθαρεύουσα, καθὼς ἢ φρ.: «Ἡ σύμπτυξις (!) δημοσπονδίας τῶν Ἀρματωλῶν Πελοποννήσου ἦτο πράγματι μεγαλοφυῆς σχέδιον τοῦ Ζαχαριᾶ, ὁ ὁποῖος ὠνευρεῖτο τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου...». Καὶ πειδὸ κάτου, σελ. 15: «Ὁ Ζαχαριᾶς τὸ σχέδιον αὐτὸ τῆς δημοσπονδίας τῆς Πελοποννήσου, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀπέβλεπε σιγά-σιγά νὰ ἐλευθέρωσῃ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν πατρίδα του, τὸ κατήρτισεν ἐκ συμφώνου μὲ τὸν Κολοκοτρώνην καὶ τὸν Πετιμεζᾶν. Ἐπειδὴ δὲ ἔμαθεν ὅτι οἱ κοτζαμπασήδες («πλούσιοι») τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν ἤρχισαν νὰ ἀνησυχοῦν διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν σχεδίων των, τὰ ὁποῖα ἦσαν τόσο ἐπαναστατικά, ἔστειλε πρὸς αὐτοὺς καὶ τὸν Μόρα-Βαλεσῆ («νομάρχην»), τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν...»). Ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο μπαίνει ἀκόμα καὶ πλαστὸ τραγοῦδι Ρουμειώτικο. Δὲ χρειάζονται περισσότερα γιὰ νὰ φανῇ ἡ πλαστότητα τοῦ χειρογράφου. σκ. 16^ο σελ. 24, ποῦ τυπώθηκε στὸ ἔντυπον φυλλάδιον, μοῦ κακοφαίνεται μοναχὰ ποῦ δὲν τῶχο ὀλάκερο μπροστά μου γιὰ νὰ γλυτώσω ἀπὸ τὸ ξεκοσκίνισμα ὄχι τοῦ τυπωμένου φυλλάδιου, ἀλλὰ τῶν δυὸ ἀντιγράφων. Ἀπορρίχνω πρῶτα τὸ κείμενον τοῦ ἀνώνυμου φυλλάδιου, ὡς ἀνάξιο κάθε πίστεως, καὶ μπαίνω στὴν ἀνάλυσιν τῶν δυὸ ἀντιγράφων. Παραπέμπω ὁμοῦ στὴς σελίδες τῆς «Ἀρμονίας» Β', 1901. Σελ. 55β: «ἔσκοτώθησαν Τούρκοι 27, ἀπὸ ταῦς χατῆδες 9». Χατῆδες ἔλεγε τοὺς Κλέφτες ἢ Τούρκ. ἀρχή, ποτὲ ὁμοῦ οἱ χριστιανοί. Σελ. 55γ «οἱ συντρόφοι ἐγύρευαν νὰ ἐβγάλουν ὄνταλκι ἀπὸ τὰ λάφυρα τοῦ Ζαχαριᾶ». Ἡ λέξις λάφυρα ἦτανε τέλεια ἀγνωστὴ στὰ χρόνια τῆς Κλεφτουριάς, καὶ ἡ λέξις ὄνταλκι δὲν ξέρει αὐτὸς ποῦ γράφει τί θὰ πῇ. Ἀκοῦτε παρακάτω κανκήματα ρητορικὰ ἀνάξια νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ στόμα τέτοιου παληκαριοῦ σὰν τὸ Ζαχαριᾶ: «μὲ λένε Ζαχαριᾶ Μπαρμπιτσιώτη' εἶπες νὰ χαλάσωμε τὸ μπαϊράκι μας... ἔχει πολῦτιμον σταυρὸν καὶ γράφει ἡ αἷμα ἢ ἐλευθερία ἢ θάνατος... Ὄρμησε ὁ Ζαχαριᾶς μὲ τὸ σπαθὶ καὶ τὸν ἔκοψε ἀνδρείως... Ἐσκοτώθησαν Τούρκοι 70, Ρωμαῖοι 22...» καὶ ἐχάρηκαν τὸν Ζαχαριᾶν διὰ τὸ

1) Εἶναι νὰ χάσῃ κανεὶς τὸ νοῦ του μὲ τῆς ἐξηγήσεις ποῦ δίνει στὴς παρενθέσεις ὁ ἀνύπαρχτος, τάχα γραμματέας τοῦ Ζαχαριᾶ, συγγραφέας τοῦ ἀνύπαρχτου ἢ πλαστοῦ χειρογράφου' κοτζαμπασήδες (πλούσιοι), Μόρα-Βαλεσῆ (νομάρχης!), Ἰσοῦφ-ἀγά-ξαντὲς (τίτλος!), βοϊδόνας (ἀρχων!). Ἡ τόση ἄγνοια τῆς Τούρκικης ζωῆς, τῆς τόσο γνώριμης ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 1821 καὶ πίσω, δείχνει τὸν τάχα συγγραφέα τοῦ χειρογράφου ἀμαθέστατον πλαστογράφον.

2) Σὲ πόλεμον Κλέφτικο γιὰ νὰ σκοτωθῶν 22, θάρραπε νὰ ἦτανε Κλέφτες ὡς 500, ὁμοῦ ἓνα τέτοιον σῶμα θὰ σήκωνε στὸ πόδι ὄλους τοὺς Τούρκους τοῦ Μοριά.

ινάμι πού ἔδωσαν», θέλει νὰ πῆ «νιζάμι». Σελ. 558: «νὰ ὀμιλήσετε τοῦ μπίμπαση νὰ μὴ μὲ κατατρέχη (σ. βαθμὸς μπίμπαση=χιλίαρχος, δὲν ἦταν τότε, νομίζω, στὸν ἄταχτο Τούρκικο στρατό, καὶ τὸ χειρόγραφο. ὅλο αὐτὴ τὴ λέξη κοπανάει' μπουλουκμπασήδες ἦτανε στὴς ἐπαρχίες, κι' αὐτοὶ κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες). Σελ. 559: «σκοτώθη ὁ κοτζάμπασης ὁ Κουλελὲς τῆς Πόρτας», οἱ Τούρκοι προύχοντες λεγόταν ἁγιάνηδες καὶ ὄχι ποτὲ κοτζάμπασήδες, καὶ πάλι ὁμως ὁ Κουλελὲς ἀδύνατο νὰ ἦταν ἁγιάνης. Ἀκολουθοῦν φροβέρες στοὺς κοτζάμπασήδες καὶ κανκήματα δικὰ του, πού δείχνουν ἀνόητο τὸ Ζαχαριᾶ, ἐνῶ εἶδατε πειδὸ πάνου ἕνα γράμμα πρὸς κάποιον κοτζάμπαση τόσο λογικὸ καὶ μετρημένο. Στὴν ἴδια σελ. «τρώτε τοὺς φτωχοὺς... καὶ κατατρέχετε ἐμένα... εἶμαι ἔτοιμος φωτιά, σπαθὶ εἰς τοὺς Τούρκους νὰ βάλω... τοὺς Ρωμαίους θὰ τοὺς κρένω ἐγὼ' μοῦ γράφετε θὰ χαθοῦν τὰ χωριά σας' στάκτη νὰ γένουνε, ἢ θὰ χαθοῦμε ἢ θὰ ἐλευθερωθοῦμε». Ἀκολουθεῖ ἀπάντηση τῶν κοτζάμπασήδων ταπεινὴ. Οἱ δυνατοὶ μὰ καὶ τόσο σοβαροὶ ἄρχοντες τοῦ Μοριᾶ ποτὲ δὲ θ' ἀπαντούσανε σ' ἕναν Κλέφτη, μάλιστα τόσο ταπεινά. «Γράμμα τοῦ Ζαχαριᾶ πρὸς τοὺς Μοραγιάνηδες τοῦ Μυστρός» (!!!). Ἀκολουθοῦν παρακάλια γιὰ λουφέδες, «νὰ μὲ βοηθήτε εἰς τοὺς λουφέδες, καὶ νὰ εἶμαι φύλακας τῶν χριστιανῶν καὶ προστατῆς αὐτῶν' ἔχω συντρόφους πολλοὺς καὶ γυρεύουν λουφέδες νὰ ἰουχάσουν καὶ αὐτοί, πὼς θὰ ζήσωμε¹⁾. Ἐμεῖς ἔχομεν τὴν γενεὰν τοῦ Παναγιώταρου ἀπὸ Καστανιάν, τὸν Καράμπελα, τὸν Μακρυγιάννη, τοὺς Πετμεζαίους, τὸν Κολοκοτρώνη, τὸν Νικήταν, τὸν Ἀναγνωσταράν... καπετανάτα 24» (κι' ἀκολουθοῦν πάλι βρισιὲς στοὺς «Τουρκόγερους»). «Ὅλος αὐτὸς ὁ κατάλογος ἔχει σκοπὸ νὰ μᾶς παρουσιάσῃ τὸ Ζαχαριᾶ γενικὸν Ἀρματωλὸ τοῦ Μοριᾶ. Ἀκολουθεῖ τὸ γνήσιο γνωστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸν παπᾶ ἀπὸ τὸν Ἅγιον Πέτρο καὶ τρεῖς ἀκόμα ἀποσπάσματα τραγοῦδιῶν πλαστά, καὶ πάλι κανκησιολογίες. Σελ. 561: «Ἄντα τὰ βιλαέτια δικὰ μου εἶναι καὶ πατρίδα μου, ἢ πατρίδα σου εἶναι εἰς τὴν Μέκκαν' ἐγὼ θὰ χύσω τὸ αἷμα μου διὰ τὴν σκλαβωμένην πατρίδα μου». Σελ. 561—2: «Ἐγὼ χαλάω τὰ καβούλια τῶν Τούρκων» (τοὺς κάμνω ἄνω καὶ κάτω). Ἡ παρένθεση εἶναι ἀνόητη' καβούλια εἶναι τὰ συνθήματα, κι' ἐδῶ ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν πάει. Πειδὸ κάτου ὁ Ζ. ἀπαντήθηκε μὲ τοὺς «ντελίμπασήδες» τοῦ βεζίρη, κι' ἐννοεῖ τοὺς ντελήδες=ἄταχτο ἱππικὸ' ντελίμπασης ὁ ἀρχηγός τους. Καὶ γιὰ νὰ συνοδεύουν αὐτοὶ χαζνέ, δηλ. χρήματα συναγμένα ἴσως ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας, θὰ πῆ πὼς εἶχαν ἀρκετὴ δύναμη' κι' ὁμως τὸ συνάντημά τους ἦτανε φιλικό, γιὰτὶ οἱ Τούρκοι νομίσαν πὼς ὁ Ὄσμάν μπουλούκμπασης τοῦ Ζ. ἦταν «τοπικὸς μπουλούκμπασης», ἐνῶ ὁ Ὄσμάν ἦταν ἐνωμένος μὲ τὸ σῶμα τοῦ Ζαχαριᾶ, (πράγμα πιστευτό, σῶμα ληστικὸ Ἀρβανίτικο νὰ συμπτύχῃ μὲ Κλέφτες). Ἐνῶ ὁμως ὁ Ὄσμάν ἦτανε μὲ τὸ Ζ., «ἐκατόρθωσε μπουγιοῦρδὶ τοῦ βεζίρη, νὰ δώσουν τὸν χαζνέ εἰς τὸν Ὄσμάν, καὶ αὐτοὶ νὰ γυρίσουν εἰς τὸν πύργον κλπ.». Λοιπὸν ὁ μεγαλοπρεπέστατος βεζίρης τοῦ Μοριᾶ

1) Τὸ πνέμα τῆς γραφῆς αὐτῆς ἔρχεται κάπως στὴν ἀλήθεια, ὁμως ξαναρχίζει παρακάτου ἢ ψευτιά.

τόσο τρώμαξε τὸ Ζ., πού ἔβγαλε διαταγὴ νὰ παραδοθῇ ὁ θησαυρὸς εἰρηνικά, κι' ὡς πού νὰ βγῆ αὐτὴ ἡ τρεμουλιασμένη διαταγὴ, ὁ χαζνέ περιμένε, ποῖος ἔξει πῶς μέρους, νὰ πᾶνε καὶ νάρθουνε ταχυδρομοὶ κλπ. Κι' αὐτά, μὲ τὸ μέσο τοῦ Ὄσμάν. . . Ὑστερα ὁ Ζ. ἔγραψε στοὺς Πετμεζαίους: «Νὰ γράψετε τῶν Κολοκοτρωναίων καὶ εἰς ὅλα τὰ βιλαέτια τῶν συντρόφων μας νὰ ἔλθετε νὰ μοιράσωμεν τοὺς λουφέδες, ὅτι ἐπῆρα τῶν μουρτάτηδων τὸν χαζνέ καὶ νὰ σᾶς ὀρμηνεύσω πὼς νὰ περπατήτε». Κάνει καὶ τὸν ἀνώτερο στοὺς Πετμεζαίους καὶ Κολοκοτρωναίους, καὶ τοὺς ὀρμηνεύει πὼς νὰ φέρονται ὁ τρομερὸς διαγουμεστὴς στεριάς καὶ θάλασσας, ὁ ἀλύπητος στὴ φτωχολογίᾳ τοῦ Αἰγαίου.

Γράμμα τοῦ Ζ. πρὸς τὸν Κιαμίλμπεη, τὸ μεγαλοχηματία τῆς Κόρινθος: «Ἐνδοξότατε Χατζῆ Χουσεῖν Κιαμίλμπεη Ζαντὲ καὶ χαρατζῆ τοῦ βιλαετίου Κορίνθου». Καὶ τὸ «Κιαμίλμπεη Ζαντὲ» εἶναι γελοῖο (τίτλος τοῦ Κιαμίλμπεη) μὰ καὶ τὸ «χαρατζῆ». Χαρατζῆδες ἦταν οἱ εἰσπράχτορες. Ἀπάντηση εὐπειθέστατη τοῦ Κιαμίλμπεη, πὼς παραδέχεται νὰ φυλάῃ τὸν τόπο ὁ Ζ., νὰ πληρώνεται, κι' ὁ μπέης θὰ γράψῃ τοῦ Βεζίρη νὰ ὑποχρεώσῃ τὰ 24 κατηλίκια τοῦ Μορέως νὰ τοῦ πληρῶνουνε λουφέδες, κι' ὁ Ζ. νὰ φυλάῃ τὸ «ζάπι» τοῦ τόπου. Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάντια τοῦ περιφημοῦ Κιαμίλμπεη, νὰ τρέμῃ καὶ νὰ προσκυνᾷ ἕνα χαϊνῆ. Ἐπιασε ὕστερα ὁ Ζ. κάποιον Κλέφτη τῆς Κόρινθος καὶ τοῦ λέει: «Ὅταν σοῦ λέω κάτσε, κάθου, κι' ὅταν σοῦ λέω σήκω, νὰ σηκώνεσαι εἰς τὸ ντουφέκι, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ....¹⁾. Ἐγὼ εἶμαι ὁ Ζαχαριᾶς, καὶ θὰ γράψω τοῦ Κιαμίλμπεη νὰ σὲ ἀγαπᾷ, ἀλλὰ φρόνιμα». Περιεργὸς καπετάνος τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ, ἔτσι φανερὰ νὰ τῆχη καλὰ καὶ μὲ τὴν Κλεφτουριά καὶ μὲ τοὺς παντοδύναμους καὶ φανατικοὺς σπαῆδες (μεγαλοχηματίες τοῦ τόπου).

Τέλος ὁ Κιαμίλμπεης, παρακάτου, κάνει ὅλα τὰ θελήματα τοῦ Ζαχαριᾶ, μάλιστα τοῦ στέλνει καὶ χαρίσματα τιμητικά, καὶ ὑπογράφεται: «Ὁ φίλος σου καὶ μπαμπᾶς σου Κιαμίλμπεης». Ὅσα γράφονται γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ, πὼς τάχα πῆγε στὸν Κιαμίλμπεη καὶ τοῦ ζήτησε χάριτια, τ' ἀναφέρει ὁ Μ. Οἰκονόμου (σ. 36) στὸν πατέρα τοῦ Κιαμίλμπεη τὸ Χαλλῆ, καὶ τῆς ἀπαιτήσεις μιστῶν τοῦ τῆς ἔκανε κάποιος Ἀρβανίτης μπουλούκμπασης παληκαρῶς. Τῆς παληκαριῆς αὐτῆς ὁ συγγραφέας τῆς ψευτογράφης βιογραφίας τοῦ Ζ. τῆς διάβασε, τῆς ζήτησε καὶ τῆς κόλλησε στ' ὄνομα τοῦ Ζαχαριᾶ. Ὅσο γιὰ τὸν Ἀρβανίτη πού εἶδατε, ὁ δυνατὸς καὶ πλούσιος Χαλλῆμπεης κάλεσε τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, παλιὸν Κάπο τῆς Κόρινθος, καὶ σκότωσε, σὲ καρτέρι, τὸ μπουλούκμπαση, καὶ βέβαια μὲ γενναία πληρωμὴ. Μὰ φόνος καπετάνου Ἀρβανίτη θ' ἀγόρευε πολὺ τὸν Πασσᾶ, κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία ὁ Κ. Κολοκοτρώνης ἔφυγε στὴ Μάνη. Ὁ σκοτωμένος Ἀρβανίτης ἦταν ὁ Μιτζ-Ἀράνης' γνωστὸ εἶναι τὸ τραγοῦδι του²⁾.

1) Ὁ συγγραφέας τοῦ χειρογράφου, ἔχω ὑποψία, ἔχει τ' ὄνομα, μὰ δὲν τὸ λέει γιὰ νὰ μὴν πειράξῃ τὸν ἄνθρωπο πού ζοῦσε. Εἶναι ὁ Θ. Κολοκοτρώνης. Αὐτὸς ἔκαμε πέντε χρόνια Κάπος στὴν Κόρινθο. (Μ. Οἰκονόμου, σελ. 36).

2) Τὸ τραγοῦδι τοῦ Μιτζ-Ἀράνη ὁ Φραντζῆς πού τὴ δημοσιεύει (τ. Α', σελ. 25).

Ἀμέσως κατόπι ὁ Ζαχαριᾶς βρίσκεται στὰ στενά· μαζεύονται τὰ χωριά στὴ Μπαρμπιτσα τὴν πατρίδα του, κι' αὐτὰ τὸν παρακαλοῦνε νὰ κάμῃ «φρειάση μὲ τὴν ἀφεντεία», γιὰ τὴν θὰ χαθοῦν. Αὐτὸς τοὺς ἀποκρίνεται—κι' ἀπὸ τὴν ἀπόκρισή του βγαίνει πὼς πολλὴ Τουρκιὰ τὸν εἶχε πλακώσει. Λοιπὸν ὑποσκέθηκε νὰ κάμῃ ἀκόμα ἓναν πόλεμο κ' ἔπειτα νὰ κάψῃ τοὺς πύργους του. Πολέμησε μιά μέρα δλάκερη¹⁾, κ' ὕστερα ἔφυγε, μὰ ἀντὶ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ καταπόδι ὁ ἔχτρος, προτίμησε ν' ἀλλάξῃ δρόμο καὶ νὰ τοῦ στήσῃ χωσιὰ.

Σελ. 564-5. Μετὰ τὴ χωσιὰ ἐξυνάχθησαν ὅλοι οἱ τρανοὶ καὶ μὲ τὸν μπίμπαση συνομιλοῦν. Ἐκαμαν μουσιαβερέν, τί νὰ κάμωμεν τὸν χαϊνήν τὸν Μπαρμπιτσιώτη. Θὰ μᾶς χαλάσῃ ὅλα τὰ βιλαέτια τοῦ Μοριᾶ καὶ τῆς Ρουμέλης· νὰ τοῦ στείλωμεν 500 χάρτσια... Ὅλοι μὲ μίαν γνώμην ὠμίλησαν, ὁ δρισμὸς τοῦ ἔξοχωτάτου ἄς γίνη. Λοιπὸν οἱ προύχοντες οἱ παντοδύναμοι τοῦ Μοριᾶ—ἔδῶ τῆς Σπάρτης μοναχά—θὰ λέγαν ἐνδοξότατο τὸ φανταστικὸ μπίμπαση (χιλιαρχο²⁾) καὶ θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀναγνωρίσουν 500 χάρτσια (=μιστοὺς) ἴσων παληκαριῶν σ' ἓνα χαϊνήν ἀποκηρυγμένο, ἐνῶ κι' ὁ Μόρα-Βαλεσῆς νὰ τ' ἀποφάσιζε, θὰ ἦτανε τρελλός, ἢ ὁ Σουλτᾶνος θὰ τοῦκοβε τὸ κεφάλι. Ὁ Ζ. ὅμως καμαρώνει, καὶ θέλει χίλια χάρτσια, καὶ μιλεῖ ὅπως θὰ μιλοῦσε ὁ Ἀλήπασας σὲ ταπεινοὺς χωριάτες. Δὲ δέχτηκε τὰ 500 χάρτσια, καὶ κατέβηκε στὸν κάμπο· καὶ φιλόανθρωπος περιέργος, παράγγειλε νὰ βγάλουν οἱ χωριάτες τῶν Τούρκικων τσιφλικιῶν—ἔφτὰ χωριὰ δλάκερα τῆς Σπάρτης—τὰ πράματά τους ἀπ' τὰ σπίτια, κ' ἔκαψε τὰ χωριά, καὶ τράβηξε ὕστερά κατὰ τὰ Μπαρδουνοχώρια, στὸ σύνορο Μάνης καὶ Μπαρδουνίας· ἀγόρασε τόπο, ἔχτισε δύο πύργους, ἐκκλησιά, φύτεψε κ' ἀμπέλι, σὰ νὰ μὴν εἶχε γίνοι τίποτε ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ· αὐτὸς ἔχτιζε κ' ἔμπαινε ἔτσι σὲ μίαν εἰρηνικὴ ζωὴ, καὶ οἱ τρομεροὶ Μπαρδουνωῖτες Τούρκοι, μιά δλάκερη περιφέρεια φανατικῶν, τόσο ἐπίφοβη σ' ὅλον τὸ Μοριᾶ, ἀφίνανε τοὺς πύργους νὰ ψηλώνουν, κ' ἴσως κα-

σημ.) βεβαιώνει πὼς τ' ἄκουσε ὁ ἴδιος νὰ τραγουδιέται στὸ Μοριᾶ. Ἐγὼ ὅμως τὸ νομίζω ψεύτικο, περὶ καθὼς φαντάζει, καὶ οἱ δύο πρῶτοι στίχοι του δανεισιμένοι ἀπὸ Ρουμελιώτικο τραγοῦδι.

Καλά ἦσουν, Μέτζο, στὰ βουνά, καλὰ καὶ στὴν Ἀκράτα,
τί χάλευες, τί γύρευες στὸν κάτου τὸν Ἀη-Γιῶργη,
νὰ σὲ σκοτώσουν ἄξαφνα οἱ Κολοκοτρωναῖοι,
μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους σου καὶ μὲ τὰ παληκάκια;
—Ἐγὼ Κλέφτες δὲ σκιάζομαι, καὶ Κλέφτες πάγω ναῦρω.
Μιά μπαταριά τοῦ δώσανε μ' ἔξηνταδύο κομμάτια,
κ' ἐκεῖνος τὸ σπαθ' ἔβγαλε κ' ἀπάνου τους ἐχθύη.

1) Μάχη Τούρκικου στρατοῦ μὲ Κλέφτες, πού θὰ βαστοῦσε μιά μέρα δλάκερη, θὰ ἦταν ἡ τέλεια καταστροφή τῶν Κλεφτῶν· σὲ μιά μέρα ὁ Τούρκικος στρατός, πάντα πολὺ περισσότερος ἀπὸ τοὺς Κλέφτες, τοὺς ἔκλεινε καὶ τοὺς ἀποτελεῖωνε.

2) Ὁ ψευδολόγος Rucqueville, πού βρέθηκε φυλακισμένος στὸ Μοριᾶ 7 μῆνες· κατὰ τὰ 1798, περιγράφει μιά φανταστικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τοῦ Μοριᾶ μὲ χιλιαρχοῦς-μπιμπασῆδες μὲ ἐπωμίδες, μὲ λοχαγούς, ἀνθυπολοχαγούς κ.π. κ.π. Ὅλ' αὐτά, μού φαίνεται, κάπου τάμαθε ὁ συντάκτης τοῦ πλαστοῦ χειρόγρ. καὶ τὰ πίστεψε (ταξίδι στὸ Μοριᾶ, Α', σελ. 342).

μαρώνανε γιὰ τὸν καινούργιον ἢ παλιὸν καλὸ τους γείτονα· μὰ δὲν ἔφτανε αὐτὸ μοναχά· «τοῦτο μαθοῦσα ἡ Πόρτα ἐτρόμαξε πολὺ περισσότερον, διότι ἔσμιξε μὲ τὴν Μάνην» (σὰ νᾶσμιγε πρώτη φορὰ). Τότε «τὰ 24 κατιλίκια τοῦ Μορέως ἀποφασίσαμεν νὰ σοῦ δίνωμεν δύο χιλ. χάρτσια, καὶ νὰ εἶσαι ντερβέναγας καὶ ζαμπίτης, νὰ κυνηγᾷς τοὺς χαϊνήδες». Ὁ Ζαχαριᾶς τότε ἔγραψε στοὺς Πετμεζαίους, Κολοκοτρωναῖους κι' Ἀναγνωσταρά: «Ἡ Πόρτα μὲ ἔκαμε τασίλ μουκερέμ¹⁾... ὁ βεζίρης μου δίνει δύο χιλ. χάρτσια, καὶ νὰ μὴ κουνιώσασθε, καὶ κάθε μῆνα νὰ στέλνετε τὸν τσαούση του καθέννας νὰ παίρνετε τὸ μερδικό σας, καὶ ὅταν μοῦ κόψουν τὰ χάρτσια, ἐγὼ σᾶς γράφω καὶ σηκωνόμασθε εἰς τὸν χορόν...». Τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ χειρόγρ. τὸ πῆρε ὁ Τ. Καντηλώρος τόσο στὰ σοβαρὰ—ψευδολόγημα, μὰ καὶ μωρολόγημα ἀδιάντροπο ἀνόητου γραφιᾶ—ὥστε τὸ ἐξήγησε πὼς ἡ τούρκικη φράση σημαίνει ἀναγνώριση γενικοῦ Ἀρματολοῦ τοῦ Μοριᾶ μὲ Σουλτανικὸ φερμάνι.

Σελ. 566. Δημοσιεύονται δύο κομμάτια ἀπὸ ψεύτικα τραγοῦδια καὶ ὕστερα: «Ὁ Μόρα-Βαλεσῆς γράφει πρὸς τὸν Ζαχαριᾶν δερβέναγαν, ζαμπίτην τοῦ Μορέως» (!²⁾), καὶ μὲ τὴν ἴδια παιδιάτικη ἀφέλεια ἀπαντᾷ ὁ Ζαχαριᾶς μὲ τό: «Ντοβλετιλῆ μου βεζίρη, Μόρα-Βαλεσῆ τῆς Μεγάλης Πόρτας... οἱ Τούρκοι εἶναι δικοὶ σου, οἱ Ρωμαῖοι εἶναι δικοὶ μου, θὰ τοὺς παιδεύσω κατὰ τὸν νόμον τὸν Ρωμαῖικον, καὶ μὴν τὸ κάμης φταίξιμον». Πάλι καλὰ. Παρακάτου ὁ Κιαμίμπης προδίνει τὸ Μόρα-Βαλεσῆ, καὶ συσταίνει στὸ Ζ. νὰ φυλάγεται. Ἀκολουθοῦν τρία ψεύτικα τραγοῦδια τοῦ Ζαχαριᾶ.

Σελ. 567—8. Ὁ Ζαχαριᾶς μὲ τὸ στανιὸ βαρτίζει δύο Τουρκοπούλες—καὶ δὲν ἔξρει αὐτὸς πού γράφει τὴν ψευτιά πὼς ἔφτανε αὐτὴ μοναχά ἢ πράξη νὰ σηκώσῃ στὸ ποδάρι τοὺς Τούρκους τοῦ Μοριᾶ. Καὶ ἐξακολουθοῦν οἱ παληκαριῆς αὐτῆς τῆς λογῆς, οἱ προκλήσεις «στὸν κερατοβεζίρη—ἢ ἐκεῖνος στὸ Μοριᾶ ἢ ἐγὼ»—οἱ ἐκστρατεῖες οἱ φανταστικές, πού ὀργανώνει ὁ βεζίρης, σὰ νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς του ν' ἀποκρούσῃ καμμιάν εἰσβολὴ ἐχτρικὴ, τὰ γράμματα τοῦ Ζαχαριᾶ σὲ μικροὺς καὶ σὲ μεγάλους, γραμμένα μὲ τὸ ὕφος πού εἶδατε περὶ πάνου, ἄξιο εἶτε κάποιου ψευτοπαληκαριᾶ, λιονταρῆ θρασυδείλου, ἢ τρελοῦ γιὰ τὰ σίδερα. Ἐτοιμάζει λοιπὸν κι' ὁ Ζ. ἐκστρατεία, γιὰ τὸν κερατοβεζίρη ἐστειλε δύο Ἀρβανίτες νὰ τονὲ σκοτώσουν, καὶ μαλλώνει σκορπίζοντας φροβέρες καὶ προκαλώντας τόνε, τάχα, νὰ βγῆ νὰ πολεμήσῃ μαζί του «στὰ Ἰμιλιάτικα χωριά»³⁾. Αὐτὴ τὴ φροβέρα τὴν ξαναλέει καὶ περὶ κάτου, καὶ μπορεῖ

1) Τὸ ἔντυπο κείμενο τοῦ Καμπούρογλου ἔχει *τασίλ*=παράδοσις· στὸ χειρόγρ. τῆς Ἰστ. Ἐθνολ. Ἐκαίρ. διάβασα «τασίλ» ἢ «τασίλ», πού μπορεῖ νὰ σημαίη ἐπίτιμη ἐπικύρωση, ὥστε ὁ συγγρ. τοῦ χειρόγρ. ἔπρεπε νὰ γράψῃ «ἢ Πόρτα μου ἐστειλε τασίλ μουκερέμ», κ' ὄχι «μὲ ἔκαμε».

2) Ζαμπίτης χώρας, χωριοῦ, κάστρου ὑπάρχει, ὅμως ζαμπίτης δλάκερου πασαλικοῦ ποτὲ δὲ στάθηκε.

3) Θέλει νὰ πῆ τὴν περιοχὴ Ἰμιλιάκια (Μεσσηνίας) τὴ μόνη πού δὲν ἦταν ὑποκείμενη στὴν ἐξουσίαν τοῦ πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ· ἡ λέξη (ἐνικός *μουλίκ*, πληθ. *ιμιλιάκ*) σημαίνει χεῖμα ἰδιωτικόν. Ἡ ἐπαρχία Ἰμιλιάκια εἶχε συστηθῆ ἀπὸ 44 χωριά, ἰδιοκτησία πα-

μ' αὐτὸ νὰ ἐννοῆ πὼς δὲ θὰ τολμοῦσε ὁ πασιῶς νὰ στείλῃ στρατὸ καὶ νὰ πατήσῃ τὴν περιφέρεια, ἰδιοκτησίᾳ Σουλτανική. Κι' ἀρχίζει ὁ Ζ. πάλι νὰ στρατολογήῃ, μὲ λόγια, καὶ μὲ σκοπὸ νὰ μαζέψῃ καὶ τοὺς Ἀρβανίτες, «ποῦ ὁ Σουλτάνος τοὺς κυνηγᾷ νὰ τοὺς χαλάσῃ». Συνάξει λοιπὸν Ἀρβανίτες 1300, Μανιάτες 600, Μοραίτες 400, κι' ὁ σκοπὸς του νὰ πατήσῃ τὴν Τριπολιτά. «Εἰς ἐλόγου σας, ἀγάδες, νὰ μοῦ κάμετε καλὰ κονάκια. . . μὴν ἀκοῦτε τὸν βεζίρη, διότι μπαίνω μὲ τὸ σπαθί μου, καὶ τότε ἄλλους θὰ κόψω, ἄλλους θὰ σκλαβώσω. . . Καὶ θὰ παντρευτοῦμε. . . καὶ βιὸς θὰ φορτωθοῦμε. . . κι' ἀπὸ τὲς καντοῦλες (γρ. καντίνες) χέρι δὲν τραβοῦμε». Βλέπετε, ὁ συρραφέας στρώνει τὴ φράση του καὶ σὲ λαϊκὴ τάχα ρίμα, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, γιὰ νὰ γίνεταί πανηγυρικώτερη. Ὁ βεζίρης δέχτηκε τὴν πρόκληση, καὶ κίνησε γι' αὐτὸν τὸν πόλεμο τὸ ντογκισιῶτικο. Φόβος μὲ πιάνει νὰ τὸν περιγράψω. Κι' αὐτὸν τὸν ἀνεμοστρόβιλο τῶν περιστατικῶν, ποῦ δὲ σταθῆκανε ποτὲ στὸν κόσμο, μοναχὰ τοῦ ψευτοριμαδόρου ἢ φαντασιᾶ τὸν ἐπλασε καὶ τὴ δόξα του τὴν τραγουδᾶνε τραγουδιὰ πάλι πλαστά. Ἔτσι τρομάξε ὁ Μοριάς, σ. 573, καὶ γράψανε στὴν Πόλῃ οἱ Μοραγιάνηδες καὶ οἱ Σπαῆδες, καὶ βγήκε ἀτσικ-μπουγιουντί, ἀνοιχτὸ φερμάνι, νὰ κυνηγᾷ ὁ Ζ. τοὺς ζορμπάδες. Ἔτσι, ὁ Ζαχαριάς γράφτηκε—στὰ χαρτιά τοῦ ψευτοπαραμυθᾶ—γενικὸς ἀρχηγός, μὲ τὸ φερμάνι τῆς Μοραϊτικῆς ὁμοσπονδίας, καὶ πῆρε καὶ τὸν τίτλο «μπασμπογλή» (γρ. μιάσμπογου, τίτλος τοῦ μπέη τῆς Μάνης, τῆς Ὑδρας κλπ., τίτλος *ναυτικὸς* ἀποκλειστικά. Καὶ ἡ Μάνη ἦταν ὑποταγμένη στὴν ὑπηρεσίᾳ τοῦ καπετὰν πασιῶ).

Ξαφνικὰ πάλι ὁ Ζαχαριάς βρίσκειται σ' ἄλλον πόλεμο μὲ τὴν Τουρκιά. Σελ. 574. Ὁ περιφημὸς Ἀντροῦτσος «ἔκκουε τὰ θαύματα τοῦ Ζαχαριά, ἀμὰ δὲν τὰ πίστευε» ἐσηκώθη νὰ ἐρθῆ εἰς τὸν Μοριά, καὶ ἀπὸ κακοκαιρίαν ἄραξεν εἰς τὴν Αἴγινα¹⁾ οἱ Αἰγινῆται τοῦ ἔκαμαν μεγάλην τρομάραν καὶ κόντευσεν νὰ χαθῆ ὅλον τὸ ἀσκέρι του». Αὐτὸ τὸ μικρὸ κομματί φτάνει νὰ δεῖξῃ πὼς ὁ πλαστογράφος ἰδέα δὲν εἶχε γιὰ τὰ αἰτία τῆς παρουσίας τοῦ Ἀντροῦτσου στὸ Μοριά¹⁾. Στὴν Αἴγινα ὁ Ἀντροῦτσος δὲν πάτησε ποτέ. Ὁ στόλος τοῦ Λ. Κατσώνη, πολεμῶντας μὲ τοὺς Τούρκους, πέρασε ἔξω ἀπὸ τὴν Αἴγινα οἱ Αἰγινῆτες, ὑπακούοντας κι' αὐτοί, καθὼς καὶ τ' ἄλλα τριγυρινὰ νησιά, στὴς διαταγὰς τοῦ καπετὰν πασιῶ, ποῦ ἦτανε κι' ὁ κυρίαρχός τους, βοηθήσανε τὸν Τούρκικο στόλο κλπ. Γιὰ νὰ κινυνέψῃ ὁ Ἀντροῦτσος μὲ τὰ ὀνομαστά του παληκάρια ἀπὸ τοὺς Αἰγινῆτες, ἔπρεπε νάχε κάμει ἀπόβραση, καὶ τότε οἱ εἰρηνικοί

λιά τοῦ Μουσάγι, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πρώτους πασιῶδες τῆς κατάκτησης τοῦ Μοριά¹⁾ ὕστερα αὐτὰ τὰ χωριά, μοιρασμένα στὴς ἐπαρχίαι Καλαμάτας, Ἀντρούσας καὶ Λονταριοῦ, ἐνοθήσανε μὲ τ' ὄνομα Ἰμλιὰκ Χουμαγιούν, «τὰ Ἰμπλάκικα», ὅπως τὰ λέγανε κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως.

1) Ὑπάρχουν πηγὲς ὄχι σοβαρῆς, ποῦ βεβαιώγουν πὼς ὁ Ἀντροῦτσος μπήκε ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ πηγαίνοντας βοήθεια στὴ Μάνη, στὸ Λάμπρο Κατσώνη¹⁾ ὅμως ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὸ σῶμα τοῦ Ἀντροῦτσου ἦτανε στὰ καράβια τοῦ Κατσώνη, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ Τζιά, ὅταν ἄρχισε ἡ τελευταία καταδρομὴ τοῦ Τούρκικοῦ στόλου, κι' ὁ Λ. Κατσώνης βγήκε στὴ Μάνη μαζί μὲ τὸν Ἀντροῦτσο.

κάτοικοι θὰ τρέχανε τὸν τελευταῖο κίντυνο, ἐν προβάλλαν ἀντίστασι. Στὸ νησί ἀπάνου ἦτανε βόμβοντας καὶ πολὺ λίγοι Τούρκοι. Γιὰ νὰ μὴν κηρύξω τέλεια φανταστικὸ πλάσμα τὴν παρουσίᾳ τοῦ Ἀντροῦτσου στὴν Αἴγινα, ὑποθέτω πὼς ὁ συγγρ. κάπου θ' ἄκουσε ἢ θὰ διάβασε κάποια πειρατεία τοῦ Ὑδραίου πειρατῆ Ἀντρέα Τσακῶνη κοντὰ στὴν Αἴγινα («Ἀρχεῖον Ὑδρας» Α', σελ. 80—86), ὅμως γι' αὐτὸ τὸ περιστατικὸ θὰ μιλήσω πειδὸ κάτου¹⁾. Ὁ Ἀντροῦτσος ὕστερα κατάφυγε στὴ Μάνη, μετὰ τὸ ὑποθετικὸ πάθημα τῆς Αἰγίνας, κι' ἀρχίζουν ἐκεῖ οἱ παληκαριῆς τοῦ Ζαχαριά. Ἐνα τραγοῦδι ψεύτικο, ποῦ ἀκολουθεῖ μὲς τὸ χειρόγραφο, μιλεῖ γι' αὐτὸ τὸ συναπάντημα Ζαχαριά κι' Ἀντροῦτσου. Τέλος ὁ Ἀντροῦτσος φίλησε τὸ Ζαχαριά καὶ τοῦ εἶπε, «εἶσαι καλύτερός μου». Συνόδεψε ἔπειτα ὁ Ζ. τὸν Ἀντροῦτσο στὴν περίφημη πολεμικὴ πορεία του ὡς ποῦ πέρασε ἀπὸ τὴ Βοστίτσα στ' Ἀσπρα Σπίτια τῆς ἀντικρινῆς Ρούμελης. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς, βγαίνοντας ὁ Ἀντροῦτσος ἀπὸ τὸ Μοριά, ποτὲ πειδὸ δὲν πάτησε τὸ ποδάρι του στὴ Ρούμελη, ἀλλὰ μὲ πλοῖο κατάφυγε στὴν Πρέβεζα, βενετσάνικη τότε, μὰ καὶ πατρίδα τῆς γυναίκας του²⁾. Ὑστερα ὁ Ζ., γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν Ἀντροῦτσο, μάζεψε κατὰ Μανιάτικα, ἄραξεν στὸ δρόμο ἄλλα Κρανιδιῶτικα καὶ Σπετσιῶτικα, ὄλα-ὄλα 36, βγήκε στὴν Αἴγινα, ἔσφαξε τοὺς Τούρκους καὶ γύρισε στὴ Μάνη φορτωμένος λάφυρα. Ἐμάθε ἡ Ρούμελη καὶ τὸν ἐσυχάρηκε, ὁ Ἀντροῦτσος καὶ οἱ λοιποὶ καπεταναῖοι τοῦ Ὀλύμπου. . .»³⁾. Ὁλ' αὐτὰ εἶναι χοντρότατες ψευτιές⁴⁾ οἱ Μανιάτες λογαριάζανε πολὺ καὶ τὴ Σπέτσα καὶ τὴν Ὑδρα μὲ τ' ἀρματομένους τους καράβια, καὶ τὰ εἶχανε πάντα καλὰ μαζί τους. Ὁ Ζαχαριάς πάλι ποτὲ δὲν πάτησε στὴν Αἴγινα, ἔκαμε ὅμως πειρατεῖες κάπου ἐκεῖ κοντὰ **μαζί μὲ τὸν Ὑδραῖο Ἀντρέα Τσακῶνη**, καθὼς θὰ δῆτε.

Σελ. 577, ἀνακατῶνει τοὺς Πετμεζαίους καὶ τοὺς συσταίνει μετρίότητα, «καὶ νὰ μὴν τὸ κάνουνε σὰν τὸν Κουντάνη. . .¹⁾. Οἱ ἄλλοι Κολοκοτρωναῖοι νὰ εἶναι ἡσυχότεροι». Κι' ἀπὸ τὴ Μάνη πειδὸ, ὅπου βρίσκειται ὁ Ζαχαριάς, ξετυλίγει τὰ μεγάλα του σκέδια περὶ λευτερωμοῦ τῆς πατρίδας καὶ βοήθειαι τῆς Ρούμελης. Ἀκολουθοῦν τρυφερὰ γράμματα μεταξὺ Μοριά καὶ Ρούμελης. Ὑστερα ὁ Ζ. γράφει γράμμα στοὺς ἄρχοντες τῆς Ζάκυνθος «νὰ γράψουνε στὴ Φραντσια νὰ δώσουν οἱ Φραντσεῖοι μιντάτι γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὴν πατρίδα τους», κι' ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο αὐτῆς τῆς γραφῆς. Κι' ἀκολουθεῖ ἀπάν-

1) Ἴσως ἢ προφορικὴ παράδοση τ' ὄνομα τοῦ Τσακῶνη τῶκαμε Κατσώνη.

2) Σὲ λίγο οἱ Βενετσάνοι τὸν παραδόσανε στοὺς Τούρκους, καὶ τέλειωσε τὴ ζωὴ του στὴ φυλακὴ τῆς Πόλης.

3) Τὸ χειρόγρ. φαντάζεται τὸν Ἀντροῦτσο Κλέφτη ἀπὸ τὸν Ὀλύμπο.

4) Κουντάνης εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρωναίους, τέλεια ἀγνώστος στὴν ἱστορία, χειρόγραφο, ἐντυπες πηγές, καὶ μοναχὰ ὁ περιφημὸς Φαλῆς τὸν ἔβγαλε στὴ μέση. Ἡ παρουσία τοῦ Κουντάνη δείχνει τῆς ὑποφθες σκέσεις τοῦ συγγραφέα μὲ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, τὸ Φαλῆς κλπ. Ἀπ' αὐτὰ πιάνεται καὶ τὸ ἔργο του ὡς πολὺ ὑστερόχρονο. Ὁ Κουντάνης, καθὼς εἶδατε, παράσιταίνεται πολὺ ἄγχιος, τάχα, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Ζαχαριά.

τηση από τη Ζάκυνθο στο Ζαχαριᾶ. Καὶ τὸ χειρότερο, ὁ ὑπουργὸς τοῦ Ναπολέοντα γράφει κι' αὐτὸς στὸ Ζαχαριᾶ, καὶ τοῦ προσφέρει ἓνα πολεμικὸ καρᾶβι με παρουσία κι' ὅλα τὰ χρειάζοντα τοῦ πολέμου, καὶ με τὸ «στρατηγὲ Ζαχαριᾶ»¹⁾. Οἱ μπέηδες τῆς Μάνης, βλέποντας τὸ καρᾶβι, γράψανε στὴν Πόρτα «ὁ βεζίρης τῆς βούλλας» ἔστειλε τὸν καπετάν-πασσᾶ Σερεμέτ-μπεη (σ. ποῦ δὲν ἦταν ποτὲ καπετάν-πασσᾶς) με φερμάνι νὰ πιάσουνε ζωντανὸ τὸ Ζαχαριᾶ. Ὁ Ζαχαριᾶς ὅμως ζωντανὸς δὲν πιάνεται, γιατί ὅλη τῆς Μάνης ἡ μικρολογία τὸν ἀγαπᾷ. Τότε ὁ Μούρτζινος εἶπε τοῦ Κουζέα... κι' ἀκολουθεῖ ἡ δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ.

Μέσα στὸν ἀσυνάρτητον αὐτὸ σωρὸ τῆς ψευτιᾶς καὶ τῆς ἀκόλαστης φαντασιᾶς χάνονται καὶ κάποια περιστατικὰ πραγματικά, ποῦ ὁ βροντοχτυπημένος γραφιάς κάπου ἄκρες-μέσες τ' ἄρπαξε, μὰ ἡ ἀκράτητη ψευδολογία του τὰ χώνεψε καὶ τᾶκαμε ἓνα, ψέματα κι' ἀλήθειες. Χαμένος καιρὸς θὰ ἦταν τώρα νὰ καταπιαστώ δουλειὰ ἀκαρπῆ, νὰ λιχνίσω αὐτὸ τ' ἀπίστευτο σμιγάδι τῆς σκόπιμης μὰ κι' ἀνόητης διαστρωφῆς, καὶ νὰ βγάλω λίγα σπόρια ἀπ' ἀληθινὸ αὐτάρι. Τῆς μελέτης αὐτῆς ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι μοναχὰ ὁ Ζαχαριᾶς. Ἡ ζωὴ του δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν ἄλλη ἀπ' αὐτὴ ποῦ παρασταίνεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφή αὐτὴ ψευτοφυλλάδα. Τὸ πικρότερο εἶναι πὼς ἡ μόνη γνωστὴ ὡς τώρα βιογραφία ἀπὸ τὸ Χιώτη λόγιό τῆς Σύρας Γ. Κ. Χούμη, ἐνῶ μᾶς δίνει κάποια ἀγνωστα περιστατικὰ, βεβαιώνει ὅμως καὶ τ' ἀνύπαρχτο, πὼς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ἀπὸ τὰ 1785, εἶχαν ἀναγνωρῆσει ἀρχηγὸ τὸ Ζαχαριᾶ, ἐπὶ 20 χρόνια ὡς τὸ θάνατό του. Ἀπ' αὐτὴ τὴν πλάνη κι' ἀπ' ἄλλες δείχνεται πὼς ὁ Γ. Κ. Χούμης γνώριζε τὴ φυλλάδα ποῦ ἀνάλυσα περὶ πάνου, εἶχε ὅμως προστά του καὶ τὸ Φραντζῆ. Ἄγνωστη ὡς τὴν ὥρα εἶναι ἡ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ ἢ γραμμένη ἀπὸ τὸ Γ. Ἀντωνόπουλο, τὸ μακαρίτη εἰσηγητὴ τῆς στρατιωτικῆς ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν, Σπαρτιάτη. Ἡ βιογραφία αὐτὴ εἶναι τυπωμένη στὸ περιοδ. «Δραγατσάνιον» (3^ο Ἰουλ. 1888) ὄργανο τῶν φοιτητῶν. Ὁ συγγραφεὺς βρῆκε κάποιες προφορικὲς παραδόσεις, ποῦ ὁ βιογράφος τοῦ Ζαχαριᾶ πρέπει μὴ μέρῃ νὰ τῆς ἔχη προστά του²⁾. Προσθέτω πὼς κι' ὁ καθηγητὴς Φ. Ζαννέτος δημοσίεψε βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ, ὅμως ἀκολουθεῖ κι' αὐτὸς τὰ ψεύτικα χνάρια τῆς χειρόγραφης φυλλάδας, καὶ παραδέχεται πιστὰ τὴ θεωρία τῆς Ἀρματωλικῆς ὁμοσπονδίας τοῦ Καντηλώρου³⁾. Καὶ τὸ θλιβερό, ποῦ ὁ τοπικὸς θαυμασμὸς πρὸς τὸ Ζαχαριᾶ ἔπλασε καὶ εἰκόνα ὀλόσωμη. Τὴ δημοσιεύει πρῶτος ὁ Π. Χ. Δούκας, δεύτερος ὁ Φ. Ζαννέτος καὶ τρίτος ὁ ἀνώνυμος τοῦ ἔντυπου

1) Εἶναι ἡ περίφημη ἀποστολὴ τοῦ Γαλλικοῦ καρᾶβιοῦ στὸ Τζανέτμπεη, ποῦ ἔχει ἄλλη ἱστορία (θὰ τὴ δῆτε σ' ἄλλο κεφάλαιο τῆς μελέτης), μὰ ὁ γραφιάς κάπου τὴ διάβασε, κάπου τὴν ἄκουσε καὶ τὴ φάρτωσε κι' αὐτὴ στοῦ Ζαχαριᾶ τὴ δόξα. Κι' ἄλλη ὅμως παράδοση γραφτὴ στὸ Ζαχαριᾶ τὴ ρίχνει.

2) Τὰ φύλλα τὰ ἔχω πρόχειρα στὴ διάθεση τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ζαχαριᾶ. Ἄλλη βιογρ. ἄρχισε νὰ δημοσιεύῃ ὁ Ζακυθινὸς λόγιος Βερύκιος στὴν ἐφημερίδα του «Πατριώτης», Ἀθήνα, 15 Ἰουλ. 1890, εἶναι ὅμως ἐράνησιμα ἀπὸ τοῦ Χούμη τὸ ἔργο.

3) Περιοδ. «Λακωνικά» Α', 1922, σελ. 88—171.

φυλλάδιον τοῦ 1930. Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μου θὰ κάνω λόγο γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ κάθε φορὰ ποῦ θὰ λαβαίνω ἀφορμὴ. Ὅλα τὰ τραγούδια ποῦ δημοσιεύει ὁ Ζαννέτος — ἔξω μοναχὰ τὰ δυὸ γνωστὰ γνήσια (σελ. 113 καὶ 120) — εἶναι ἢ πλαστὰ ἢ δανεισμένα ἀπὸ Ρουμελιώτικα. Ἀκόμα καὶ τὸ φερμάνι τῆς περιφήμης «Ἀρματωλικῆς ὁμοσπονδίας», ποῦ ὁ Ζαν. δημοσιεύει μικροτυπία του (σελ. 141) κακοφτειασμένη, ἀπὸ πρωτότυπο ἢ ἀπ' ἀντίγραφο τάχα τούρκικο, δὲ μπορεῖ παρὰ κι' αὐτὸ νᾶναι ἀπόλυτα πλαστὸ, ἢ ἄσκετο με τὴν ὁμοσπονδία, ποῦ εἶναι κι' αὐτὴ ἀπόλυτα πλαστὴ κι' ἀνύπαρχτη.

Πολὺ λίγα ἔχω νὰ πῶ γιὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, τοὺς πρὶν ἀπὸ τὰ 1769. Καὶ πρῶτα γιὰ τοὺς Πλαπούταιους· γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα εἶδατε ὅσα εἶπα περὶ πάνου διορθώνοντας ὅσα ἔγραψε ὁ Φραντζῆς (τ. Β', σ. 150). Τὰ ἴδια τοῦ Α. Φραντζῆ γράφει κι' ὁ Φιλήμονας στὴν ἱστορία του (Γ', σ. 409). Ὅμως καὶ οἱ δυὸ φυλάγονται νὰ μολογήσουν πὼς ὁ Κόλιας ἀργότερα χρημάτισε Κατόμπασης τοῦ Ντεληγιάννη γιὰ νὰ μὴν πικρᾶνουν καὶ τὴν οἰκογένεια Κολοκοτρώνη καὶ τὸ γυιὸ τοῦ Κόλια στρατηγὸ Α. Πλαπούτα. Ὅσα ἔγραψε ὁ Φραντζῆς κι' ὁ Φιλήμονας, μὰ κι' ὁ Φωτάκος ἀκόμα («Βίοι Παράλλ.» σ. 142) δὲ φράνανε, φαίνεται, νὰ τιμήσουν τοὺς Κολιόπουλους. Ἦταν ὅμως γραμμένο ἀπὸ τὴ μοῖρα νὰ μὴ γλυτώσῃ κι' ὁ Κόλιας ἀπὸ τὸν ἐξηρωισμό, ποῦ ἴσως τὸν ἄξιζε, μὰ ἡ ἱστορία δείχτηκε φτωχὴ καὶ δὲ μᾶς φώτισε μ' ἀληθινὲς γραφτὲς εἰδήσεις. Ἔτσι ὁ περίφημος Φαλῆς ἀνάλαβε νὰ παραγγεῖσῃ τὸ χάσμα αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ, καὶ στὴν ἐφημ. «Ἀκρόπολις» 31 Μαρτ. ὡς Ἀπριλ. τοῦ 1884, δημοσίεψε μιὰ πολὺ μεγάλη μελέτη ὅλο ἡρωϊκὰ κατορθώματα, μυθικὲς παληκαριές, φρόνους παληκαράδων Τούρκων, ποῦ ἀληθινὰ προστά στὸν Κόλια ἔκεινοι φαίνονται λαγοί, τέλος ἀνέκδοτα καὶ λόγια ποῦ θυμίζουν τῆς ληστείας τῆς τελευταίας παρακμῆς, ὅπως τὴ γνώρισε ὁ Φαλῆς ὡς ἀξιωματικὸς. Μπορεῖ, ἀνάμεσα στὸ πολυλογάδικο αὐτὸ καὶ παρατραβηγμένο νεροκοπάνισμα, νᾶναι κρυμμένα λίγα ἀκούσματα· μὰ τοῦ Κόλια τὰ κατορθώματα τὰ φρονικά ἐνάντια σὲ Τούρκους νὰ μένουν ἀτιμώρητα, κι' ὁ Κόλιας πάντα Κάπος, αὐτὰ πὼς μποροῦνε νὰ ξηγηθοῦν; Ὁ Κόλιας, ἀληθινὰ γενναῖος, ὡς Κάπος τῆς Καρύταινας εἶχε συχνὰ μαλλώματα με τοὺς γειτονικοὺς Λαλαίους, ποῦ δὲ μποροῦσαν νὰ τοῦ κάμουνε κακό, ἀφοῦ ἦτανε Κάπος ἀναγνωρισμένος, κ' ἔδω ὁ Φραντζῆς μιλεῖ σωστά (Β', σ. 146 σημ.).

Θάπρεπε νὰ κάμω λόγο πολὺ περιστατικὸ, πρῶτα ἀπ' ὅλους, γιὰ τοὺς Πετμεζαίους, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καταπιάστηκα νὰ ξετάσω τῆς βιογραφικῆς πηγῆς τῶν πρώτων στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν τοῦ Μοριᾶ. Ὅμως ὅσα ὡς τώρα εἶναι δημοσιευμένα δὲ μᾶς δίνουνε συγκρατητὴ τὴν ἱστορία τῶν Πετμεζαίων· ἢ προσπάθεια τοῦ ἐξηρωισμοῦ τῶν Κολοκοτρωναίων ἐπνίξε, κ' ἔρριξε στὴν ἀφάνεια τόσα ἄλλα ἐπίσημα ὀνόματα Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ¹⁾. Οἱ ἐπὶ Γεωργίου πάλι ἀπόγονοι τῶν Πετμεζαίων νοιώσανε

1) Οἱ Κολοκοτρωνιστὲς γραφιάδες, οἱ περὶ παλιοί, δὲν ἀγαποῦσαν τοὺς Πετμεζαίους, γιατί ἀρχίζοντας ἢ Ἐπανάσταση καὶ προχωρώντας, οἱ Πετμεζ. ἦτανε φίλοι τοῦ

τ' ἄδικο κι' ἀρχίσανε κι' αὐτοί, λογιώτατοι ὑστερογέννητοι τοῦ παλιοῦ στρατιωτικοῦ σπιτιοῦ τους, νὰ γράφουνε μακρὲς βιογραφίες ἐξηρωϊστικές, σὰ νὰ εἶχαν ἀνάγκη οἱ πρόγονοί τους ἀπ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἱστορία. Καὶ πάλι ὁμως ὅλα τὰ σημειώματά τους μείνανε φτωχικά, κ' ἡ μελέτη τους δὲ μοῦδωσε ἀφορμὴ νὰ κάμω ξεχωριστὴ κριτικὴ πάνου σ' αὐτά. Οἱ ἴδιοι λογιώτατοι Πετμεζάδες καταγίνανε καὶ σὲ ψεύτικων τραγουδιῶν τὴν κατασκευὴ κατὰ τὸ παρὰδειγμα τῶν καινούργιων συμπεθέρων τους. Σύντομο λόγο κάνω γι' αὐτὰ στὸ Γ' μέρος τοῦ βιβλίου. Ὅσο γιὰ τὴν πολεμικὴ δράση τῶν Πετμεζαίων, θὰ λάβω πεῖδ κάτου ἀφορμὴ νὰ κάνω λόγο, ξετάζοντας μαζί καὶ τὰ οἰκογενειακά σημειώματα ποῦ ἔχω σὰ χέρια μου.

Ἐδῶ τελειώνει τὸ γενικὸ μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης. Μέσα σ' αὐτὸ ξέτασα τῆς πηγῆς, κ' ἔδωσα στὸν ἀναγνώστη τοὺς τρόπους νὰ σκηματίσῃ γνώμη σωστὴ καὶ δίκια γιὰ τὰ πεῖδ σπουδαῖα ζητήματα τῆς στρατ. ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ ἐπὶ Βενετσάνων καὶ ἐπὶ Τούρκων ὡς τὰ Ὁρλωφικά τοῦ 1769. Ὅμως, ξετάζοντας τὰ γενικά, συχνὰ δὲ μπόρεσα νὰ τὰ χωρίσω ἀπ' ἄλλα μερικώτερα, καθὼς ἡ ζωὴ τῶν Κολοκοτρωναίων καὶ τοῦ Ζαχαριᾶ τῷ καμα αὐτὸ ἀπ' ἀνάγκη, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ καθαρῶ τῆς ὑποφτες γραφτῆς πηγῆς, ποῦ ἔχουνε σκέση μὲ τὴ ζωὴ αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν προσώπων, πολὺ στενὰ δεμένη, πεῖδ κάτου, μὲ τὰ μερικώτερα. Συνοψίζω τώρα ὅσα, μὲ λόγια περισσότερα, εἶπα πεῖδ πάνου ὁμως συνοψίζοντας θὰ ξαναπῶ, ἀπ' ἀνάγκη, ὅσα πρέπει, ἴσως, νὰ ξαναειπωθοῦν.

Ἀπὸ τὰ 1715, χρόνον ποῦ πάρθηκε ὁ Μοριᾶς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς τὰ Ὁρλωφικά τοῦ 1769, κανένα δὲ βρισκόμε σημάδι Κλεφτουριᾶς μὲς τὸ Μοριᾶ. Φτάνει τὸ πὼς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, τῶν χρόνων ποῦ εἶπα, περιγράφονται γυρεύοντας περιπέτειες σὰν ἱππότες τοῦ μεσαίωνα τῆς Εὐρώπης, μ' ἀνεμιστῆς σημαῖες, πάντα ζητώντας ἀφορμὴ νὰ σκοτώνουν Τούρκους, γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πὼς ὅλα αὐτὰ εἶναι ψέματα ¹⁾. Οἱ Τούρκοι, ἅμα βάλαν τὸ ποδάρι στὸ Μοριᾶ, παντοῦ σπείραν τὴν καταστροφὴ ἔτσι ἀκολούθησε μεγάλη μετανάστευση τῶν χριστιανῶν. Σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ φυγῇ, χωρὶς ἄλλο, ἦτανε μέσα ὅσοι ἀπομέναν ἐπὶ Βενετσάνων Μεϊντάνηδες (φύλακες τῶν στενῶν, εἶδος Ἀρματωλῶν). Ἔτσι ἀπὸ τότε τὰ γνωστὰ πολεμικὰ δνόματα τοῦ Μοριᾶ καὶ τῆς Μάνης δὲν ξανακουστῆκαν πεῖδ. Ὁ κακοποιὸς τοῦ Μοριᾶ — τέτοιος δὲν εἶν' ὁ Κλέφτης; — γιὰ νὰ βασταχτῇ στὰ βουνὰ ἔπρεπε ἡ ἀυστηρότητα τῆς ἐξουσίας νάτανε χαλαρωμένη, ἐνῶ μισός, τὸ λιγώτερο, αἰῶνας τῆς κατοχῆς στὸ Μοριᾶ θὰ πέρασε κάτου ἀπὸ τὸ φόβο, κάτου ἀπὸ τὴν ἄγρια τάξη, ποῦ ἔβαλε

Ζαίμη, καὶ λοιπὸν ἔχτροι τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη. Ἡ οἰκογένεια ὁμως ἀργότερα συμπεθέρεψε καὶ δέθηκε στενὰ μὲ τοὺς Κολοκοτρωναίους. Ἀπὸ τότε, οἱ τελευταῖοι γραφιάδες τοῦ Κολοκοτρ. κόμματος γίνανε θαμαστῆς καὶ τῶν Πετμεζαίων.

1) Ὁ Κλέφτης, σὰν κατατρεγμένος κακοποιός, φυλάγεται πολὺ νὰ χτυπηθῇ μὲ τὴν ἐξουσία, καὶ μοναχὰ ἅμα βρίσκεται σ' ἀνάγκη ὑπερασπίζεται ἕξει πὼς τὸ σμῖξιμό του μὲ τὴ στρατ. δύναμη πάντα θὰ τοῦ βγῇ σὲ κακὸ, καὶ πρῶτο ἀπ' ὅλα θὰ εἶναι πὼς ἡ ἐξουσία ἀνακάλυψε τὰ χάρη του καὶ θὰ τοῦ πέση ἀπὸ κοντὰ.

τὸ δυνατό χέρι τοῦ κατακτητῆ. Ὅπου ὑπάρχει ἀγρυπνὴ τῆς ἐξουσίας ἡ ματιὰ, ὁ κακοποιὸς δὲ βρῖσκει τόπον νὰ σταθῇ. Κι' ὁ Κλέφτης, τὸ ἴδιο, σήκωνε κεφάλι κάθε φορὰ ποῦ εὑρίσκει τὸν Τούρκο νυσταγμένο, καὶ μαλακωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὑποταγμένο λαό, ποῦ εἶχε μύριους τρόπους νὰ μαλακῶνῃ καὶ νὰ φιλιῶνῃ τὸ θεοῖο. Ἐπειτα, μπαίνοντας ὁ Τούρκος στὸ Μοριᾶ, μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἔξερε αὐτὸς νὰ προστάξῃ, εὐκόλα ξαρμάτωσε τὸ λαό. Οἱ Κλέφτες οἱ παλιώτεροι, ἔχοντας πεῖδ νὰ κάνουν ὄχι μὲ τὸ Βενετσάνο, ποῦ ἡ δύναμή του δὲν ἔφτανε στὰ βουνὰ καὶ στὰ κατσάβραχα, φυλαγόντανε νὰ δίνουν ἀφορμὴ. Ἡ Τούρκικη ἐξουσία ἔδειχνε πάντα, ἅμα ξυπνοῦσε, τρομερὴ δύναμη ν' ἀντιορῶν τὴν ἀναρχία καὶ νὰ τὴ χτυπᾷ.

Ἀπὸ τὰ 1740 ὁ Α. Φραντζῆς παρασταίνει πὼς οἱ Κλέφτες πληθύνανε, καὶ γυρῶνε μὲ πεῖδ μεγάλη δύναμη, ὑποστηριγμένοι ἀπὸ τοὺς κοτζαμπασῆδες (1), καὶ μοναχὰ ἅμα ὁ κίντυνος γινότανε πολὺς, καταφεύγανε στὴ Μάνη καὶ πάλι ὁμως βγαίνουν, κι' ἅμα ἦτανε περίσταση πολέμου, τότε κι' ἀπὸ τῆς ἄλλης ἐπαρχίης τρέχανε βοήθεια, πάντα κατὰ τὸ Φραντζῆ. Καὶ μ' ὅλη ὁμως αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἐγὼ ἀπορῶ πὼς οἱ Τούρκοι δὲν ξυπνοῦσανε καὶ πὼς αὐτὴ ἡ ἀκμὴ τάχα ἡ Κλέφτικη, ποῦ οἱ Τούρκοι ἦταν ἀνίκανοι νὰ τὴν ξεριζώσουν, ὅταν ἔφτασε τοῦ Ὁρλωφ ἡ ἐκστρατεία, καθὼς θὰ δοῦμε, **ποῦθενὰ δὲν ἔδειξε τὴν παρουσία τῆς**. Ὅσο γιὰ τοὺς κοτζαμπασῆδες, ἀνθρώπους ποῦ μὲ τὸν πατριωτισμὸ τους εἶχαν πάρει στὰ δικά τους χέρια τὴν ἐξουσία τοῦ Τούρκου, κι' ἀναλάβαν τὴν εὐθύνη, μὲ τὸ κεφάλι τους, νὰ φυλᾷν τὴν ἡσυχία τοῦ τόπου — καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν ὄργανα ὄχι μοναχὰ τοὺς ἀσήμαντους Κάπους, παλιὸς προσκυνημένους Κλέφτες, μὰ καὶ τοὺς Τούρκους μπουλουκμπασῆδες τῶν ἐπαρχιῶν — πὼς αὐτοὶ θὰ βοηθοῦσανε μυστικὰ τὴν Κλεφτουριά. Ἐνας μοναχὸς κοτζάμπασης Μοραίτης ἀν ἀποδειχνόταν πὼς βοηθοῦσε τοὺς χαϊνηδες, θὰ προκαλοῦσε τὴν κατάργηση τῶν προνομίων τοῦ λαμπρότατου ὀργανισμοῦ τῶν Μοραγιάνηδων. Καὶ ποῦ εἶναι τέλος τὰ τραγούδια γι' αὐτοὺς τοὺς Κλέφτες τοὺς περιφρημούς;

Ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς θὰ εἶχαν τὸν τόπον τους πολὺ ἀργότερα, ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀρβανιτῶν καὶ κάτου. Ἀπὸ τότε κάπως πλήθυνε ἡ Κλεφτουριά γιὰ τὸ ζήτημα ἔχουμε ἀξιόπιστες μαρτυρίες. Ὁ Ρ. Παλαμίδης (στὰ χειρόγρα. σημειώματά του) γράφει: «Οἱ Κλέπται πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως (σ. τοῦ Ὁρλωφ, 1769) δὲν ἦσαν πολλοί, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν ἐβγῆκαν πολλοί». Κι' ὁ Ἀγγλος ἱστορικὸς τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως ὁ Finlay (ἐκδ. β', Β', σ. 26) γράφει: «Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, καθαροὶ ληστῆς, δὲν ἦτανε πολλοὶ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κοινωνικῆς παραλυσίας, ποῦ τὴν προκάλεσε ἡ Ρωσικὴ εἰσβολὴ καὶ οἱ ἐπαναστάτες». Ὁ Leake (ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπ. 1826, σ. 15) γράφει γιὰ τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 χρόνια: «Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς χωριατιάς, στοὺς κάμπους τῆς βορεινῆς Ἑλλάδας καὶ στῆς γειτονικῆς πόλεις, ἦτανε ξαρμάτωτοι στὰ περισσότερα ὁμως βουνίσια μέρη, καὶ μάλιστα σ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ Μοριᾶ, βουνίσια καὶ καμπίσια, σπάνιο ἦτανε κανένα σπῖτι, ἔξω ἀπὸ φτώχεια, ποῦ νὰ μὴν εἶχε ἕνα τουφέκι, ἕνα πιστόλι, ἢ ὅ,τι ἄλλο εἶδος βλοῦ». Ἡ

γενική αυτή δολοφονία του Μοριά είναι ξάστερο σημάδι της ειρηνικής ζωής του λαού, μετά την καταστροφή των Κλεφτών του 1806. Μπορεί όμως να γράφει ο Leake να έχουν τον τόπο τους και στα πριν από τα Όρλωφικά χρόνια. Κανόνας: άμα υπήρχε τάξη κι ασφάλεια, ο λαός αφινότανε στη ησυχία του, να φυλάη τα ζωντανά του και τα χτήματά του από λύκους κι απ' ανθρώπους. Άμα φούντωνε η Κλεφτουριά, πρώτο μέτρο της εξουσίας ήταν ο άφοπλισμός. Και να η απόδειξη από τ' ανέκδοτο ημερολογιακό σημείωμα του Ρ. Παλαμίδη: «1802, Όκτωβρ. 8, ήλθεν ο Μουσταφά-πασσάς ο καϊμακάμης και έβαλε γιασάκι (σ. απαγόρευση) τα άρματα εις όλον τον Μορέα και χαβλιά (σ. τουρκ. χαβαλί=περίχωρα)». Τόν άφοπλισμό του 1802 δέν άγγησε να τον ακολουθήση ο κατατρεγμός, και τέλος η καταστροφή του 1806. Η άνετη ζωή μ' όλη την τυραννία—για να γυρίσω στα πριν από τα 1769 χρόνια—δείχνουνε μιá κατάσταση, που δέ χωρούσε την ήρωϊκή εκείνη τάχα Κλεφτουριά, τους πολέμους με τα μπαϊράκια τ' άπλωμένα, τα πανηγυρία τριγυρίσματα σε κάμπους και βουνά και τ' άλύπητο μακελλιά των Τούρκων, όπως τα περιγράφουν πρώτος ο Φραντζής και οι άλλοι από κοντά του με τα ψευτοηρωϊκά παραγεμίσματά τους.

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

1769 — 1820

Α'.

Όρλωφικά και προύχοντες του Μοριά.—Πρώτη αίτια της συμφοράς.—Άγνωστα περιστατικά.—Άπουσία Κλεφτουριάς από το κίνημα.—Κωσταντής Κολοκοτρώνης.

Η νέα Έλληνική ιστορία, που ως αυτή την ώρα διαβάζεται από τον κόσμο των Έλληνικό, παρασταίνει το κίνημα του Όρλωφ ος μίαν άπάτη της Ρωσσίας, γιατί έβαλε το σκλαβωμένο Έλληνικό γένος στον υπέρτατο της ύπαρξής του κίνδυνο με σκοπό να σύρη των Τούρκων την προσοχή και μεγάλο μέρος της δύναμής τους κατά τη ΝΑ. πλευρά της Τούρκικης άπέραντης αυτοκρατορίας, ενώ η Ρωσσία από τα Β. θα εξακολουθούσε τον πόλεμο και θα πετύχαινε ευκολότερα τα σκέδια της τα μεγάλα. Την «προδοσία» αυτή της Μ. Αικατερίνας και η πατριωτική ρητορεία δέν έλειψε να τη θρηνολογήση και να την καταραστή. Όμως η δίκια ιστορική συνείδηση υποχρεώνει τον έρευνητή να ξετάση βαθύτερα το ζήτημα: Τάχα πολιτικό συμφέρο δολερδ της Ρωσσίας ήταν η αίτια της καταστροφής ή θερμοκέφαλη φαντασία άνυπόμονων πατριωτών Έλλήνων, που γνωρίζαν την Ελλάδα από μακρυνά, έδωσε τη μεγάλη ιδέα στη μεγαλοπίχειρη Αυτοκρατορία; Η και οι δυο αίτιες αυτές μαζί βοηθήσανε στο μεγάλο κακό; Ο σκοπός αυτής της μελέτης δέ χωρεί περιστατική εξέταση πάνου σ' αυτό το ζήτημα. Κάποιο όμως ανέκδοτο ιστορικό κείμενο σπουδαίο, που θα τ' όητε παρακάτου, ανοίγει νέο δρόμο στη σκέψη του φίλου της εθνικής ιστορίας: σύμφωνα μ' αυτό, προύχοντες του Μοριά, κατά τα 1766-7-8, πήγανε στη Ρωσσία να ζητήσουν τη βοήθεια της: ή μαρτυρία είναι σοβαρή, γραμμένη από το Ρήγα Παλαμίδη, γυιό προύχοντα Μοραγιάνη και τον ίδιον άνθρωπο που χρημάτισε στα τελευταία χρόνια γραμματικός του πασά του Μοριά και γνώριζε περίφημα τα πράματα του τόπου του: μένει όμως, κ' ύστερα απ' αυτό το κείμενο, ή άπορία πώς τόσο επίσημοι άνθρωποι άφησαν της έπαρχίες τους, λείψανε μήνες δλάκερους, και οι Τούρκοι των μεγάλων τους αυτών έπαρχιών δέν πήραν είδη. Ο Φραντζής (τ. Α', σελ. 9) κι' άλλοι βεβαιώ-

νουν πώς οί προύχοντες του Μοριᾶ γράψαν αναφορές μυστικά και της στείλανε στη Ρωσία. Είναι όμως πάντα βέβαιο πώς μυστικοί απόστολοι κατεβήκανε πρώτα στο Μοριᾶ, Ἕλληνες πατριώτες πού χαιρόνταν τὴν εὐνοια τῆς Μ. Αἰκατερίνας, κι' αὐτοὶ ρίξαν τὸ πρώτο δλέθριο σπέρμα. Ὅσο γιὰ τῶν προύχοντων τὴν πρωτοβουλία, μιὰ δεύτερη ἀνέκδοτη ντόπια μαρτυρία δὲν τὴν παραδέχεται, μὰ ἐκεῖνος πὸν τὴ διατυπώνει ἀνήκει σὲ οἰκογένεια καθαρὰ στρατιωτικὴ τοῦ Μοριᾶ, ἀπ' αὐτὲς πὸν μισούσανε τοὺς προύχοντες. Ἄς βάλω ἐδῶ πρώτη αὐτὴ τὴ γνώμη, καὶ δεύτερη τοῦ Ρήγα Παλαμίδη. Νὰ τί γράφει λοιπὸν ὁ Κ. Ι. Φλέσσας¹⁾: "Ἐγραψάν τινες ἱστορικοὶ ὅτι ὁ Μπενάκης, Ζαΐμης καὶ Κρεββατᾶς, μὴ ἀνεχόμενοι τὰς πρὸς τοὺς Ἕλληνας καταπιέσεις τῶν Τούρκων, ἐξήτησαν ἐκ τῆς Ρωσίας δι' ἀναφορᾶς τῶν τὴν θεραπείαν τῶν δεινοπαθημάτων. Οἱ ἱστορικοὶ οὗτοι δὲν ἐδυνήθησαν νὰ μάθωσι τί συνέβαινε ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα καὶ ἀνέγραψαν ἐν ταῖς ἑαυτῶν ἱστορίαις ὅ,τι ἕκαστος τοῖς ὑπέβαλλε. Οἱ προεστῶτες τότε δὲν ἐτόλμων οὐχὶ δι' ἀναφορᾶς, ἀλλὰ καὶ προφορικῶς νὰ παραπονεθῶσι πρὸς ξένην δύναμιν, καὶ εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἡμῶν τούτου ἀναφέρωμεν τὴν διαγωγὴν τῶν εἰρημένων προεστῶτων κατὰ τὴν τότε ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασιν, καθ' ἣν... δὲν ἐτόλμων νὰ ἐγειρῶσι κεφαλὴν... καὶ τότε περίφοβοι ἐκινήθησαν, ὅτε οἱ Ρῶσοι μετ' εὐαρίθμων Ἑλλήνων εἰσῆλθον βίᾳ εἰς τὰς πόλεις, ἐνθα οἱ εἰρημένοι προεστῶτες κατόικουν, οἵτινες ἐρωτώμενοι ἀπήντων ὅτι δὲν ἀνείχθησαν εἰς τὴν ἐπανάστασιν, ἀλλὰ πρὸς διατήρησιν τῆς τάξεως συνεκέντρωσαν παρ' ἑαυτοῖς ὀλίγους δούλους» (σελ. 21 τοῦ βιβλίου). Οἱ φρόνιμοι καὶ βαθύγνωμοι προύχοντες τοῦ Μοριᾶ μπορούσανε μυστικὰ νὰ γράψουν ἀναφορᾶς, μὰ αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ θὰ τὴν προκαλέσαν οἱ μυστικοὶ ἀπόστολοι²⁾. Ὅσο γιὰ τοὺς φανεροὺς δισταγμοὺς, πὸν δείξανε μὲ τὸ φτάσιμο τῶν Ρώσων καὶ μὲ τὴν τόσο λιγοστὴ τους δύναμη, κι' αὐτὰ ἐξηγῶνται ἴσα-ἴσα ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν πείρα πὸν εἶχανε στὰ πολιτικὰ οἱ προύχοντες: ἀφοῦ εἶδανε τὴ λιγοστὴ βοήθεια, «φυλάγανε τὴν πεισινῆ», κ' εἶχανε δίκιο, καθὼς ἔπειτα τὸ δείξανε τὰ πράγματα, μὰ καὶ πάλι δὲ γλυτῶσαν

1) Ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Φλέσσα ὁ περίφημος Γρηγ. Δικαῖος, κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1824—25, ἦταν ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν στὴν κυβέρνησις Κουντουριώτη καὶ θανάσιμος ἐχθρὸς τῶν προύχοντων Μοραϊτῶν. Ὁ Κ. Ι. Φλέσσας, πολιτικὸς καὶ βουλευτὴς Καλαμῶν στὰ μέσα δεκάχρονα τῆς βασιλείας Γεωργίου, φιλοδόξησε νὰ διορθώσῃ τὰ ἱστορικὰ λάθη ὅσα ἀποβλέπανε τὴν ἱστορία τοῦ Μοριᾶ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκίας καὶ κάτου. Ἄρχισε λοιπὸν νὰ βγάινῃ σὲ φυλλάδια τὴ μελέτη του μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ἱστορία τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνος κατὰ τὴς Τουρκίας καὶ τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας», Ἀθήνα, 1898, δὲν ἀξιώθηκε ὅμως νὰ τυπώσῃ παρὰ τὸ πρῶτο φυλλάδιον, σελ. 1—64. Ὁ συγγραφεὺς μπορεῖ νὰ ἦταν ἰδιόρρυθμος ἄνθρωπος, Φλέσσας περήφανος καὶ τοπικιστὴς, μὰ φίλος τῆς ἀλήθειας. Τὸ βιβλίο του μᾶς παράδωσε λίγα πολύτιμα στοματικὰ ἀκούσματα, λίγα ἱστορικὰ ἔγγραφα, μὰ, καθὼς φαίνεται, ἔλειπε ἢ ἀνέκδοτη ἱστορικὴ ὕλη, κι' ἂν τὸ βιβλίο δὲ σταμάτησε ἀπὸ χρηματικὴ ἀνάγκη, τότε σταμάτησε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ συγγρ. νὰ προχωρήσῃ.

2) Ὁ Rouqueville (ταξίδι τῆς Ἑλλάδας, ἐκδ. β', Δ', σελ. 333) πιστεύει πὸς οἱ Μοραῖτες πρῶτοι ζήτησαν βοήθεια ἀπὸ τὴ Μ. Αἰκατερίνα.

ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ τόπου τους καὶ τὴ δική τους. Ἐρχεται τώρα τοῦ Παλαμίδη ἢ ἀνέκδοτη περιγραφή:

«Ἡ Ἐπανάστασις ἐγένε τὸν Μάρτιον τοῦ 1769. Ὁ πασσᾶς ἐκάθητο εἰς Τρίπολιν ἀπ' ἀρχῆς. Δραγουμᾶνος ἦτον τότε ὁ Παντολέων... Ὁ εἰς τῶν τότε ἀγάδων Κιοσὲ Μουσταφᾶς (ὁ ὁποῖος ὕστερον ἐγένε ὑπομοίραρχος, ἦτοι ὑπὸ τὸν Καπετᾶν πασσᾶ) πηγαίνων εἰς Πάτρας¹⁾ κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου 1769 καὶ ἀπαντήσας καθ' ὁδὸν 27 Ἁγιοπετρίτας σκαφτιάδες ἐκ τῶν δουλεόντων εἰς Πάτρας τοὺς ἐθανάτωσε²⁾. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐδόθη ἡ αἰτία τῆς ἐπανάστασεως. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη προωργανίζετο ἀπὸ τὸ 1766, ὅτε (καθὼς καὶ κατὰ τὰ 1767 καὶ 68) ὑπῆγον εἰς Ρωσίαν οἱ Πελοποννήσιοι Μπενάκης, Κρεββατᾶς, Ζαΐμης καὶ Γεωργαντᾶς Νοταρᾶς (ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρῆκου καὶ Παναγιωτάκη) ζητοῦντες βοήθειαν τῆς ἀπελευθερώσεώς των. Ἡ δὲ Ρωσία ἀπεκρίθη ὅτι δὲν ἐδύνατο νὰ δώσῃ βοήθειαν τῆς ξηρᾶς διὰ τὸ μακρὸν διάστημα, ἀλλὰ τελευταῖον, εἰπόντες ὅτι τοῦλάχιστον νὰ φανῆ μία φλόττα καὶ ὅτι ἦτον ἱκανοὶ οἴκοθεν νὰ ἐλευθερωθῶσι, καὶ ζήτησαντες ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, τοὺς ἔδωσε πολλότατα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐξεμβαρκάρισαν εἰς τὸ Μαραθονῆσι³⁾. Ἐκάστη δὲ ἐπαρχία τῆς Πελοποννήσου ἔκαμε τὸν κατάλογον τῶν χωριῶν καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων διὰ νὰ διανεμηθῶν κατ' αὐτὸν τὰ ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, καὶ κατὰ συνέπειαν ἔστειλεν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ ἕκαστον χωρίον διὰ νυκτὸς εἰς Μαραθονῆσι. Ἡ ἐπανάστασις ἐγένε, αὐτὴ εἰς Μυσθρᾶν καὶ Καλαμάταν, προσβαλόντες καὶ θανατώσαντες τοὺς ἐκεῖ Τούρκους. Ἐπομένως ἐκινήθησαν καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπαρχίαι, ἔλαβαν δὲ μέρος ὅλαι αἱ τάξεις, ἀλλὰ ἀρχηγοὶ ὑπῆρξαν οἱ Μπενάκης, Κρεββατᾶς, Ζαΐμης, ὁ δὲ Γεωργαντᾶς Νοταρᾶς ἔμεινε εἰς Λιβόρνον. Ἐλθόντων δὲ τῶν ἀνωτέρω εἰς Περαχώρα διὰ νὰ πιάσουν τὰ Δεσβενοχώρια, πλὴν αὐτὰ δὲν ἐδέχθησαν⁴⁾. Ἡ Τριπολιτῆς ἦτον ἀπερίφρακτος, ἀλλ' οἱ Τούρκοι αὐτῆς... [προέλαβον:] νὰ θανατώσουν τοὺς ἀξιωτέρους καὶ πατριωτικὸν ἔχοντες, καθὼς καὶ πλῆθος ἄλλων, ἐκτὸς τῶν ὅσων ἠδυνήθησαν νὰ φύγουν τὸν θάνατον καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Ὁ Ρωσικὸς στόλος ἦλθεν εἰς Νεόκαστρον μὲ τὸν Ὀρλώφ τὸν αὐτὸν Μάρτιον, ἀφοῦ ἐξεργάγη ἢ ἐπανάστασις, ἀλλ' αὐτὴ ἐμψυχώθη μετὰ τὴν διακήρυξιν τοῦ εἰς τὰ 1769 τουρκικοῦ πολέμου. Εἰς Νεόκαστρον ὑπῆγον οἱ ρηθέντες ἀρχηγοὶ μὲ ἄλλους προκοίτους εἰς ἐντάμωσίν του, καὶ ἐξεκίνησε μὲ 400 Ματωζοὺς⁵⁾ ὁ Γεώργιος πρίντζιπες Ντουλγουρούκης πιστεύσας, ὡς τοῦ εἶπον, ὅτι ἔξωθεν τῆς Τριπολιτῆς 2 ὥρας ὑπῆρχον 15 χιλδ. στρατεύματα. Ἐλθὼν ὅμως ἐκεῖ, δὲν εὐρέθησαν οὔτε 2 χιλ.

1) «Νομίζω ὅτι μοῦ εἶπον ἀπὸ Ναύπλιον εἰς Πάτρας» (σημ. Ρ.Π.).

2) Τὸ περιστάτικὸν αὐτὸ τὸ βεβαιώνει κι' ὁ Rouqueville (ἱστορία τῆς Ἑλλην. Ἐπανάστ. ἐκδ. σ', Α', 1825, σελ. 46).

3) Τὸ σημερινὸ Γύθειο.

4) Ἐννοεῖ τὰ ἔξω τοῦ Ἰσθμοῦ Μεγάλα Ντερβένια, πὸν εἶχαν τὸ προνόμιον νὰ τὰ φυλᾶν οἱ περσικοὶ πληθυσμοί. Αὐτὸ ἦταν τὸ τελευταῖον Ἀρματωλίκι τῆς Ρούμελης πρὸς τὸ Μοριᾶ.

5) Πεζοναῦτες.

Ταυτοχρόνως δὲ ἐξεληθόντων ἐκ Τριπολιτζᾶς τῶν Ὀθωμανῶν, τοὺς ὁποίους καὶ βλέποντες ὄλοι ἔφυγον, καὶ ἔμεινε μόνον ὁ πρίγκηψ με τοὺς τετρακοσίους του, πολεμῶν δὲ καὶ ὀπισθοδρομῶν πρὸς τὸ Νεόκαστρον τοῦ ἐσκοτώθησαν 64, ἐλαβῶθη καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὸ χέρι, τὸ ὅποιον καὶ ἐκόπη. Ἐγνώριζε δὲ τοὺς δρόμους ἀπὸ τὰ σημεῖα ἔβαλε καθ' ὁδὸν εἰς τὰ ὄρη. Ἐπῆγεν οὕτως ἕως εἰς τὸ Νεόκαστρον, ὅπου ὀρμήσαντες καὶ οἱ ἐκεῖ συναθροισθέντες Τούρκοι τῶν φρουρῶν, ἤθελον ἀπολεσθῆ, ἐὰν δὲν ἤθελον εἶναι ἔξω αἱ μπάρκαϊ-κανονιέραι μετὰ τὰ μπάλα-σιμιδράλια, καὶ ἀνεχώρησε μετὰ τὸν στόλον καὶ ἀπὸ τὸ Νεόκαστρον, βλέπων ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμμία δύναμις Πελοποννησιακῆ, καὶ κατέφυγεν εἰς τὸ Αἰγαῖον εἰς Πάρον. Καὶ ἐξεληθὼν ὁ Τουρκικὸς στόλος τὸν ἐκυνήγησε καὶ τὸν ἔφερε εἰς Τζεσμέ, καὶ ἐν κότερον ῥωσσικὸν προχωρήσαν σὲ μπάλα-φουγάδες τὸν ἔκαψεν, ἀλλὰ ἐχάθη καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν κανονοβολισμὸν τῶν Τουρκικῶν πλοίων. Καὶ οὕτως ἐπέστρεψεν εἰς Πάρον, καὶ ἐκεῖθεν πέμψας διάφορα πλοῖα Ἑλληνικὰ μὲ σημαίαν ῥωσσικὴν ἀπέκλεισαν τὴν Λήμνον, τὴν Μυτιλήνην, τὸν κόρφο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλα μέρη. Ἐβαλε καντζελαρία εἰς ὅλα τὰ νησῖα, καὶ εἰς τὰ 74, ἐπὶ τῆς εἰρήνης, ἀνεχώρησε... (κενὸ λίγων λέξεων). Ἐπροκήρυξε ὅτι ὅστις θέλη τῶν χριστιανῶν, νὰ ἀπεράσῃ εἰς Ρωσίαν μετὰ μέσον βασιλικόν. Ἔστειλε δὲ καὶ δύο δραγουμάνους εἰς Πελοπόννησον, οἵτινες ὑπῆγον εἰς Ναύπλιον καὶ ἔβαλον προκήρυξιν, ὅστις ἔχει σκλαβωμένους νὰ παρουσιασθῆ νὰ τοὺς ζητήσῃ, παρουσιαζόμενοι δὲ τοὺς ἐλάμβανον, ὡς καὶ τοὺς σουνουτεμένους. Ἐδόθη δὲ καὶ ἀσυδοσία εἰς Πελοπόννησον διὰ πέντε ἔτη¹⁾. Τὰ κτήματα τῶν πρωταίων ἔγιναν δημόσια, καὶ μετὰ τὴν παῦσιν τῆς ἐπαναστάσεως, ἤτοι εἰς τὰ 70, ἐστάλησαν ὁ ἀρχιερεῖς διὰ καθησύχασιν, πολλοὶ δὲ τῶν προκρίτων ἠγόρασαν μετὰ ταῦτα τὰ κτήματά των διὰ συμβιβασμοῦ, ὡς ὁ Ζαΐμης, Κρεββατᾶς, Νοταρᾶς καὶ λοιποί. Ἀνεχώρησαν δὲ οἱ δραγουμάνοι μετὰ ἕξ μῆνας».

Ἀξίζει ἐδῶ νὰ βάλω κ' ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἀπομνημ. τοῦ προύχοντα τοῦ Μοριά Π. Παπατσώνη, πολύτιμο γιὰ τῆς ἀγνωστες εἰδήσεις τοῦ δίνει (βρίσκειται στὴ συλλογὴ μου): «Οἱ χριστιανοὶ εὐημεροῦσαν πλησίον τῶν Τούρκων μέχρι τοῦ 1769 ἔτους, ἀλλὰ ραδιουργία τῶν Ρώσων ἐνήργησεν ὥστε νὰ γίνῃ ἐπανάστασις κατὰ τῶν Τούρκων, ἵνα δῆθεν ἀποκτήσουν αὐτόνομον ἐλευθερίαν, δώσαντες καὶ βοήθειαν 500 Ρώσων μετὰ τρία κανόνια καὶ συναχθέντες πέντε ἕως ἕξ χιλιάδων χριστιανῶν ραγιαδῶν ἐνόπλων, Μανιατῶν καὶ Πελοποννησίων, ἀρχηγουμένων (σ. τὸ χειρόγραφο. «ἀρχηγούντων») ἀπὸ τὸν Μαυρομιχάλην, πατέρα τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, τὸν Παναγιώτην Μπενάκην ἐκ Καλαμῶν, τὸν Κρεββατᾶν ἀπὸ τὸν Μυστραῖν καὶ τὸν Ἀνδροῦττον Ζαΐμην, πάππον τοῦ Ἀνδρέα Ζαΐμη, δυνατῶν τοῦ καιροῦ ἐκείνου ἐν

1) Ἡ προκήρυξις ἔγινε ἀπὸ τοὺς Ρώσους δραγουμάνους (ἀντιπροσώπους) γιὰ τοὺς Τούρκους αἰχμαλώτους, ποῦ ἦταν πιασμένοι καὶ θ' ἀναγνωρίζονταν ἀπὸ τὴν περιτομή (σουνέτι). Ἡ ἀσυδοσία δόθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὸν πασσᾶ τοῦ Μοριά. Ὅλα αὐτὰ μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς εἰρήνης τοῦ 1774.

Πελοποννήσῳ καὶ ἐν τῇ Μάνῃ, ἐκστράτευσαν, καὶ κατὰ πρῶτον κατέσφαξαν τοὺς ἐν Ἀνδρούσῃ καὶ Λεονταρίῳ Τούρκους σὺν γυναίξιν καὶ τέκνοις αὐτῶν ἐκδικούμενοι, ἐπολιόρκησαν τὴν Τριπολιτζάν, ὅπου οἱ Τούρκοι κατέφυγον (ἐν αὐτῇ) ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη ὅπως ἀσφαλίσωσι τὰ γυναικόπαιδα αὐτῶν, καὶ διὰ πολλὰς ἡμέρας ἠνώχλουν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἔστενοχωροῦσαν. Καὶ μετὰ παρέλευσιν ἕως 40 ἡμερῶν ἐμβῆκαν Ἀλβανοὶ ἀπὸ τὴν Στερεάν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἕως 30 χιλιάδων, καὶ ἐνωθέντες οἱ Τούρκοι ὄλοι ὁμοῦ μετ' αὐτῶν ὤρμησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, καὶ οἱ μὲν 500 Ρῶσοι ἐστάθησαν καὶ ἐπολέμησαν ἀνδρείως, ὥστε οὐδεὶς ἐγλύτωσεν ἔξ αὐτῶν, σφαγέντων ὄλων παρὰ τῶν Τούρκων, οἱ δὲ Χριστιανοὶ ἔφυγον, καὶ ἐλθόντες εἰς τὰ Δερβένια¹⁾ ἔφραξαν τὰ στενὰ μέρη μετὰ δέντρων διὰ νὰ ἐμποδίσουν πρὸς καιρὸν τοὺς Τούρκους, διὰ νὰ λάβουν καιρὸν οἱ Χριστιανοὶ νὰ φύγουν εἰς τὰ ὄρη καὶ εἰς τὴν Μάνην, καθὼς καὶ ἐγένετο. Ἄλλ' οἱ Τούρκοι ἄνοιξαν τὰ μέρη ταῦτα καὶ ἐπρόφθασαν πολλοὺς τῶν Χριστιανῶν, οἵτινες δὲν ἔλαβον τὰ ὄπλα κατὰ τῶν Τούρκων (ἐνόμιζον ὅτι προσκυνοῦντες νὰ γλυτώσουν), πλὴν οὐδὲν ὠφελήθησαν καὶ μετὰ τοῦτο, ἀλλὰ τοὺς κατέσφαξαν θηριωδῶς καὶ ἠχμαλώτισαν πλέον τῶν 30 χιλιάδων καὶ τοὺς μετέφερον εἰς τὴν Ἀλβανίαν, καὶ ἄλλους μὲν μετὰ λῦτρα ἀπέλυσαν καὶ ἄλλοι ἔμειναν ἐκεῖσε διὰ παντὸς αἰχμάλωτοι ὑπὸ τὴν θηριωδίαν τῶν Τούρκων. Ὅσοι δὲ κατέφυγον εἰς τὴν Μάνην διεσώθησαν».

Τὸ ὅτι ἡ σφαγὴ τῶν σκαφτιάδων σήκωσε στὸ ποδάρι τὸ Μοριά τιμὴ μεγάλη εἶναι τοῦ λαοῦ, μὰ δείχνει πῶς κ' ὁ σπόρος τῆς συνωμοσίας εἶχε ὀρμάσει, καὶ ἡ μυστικὴ συνεννόησις θὰ ἦταν προχωρημένη. Ζῶντας ὁ λαὸς εἰρηνικὰ καὶ πλουτίζοντας κάτω ἀπὸ τὴν ὄχι βαρεῖα φορολογία τῶν Τούρκων (ποῦ πλουτίζανε κ' αὐτοὶ μαζί του) καὶ τὴν αὐστηρὴν προστασία τῶν Μοραγιάνηδων (ποῦ, μ' ὄλες τῆς κατηγορίας, αὐτοὶ εἶχανε φέρει τὸ λαὸ σ' ἓνα βαθμὸ ὄριμο νὰ συλλογιστῆ τὴ λευτεριά του) ἄρχιζε νὰ τρέφῃ ὄνειρα πατριωτικὰ κοινὰ μετὰ τῶν προυχόντων τὰ ὄνειρα²⁾.

Πεῖδ σωστὸ λοιπὸν εἶναι, μοῦ φαίνεται, τὸ κίνημα τοῦ Ὀρλώφ νὰ τὸ ποῦμε κίνημα πατριωτικὸ τῶν προυχόντων, ὅσο γιὰ τὸ Μοριά. Ἀπὸ ἓνα ἐπιτάφιο λόγο τοῦ Θεοδ. Π. Δηλιγιάννη στὸ νεκρὸ τοῦ θειοῦ του στρατηγοῦ Κανέλλου παίρνω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «Ὁ πρὸς πατὸς θεῖος τοῦ Ἀσημάκη Ζαΐμη, ὁ θεῖος τοῦ πατρὸς τοῦ Κανέλλου Δηλιγιάννη, ὁ πάππος τοῦ Παναγιώτου Κρεββατᾶ, ὁ θεῖος τοῦ Πανούτσου Νοταρᾶ ἀπεκεφαλίσθησαν κατὰ τὸ 1764, ὁ δὲ μητροπολίτης Λακεδαιμόνος Ἀνανίας πρὸς τῆς Ἁγίας Τραπέζης ἐν Μυστραῖ, προσευχόμενος, ἐκρεουργήθη ἀνηλεῶς κατὰ τὸ 1764 (σ. γρ. 1767). Ἀλλὰ μετὰ πέντε ἔτη ὁ Ἀνδροῦττος Ζαΐμης, ὁ Μπενάκης, ὁ Κρεββατᾶς, ὁ Ζαρνάτας Νεό-

1) Τὸ περίφημο Μακρυκάμπι ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ Λονταριοῦ πρὸς τὴν Καλαμάτα.

2) Κ' ὁ ἀφοπλισμὸς, ποῦ ἀμέσως μετὰ τῶν Ἀρβανιτῶν τὸ φτάσιμο διατάχθηκε, δείχνει, μαζί μετὰ τὴν προθυμία τοῦ λαοῦ νὰ σηκωθῆ, πῶς ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς (Α', σ. 9 «ἐκινδύνευον νὰ ἀπολεσθῶσι σωματικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἐκ τῆς ἀπανθρώπου τυραννίας, τῆς πολυειδοῦς φορολογίας, κ.λ.π.») εἶναι ἀψυχολόγητα. Ὁ λαὸς σηκώνεται, ἀμὰ ἀρχίζει νὰ νοιώθῃ χαλαρὰ τὰ σίδερα τῆς σκλαβιάς του κλπ..

φυτος Δηλιγιάννης, ὁ Σισίνης, ὁ Λόντος, ὁ Νοταρᾶς ἤγειραν τὸν ἀγῶνα τοῦ 1769¹⁾. Ὁ ἀγῶν οὗτος ἀπέτυχε, καὶ τούτων οἱ μὲν διεσώθησαν ἐν Ρωσσίᾳ, οἱ δέ, ἐν οἷς καὶ ὁ μεγαλεπήβολος καὶ ἀπτόητος Ἄνδροῦτσος Ζαΐμης, Μωραγιάνης τῆς Πελοποννήσου (!), ἔπεσαν ὑπὸ τὴν τουρκικὴν ρομφαίαν». Κ' ἔτσι προχωρεῖ ὁ ὕμνος πρὸς τῆς ὑπηρεσίες τῶν προυχόντων τοῦ Μοριᾶ, μὰ δίκιος ὕμνος. Μ' ὄλον αὐτὸν τὸν κατάλογο, φαίνεται πὼς ὑπάρχανε καὶ προύχοντες, ποὺ δὲ συμφωνῆσαν ἀπ' ἀρχῆς στὸ κίνημα καὶ τὸ σκοπὸ του, βλέποντας τὴ λιγιστὴ δύναμη τῆ Ρωσσικῆ, ποὺ εἶχε ἔρθει βοήθεια. Ἔχουμε λοιπὸν εἰδήσεις καὶ γιὰ τὸν Κρεββατᾶ καὶ γιὰ τὸν Κοπανίτσα, πὼς φροντίσανε νὰ φέρωνται φιλάνθρωπα πρὸς τοὺς Τούρκους. Ὁ Κοπανίτσας μάλιστα ἔχασε τὴ ζωὴ του ἀπὸ τοὺς ξαγριεμένους ἐπαναστάτες²⁾. Ἔχουμε ὁμως καὶ κάποιον μέτρο γιὰ νὰ κρίνουμε τῶν προυχόντων τὴ διαγωγή κατὰ τὰ Ὀρλωφικά³⁾ ὅσοι ἀφήσανε τὸν τόπο τους, καὶ ἀργότερα γυρίσανε μὲ τὴν ἀμνηστία ποὺ δόθηκε⁴⁾ χωρὶς ἄλλο αὐτοὶ ἦτανε μπασμένοι στὸ κίνημα ὅσο γιὰ τὸν Ἄντροῦτσο Ζαΐμη, αὐτὸς ἔφυγε στὰ Ἐφτάνησα, καὶ ἔμειν' ἐκεῖ δώδεκα χρόνια, καὶ μοναχὰ στὰ 1789 ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ τοῦκοψε τὸ κεφάλι («Αἰὼν» 10 Γεν. 1847⁵⁾). Ἀνάμεσα στοὺς προύχοντες συνενόχους Ντεληγιάννης προύχοντας δὲ φαίνεται νὰ λαβαίνη μέρος στὸ κίνημα οὔτε ὁ Παλαμίδης, οὔτε ὁ Παπατσώνης, μὰ οὔτε καὶ ὁ Θ. Π. Δηλιγιάννης κάνουνε λόγο. Ἡ φανερὴ ἀκμὴ τοῦ γέρο-Γιάννη πέφτει σὲ χρόνια ὑστερώτερα, ὁμως τῆς Καρύταινας ἢ ἀποχὴ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶχε αἰτία τῶν προυχόντων τῆς τὴν ἐπιρροή.

Δὲν ἔχω ἐδῶ σκοπὸ νὰ γράψω τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς συφορᾶς. Λίγα ἀκόμα σημεῖα θὰ ξετάσω. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ἀρβανιτῶν δὲ σημαίνει πὼς τὸ κίνημα εἶχε ἀποδειχτὴ δύσκολο στὴν καταστολὴ του, ἀφοῦ οἱ Ἀρβανίτες ἴσα προφτάσαν ἀπάνου στὸ κίνημα καὶ βάλανε μαχαίρι. Ἐπειτα, ἔχουμε καὶ ἄλλη ὑπόψια ὁ Σουλτᾶνος ἅμα τὰ πιστά του στρατεύματα εἶχανε λουφέδες νὰ λαβαίνουν, ἀφορμὴ ζητοῦσε καὶ παρακαλοῦσε νὰ τὰ βάλῃ νὰ βοσκήσουνε καὶ νὰ παχύνουνε σὲ μιὰν ἀπὸ τῆς πλούσιες χώρες τοῦ κράτους του. Φτάνοντας στὸ Μοριᾶ τὰ κοπάδια αὐτὰ τ' ἀγριεμένα, μικρὴ βρῆκαν ἀντίσταση, καὶ σ' αὐτὸ εἶναι σύμφωνοι ὅλοι ὅσοι γράψαν⁶⁾. Ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ ἀταχτος στρατὸς ποὺ

1) Ὁ Μιχ. Χ. Οἰκονόμου στὴν ἱστορία του, σελ. 31, ἔχει πλουσιώτερο κατάλογο.

2) Προφορ. παραδόσεις ἀξιόπιστες ἀπὸ τὸ Δ. Δημητρακάκη. Περιοδ. «Μαλεβός», 1923. σελ. 120.

3) Ἡ πρώτη ἀμνηστία δόθηκε κατὰ τὰ 1779, χρόνον τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀρβανιτῶν. Ἀπ' αὐτὴ ἐξαιρεθῆκανε μονάχα 17 ἐκτὸς τῶν 17 ἐκείνων ὅπου ἐστάθησαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἐνώσεως τῶν Μοραϊτῶν μετὰ τῶν Ρουσσῶν» (βλ. σελ. 316 τοῦ βιβλίου: «Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρωσσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας», Βενετία, Δ', 1770). Οἱ ἀμνηστεμένοι αὐτοὶ 17, ἀφοῦ ἦταν ὅλοι Μοραῖτες, εἶναι πολὺ λίγοι, καὶ ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πὼς στὸν Ὀρλωφικὸν ἀγῶνα δὲν εἶχανε λάβει μέρος ὅλες οἱ ἐπαρχίαι τοῦ Μοριᾶ.

4) Βλ. καὶ Γούδα «Βίοι Παράλληλοι» τ', σ. 341.

5) Πειὸ κάτω θὰ μιλήσω χωριστὰ γιὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀρβανιτῶν.

εἶχανε στρατολογήσει οἱ Ρῶσσοι, πρῶτοι οἱ Μανιάτες, τοὺς προλάβανε στὴν ἀρπαγὴ. Σημειώματα χειρόγραφα, ποὺ σωθῆκαν ἀπὸ τότε, φυλάξανε τὸ θρηνο τοῦ ἀνυπεράσπιστου λαοῦ. Οἱ Ἀρβανίτες ὕστερα ἀποτελειῶσαν τὸ κακό. Ἐπὶ ἀλύπητο διαγούμισμα τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἔργο Μανιάτικο¹⁾, μὰ τοὺς Μανιάτες τοὺς βοηθοῦσε καὶ ἓνας μέγας ἀριθμὸς ἀπὸ βουνίσιους στὴν ἀρπαγὴ (μᾶς βεβαιώνει ὁ Choiseul-Gouffier στὸ ταξίδι του (τόμ. Β', σελ. 4—10). Σ' αὐτοὺς μέσα τάχα πρέπει νὰ ἐννοήσουμε καὶ Κλέφτες Μοραῖτες; Ἡ ἴδια Ρωσσικὴ πηγὴ (πειὸ πάνου σημ. β'), βεβαιώνει πὼς, καθὼς προχωροῦσε τὸ Ἑλληνορωσσικὸ σῶμα, τέλη τοῦ Φλεβάρη, στὸν Πασσαβᾶ, παρουσιαστήκαν καὶ Ἑλληνες ὀπλαρχηγοὶ (σ. Κάποι τῶν προυχόντων ἢ Κλέφτες;), καὶ ἔτσι τὸ μικρὸ τοὺς σῶμα γίνηκε ὡς 1200 ἄντρες. Φτάνοντας στὴν Τριπολιτσά, ὁ χαλασμὸς αὐτοῦ τοῦ σώματος στάθηκε πολὺ εὐκόλος. Ὁ Finlay στὴν ἱστορία του γράφει γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τριπολιτσᾶς; πὼς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἑλληνορωσσικοῦ σώματος ἦτανε χωριατιὰ μισοαρματωμένη, 400 Ρῶσσοι καὶ περίπου 4 χιλ. Ἑλληνες ἀταχτοι καὶ μισογυμνασμένοι (ἐκδ. α', τ. Α', σελ. 313²⁾). Οἱ Ἑλληνες μικρὴ ἀντίσταση κάμαν, καὶ τὸ περισσότερο μέρος δοθήκανε στὴ φευγάλα. Οἱ Ρῶσσοι πολεμήσανε γενναῖα, καὶ νὰ πῆ κανεῖς, ὅλοι ὡς τὸν τελευταῖο σκοτωθῆκαν. Ὡς τρεῖς χιλιάδες Ἑλληνες σφαγῆκαν κατὰ τὴ φευγάλα τους³⁾. Καταστροφὴς μεγάλης γίναν ἀπὸ τοὺς Ἀρβανίτες στὴν Πάτρα⁴⁾, Ἡλεία, Βοστίτσα, Καλάβρυτα⁵⁾, Ἀντροῦσα, Ἀρκαδιὰ (Κυπαρισσία), καὶ γενικὰ δὲν περιγράφεται ἡ καταστροφὴ τοῦ μεσηβρινοῦ Μοριᾶ.

Ἐδῶ τώρα μένει ἓνα σημάδι δύσκολο νὰ φωτιστῇ. Ποῦ εἶναι οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ κατὰ τὸν ἀγῶνα καὶ τὸν κίντυνο θανάτου ποῦ ἔτρεξε ὁ τόπος τους; Ποῦ εἶναι ἡ παρουσία τους ἢ ἀντρικὴ; Βέβαια δὲ μπορούμε νὰ τοὺς τοποθετήσουμε ἀνάμεσα στ' ἀνάκατο κοπάδι, ποῦ πῆρε τὸ φύσημά του καὶ ἀφῆσε τοὺς Ρῶσσους μοναχοὺς. Ὁ Ρ. Παλαμίδης (στὸ γνωστὸ σημεῖομά του) τίποτε δὲ γράφει. Ὁ Μιχ. Οἰκονόμου (σελ. 32) γράφει πὼς ὁ περίφημος δεσπότης Ἀνανίας, κατηχητὴς τῆς συνωμοσίας, ἔκρυβε τὸν Κωσταντὴ Κολοκοτρώνη καὶ τὸ Ζαχαριᾶ νεαρὸ τότε καπετᾶνο⁶⁾. Ποῦ βρίσκεται λοιπὸν ὁ Κ. Κολοκοτρώνης κατὰ τὸν ἀγῶνα τριγύρω στὴν Τριπολιτσά, καὶ ποῦ εἶναι οἱ ἄλλοι Κλέφτες, ποῦ ὁ Φραντζῆς φαντάζεται ἀπ' αὐτοὺς γεμάτο τὸ Μοριᾶ ὡς τὰ 1769; Καθὼς εἶπα λίγο πρωτύτερα, μέσ' τὸ σινάφι τῶν ἀτάχτων Κλέφτες δὲ μπορούσανε νὰ βρισκῶνται. Οἱ Κάποι τῶν προυχόντων, ἐνωμένοι μὲ τοὺς

1) Καὶ Ρωσσικὴ πηγὴ βεβαιώνει τῆς ἀπερίγραφτες ἀρπαγῆς τῶν Μανιατῶν στὸ Μυστρᾶ. Περιοδ. «Παρνασσός» Γ', 1879, σελ. 38. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Rouquerville στὴν ἱστορία του (ἐκδ. α', Α', σελ. 46).

2) Ἀπ' αὐτοὺς οἱ περισσότεροι ἦτανε Μανιάτες.

3) Ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τοὺς Ἀρβανίτες, ποὺ εἶχανε φτάσει.

4) Βλ. τὴν περιγραφὴ τους στὸ ταξίδι τοῦ Hobhouse (Α', 1813, σελ. 217).

5) Τότε σκοτώθηκε στὰ Καλάβρυτα ὁ Ἀντώνης Πετμεζᾶς, καὶ στὴν Κορινθία ὁ Γιώργης Πετμεζᾶς (ὅπου θὰ ὑπηρετοῦσε Κάπος), κατὰ τῆς χειρόγρ. σημ. τῆς οἰκογένειας.

6) Ἄν ὁ Ζαχαριᾶς γεννήθηκε στὰ 1759, στὰ 1769 θὰ ἦταν 11 χρονῶν παιδί.

Κλέφτες, ἴσως, τῆς κάθε ἐπαρχίας, μπορεῖ νὰ μείνουμε καὶ νὰ φυλάξανε τὸν τόπο τους, καὶ νὰ χτυπήσανε τοὺς Τούρκους τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ τὸ μέρος ποῦ μπορεῖ νὰ παῖξανε σὲ καμιὰ πηγή δὲ μαρτυριέται· καὶ πάλι ὅμως, σ' ὄσες βουνίστιες ἐπαρχίες χαλαστῆκαν, ὅπως τὰ Καλάβρυτα, τὸ στοιχεῖο τὸ πολεμικὸ θάλαβε κάποιο μέρος. Ἀπὸ καπετάνους δυὸ Πετμεξαῖοι μόνοι ἀναφέρονται σκοτωμένοι, ὁ ἓνας σ' ἄλλη ἐπαρχία, ποῦ σημαίνει, ἐκεῖ ὡς Κάπος θὰ ὑπηρετοῦσε. Μιὰ κάποια μαρτυρία, πολὺ ὑστερόχρονη, μαρτυρία κληρικῶν ἀπὸ κείνους ποῦ νομίζαν κάθε πατριωτικὸ κίνημα ὡς ἀσέβεια κατὰ τοῦ θεοῦ—γιατὶ ὁ θεὸς προστάζει νὰ πείθωνται ὅλοι στοὺς ἀρχόντες—κάνει λόγο ἀόριστο γιὰ «ὀπλαρχηγούς»· ὀπλαρχηγοὶ ὅμως ἦταν κ' οἱ Μανιάτες, ποῦ λάβανε μέρος στὸ κίνημα, ἦταν κ' οἱ Κάποι, καὶ γενικὰ οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοί, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς κ' ὅσοι ἤρθανε Μοραῖτες μετὰ τοὺς Ρώσους: «Καθὼς διηγοῦνται οἱ παλαιοί, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὀπλαρχηγοὶ ἐσηκώθησαν ἐν καιρῷ Ὁρλώφ, ἀρχηγὸς τῆς Ρωσσίας, καὶ τί ἔκαμαν; Τίποτε ἄλλο, παρὰ ἀφανισμόν τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ ἐρήμωσιν τῆς πατρίδος των»¹⁾.

Γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα, βεβαιώνει ἀνώνυμος βιογράφος του (ἐφημ. «Ἀυγή», Ἀθήνα, 13 Ἰουλ. 1864, κ' αὐτὸς εἶναι ὁ Φαλέξ) πὼς ἔλαβε μέρος στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1769· ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω. Ἀφοῦ εἶτανε Κάπος σ' ὅλη τὴ ζωὴ του στὴν Καρύταινα, ἔπρεπε νὰ λάβῃ μέρος πρῶτα ἢ ἐπαρχία του²⁾, καὶ τότε μάλιστα. Γιὰ τὸν Κωστ. Θ. Κολοκοτρῶνη γράφει ὁ Σπηλιᾶδης (τ. Α', σελ. 561 σημ.): «Αὐτὸς ὑψωσε τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας τὸ 1769, καὶ διασωθεὶς ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῆς Πελοπον. ἐφυλάχθη εἰς τὰ ὄρη τῆς πατρίδος του». Νὰ ὅμως τί γράφει ὁ αὐστηρὸς καὶ τίμιος Φλέσσα: «...Τὰ δὲ περὶ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ Ἀναγνώστου Κολοκοτρῶνη γραφέντα ἐν τισιν ἱστορίαις εἰσὶν ἀνακριβῆ, διότι οὗτοι, κατέχοντες τὸ χωρίον Σηλύμνες, δὲν ἀνεμίχθησαν εἰς τὴν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπανάστασιν τοῦ 1770, οὔτε ἐσπευσαν εἰς βοήθειαν τοῦ Ἀντωνίου Ψαρῶ, μαχομένου μετὰ τῶν εὐαριθίμων Ἑλληνορώσων ἔξω τῆς Τριπόλεως κατὰ δεκαπλασίαν καλῶς ὀργανωμένης Τουρκικῆς στρατιᾶς»³⁾. Ἡ μαρτυρία τοῦ Φλέσσα εἶναι πολὺτιμη. Ἡ Καρύταινα δὲν ἔλαβε μέρος, καὶ γι' αὐτὸ οὔτε καταστράφηκε· μὰ κ' οἱ προύχοντες τῆς μέρους δὲ λάβανε, Ντεληγιανναῖοι εἶτε ἄλλοι· ὅλοι ὅσοι γράψανε, λόγο δὲν κάνουνε γι' αὐτούς. Ἔτσι κ' οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῆς ἐπαρχίας, Κλέφτες ἢ Κάποι, δὲν κινήθησαν· ὁ Κόλιας καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν ἔξακολουθοῦσε νὰ μένῃ Κάπος, ἀτιμώρητος, μὰ κ' ὁ Κωστάντης Κολοκοτρῶνης, μαζὶ μετὰ τὸ σῶμα του βέβαια, ἀγνατεύουν ἀπὸ τῆς Σηλύμνας τὰ ψηλῶματα μὴν κάμουν καταπάνου οἱ Τούρκοι, δείχνοντας μετὰ τὴν παρουσία τους τ' ἀμέτοχο τῆς ἐπαρχίας. Κλεφτουριά λοιπόν, ποῦ ν' ἄξιζε αὐτὸ τ' ὄνομα, δὲν εἶχε ἀκόμα στὸ Μοριᾶ σηματοπιστῆ.

1) Ι. Παπαδοπούλου «Σύνταγμα ἱερογραφικόν», Ἀθήνα, 1841, σ. 237. Ὁ συγγρ. φαντάζεται πὼς οἱ ὀπλαρχηγοὶ ἦταν οἱ αἰτίοι τοῦ κινήματος.

2) Μιὰ μοναχὰ στοματικὴ παράδοση ὑπάρχει, πὼς σηκώθηκε κ' ἡ Καρύταινα, τοῦ Ἠλία Στρούμπου ἀπὸ τὴν Ἀλαγονία. (Κ. Σάθα «Τουρκοκρ. Ἑλλάς» σελ. 503 σημ.).

3) Κ. Ι. Φλέσσα ἱστορία, περὶ πάνου σελ. 28.

Κλέφτες, σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη ἐποχῇ, ὅπου ὑπάρχανε, τὸ δείξανε μετὰ τ' ὄνομα καὶ τὰ ἔργα τους, καθὼς στὴ Ρούμελη (Σάθα «Τουρκοκρ. Ἑλλάς» σ. 486 κ.π.).

Ὁ Τ. Καντηλῶρος (σελ. 73) τὴν ἀπουσία τοῦ Κωστάντη Κολοκοτρῶνη καὶ τοῦ Παναγιώταρου ἀπὸ τὸν ὅλον ἀγῶνα τοῦ Μοριᾶ τὴν ξηγᾶει πὼς μπορεῖ νὰ ἦτανε δυσσαρεστημένοι, γιατί ἡ ἀρχηγία τῆς ἐκστρατείας εἶχε ἀνατεθῆ στὸ ναυτικὸ Ψαρῶ κλπ.¹⁾. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐπίσημους Μανιάτες, ποῦ δὲ φαίνονται κ' αὐτοί, καὶ ποῦ ὁ Τ. Κ. τὴν ἀπουσία τους τὴν ξηγᾶει μετὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἄλλη ἦταν ἡ αἰτία ἢ ἀληθινή, καὶ σ' αὐτὸ κόπος δὲ χρειάζεται νὰ τὴν ξηγήσῃ κανεὶς· ἔφτανε πὼς οἱ Μαυρομιχαλαῖοι εἶχανε λάβει μέρος δυνατὸ στὸ κίνημα, γιὰ νὰ μείνουν οἱ ἄλλες ἀντίθετες οἰκογένειες τραβηγμένες· κάθε ἐπίσημη οἰκογένεια Μανιάτικη—ἀφοῦ ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη ἦτανε σ' ἅπαντον πόλεμο—φρόντιζε νὰ κἀνῃ τ' ἀντίθετο ἀπὸ τῆς ἄλλης. Ἴσως ὅμως ἡ ἀποχὴ τους ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ Ὁρλώφ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ κ' ἀπ' ἄλλο λόγο· βλέποντας δηλ. ὅλο τὸ λαὸ τῆς Μάνης ξετραχηλισμένον σ' ἀρπαγὲς καὶ τόσες ἄλλες καταστροφές, φυλαχτήκανε νὰ ἐκθέσουν τὸν ἑαυτό τους.

Γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Κωστάντη, τὸ Γιάννη Κολοκοτρῶνη, ὁ ἔγγονός του Θεοδωρᾶκης βεβαιώνει πὼς «ἔλαβε μεγάλο μέρος καὶ σκότωσε πολλοὺς Τούρκους, καὶ οἱ Τούρκοι ἐζητοῦσαν νὰ τὸν ἐκδικηθοῦν. Μίαν ἡμέραν ἐπαραθαρρεύθη καὶ ἐπῆγεν εἰς τὸ Νησί· ἐκεῖ τὸν ἐπρόδοσαν, καὶ ἀπ' ἐκεῖ τὸν ἐπῆραν οἱ Ἀντρουσιανοί, καὶ ἀφοῦ τοῦ ἔκοψαν τὰ ποδάρια καὶ τὰ χέρια, ἔπειτα τὸν ἐκρέμασαν» (βλ. διάλογο Κολίνου μετὰ τὸν πατέρα του Θεοδ., Φιλήμονα ἱστ. Ἑλλην. Ἐπαν. τ. Γ', σελ. 412²⁾). Πειὸ κάτω βεβαιώνει ὁ Θεοδ. πὼς πῆγε ὁ ἴδιος κ' εἶδε τὸν τόπο τῆς κρεμάλας, κ' οἱ χωριάτες βεβαιώσαν πὼς εἶχαν ἀκουστὸ τὸ πρᾶμα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Λοιπόν, ἐνῶ ὁ Κωστάντης εἶχε μείνει ἀμέτοχος, ὁ πατέρας του Γιάννης «ἔλαβε μεγάλο μέρος καὶ σκότωσε πολλοὺς Τούρκους». Πράματα παράξενα κ' ἀνεξήγητα, γυιὸς καὶ πατέρας ἔτσι νὰ χωρίζονται. Εἶδατε ὅμως περὶ πάνου τὸ σωστὸ· κ' ὁ Γιάννης Κολοκοτρῶνης κανένα μέρος μικρὸ ἢ μεγάλο δὲν εἶχε λάβει, οὔτε πολλοὺς ἢ λίγους Τούρκους εἶχε σκοτώ-

1) Ὁ Τ. Καντηλῶρος, ἐνῶ στὴ σελ. 73 παρασταίνει τὸν Κωστ. Κολοκοτρῶνη ν' ἀπέχη ἀπὸ τὸν ἀγῶνα, στὴ σελ. 71 τὸν παρασταίνει νὰ λαβαίνει μέρος, καὶ στηρίζεται σὲ πλαστὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, ὅπου βρίσκεται καὶ τὸ τετράστιχο: «Πασσᾶς μὴν ἔρθῃ στὸ Μοριᾶ, μὴδὲ κανεὶς βεζιρῆς—πασσᾶς λογιέται ὁ Κωστάντης, Μπενάκης μουσελίμης... (δηλ. ἀρχηγὸς διορίζεται ὁ Κ. Κολοκοτρῶνης, ἀπὸ τὸ τραγοῦδι)—καὶ ὁ Γιαννάκης Κρεββατᾶς κατῆς γιὰ νὰ τοὺς κρένῃ (τιμὴ κ' αὐτὴ ποῦ κάνει τὸ ψεύτικο τραγοῦδι στὸν Κρεββατᾶ).—Κι' ὁ βασιλιάς σὰν τ' ἄκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνῃ—ἔφτα ζατόρους ἔστειλε νὰ πάνε τὰ φερμάνια...». Καὶ παρακάτω *χαμοζάτορας*, δυὸ λέξεις ποῦ δὲν ὑπάρχανε ποτέ, οὔτε τούρκικες οὔτε σλαβικές. Ζατόρους ὁ ἀγράμματος γέρος ποῦ ἔφτιασε τὸ ψεύτικο τραγοῦδι ἔλεγε τοὺς *Ζατόρους*=ταχυδρόμους καβαλλάρηδες· ὁ ἀρχηγὸς τους Τατάραγας. Ἔτσι τὸ «χαμοζάτορας» εἶναι κατασκευάσμα ψεύτικο κ' αὐτὸ, ποῦ θέλει νὰ πῆ τὸν ἀρχηγὸ τῶν ζατόρων. Πὼς φαντάστηκε τὴ λέξη ὁ ψευτοποιητῆς εἶναι μυστήριον.

2) Ὁ Θ. Κολ. στὴν Αὐτοβιογρ. του (σελ. 4) ἔγραψε μοναχὰ πὼς ὁ πάππος του «ἐκρεμάσθη εἰς τὴν Ἀνδρούσαν». Τώρα, γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ μικροῦ τοῦ γυιὸς Κολίνου, ἀποφάσισε νὰ πῆ καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα, κ' ἔπλασε τὴν ψευτιά τοῦ ἡρωικοῦ θανάτου τοῦ Γιάννη Κολοκοτρῶνη.

σει, αλλά σκοτώθηκε τρώγοντας και πίνοντας στο σπίτι φίλου του Τούρκου— πού θα πή μ' όλους τους Τούρκους τ'αχε καλά, και λόγο δέν είχε να φυλάγεται, αφού δέν είχε λάβει μέρος στον 'Ορλωφικόν άγώνα του Μοριά κατά τών Τούρκων· έτσι και η άποχή του Κωσταντή είναι σύμφωνη με του πατέρα του Γιάννη τη στάση τη φιλική προς τους Τούρκους. Το χειρόγραφο του Γρηγοριάδη δριζει τη μάχη 20 του Μαγιού 1770, δηλ. κατάμεσα στην επανάσταση την 'Ορλωφική· το ίδιο χειρόγρ. φαίνεται υπερβολικό σ' ένα μοναχά σημείο, στον αριθμό τών παληκαριών πού είχε μαζί του ο Γιάννης, 62 δλα! 'Αφού ήτανε φίλος τών Τούρκων—ώς Κάπος βέβαια, κι' όχι ως Κλέφτης—τί χρειαζότανε τόσο μεγάλο σώμα να τού κουβαλή στο Κούρταγα το σπίτι, στο χωριό Δραγουμάνου της 'Ολυμπίας; 'Η υποψία μου με κάνει να υποθέσω πως ο Γιάννης Κολοκοτρ. δέν ήταν έχτρος, αλλά σύμμαχος τών Τούρκων, και μοναχά ως Κάπος κάποιας επαρχίας θα μπορούσε ναχη τόση εμπιστοσύνη. Και του γιου του όμως Κωσταντή η στάση η θεαματική άπάνου απ' τη Σηλύμνα φαίνεται κι' αυτή υποφτη, δηλ. φιλική στους Τούρκους. 'Ο Γρηγοριάδης είναι θερμός θαμαστής τών Κολοκοτρωναίων, λοιπόν και η μαρτυρία του αξιόπιστη, αφού μάλιστα είναι σύμφωνη με την προφορική παράδοση, πού τη βρήκε ο Θεοδ. Κολ. στους χωριάτες της 'Αντρούσας ακόμα ζωντανή, κατά τ'α χρόνια της 'Επανάστασης (τότε, υποθέτω, θα πήγε επί τόπου ο Γέρος και θα ζήτησε). Κόψανε λοιπόν οι Τούρκοι χέρια και πόδια του Γιάννη, και κρεμάλα ύστερα· σ' αυτά συμφωνάνε και οι δυο μαρτυρίες, η γραφή του Γρηγορ. και η προφορική του Θεωδωράκη. Μένει μια μόνη διαφορά, μεγάλη και σημαντική· ο Γρηγ. ββαιώνει πως ο θάνατος του Γιάννη συνέβηκε με προδοσία, μέσα στο σπίτι του Κούρταγα¹⁾, ενώ η προφορική του Θεωδωράκη ββαιώνει τ' ανάποδο, πως ο Γιάννης «μίαν ημέραν επαρθαρρεύθη και επήγεν εις τ'ο Νησί...»· κ' εκεί πιάστηκε ζωντανός κλπ. Λοιπόν, άνθρωπος πού πολεμούσε και Τούρκους σκότωνα, μπιστευτήκε και πήγε στη χώρα του Νησιού... 'Η πολύ κουτός θα ήταν ο Γιάννης, η ψεύτης αυτός πού παρασταίνει τ'ο Γιάννη τόσο κουτό.

1) 'Ο Θ. Κολοκοτρ. (στην ίδια σελ., του Φιλήμ.) περιγράφει τόν παλιό γενάρχη Δήμονά πολεμά τούς Τούρκους, στο Ντάρα τόν παλιόπυργο, κατά την εισβολή τους στο Μοριά. Κοπιάστε τώρα να βρήτε την αλήθεια. Πολύ στενόχωρη είναι η θέση του μελετητή, άμα έχη μπιστά του τέτοιες υποφτες, δίδουλες, ανάξιες μαρτυρίες από στόμα, πού κάθε 'Ελληνας πρέπει σεβαστό να τ'ο νομίζει.

B'

'Αρβανίτες στο Μοριά.—Τυραννική περίοδο της παρουσίας τους.—'Απόφαση της καταστροφής τους.—Φτάνει ο περίφημος Χασάν-πασσάς.—'Αρχή και τέλος του κατατρεγμού τους.—Πόλεμος τριγύρω στη Τριπολιτσά.—Βοήθεια τών Κλεφτών.

Τ'α κακά πού τράβηξε ο Μοριάς, όσα χρόνια μείναν οι 'Αρβανίτες εκεί, τ'α περιγράφει ένα παλιό βιβλίο¹⁾: «Είς τόν Μορέα ήτο μία άθλιωτάτη αναρχία· μήτε οι έξουσιασται Τούρκοι ήμποροῦσαν να χαλινώσουν την όρμην τών 'Αρβανιτών, όπου ήμειναν εις εκείνον τόν τόπον, και να τούς αναγκάσουν να ήλθουν εις τ'ο στρατεύμα του βεζίρη²⁾, όσαν να ήτον όφελιμώτερον η χερσόνησος του Μορέως να μείνη ύποκειμένη εις τ'ας επιβουλάς τών έχθρών παρ'α εις τ'ο στόμα της σκληρ'ας φιλαργυρίας και εις τούς όνυχας εκείνων τών θηριοκαρδιών ανθρώπων. Μανθάνοντας η 'Οθωμανική Πόρτα τ'ας τ'οσας άτοπι'ας και τ'α μεγάλα κακά εκείνου του τόπου, δια τ'α όποια παραιτούσαν την πατρικήν γην οι Γραικοί του Μορέως έχόμενοι εις άλλους τόπους, έστοχάσθη να εύρη την θεραπείαν. 'Εκείνος ο τόπος ήτον, δια να ειπω ήτις, η άποθήκη πολλών νήσων πλησίον, όσαν όπου η γη του Μορέως είναι εύκαρπεστάτη, και πλουσιωτάτη, άγκαλά και να μη γεωργοῦνται όλες εκείνες οι πεδιάδες, και οι καρποί του ήτον όσαν μία μεταλλεία, όπου ήδιδε τόν τρόπον εις τούς κατοικούντας να πληρώνουν τ'α βαρύτατα δοσίματα και του βασιλέως και τών ύπηρετών του. 'Εστειλε λοιπόν εκεί ο 'Οθωμανικός μονάρχης όχι ένα, αλλά πολλούς πασσάδες, και έκαμε να κηρύξουν εις όλον τόν Μορέα ένα φερμάνι, με τ'ο όποιον ήδιδε συγχώρησιν κοινώς εις όλους τούς Γραικούς του Μορέως, εκτός τών 17 εκείνων όπου έστάθησαν οι αρχηγοί της ένώσεως τών Μοραιτών μετά τών Ρουσσών, όταν αυτοί οι Ρούσσοι ήλθαν δια να άποκτήσουν τόν Μορέα, όθεν πολλοί εμπιστευόμενοι εις τ'ο βασιλικόν πρόσταγμα έγύρισαν εις τ'α όσπίτιά των». 'Ενα από τ'α σπάνια χειρόγρ. σημειώματα, σκετικ'ο με την εισβολή τών 'Αρβανιτών, βρίσκω στο περιόδ. «Νέος 'Ελληνομν.» Ζ', 1910, σελ. 269: «1770 Μαρτ. 25, έφυλάκωσαν εις τ'α Τρίκαλα τούς γέροντας και έβγ'ηκαν την Κυριακήν του Θωμά, και 'Ιουλιου 15 έκανσαν οι 'Αρβανίτες τ'ο τζαρσί, εις τόν αυτόν καιρόν ξιναν πολλά κακά εις όλον τόν κόσμο, έφερον σκλάβους από τ'α χωρία του Μορέως και κατακούρσευσαν όλον τόν κόσμο παίρνοντες γελ'αδια, γομάρια, βουβάλια, μουλάρια, και έγινε μεγάλη φθορά εις όλον τόν κόσμο»³⁾).

1) «'Ιστορία του παρόντος πολέμου άναμεταξύ της Ρουσίας και της 'Οθωμαν. Πόρτας», Βενετία, 1770, Δ', σελ. 316.

2) Λοιπόν ο Σουλτάνος ήθελε να στρατολογήση τούς 'Αρβανίτες του Μοριά για τόν πόλεμο κατά της Ρωσίας.

3) Βλ. και Σάβα «Τουρκοκρατ. 'Ελλάς» σελ. 523.

Κλέφτες, 1770-1779.—Γι' αὐτὴ τὴν τυραννικὴν περίοδον τῆς διαμονῆς τῶν Ἀρβανιτῶν στὸ Μοριά, ἄλλες περιγραφές ἔγκυρες δὲν ἔχομε, παρὰ ἐκεῖνες ποὺ εἶδατε λίγο πειδ πάνω. Οἱ ὑστερόχρονοι περιγραφές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Φραντζῆ, δὲ μᾶς δίνουνε θετικὰ στοιχεῖα. Ἐνα ὅμως βγαίνει σπουδαῖο κι' ἀληθινό, πῶς οἱ Ἀρβανῖτες εἶχαν ἀποφασίσει νὰ κάμουν τὸ Μοριά πατρίδα τους, καὶ βαλθῆκανε συστηματικὰ στὴν ἀρπαγὴ τῆς γῆς τῶν Τούρκων καὶ τῶν χριστιανῶν μὲ μέσα πότε τῆς βίας καὶ πότε τοῦ ὑποουλίου ἐκβιασμοῦ, δηλ. μὲ τὰ περίφημα χρεωστικὰ ὁμόλογα. Οἱ Μοραῖτες γραφιάδες, ἀντὶ νὰ μᾶς δώσουν περιστατικὰ περιεργα τῆς Ἀρβανίτικης τυραννίας, ἀρέσκονται περισσότερο νὰ μᾶς παραστήσουν τῆς ντόπιας Κλεφτουριᾶς τὸν πολλαπλασιασμό, ποῦ ἔφτασε κατὰ τὸ Φραντζῆ (τ. Α', σελ. 23,) σὲ 5 χιλιάδες ¹⁾. Ὁ Φραντζῆς πρῶτο βάνει στὴ σειρά τὸν Παναγιώταρο ἀπὸ τοὺς Κλέφτες· κι' αὐτὸς ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι δὲν κάταν τίποτ' ἄλλο, παρὰ κυνηγούσανε καὶ σφάζαν ὅσους μπορούσαν ἀπὸ τοὺς Ἀρβανιτάδες. Ἔρχεται ὅμως ἡ ἀπορία πῶς, ἀφοῦ καὶ τοὺς ξένους Ἀρβανιτάδες καὶ τοὺς ντόπιους Τούρκους — λοιπὸν τοὺς Μπαρδουνιώτες — ὁ Παναγιώταρος «ἀκαταπαύστως ἠφάνιζε», κι' ἂν βρισκόντανε κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς νὰ τοῦ ἀντισταθῶνε, σὰν Κύκλωπας τοὺς κουβαλοῦσε στοὺς πύργους του κι' ἐκεῖ σὰ θεοῖο τοὺς ξέκανε ²⁾, πῶς, ἅμα ἄρχισε ὁ κατατρεγμὸς τῶν Ἀρβανιτῶν, ὁ Παναγιώταρος δὲν κουνήθηκε ἀπὸ τοὺς πύργους του νὰ βοηθήσῃ τὴν ἄλλη Κλεφτουριά, μὰ στάθηκε ἀμέτοχος ξαγναντευτής· καὶ πρὶν ὅμως ἀπὸ τὸν κατατρεγμὸ, ὅσα χρόνια χρημάτισε Κλέφτης μέσα ἀπὸ τὴ Μάνη γείτονας καὶ τῶν Μπαρδουνιωτῶν, πῶς ἦταν ἀνεχτὸς ἀπὸ τοὺς Μπαρδουνιώτες; Ἦταν αὐτοί, καὶ στὰ ἦθη καὶ στὸν πολεμικὸ τους χαραχτήρα, ἀπαράλλαχοι Μανιάτες, καὶ μὲ τοὺς Μανιάτες χριστιανοὺς γειτόνους πάντα τὰ εἶχανε καλά. Τὸ ἴδιο λοιπὸν ἔκανε κι' ὁ Παναγιώταρος, δηλ. καὶ μὲ τοὺς Ἀρβανῖτες καὶ μὲ τοὺς Μπαρδουνιώτες δὲ μάλλωνε ποτέ. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους πάλι Κλέφτες τοῦ Μοριά ὁ Α. Φραντζῆς, μιὰν ὄρισμένη πράξη ἐχτρικὴ κατὰ τῶν Ἀρβανιτῶν τὴν ἀποδίνει τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, κι' αὐτὴ εἶναι ὁ φόνος τοῦ Μέντζ-Ἀράπη, ἐπικίντνου μπουλούκμπαση τῆς Κόρινθος. Ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Φ. (τ. Α', σ. 25) ὁ φόνος αὐτὸς γίνηκε μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ πλούσιου Σπαῆ τῆς Κόρινθος Χαλὶμπη, ποῦ θὰ πῆ ὁ Κωστ. Κολοκοτρώνης εἶτανε Καπόμπασης ἐκεῖ, τέσσερα χρόνια μάλιστα, καθὼς σημείωσα σ' ἄλλη σελίδα τῆς μελέτης. Προσθέτω πῶς, ὕστερα ἀπ' αὐτὸν τὸ φόνον, ὁ Κωσταντῆς ἔφυγε στὴ Μάνη (Μ. Οἰκονόμου σελ. 37). Ἀναφέρει ὕστερα ὁ Φραντζῆς κι' ἄλλους φόνους Ἀρβανιτῶν ἀπὸ τὸν ἴδιον Κωσταντῆ ³⁾, τὸν Κόλια Πλαπούτα κλπ. Ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης ἦταν ἀληθινὸς Κλέφτης, καὶ βέβαια θὰ σκό-

1) Ὁ Φραντζῆς μᾶς δίνει καὶ πλούσιον κατάλογο τῶν Κλεφτῶν καπεταναίων (Α', σελ. 23—24).

2) Ὑποθέτω πῶς ζητοῦσε ξαγορά, κι' ἅμα δὲν τὴ λάβαινε, θανάτωνε τοὺς σκλάβους.

3) Ὁ Γενναῖος Θ. Κολοκοτρώνης γιὰ νὰ πιστοποιήσῃ τοῦ Κωσταντῆ τὰ μὲ σημαία ἀνεμισμένη κατορθώματα, προσθέτει κ' ἓνα ψεύτικο τραγοῦδι («Ἑλλην. Ὑπομνήματα», 1856, σελ. 625).

τώσε Ἀρβανιτάδες, ὅπως γράφει κι' ὁ Φραντζῆς. Ὅμως ἐνὸς μοναχὰ Ἀρβανίτη μπουλούκμπαση, δηλ. ἀποσπασματάρχη τῆς ἀταχτῆς χωροφυλακῆς, ὁ φόνος ἀπὸ ληστὴ ἀποκηρυγμένο, θὰ σήκωνε ὅλον τὸ Μοριά στὸ ποδάρι· καὶ στὴ Ρούμελη τὸ ἴδιο γινότανε· τοῦ Βεληγκέκα ὁ φόνος στοίχισε τὴ ζωὴ τοῦ Κατσαντώνη. Ἀφοῦ ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης φαίνεται ἔτσι θανάσιμος ἐχτρός τῶν Ἀρβανιτῶν, ἀπορεῖ κανεὶς πῶς στὴν καταστροφὴ τους, 1779, δὲ φαίνεται καθόλου νὰ λαβαίνει μέρος, καθὼς θὰ δῆτε πειδ κάτω. Τὴν ἐξήγησιν θὰ τὴ βροῖτε ἐκεῖ. Φτάνει ἔδω νὰ πῶ δυὸ λόγια· ὁ Κωσταντῆς ἦταν ἀχώριστος σύντροφος τοῦ Παναγιώταρου. Ὅσο γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα—ποῦ φαίνεται κι' αὐτὸς νὰ σκοτώνῃ Ἀρβανιτάδες—ἀρχίζοντας ὁ γενικὸς κατατρεγμὸς τους, μὲ τοῦ Χασάν-πασσᾶ τὸ φτάσιμο, ὁ Κόλιας φαίνεται Κάπος στὴν Καρύταινα· λοιπὸν παρουσιάζεται καὶ προσκυνάει τὸν Καπετάν-πασσᾶ—ποῦ θὰ πῆ, δὲ φοβώτανε νὰ παρουσιαστῇ—καὶ λαβαίνει μέρος στὴν καταστροφὴ τους, καὶ συχωρεμένος ξαναμένει Κάπος στὴν Καρύταινα.

Ὅπως καὶ νᾶναι, ἀναφορικὰ μὲ 4—5 χιλ. Κλέφτες, τὰ καμώματά τους τὰ πολεμικὰ, ὅσα ὁ Φραντζῆς μονάχος ἀναφέρει, εἶναι πολὺ φτωχικὰ· πρώτη εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπορία καὶ δεύτερη: Τραγοῦδιὰ τους δὲ σωθῆκαν ἄλλα παρὰ τοῦ Μέντζ-Ἀράπη ἓνα καὶ μοναχό, κι' αὐτὸ ὑποφτο, πολὺ πεζὸ (τόχει ὁ Φραντζῆς τ. Α', σελ. 25 σημ.). Ἄλλοιως δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ φτωχικὴ ἐμφάνισιν τῆς Κλεφτουριᾶς κατὰ τὴν Ἀρβανίτικην περίοδον, 1770—1779, παρὰ ἀπὸ τὴ βαρεῖα τυραννία ποὺ εἶχαν ἐπιβάλλει οἱ Ἀρβανῖτες. Ἡ τυραννία αὐτὴ ποὺ γέννησε τὴν Κλεφτουριά, ἡ ἴδια δὲν τὴν ἄφινε νὰ ξεμυτίσῃ, μὰ ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Φραντζῆς κι' ἄλλοι, 4—5 χιλ., εἶναι ἀριθμὸς ἀφάνταστα παραφορτωμένος. Τόσες χιλιάδες Κλέφτες ἦταν ἀδύνατο φυσικὰ νὰ ζήσουν ἀπάνου στὸν ἡμερο Μοριά, πυκνὰ κατοικημένον ἀπὸ ντόπιους Τούρκους καὶ βαριά ἀλυσσοδεμένον ἀπὸ τόσες χιλ. Ἀρβανῖτες. Γιὰ τὸν ἀριθμὸν τους γράφει κι' ὁ Κ. Ι. Φλέσσας (σελ. 28), κ' ἔννοεῖ ὅχι Κλέφτες καθαροὺς ἀλλὰ ἄντρες ἀρματωμένους, ὅσους μπορούσε νὰ βγάλῃ ὅλος ὁ Μοριάς, βάνοντας μέσα καὶ τὴ Μάνη, ποὺ ἦταν ὅλη ἀρματωμένη: «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐκ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν τῆς Τριπόλεως δὲν ἠδύναντο νὰ συναθροισθῶσι πλέον τῶν 2 χιλιάδων Ἑλλήνων, πολὺ δὲ μᾶλλον Κλεπτῶν ¹⁾, καὶ μάλιστα ἐκ μόνων τῶν ἐπαρχιῶν Γόρτυνος, Ἀρκαδίας καὶ Κορινθίας, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχον ἔνοπλοι Ἕλληνες ἐν τοῖς νομοῖς Μεσσηνίας, Λακωνίας καὶ Ἀρκαδίας ²⁾ πλέον τῶν 6 καὶ 7 χιλιάδων Ἑλλήνων. Κλέπται τότε ὑπῆρχον ὀλίγιστοι, καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἐπολλαπλασιάσθη ἀπὸ τοῦ 1772 μέχρι τοῦ 1805. Τῶν Κλεπτῶν κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα ἐξεῖχεν ὁ ἐκ Καστανίτης τῆς Σπάρτης Παναγιώταρος, παρ' ὃ εὔρεν ἄσυλον ὁ Κωνσταντῖνος Κολοκοτρώνης». Ὁ Φλέσσας, σὰ μεσηβρινὸς Μοραῖτης, φαντάζεται τοὺς ἀρματωμένους τοῦ Μ. Μοριά πειδ πολλοὺς ἀπὸ τὸν ἄλλο Μοριά τῶν τριῶν βουνίσσιων ἐπαρχιῶν. Οἱ ἀρματωμένοι τοῦ Μοριά στὸ σύνολο μπορεῖ νὰ ἦτανε καὶ

1) Ὁ συγγρ. θέλει νὰ πῆ «πολὺ λιγώτερο».

2) Τριφυλίας (Ἀρκαδίας).

περισσότεροι, σὲ τόπο χτηνοτροφικό, σὲ τόπο μ' ἄφτονο κυνήγι, σὲ λαὸ τέλος τόσο ζωηρό, πού ξέρει ἀντρικά νὰ περασπίζεται τὰ ὑλικά του συμφέροντα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Κλεφτῶν μιᾶς ἐπαρχίας, ἢ μιᾶς περιφέρειας μεγαλύτερης, δὲ λογαριάζεται εὐκόλα, παρὰ ἐκεῖ πού ὑπάρχει τάξη διοικητική. Κλεφτουριά μὲ παράδοση πολεμική, μ' εὐκόλα τὰ μέσα τῆς συντήρησής της, μὲ καταφύγια βουνίσια ἀζύγωτα, καὶ μὲ πόρους τῆς ζωῆς εὐκόλους, πού νὰ μὴν ἀναγκάζουνε τὸν Κλέφτη νὰ κατεβαίνει στὸν κάμπο, ὅπου ἀργὰ ἢ γλήγορα βρῖσκει τὸν τάφο του, τέτοια Κλεφτουριά δὲ μορφοῦσε οὔτε νὰ μορφωθῆ σὲ δέκα χρόνια οὔτε καὶ νὰ διατηρηθῆ ἀνάμεσα σὲ πληθυσμὸ τόσο πυκνὸ καὶ σὲ τόπο τόσο ἀπὸ τὴ φύση σκηματισμένον ἡμερο. Ὅσο γιὰ τ' ἄλλο πού λέει ὁ Φλέσσας, πὼς οἱ Κλέφτες γίνανε πολλοὶ ἀπὸ τὰ 1772—1805, θὰ δῆτε, τέλη τοῦ 1805, πού ἄρχισε ὁ γενικὸς κατατρεγμὸς τους, πὼς βρεθῆκαν ὄλοι-ὄλοι 150, καὶ τόσοι χαλαστήκαν.

Ἀρβανιτῶν χαλασμὸς, 1779.— Ὁ τόσο καλὰ πληροφορημένος Leake γράφει στὸ ταξίδι του (τ. Α', σ. 208): «Οἱ Ἀρβανίτες πού μπήκανε στὸ Μοριά ἦτανε, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Χασάν-μπεη, ὡς 15 χιλ.¹), μὰ καὶ οἱ ἴδιοι ἦταν ἀνήσυχοι γιὰ τὸ μεγάλον ἀριθμὸ τῶν ἄλλων πατριωτῶν τους, πού ἐρχόνταν ἀπὸ πίσω νὰ λάβουνε μέρος στὴν ἀρπαγῆ, καὶ μὲ τὴν ἀνησυχία τους αὐτὴ καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ μὴ δεχθοῦν ἄλλους—μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τῆς κυβέρνησης—εἶχανε τοποθετήσῃ δύναμη στὸν Ἰσθμὸ γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ αὐτοὺς τοὺς ἄλλους νὰ μπαίνουν. Ἀφοῦ ὑπογράφηκε εἰρήνη μὲ τὴ Ρωσσία, οἱ Ἀρβανίτες λάβανε προσταγὰς νὰ φύγουν, ὅμως τὰ Σουλτανικὰ φερμάνια τ' ἀπαντᾶ δὲν εἶχαν κανένα ἀποτελεσμα. Τότε στάλθηκε ὁ Χασάν-μπεη, κί' ἀπάνου ἀπ' αὐτὸν ὁ Καπετάν-πασσᾶς²). Μετὰ τὴν καταστροφή τους, ἄλλοι καταφύγανε στοὺς Λαλιῶτες, ἄλλοι στοὺς Μπαρδουνιῶτες Τούρκους, καὶ λίγοι γυρῖσανε στὸν τόπο τους». Ὁ Finlay (τόμ. τῆς Τουρκοκρ. ἐκδ. α', σελ. 323) βεβαιώνει πὼς τῆς ἀταξίας στὸ Μοριά τῆς ἔκαναν Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ μαζί Ἀρβανίτες, κ' ἴσως μ' αὐτὸ θέλει νὰ πῆ πὼς στὴν εἰσβολὴ ἀκολούθησε καὶ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιά, οἱ περίφημοι καθολικοὶ Ἀρβανίτες Μιρντίτ, μὰ ἴσως κί' ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ Τσάμηδες κλπ.

Ἐδῶ καὶ πάλι κρίνω καλὸ νὰ δανειστῶ πολὺτιμη περιγραφή ἀπὸ τὰ σημεῖα τοῦ Ρήγα Παλαμίδη: «Ἀφοῦ δὲ ἐγινάν παραπόνα ἐπὶ Ἀλβανῶν, ἐστάλη Σερασκέρης, ὅστις ἔμεινε ἕως τὰ 1774 καὶ ἀνεχώρησεν. Τότε δὲ ἐγινεν λόγος περὶ πασσᾶ διὰ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Τρίπολιν καὶ εἰσηκούσθη, ἀλλὰ μεταβὰς ἐγινεν ὡς ὑποχείριος τῶν Ἀλβανῶν, μηδὲν σημαίνων, καὶ ὄλαι αἱ

1) Ὁ Finlay (Ἰστ. Ἑλλν. Ἐπαν. ἐκδ. β', Α', σελ. 256) γράφει πὼς 6 χιλ. ἦταν ἢ πρωτοφυλακὴ πού μπήκε στὴν Τριπολιτσία, ἐνῶ ὁ Ψαρὸς συγκέντρωνε τοὺς Ἑλληνοφρασσοὺς νὰ ἐπιτεθῆ τῆς χώρας. Ὁ Φραντζῆς τοὺς ἀνεβάξει ὄλους, ὅσοι ἦρθαν κατὰ διαλείμματα, 60 χιλ. (Α', σ. 11).

2) Τὸ Χασάν-μπεη, γενναῖο ναυτικὸ, θὰ τονε δῆτε παρακάτω στὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Μάνης, 1801.

ἐξουσία ἦτον εἰς Ἀλβανοὺς συγκεντρωμένους εἰς Τριπολιτζάν¹). Οἱ Ἀλβανοὶ ἐπῆραν πολλοὺς αἰχμαλώτους εἰς τὰ 1769 καὶ 70, καθ' οὓς χρόνους διετηρεῖτο ἡ ἀνησυχία εἰς Πελοπόννησον, πλῆθος δὲ ἐφυγον, καὶ μάλιστα εἰς Ἀνατολήν. Τῶν καταχρήσεων πολλαπλασιασθέντων καὶ ἐπεκταθέντων καὶ εἰς Τούρκους καὶ χριστιανούς, ἐξῆλθεν εἰς τὰ 1780 (γρ. 1779) ὁ καπουτάν Χασάν-πασσᾶς Μουστακάς, ὁ μὲν χονδρὸς στόλος εἰς Ναύπλιον²) εἰς τὰς 22 Ἀπριλίου ἦλθεν εἰς Τζεχριές³) μὲ τὴν ψιλὴν φλότταν ὁ δραγουμᾶνος Μαυρογένης, προσκαλῶν διὰ προκηρύξεων τοὺς καπεταναίους κλέπτας νὰ ἔλθουν νὰ προσκυνήσουν, καὶ τοὺς ἔδιδε ἀνὰ 25 πολιτικά, ἕνα φέσι καὶ ἕνα μπινίσι. Ὁ δὲ Καπουτάν πασσᾶς εἰς τὰς 10 Μαΐου εἰς Κόρινθον διὰ ξηρᾶς μὲ 10—15 χιλδ., οἱ περισσότεροι ντελῆδες καὶ χάττι⁴), Τούρκοι, Ρωμαῖοι νὰ κατατρέξουν τοὺς Ἀλβανούς.—Κλέπται πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἦτον πολλοί, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν ἐβγήκαν πολλοί.—Ἀπὸ τὴν Κόρινθον ἔστειλεν ὁ Καπουτάν πασσᾶς μπουγιουρδὶ εἰς τοὺς Ἀλβανούς εἰς Τρίπολιν διὰ νὰ ἔλθουν νὰ προσκυνήσουν· αὐτοὶ δ' ἀπεκρίθησαν ὅτι βόλια καὶ μαπαρούτια ἔχουν. Συγχρόνως δὲ ἔδωσε καὶ προσταγὴν...(μια λέξη δυσανάγν.) ὅτι, ὅπου καὶ ἂν εὑρεθοῦν Ἀλβανοί, νὰ τοὺς φέρον ζωντανούς ἢ σκοτωμένους, 5 πολιτικά τὸ κεφάλι καὶ 20 τοὺς ζωντανούς· καὶ οὕτως ἤρχισαν σωρηδὸν νὰ φέρουν ἐκ τῶν πέριξ ζωντανούς καὶ κεφάλια. Τοὺς ζωντανούς τοὺς ἐσκοτώναν κάτωθεν καὶ πλησίον τοῦ φρουρίου καὶ τοὺς ἔρριπτον εἰς τὴν ἐκεῖ ἀπέναντι σπηλιὰν εἰς Καρασόγλου... (ὄχτῶ λέξεις δυσανάγν.). Μετὰ ταῦτα, ἀπὸ 15 ἡμέρας, ἐμίσευσε μὲ τὸ στρατεῦμα δι' Ἄργος, καὶ ἐκεῖθεν πάλιν τοὺς ἔστειλεν μπουγιουρδὶ διὰ νὰ ὑπάγουν νὰ προσκυνήσουν, καὶ πάλιν αὐτοὶ ἀπεκρίθησαν τὰ αὐτά. Οὕτω λοιπὸν Τούρκοι καὶ Ρωμαῖοι συνέδραμον μαζί καὶ ἐπῆγαν εἰς Τρίπολιν, ὅπου ἐσυγκεντρώθησαν οἱ Ἀλβανοὶ—ἐκτὸς τῶν ὅσων ἐκρύφθησαν εἰς βαγένια, ὑπόγεια καὶ λοιπὰ—τοὺς ὁποίους τοὺς ἐθανάτωσε, καὶ ἐγινεν ὁ πύργος μὲ τὰ κεφάλια τους. Οἱ λοιποὶ ἐφυγαν *χωρὶς νὰ ρίψουν τουφέκι* διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Σκοτεινῆς καὶ τῶν Πορτῶν⁵) καὶ ἐκατέβησαν εἰς τὸν κάμπον τῆς Βόχας, καὶ κατόπιν τοὺς ἤφερναν κυνηγῶντας μὲ τοὺς ράβδους οἱ ποιμένες καὶ λοιποὶ, καὶ ἐθανάτω-

1) Ἐμβῆκαν εἰς Πελοπόν. ἕως 18 χιλ. ἀπὸ τὸ Δερβένι, καὶ πρὶν ἕνα μῆνα ἄλλαι 26 χιλ. (σ. 6;) συγκεντρωθέντες εἰς Τρίπολιν καὶ ἐκεῖθεν διασπαρέντες εἰς ὄλας τὰς ἐπαρχίας, ἐκτὸς τῆς Μάνης, θυσιάζοντες καὶ αἰχμαλωτίζοντες, ἦλθον δὲ ἀφοῦ ὁ πρίγκηψ ὠπισθοδρόμησεν. Ὁ Πασσᾶς ὅμως τῆς Τριπολιτζᾶς, ἅμα ἐξεργάγη ἢ ἐπανάστασις, μετετέθη εἰς Ναύπλιον κατὰ διαταγὴν ἀνωτέραν» (σημ. Ρ. Παλ.). Ἀπ' αὐτὰ βγαίνει πὼς ἅμα ξέσπασε τὸ κίνημα τοῦ Ὁρλώφ, ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριά κλείστηκε στ' Ἀνάπλι, κἀνοντάς το προσωρινὴ καθέδρα του, ὅπως ἦτανε παλιότερα. Μετὰ τὴν καταστολὴ στάλθηκε σερασκέρης νὰ ὀργανώσῃ τὸ Μοριά, κ' ἔμειν' ἐκεῖ ὡς τὰ 1774. Τότε ζήτησε ὁ παλιὸς πασσᾶς νὰ γυρῖσῃ ἀπὸ τ' Ἀνάπλι στὴν Τριπολιτσία, κἀνοντάς τὴν πάλι καθέδρα του. Καὶ γύρισε, ἀλλὰ γίνηκε δούλος τῶν Ἀρβανιτῶν.

2) Λιμάνι στὸν Ἰσθμὸ ΝΑ., πρὸς τὸ Σαρωνικόν.

3) Καὶ μὲ χάττι=φερμάνι ἰδιόχειρο τοῦ Σουλτάνου.

4) «Ἀνωθεν τοῦ σπηλαίου Ρέντη», φράση σβυσμένη ἀπὸ τὸ Ρ. Παλαμίδη.

5) Δρόμος πρὸς τὴ Στυμφαλία.

ναν ἀπ' αὐτοὺς χωρὶς νὰ γυρίσουν καὶ ρίψουν ντουφέκι(δέκα λέξεις δυσανάγν.). Ἐφθάσαν εἰς Περιγιάλι, καὶ ἔπασαν τὰ μπρούμυτα εἰς τὸ νερόν.— Μία γαλιόττα ὀθωμανική, ὅπου εἶχε σελιανέ¹⁾, ὁ Μπεκίρ καπετάνιος, τοὺς ἔκανονοβόλησε καὶ ἐκινήθησαν χωρὶς νὰ σταθοῦν οὐδὲ μισήν ὥραν, καὶ πάλιν εἰς Μπουρικλί ἔκαμαν τὸ αὐτὸ καὶ ἡ γαλιόττα τὸ αὐτό, καὶ ἀνεχώρησαν διὰ τῶν Δερβενίων ἄλλοι εἰς τὰ ἔδω καὶ ἄλλοι εἰς τὰ ἐκεῖ. Περὶ τὰς 10 τῆς ἡμέρας ἐφθάσεν ὁ Ἀλήμπεης... (κενὸν δυὸ λέξεων) κεχαγιᾶς τοῦ Καπετὰν πασσᾶ με 5 χιλδ. δελήδες καὶ ἔπασε κατόπιν, ἀλλὰ σταματήσας εἰς Κόρινθον διὰ νὰ περιποιηθῆ τὰ ζῶα του, αὐτοὶ ἐπροχώρησαν εἰς τὰ Δερβένια, καὶ οἱ Δερβενωχοῦνται τοὺς ἔκαμαν τόπον ἀφήσαντες τὰ Δερβένια εὐκαιρα, καὶ ἔπασαν τὸ Καντήλι καὶ Καρούδι, ὄντα πλέον δυνατὰ μέρη, καὶ ἐκεῖ ἔγινεν ὁ μέγας θρηῆνος, καὶ ἐβάσταξαν τοὺς χασνέδες (οἱ ὅποιοι εἶχον εἰς Τριπολιτζάν συνάξει τὰ χρήματά τους, βάνων ὁ καθένας τὸ μπουλετί του, ὅπου ἂν αὐτὸς χαθῆ νὰ τὰ λάβῃ ἡ οἰκογένειά του. Ἐκ τούτου ἐπλούτισε ὁ εἰς Καλάβρυτα Μουρογιάννης, πρὸς τὸν ὅποιον ἀφῆσεν ὁ ἐκεῖ Μουροκαλέμης (: τὴν κατάστασίν του²⁾), καὶ ἐγλύτωσαν μόνον 700, καὶ εἰς τὸ Δαδί ὡς Δερβενωχώρι ἐκτύπησαν οἱ Δαδιῶται, καὶ ἐγλύτωσαν μόνον 200».

«Ὅσοι Ἀρβανῖται Τοῦρκοι ἢ Ρωμαῖοι³⁾ εὐρέθησαν εἰς τε τὰ φρούρια καὶ ἀλλαγῶ ἀπὸ χρόνου πολλοῦ—ἦτον ὑπανδρευμένοι, με ἐπιχειρήσεις, καὶ τινες καὶ γιανιτζᾶροι—τοὺς ἐθανάτωσαν ὅλους. Εἰς τὸ Ναύπλιον πολλοὺς ἐκ τῶν τοιούτων Ἀλβανῶν καὶ ἐντοπιῶν καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη ὁ πασσᾶς τοὺς εἶχεν εἰς τὰ κάτεργα καὶ τοὺς μετεχειρίσθη.... (δυσανάγν.), καὶ τοὺς μετέφερε μαζί του».

Τὸ κήρυγμα τοῦ τρομεροῦ Γαζῆ Χασάν-πασσᾶ, δοξασμένου ἀπὸ τὴ ναυμαχία τοῦ Τσεσμέ, τὴ νίκη του στὴ Λήμνο καὶ τόσα ἄλλα του κατορθώματα, ἀντιλάλησε σ' ὅλο τὸν κόσμον τὸ χριστιανικό. Ἐνα χειρόγρ. σημεῖωμα σὲ βιβλίον γράφει: «Ἔτος 1779. Ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἦταν μίαν φορὰν ἀπὸ ἔλεγαν, ἀπὸ εἶπεν ὁ πασιᾶς, ὅπου ἔγλεπαν Ἀρβανίτη νὰ τὸν βαροῦνε»⁴⁾. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ κάποιου ἀγνωστοῦ Ἑλληνα, πὸν παραστάθηκε στὰ τραγικὰ ἐκεῖνα περιστατικά, καὶ τὴν ἀναφέρει ὁ Γάλλος περιηγητὴς Castellan στὸ ταξίδι του, 1797, ἀρκετὰ περίεργα ἔχει κανεὶς νὰ μάθῃ⁵⁾: «Ὁ Τοῦρκος ναύαρχος, ἀφοῦ διέταξε τὴν ἐπιτραπεῖσαν αὐτῷ μοῖραν τοῦ στόλου νὰ κατευθυνθῆ εἰς Ναύπλιον, ἀπέστειλε δ' ἑλαφρά τινα πλοῖα νὰ ἐπιτηρῶσι παραπλέοντα τὸν κόλπον τῆς Ναυπάκτου, τεθεῖς αὐτὸς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ κατήρχετο διὰ ξηρᾶς, στρατολογήσας καθ' ὁδὸν καὶ οὐ σμικρὸν ἀριθμὸν νεοσυλλέκτων καθ'

1) Τουρκ. σιλᾶχ-χανέ=ὄπλοστάσιο.

2) Ντερβένια καὶ Ντερβενωχοῦντες εἶναι τὰ Μεγάλα Ντερβένια, ἔξω ἀπὸ τὸν Ἰσθμό, καὶ οἱ χριστιανοὶ Ἀρματωλοὶ ποῦ τὰ φυλάγανε.—«Μπουλετιά» εἶναι τὰ περίφημα χρεωστικά δμόλογα, ποῦ ἐκβιάζαν οἱ Ἀρβανῖτες ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ τοῦ Μοριά.

3) Μουσουλμᾶνοι ἢ χριστιανοὶ ντόπιοι συντρόφοι τῶν Ἀρβανιτῶν.

4) «Νέος Ἑλληνομν.» ΓΣ—1922, σελ. 420.

5) Ἡμερολ. Σκόκου, 1901, σελ. 231.

ἄπασαν τὴν Ρούμελην. Ἀφικόμενος εἰς Κόρινθον, διεκήρυξε γενικὴν ἀμνηστειάν εἰς τοὺς Ἕλληνας, οὐς ἐκάλεσε νὰ ἐξοπλισθῶσι πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἐστιῶν αὐτῶν κατὰ τῶν βιαιοπραγιῶν τῶν ἐπιδρομῶν. Ἐκεῖθεν διελθὼν τὰ στενά (τῶν Δερβενακίων) κατήλθεν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄργου, ὅπου καὶ ἐστρατοπέδευσεν. Ἐντεῦθεν ὁ Καπετὰν Πασᾶς ἐπέταξε τοῖς Ἀλβανοῖς νὰ κενώσωσι τὴν Πελοπόννησον ἀμελητεῖ ἐπανερχόμενοι εἰς τὰς ἑαυτῶν ἐστίας, ὑπέσχετο δ' αὐτοῖς ἐλευθέραν τὴν διόδον καὶ τὴν πληρωμὴν τῶν δικαίων ἀπαιτήσεων αὐτῶν. Οἱ ἐπιδρομεῖς ἐκ δύο φυλῶν ἀποτελούμενοι, τῶν Τζάμηδων καὶ Μπεκιάρηδων¹⁾, διέστησαν τούτων οἱ πρῶτοι ἀποδεχθέντες διὰ συνθήκης τοὺς ὅρους τοῦ Καπετὰν-Πασσᾶ ἀπεχώρησαν ἡσυχῶς εἰς τὴν πατρῶαν γῆν· οἱ Μπεκιάρηδες ὅμως, ἀνερχόμενοι εἰς ἑπτὰ περίπου χιλιάδας ἀνδρας, ὑπολαβόντες ὅτι αἱ δυνάμεις, ἃς διέθετεν ὁ Καπετὰν-Πασσᾶς, δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς ὅπως ἐκβιάσωσιν αὐτοὺς νὰ ἐξέλθωσι τῆς Πελοποννήσου, ἠρνήθησαν νὰ ὑποταχθῶσι καὶ συγκεντρωθέντες περιεχαρᾶκώθησαν ἐν Τριπολιτσᾷ²⁾.

Περίεργα εἶναι τὰ περιστατικά τῶν Ἀρβανιτῶν ποῦ γυρίζανε στὸν τόπον τους καὶ τὰ κακὰ ποῦ κάνανε στὸ δρόμο, μὰ ἔδω δὲν ὑπάρχει πολὺς τόπος γι' αὐτά. Κι' ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι περνώντας κι' ἀπὸ τὴν Ἄρτα—αὐτὸς ἦταν ὁ ἕνας δρόμος τῆς φυγῆς τους—πράξανε μὰ καὶ πάθανε πολλὰ κακὰ. Ὁ Ἄγγλος Hobhouse (στὸ ταξίδι του τ. Α', σελ. 480) γράφει πῶς πολλὰ πάθαν ἀπὸ τοὺς χωριάτες τῶν Μεγάλων Ντερβενιῶν, ἀκόμα κι' ἀπὸ τοὺς καλόγερους τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀη-Μελέτη, στὸ δρόμο πρὸς τὴ Θήβα. Τὰ ἴδια πάθανε, μὰ καὶ κάμανε τὰ ἴδια, περνώντας ἀπὸ τὸ Ταλάντι, καὶ στὴ Θεσσαλία χειρότερα. Βάνω ἔδωπέρα δραματικὴ περιγραφή ἀπὸ βιβλίον ποῦ τ' ἀνάφερα πειὸ πᾶνον («Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου κλπ». Ε', σελ. 263. Πρὸβ. καὶ Δ', σελ. 317): «Οἱ Ἀρβανῖται ὅπου ἀπέμειναν εἰς τὸν Μορέα, με κάθε παραμικρὰν πρόφασιν ἔγδυναν καὶ ἐθανάτωναν τοὺς δυστυχεῖς χριστιανούς. Ἀπέρασαν καὶ εἰς τὸ Μισολόγγι, καὶ ἐκατάφθειραν ἐκεῖνον τὸν τόπον παίροντας ὅλα τους τὰ πράγματα, ἔπειτα ἐκατάκοψαν ὅλους ἐκείνους ὅπου ἀμαντοῦσαν ἔμπροσθέν τους, ἀνδρας, γυναῖκας καὶ παιδιά. Πρὸ τοῦ νὰ ἔλθουν εἰς τὸ Μισολόγγι ἀπέρασαν ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῆς Ἄρτης καὶ ἔκαμαν τὸ ἴδιον³⁾. Ὁ ἐξουσιαστὴς τῆς Ἄρτης ἔστειλεν εἰς τοὺς καπιτάνους τῶν Ἀρβανιτῶν κρασιά καὶ ἄλλα χαρίσματα, παρακαλῶντας τους νὰ μὴν ἀφήσουν τοὺς ἀνθρώπους των νὰ κάμουν κανένα κακὸν εἰς τὴν χώραν· ὑποσχέθησαν, ἀλλὰ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ χαλινώσουν τὴν ὁρμὴν τῆς βαρβαρότητος ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ὁ ἴδιος κόνσολος τῆς Φραντζᾶς ἠναγκάσθη νὰ κλεισθῆ εἰς τὸ σπίτι του, καὶ νὰ διαφεντευθῆ ἀπὸ μίαν ὁρμητικὴν ἔφοδον ὅπου ἔκαμαν ἐναντίον του. Ἐνα σῶμα ἄλλων 5 χι-

1) Τῆς θρησκ. αἵρεσης τῶν Μπεκτασήδων.

2) Στὴ σύντομη περιγραφὴ τῆς μάχης ποῦ ἀκολουθεῖ, ἐνῶ αὐτὸς ποῦ διηγίεται εἶναι Μοραίτης κι' αὐτόπτης, καθόλου δὲ μιλεῖ γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά. Κι' ὁ Finlay δὲν ἀναφέρει Κλέφτες, οὔτε ὁ Παλαμίδης, καθὼς εἶδατε.

3) Αὐτὸ σημαίνει, ἴσως, πῶς ἀπὸ τὸ Μοριά περάσανε με πλοῖα στὸν Ἀμπρακικό, κ' ἐκεῖθε ἀπλωθῆκαν ὡς τὸ Μεσολόγγι μαζί μ' ἄλλη βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιά.

λιάδων από αυτούς έκαμαν ένα καλόν κούρσευμα εις τὸ μέρος τοῦ ὄρους Πίνδου καὶ τῆς Θεσσαλίας· ἡ ἐρημώσις ἦτον καθολικὴ καὶ εἰς ἐκεῖνας τὰς ἐπαρχίας· οἱ τόποι ὁποῦ ἦτον σιμὰ εἰς τὴν Εὐρυπὸν ἐπαρατοῦσαν τὰς πεδιάδας καὶ ἐκατάφευγαν εἰς τὸ κάστρον τῆς νήσου, ἀκόμη καὶ οἱ Ἀθηῆνες ὑπόφεραν τὰς λεηλασίας τῶν Ἀρβανίτων».

Ἐνδιαφέρει πολὺ καὶ τὸ ζήτημα τῆς διασπορᾶς τοῦ χριστ. πληθυσμοῦ. Ἡ Μ. Ἀσία γέμισε ἀπ' αὐτούς. Τέλος, γιὰ νὰ σταματήσῃ καὶ τούτῃ ἡ πληγὴ. «ἵνα μὴ τέλειον ἐρημώσῃ τὴν γῆν ἢ τῶν Ἀλβανῶν ἀπήνεια, ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς... ἀμνηστειὰν συμπάντων τῶν κακῶν... ἀπέστειλε δὲ καὶ ὁ παναγιώτατος κύριος Θεοδόσιος νέους ἀρχιερεῖς εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου, διὰ βασιλ. γραμμάτων συνιστῶν εἰς περιποίησιν τοῦ ὑπολειφθέντος εὐσεβοῦς λαοῦ καὶ ἀξιόλογον προστασίαν καὶ ὑπεράσπισιν ἰσχυράν»¹⁾. Ἡ Ἀρβανίτικη καταστροφὴ εἶχε κι' ἄλλο ἀποτέλεσμα σημαντικόν, ὅτι ἡ Μάνη χωρίστηκε ἀπὸ τὸ Μοριά καὶ μῆκε κάτου ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Καπετάν-πασᾶ.

Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά κατὰ τὴν καταστροφὴν.—Ὁ Παλαμίδης—πιστεύω πῶς κι' ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶναι σύμφωνος μαζί μου—χαρίζει στὴν ἱστορίαν τοῦ Μοριά σπουδαῖον ἔρανο μὲ τὰ σημειώματά του. Ὡς γιὰ τὸ μέρος ποῦ λάβαν οἱ Κλέφτες στὴν καταστροφὴ γράφει, πῶς ὁ δραγουμᾶνος τοῦ στόλου Μαυρογένους φτάνοντας στὴς Κεχριές τοῦ Ἰσθμοῦ προσκάλεσε τοὺς καπεταναίους Κλέφτες νὰ πᾶνε νὰ προσκυνήσουν, καὶ τοὺς ἔδινε 25 πολίτικα, περίπου ἓνα τσεκίνι βενετσάνικο. «**Κλέπται πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως (1769) δὲν ἦτον πολλοί,** ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν ἐβγήκαν πολλοί». Αὐτὰ τὰ λίγα γράφει ὁ Ρ. Π. γιὰ τοὺς Κλέφτες. Δηλ. ἡ Μοραίτικη Κλεφτουριά πλῆθυνε κατὰ τὰ ἔντεκα χρόνια, 1769—1779. Ἡ ἐπικήρυξή ἐπειτα κάθε Ἀρβανίτη, ζωντανοῦ ἢ σκοτωμένου, σήκωσε χριστιανούς καὶ Τούρκους ντόπιους στὸ ποδάρι, κι' αὐτὴ ἔφερε τὸ μεγάλο τους χαμό, ἀφοῦ καὶ μὲ τὰ ξύλα οἱ τσοπάνηδες τοὺς κυνηγοῦσαν. Ἡ ἀντίστασή τους ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά δὲ βγαίνει νὰ ἦτανε μεγάλη ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Ρήγας, ἀπ' ὅσα γράφουν κι' ἄλλες ἀξιόπιστες πηγές. Γιὰ τὸ μέρος ὅμως ποῦ παῖξαν οἱ Κλέφτες ὁ Παλαμίδης τίποτε δὲ γράφει.

Ἔρχομαι σ' ὅσα ἔχουνε σκέψη μὲ τὸ μέρος αὐτό, ποῦ λάβαν οἱ Κλέφτες στὴ σκηνή. Θ' ἀρχίσω ἀπὸ τ' ἀκούσιμα τὰ προφορικά, πρῶτα τὰ παλιότερα, ἀφοῦ προτάξω λίγα λόγια δικά μου. Ἄν ὁ Χασάν-πασᾶς ζήτησε τὴ βοήθειαν χριστιανῶν καὶ Τούρκων χωρὶς διάκριση, δὲν τῶκαμε ἀπὸ φόβο πρὸς τὴ δύναμιν τὴν Ἀρβανίτικην, τῶκαμε γιὰτὶ οἱ Ἀρβανῖτες πάρακοῦσαν τὰ φερμάνια τὰ Σουλτάνικα, γιὰ τὴν ἀσέβεια τους στὸ ἱερὸ πρόσωπον τοῦ Σουλτάνου, τῶκαμε γιὰτὶ εἶχανε γίνει ἀβάσταχτοι πειά²⁾. Ἡ δύναμιν, ποῦ εἶχε ὁ Χασάν μαζί του, ἦταν ἡ περισσότερὴ καβαλλαρία, κι' ὅσο γιὰ τὸ κυνηγητὸ τῶν Ἀρβανι-

1) Σάθα: «Μεσαιων. Βιβλιοθ.» Γ', σελ. 286.

2) Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ γενικός «συναγεμνός» γινότανε πάντα σ' ἀνάλογες περιστάσεις.

τῶν στῆς ἐπαρχίες καὶ στὰ βουνά, αὐτὴ τὴ δουλειὰ τὴν παράτησε στὸ ντόπιον μιχτὸ πληθυσμό, κι' ἔκαμε καλά. Ἔφτανε τῶν ντόπιων τὸ μῖσος τὸ θανάσιμον στοὺς Ἀρβανῖτες, ἡ δίψα τῶν λαφύρων ποῦ ὁ Χασάν ἔλα τοὺς τὰ χάριζε—καὶ οἱ Ἀρβανῖτες εἶχανε σωρέψει πλοῦτη ἀμέτρητα, ἀφοῦ εἶχανε καλοκαθίσει πειὰ καὶ θωροῦσαν τὸ Μοριά παντοτινὴ τους διαμονή. Καὶ νᾶθελε λοιπὸν ὁ δαιμόνιος αὐτὸς Γαζής, τῶν Ρώσων ὁ νικητὴς, τῆς Τουρκιᾶς ὁ σωτήρας, ὡς χαρᾶχτηρας ὅμως, μαλακὸς στοὺς χριστιανούς—καὶ μοναχὰ σκληρὸς κι' ἀλύπτητος ἐκεῖ ποῦ ἤθελε νὰ παραδειγματίσῃ—καὶ νᾶθελε, δὲ θὰ μποροῦσε ν' ἀρνηθῆ τῶν Κλεφτῶν τὴ βοήθειαν. Τὸ φερμάνι ἀπαιτοῦσε λαϊκὸν ἔσηκωμό, γενικὸ νεφεράμι, γιὰ ν' ἀκουστῆ σ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ πατισᾶ ἢ ὀργῆ. Ἀπὸ τὸ κήρυγμα μοναχὸν καταλάβαν οἱ Ἀρβανῖτες πῶς ἦτανε χαμένοι, καὶ γι' αὐτὸ δὲν παραδεχτήκανε νὰ παραδοθῶν εἰρηνικά, ὅσες φορὲς τοὺς κάλεσε ὁ Χασάν. Ἡ ἀρνησὴ τους δὲ σήμαινε ἀντροικὴν ἀπόφασιν νὰ πολεμήσουν ὡς τὰ τελευταῖα τους, σήμαινε ἀπελπισία, γιὰτὶ καὶ νὰ παραδινόνταν ἦτανε χαμένοι. Ἡ μάχη ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά πολὺ λίγο βάσταξε, κι' ὕστερα ἀρχισε ἡ φυγὴ καὶ ἡ καταδίωξιν τοῦ λαοῦ ἀπὸ πίσω. Σὲ τέτοια μάχη, καταμεσῆς στὸν κάμπο, θὰ εἶχανε τάχα οἱ Κλέφτες τόση ἐμπιστοσύνη νὰ κατεβοῦν ἐκεῖ καὶ μέρος νὰ λάβουνε σημαντικόν; Θὰ τὸ δοῦμε αὐτὸ πειὸ κάτου. Ὁ Finlay γράφει στὴν ἱστορίαν του (τόμ. τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκδ. α', σελ. 323): «Μὲ τὴ συνειθισμένη του γοργότητα (ὁ Χασάν) προχώρησε ἀπὸ τὸ Ναύπλιο μὲ τὸ ἵππικόν. Οἱ Ἀρβανῖτες προχωρήσανε κι' αὐτοὶ ν' ἀπαντήσουν τὴ μικρὴ δύναμιν τοῦ πασᾶ, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὴ δική τους μεγαλύτερη δύναμιν καὶ τὴν παληκαριά, καὶ, στὸν κάμπο μέσα, χαλαστήκανε τέλεια ἀπὸ τὸν πεζικὸ στρατὸ καὶ τὸ κανόνι¹⁾. Ἀρχισε τὸ κυνηγητὸ ἔπειτα κλπ.... τὰ κεφάλια τῶν καπεταναίων σταλθήκανε στὴν Πόλιν, ὁ Χασάν ἔπειτα ἀποκατάστησε τὴν τάξιν σὲ λίγους μῆνες, κι' ἔτσι μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ πρόσφυγες γύρισε στὸν τόπον τους».

Ἔρχονται τώρα, σὲ χρονολογικὴ τάξιν βαλμένες, ὅσες ἀνέκδοτες γραφτὲς πηγὲς κι' ὅσες γνωστὲς τυπωμένες. Πρῶτη εἶναι τοῦ λογιώτατου καὶ κληρικῶ Διον. Πύρρου τοῦ Θεσσαλοῦ (χειρόγρ. «Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος» τ. Α', συλλογὴ Βλαχογιάννη). Ἡ περιγραφὴ του πολὺ ἀπλή, ὅπως ὅλα τὰ γραψίματά του. Ὁ Πύρρος ἔζησε κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως στὸ Μοριά, κοντὰ στοὺς Μαυρομιχαλαίους: «Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ τὸ κακὸν (σ. τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀρβανιτῶν) ἔγινε χειρόν τοῦ προτέρου, διὰ τοῦτο οἱ λαοὶ ἀπεσκίρτησαν, καὶ οἱ περισσότεροί ἐγιναν κλέπται καὶ λησταί, οἱ ὁποῖοι περιερχόμενοι εἰς τὰ ὄρη καὶ βουνά, ἐθανάτωναν ὅποιον εὗρισκον· τότε ὁ θεός, ὁ παιδεύων καὶ πάλιν ἰώμενος, εὐσπλαγχνισθεὶς ἔνευσε λογισμὸν καλὸν εἰς τὸν Σουλτάνον, καὶ παρακινήθεις ἔστειλε τὸν Χασάν πασιᾶν Μουστάκαν λεγόμενον, ἄνδρα ἀξιὸν καὶ

1) Ὁ Χασάν εἶχε στείλει ἐμπρός, φαίνεται, τὸ πεζικόν, κι' αὐτὸς ὕστερα ἀκολούθησε μὲ τὸ ἵππικόν του. Ὁ Rouqueville (στὴν ἱστορίαν του ἐκδ. α', 1825, Α', σελ. 52) γράφει πῶς ὁ Χασάν, προχώρησε νύχτα κι' ἔφτασε ξημερώνοντας μπροστὰ στὴν Τριπολιτσά, ἀμέσως τοὺς χτύπησε, τοὺς νίκησε, καὶ πρὶν βραδιάσῃ ἔστησε τὸν πύργον τῶν κεφαλιῶν, ἀπάνου ἀπὸ 4 χιλ. κεφάλια.

φιλόκαλον, διὰ νὰ κυνηγήσῃ τοὺς Ἄλβανούς καὶ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς χριστιανούς. Μόλις ὁ πασιᾶς μετὸν φίλον του ἔφθασεν εἰς Ναύπλιον, καὶ ὁ διερχομένου αὐτοῦ Μαυρογένους τὸν ἠρμήνευσε νὰ κράξῃ τοὺς κλέπτας τοῦ Μορέως νὰ τοὺς τάξῃ τὴν ἐλευθερίαν τους, καὶ οὕτως ἐκείνοι ἀπὸ τὸ ἐν μέρος, ὁ πασιᾶς ἀπὸ τὸ ἄλλο μετὸς Τούρκους καὶ ὑπηκόους νὰ κυνηγήσωσι τοὺς Ἀρβανίτας, τὸ ὁποῖον καὶ ἔγινεν. Ἐπειδὴ καὶ ἐνωθέντες οἱ χριστιανοὶ μετὸς βασιλικῶν Τούρκους καὶ μετὸς κλέπτας, ἐβίασαν τοὺς Ἄλβανούς νὰ ἀναχωρήσωσιν· αὐτοὶ δὲ συναχθέντες εἰς τὴν Τρίπολιν ἐτοιμάζοντο εἰς πόλεμον, πλὴν πολεμήσαντες ὀλίγον, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, καὶ ἐλθόντες ὅλοι εἰς τὴν Δαβιὰν χωρίον ἐκρότησαν ἄλλην μάχην, πλὴν . . . νικηθέντες ἐτράπησαν εἰς φυγὴν καὶ οἱ περισσότεροι ἐκείνων ἐθανατώθησαν. Ἐπειτα ὁ τροπαιοῦχος Χασάν-πασιᾶς, διὰ νὰ δείξῃ τὴν δόξαν του, ἐσύναξεν πολλὰς κεφαλὰς ἐκείνων τῶν Ἄλβανῶν, καὶ τὰς ἔφερεν εἰς τὴν Τρίπολιν, μετὰ τὰς ὁποίας ἔπειτα ἐκεῖ ἔκτισε δύο πύργους μεγάλους πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου ἦτον οἱ οἶκοι τοῦ κατὰ καιρὸν πασιᾶ τοῦ Μορέως· οἱ πύργοι οὗτοι δὲν εἶναι πολλοὶ χρόνοι ἀφοῦ ἐχαλάσθησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους».

Ὁ Πύργος, καθὼς εἶδατε, μᾶς παραδίδει τ' ἄκουσμα ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ τὸν τοπικόν, μὰ τόσο φυσικὸν ἐγωϊσμό, ποῦ περὶ κάτου θὰ τονε δῆτε νὰ φτάνῃ στὸ κορυφώμα του. Ὁ γιατρὸς Πύργας, Τριπολιτσιώτης, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ λαϊκὰ ἔργα του («Παράφοιβος» σελ. 165) κάνει λόγο ἀόριστο πῶς οἱ Τούρκοι ζήτησαν τὴ βοήθεια τῶν Κλεφτῶν, καὶ ὕστερα προσθέτει αὐτὰ τὰ περίεργα καὶ σπουδαῖα, ποῦ εἶναι ἡ στοματικὴ παράδοση τῆς Τριπολιτσᾶς: «Ἡ μεγάλη καταστροφὴ τούτων ἐγένετο πρὸς τὰ ἔξω τῆς Τριπόλεως ἀπὸ Ἀγίου Νικολάου μέχρι τῆς Πηγῆς, ὅπου ὑπῆρχε τότε πυκνότερον μέγα δάσος ἀπὸ Ἀγίου Ἀθανασίου, Ἀγίου Νικολάου μέχρι τῶν παρακειμένων ὄρεων· οἱ Ἄλβανοὶ καταδιωκόμενοι κατέφυγον εἰς τὸ δάσος· τότε ἔθεντο οἱ καταδιώκται αὐτῶν πῦρ καὶ ἐφόνευσαν σχεδὸν πάντας· τοῦτο ἐγένετο τὸ 1777 (γρ. 1779), ἐκ δὲ τῶν κεφαλῶν αὐτῶν διέταξεν ὁ πασιᾶς καὶ ἐκτίσθη πύργος ἔχων ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τὰ πρόσωπα τῶν κεφαλῶν τῶν Ἄλβανῶν. Φρικῶδες ἦτο τὸ θέαμα. Ὁ πύργος οὗτος ἔκειτο πρὸς τὸ μέρος τοῦ προαστείου **Μπασάκου**, ἔνθα νῦν ὑπάρχει ὁ περιβόλος τῆς οἰκίας Χατζηχρήστου. Ὁ χώρος εἶχεν ἕκτασιν ἑνὸς στρέμματος τετραγωνικοῦ, ἀνὰ τεκτονικῶν πῆχεων 45 ἐκάστη πλευρᾶ. Ὁ πύργος εἶχεν ὕψος 4 πῆχεων. Ὑπολογίζοντες ὅτι ἕκαστος τετραγωνικὸς πῆχυς ἐμπεριείχεν 9 κεφαλὰς, ἔχομεν κεφάλαιον 6,480, ὥστε ἀπετελεῖτο ὁ πύργος ἐκ τόσοσιν ἀριθμοῦ κεφαλῶν. Αἱ οὕτως ἐκτισμέναι κεφαλᾶι ἐσάπησαν καὶ μεγίστην ἀποφορὰν παρέσχον, ὥστε ἐπὶ 40 ἡμέρας δυσχερῶς ἠδύνατό τις διαβῆναι ἐκεῖθεν. Ὁ πύργος οὗτος μετὰ τῶν κρανίων διετηρεῖτο ὡς τρόπαιον καὶ κατεστράφη διὰ τοῦ χρόνου. Ἡ δὲ θέσις ἐκαλεῖτο μέχρις ἐσχάτων **στρέμμα**».

Ἀπὸ τ' ἀνέκδοτα ἀπομνημ. τοῦ Κοντάκη βρισκῶ ἀνατυπωμένη αὐτὴ τὴν περιγραφή¹⁾: «Φθάσας πρὸ τῆς Τριπολιτσᾶς (ὁ Κ. Κολοκοτρώνης) ἔστειλεν εἴ-

1) Δ. Γρ. Καμπούρογλου «Ἀρματολῶι καὶ Κλέφτες» σελ. 76.

δησιν τῶν Ἄλβανῶν νὰ ἔβγουν εἰς προσκύνησίν του. Οἱ δὲ, θανατώσαντες τὸν ἀποσταλέντα... (ἔγειναν ἀφορμὴ, ὥστε) θυμωθεὶς ἔδωκε πάραυτα σημεῖα τοῦ πολέμου, ἐκαβαλλίκευσε μίαν φορὰ καὶ ὤρμησεν εἰς τὴν πόλιν τῆς Τριπολιτσᾶς μετὰ τὸ μισθράνι (σ. γρ. μιζράκι) εἰς τὰς χεῖρας. Ἡ δὲ Τριπολιτσᾶ ἦτον ἀπεριτείχιτος ὅλος διόλου. Ἐνας λοιπὸν Ἀχλαδοκαμπίτης σηματοφόρος πρῶτος ἔστησε τὴν σημαίαν του εἰς τὸ σαράγιον. Οἱ δὲ Ἄλβανοὶ βλέποντες τὴν βοήν ἐτράπησαν ἀμέσως εἰς φυγὴν. Τότε ἦτο τρομερὸν πρᾶγμα νὰ βλέπῃ τις τοὺς τόσοσιν τρομεροὺς Ἄλβανούς νὰ σφάζονται, χωρὶς νὰ στρέφουν τὸ πρόσωπον νὰ ἴδωσι». Ὅλο αὐτὸ τὸ παραμῦθι κάνει ντροπὴ σ' ἕναν Ἀγωνιστὴ τοῦ 1821. Ὁ Κοντάκης ἐδῶ, παραμυθᾶς τοπικιστῆς, σβύνει πέρα-πέρα τὸ ἔργο τοῦ Χασάν-πασᾶ, καὶ προσθέτει τὴν ἀνοησίαν πῶς ὁ Κολοκοτρώνης — κ' ἐννοεῖ τὸν Κωσταντῆ—εἶχε τόση ἐμπιστοσύνη, ὥστε νὰ κατεβῆ στὸν κάμπο, νὰ σμίξῃ μετὰ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ καρφώσῃ ἀκόμα τὴ σημαίαν του στὸ σαράι τοῦ πασιᾶ. Ἐτσι ἀρχίζει ὁ ἀγῶνας τοῦ ἐξηρωϊσμοῦ, ὁ περίφημος, καὶ κατεβαίνει ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Δίνω περιλήψιν καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν, ποῦ εἶναι ἐπηρεασμέναι ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Κολοκοτρώνη. Ὁ Γάλλος Voutier, ποῦ βρέθηκε στὴν πολιορκίαν τῆς Τριπολιτσᾶς κατὰ τὸ 1821 καὶ γνώρισε πολὺ τὸ Θοδωράκη, παρασταίνει τὸ θεῦλον ὅπως τὸν ἄκουσε, παραφορτωμένον ἀπὸ ψέματα. Ὁ Voutier (Ἀπομνημ., 1823, σελ. 23) γράφει καὶ γιὰ ἕνα τραγοῦδι, ποῦ μιλεῖ γιὰ τὴν ἀπελπισίαν τῶν Ἀρβανιτῶν κυνηγημένοι ἀπὸ τὸν ἀκούραστο Κολοκοτρώνη, βασανισμένοι καὶ σκασμένοι ἀπὸ τὴ δίψαν, φωνάζανε στοὺς χριστιανούς νὰ τοὺς ἀφήσουν πρῶτα νὰ πιοῦνε κι' ὕστερα νὰ τοὺς σκοτώσουν¹⁾. Ὁ Κολοκοτρώνης (χωρὶς μικρὸ ὄνομα) δοξάστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποῦ τοὺς ἔκαμε νὰ ξανακάμουνε δικὸν τους τὸ Μοριᾶ ποῦ κιντύνευσεν ἀπὸ τοὺς Ἀρβανίτες. Ὁ Raybaud, ποῦ πολέμησε κι' αὐτὸς στὴν Τριπολιτσᾶ, γράφει (Ἄναμν. 1824, τ. Α', σελ. 166) μοναχὰ πῶς ὁ Χασάν πασιᾶς κάλεσε τὸν Κολοκοτρώνη καὶ τοὺς Κλέφτες βοήθειαν του, τίποτε ὅμως δὲ λέει γιὰ τὸν πόλεμον, παρὰ πῶς ὁ Χασάν ἔκαμε πολλὰς μάχας φονικὰς μετὰ τοὺς Ἀρβανίτες. Ὁ Carrel («Ἱστορία τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» ἔκδ. β', 1829, σελ. 170) γράφει πῶς ὁ Χασάν κάλεσε βοήθειαν τοὺς Μανιάτες καὶ τοὺς Κλέφτες, καὶ ρητὰ λέει πῶς ὁ Κολοκοτρώνης—χωρὶς ὄνομα κι' αὐτὸς—βοήθησε περισσότερον ἀπ' ὅλους στὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν²⁾.

1) Ποιὸ εἶναι αὐτὸ τὸ τραγοῦδι; Ἀνύπαρχτο. Ἡ ἰδέα τραγοῦδιοῦ, ποῦ ὑπάρχει τάχα, φωνάζει πῶς βγήκε ἀπὸ πηγὴ Κολοκοτρωναϊκῆ. Τὴ δίψαν τῶν Ἀρβανιτῶν τὴν εἶδατε, ὅταν κυνηγημένοι ἀπὸ τοὺς τσοπάνους μετὰ τῆς ἀγκλίτσας, πέσανε μέσ' τὸ νερό, στὸ Περιγιάλι.

2) Ὁ συγγραφεὺς ἔζησε πολὺ στὴν Ἀνατολὴ ὡς Γάλλος πρόξενος· νὰ ὅμως ποῦ ἀναφέρει τοὺς Μανιάτες μαζί μετὰ τοὺς Κλέφτες. Οἱ Μανιάτες πιστεύοντας ἴσως πῶς θάρχονταν κ' ἡ σειρά τους νὰ τιμωρηθοῦνε, δὲ φαίνονται πουθενὰ νὰ λαβαίνουνε μέρος· ἔτσι ξηγιέται καὶ τοῦ Παναγιώταρου τ' ἀμέτοχον.

Περίεργη είναι η επίσημη πηγή που θα δήτε τώρα: απόκριση στο 26ο και τελευταίο ερώτημα των Δυνάμεων από τον Καποδίστρια³⁾: «Ἡ Πόρτα ἔστειλε κατ' αὐτῶν τὸν Καπετάν-πασσᾶν, ὅστις ἐκάλεσεν εἰς βοήθειάν του τοὺς τὰ ὄρη τῆς Πελοποννήσου κατέχοντας χριστιανοὺς καπιτάνους μὲ 4 χιλιάδας ἐνόπλων (!). Ἀποδεχθέντες οὗτοι τὴν πρόσκλησιν ἐδίωξαν τοὺς Ἄλβανούς καὶ δι' ἀνταμοιβὴν ὀνομάσθησαν «Ἀρματωλοὶ τῶν ἐπαρχιῶν». Ἐπειδὴ καὶ ἡ συνήθεια παρὰ τοῖς Τούρκοις ἔχει ἰσχύον μεγάλην, ὁ διορισμὸς τῶν καπιτάνων ἀπεκατεστάθη ἐπομένως δικαίωμα ἀστυνομικὸν ἐνεργούμενον παρὰ τῶν Ἑλλήνων μέχρι τοῦ 1805, καθ' ἣν ἐποχὴν ἀπασχολούμενοι οἱ Τούρκοι ἔξ ἐνὸς μέρους ἀπὸ τὸν πόλεμον τῆς Ρωσσίας καὶ ἐκ τοῦ ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴν, τὴν ὁποίαν οἱ καπιτάνοι οὗτοι ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσι, τοὺς κατεδίωξαν, ἐφόνευσαν τινὰς ἔξ αὐτῶν καὶ ἐβίασαν τοὺς ἐπιλοίπους νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰς Ἰονικὰς νήσους. Ἐκτοτε ἀπηγόρευσε ὁ Σουλτᾶνος τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ ὡς Ἀρματωλοῦ. Ἄλλ' εἰς τινὰς ἐπαρχίας, ὅπου οἱ κοτζαβάσηδες εἶχαν μεγάλην ἐπιτροπὴν, διωρίζοντο ἀκόμη «καπιτάνοι», συναινέσει ὅμως τοῦ πασσᾶ». Ὅσα ἱστορικὰ λάθη περιέχει αὐτὴ ἡ ἀπάντησις δὲ φτάνουσι νὰ ξηγηθοῦν μοναχὰ ἀπὸ τὸ διπλωματικὸ σκοπὸ, νὰ παρασταθῇ δηλ. μεγάλη ἡ δύναμις τῶν Κλεφτῶν, ποὺ ἦταν πάντα μιὰ διαμαρτύρησις ἐναντίον τῆς τυραννίας τῶν Τούρκων, μὰ κι' ἀπὸ ἄλλον ὑστερόβουλο σκοπὸ νὰ βεβαιωθῇ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐπαρχιακῶν Ἀρματωλῶν στὸ Μοριά, ἐνῶ, καὶ πάλι τὸ λέω, Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριά ποτὲ δὲ συστηθῆκαν. Αὐτὸς ὅμως ποὺ ἔδωσε τῆς πληροφορίας περὶ «Ἀρματωλῶν τῶν ἐπαρχιῶν» προσθέτει, γιατί δὲ μπορεῖ νὰ τ' ἀρνηθῇ, πὼς σὲ μερικὰς μοναχὰ ἐπαρχίαις διορίζονταν ἀκόμη «καπετάνοι» (δηλ. Κάποι, μὰ ἡ λέξις τοῦ εἶναι μισητή), ἐνῶ οἱ Κάποι καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν, κι' ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασις ποτὲ δὲ λείψαν ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῶν προυχόντων. Λοιπὸν ὁ πληροφορητὴς ἄλλος δὲν εἶναι παρὰ ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, φίλτατος τοῦ Καποδίστρια.

Κι' ὁ Φιλήμονας (Δοκίμ. περὶ Φιλ. Ἐταιρίας, σελ. 82) εἶναι ἀφιλονίκητη Κολοκοτρωναϊκὴ πηγή ὅ,τι γράφει αὐτὸς γιὰ τὸ Μοριά πάντα ἀπὸ τὸ Θεοδώρη τὸ δανεῖζεται. Αὐτὸ ποὺ γράφει ἐδῶ, τὸ πῆραν οἱ ἄλλοι, οἱ ὑστερώτεροι, καὶ τὸ στολίσαν παραπανιστά: «Εἰς τὴν Ἀργολικὴν τῆς Πελοποννήσου φθάνει οὗτος περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουλίου (;) 1779, καὶ προσκαλεῖ βοηθοὺς τοὺς φυγάδας εἰς τὰ ὄρη Πελοποννησίους, ἢ τοὺς λεγομένους Κλέπτας, παρακινούμενος ἀπὸ τὴν ἀνάγκην καὶ μάλλον ἀπὸ τοὺς ἰδίους Τούρκους τοῦ τόπου. Ἰδομεν πρωτότυπον τούτου διάταγμα (μπουγιουρδί), περιέχον αὐτολεξεί: «...Σᾶς διορίζομεν νὰ σκοτώνετε χωρὶς φόβον τοὺς ζορπάδες. Εἶναι δικὰ σας ὅλα τὰ πράγματά των. Νὰ μᾶς φέρετε μόνον τὰ κεφάλια των, καὶ σᾶς συγκωροῦμεν ὅσα ἐκάμετε καὶ δὲν ἐκάμετε καπαέτια...». Ξεχωριστὴν ὑποδείξωσιν

3) Μάμουκα ΙΑ', σελ. 325.

καὶ τιμὰς κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Τούρκων ἔλαβον τότε ὁ Ἀναγνώστης καὶ Κωνσταντῖνος¹⁾ Κολοκοτρῶναι, καθὼς καὶ ὁ **Κύρ Μουστάκας, ἔχοντας τὴν ἀνωτέραν εἰς τοὺς Κλέπτας σημασίαν**. Ἦσαν οὗτοι τῶν Ἄλβανῶν οἱ παντοτεινοὶ καὶ ἀσυμβίβαστοι διώκται. Ἡ συμμαχία των ἐβίασε πολὺ πλεόν τὴν συγκέντρωσιν τῶν, περὶ ὧν ὁ λόγος, Ἄλβανῶν εἰς τὴν ἀτείχιστον ἔτι Τριπολιτσάν, ἔξω τῆς ὁποίας ἐνίκηθησαν οὗτοι διὰ τῆς πρώτης καὶ τελευταίας μάχης²⁾.

Ὁ Φιλήμονας ἐδῶ ἐπιπόλαια γράφει γιὰ τὸ Χασάν Πασσᾶ πὼς ἡ ἀνάγκη τὸν ἔκαμε νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθειαν τῶν Κλεφτῶν ἐνῶ ἔερε καλὰ τὴν πολιτικὴν ζωὴ τῶν Τούρκων, δὲ μπορεῖ νὰ ξηγήσῃ τὴν ἔννοια τοῦ λαϊκοῦ συναγεροῦ ποὺ σήκωσε ὁ Χασάν. Καὶ πρῶτα ποὺ δείχνει τὸ πόσο ἔγραφε μηχανικὰ αὐτὲς του τὶς πληροφορίες, στὰ 1834, ζῶντας στ' Ἀνάπλι καὶ στοῦ Κολοκοτρῶν τὸ πλευρό, δὲ ζήτησε νὰ μάθῃ ποῖος ἦταν αὐτὸς ὁ κύρ Μουστάκας, παρατσούκλι τοῦ Χασάν Πασσᾶ, κι' ὁ Φιλ. φαντάστηκε πὼς θὰ ἦταν κάποιος ἄλλος ἐπίσημος Κλέφτης τοῦ Μοριά.

Ὁ Α. Φραντζῆς (τ. Α', σ. 28) προσθέτει στὴς λίγες σωστὲς εἰδήσεις, ποὺ μᾶς δίνει ὁ Παλαμίδης στὰ χειρόγραφα του, πλοῦτο ἀμέτροτον ἀπὸ ὑπερβολὲς καὶ σκόπιμες διαστροφές, ποὺ ἄλλο δὲν ἔχουσι σκοπὸ παρὰ νὰ δοξάσουν τῶν Κλεφτῶν τὴ δράση. Ὁ συγγρ. χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τὸ Θεοδώρη τὰ δανεῖστηκε: «Ὁ ρηθεὶς Καπετάν Πασσᾶς, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ ἱκανὰ πολεμικὰ πλοῖα καὶ 7 χιλιάδας στρατοῦ, ἔφθασεν εἰς τὸ Ναύπλιον τῆς Πελοποννήσου, καὶ κατὰ πρῶτον ἔξεδωκε κολακευτικὰς διαταγὰς πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀρχηγούς τῶν Κλεπτῶν καθυπισχνούμενος εἰς αὐτοὺς δόξας, τιμὰς, βραβεῖα, πλοῦτη καὶ εὐτυχίας, προσκαλὼν αὐτοὺς νὰ παρουσιασθῶσιν ἐνώπιόν του καὶ λάβωσι τὰς ἀπαιτούμενας διαταγὰς καὶ ὁδηγίας πρὸς καταδίωξιν καὶ ὀλοσχερῆ ἀφανισμόν τῶν Ἄλβανῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα των τὴν Πελοπόννησον. Ὁρκίζετο δὲ εἰς τὴν πρόσκλησίν του αὐτὴν, διὰ νὰ μὴν ἔχουν οἱ Κλέπται τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν ἀφορῶσαν πρὸς βλάβην των, ὅθεν κατὰ τὴν πρόσκλησίν του ἐπαρουσιάσθησαν ὅλοι οἱ λοιποὶ ἀρχηγοὶ τῶν Κλεπτῶν, ἔκτος τοῦ Παναγιώταρου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Κολοκοτρῶναι καὶ τοὺς μὲν παρουσιασθέντας ἅπαντας Κλέπτας ἐτίμησεν ἐνδύσας τὸν καθ' ἕνα μὲ ἐν ἐπαναφόριον (μπινίσι τζόχινον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐτιμᾶτο περισσότερον ἀπὸ 100 λεπτά (παράδες), τὸν δὲ Κόλιαν Πλαπούταν, ὡς ἀνώτερον τῶν ἄλλων, ἐνέδυσσε μὲ ἐν καπότον (τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ δὲν ἐτιμᾶτο περισσότερον τῶν 10 γροσίων). Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Κολοκοτρῶνης ἔγραψεν ἀναφορὰν (ἀρζουχάλι) πρὸς τὸν Καπετάν Πασσᾶν, ὡς ἐφεξῆς: «Ἐψηλότατε! Εἶμαι ἔτοιμος καὶ πρόθυμος εἰς τὰς διαταγὰς τῆς ὑψηλότητός

1) «Εἶναι οὗτος ὁ πατὴρ τοῦ νῦν Θεοδώρου Κολοκοτρῶναι. Μόνος τῶν ἄλλων δὲν ἐπαρουσιάσθη προσωπικῶς πρὸς τὸν Χασάν Πασσᾶν ὑποπεύων, διὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπήρειαν γενικὴν εἰς τοὺς Κλέπτας τῆς Χερσονήσου» (σημ. τοῦ Φιλήμ.).

2) «Οἱ Κλέπται, ὡς 4,000 ἤδη, ἐτοποθετήθησαν εἰς τὰ Τρίκορφα. Ἐναντίον των ἐπέπεσον ὅλοι οἱ Ἄλβανοί, ἠναγκασμένοι ἀπὸ τὸ διὰ τοῦ Παρθενίου κινήσαν ἱππικὸν καὶ τὴν ἄλλην πεζικὴν δύναμιν τοῦ Χασάν Πασσᾶ. Ἐκεῖ ἔλαβον τὸν μεγαλύτερον ἀφανισμόν των. Ἐκτοτε ἠκούσθη σημαντικὸν τὸ ὄνομα τοῦ Κολοκοτρῶναι εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν καὶ μάλιστα τὴν Ἄλβανίαν» (σημ. τοῦ Φιλήμ.).

σου, πρόσταξέ με εις ὅ,τι ἐγκρίνης. Κ. Κολοκοτρώνης». — Ὁ Καπετάν Πασσᾶς λαβὼν τὴν ἀναφορὰν τοῦ Κωνστ. Κολοκοτρώνη διὰ τοῦ διερμηνέως Μαυρογένου καὶ δεχθεὶς τὴν πρότασίν του, ἔπεμψε πρὸς αὐτὸν κατόπιν καὶ 10 μινίσια διὰ τοὺς λοιποὺς τοῦ μέρους του καπεταναίους Ἀρκαδίους, Ἀνδρουσιανοὺς καὶ Λεονταίτας. — Εὐθὺς δὲ τότε ὁ Καπετάν Πασσᾶς, ἀφοῦ ἔδωκε τὰς ἀναγκαίαις διατάξεις, ἐστρατολόγησε ¹⁾ μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν Ὀθωμανῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων Κλεπτῶν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Τριπολιτζᾶς· οἱ δὲ Ἀλβανοὶ ἅπαντες συνῆλθον ἐντὸς τῆς πόλεως Τριπολιτζᾶς. Τότε ὁ Κωνσταντῖνος Κολοκοτρώνης, διατεταγμένος ἀπὸ τὸν Καπετάν Πασσᾶν, φθάσας μὲ 850 παληκᾶρια Καρυτινοὺς, Ἀνδρουσιανοὺς, Λεονταίτας καὶ Ἀρκαδίους κατέλαβε τὴν θέσιν τῶν Τρικώρφων· ὁ δὲ Καπετάν Πασσᾶς ἐποθετήθη εἰς τὴν θέσιν Ἀγιοργίτικα, οἱ δὲ λοιποὶ Ἕλληνες εἰς τὰς πλεον πλησιεστέραις θέσεις τῆς Τριπολιτζᾶς. — Οἱ δὲ Ἀλβανοὶ συνηγμένοι εἰς τὴν Τριπολιτζᾶν, ὄτε εἶδον τὴν σταθερὰν ἀπόφασιν τοῦ Καπετάν Πασσᾶ, καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν τῶν Κλεπτῶν συνδρομήν, ἐγνώρισαν τότε ὅτι χάνονται· καὶ οὕτως ἀποφασίσαντες νὰ διανεμηθῶσιν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐπ' ἐλπίδι τοῦ νὰ διαπλεύσωσιν εἰς τὴν πατρίδα των διὰ τῶν διαφόρων παραλίων τῆς Πελοποννήσου, ὤρμησαν τότε ἀπὸ τὸ καταλληλότερον (ὡς πρὸς αὐτοὺς) μέρος τῶν Τρικώρφων, κατὰ τὰς ἐλπίδας των, καὶ ἔκαμαν τρεῖς ἐφορμήσεις ἰσχυρὰς καὶ ἀποφασιστικὰς κατὰ τὸ μέρος τῶν Τρικώρφων, ἀλλ' ἀντεκρούσθησαν ἀπὸ τοὺς ἐν Τρικώρφοις στρατοπεδευμένους Ἕλληνας μὲ ἀπερίγραπτον ἀφανισμόν των. Ἐμήνησαν δὲ τότε εἰς τοὺς Ἕλληνας, λέγοντες: «Βρὲ Ρωμαῖοι, φέτος σκοτώνετε εἰς ἐμᾶς, καὶ τοῦ χρόνου θὰ σκοτώσουν ἐσᾶς οἱ κακοῦργοι συντρόφοι σας» (ἐννοοῦντες τὸν Καπετάν Πασσᾶν). Καὶ τῷ ὄντι ἐπροφήτευσαν κατὰ τοῦτο, ὡς θέλει ἐξιστορηθῆ ἀκολούθως ὁ ὄλεθρος τοῦ Κωνσταντῖνου Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Παναγιώταρου, μ' ὅλον ὅτι αὐτὸς δὲν ἔλαβε μέρος εἰς τὴν καταδίωξιν τῶν Ἀλβανῶν τελείως, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ Μανιάται. — Περιορισθέντες μετὰ τοῦτο οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὴν πόλιν τῆς Τριπολιτζᾶς, ἐπειδὴ δὲν ἐδυνήθησαν νὰ διέλθουν διὰ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὰς ἐλπίδας αὐτῶν, ὤρμησαντες πανταχόθεν οἱ Ἕλληνες, καθὼς καὶ οἱ Ὀθωμανοί, ἰππεῖς τε καὶ πεζοί, τοὺς κατέσφαξαν. Διεσώθησαν δὲ μόλις ἐξ αὐτῶν 700 περίπου, οἵτινες διὰ νυκτὸς διελθόντες διὰ δυσβάτων ὁδῶν, ἐκ διαλειμμάτων, ἀπῆλθον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα».

Ὁ Θεόδ. Κολοκοτρώνης, σύμφωνος σ' ὅλα μὲ τὸ Φραντζῆ, γράφει (Ἀυτοβιογρ. σελ. 5): «Εἰς τοὺς 79 ἦλθεν ὁ Καπετάμπεης (:) μετὰ τὸν Μαυρογένην, καὶ ἐρχόμενος ἔρριξεν εἰς τοὺς Μύλους καὶ Ἀνάπλι. Ἐστειλεν εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον μπουγιουρτί (προσκυνοχάρτι) καὶ ἐπῆγαν καὶ ἐπροσκύνησαν τὸν Καπετάμπεη εἰς τοὺς Μύλους. Εἰς τὸν πατέρα μου ἔστειλε χωριστὸ μπουγιουρτί, νὰ ἐλθῆτε νὰ βγάλουμε τοὺς Ἀρβανῆτες καὶ νὰ εὐρῆ ὁ ραγιαῖς τὸ δίκιο του. Ὁ πατέρας μου ἐκίνησε μὲ χίλιους στρατιώτας, καὶ ἔπιασε τὰ Τρίκορφα, εἰς τὴν Τριπολιτσᾶν· δὲν ἐπῆγεν εἰς τὸν Καπετάμπεη, διότι ἐφοβεῖτο. Ὁ Καπε-

1) Ἐξεστράτευσε.

τάμπεης ἐσηκώθηκεν ἀπὸ τοὺς Μύλους, ἐπῆρε 6,000 ταγκαλάκια, καὶ τοὺς Κλέφτες 3,000, καὶ ἐπῆγεν εἰς τὰ Δολιανά, Τριπολιτσᾶ, καὶ ἔρριξε τὸ ὄρδι. Ὁ πατέρας μου σὺν ἦτον στὰ Τρίκορφα, τοῦ ἔστειλεν ὁ Καπετάμπεης νὰ πάγη σὲ δαύτονε διὰ νὰ τὸν προσκυνήσῃ. Ὁ πατέρας μου ἀποκρίθηκε, δὲν εἶναι καιρὸς νὰ ἐλθῶ νὰ προσκυνήσω· οἱ Ἀρβανῆτες εἶναι εἰς τὴν Τριπολιτσᾶ, ἤμποροῦν νὰ πιάσουν τὸν ἄγριον τόπον ¹⁾ καὶ νὰ σκορπήσουν τότε μέσα εἰς τὴν Πελοπόννησον, νᾶχουν τὸν τόπον. Τότε τοῦ ἔστειλεν 20 μινίσια γιὰ τοὺς Καπεταναίους καὶ ἓνα κατόπιν τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὸν καιρὸν ποὺ ἐζύγωσε τὸ στρατεύμα τὸ Τούρκικο εἰς τὴν Τριπολιτσᾶν καὶ ἐπολιορκούσε τοὺς Ἀρβανῆτες, ἐχώρισαν 4,000 Τούρκοι Ἀρβανῆτες νὰ τὸν ἐβγάλουν ἀπὸ τὰ ταμπούρια, καὶ αὐτὸς ἀντεστάθηκε καὶ τοὺς ἐκνηγοῦσε, καὶ ἐμβῆκεν πίσω. Ἦλθαν τὰ στρατεύματα τὰ Τούρκικα τοῦ Καπετάμπεη ἕως τὸν ἄμιον Σώστην· πάλι βγαίνουν 6,000 διὰ νὰ πάνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς πάλι τοὺς ἀντέκρουσε. Εἶδανε ὅτι δὲν ἤμποροῦν νὰ βαστάξουν οἱ Ἀρβανῆτες μέσα εἰς Τριπολιτσᾶ, διατὶ δὲν ἦτον τότε τειχογυρισμένη· ἐσυνάχθησαν ὅλοι καὶ πάνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς τοὺς ἐστάθηκε μὲ ὄρμην, καὶ τοὺς ἐγύρισε κατὰ τὸν κάμπον· ἐνώθησαν καὶ ἄλλοι καπεταναῖοι· ἐμβῆκεν εἰς τὰ χωράφια, εἰς τὸν κάμπον τοὺς ἐσκότωσεν ἢ καθάλα ὡς οἱ θεριστάδες· ἔπεσεν ἡ καθάλα ἢ μέσα καὶ τοὺς ἐθέρισαν· ἀπὸ τὴν μίαν μεριὰν ἢ καθάλα ἢ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ πατέρας μου. Ἀπὸ 12,000, ἐπτακόσιοι ἀπέμειναν εἰς τὸ Δαδί».

Ἔρχονται τελευταῖες δυὸ σπουδαῖες στοματικὲς παραδόσεις. Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ Κ. Ι. Φλέσσα, ποὺ μίλησα γι' αὐτὸν καὶ περὶ πάνου. Ὁ Φλέσσας φύλαξε καλοσυνείδητα τὴν παράδοσιν καὶ μᾶς φωτίζει κάπως καλύτερα (σελ. 27 τοῦ βιβλίου του): «Ἐν πρώτοις . . . ἐπετέθη κατὰ τῶν ἐν Ναυπλίῳ εὐρισκομένων Ἀλβανῶν, οὓς κατασφάξας ἔρριψε κάτωθι τοῦ Ἴτς-καλέ, ἐν τῇ θέσει τῇ νῦν καλουμένῃ ἐκ τῶν φόνων τῶν Ἀλβανῶν Ἀλβανιτῆ (σ. Ἀρβανιτῆ) . . . διὰ τοῦ ὄρους Παρθενίου ἐφθασεν εἰς χωρίον Στενόν, κείμενον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ Τριπόλεως· καὶ αὐθις ἐκεῖθεν ἐκάλεσε Τούρκους καὶ Ἕλληνας εἰς σύμπραξιν. Οἱ Ἕλληνες κατέλαβον τὰ Τρίκορφα, τὰ ὁποῖα ἐδέσποζον τῆς ἀτειχίστου τότε Τριπόλεως, καὶ ἀνέμενον τὸ σύνθημα τῆς κατὰ τῶν Ἀλβανῶν ἐπιθέσεως ²⁾. Πειὸ κάτου (σελ. 29) ὁ ἴδιος γράφει: «Κατὰ τὸν πόλεμον ὅμως τὸν κατὰ τῶν Ἀλβανῶν, . . . ἔλαβε μέρος ὁ Ἀ(ναγνώστης) Κολοκοτρώνης ³⁾, ὥσπερ καὶ ἅπαντες οἱ Κλέπται, ἀλλὰ πρὶν κινήθωσιν οἱ Ἕλληνες κατὰ τῶν Ἀλβανῶν, οἱ Ἀλβανοὶ ἀπειληθέντες ὑπὸ τοῦ ἰππικοῦ καὶ τῆς ἄλλης πεζικῆς δυνάμεως τοῦ Χασάν Πασσᾶ, τοῦ ὀδεύοντος ἐκ τοῦ χωρίου Στενὸν εἰς Τρίπολιν, ἐπῆλθον ἅπαν-

1) Ἡ πρόφασιν εἶναι χωρὶς βάσιν· ἂν σκορποῦσαν οἱ Ἀρβανῆτες, τότε ἀκόμα περισσότερο θὰ ἦταν χαμένοι.

2) Τὸ πρᾶμα θ' ἀκολούθησε ἀπαράλλαχτα, ὅπως στὴν ἀρχὴ τοῦ 1821, ὅταν οἱ Τούρκοι ἀδειάσανε τῆς ἐπαρχίας, καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀκολουθώντας τοὺς συναχτήκανε στὰ Τρίκορφα.

3) Δὲ μπορεῖ τὸ Ἀ(ναγνώστης) νὰ εἶναι λάθος τυπογρ., γιατί λίγες γραμμὲς πειὸ πάνου ὁ συγγρ. μιλεῖ γιὰ τὸν Κωνσταντῆ Κολοκοτρώνη, ποὺ ἐθρίσκει ἄσπλο στὸν Παναγιώταρο κοντὰ κλπ. Ἦξερε λοιπὸν καὶ τὰ δυὸ ἀδέρφια ὁ συγγραφέας μὲ τ' ὄνομά τους.

τες κατά τῶν ἐν Τρικόρφοις Ἑλλήνων¹⁾ τῶν ὀδευόντων πρὸς τὴν Τρίπολιν, καὶ συμπλακέντες ἐμάχοντο ἀπεγνωσμένως²⁾, ὅτε ἐπῆλθε κατὰ τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Χασάν-Πασσᾶν δύναμις, ἣτις τὴν πλήρη καταστροφὴν αὐτῶν συνετέλεσε³⁾.

Ὁ Λεωνίδας Ροζάνης καθηγητῆς, νομίζω, ἀπὸ τῆ Σπάρτη, ποῦ σύναξε ὕλικὸν νὰ γράψῃ τοὺς βίους Μοραΐτων Ἀρματωλῶν, ἔκαμε ἀνακοίνωση κατὰ τὰ 1873 στὸ σύλλογο Παρνασσῶ γιὰ τὸν περίφημο Παναγιώταρο⁴⁾. Περίληψη αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης καταχωρίζω ἐδῶ: «Ὁ Παναγιώταρος τὴν καταγωγὴν εἶλεν ἐκ μιᾶς τῶν πρώτων οἰκογενειῶν τῆς Μέσης Μάνης, ἀποικισσῆς εἰς Βαρδουνία, ἣτις, οὕσα τὸ μεταίχιμον τῆς δούλης Λακεδαίμονος καὶ τῆς ἀνυποτάκτου Μάνης, ὑπῆρξεν ὡς ἐκ τῆς καταλλήλου τοποθεσίας τῆς ἡ κυρία ἐστία τῶν περισσοτέρων καὶ μεγαλυτέρων Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου, ἐπισημότερος τῶν ὁποίων ἐγένετο ὁ Παναγιώταρος, παρ' ᾧ ἀνεδείχθησαν οἱ Κολοκοτρωναῖοι, γεννηθεῖς τὸ 1745 καὶ πεσῶν πῶσιν πολυθρύλητον τὸ 1780. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ὁρλώφ ἐπανάστασιν τοῦ 1769 τοὺς ἄλλους πάντας ἔκινει ἡ καρδία, σκιρτώντας ἐπὶ τῷ κινήματι· αὐτὸς μετὰ τοῦ Ἰω. Μαυρομιχάλη, ἀκολουθῶν μᾶλλον εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς λογικῆς, ἀπεδοκίμασεν αὐτὴν τὸ πρῶτον, ἀναγκασθεὶς δ' ὑπεστήριξεν ὕστερον. Προσέτι *εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Τζεζάρλη Γαζῆ Χασάν Πασσᾶ καταστροφὴν τῶν Ἀλβανῶν οὐδόλως συμμετέσχε μετὰ τῶν ἄλλων Κλεφτῶν*, γνωματεύσας ὅτι ἔπρεπε ν' ἀφήσωσιν αὐτοὺς ν' ἀλληλοσφαγῶσι καὶ ὕστερον νὰ ἐπιπέσωσι κατὰ τοῦ ἐξησθενημένου νικησόντος. Μόνος δὲ ἐκ τῶν Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου ἀρνηθεὶς εἰς τὸν Πασσᾶν ὑποταγὴν κλπ.» ἦταν ὁ Παναγιώταρος.

Δὲν πρέπει νὰ παραλείψω τὴ γνώμη τοῦ Καντηλώρου (σελ. 108): «Ὁ Χασάν Πασσᾶς ἐπὶ κεφαλῆς 3 χιλ. Κλεφτῶν καὶ 6 χιλ. Τούρκων... Οἱ Ἀλβανοὶ κυριολεκτικῶς ἐδεκατίσθησαν παρὰ τὸν Ἅγιον Βλάσην ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς πυρὸς καὶ τῆς σπάθης τῶν Κλεφτῶν, οἵτινες τοὺς κατεδίωξαν μέχρι τῆς πεδιάδος... Ἐκ τῆς νίκης ταύτης τοῦ Κ. Κολοκοτρῶνη ἐνθαρρυνθέντα τὰ Τούρκ.

1) Λοιπὸν ἡ ἀπειλὴ ἦταν πολὺ κοντά, κ' οἱ Ἀρβανῖτες δὲ σταθῆκαν νὰ πολεμήσουν;

2) Τὸ «ἀπεγνωσμένως» δὲν ἐννοεῖ μοναχὰ τὸν κίντυνο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπελπισίαν τοὺς ποὺ σὲ λίγο θὰ πολεμοῦσαν μετὰ διπλὸ μέτωπο. Μετὰ τὸν πρῶτον αὐτὸν πόλεμο, βρίσκουμε τὴ μάχη μετὰ τὸ Χασάν νὰ γίνεται στὸν κάμπο, καὶ γι' αὐτὸ ὑποθέτει κανεὶς, λογικὰ, πὺς οἱ Ἀρβανῖτες δὲ μπορέσαν ν' ἀνοιξοῦνε δρόμο καὶ νὰ φύγουν.

3) Ὁ Φλέσσας θέλει νὰ πῆ τάχα πὺς ὁ Χασάν βοήθησε στὸ χαλασμό, μὰ τὸ χαλασμὸ τὸν κάμω οἱ Μοραῖτες, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς βέβαια καὶ οἱ Κλέφτες τοῦ (Ἀναγνώστη;) Κολοκοτρῶνη; Ὅμως γιὰ νὰ χαλαστῇ ἓνα σῶμα ἀπελπισμένο Ἀρβανίτικο ἀπὸ 12 χιλ. ἢ καὶ λιγώτερους, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὸ χαλάσουν ὅσοι κ' ἂν ἦταν συναγμένοι χριστιανοί, ποὺ πρώτη φορὰ ἀρπάξαν τ' ἄρματα, καὶ πρώτη φορὰ δίνανε μάχη. Ὅσο γιὰ τοὺς Κλέφτες, ἄλλους σημαντικούς ὁ Φλέσσας δὲν ἀναφέρει παρὰ τὸν Ἀναγνώστη Κολοκοτρῶνη. Γιὰ τὸν Παναγιώταρο καὶ τὸν Κωνσταντῆ Κολοκοτρ., τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς Πετμεζαίους, τίποτε δὲ λέει.

4) Λογοδοσία τοῦ συλλόγου Παρνασσῶ, Η'—1873, σελ. 41.

στρατ. ἐπλησίασαν εἰς τὸν Ἅγιον Σώστην, πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς Τριπόλεως, ὅτε 6 χιλ. Ἀλβανῶν ἐπεχείρησαν δευτέραν ἐφοδον, ἵνα «βγάλουν τὸν Κολοκοτρῶνη ἀπὸ τὰ ταμπούρια», ἀλλὰ καὶ πάλιν τοὺς ἀπέκρουσε. Εἶδον τότε οἱ Ἀλβανοὶ ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ παρατείνουν τὴν ἀμυναν ἐν Τριπόλει, διότι δὲν ἦτο τειχογυρισμένη, καὶ ἐπεχείρησαν πανστρατιᾷ τρίτην ἐφοδον κατὰ τῶν Τρικόρφων... Ὁ Κολοκοτρ. ἀντιστὰς μετ' ὁρμῆν, διέταξεν ὑπερφαλάγγισιν καὶ τρέψας τοὺς Ἀλβανούς εἰς φυγὴν τοὺς ἠνάγκασε νὰ μὴ εἰσέλθουν εἰς τὴν Τρίπολιν, ἀλλὰ νὰ τραποῦν πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἠνώθησαν τότε καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι καπεταναῖοι, οἵτινες ἐφύλασσαν τὰς νοτίους ἐξόδους τῆς πεδιάδος, συνέτρεξε καὶ τὸ Τούρκ. ἱππικόν, καὶ ἐπῆλθεν ἡ τρομερὰ σφαγὴ. Οἱ Ἀλβανοὶ ἐσκοπετίσθησαν εἰς τὰ χωράφια καὶ ἐτέθησαν μεταξὺ δύο πυρῶν τοῦ Σερασκέρη καὶ τοῦ Κολοκοτρῶνη. Τὸ ἱππικόν τοὺς ἐτέρριζε μετὰ τὴν σπάθην ὡς στάχεις καὶ ἐτέρωθεν τὰ παληκάρια τοῦ Κολοκοτρῶνη». Μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Καντηλώρου τὸ σωροβολεῖο τοῦτο τῶν ἱστορικῶν ὑπερβολῶν, τ' ἀφιερωμένο στὴ δόξα τοῦ Κωνσταντῆ Κολοκοτρῶνη, φτάνει σ' ἀπόγειόν του.

Μεγάλος κόπος καὶ χῶρος πολὺς θὰ χρειαζότανε νὰ βάλω σὲ κάποια τάξη, νὰ συβιβάζω, νὰ ξηγήσω καὶ νὰ βγῶ πέρα ἀπ' ὅλες αὐτὰς τῆς περιγραφῆς, ποῦ χτυπιῶνται ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη. Τοῦ Πύργου καὶ τοῦ Πύργου οἱ προφορ. παρὰδοσεις παρασταίνουνε πὺς πρῶτα ἄρχισε ἡ μάχη στὴν Τριπολιτσά μετὰ τὸν Καπετὰν Πασσᾶ· ὁ Πύργος γράφει πὺς νικημένοι οἱ Ἀρβανῖτες, ἀφοῦ λίγο πολεμήσανε, φύγανε πρὸς τὴ Νταβιά, χωρὶ ἀπάνου στὸ βουνὸ καὶ στὸ δρόμο κατὰ τὴν Καρύταινα, ὅπου δώσανε τὴν ἄλλη μάχη. Ὁ Πύργος τοποθετεῖ τὴν πρώτην μάχην κατὰ τὸν Ἀη-Νικόλα, λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά ἀπὸ κεῖ οἱ Ἀρβανῖτες, νικημένοι, φύγανε κατὰ τὸ μεγάλο δάσος, ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὸν Ἀη-Θανάση καὶ προχωροῦσε στα γειτονικὰ βουνά. Μετὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ γνώμη φαίνεται νὰ συμφωνῇ κ' ὁ Θ. Κολοκοτρ., λίγο-πολύ: «Τὸν καιρὸν ποὺ ἐξύγασε τὸ στράτευμα τὸ Τούρκικο εἰς τὴν Τριπολιτσάν κ' ἐπολιορκούσε τοὺς Ἀρβανῖτες¹⁾, ἐχώρισαν 4 χιλ. Τούρκοι Ἀρβανῖτες... Ἦλθαν τὰ στρατεύματα τοῦ Καπετάμπη (γρ. Καπετὰν Πασσᾶ) ἔως τὸν Ἅγιον Σώστην²⁾· πάλιν βγαίνουν 6 χιλ. διὰ νὰ πάνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς πάλιν τοὺς ἀντέκρουσε... Ἐσυνάχθησαν ὅλοι καὶ πάνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς τοὺς ἐστάθηκε μετὰ ὁρμῆν, καὶ τοὺς ἐγύρισε κατὰ τὸν κάμπο...» (Αὐτοβιογρ. σελ. 6³⁾). Οἱ περιγραφῆς αὐτῆς τοῦ Πύργου, Πύργου καὶ τοῦ Θ. Κολοκοτρ. φαίνονται νὰ συμφωνᾶνε τέλεια μετὰ τοῦ Κ. Ι. Φλέσσα, ποὺ γράφει πὺς «πρὶν κινήθωσιν οἱ Ἕλληνας κατὰ τῶν Ἀλβανῶν (σ. οἱ Ἕλληνας ποὺ ἦταν συναγμένοι στὰ Τρίκορφα), οἱ Ἀλβανοὶ ἀπειληθέντες ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ καὶ τῆς ἄλλης πεζικῆς δυνάμεως τοῦ Χασάν Πασσᾶ, τοῦ ὀδευόντος ἐκ τοῦ χωρίου Στεγὸν εἰς Τρίπολιν, ἐπῆλθον κατὰ

1) Λοιπὸν εἶχε ἀρχίσει ἡ μάχη μ' αὐτοὺς.

2) Λοιπὸν ἡ μάχη προχωροῦσε.

3) Μένει ἐδῶ ἡ ἀπορία· ἀφοῦ ὅλοι οἱ Ἀρβανῖτες πῆγαν ἀπάνου στὸν Κωνσταντῆ, δὲν εἶναι λογικὸ ὁ Χασάν νὰ τοὺς κινήγησε ἀπὸ πίσω;

τῶν ἐν Τρίκορφος Ἑλλήνων τῶν ὀδευόντων πρὸς τὴν Τρίπολιν κλπ.». 1) Ἄν πάρουμε τοῦ Θ. Κολοκοτρ. τὴν περιγραφή, ἕνα μέρος μοναχὰ ἔκοψε ἀπὸ τὴν Τριπολιτῶν—ἐνῶ βέβαια θὰ ἔξακολουθοῦσε ἐκεῖ ἡ μάχη—καὶ τράβηξε κατὰ τὰ Τρίκορφα, κί ἀφοῦ ὁ Κωσταντῆς δυὸ φορὲς τοὺς ἀντίκρουσε, ὕστερα πῆγαν ὅλοι οἱ Ἀρβανῖτες, καὶ τοὺς ἀντίκρουσε τρίτη φορά, καὶ τοὺς ἔριξε στὸν κάμπο κλπ.

Πῶς ὅμως θὰ μπορέσουμε αὐτοὺς τοὺς θριαμβοῦ τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη νὰ τοὺς συβιάσουμε μὲ τὴν ἀπλὴ ἀπορία: Τί γυροῦν τόσο ἐπίμονα οἱ Ἀρβανῖτες νὰ περάσουν καὶ καλὰ μέσῳ ἀπὸ τὰ βουνά, ἂν ἀπεριγράφτος πανικὸς δὲν τοὺς ἔσπρωχνε τυφλὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τοῦ Χασάν Πασσᾶ τὸ μαχαίρι; Καὶ τί ἡρωϊκὲς ἀντικρούσεις ἦταν ἐκεῖνες τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρ. ἐναντίᾳ σὲ μιὰ σῆναξη ἀταχτῆ ἀνθρώπων τρεμουλιασμένων ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τοῦ φοβεροῦ Μουσταῖα, ποῦ τὸν εἶχαν καταπόδι, πίσωθὲ τους; Στὴν τρίτη μάχιστα καὶ τελευταία ἀντίκρουση, ποῦ ὅλοι οἱ Ἀρβανῖτες εἶχανε πάει καταπάνου στὸν Κολοκοτρῶνη, τί ἔκανε ὁ Χασάν Πασσᾶς; Τοὺς ἄφησε νὰ πάνε, κ' ἔμεινε αὐτὸς ἀνεργὸς νὰ τοὺς ἀγναντεύῃ; Αὐτὴ τὴν ἀπορία μοναχὰ τοῦ Πύρου ἡ περιγραφή θὰ μπορούσε νὰ τὴ λύσῃ: «Συναχθέντες εἰς τὴν Τρίπολιν ἐτοιμάζοντο εἰς πόλεμον (σ. δηλ. οἱ Ἀρβανῖτες), πλὴν πολεμήσαντες ὀλίγον, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, καὶ **ἐλθόντες ὅλοι εἰς τὴν Δαβιάν** ἐκρότησαν ἄλλην μάχην, πλὴν νικηθέντες ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐκείνων ἐθανατώθησαν». Λοιπόν, ἡ ὀριστικὴ μάχη γίνηκε 10 χιλιομ. μακρὰ ἀπὸ τὴν Τριπολιτῶν, ἀπάνου-κάτου 4 ὥρες, κ' ἐκεῖ γίνηκε ὁ χαλασμός τους, κί ὄχι στὰ Τρίκορφα. Δηλ. οἱ Ἀρβανῖτες κυνηγημένοι ἀπὸ τὸν Χασάν Πασσᾶ φύγαν πρὸς τὰ βουνά ἀνοίγοντας τὸ δρόμο τοὺς ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας, καὶ στὴ Νταβιά, Τούρκοι καὶ Ἑλληνας τοὺς προφτάσαν, τοὺς κυκλώσανε καὶ τοὺς χάλασαν, κί ὅσους γλυτώσανε τοὺς γυρίσαν πίσω κατὰ τὴν Τριπολιτῶν. Ἡ περιγραφή τοῦ Πύρου πάλι δείχνει τὰ κατατόπια, ποῦ ἀκολούθησε ἡ καταδίωξη, μὲ κάποιες ὅμως περιεργές προσθήκες: «Ἡ μεγάλη καταστροφή ἐγένετο πρὸς τὰ ἔξω τῆς Τριπολιτῶν ἀπὸ Ἁγίου Νικολάου μέχρι τῆς πηγῆς (σ. αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μάχη μὲ τὸν Καπετᾶν Πασσᾶ), ὅπου ὑπῆρχε τότε πυκνότερον μέγα δάσος, ἀπὸ Ἁγίου Ἀθανασίου, Ἁγίου Νικολάου **μέχρι τῶν παρακειμένων ὄρων** οἱ Ἀλβανοὶ καταδιωκόμενοι κατέφυγον εἰς τὸ δάσος...». Ἐδῶ ὁ Πύρου προσθέτει πῶς, κυνηγῶντας τοὺς οἱ ἐχτροί, βάλανε φωτιά στὸ δάσος, καὶ προσθέτω ἐγὼ ἔτσι τοὺς προφτάσανε στὴ Νταβιά κ' ἐκεῖ τοὺς τελειώσανε 2). Γ' ἀπομεινάρια γυρίσανε κατὰ τὸν κάμπο τῆς Τριπολιτῶν, κί ὅσοι ἀπ'

1) Ἀπὸ τὸ «ἀπειληθέντες»—ὄχι «ἀπειλούμενοι»—μπορεῖ νὰ βγῆ ἡ ἔννοια, πῶς ἡ ἐπίθεση τοῦ Χασάν εἶχε ἀρχίσει. Ἡ φράση ὅμως «ὀδευόντων» δείχνει τοὺς Ἑλληνας νὰ προχωροῦνε, σύγκαιρα μὲ τὸ Χασάν, κατὰ τὴν Τριπολιτῶν, πρᾶμα ἀπίστευτο. Οἱ Ἑλληνας δὲ θὰ τολμοῦσαν, ἔτσι ἀμέσως, νὰ κατεβοῦνε μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὸν κάμπο καὶ νὰ σμίξουνε μὲ τὸ στρατὸ τοῦ Χασάν.

2) Γιὰ νὰ φτάσουνε στὸ μικρὸ κάμπο τῆς Νταβιάς, κυνηγημένοι ἀπὸ πίσω, οἱ Ἀρβανῖτες, περάσανε 10 χιλιομ. δρόμο στενὸ, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ βουνά ὡς ποῦ νὰ βγοῦνε στὴν ποταμιά ποῦ φτάνει ὀμαλὴ ὡς τῆς Νταβιάς τὸ χωριό. Σ' αὐτὰ τὰ βουνίσια 10 χι-

αὐτοὺς γλυτώσαν ἀπὸ τοὺς ντελῆδες, πήραν τὸ δρόμο γιὰ τὴ Βόχα τῆς Κόρινθος. Ὁ γυρισμός τους κατὰ τὴν Τριπολιτῶν δείχνει πῶς καὶ ἡ φυγὴ τους στὸ δρόμο τῆς Νταβιάς δὲν εἶχε γίνε μὲ σκοπὸ νὰ φύγουνε κατὰ τὸ ἔσωτερικὸ καὶ νὰ γλυτώσουνε πρὸς τ' ἀκρογιάλια, ὅπως γράφει ἄλλη πηγὴ, ἀλλὰ εἶχε αἰτία τὸν τυφλὸ τους πανικό. Συμπέρασμα εἶναι πῶς ὁ πρῶτος χαλασμός γίνηκε στὴν Τριπολιτῶν, κί ὁ ἀποτελειωμός τους στὴ Νταβιά.

Καὶ τώρα, τί γίνονται οἱ τρεῖς ἀντικρούσεις οἱ θριαμβικὲς τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη, καὶ ποῦ μπορούμε νὰ τῆς βάλουμε; Γιὰ ν' ἀνοίξουν οἱ Ἀρβανῖτες δρόμο πρὸς τὴ Νταβιά, θὰ πῆ πῶς εἶχανε νικήσει τὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων πάνου στὰ Τρίκορφα, καὶ δὲ μένει ἄλλο μέρος ποῦ νὰ παῖξαν οἱ Ἑλληνας—μαζὶ κ' οἱ Κλέφτες—παρὰ κατὰ τὴ φευγάλα τῶν Ἀρβανιτῶν πρὸς τὴ Νταβιά καὶ τὴν καταδίωξή τους ἀπὸ πίσω, ὕστερ' ἀπὸ τῆς Νταβιάς τὴ μάχη, πρὸς τὴν Τριπολιτῶν.

Μένει ἀκόμα νὰ μιλήσω χωριστὰ γιὰ τὸ μέρος ποῦ λάβαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά στὸ χαλασμό. Οἱ πηγές, οἱ μετὰ τὸ 1821, τοὺς μετροῦνε σὲ χιλιάδες. Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. ἀνεβάζει τὸ σῶμα μοναχὸ τοῦ πατέρα του Κωσταντῆ σὲ χίλιους. Ἐνας ἀπλὸς συλλογισμὸς θάφτανε νὰ ρίξῃ κάτω αὐτοὺς τοὺς παραφορτωμένους ἀριθμούς. Δέκα χρόνια πρωτότερα, στὰ Ὁρλωφικά, Κλέφτες πονθενὰ δὲν εἶχανε φανῆ ἂν ἦτανε καὶ Κλέφτες, μέρος δὲ λάβαν. Ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρ. ὁ Γιάννης, παπποῦς τοῦ Θεοδ., βρίσκεται φίλος μὲ τοὺς Τούρκους, Μᾶη μῆνα τοῦ 1769, καὶ σκοτώνεται μέσα σὲ σπῆτι Τούρκου ἀγῶ ὁ γυιὸς του πάλι ὁ Κωσταντῆς ἀγναντεύει τὴ μάχη τῶν Ἑλληνορῶστων μὲ τοὺς Ἀρβανῖτες στὴν Τριπολιτῶν ἀπὸ τῆς Σηλύμας τὰ ψηλῶματα. Ἄν ὑπάρχανε χιλιάδες Κλέφτες δέκα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1779, πρὶν παῖξουνε τόσο σημαντικὸ μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό—ὅπως τὸ θέλουν οἱ φιλοκολοτρωνικὲς πηγές—πῶς ἡ Τούρκικη ἀρχὴ τοὺς ὑπόφερνε, ἐνῶ πέντε χρόνια ἀργότερα, στὰ 1805, ἄρχισε δυνατὸν κατατρεγμὸ τῆς τότε Κλεφτουριάς, κί ἀπ' αὐτὸν τὸν κατατρεγμὸ, κί ἀπὸ τὸ χαλασμό τῆς βγῆκαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά οἱ χαλασμένοι ὅλοι-ὅλοι 150; Γυρίζω πίσω στοὺς Κλέφτες τοῦ 1779. Ὁ Φραντζῆς μοναχὸς ἀναφέρει μὲ τ' ὄνομα ἕναν παλιὸν Κλέφτη ποῦ προσκύνησε, τὸν Κόλια Πλαπούτα. Αὐτὸς ὅμως ἦτανε Κλέφτης ἡμερος, Κάπος δηλαδή, καὶ γι' αὐτὸ παρουσιάστηκε, καὶ πήρε τὸ ραῖ (ὑποταγὴ) καὶ Κάπος πάλι ἔμεινε χρόνια πολλὰ, καὶ στῶν Κλεφτῶν τὸ χαλασμό δὲν πειράχτηκε, κ' ἔζησε ἀκόμα Κάπος κλπ. Ὁ Κόλιας Πλαπούτας, χωρὶς ἄλλο, ἔλαβε μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό ὡς Κάπος ὅμως, μὲ σῶμα ἡμερο δικό του, ἂν καὶ καμιά πηγὴ δὲν τὸν ἀναφέρει νὰ λαβαίνῃ μέρος. Εἶμαι ἐγὼ βέβαιος πῶς καὶ οἱ ἄλλοι Κάποι τοῦ Μοριά, ἀφοῦ πήραν τὸ ραῖ τους, λάβαν κ' ἐκείνοι μέρος μὲ τὰ σώματά τους. Αὐτοὶ

λίωμ. μὲ τὰ πυκνὰ γυρισμάτα τους, ἂν οἱ Ἑλληνας ἦτανε δυνατοί, θὰ ξεπατώνανε τοὺς Ἀρβανῖτες, φεύγαν ὅμως, καθὼς φαίνεται, μπροστὰ τους καί, ὑποθέτω ἀκόμα, σταματήσανε περὶ πέρα ἀπ' τὴ Νταβιά. Ἄλλοιως δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ πῶς οἱ Ἀρβανῖτες, μετὰ τὸ χαλασμό τους, δὲν προχωρήσανε περὶ μέσα στὰ στενά—ἀπὸ τὴ Νταβιά καὶ πέρα ὁ δρόμος σκίζεται σὲ δύο, κί ἂν προχωροῦσανε, ψυχὴ δὲ θὰ γλύτωνε ἀπ' αὐτοὺς—ἀλλὰ γυρίσαν, ὅσοι γλυτωμένοι, κατὰ τὴν Τριπολιτῶν κλπ.

ήταν οι «Κλέφτες» πού, νομίζω, βοηθήσανε στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τους, μαζί μ' ἄλλα παληκάκια πού θὰ στρατολογήσανε, θάφτανε βέβαια λίγες χιλιάδες, μὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε σ' αὐτοὺς καὶ τὸ λαὸ πού σύντρεξε, μὲ τ' ἄρματα του, ὅσα εἶχε στὰ χέρια του. Ὁ Ἀναγνώστης Κολοκοτρῶνης, ἀδερφὸς τοῦ Κωσταντῆ, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Φλέσσα πὼς παραβρέθηκε στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Ἀρβανίτες· κι' αὐτὸς ὅμως Κλέφτης δὲν ἦταν, ἀλλὰ Κάπος χωρὶς ἄλλο. Ὁ Θεὸς Κολοκοτρ. ὡς εἰρηνικὸν ἄνθρωπο τὸν ἀναφέρει, ὅπου λαβαίνει ἀφορμὴ, ἀφοῦ καὶ σπῖτι χτίζει ὁ Ἀναγν. στὰ Σαμπάζικα τοῦ Λονταριοῦ (Αὐτοβιογρ. σελ. 9). Κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Κωσταντῆ, 1780, ἦτανε κι' αὐτὸς μαζί του, μὰ γλύτωσε καὶ σκοτώθηκε μετὰ τὸ 1785¹⁾. Οἱ προφορικὲς, μὰ τόσο ἀγνὲς πηγὲς τοῦ Πύργου, Πύργλα, Φλέσσα, τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη δὲν τὸν ἀναφέρουνε καθόλου νὰ βρισκεται καὶ νὰ βοηθᾷ στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Ὁ Θεὸς Κολ. ὅμως, ἐνῶ λησιμονάει τέλεια τὴν παρουσίαν τοῦ θειοῦ τοῦ Ἀναγνώστη, θυμᾶται νὰ περιγράψῃ τὴν παρουσίαν τοῦ Κωσταντῆ τόσο σημαντικῆ, σὰ νὰ μὴν εἶχε ὁ Χασάν Πασσᾶς ἄλλο μέρος νὰ παίξῃ παρὰ νὰ δώσῃ χέρι βοήθειας μοναχὰ στὸν ἥρωα Κωσταντῆ. Καὶ τὸ Θεωράκη ἀκολουθεῖ ὁ λόγος τῶν Κολοκοτρ. πηγῶν καὶ τῶν ἄλλων ξένων ἢ Ἑλλήνων, πού διδαχτήκαν ἀπὸ τὰ στοματικὰ διηγήματα τοῦ Θεωράκη. Ὅσο γιὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Κωσταντῆ, θάφτανε νὰ τὴ σβύσῃ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ Φλέσσα ἢ μαρτυρίαν. Ὁ Φλέσσας ἀναφέρει τὴν παρουσίαν τοῦ Ἀναγνώστη, καὶ γιὰ τὸν δὲ θ' ἀνάφεργε τὴν παρουσίαν τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Κωσταντῆ :

Γιὰ τὴ στιγμὴ, ἄς παραδεχτοῦμε τοὺς θριάμβους του κι' ἄς μιλήσοῦμε γι' αὐτοὺς. Δὲ φτάναν οἱ τρεῖς ἐπιθέσεις εἴτε ἀντεπιθέσεις του οἱ θριαμβικὲς, πού ἐνέργησε μονάχος, μὲ τοὺς χίλιους δικούς του Κλέφτες, μὰ ὁ γυιὸς τοῦ Θεωράκη προσθέτει κι' ἄλλους· ἀφοῦ ὁ Κωστ. ἔρριξε τοὺς Ἀρβανίτες στὸν κάμπο, «ἐνώθησαν καὶ ἄλλοι καπεταναῖοι»—λοιπὸν οἱ ἄλλοι Καπ. περιμένανε νὰ τελειώσῃ ὁ Κωστ. τὴς νίκης του καὶ νὰ φάῃ τὴ δόξα μοναχός, γιὰ νὰ λάβουν ὕστερα αὐτοὶ μέρος στ' ἀποφάγια του· κι' ὁ Θεὸς Κολοκοτρ. τελειώνει : «Ἀπὸ τὴν μιὰν μεριὰν ἢ καβαλλαριά, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ πατέρας μου—ἀπὸ 12 χιλ., 700 ἐπέρασαν εἰς τὸ Λαδί. Ὅταν τοὺς ἐπολέμησε ὁ πατέρας μου, τοῦ ἔλεγαν—: «Κολοκοτρῶνη δὲν κάνεις νισάφι ;» κλπ. (Αὐτοβιογρ. σ. 6).

Ὅστερα ἀπ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρ. θὰ φανῆ πὼς οὔτε ἦτανε καθόλου στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Καὶ πρῶτα, ἂν ἦταν οἱ θριάμβοι τοῦ ἀληθινοῦ, θ' ἄλλάζαν τὰ στοιχεῖα ἐνὸς ἄταχτου πολέμου σὲ μάχην ἐπιτελικὴ ταχτικοῦ στρατοῦ, ὅπου ἡ ἀμύνη (ἀπὸ τοὺς Κλέφτες τοῦ Κωσταντῆ) θὰ θύμιζε τὸ Γουέλινγκτον στὸ Βατερλώ, καὶ ἡ ἐπίθεση τὸ Ναπολέοντα στὴν ἴδια μάχην. Ὅμως ἄς προχωρήσοῦμε κατὰ σειρὰ. Πρέπει νάχη κανεὶς παιδιάτικη φαντασίαν γιὰ νὰ πιστεῦν πὼς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, οἱ ἀπροσκύνητοι κ' οἱ ἀποκηρυγμένοι, θὰ εἶχαν τόση ἐμπιστοσύνη νὰ πάνε οἱ ἴδιοι νὰ προσφέρουν τὴν

1) Κάνω λόγο πειὸ κάτω γιὰ τὸ θάνατό του.

ὑποταγὴ τους στὸ Χασάν Πασσᾶ. Ὁ Κωσταντῆς Κολ., συμφωνῶν ὅλες οἱ φιλικὲς μὲ τὸ σπῖτι του πηγές, ἤθελε πρόφασιν νὰ μὴν πάη νὰ προσκυνήσῃ αὐτὴν τοῦ ἢ διαγωγὴ χωρὶς ἄλλο θὰ ἦτανε σύφωνη μὲ τὰ γνήσια ἤθη τὰ Κλέφτικα, καὶ θάκαμε καλὰ νὰ μὴν πάη (ἂν δὲν πῆγε ἢ ὄχι θὰ φανῆ πειὸ κάτω). Τὸ θέαμα μοναχὰ τοῦ δυνατοῦ στρατοῦ πού μπῆκε ἀπὸ τὸν Ἴσθμὸ καὶ τοῦ στόλου πού ἄραξε στ' Ἀνάπλι θάφτανε νὰ κατατρομάξῃ τὸ λαὸ τὸ χριστιανικόν, μὰ περισσότερο τὴν Κλεφτουριά, ὅγλο δηλ. ἀπ' ἄταχτους κατατρεγμένους κ' ὑποφτους, πού ξέρανε καλὰ πὼς ἡ παρουσίαν τόσο στρατοῦ ἔβανε σὲ κίντυνο τὸ κεφάλι τους. Γι' αὐτὸ, ἔχω ὑπόψιν πὼς κανένας Κλέφτης δὲν ἔκαμε τὴν «ὑποταγὴν» τοῦ στὸν Καπετὰν Πασσᾶ. Μετὰ τὸ χαλασμό, μπορεῖ, λίγοι ἢ πολλοὶ Κλέφτες, συστημένοι ἀπὸ τοὺς προύχοντες, νὰ πήραν γραφτὴ τὴν ἀμνηστειάν τους γιὰ τὴν καλὴν διαγωγὴν. Παιδιάτικη, τὸ ἴδιο, φαντασίαν θὰ χροιαζότανε νὰ δεχτῆ κανεὶς πὼς οἱ Κλέφτες θ' ἀποφασίζανε νὰ σμιζοῦνε μὲ τὸ Τούρκικο ἄταχτο πεζικὸ καὶ τὴν πολυἀριθμὴν καβαλλαριά, καὶ κατεβαίνοντας στὸν κάμπο θὰ σκοτώνανε χιλιάδες Μουσουλμάνους, καὶ μ' αὐτὲς τῆς ἀμύνης παληκαριὲς δὲ θὰ νικούσανε τὸ φτόνο καὶ δὲ θὰ ἦταν, οἱ παληκαριὲς αὐτὲς, μεγάλη προσβολὴ στὸν τρομερὸ Χασάνη, τὸν πρῶτον ἥρωα τῆς Τουρκίας κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Τὸ νὰ λὲν κανεὶς πὼς «ὄλα τὰ κάμαν οἱ Κλέφτες», καὶ πολὺ λίγα πράματα ἀφήσανε στὸ Χασάν Πασσᾶ, ἀναγκάζει τὸν ψυχρὸ καὶ λογικὸν ἄνθρωπο νὰ γελάῃ, μὰ καὶ νὰ θυμῶνῃ μὲ τὸ σκόπιμο παραλογισμὸ. Ὁ Θεὸς Κολοκοτρ. κατὰ τὸ χαλασμό ἦταν ὡς 11 χρονῶν παιδί, καὶ μπορεῖ τῆς συγγενολογίας του τὰ διηγήματα νὰ τοῦ ψηλώσανε τὸ νοῦ. Γέρος ὅμως, κι' ἀφοῦ τόσες μάχες καὶ τόσες χιλιάδες ἄταχτους εἶχε διοικήσει, νὰ πιστεῦν πὼς 4—6 χιλ. Ἀρβανίτες κάνανε τρία ἀπανωτὰ «ἀσσάλτα» σὲ ταμπούρια Κλέφτικα, ἔπρεπε νὰ μὴν ξεχάνῃ πὼς τῶν Ἀρβανιτῶν αὐτῶν τὸ ἠθικὸν θὰ ἦταν ἔξοχο, καὶ ἡ ἀπόφασί τους τρομερῆ, καὶ τότε πάλι ἔπρεπε καὶ τῆς Κλεφτουρίας ἢ πειθαρχία νὰ ἦταν ἀνάλογη, πειθαρχία καὶ τάξη κι' ὀργάνωση, πού θὰ τιμοῦσε κάθε ταχτικὸν στρατό. Καὶ πρῶτα οἱ Ἀρβανίτες—εἶδατε τί γράφει ὁ Παλαμίδης—ἦτανε τρεμουλιασμένοι ἀπὸ τὸ κήρυγμα καὶ μοναχὸ τοῦ φοβεροῦ Γαζῆ Χασάν Πασσᾶ, πού τ' ὄνομά του γέμιζε τότε τὴν Τουρκίαν, σὰν ὄνομα ἡρωϊκοῦ κι' ἀνίκητου ἀντῆρα. Τὴν τρομάρα τους τὴ δείχνει καὶ ἡ βιαστικὴ φευγάλα τους ὡς τὴ Νταβιά· καὶ τὸ πὼς ἀκόμα ἀνοίξανε δρόμο καὶ φτάσαν 4 ὄρες μακριὰ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ δείχνει πὼς ἡ περίφημη ἐκεῖνη Κλεφτουριά, ἢ ἀνίκητη κατὰ τὸ Θεωράκη, ἢ ἀνοίξε δρόμο καὶ τοὺς ἄφησε νὰ περάσουν ἀπολέμητοι, ἢ νικήθηκε καὶ παραχώρησε.

Ὁ Φραντζῆς ἐπιμένει σὲ περιέργως αἰσθηματικὲς περιγραφές, κολακείες τοῦ Χασάν πρὸς τοὺς Κλέφτες, τιμές, βραβεῖα, πλοῦτη κι' ὄρκους μαζί γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν μπροστά του χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὑπόψιν κλπ. Ἄν ἦταν τόσο καλόπιστοι οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά νὰ πιστέψουνε τὸν Τούρκο, θὰ πῆ πὼς δὲν ἦταν Κλέφτες γυμνασμένοι στὸν κίντυνο, ὑποφτοι στοῦ Τούρκου τὰ ταξίματα¹⁾.

1) Στὴ Ρούμελη εἶναι πολλὰ παραδείγματα, πού Κλέφτες σκοτώθησαν ἅπιστα ἀπὸ Τούρκους. Ὅμως ὁ λόγος εἶναι πάντα γιὰ σώματα μικρὰ Κλέφτικα. Σῶμα τόσο μεγάλο

Ὁ Φραντζῆς βεβαιώνει πὸς μοναχὰ ὁ Παναγιώταρος κι' ὁ Κωσταντῆς Κολ. δὲν παρουσιαστήκανε νὰ προσκυνήσουν· ὅμως εἶναι βέβαιο πὸς ὁ Παναγιώταρος δὲν ἔλαβε κανένα μέρος στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Ἀρβανιτᾶδες, καὶ λοιπὸν δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ πάη νὰ προσκυνήσῃ, καὶ βγαίνει τότε βέβαιο, ὅχι μοναχὰ πιθανό, συμπέρασμα πὸς οὔτε ὁ Κωσταντῆς Κολ. χωρίστηκε ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ παλιοῦ ἀχώριστου συντρόφου του, καὶ δὲν ἀποφάσισε κι' αὐτὸς νὰ λάβῃ, καὶ δὲν ἔλαβε τόσο σημαντικὸ—ὑποθετικὸ—μέρος στὸ χυλασμό τῶν Ἀρβανιτῶν. Ἄλλη λοιπὸν εἶναι ἡ ἀλήθεια. Παναγιώταρος καὶ Κωσταντῆς Κολ. μένανε κλεισμένοι στὴν Καστάνιτσα τῆς Μέσα Μάνης, καὶ οὐδ' ἴσκιος ἀπ' αὐτοὺς φάνηκε τριγύρω στὴν Τριπολιτσά.

Σπουδαία στὸ ζήτημα βοηθαίει ἡ μανιάτικη παράδοση τοῦ καθηγητῆ Ροζάκη, ποὺ ἦτανε συμπατριώτης τοῦ Παναγιώταρου, καὶ ποτὲ δὲ θ' ἀποφάσισε νὰ τονε συκοφαντήσῃ· εἶδατε πειὸ πάνω τὴ μαρτυρία του, πὸς ὁ Παναγιώταρος **μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους Κλέφτες** ¹⁾ δὲν ἔλαβε καθόλου μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χυλασμό· ἐκεῖ ξηγιῶνται καὶ τὰ αἷτια, πὸς δηλ. ἔπρεπε ν' ἀφῆσαν οἱ Κλέφτες τοὺς Τούρκους νὰ φαγωθοῦνε μεταξύ τους κλπ. Ὁ Παναγ. ἀκόμα «μόνος ἐκ τῶν Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου» δὲν προσκύνησε τὸ Χασάν—οὔτε ὅμως ὁ Κωσταντῆς Κολ., προσθέτω ἐγώ, ἀφοῦ, χωρὶς ἄλλο, δὲ χωρίστηκε ἀπὸ τὸν πιστό του σύντροφο· κι' ἀφοῦ δὲ χωρίστηκε, οὔτε καὶ «προσκύνησε», οὔτε πολέμησε τριγύρω στὴν Τριπολιτσά. Ἄν τᾶκανε ὅλ' αὐτὰ ὁ Κωσταντῆς, ἂν προσκυνούσε, κι' ἂν συμμαχοῦσε, θὰ χωριζόταν τέλεια ἀπὸ τὸν ἐπίσημο Μανιάτη, κι' ἀργότερα δὲ θὰ τοὺς βρῖσκαμε πάλι ἐνωμένους στοὺς πύργους τῆς Καστάνιτσας, μαζὶ σκοτωμένους. Ἄν ὁ Κωσταντῆς εἶχε βοηθήσει στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χυλασμό, θάπαιρνε κι' αὐτὸς τὴν ἀμνηστία του, καὶ δὲ θὰ εἶχε ἀνάγκη πειὰ νὰ κρύβεται μὲ τὴν οἰκογένεια του στὴ Μέσα Μάνη ²⁾. Στὴ γνώμη, πὸς ὁ Κωσταντῆς κανένα μέρος δὲν ἔλαβε στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χυλασμό βοηθαίει ἡ μαρτυρία τοῦ Φλέσσα· σ' αὐτὴ βρῖσκουμε τὸν Ἀναγνώστη νὰ λαβαίνει μέρος, κι' ὅχι τὸν Κωσταντῆ. Ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς (Α', σελ. 31), εἶναι παραλόγια: «Ἀφοῦ κατέστρεψεν (ὁ Χασάν) ὅλους τοὺς Ἀλβανούς, ἔδωκε ραΐ (πιστοποιητικὸν ὑποταγῆς) εἰς τοὺς ἀρχηγούς τῶν τότε Κλεπτῶν, διὰ νὰ μένουν ἐφησυχάζοντες εἰς τὰς ἐστίας των, μόνος δὲ ὁ Κωνστ. Κολοκοτρώνης (ὅστις συνεκατόκει μετὰ τοῦ Παναγιώταρου εἰς τὴν μικρὰν Κα-

σάν τὴ Μοραϊτικὴ Κλεφτουριά τοῦ 1779, ὅπως τὴ λογαριάζουν οἱ νεώτερες ὑποφτες πηγές στὴ Ρούμελη θὰ πολεμοῦσε σὲ θέση χωριστή, κι' ὅχι ν' ἀνακατευτῆ καὶ νὰ γίνῃ ἓνα μὲ τοὺς Τούρκους.

1) Ὁ Παναγ. ἦτανε πολὺ σημαντικώτερος Κλέφτης ἀπὸ τὸν Κωσταντῆ Κολ., καὶ σ' αὐτὸν ὁ Κωσταντῆς εὗρισκε καταφύγιο, ἴσως ἀπὸ τότε ποῦ, Κάπος τῆς Κόρινθος, σκότωσε τὸ Μεντζ. Ἀράπη μπουλούκμπαση· ἴσως μάλιστα ἀπὸ τότε δὲν ξαναβγῆκε ἀπὸ τὴ Μάνη ὡς τὰ 1800 ποῦ σκοτώθηκε.

2) Αὐτὴ ἡ μακρόχρονη συμβίωση τοῦ Κωσταντῆ μὲ τὸν Παναγιώταρο δείχνει, νομίζω, πὸς ὁ Κωσταντῆς ἦταν ὑποταχτικὸς τοῦ Παναγιώταρου, κι' ὅχι ἴσος, καὶ ζοῦσαν ἀπὸ τῆς ληστείας ποῦ κάνανε μαζὶ. Ἄλλοιως, ὁ Κωσταντῆς θ' ἀκουγότανε στὸ Μοραϊὰ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀληθινὰ κι' ἀκούστηκε.

στάνιτσαν μὲ ὅλον τὸ ὑπ' αὐτὸν σῶμα ¹⁾ δὲν ἐδέχθη τὸ ραΐ». Γιατί, ἀφοῦ πρόσφερε τόσες μεγάλες δούλεψες, νὰ μὴν τὸ δεχτῆ καὶ νὰ ζήσῃ τιμημένος, δοξασμένος ἀπὸ τὸ λαό, τοὺς προύχοντες καὶ τοὺς ἴδιους Τούρκους, ἴσως καὶ Κάπος διωρισμένος, ὅπως ὁ Κόλιας Πλαπούτας, ἀλλὰ προτίμησε τῆς Μάνης τὰ κατὰ βραχέα; Ἐγὼ λέω πὸς δὲν εἶχε πάρε κανένα ραΐ, ἀφοῦ καὶ δὲν πρόσφερε καμιὰν ὑπηρεσία. Σὰν Κλέφτης ποῦ σκότωσε Τούρκους, προτίμησε νὰ μείνῃ ἀπροσκύνητος. Κι' ἡ τελευταία μὰ τραγικὴ ἀπόδειξη: Τέλη τοῦ 1779, ὁ Χασάν Πασσᾶς, ἀφίνοντας ἡσυχὸ πειὰ τὸ Μοραϊὰ, ἔφυγε, μὰ σὲ λίγους μῆνες ξαναγύρισε μ' ἄλλο σκοπὸ, νὰ ὑποτάξῃ καὶ τὴ Μάνη, καὶ νὰ τὴν ὑποβάλλῃ στὴ διοίκηση τοῦ Καπετᾶν Πασσᾶ—ποῦ ἦταν ἡ δική του. Γυρίζοντας, ἄλλους Κλέφτες δὲν κατάτρεξε, ἀφοῦ οἱ ἄλλοι, ὅσοι ὑπάρχον, ἦτανε προσκυνημένοι καὶ ἡσυχῆ, παρὰ τὸν Παναγιώταρο, ἐπίσημο τῆς Μάνης Κλέφτη (λοιπὸν καὶ τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη)· κι' αὐτὸ τᾶκαμε γιατί τὸν ἤξερε Κλέφτη ἀπροσκύνητο, ποῦ πάντα ἀνησυχούσε τὸ Μοραϊὰ. Ἡ ἐξόντωση τῶν Κλεφτῶν αὐτῶν εἶναι ἡ πειὸ σημαντικὴ ἀπόδειξη πὸς καὶ οἱ δυὸ δὲ βοηθήσανε τὸ Χασάν Πασσᾶ στὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀρβανιτῶν, καὶ πὸς ξακολουθοῦσαν τὰ παλιὰ τοὺς Κλέφτικα καμῶματα ²⁾.

Ὅσο γιὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες, ποῦ ἀμνηστευτήκανε, δὲ θὰ πῆ μ' αὐτὸ πὸς ὅλοι τοὺς εἶχανε παρουσιαστῆ στὸ μεγαλόπρεπο Γαζῆ Χασάν, πρὶν ἢ μετὰ τὸ χυλασμό, παρὰ πὸς ἡ ἀμνηστία τους, μὲ γραμμένα ραΐ-μπουγιουρδιά, γίνηκε μὲ τὸ μέσο τῶν χριστιανῶν προυχόντων, ποῦ δῶσαν τὰ δνόματά τους στὴν Τούρκικη ἀρχὴ καὶ τοὺς μοιράσαν τὰ χαρτιά τῆς ἀμνηστίας ³⁾. Κ' οἱ Κλέφτες κατεβαίνοντας ἀπ' τὰ χωριά τους, πήρανε τὰ χαρτιά, καὶ καμαρώνανε

1) Πᾶς θὰ μπορούσε στὴ Μέσα Μάνη τὴ φτωχότατη, σῶμα δολάκερο Κλεφτῶν, ἀμνηστεμένο μάλιστα, νὰ κάθεται, νὰ τρώῃ, νὰ πίνῃ χωρὶς «δουλειά», δηλ. κλεψιές;

2) Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ θανάτου τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη, ποῦ θὰ τὴ δῆτε παρακάτω, βγαίνουν κι' ἄλλες μαρτυρίες, ποῦ βοηθᾶνε κι' αὐτὲς στὴ γνώμη πὸς, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Χασάν Πασσᾶ ἔμεινε ἀπροσκύνητος ὅχι ἀπὸ ὑποψία προσώπινη, παρὰ γιατί δὲ χωριζόταν ἀπὸ τὸν Παναγιώταρο.

3) Ἐνα μοναχὸ ἀπ' αὐτὰ τὰ χαρτιά βρῖσκεται, ἀντίγραφο, στὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκη, ἀριθ. ἔγγρ. 4307. Τὸ καταχωρίζω ἐδῶ ὡς δείγμα. Ὁ Χασάν γράφει ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, ὅπου εἶχε γυρίσει μετὰ τοὺς θριάμβους του. Λοιπὸν τὰ μπουγιουρδιά μοιραστήκαν ἀργότερα, κι' ὅχι πρὶν. Ἐπίσημο προσκύνημα Κλεφτῶν, ἐγὼ πιστεύω, δὲ θὰ γίνηκε ποτέ: «Βεζιρ Χατζῆ (Γαζῆ) Χασάν Πασσᾶς, ἔλεψ θεοῦ Καπετᾶν Πασσᾶς, Μόρα Βαλῆς καὶ Σερασκέρης πάσης Ρούμελης καὶ Μορεῶς.—Ἐπειδὴ καὶ ὁ Θεοδωράκης Τζούνης ἀπὸ Ζαμπάτα, Καζᾶς Καλαβρύτων, εἰς τὸν καιρὸν τῶν Ἀλβανιτῶν ζορμπάδων, ἔγινε ἄγριος καὶ φευγάτος εἰς τὰ βουνὰ χωρὶς νὰ θέλῃ, τώρα δὲ εὐχαριστήθη νὰ καθίσῃ εἰς τὸ χωριὸν του μὲ ἡσυχίαν ὡς εὐπειθῆς ρεαγιάς τῆς κραταιᾶς βασιλείας, τοῦ ἐσυγχωρήσαμεν ὅλα τὰ ἀπερασμένα σφάλματα, ὅσα ἔκαμεν καὶ δὲν ἔκαμεν ἀπ' ἀρχῆς εἰς ὅλον τὸν καιρὸν ὅπου εὗρισκοντο εἰς τὸν Μορεῶν οἱ κακότεροιοι Ἀλβανίται. Ὅθεν παραγγέλλομεν ἐσᾶς τοὺς Καδῆδες, Ἀγάδες, Ἀγιάνηδες, ὅλους τοὺς ἔχλι Ἰσλάμηδες καὶ ὅλους τοὺς ἔχλι Ἰατζῆδες λοιποὺς ραγιάδες νὰ μὴ τὸν κρῖνητε, μήτε νὰ τὸν ἐξετάσητε διὰ τὰ ἀπερασμένα του σφάλματα, ὡσὰν ὅπου τοῦ τὰ ἐσυγχωρήσαμεν μὲ βεβαιότητα. Οὕτω ποιήσατε κατὰ τὴν ὑψηλὴν μας προσταγὴν ἐξ ἀποφάσεως.—1779, Σεπτεμβρίου 17, Μῦλοι Ναυπλίου».

πού βοηθήσανε κι' αὐτοὶ ἐνάντια στοὺς Ἀρβανίτες. Αὐτὰ μετὰ τὸ χαλασμό. Τὸ λέω καὶ πάλι· εἶναι ἀνόητο νὰ παραδεχτοῦμε πὼς οἱ Κλέφτες θ' ἀποφασίζανε νὰ κατεβοῦνε στ' Ἀνάπλι—τὰ ζουλάπια, τ' ἀγριόγιδα νὰ βγοῦνε στὸ παζάρι. Κι' ὁ Χασάν πάλι ὁ μεγαλόπρεπος νὰ καταδέχεται νὰ παίξει αὐτὴ τὴ σκηνή, γι' αὐτόν, τὴν ταπεινωτικὴ. Ἄνθρωπος τέτοιας ἀδάμαστης καρδιάς νὰ χάνη τὸν καιρὸ του καὶ νὰ θεατρίζεται ἔξω ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, ἐνῶ ἡ ὥρα τοῦ πολέμου ἦτανε κοντά.

Μπορεῖ τώρα νὰ ρωτήση κανεὶς· πὼς ἐγὼ φαντάζομαι καὶ παρασταίνω μὲ τὸ νοῦ μου τὸ χαλασμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν; Εἶμαι πρόθυμος σ' αὐτὸ ν' ἀποκριθῶ: Καθὼς ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὸ Μοριά, σηκώθηκε ὁλος ὁ λαός, καὶ μὲ ξύλα, μὲ λιθάρια, μὲ παλιοντούφεκα πῆρε φαλάγγι τὴν Τουρκιά καὶ τὴν ἔκλεισε μέσ' τὴν Τριπολιτσά, τὸ ἴδιο, καὶ μὲ ζῆλο περισσότερο (γιατὶ τὰ παθήματά τους ἦτανε πολὺ νωπὰ κι' ὁ πόνος τους κοινὸς μὲ τῶν ντόπιων Τούρκων· κι' ἀκόμα, τὸ ξαφνικὸ ἄκουσμα τοῦ περίφημου Χασάν, πού ἐρχότανε βοήθεια τοῦ Μοριά, εἶχε δώσει ἀγέρα στὰ μυαλὰ καὶ ξέσπασμα ἄγριο τοῦ λαϊκοῦ θυμοῦ ἐνάντια στὸν ἀνίσερον ἄρπαγα καὶ καταπατητὴ, τὸν Ἀρβανίτη)· ἔτσι, συνάχθηκε ὁ λαὸς στὰ ριζοβούνια γύρω, μὰ κάτου νὰ χυθῆ στὸν κάμπο, καὶ ν' ἀναλάβη μόνος τὸν ἀγῶνα δὲν ἀποφάσιζε· τ' ἀγνάντεμα τὸ καταληκτικὸ τοῦ Τούρκικου στρατοῦ μὲ τὴ τόσο πολυἀριθμὴ καβαλλαρία του τὸν ἔκανε νὰ θαμάξει, μὰ νὰ συγκρατῆ τὴν ὁρμὴ του καὶ νὰ περιμένῃ. Ὁ λαὸς πού συνάχθηκε δὲν ἦτανε χωρισμένος ἀπὸ τὴν Κλεφτουριά, οὔτε ἀπὸ τοὺς Κάπους¹⁾. Στὸ δρόμο πού πάει ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά πρὸς τὴ Νταβιά—κι' ἐκεῖθε προχωρεῖ στὴν Πιάνα, κι' ἀφίνοντας ἀριστερὰ τὸ Λιμποβίτσι περνάει τὴν Ἀλωνίσταινα, κι' ἀνεβαίνει στὴ Βυτίνα—συναγμένος ὁ λαὸς ἀπὸ τὶς γειτογικὲς ἐπαρχίες μὲ τὰ λογιῆς-κοπῆς σιδερικά του, μὲ τοὺς Κάπους καὶ τοὺς Κλέφτες του, ἀγναντεύει ἀπὸ τὰ γύρωθε ψηλῶματα κάτου πρὸς τὴν Τριπολιτσά· βλέπει τὸν πόλεμο, τοὺς Ντελήδες ν' ἄλωνίζουν τοὺς Ἀρβανιτάδες—ἀνθρώπους πού δέκα χρόνια ζώντας ἀνετὴ ζωὴ, παχύνανε καὶ στὶς καρδιὲς καὶ στὰ κορμιά, καὶ χωρὶς καμιὰ πολεμικὴν ἀντίσταση τὰ δέκα τοῦτα χρόνια, λησμονήσαν ἀκόμα καὶ τὸν πόλεμο. Ἡ μάχη, καθὼς βεβαιώνει ὁ Παλαμίδης κι' ἄλλοι, δὲ βάσταξε πολὺ· ἡ ἀντίσταση ἡ Ἀρβανίτικὴ ἦταν ἀσήμαντὴ. Ἐσφηνικά, ἕνα ἀπ' αὐτοὺς μικρὸ ἢ μεγάλο σῶμα, κυνηγημένο ἀπὸ τὸν ἀλύπητο Χασάν, ρίχτηκε πέρα, ἔπιασε τὸ βουνὸ νὰ περάσῃ, νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τὸ θάνατο. Φαντάζεται κανεὶς τῆς χωριατιάς τὸ ξάφνισμα, τὴν ἀντίσταση πού στο

1) Οἱ μόνου πού θὰ παρουσιάστηκαν στὸ Χασάν, στ' Ἀνάπλι, θὰ ἦταν οἱ ἀναγνωρισμένοι κι' ἡμεροὶ αὐτοὶ παλιοὶ Κλέφτες, πού μπορεῖ νὰ εἶχανε στρατολογήσει κιόλας ἀπὸ τὸ λαό. Γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς Κλέφτης τί θὰ πῆ στὰ χρόνια ἐκεῖνα, θὰ πρεπε νὰ διαβάσῃ ξένους περιηγητῆς, πού περιγράφουν τὸν κόσμον τὸν ποιμενικὸ τῶν βουνῶν τοῦ Μοριά· χειρότεροι ἦταν οἱ Κλέφτες, ἀγριοκάτσικα, ξεκομμένα ἀπὸ τὸ κοπάδι τὸ κοινωτικὸ· θεριά· ξαγριεμένα ἀπὸ τὸν κατατρογμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν μπουλουκμπασήδων κλπ. Ἀπ' αὐτοὺς διάλεγε πότε καὶ πότε ὁ χάρος κι' ἔπαιρνε. Στὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν, ὅπως εἶπα κι' ἄλλου, μεγάλο μέρος παίζει ἡ προδοσιὰ.

τέλος λύγισε, κι' ἔκαμε τὸ λαὸ ν' ἀφήσῃ ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο στῶν Ἀρβανιτῶν τὴν ὁρμὴ, μὰ νὰ τοὺς παρακολουθήσῃ ἀπὸ τὰ δυὸ πλευρά, κι' ἀπὸ μπροστά, ὡς πού στὸ μικρὸ κάμπο τῆς Νταβιάς γίνηκε τὸ σταμάτημα καὶ περικύκλωμά τους, μὲ τὸν πεζὸ στρατὸ τοῦ Χασάν ἀπὸ πίσω καὶ τριγύρω τὸ λαό. Μετὰ τὸ χαλασμό, καὶ τὴ στροφὴ τῶν νικημένων κατὰ τὴν Τριπολιτσά¹⁾, ὁ ἀκράτητος λαός, ἀγνὸς στὴς ὁρμές του, καὶ στὸν κάμπο θὰ κατέβηκε, καὶ μὲ τοὺς Τούρκους θ' ἀνταμώθηκε, ἀκόμα καὶ τῶν Ντελήδων τ' ἄλογα θὰ χαίδειψε—συναδέρφωση τούτῃ Ἑλληνοτούρκικη, μοναδική. Σημαντικὸ, λοιπόν, ἦτανε τὸ μέρος ποῦπαίξε ὁ ἀρματωμένος λαὸς τοῦ Μοριά, Κάποι μαζὶ καὶ Κλέφτες, ἂν καὶ Κλέφτες σὲ σῶμα χωριστὸ πουθενὰ δὲν τοὺς βρίσκουμε. Χίλιοι Κλέφτες, ὅπως ὁ Θεοδ. Κολ. τοὺς μετράει, δὲ θὰ καταφέρναν ὅ,τι μιὰ δλόκαρδη λαϊκὴ ὁρμὴ κατάφερε. Μπουλούκια Κλέφτικα, μοιρασμένα ἀνάμεσα στὸν ὄγκο τὸ λαϊκὸ, τὰ παραδέχομαι, ἀλλὰ σῶμα Κλέφτικο χωριστὸ νὰ δίνῃ καὶ νὰ παίρνῃ μάχες, νὰ δέχεται ἐπιθέσεις καὶ νὰ τῆς ἀντικρούῃ σὰ σύνταγμα ταχτικῶν στρατοῦ, σὰ νᾶταν κι' ὁ ἔχτρος ἴσα ὀργανωμένος, ὅπως τὸ σῶμα ἐκεῖνο τὸ φανταστικὸ, δὲ θὰ τὸ παραδεχτῶ ποτέ. Τῆς τόσες χιλιάδες τοὺς τρομεροῦς Ἀρβανίτες ἔφτανε ἡ κατάρα τοῦ Πατισάχ καὶ τοῦ τρομεροῦ Χασάν ἡ ὁρμὴ νὰ τοὺς σαρώσῃ, καὶ νὰ τοὺς ἀποτελειώσῃ τοῦ λαοῦ ἡ ὁρμὴ.

1) Σῶμα Ἀρβανίτικο τὸ βρίσκουμε νὰ περνᾷ στὴ Δυτ. Ἑλλάδα. Λοιπόν, αὐτοὶ θὰ ἦταν ὅσοι μπορέσαν καὶ περάσανε πέρα ἀπὸ τὴ Νταβιά καὶ κατέβηκαν πρὸς τὴν Ἡλεία.

Γ'.

Μέτρα του Χασάν Πασσά για την τάξη.—Ο Χασάν αφίνει το Μοριά, μα ξαναγυρίζει.—Η Μάνη χωρίζεται από το Μοριά.—Αδυστηρός αποκλεισμός της από τη θάλασσα.—Παναγιώταρος και Κωσταντής Κολοκοτρώνης.—Ο χαλασμός τους.

Αυτό ήταν το τέλος του χαλασμού των Ἀρβανιτών. Ἀφίνοντας το Μοριά ὁ Χασάν, με τὸ ραΐ του δὲ συχώρεσε μοναχὰ τοὺς Κλέφτες ἢ ἀμνηστία του ἦτανε καθολικὴ: «Ἴνα δὲ μὴ τέλειον ἐρημώσῃ τὴν γῆν ἢ τῶν Ἀλβανῶν ἀπήνεια, ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς, ἀπολύων τὸν λαὸν τῆς ἐνοχῆς ὥστε μηδένα τοῦ λοιποῦ ἐγκαλεῖν, ἀμνηστίαν συμπάντων τῶν κακῶν διακηρύττων καὶ βεβαιῶν, ἀπέστειλε δὲ καὶ ὁ Παναγιώτατος κύριος Θεοδόσιος νέους ἀρχιερεῖς εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου διὰ βασιλικῶν γραμμάτων συνιστῶν εἰς περιποίησιν τοῦ ὑπολειφθέντος εὐσεβοῦς λαοῦ, καὶ ἀξιόλογον προστασίαν καὶ ὑπεράσπισιν ἰσχυράν, ὥστε καθ' ἓνα ἀποκαθιστάνειν εἰς τὰ οἰκεία, ἐξαιρουμένης τῆς βίας καὶ πλεονεξίας καὶ τῆς ἄλλης ἀρπαγῆς καὶ ἀδικίας τῶν Ὀθωμανῶν» (Σεργίου Μακροαίου Ἐκκλησι. Ἱστορία τοῦ Κ. Σάθα «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη» Γ', Βενετία, 1872, σελ. 286).

Γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἡσυχίας ποῦ ἔλαβε ὁ Χασάν γράφει ὁ Rouquerville πὺς φρόντισε νὰ ξαγοραστοῦν οἱ πωλημένοι σκλάβοι οἱ χριστιανοί, νὰ γυρῶσιν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία πλῆθος οἰκογένειες ποῦ εἶχανε φύγει φρόντισε νὰ γίνῃ ἀπογραφή ἀκόμα καὶ τοῦ κόσμου ποῦ εἶχε κρυφτῆ στοὺς λόγγους. Ἡ ἀπογραφή, ἔδειξε πὺς λείπαν 100 χιλ. ψυχές· μ' ὅλο αὐτὸ τὸ λιγότεμα τοῦ πληθυσμοῦ, φύλαξε τὸ χαράτσι στὸν ἴδιον ἀριθμὸ ψυχῶν κλπ. (Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, ἐκδ. β', τ. Δ', 1826, σελ. 334). Παρακάτω ὁ Rouquiev. δίνει εἰκόνα τοῦ λαοῦ ποῦ ἄρχισε ν' ἀναλαβαίνει ἀπὸ τῆς συφορῆς, μὰ ἡ πανούκλα τοῦ 1781, ποῦ βάσταξε ὡς τὰ 1785, τὸν ἔρριξε πάλι σ' ἄλλες χειρότερες. Ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1828 παίρνω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «1776 (γρ. 1779) ἐχάλαστηκαν οἱ Ἀρβανῖτες καὶ ἐκατέβη Σαλαχόρης ἀπὸ τὸν Σουλτάνον καὶ ἐπουλοῦσε τὰ κτήματα τῶν Ἀλβανῶν, ὅπου εἶχαν διὰ τῆς βίας ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς. Ἐκαμνε ἐξετάσεις ἀνὰ χωρίον, ἐβασάνιζε δὲ συχνὰ τοὺς χωρικοὺς διὰ νὰ μαρτυρήσουν».

Ὁ Χασάν δὲν ἄργησε νὰ ξαναγυρῶσιν πάλι στὸ Μοριά. Κατὰ τὰ 1780 ἀπόσπασε τὴ Μάνη¹⁾ καὶ τὴν ἔρριξε στὴ δικαιοδοσία τοῦ Καπετὰν Πασσά. Πὺς ὅμως ἐγίνε αὐτὸς ὁ χωρισμὸς τῆς ἀπὸ τὸ πασσαλίκι τοῦ Μοριά καὶ προσκολλήθηκε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ζήτημα ποῦ ἀξίζει ἐδῶ κάπως νὰ τὸ πλουτίσω μὲ λίγες ἀγνωστες εἰδήσεις. Ὁ Χασάμπεης, κυβερνήτης τούρκικης

1) Ὁ Φιλήμονας (στὸ βιβλίον του περὶ Φιλικῆς Ἐταιρίας σελ. 46 σημ.) γράφει πὺς στὰ 1783 ἐγίνε ἡ ἀπόσπασιν. Ὁ Φραντζῆς (Α', σελ. 32) γράφει πὺς ὁ Καπετὰν Πασσάς γύρισε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1780.

κορβέττας, ἀπὸ τὰ 1780—1805, φαίνεται νὰ φυλάη τ' ἀκρογιαλία τῆς Μάνης, καθὼς θὰ τονε δῆτε καὶ περὶ κάτω. Ὡς ζαμπίτης τοῦ κάστρου τῆς Μονοβασίας, βόιβοντας τῆς ἴδιας ἐπαρχίας μαζὶ καὶ καπετάνιος τῆς κορβέττας, βαστοῦσε ὅλα ἐκεῖνα τὰ χρόνια, καθὼς εἶπα, τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Μάνης ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὁ Ἄγγλος Leake τονε γνώρισε καλά, στὰ 1805, καὶ νὰ γι' αὐτὸν τί γράφει (Α', σ. 206): «Οἱ ὑπηρεσίες του βαστοῦν ἀπὸ τὸν καιρὸ ποῦ ὁ Χασάν Πασσάς, μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ρώσων, εἶχε σταλθῆ νὰ ταχτοποιήσῃ τὰ πράγματα τοῦ Μοριά. Ὁ Χασάμπεης ἀπὸ τὸ Μαραθονῆσι, ποῦ τὸ εἶχε καταλάβει ὁ Χασάν Πασσάς, προχώρεσε κατὰ τῆς Κιτιρίας. Ἐκεῖ εἶχε ἀποκλείσει κάποιους καπετανεῖους (Μανιάτες) σ' ἓναν πύργο καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ παραδοθοῦν... Σπάνιο πρῶμα ἦταν, ἀμα ἤθελε νὰ χαλάσῃ ἓνα χωριό, νὰ μὴν ἔχη τὴ βοήθεια ἄλλου γειτονικοῦ χωριοῦ...». Ἀκολουθοῦν ἄλλα περιεργα γιὰ τὰ ἤθη τῆς Μάνης. Ὅπως καὶ νᾶναι, ὁ χωρισμὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο τὸ Μοριά φαίνεται πὺς δὲ γίνετο εἰρηνικά, καὶ πὺς, πρῶτο καὶ κύριο μέσο τῆς ὑποταγῆς τῆς ἦταν ὁ ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ δεύτερο ἢ διπλωματικὴ τέχνη τοῦ Μ. Διερχομένου Μαυρογένη¹⁾. Τὸ ζήτημα τοῦτο βγαίνει ἀπὸ τῆς μελέτης μου τὸ σκοπό.

Ὅμως ἡ Μάνη ἔκρυβε καὶ κάποιους Κλέφτες Μοραῖτες ἀπροσκήνητους. Τῆς Κλεφτουρίας αὐτὸ τὸ καταφύγιο, ἡ Μάνη, τώρα μὲ τὸν πρῶτο μπεῆ της, καὶ μὲ τοὺς ὀμηροὺς Μανιάτες στὴν Πόλη φυλαγμένους, δὲ θᾶδινε πειὰ τὴ φιλόξενη τῆς προστασία, ὅπως πρῶτοτερα. Ἐκστρατεία ὅμως νὰ καταπιαστῆ στὴ Μάνη μέσα ὁ Χασάν, φρόνιμος, δὲ θ' ἀποφάσιζε, ἀφοῦ καὶ στὸν ἴδιον τὸ Μοριά πρῶτοτερα, ἂν ἀποφάσιζε ἄλλον τρόπο ν' ἀκολουθήσῃ—νὰ κυνηγήσῃ στὰ βουνὰ τοὺς Κλέφτες—δύσκολα θὰ τὰ κατάφερνε, γιὰτὶ ὁ λαὸς πάντα προστατεύει τοὺς κατατρεγμένους· καὶ τὸ μεγαλεῖο του θᾶρριχνε ὁ πασσάς νὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰ τέτοια ἐκστρατεία. Καὶ τὸ περὶ σπουδαῖο, τὰ περισσότερα κακὰ θὰ τὰ πάθαινε ὁ ἀθῶος λαός. Ἡ Μάνη, ἀπὸ τὴ στεριά, πολὺ δύσκολο θὰ ἦτανε νὰ ὑποταχθῆ. Ἐνας θαλασσινὸς ἀποκλεισμὸς θᾶφτανε νὰ λιμοχτονήσῃ τὸ λαὸ τῆς Μάνης καὶ θᾶφερνε γοργότερο τ' ἀποτέλεσμά του. Μὲ τὴ φοβέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα κρατήσανε καὶ οἱ Βενετοῦνοι σὲ κάποια στάση ὑποταγῆς τὴ Μάνη, μὰ κι' ὁ Χασάν τώρα, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, τὴν ὑπόταξε στερεώτερα. Τῆς Μάνης ἡ ὑποταγὴ εἶχε κι' ἄλλο ἀποτέλεσμα· συμάζεψε τοὺς Μπαρντουνιώτες Τούρκους, ποῦ συχνὰ λεηλατοῦσαν τὸ Μυστρά²⁾. Ὁ Leake (Ταξίδι στὸ Μοριά τ. Α', σελ. 130) γράφει: «Ἀφοῦ οἱ Ἀρβανῖτες χαλαστῆκαν καὶ διωχτήκαν ἀπὸ τὸ Μοριά, ἔμνε ἀκόμα ἡ παλιὰ Ἀρβανίτικη ἀποικία τῆς Μπαρντουνίας, οἱ Μανιάτες, οἱ πασσαδες τοῦ Μοριά οἱ ἀχόρταστοι, νὰ διαγομίζουν τὸ Μυστρά κάθε φορὰ,

1) Ὁ Finlay στὴν ἱστορία του (τόμ. τῆς Τουρκοκρ., ἐκδ. β', 1877, σελ. 265) γράφει: «Κατὰ τὰ 1780 ὁ Χασάν ἤρθε στὴ Μάνη μὲ τὸν Τούρκικο στόλο, ἔβγαλε ἓνα σῶμα Τουρκ. στρατοῦ, κ' ἔπασσε κάποιους ἀπὸ τοὺς Μανιάτες ἀρχηγούς, ποῦ εἶχανε κάμει ἀρπαγὲς στὴ Μεσσηνία ἢ πειρατείες...».

2) Ὁ Ἄγγλος Blaquierie (ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστ., 1825, γαλλ. μετάφρ., Λιψία, σ. 146) γράφει: «Οἱ Μπαρντουνιώτες, στὴ γειτονία τῆς Μάνης, ὁμοιοί τέλεια μὲ τοὺς Μανιάτες στὰ ἤθη τους τὰ πολεμικά καὶ τ' ἀγρία καὶ τὴ ροπή τους πρὸς τὴν ἀρπαγή...».

καὶ μοναχὰ ἀφοῦ ὁ Τούρκ. στόλος ὑποχρέωσε τὴ Μάνη νὰ ὑποταχθῆ, μπόρεσε ἡ Πόρτα νὰ δώσῃ κάποια προστασία καὶ στὸ Μυστρά». Ἡ Μάνη νόμιζε, ἀπὸ παράδοση, τὸ Μυστρά (σ. δηλ. ὅλη τὴν ἀγροτικὴ περιφέρεια τῆς Σπάρτης) τόπο δικό της, βυζὶ νὰ τὸ βυζαῖνη, λάφυρο νὰ τὸ χορταῖνη. Ὅμως ἂν ὁ Χασάν ἔλαβε μέτρα βίαια γιὰ τοὺς Μπαρνονιῶτες, δὲν τὸ ξέρουμε. Πάντα, τοὺς ἔφτανε ὁ φόβος ἀπὸ τῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ καὶ ἡ αὐστηρότερη διοίκηση ποὺ μπῆκε στὸ πασσαλίκι τοῦ Μοριά.

Ἐδῶ ἔχω νὰ προσθέσω κάτι περιεργό, κ' ἴσως ἀπίστευτο, ποὺ ἂν εἶν' ἀληθινό, σημαίνει πῶς, μαζὶ μὲ τῆς ἐνέργειες τοῦ Χασάν ἀπὸ τὴ θάλασσα, γίνηκε ἐκστρατεία καὶ τοῦ πασσᾶ τοῦ Μοριά κατὰ τῆς Μάνης ἀπὸ τὴ στεριά. Σῶμα Κλεφτῶν Μοραϊτῶν λαβαίνει μέρος στὴν ἐκστρατεία τούτη: Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Κλέφτη Δημ. Στριφτόμπολα, ἀμνηστεμένο, φαίνεται, ἂν καὶ καμιά πηγὴ γραφτὴ δὲν τονε δείχνει νᾶχε λάβει μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸν κατατρεγμὸ. Οἱ Στριφτομπολαῖοι ἦτανε Καλαβρυτινοί, στρατ. οἰκογένεια ἀντιθετῆ τῶν Πετμεζαίων μετὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ὁ Ἀντώνης σκοτώνεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους, κατὰ τὰ 1780, ψηλὰ στὰ Καλάβρυτα, ποὺ θὰ πῆ δὲν εἶχε ἀμνηστευτῆ, καὶ δὲν εἶχε λάβει κί' αὐτὸς μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν στὴν καταστροφή. Δεύτερος Πετμεζᾶς, ὁ Βασίλης, στὰ 1781, σκοτώνεται στὸν Ἄλμυρὸ τῆς Δυτ. Μάνης «πολεμῶν κατὰ τῶν ἐν Μάνη Τούρκων» (:), καθὼς λέει μιὰ οἰκογ. πηγὴ, ποὺ θὰ δῆτε. Σ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση ἀνάλαβε ν' ἀπαντήσῃ κάποιος ἀνώνυμος Α.Κ. γιὰ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀλήθεια¹⁾. Γράφει λοιπὸν ὁ Α.Κ.: «Ἡ ἐκστρατεία αὕτη δὲν ἦτον κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ κατὰ τῆς Μάνης αὕτης ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων μέρος ἀπέτελει καὶ ὁ φονευθεὶς Ἀντ. Πετμεζᾶς. Τὸ 1781 (σ. γρ. Βασ.; 1780) ὁ Καπετὰν Πασσᾶς ὑποτάξας πρὸς καιρὸν τὴν Πελοπόννησον διὰ τῶν ὑποσχέσεων τῆς ἀμνηστείας, θέσεων καὶ δώρων, ἐπροσκύνησε πολλοὺς καπεταναίους Κλέπτας· μεταξὺ δὲ τούτων προσεκάλεσε καὶ τὸν τρομερὸν τότε Δημήτριον Στριφτόμπολα, εἰς τὸν ὁποῖον, κατὰ τὴν τότε τῶν Πασιάδων συνήθειαν, ἐχάρισε μπενίσι (φόρεμα ἔξουσας) καὶ τὸν ἔκαμε σερασκέρην, γενικὸν ἀρχηγόν (!) εἰς τὴν κατὰ τῆς Μάνης ἐκστρατείαν Τούρκων τε καὶ Ρωμαίων Ἑλλήνων, καὶ τὸν ἔστειλε νὰ ὑποτάξῃ τὴν Μάνην· ὁ δὲ Ἀντ. (σ. γρ. Βασ.) Πετμεζᾶς ἦτον μπαιρακτάρης (σημαιοφόρος ὑπὸ τὸν Στριφτόμπολα)· διευθυνομένων λοιπῶν τῶν κατὰ τῆς Μάνης Τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς τὸν Ἄλμυρόν, ἀπήνησαν τὰ Μεσσηνιακὰ καὶ Σπαρτιατικὰ σώματα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Νικολοπούλων²⁾, μεθ' ὧν ἐλθόντες εἰς συνεντεύξεις συνθηκολογιῶν ὑποταγῆς, οἱ Μανιάται, προκατειλημμένοι ὄντες νὰ δολοφονήσουν τὸν ἀρχηγόν, ἐπὶ τῆς συνεντεύξεως ἔρριψαν καὶ ἐφόνευσαν αὐτὸν καὶ τινὰς ἄλλους, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀντ. (σ. Βασ.) Πετι-

1) «Ἀπαντήσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ... φυλλάδιον Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι ἢ ἡ Πετμεζαϊκὴ οἰκογένεια, ὑπὸ Κ.Α.» Ναύπλιο, 1850, σ. 3.

2) Ἄν εἶν' ἀλήθεια αὐτά, τότε καὶ οἱ Κλέφτες τῆς Σπάρτης καὶ Μεσσηνίας Νικολόπουλοι κλπ. δὲν εἶχανε κί' αὐτοὶ ἀμνηστευτῆ, οὔτε λάβανε μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὴν καταστροφή.

μεζᾶς, φονευθέντες καὶ ἐξ αὐτῶν πολλοί, τραπέντων τῶν λοιπῶν εἰς φυγὴν· καὶ οὕτω διελύθη ἡ κατὰ τῆς Μάνης ἐκστρατεία. Ἀπόδειξις τούτων τὸ ἀκόλουθον τραγῳδίων¹⁾. Καθὼς βλέπετε, ὁ συγγρ. αὐτοῦ τοῦ φυλλάδιου, ἐνῶ ἀνάλαβε νὰ ὑπερασπίσῃ τὴ δόξα τοῦ Στριφτόμπολα κατὰ τῆς δόξας τῆς ἀντίπαλης οἰκογένειας, τὸν κατηγορεῖ—ἀφοῦ τὸν παρασταίνει νὰ ἐκστρατεύῃ μαζὶ μὲ Τούρκους κατὰ τῆς Μάνης. Λοιπὸν, κάποια ἀλήθεια κρύβεται σ' αὐτὴ τὴ μαρτυρία. Ἴσως μιὰ μέρα χυθῆ φῶς ἀφρονότερο στὸ ζήτημα, ἂν δηλ. γίνηκε ποτέ, κατὰ τὰ 1780—1781, συμμαχικὴ ἐκστρατεία Κλεφτῶν Μοραϊτῶν, προσκυνημένων, καὶ Τούρκων μαζὶ στὴ Μάνη.

Τὰ μέτρα τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ γιὰ τὴν καθυποταγὴ τῆς Μάνης, ὁ πολύχρονος ἀποκλεισμὸς, ἡ συχνὴ ἀλλαγὴ τῶν μπέηδων (ἡγεμόνων) γιὰ τὴ μιὰ αἰτία ἢ τὴν ἄλλη—πρῶτα καὶ κύρια γιὰ τῆς πειρατείας καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν Κλεφτῶν Μοραϊτῶν—ἦτανε ζητήματα δεμένα ἀχώριστα, ἴσα-ἴσα, μὲ τὸ δεύτερο σκοπὸ τοῦ Χασάν, τῶν Κλεφτῶν αὐτῶν τῶν ἀπροσκύνητων τὴν καταστροφή. Ἦρθε λοιπὸν ἡ σειρὰ καὶ τοῦ Παναγιώταρου, κί' αὐτὸ σημαίνει πῶς ὁ Χασάν Πασσᾶς δὲν εἶχε πειὰ καμιὰν ὑποψία μήπως ὁ ἐπικίνυνος ἐκεῖνος Κλέφτης—κί' ἀπὸ σπῆτι τόσο δυνατό, τῶν Βενετσανάκηδων—λάβαινε βοήθεια ἀπὸ τὴν ὑποταγμένη Μάνη. Οἱ πολὺ ὑστερόχρονες, καὶ γι' αὐτὸ ὑποφτες, πηγὲς περιγράφουν τὴν ἐκστρατεία σὰν κάτι μεγάλο καὶ τρανὸ· ἀπὸ τὸ Γύθειο στὴν Καστάνιτσα ἢ ἀπόσταση μὲ τὰ πόδια ἢ μὲ μουλάρια εἶναι 5—6 ὥρες, κί' ὁ δρόμος στενὸ μονοπάτι· ἡ Καστάνιτσα βρῖσκεται πρὸς τὴν Α. πλευρὰ τοῦ Ταύγετου, ὅμως στὴ γειτονικὴ κορφὴ κοντά. Ὁ Α. Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 32) ἀνεβάζει τὴ μιχτὴ δύναμη τοῦ Χασάν καὶ τοῦ πασσᾶ ὡς 20 χιλ. μὲ κανόνια καὶ μὲ μπόμπες, ἀκόμα καὶ καβαλλαρία (!). Ἡ πολιορκία ἄρχισε στῆς 10 καὶ τελείωσε στῆς 19 Ἰουλ. 1780 μὲ τὴν ἔξοδο τῶν πολιορκημένων. Ὅμως, γιὰ νὰ μὴν πάρουν εἶδηση μὲς τοὺς πύργους καὶ νὰ μὴν προφτάσουνε νὰ φύγουνε, θὰ πῆ πῶς ἡ ἐκστρατεία γίνηκε ἀπὸ σῶμα ἀλαφρὸ, ὄχι πολυάριθμο, καὶ τὸ πολὺ, μὲ μικρὰ κανόνια μοναχά, ὄχι μπόμπες· ὁ Παναγιώταρος, γράφει ὁ Φ., ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τοὺς Μανιάτες, μὰ ἐκεῖνοι δὲν τοῦ δώσανε. Καὶ τότε, ἀντὶ νὰ ζητήῃ βοήθεια, γιατί δὲν ἄδειαζε τοὺς πύργους, νὰ γλυτώσῃ καὶ τὰ γυναικόπαιδα; Καὶ τοῦ Θ. Κολοκοτρῶνη ἢ περιγραφή τεράστια κάνει τὰ πράματα (Αὐτοβιογρ. σελ. 6, βλ. καὶ πειδ κάτου), κί' ἀκόμα πειδ τεράστια τοῦ Γενναίου (βλ. «Ἑλλην. Ὑπομνήμ.» σ. 629). Περιττὸ νὰ βάλω ἐδῶ ἀκέριες τῆς περιγραφῆς αὐτές. Ἡ πολιορκία κί' ὁ κανονοβολισμὸς βάσταξε, λένε, δώδεκα μέρες (!) καὶ τέλος οἱ Κλέφτες κάμαν ἔξοδο²⁾. Τὸν Κωσταντὴ Κολοκοτρῶνη οἱ Τούρκοι, ἀπι-

1) Ἀκολουθεῖ πλαστὸ πάλι τραγοῦδι γεμάτο ἀπὸ θυμῆματα Ρουμελ. τραγουδιῶν. Ὁ συγγρ. προσθέτει πῶς ἡ γυναῖκα τοῦ σκοτωμένου Δημ. Στριφτόμπολα ἦταν ἀδερφή τοῦ Κωσταντὴ Κολοκοτρῶνη.

2) Πειδ πιστευτὴ εἶναι τοῦ Ροζάκη ἢ περιγραφή· ὁ Παναγιώταρος ἔβαλε φωτιά στὸν πύργο καὶ τὸν ἀνατίναξε, ἀφοῦ βγήκανε κρυφὰ οἱ κλεισμένοι, νύχτα, (καὶ στὸ δρόμο πιαστήκανε ζωντανοί). Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ Τούρκοι κυνηγῶντας τοὺς μέρες στὰ κατσάβραχα πιάσανε τοὺς περισσότερους, φαίνεται πῶς οὔτε πολιορκία εἶχε γίνει.

στοι, αντί να τὸν ἀφήσουν ἐλεύτερο, ὅπως εἶχανε δώσει τὸ λόγο τους, τὸν πνίξαν καὶ τότε θάψανε σὲ κάποια σπηλιά¹⁾. Τὸν πατέρα τοῦ Παναγιώταρου τὸν κρέμασε ὁ Καπετὰν Πασσᾶς στὸ καράβι του. Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ., παιδί 7 χρόνων (σ. ἀφοῦ γεννήθηκε στὰ 1770 ἦταν 11 χρόνων) γλύτωσε μαζί με τὴ μητέρα του, ἐνῶ τὰ παιδιά τοῦ Παναγιώτ., μὰ καὶ δυὸ ἄλλα ἀδέρφια τοῦ Θεωδωράκη πέσανε κι' αὐτὰ στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Παραλείπω τ' ἄλλα περιστατικά τοῦ Φραντζῆ, πρὸ χειρα στὸν ἀναγνώστη. Κ' εἶναι, καθὼς μίλησα κι' ἄλλοῦ, πολὺ παραξένο πὼς, Κλέφτες αὐτοὶ παλιοί, ν' ἀκούνε τὴν Τούρκικη Ἀρμάδα στὸ Μαραθωνῆσι, τὸν Τούρκικο στρατὸ ν' ἀνεβαίνει κατὰ τὸν Ταύγετο, καὶ τίποτε νὰ μὴν ὑποψιάζονται ζῶντας εἰρηνικὰ μετὰ τὰ γυναικόπαιδά τους²⁾. Τῆς ἀπορίας αὐτῆς τῆς λύσει τοῦ Ροζάκη ἢ μαρτυρία, πὼς ὁ Παναγιώταρος ἐβάλε φωτιά κλπ. Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. (σελ. 7) γράφει πὼς ὁ πατέρας τοῦ Παναγιώταρου, μετὰ τὰ 12 μερόνυχτα τῆς πολιορκίας, πρότεινε τὴν ἀνατίναξη, κι' ἀφοῦ βγήκαν οἱ ἄλλοι ἐτοίμασε καὶ τὸ φυτίλι, ἀλλά, καθὼς φαίνεται, δὲν πῆρε φωτιά. Ἡ φωτιά ὅμως φαίνεται πὼς μπῆκε πρὶν ἀρχίσει ἡ πολιορκία, ἀλλοιῶς δὲ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ πὼς οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς κλεισμένους—ἄστερα ἀπὸ δωδεκαμερόνυχτο κανονίδι—γλυτώσανε. Γράφει ὁ Θεοδ. Κολ. (σελ. 7): «... Γρεῖς μόνον ἐσκοτώθησαν ἄνδρες καὶ μέρος γυναῖκες, καὶ ἔμειναν πολλὰ παιδιά σκλάβοι.... Τὸν Παναγιώταρο ζωντανὸ τὸν ἐπίασαν.... Ὁ πατέρας μου σκοτώθηκε μετὰ δυὸ ἀδέρφια του.... Ἐγλύτωσε ἓνας μπάμπας μου Ἀναγνώστης. .. Ἐγὼ, ἡ μάνα μου, ἡ ἀδελφή μου ἐγλύτωσαν μετὰ τὰ παληκάρια τοῦ πατέρα μου». Σὲ τόσο μακροήμερη πολιορκία καὶ ἔπειτα ἔξοδο ἀνάμεσα σὲ 14 χιλ. στρατό, κανένας δὲ θὰ γλύτωνε—ἂν ἦταν ἡ ἔξοδο ἀληθινή.

Ἐδῶ εἶν' ὁ τόπος νὰ βάλω τοῦ Ρ. Παλαμίδη τὴ μαρτυρία, μετὰ τὴν παρατήρηση πὼς αὐτὸς τοποθετεῖ τὴν καταστροφή τῶν δυὸ αὐτῶν Κλεφτῶν στὰ 1775, κ' ἄστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή τους βάνει τὸ διορισμὸ τοῦ πρώτου μπέτη τῆς Μάνης Κουτήφαρη. Σημειῶνω πὼς ὁ Ρ. Παλ. ἔγραψε τῆς σημειώσεις του ἀπὸ προφορικὴ διήγηση τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη· τὰ λάθη λοιπὸν εἶναι γεροντικά τοῦ τελευταίου, γιατί κ' ἡ ἀνακοίνωση ἔγινε ἐπὶ βασιλείας Ὁθωνα. Ἀκολουθεῖ τὸ σημείωμα: «Μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς ἀποστασίας καὶ τῆς κα-

1) Κατὰ τὸ Φραντζῆ (περὶ πάνου) οἱ κλεισμένοι βγήκανε τὴ νύχτα τῆς 19 μετὰ τὰ σπαθιά στὰ χέρια, καὶ μαζί μ' αὐτοὺς βγήκανε κ' οἱ γυναῖκες—γλυτώσανε μερικὲς ἀπ' αὐτές...—βγήκανε καὶ μικρὰ παιδιά... γλύτωσε κι' ὁ μικρὸς Θεωδωράκης, κι' ἄστερα ὁ Παναγιώταρος κι' ὁ Κωνσταντῆς Κολ. πιαστήκανε κι' αὐτοὶ ζωντανοί, κνηνημένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους σὲ τρυπες καὶ σπηλιές. Εἶναι περίεργη αὐτὴ ἡ διαφυγὴ ἀκόμα καὶ γυναικοπαίδων ἀπὸ ἓνα σπίτι, ἀνάμεσα σὲ τόσο πολυάριθμο στρατό. Ἀπὸ κ'εῖ καὶ κάτου ἀρχίζει ὁ Φραντζῆς ὀλέκερο μυθιστόρημα γιὰ τὸ τέλος τοῦ Κωνσταντῆ. Ἀπορεῖ κανεὶς πὼς ἔμαθε κι' ἀπὸ ποῦ αὐτὰ τὰ περιστατικά, τοὺς διαλόγους κλπ., ποῦ ἄλλο σκοπὸ δὲν ἔχουν παρὰ τὸν ἴδιο τὸν παλιὸ τοῦ ἠθικοῦ ἐξηψωμοῦ.

2) Ὁ Φραντζῆς (Α', σ. 24, σημ.) περιγράφει πὼς ἡ θέσις τῶν πύργων τοῦ Παναγιώταρου ἦταν ἀπόρητη, καὶ κανένα φόβο δὲν εἶχαν οἱ κλεισμένοι σ' αὐτοὺς· ὅμως νὰ ποῦ φτάσαν τὰ ὄρενα κανόνια τοῦ καιροῦ ἐκείνου νὰ κάμουν τοὺς πύργους νὰ πέσουν εὐκόλα στῶν Τούρκων τὰ χέρια (ἂν ἔπασαν κι' ἀληθινά).

ταδιώξεως τῶν Ἀλβανῶν, ἀνεφάνη ἡ δυναστεία τῶν Βενετσιανίων, τοῦ τε Παναγιώτ. καὶ λοιπῶν πέντε ἀδελφῶν ἐκ Καστάνιτσας καὶ τῶν πέντε ἀδελφῶν Κολοκοτρ., οἱ ὅποιοι δυνατοὶ κατασταθέντες ὡς ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῆς Τουρκικῆς κυβερνήσεως, τῆς θέσεως τῆς Καστάνιτσας, εἰς ἣν διέμενον καὶ κατέφευγον, καὶ τῆς διατηρήσεως πάντοτε 300—500 ἀκολούθων ὀπλοφόρων¹⁾, κατεστήθησαν ὄχληροι καὶ εἰς τὴν κυβέρνησιν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν, ὥστε ἡ ἔξουσία ἀπεφάσισε νὰ τοὺς καταδιώξῃ· διώρισε καὶ τὸν ὄντα τότε Καπετὰν Γαζῆ πασσᾶν καὶ μετέβη μετὰ τοῦ στόλου εἰς Πελοπόννησον, ὁ ὅποιος, τῇ συμπτῶσει καὶ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ τότε πασσᾶ, τοὺς ἐπολέμησε καταστρέψας τὰ ἐν Καστάνιτσα ὄχυρά τους, ὅπου ἐχάθησαν ἅπαντες οἱ προορηθέντες ἀρχηγοὶ ἐκτὸς νηπίων τινῶν καὶ γυναικῶν, τὰ ὅποια ἐπρόλαβαν νὰ καταφύγῃσι εἰς τὴν Μήλειαν.—Εἰς τὴν ἀνωτέρω περίστασιν ὁ τόπος, καὶ κυρίως ἡ Μάνη, δὲν ἔλαβε μέρος ὑπὲρ αὐτῶν ἢ καὶ κατ' αὐτῶν, διότι *αἱ αἰτίαι τῆς καταδιώξεώς των δὲν προήλθον ἀπὸ ἔργα των ὑπὲρ πατρίδος* καὶ διότι ἡ Μάνη ἐμποδίζετο ἀπὸ τὰ ὅποια εἶχεν ἐνέχυρα. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ὀνομάσθη πρώτος μπέτης ὁ Ζαννετάκης Κουτήφαρης, ἀπὸ τὸ Σταυροπήγι.

Τὸ τέλος τοῦ Παναγιώταρου τὸ περιγράφει κι' ὁ καθηγητῆς Ροζάκης, βέβαια ἀπὸ τοπικὲς πηγές, μετὰ προσθήκης παραφορτωμένες, ὅπως συνειθίζουσιν οἱ Μανιάτες ἅμα εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν τόπο τὸν ἀγαπημένον τους. Ὁ Παναγιώταρος, μαθαίνουμε ἀπ' αὐτὴ τὴν περιγραφὴν, εἶχε διαπράξει καὶ ληστεία μέσα (;) στ' Ἀνάπλι, (μὰ ποιὸς ξέρει πότε). Ὅσο γιὰ τ' ἄλλο ποῦ γράφει ὁ Ρ., πὼς ἡ ὄλη ναυτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ στὴ Μάνη ἔγινε μοναχὰ γιὰ τὸν Παναγιώταρο, αὐτὰ εἶναι ὑπερβολὲς τοῦ τοπικοῦ ἐγωῖσμοῦ, ἀβάσιμες²⁾. Περίεργο εἶναι ἀκόμα πὼς ὁ Ρ. δὲν κάνει λόγο καθόλου γιὰ τὸν Κωνσταντῆ Κολοκοτρώνη· διορθώνει ὅμως, καθὼς θὰ δῆτε, περίεργα τὸ λάθος του. Ἀκολουθεῖ τοῦ Ρ. ἡ περιγραφὴ: «Μόνος δὲ ἐκ τῶν Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου ἀρνηθεὶς εἰς τὸν Πασσᾶν ὑποταγὴν κατέστη, μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπιστροφὴν ἐκείνου, κυρίαρχος τῆς Πελοποννήσου (!), ὅπερ βεβαίον ἢ εἰς Ναύπλιον θριαμβευτικὴ αὐτοῦ εἴσοδος καὶ αἰχμαλωσία τῶν υἱῶν τοῦ τε διοικητοῦ Ἀλήμπεη καὶ τοῦ πρώην τοιοῦτου Μουσελίμη. Συνέπεια ὅμως τοῦ μεγαλείου τοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἐξέγερσις τοῦ φθόνου τῶν ἰσχυρῶν τῆς Μάνης, καὶ ἰδίως τῶν συγγενῶν του, οἵτινες συνωμώσαντες μετὰ τῶν Τούρκων κατ' αὐτοῦ ἐπεμψαν κρυφὰ τὸν πρώτον πρὸς πατρός ἑξάδελφον αὐτοῦ Ἀναγνώστην Βε-

1) Ὁ ἀριθμὸς φαίνεται παραπολὺ ὑπερβολικὸς. Πὼς θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθῆ ἓνα τόσο μεγάλο σῶμα στὰ κατὰβραχα τῆς Μάνης; Ἄλλη μαρτυρία ἀνεβάξει τὸ σῶμα σ' 150.

2) Πρὶν ἀπὸ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Μάνης καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ πρώτου μπέτη τῆς, μετὰ τὴν κυριώτερη ὑποχρέωσις νὰ μὴν υποθάλῃ Κλέφτες Μωραῖτες, μὰ τέτοια ἐκστρατεία θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γίνῃ. Ἡ ἀληθινὴ αἰτία μάλιστα ποῦ ἔκαμε τοὺς Κλέφτες νὰ μείνουν κλεισμένοι μεσ' τοὺς πύργους ἦταν πὼς στὴ Μάνη παιὰ δὲ μπορούσαν καταφυγὴ νὰ βροῦνε. Ἀπόδειξις πὼς καὶ οἱ συγγενεῖς τοῦ Παναγιώταρου τὸν προδῶσαν. Ἄν φεύγανε πάλι κατὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μοριά, τότε ὁ χαμὸς τους θὰ ἦταν περὶ βέβαιος. Καὶ οἱ Κλέφτες τὸ ξέρανε καλά.

νειζανάκη¹⁾ πρὸς τὸν Σουλτάνον, ἵνα ἐπιτηδείως διαβάλλῃ αὐτόν, ὅπερ ἐπιτυχῶς καὶ κατώρθωσεν. Ὅθεν ἀποσταλεῖς καὶ αὐθις ὁ αὐτὸς Τζεζαέρλη Πασσᾶς μετὰ πολυαρίθμου στρατοῦ καὶ στόλου εἰς Γύθειον ἐπολιόρκησεν αὐτὸν ἐν Καστάνια τῆς Βαρδούνιας συνεργεία τῶν φθονερῶν ἐντοπίων· ἀπελιπθεὶς δὲ ὁ Παναγιώταρος περὶ πάσης ἐκ τῆς Μάνης ἐπικουρίας, ἐξῆλθε νύκτωρ ξιφῆρης ἀνατινάξας διὰ πυρίτιδος τοὺς πύργους. Τὴν τρίτην ὁμοῦς ἡμέραν προδοθεὶς ὑπὸ τινος ποιμενίσκου ἐδολοφονήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν τινι σπηλαίῳ τοῦ Ταυγέτου, ἐνθα κατέφυγε τετρωμένος τὸν ἓνα τῶν μηρῶν».

Μὲ τὴ γνῶμη τοῦ Πετρόμπεη εἶναι σύμφωνη καὶ ἄλλη Μανιάτικη μαρτυρία, πῶς δηλ. οἱ πύργοι τοῦ Παναγιώταρου ἦταν κέντρο ληστικῶ²⁾. Ἐχει καὶ ἡ πηγὴ αὐτὴ τὸ ἐλάττωμα τοῦ Μανιάτικου τοπικισμοῦ, ἴσως μάλιστα κρύβει καὶ οἰκογενειακὰ μίσση. Ἡ ἀλήθεια ὁμοῦς, στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ φανερωθῆ, πρέπει συχνὰ νάχη κέντρο τῆς καὶ σκοπὸ τὸ μῖσος τ' ἀθλιο: «Ὁ Τζαννέμπτης διὰ νὰ ἔχη εἰς περιπασμοὺς τὴν Τουρκίαν, καὶ προξενῆ εἰς αὐτὴν ζημίας καὶ βλάβας, ὤθησε καὶ περιέβαλε τὸν καπετὰν Παναγιώταρον Βενετσιανάκη—τὴν κόρην τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀρραβωνιάσει εἰς τὸν υἱὸν του...—νὰ κάμνη πάντοτε ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν Τούρκων³⁾, καὶ τοὺς ἐπροξέει μεγάλας ζημίας... Ἐσχάτως οὗτος παρεξέτράπη τοῦ προορισμοῦ του καὶ **κατήντησε σχεδὸν τὸ καταφύγιον τῶν ληστῶν**, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπέφερον μᾶλλον οἱ χριστιανοὶ ἢ οἱ Τούρκοι· τοῦτο δυσηρέστησε τὸν προστάτην αὐτοῦ Τζαννέμπτην τοσοῦτον, ὥστε ἀφῆρεσεν ἀπὸ αὐτὸν πᾶσαν συνδρομὴν, καὶ ἐλθὼν ὁ Καπετὰν Πασσᾶς τὸν κατέστρεψε. Κατόπιν ὁ Τζαννέμπτης ἀνέδειξεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Παν. τὸν Ζαχαριᾶν, τοῦ ὁποίου καὶ πύργους ὄχυροὺς ἐντὸς τῆς Μάνης ἔκτισε»⁴⁾. Ὁ ἀγνωστος συγγραφέας φαντάζεται πῶς τιμᾷ τὸ σπῆτι τῶν Γρηγοράκηδων παρασταίνοντας πῶς ἦταν προστάτες τῆς ληστείας καὶ πειρατείας, ἀφοῦ ὑποστηρίζανε τὸ Ζαχαριᾶ, ἂν καὶ πύργους φανεροὺς δὲ θὰ μπορούσε νάχη ὁ Ζ. καταφύγιον του πειὰ ἀπὸ τότε πού ἡ Μάνη χωρίστηκε ἀπὸ τὸν ἄλλο τὸ Μοριά. Τὰ μεγαλεῖα αὐτὰ τῶν Μανιάτικων μεγαλογεννητικῶν σπιτιῶν εἶναι ἡ ἀδυναμία ἡ Μανιάτικη. Ὁ συγγρ. ὁμοῦς ὁ ζηλωτής, ἐνῶ δὲν τονε

1) Τὸν Ἀναγνώστη Βενετσιανάκη τονε βρίσκουμε στὴν «καπετανία» τῆς Καστάνιτσας κατὰ τὰ 1805 (Leake A', σ. 316, πληροφορία ἀπὸ τὸν Πέτρο Μαυρομιχάλη στὸν περιηγητή).

2) Ὁ Φραντζῆς, τὸ εἶπα καὶ πειὸ πάνω, παρασταίνει τὸν Παναγιώτ. ὡς ἀνθρωποῦ ἄγριο σὰ θεριό, ἀφοῦ κουβαλοῦσε τοὺς Τούρκους τοῦ Μυστρᾶ, ὄσους ἔπιανε, στὸν πύργον καὶ στὸ σπῆτι τῆς Καστάνιτσας, καὶ ἐκεῖ ἄλλους τοὺς κρεμοῦσε, ἄλλους τοὺς ἔσφαζε· καλὰ πού δὲν τοὺς ἔτρωγε σὰ δράκος τῶν παραμυθιῶν. Ὅμως οἱ πύργοι τῆς Καστάνιτσας ἦτανε μαζὶ καὶ ὁ εἰρηνικὸς τόπος τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ. Ἄν σκλάβωνε Τούρκους πλοῦσιους τοῦ Μυστρᾶ, θὰ τῷκανε γιὰ τὴν ξαγορά.

3) Σὰ νὰ εἶχε ἀνάγκη ὁ Παν. νὰ τὸν παρακινήσουν ἄλλοι· μπορεῖ ὁμοῦς τῶν λαφύρων τὸ σφέρο νὰ ἦτανε κοινό. Ὁ Τζαννέτος Γληγοράκης δὲν εἶχε γίνοι ἀκόμα μπέσης τῆς Μάνης.

4) «Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης.—Ὁ Τζαννέμπτης Καπετανάκης Γρηγοράκης κλπ.» 1858, σελ. 9. Ἐπὶ Ζαχαριᾶ ὁ Τζαννέμπτης εἶχε καθαιρεθῆ ἀπὸ Μπέσης καὶ εἶχε ἐπικηρυχθῆ.

μέλλει ἂν κατακρίνει τὸν Παναγιώταρο—καὶ γι' αὐτὸ ἡ μαρτυρία του εἶναι ἀληθινὴ ὅσο γιὰ τὸ ληστικὸ καταφύγιον τῶν πύργων του—ξαφνικὰ θυμήθηκε τοὺς δυνατοὺς Κολοκοτρωναίους στὰ δικά του χρόνια, χρόνια τῆς βασιλείας Ὁθωνα, καὶ ἀμέσως διορθώνει: «Διὰ νὰ μὴ παρεξηγηθῆ αὕτη ἡ περίστασις, σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι δὲν ὑπονοοῦνται οἱ πολέμοι πάντοτε τῶν Τούρκων Κολοκοτρωναῖοι καὶ λοιποὶ οἵτινες ἦτον ὑπ' αὐτόν, ἀλλ' ἐκεῖνοι οἵτινες παρεκτραπέντες τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων των, προσέφευγον ὑπὸ τὴν προστασίαν του, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν ὄχι μόνον Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ Τούρκοι· ἔνεκα τούτου ὅθεν κατεστράφη» (σελ. 64 σημ.¹⁾).

Εἶναι ὁμοῦς ἀνάγκη ν' ἀκούσουμε καὶ τοῦ Γέρου Κολοκοτρ. τὴ μαρτυρία, περιληφτικὰ, συντροφεμένη μὲ λίγα δικά μου λόγια παρατηρητικὰ (Ἀυτοβιογρ. σελ. 6). Καὶ πρῶτα ὁ γέρος ὀνομάζει τὸν Καπετὰν Πασσᾶ, Καπετάνμπε, ποῦ θὰ πῆ κυβερνήτης τῆς Καπετανίας=ναυαρχίδας· τέτοιος ἦταν ὁ Χασὰν στὰ 1769, στὸν Τζεσμέ. Κατὰ τὸ Γέρο, ὁ Παναγιώταρος ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τοὺς Μανιάτες, μὰ ὁ μπέσης τῆς Μάνης (σ. Κουτήφαρης, ὁ πρῶτος ποῦ διωρίστηκε) μπῆδισε τὴ βοήθεια κατὰ σύστασιν τοῦ Δραγουμάνου τοῦ στόλου Μαυρογένη. Μὰ τέλος, μπρὸς στὸ δυνατό στόλον τὸν ἀραγμένο στὸ Μαραθωνῆσι καὶ στὸν Καπετὰν Πασσᾶ, θὰ τολμοῦσε ὁ μπέσης τῆς Μάνης νὰ στείλῃ βοήθεια στὸν Παναγιώταρο; Παρακάτου ὁ Θ. Κ. δρίζει ὡς 14 χιλ. τοὺς Τούρκους (!) ποῦ πολιορκήσανε τὸν Παναγιώτ. καὶ τὸν πατέρα του τὸν Κωσταντή. Φτάνοντας ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκ. στρατοῦ, ζήτησε ἐνέχυρα ἀπὸ τοὺς δυὸ Κλέφτες, σὰ νὰ ἦτανε τίποτε ἀρχηγοὶ στρατοῦ μεγάλου, τοπάρχες, ποῦ ἡ Πόρτα εἶχε σφέρο νὰ τοὺς ὑποτάξῃ εἰρηνικὰ. Ἐνέχυρα πῆρε ὁ Χασὰν ἀπὸ τὴ Μάνη, μάλιστα ἀπὸ δυὸ Κλέφτες ὁμοῦς δὲν εἶχε ἄλλο νὰ ζητήσῃ παρὰ τὸ τομᾶρι τους. Οἱ Κλέφτες ἀρνήθησαν τὰ ἐνέχυρα, καὶ ἄρχισε πόλεμος ἡρωϊκός, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Θ. Κ. δώδεκα μερόνυχτα, «μὲ ἀνδρεία καὶ γενναιότητα». Ἀφίνω ἐδῶ τὰ περιστατικὰ τῆς ἡρωϊκῆς περιγραφῆς, καὶ τὸ πῶς γλυτώσανε γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ὄχι ὅλα βέβαια. Στὸ γιουροῦσι (ἔξοδο) λαβώθηκε ὁ Κωσταντῆς μὲ σπαθί, καὶ μὲ προδοσίαν σκοτώθηκε. Ἀπορεῖ κανεὶς μοναχὰ πῶς σ' αὐτὴ τὴν ἔξοδο λίγων δεκάδων, μὲ τὰ σπαθιὰ στὰ χέρια ἐναντία σὲ 14 χιλ. στρατό, ἓνας φίλος τοῦ Κωσταντῆ Τούρκος τὸν προφύλαξε μέσ' ἀπὸ τὴ μάχη κ.λ.π. Περίεργο εἶναι ἀκόμα πῶς, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Θ., οἱ Τούρκοι ἀφοῦ τονε σκοτώσαν, πήραν τὸ κεφάλι του, καὶ κρύψαν τὸ κορμί του. (Ἄργότερα βρέθηκε καὶ ὁ τάφος του). Φαίνεται τὸ κρύψανε γιὰ νὰ βρεθῆ. Τέλος ὁ Γέρος χαρᾶχτηρίζει ὄραϊα, μὰ καὶ μυθικὰ τὸν πατέρα του (σελ. 8), καὶ τελειώνει τὸ χα-

1) Ἐκεῖνοι ποῦ βγαίνουν ἀπὸ τὸ δρόμο «τῶν κοινῶν καθηκόντων» τους ἦταν ἴσα ἴσα οἱ Κλέφτες. Καὶ ποιοὺς ἄλλους φιλοξενοῦσε ὁ Παναγ. παρὰ τοὺς Κολοκοτρωναίους Ὁσο γιὰ τοὺς Τούρκους, Τουρκαρβανίτες συχνότερα, καὶ ὁ Κ. Κολοκοτρώνης εἶχε μαζὶ του, μὰ καὶ ὁ Ζαχαριᾶς. Αὐτὸ γινότανε καὶ στὴ Ρούμελη· ἓνας ἢ δυὸ Ἀρβανίτες Τούρκοι τυχαίαντα νὰ εἶναι μέσα σὲ μπουλούκια Κλέφτικα. Καὶ Κλέφτες ἅμα λέμε, πρῶτος τους σκοπὸς ἦταν ἡ ἀνάγκη τῆς ζωῆς, ἡ ἀρπαγὴ, τὸ λάφυρο. Ὁσο γιὰ τὸ Μοριά, μπορεῖ τὰ Κλέφτικα σώματα νὰ εἶχανε καὶ περισσότερους Τούρκους συντρόφους ἀπὸ τοὺς δυσαρεστημένους ἢ κατατρεγμένους τοῦ τόπου, Λαλιῶτες, Μπαρδουνιώτες κλπ.

ραχτηρισμό μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Οἱ Ἀρβανῖται τὸν εἶχαν τόσο τρομάξει, ποὺ ἔκαμναν ὄγκο: νὰ μὴ γλυτώσω ἀπὸ τοῦ Κολοκοτρώνη τὸ σπαθί. Ἐφτακόσιους μπουλουκτοῦδες ἐσκότωσε πρῖν» (σελ. 8¹). Ἐκ τῶν 700 μπουλουκτοῦδες (ἀρχηγούς στρατ. ἀποσπασμάτων) ξέφυγε πῶς σκότωσε ἕναν ὡς Κάπος στὴν Κόρινθο, μπορεῖ ὅμως νὰ σκότωσε καὶ 5 ἢ 10 ἢ 20, ἂν καὶ φόνος ἐνὸς μοναχὰ μπουλουκτοῦδα θὰ πληρωνόταν μ' ἄφτονο χριστιανικὸ αἷμα. Θάμα εἶναι νὰ φαντάζεται κανεὶς τὸν παλιὸν αὐτὸν πολεμιστὴ, τὸν ἀρχιστράτηγο τοῦ Μοριᾶ, νὰ κόβη μὲ τὴ φαντασιά του, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ πατέρα του, ἑφτακόσιους ἀποσπασματάρχες Ἀρβανιτᾶδες (καὶ λοιπὸν, κάμποσες χιλιάδες ἀκόμα ἀπὸ τὰ παληκάρια τους), νὰ τοὺς κόβη σὰν τὰ πρᾶσα.

Γιὰ τοὺς πύργους, ὅπου συνέβηκε ἡ τραγικὴ σκηνή, ὁ Μιχ. Οἰκονόμου (σελ. 40) βεβαιώνει πῶς δυὸ ἦταν, καὶ οἱ δυὸ τοῦ Παναγιώταρου, ὁ ἕνας μάλιστα ἄδειος (ποῦ θὰ πῆ, ἴσως καὶ ρειπωμένος). Ὁμοίως ὁ Γενναῖος Κολοκοτρ., μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὸν ἐξωραϊστικὸ, γράφει πῶς ὁ Κωσταντῆς «μεθ' ὅλων τῶν συγγενῶν αὐτοῦ καὶ τῶν οἰκογενειῶν... κέντρον τῆς διαμονῆς τῶν εἶχον τὴν Καστάνιτσαν... ἐνθα εἶχον κατασκευάσει πύργους ὀχυροὺς πρὸς ἀσφάλειάν των· ἐκεῖ δὲ κατῶκει καὶ ὁ ἰσχυρὸς καπετάνος Παναγ. Βενετσανᾶκης»²). Πύργους ποτὲ στὴ Μάνη δὲ θὰ μπορούσε Μοραῖτης νὰ κατασκευάσῃ· οἱ Μανιάτες δὲ θὰ τὸν ἀφίναν. Κατὰ τὸ Μανιάτη Π. Κανελλίδη, ὁ Μανιάτης «περιφρονεῖ ἐν μέρει τοὺς λοιποὺς Λάκωνας (γρ. Σπαρτιᾶτες ἢ Μυστριῶτες), καὶ καταφρονεῖ ἄκρως τοὺς Βλάχους, ὡς καλεῖ τοὺς Πελοποννησίους. Ὁ Μοριᾶς, ἢ Ἑλλὰς ἐπ' ἐλάχιστον διεγείρουσι τὰ πατριωτικὰ αὐτοῦ φρονήματα. Ἀποκλειστικὴ πατριὸς δι' αὐτὸν εἶναι ἡ Μάνη» (περιοδ. «Ἐβδομάς» 11 Ἰουλ. 1887). Ἡ ἀλήθεια ἢ ἱστορικὴ εἶναι πῶς ὁ ἀπροσκήνητος Κωσταντῆς Κολ. κί ὅλη ἡ γενιά του, μετὰ τὸ χαμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν, κατατρέχτηκε σκληρότερα, καὶ γι'

1) Ὁ Carré (περὶ πάνου, ἐκδ. β', σελ. 170) ἄνθρωπος ποὺ πῆρε τῆς πληροφορίας του, χωρὶς ἄλλο, ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Κολοκ. — καὶ γι' αὐτὸ βεβαιώνει τὸ ἀνύπαρχτο περιστατικὸ πῶς ὁ Κωσταντῆς βοήθησε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο στὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν—γράφει πῶς ὁ Κωσταντῆς πιάστηκε ζωντανὸς καὶ πέθανε μὲ τρομερὰ βασανιστήρια. Τὴν πιθανὴ αὐτὴ γνώμη ἀπὸ τὸν Carré τὴ δανείστηκε κί ὁ Emerson καὶ τὴ βεβαιώνει στὴν ἱστορία του (Β', σ. 377). Λοιπὸν ἀκόμα δὲν εἶχε σκαρωθῆ τὸ ρομαντικὸ παραμῦθι γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωσταντῆ, ποὺ πρῶτος ὁ Φραντζῆς κ' ὕστερα ὁ Γέρος μᾶς τὸ παρουσιάσανε. Ὁ Emerson γνώρισε καλὰ τὴν Ἑλλάδα κ' ἔγραψε καὶ ταξίδι κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Νὰ τί γράφει ἀκόμα (Ἱστορ. τῆς Νέας Ἑλλάδας, Β', 1830, σελ. 461): «Οἱ Αἰτωλοὶ Ἀρματοῦλοι Παλαιόπουλος καὶ Βλαχάβας, ξαγριεμένοι γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τους Καναβοῦ ἀπὸ τὸ βεζίρη (σ. Ἀλήπασσα), ἐνώσανε τὴ δύναμή τους, κί ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς Μοραῖτες Κλέφτες, πρόθυμος ἔδωσε τὴ συνδρομὴ του». Ὁλ' αὐτὰ τ' ἀσυνάρτητα τᾶμαθε ὁ συγγρ. ὄχι στὴ Ρούμελη, γιὰτὶ δὲ θάλεγε τὸ Βλαχάβα καπετᾶνο τῆς κεντρικῆς Ρούμελης κλπ. Ὁ Καναβὸς πάλι δολοφονήθηκε στὰ 1801, ποὺ δὲ ζοῦσε ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης.— Ὅσο γιὰ τὴν παροιμία, ἀργότερα ὁ ζῆλος τοῦ ἐξηρωτισμοῦ τὴν κόλλησε καὶ στὸ Θεοδωράκη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη.

2) Λίγο ἀκόμα, κί ὁ Παναγιώταρος Βενετσανᾶκης, ὁ κληρονομικὸς κάτοχος τῆς «καπετανίας» τῆς Καστάνιτσας, θὰ ἦταν φιλοξενημένος στὸν πύργου τοὺς ἀγέρινους τῶν Κολοκοτρωναίων μέσ' τῆ Μέσα Μάνη....

αὐτὸ ζοῦσαν ὅλοι κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιό τοῦ δυνατοῦ Μανιάτη Παναγιώταρου, καὶ στὴ Μάνη ἔξω νὰ βγοῦν οὐδὲ θὰ τολμοῦσαν πειά, ἀφοῦ κί ὁ ἴδιος ὁ Παναγιώταρος, στὴν ὄρα τοῦ κιντύνου, ἔχασε κί αὐτὸς τὴ βοήθεια ἀπὸ τὴ Μάνη. Ὁ Γενναῖος βεβαιώνει πῶς ὁ Τουρκ. στρατός, ποὺ πολιορκῆσε τοὺς πύργους, ἦταν 10 χιλ. κ' εἶχε μιὰν δλάκερη πυροβολοχία καὶ μπόμπες. Οἱ κλεισμένοι ἦταν 150 ντουφέκια. Ἀπὸ τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ ἐγίνε στὸν Κολοκοτρωναῖο βγήκε ἡ παροιμία: «ἁμαρτίες Κολοκοτρωναῖκες»¹). Γιὰ περισσότερη ἀλήθεια τῆς ἱστορίας τῆς πολιορκίας βάνει ὁ Γενναῖος, στὸ τέλος, πλαστὸ ἀσυνάρτητο τραγοῦδι, ὅπου ἀνάμεσα στὸν ἀτεχνὸν στίχου καὶ στὸν στίχου τοὺς καυκησιάρικους («παλεύει ὁ Καπετᾶν Πασσᾶς μὲ τὸν Κολοκοτρώνη» κλπ.) κρύβονται ἴσως κάποιες στοματικὲς παραδόσεις βαλμένες ἀπὸ τὸ στιχοπλάστη²).

Λυπάται κανένας ποὺ ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης ἔχασε τὴν τιμημένη εὐκαιρία νὰ βοηθήσῃ στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Καὶ ποιά ἄλλη δόξα ἔμενε σ' ἕναν Κλέφτη παρὰ νὰ σκοτώνη Τούρκους; Γι' αὐτὴ τὴ δόξα οἱ τελευταῖοι ἀπόγονοί του γράψανε τόσες ὑπερβολές, θέλοντας νὰ παραστήσουν πῶς οἱ πρόγονοί τους δὲν κᾶναν τίποτ' ἄλλο παρὰ Τούρκους νὰ σκοτώνουν. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τῆς ἀξιοπίστες μαρτυρίες, ἡ τιμὴ τοῦ χαλασμοῦ πέφτει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὸν Κάπου—γνωστοὶ ἀπ' αὐτοὺς ὁ Κόλιας Πλαπούτας κί ὁ Ἀναγνώστης Κολοκοτρώνης μοναχὰ, ἀδερφὸς τοῦ Κωσταντῆ—καὶ τοὺς πολλοὺς εἴτε λίγους ἀγνωστούς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ποὺ δὲν ξέρομε οὔτε τὰ ὀνόματα, οὔτε τὸν ἀριθμὸ τους. Μ' ὅλες ὅμως τῆς πηγές, ποὺ εἶν' ἀρχετὲς καὶ βεβαιώνουν πῶς ὁ Χασᾶν Πασσᾶς προσκάλεσε τοὺς Κλέφτες νὰ βοηθήσουνε, φοβᾶμαι πῶς αὐτοὶ ποὺ βοηθήσανε δὲ θὰ ἦταν καὶ πολλοί. Τὴν αἰτία τὴν ἀπόδωσα, καθὼς εἶδατε καὶ περὶ πάνου, στὴ φυσικὴ δυσπιστία τοῦ ἀγρίου Κλέφτη. Ὁμοίως κί ἄλλος λόγος μπορεῖ νᾶκαμε πολλοὺς Κλέφτες νὰ μὴν προσκυνήσουν καὶ νὰ μὴ βοηθήσουν· τὸ παράδειγμα τῆς ἀποχῆς τοῦ ἐπίσημου Κλέφτη Παναγιώταρου μὲ τὸν Κωσταντῆ καὶ μὲ τὴν ἄλλη συμμορία τους.

1) Τὴν ἴδια παροιμία τὴν ἀναφέρουν ἄλλοι στὸ χαλασμό τοῦ 1806.

2) Κατὰ τὸ πλαστὸ αὐτὸ τραγοῦδι, οἱ Μπαρτουσιῶτες φαίνονται νὰ βοηθοῦν στὴν ἐκστρατεία ἕνας κάποιος Γιάννος Ρουμελιώτης πολεμᾷ μαζί μὲ τοὺς Κλέφτες ἐναντίον κί οἱ Λαλιῶτες, κί αὐτοὶ αἰχμαλωτίσαν τὴν Ἀναγνώστηνα ἢ Γιωργάκινα ὀδηγήθηκε στὴν Καλαμάτα, «καὶ ἡ Κωσταντοῦ ἦταν πονηρὴ καὶ ντύθηκε τ' ἀντρίκια—ἐπῆρε τ' ἀλαφρὸ σπαθί καὶ τὸ βαρὺ ντουφέκι—καὶ μὲ τοὺς ἄντρες ἔσμιξε καὶ πάει τὴ Μέσα Μάνη...», κί ὁ Ἀλήμπτης λυπήθηκε γιὰτὶ δὲν εἶχε παληκάρια νὰ τὴν πιάσουνε ζωντανή. Ἔτσι τελειώνει τὸ τραγοῦδι μαζί μὲ τὸ γυναικεῖο μυθικὸν ἠρωϊσμό. (Ἰ. Θ. Κολοκοτρ. «Ἑλλην. Ὑπομνήμ.» 1856, σελ. 625). Προσθέτω ἐδῶ καὶ μιὰ περιεργὴ παρατήρηση. Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ Παναγιώταρου εἶναι κοινὴ ἡ παράδοση πῶς ζωντανὸς πιάστηκε καὶ κρεμάστηκε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ Τούρκικα καράβια. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (Αὐτοβιογρ. σελ. 9) γράφει· «τοῦ ἔκοψαν χέρια καὶ πόδια, τὸν κατράμισαν». Τὸ εἶδος αὐτῆς τῆς τιμωρίας τοῦ νεκροῦ, τὸ κατράμισμα καὶ ὕστερα κρέμασμα, μέρες δλάκερες, γιὰ παραδειγματικὸ θέαμα τοῦ λαοῦ, τὸ συνεθίζαν οἱ Ἄγγλοι στὰ Ἐφτάνησα καὶ κατὰ τὸ 1821, ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τιμωρήσαν κάποιους πατριώτες Ζακυνθίους, ποὺ ἀντισταθῆκανε στὴν ἐξουσία. Τί γυρεύει λοιπὸν ἐδῶ τὸ κατράμισμα δὲν καταλαβαῖνε.

Ἡ Κλεφτουριά τοῦ Μοριᾶ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ Παναγιώταρου.—1781-1801.
—Πετμεζαῖοι.—Ζαχαριᾶς καὶ Θ. Κολοκοτρώνης.—Γιῶργος Ἀντροῦτσος
στὴ Μάνη.—Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ Μοριᾶ.

Μὲ τὸ χάλασμά τοῦ Παναγιώταρου καὶ τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη φαίνεται νὰ συχάζῃ ὁ Μοριᾶς, ἀπὸ τὰ 1781—1801, καὶ ἡ Κλεφτουριά του νὰ λουφάζῃ. Ἡ Τούρκικη διοίκηση γίνεται πολὺ ἀγριώτερη, καὶ γι' αὐτὸ λίγα βρίσκονται σημάδια τῆς παρουσίας τῶν Κλεφτῶν¹⁾. Τ' ἀδυστηρὰ μέτρα τοῦ πασσᾶ δὲν ἀποβλέπανε τοὺς Κλέφτες μοναχά, καθὼς θὰ δῆτε. Ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος νὰ βάλω πρῶτα λίγα περιστατικά μετὰ τὴ χρονολ. σειρά τους, δανεισμένα ἀπὸ ἕνα εἶδος ἡμερολόγιο, ποὺ εἶχε συντάξῃ ὁ Ρ. Παλαμίδης, ἐξακριβωμένο βέβαια ἀπ' ἀνθρώπους ποὺ παρασταθῆκανε στὰ πράματα.

«1781, Ἰανουαρ. 19, Κυριακὴ ἀπεκεφάλισαν εἰς τὸ σαράϊ τὸν δραγουμάνον Παντελέοντα.—1789, Νοεμβρ. 30, ἀπεκεφάλισε τὸν Ἀνδροῦτσον²⁾ ὁ Μπεκιρ Πασσᾶς.—1790, ἐπῆγασε τὸ θανατικὸν τῆς Τριπολιτσᾶς...³⁾—1791, Ἰανουαρ. 7, Κλέπτει 15 ἐθανάτωσαν τὸν Ἀναγνώστην καὶ τὸν Τριαντάφυλλον

1) Ἐνα κάποιον σημάδι βρίσκουμε Κλεφτῶν, πολὺ ἀργότερα. Ἐνας Ἀγγλος περιηγητῆς ὁ Shibthorp, 26 Φλεβ. 1795, ἐνῶ ταξίδευε κοντὰ στὸν Πύργο τῆς Ἡλείας, ἔπασε ἀπάνου σὲ μιὰ συμπλοκὴ ληστῶν, ποὺ εἶχανε ριχθῆ σ' ἕνα χωριὸ νὰ κλέψουνε, μὰ οἱ χωριῖτες τοὺς ἀντισταθῆκανε μετὰ τὸ ντουφέκι (Walpole ταξίδι, 1820, σελ. 76).

2) Τὸν Ἀντροῦτσο Ζαΐμη. Βλ. περὶ πάντων. Ὁ Α. Γούδας (Βίοι παράλλ. Γ'—1890, σ. 341) γράφει: «Ἀποτυχούσης τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης (σ. τοῦ Ὁρλώφ, 1769-70), ὁ Παναγιώτης Ζαΐμης κατέφυγεν εἰς Ζάκυνθον μετὰ τῆς οἰκογενείας του· ἐξασφαλίσας δ' αὐτὴν ἐκεῖσε, μετέβη εἰς τὸν Ρωσσικὸν στόλον, καὶ δι' αὐτοῦ ἀπῆλθεν εἰς Πετροῦπολιν. —Ὁὕτως ἀμειψθεὶς ἐν Ρωσίᾳ, ὁ Ζαΐμης ἐπέστρεψεν εἰς Ζάκυνθον καὶ ἠτοιμάζετο νὰ ἐπανέλθῃ μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ ἀποκατασταθῆ ὀριστικῶς εἰς Ρωσσίαν· ἀλλ' ἐπελθὼν ὁ θάνατος ἐματαίωσε πάντας τοὺς διαλογισμοὺς του.—Ὁ δὲ ἀδελφὸς τούτου Ἀνδροῦτσος τὸ μὲν πρῶτον ἔπεμψε τὸν πρωτότοκον υἱὸν τοῦ ἀδελφοῦ του Παν. Ἀσημάκη εἰς Πίζαν τῆς Ἰταλίας πρὸς ἐκπαίδευσιν... Ἐν δὲ τῇ πατρίδι του Κερπινῇ δὲν ἐβράδυνε νὰ διακριθῇ ἐπὶ συνέσει καὶ νὰ διορισθῇ τὸ μὲν πρῶτον προεστῶς τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτῶν, ἔπειτα δὲ γενικὸς προεστῶς ἀπάσης τῆς Πελοποννήσου. Ὡς τοιοῦτος δὲ βραδύτερον ἐστάλη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἵνα ἐξιλεώσῃ τὴν Ἰ. Πύλην καὶ παρακαλῆσθαι αὐτὴν νὰ μετριάσῃ τὴν κατὰ τῶν Πελοποννησίων ὀργὴν τῆς καὶ ἀνακουφίσῃ κατὰ τι τὸν λαὸν ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ἀνηκούστων τότε καταπιέσεων. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του· ἡ Ἰ. Πύλη, καμφοθεῖσα ἐκ τῶν ἰκεσιῶν του, ἐφοδίασε τὸν γενικὸν προεστὸν τῆς Πελοποννήσου μετὰ φερμάνι, δι' οὗ διετάσσοντο αἱ ἐπιτόπιοι ἀρχαὶ νὰ πολιτεύωνται πρὸς αὐτὸν τε καὶ τοὺς λοιποὺς Πελοποννησίους ἐπιεικέστερον· βραδύτερον ὁμοῦς ἐπέμψεν ἐτέρας διαταγὰς, καὶ κατ' αὐτάς ὁ γενικὸς διοικητῆς, μεταπεμπόμενος ἡμέραν τινὰ τοῦ 1792 (σ. γρ. 1789, Νοεβρ. 30, κατὰ τὸ ἡμερολογ. σημεῖωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη) τὸν γενικὸν προεστὸν εἰς τὰ ἀνάκτορα ὡς δῆθεν νὰ τῷ λαλήσῃ τι περὶ σπουδαίας ὑποθέσεως, διετάξε καὶ ἐστραγγάλισαν αὐτὸν οἱ δῆμιοι εἰς παρακείμενόν τι δωμάτιον».

3) Βάσταξε 3-4 χρόνια στὸ Μοριᾶ.

εἰς Νεμνίτσαν⁴⁾.—1792, Ἰουλ. 8, ἀπεκεφάλισαν εἰς Τριπολιτσάν 47 Κλέπτας ἀπὸ τοῦ Τριτζᾶ⁵⁾.—1794, Νοεμβρ. 21, ἐχάλασαν οἱ ξορμπάδες τῆς Τριπολιτσᾶς τὰς ἐκκλησίας Ἁγίου Δημήτριον καὶ Ἁγίου Ταξιάρχην, εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Τετζελῆ ἐφέντη⁶⁾.—1796, Ἰουν. 18, ἀπεκεφάλισαν τὸν δραγουμάνον τὸν Παλαμίδην⁷⁾.—1797, Μαΐου 16, ἐτούρκεψε μία γυναῖκα καὶ παρέδωκε τὸν ἄνδρα τῆς διὰ κλέπτην καὶ τὸν κρέμασαν.—1798, Ἀπριλίου 4, ἐσκότωσαν τὸν Σέκερη εἰς τὸ σπῆτι του μέσα ὁ Σιάχ-Μεράκος⁸⁾.—1799, Ἰανουαρ. 28, ἦλθεν ὁ Ἀχμέτ πασσᾶς.—1799, Δεκεμβρ. 5, ἔφυγεν ὁ Ἀχμέτ πασσᾶς.—1799, Δεκεμβρ. 12, ἀπέθανεν ὁ Ἀναγνώστης Τούρτουλας.—1799, Δεκεμβρ. 17, ἦλθεν ὁ Μουσταφᾶ πασσᾶς ἀπὸ Ἐπαχτον.—1801, Δεκεμβρ. 2, ἔδωκαν ἀρτζουγάλι... διὰ τὸν Δεσπότην καὶ τὸν Σωτήρον (σ. Λόντον;) εἰς τοῦ Μουσταφᾶ πασσᾶ⁹⁾.

Σταματῶ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Παλαμίδη, καὶ θὰ τὸ ἐξακολουθήσω ἀπὸ τὰ 1802 καὶ κάτω. Στὰ 1802 διατάχθηκε ὁ ἀφοπλισμὸς τοῦ Μοριᾶ, κι' ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πὼς μπαίνουμε σ' ἄλλη περίοδο ἱστορικὴ γιὰ τὴν Κλεφτουριά. Πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρήσω πὼς, στὰ 1790, ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ σήκωσε τὴν καθέδρα του ἀπὸ τ' Ἀνάπλι καὶ τὴν ἔφερε στὴν Τριπολιτσά, καὶ πὼς γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς Κλεφτουριᾶς δὲ σύντρεξε μοναχὰ αὐτὴ ἢ μεταφορὰ στὴν κεντρικὴν πόλιν τοῦ Μοριᾶ, μὰ καὶ ἡ πανούκλα κατὰ τὰ χρόνια 1790-1793, ποὺ τυράννησε τὸν τόπο.

Στὴν περίοδο 1781—1801 ἀνήκει ἡ ἀκμὴ, ἃς τὴν ποῦμε ἔτσι, τῶν Πετμεζαίων, τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη μετὰ τ' ἀδέρφια του. Θὰ δοκιμάσω ἐδῶ νὰ βάλω στὴ σειρά ὅσα στοιχεῖα ἔχω μαζέψῃ, καὶ πρῶτα ἀρχίζω ἀπὸ τοὺς Πετμεζαίους· γιὰ τὰ νεανικὰ προηγούμενά τους δὲν ἔχουμε τίποτε, καὶ γι' αὐτὸ δὲ μίλησα στὸ γενικὸ μέρος τῆς μελέτης, ὅπου ἔβαλα σὲ κριτικὴ ἔρευνα τῆς γραφτῆς πηγῆς τοῦ βίου τῶν ὀνομαστῶν Κλεφτῶν. Μπαίνω λοιπὸν ἐδῶ ἴσα στὴ δράση τους τὴν ὄριμη, κι' ὅ,τι ἀναφέρνω τὸ δανείστηκα ἀπὸ χειρόγρ. σημεῖωματα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας Γεωργίου, ποὺ τ' ἀφήσαν οἱ λογιώτατοι ἀπόγονοί τους καὶ βρίσκονται στὰ χέρια μου, κι' ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Γούδας (Βίοι Παράλλ. Η'). Κατὰ Νοέβρη τοῦ 1796 (ἢ 1797¹⁾) ὁ Θανάσης Πετμεζᾶς πῆγε στὴ Μάνη νὰ δῆ τάχα τὸ φίλο του τὸ Ζαχαριᾶ κι' ἀφησε ἀντιπροσώπους του τ' ἀδέρφια του· οἱ Τούρκοι ἀρπάξανε τὴν εὐκαιρία τῆς ἀπουσίας του καὶ κυνηγήσανε τ' ἀδέρφια του. Αὐτὰ γράφει ὁ Γού-

1) Χωριὸ τῆς Καρύταινας.

2) Ἦτανε Ρουμελιῶτες. Βλ. περὶ κάτω πολὺ περίεργα πράματα σκετικὰ.

3) Αὐτὸς ἦτανε καϊμακάμης (τοποτηρητῆς) τοῦ νέου πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ, ποὺ δὲν εἶχε φτάσει ἀκόμα.

4) Σὲ κάποια ἀναφορὰ τοῦ ὁ Ρ. Παλ. ὀρίζει τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ Γιάννη 24 Ἰουν. 1796.

5) Ἦσως Ἀράτης (σιάχ=τουρκ. μαῦρος).

6) Ὁ τόπος γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἀντιπολιτευομένων τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ Σωτήρο (Λόντον;) ἄδειος.

7) Ἀπὸ τὸ 1781, ποὺ ἀρχίζει αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τῆς μελέτης, ὡς τὰ 1795 Πετμεζαῖοι πούθενά δὲ φαίνονται.

δας, όμως απ' αυτά βγαίνει ή αλήθεια πώς ο Θανάσης κατατρεγμένος ζήτησε καταφυγή στη Μάνη, και οι Τούρκοι τότε πετύχανε τ' αδέρφια και ξαδέφφια του σ' ένα μετόχι, τη Σάλμυα, του Μ. Σπηλαίου, μίαν ώρα μακριά από τα Καλάβρυτα, σκοτώσανε 4 απ' αυτούς και 13 συντρόφους τους, δηλ. όλους τους κλεισμένους στο μετόχι. Αυτή όμως ή σκηνή, εγώ νομίζω, θ' άγινε ξαφνικά, και οι κλεισμένοι δεν περιμέναν την επίθεση, άλλοιως θ' ήτανε πολύ άπλοι κι' άπειροι Κλέφτες να πιαστούν έτσι στη φάκα, μέσα σ' ένα σπίτι. "Όλοι αυτοί άποτελοῦσαν ένα σώμα κάτω από τὸ Θανάση ὡς Καπόμπαση τῶν Καλαβρύτων' ένα από τὰ χειρόγρ. σημειώματα γράφει «δολοφονηθέντες δολίως παρὰ τῶν ἐν Καλαβρύτοις Τούρκων, ἐνῶ διετέλουν εἰς ὑπηρεσίαν τῆς ἐξουσίας ὡς ἀρματολοί». Αὐτοὶ ἦταν οἱ Δημ., Γιάννης, Ἀντωνάκης καὶ Στέφος Πετμεζάδες, μαζί μ' ἄλλους 13 συγγενεῖς καὶ φίλους. Στὰ 1797 σκοτώθηκε στὴν Ἀράχωβα τῶν Καλαβρύτων ὁ Κωστ. Πετμεζᾶς (ἔφ. «Ἀθηνᾶ» 12 Φλεβ. 1855, διατριβὴ περὶ Πετμεζαίων, ὑπογρ. Λεων. Ν. Πετμεζᾶς). Ὁ σκοτωμὸς τῶν Πετμεζαίων, στὰ 1796, δὲν ἦτανε παρὰ δολοφονία μέσ' τὸν πύργο τους. Τὴν αἰτία μᾶς τὴν ξηγᾶει ἡ ἐκδίκηση ποὺ πῆρε ἔπειτα ὁ Θαν. Πετμεζᾶς ἀπὸ τὸν προύχοντα Σωτ. Χαραλάμπη.

Ὁ Θαν. Πετμεζᾶς ἔμεινε στὴ Μάνη ἕως ὡς τὰ 1798, καὶ τότε βγήκε πάλι Κλέφτης στὰ Καλάβρυτα. Τῆς περιπέτειες του πειδὲς κάτω, ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὰ χειρόγρ. οἰκογ. σημειώματα καὶ τὸ Γούδα, δύσκολο κανεῖς νὰ τῆς ἐξακριβώση, καθὼς καὶ τῆς χρονολογίης τους. Γιὰ νὰ πάρη ἐκδίκηση ὁ Θανάσης πολιορκήσε καὶ σκότωσε τὸν ἔχτρο του κοτζάμπαση Χαραλάμπη κι' ἄλλους στὴ Ζάρουχλα, ἔκαψε τούρκικα χτήματα, πολέμησε μὲ τοὺς Λαλιῶτες Τούρκους, ὡς ποὺ ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ ἀναγκάστηκε νὰ στείλῃ 10 χιλ. (!) Τούρκους καὶ χριστιανοὺς καταπάνου του' τέλος τὸν ἀναγνώρισε Ἀρματολὸ (Κάπο'). Καὶ συνεχίζεται ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ Θανάση' πάει Κλέφτης στὴ Ρούμελη, γυρίζει πάλι στὸ Μοριᾶ, παρουσιάζεται στὸν πασσᾶ, γλυτώνει τὴν Τρι-

1) Ἄλλο οἰκογ. σημειῶμα βεβαιώνει πὼς ὁ Θ. Πετμεζᾶς στὴ Ζάρουχλα πολιορκήσε τὸ Σωτ. Χαραλάμπη, σκότωσε ἕνα θεῖό του καὶ δυὸ ξαδέφφια του, ἔκαψε καὶ τὸν πύργο, κι' ἔτσι ἐκδικήθηκε τὸ θάνατο τῶν συγγενῶν του. "Υστερὰ ἔκαψε τὸ χωριὸ Κάνταλο, χτήμα τούρκικο, μᾶλλον μὲ τοὺς Λαλιῶτες Τούρκους, σκότωσε τὸ Λαλιώτη Σουμάνη κι' ἄλλους ἔξι' πάλι ὁμως οἱ Λαλιῶτες μῆχανε στὰ Καλάβρυτα, 1798, μὰ ὁ Πετμεζᾶς τοὺς ἀντίκρουσε. Ἀπορία εἶναι ὁμως καὶ πάλι, ὕστερα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες του μὲ τοὺς Λαλιῶτες κλπ., πὼς ἔξακολουθοῦσε νὰναὶ Καπόμπασης. Τέλος οἱ Τούρκοι τῶν Καλαβρύτων ἀναφερθῆκανε στὸν πασσᾶ, καὶ τότε οἱ Τούρκοι ὄλων τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν κινήθηκαν καταπάνου του' 10 χιλ. τὸν κυνηγοῦσανε στὰ χωριά καὶ στὰ βουνά, καὶ δυὸ μῆνες τίποτε δὲν κάνανε. Τότε ὁ Θανάσης Πετμεζᾶς κατάρφυγε στὴν ἀντικρινὴ Ρούμελη. Κ' ἔκει ἀρχίζουν ἄλλες περιπέτειες. Ὁ Θ. Πετμ. παρουσιάστηκε στὸ Γιουσουφ Ἀράπη, κι' αὐτὸς τονὲ συχώρεσε, κατὰ τὴ διαταγὴ τοῦ Ἀλήπασσα. Ἀργότερα γύρισε ὁ Θ. Π. καὶ παρουσιάστηκε στὸ νέον πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ ὅταν αὐτὸς πῆγε στὰ Καλάβρυτα, πῆρε τὸν Πετμεζᾶ μαζί του στὴν Τριπολιτᾶ κλπ. Τὰ παρακάτω γίνονται τέλειο παραμῦθι παιά. Ὁ Θ. Π. μέσα στὴν Τριπολιτᾶ πολεμᾶει μὲ τοὺς παληκαράδες τῆς χώρας καὶ τοὺς νικᾶει, καὶ τότε διωρίστηκε πάλι Καπόμπασης τῶν Καλαβρύτων, φιλιώθηκε μὲ τοὺς Χαραλαμπίους κλπ. Αὐτὰ ὡς τὸ 1801.

πολιτᾶ ἀπὸ τοὺς σκιαδες Ἀρβανῖτες κλπ. κλπ. Καὶ ἡ γνήσια λοιπὸν στρατ. οἰκογένεια τῶν Πετμεζαίων δὲ γλύτωσε ἀπὸ τῶν ἀπογόνων τῆς τὴν προσπάθεια τὴν ἐξηρωϊστική. Γιὰ τὸν Κωστ. Πετμεζᾶ ὁ Γούδας βεβαιώνει πὼς ἦτανε σύντροφος τοῦ Ζαχαριᾶ, γυρίζανε μ' ἀνοιχτὲς σημαῖες κλπ., καὶ γι' ἀπόδειξη τυπώνει κι' αὐτὸς ἕνα πλαστὸ τραγοῦδι ἀπὸ κείνα ποῦ, καθὼς θὰ δῆτε στὸ Γ' μέρος τοῦ βιβλίου, τάρτειασε ἡ οἰκογένεια.

Γιὰ τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ Ζαχαριᾶ μίλησα πειδὲς πάνου ξετάζοντας τῆς γραπτὲς πηγὲς τῶν νεανικῶν χρόνων του. Ἐδῶ θὰ βάλω ὅ,τι βρῶ ἀξιόπιστο, ποὺ ν' ἀνήκη στὴν ἀντρικὴν ἀκμή του. Παίρνω πρῶτα μίαν ἀχρονολογητὴ μαρτυρία, ποὺ δείχνει ὁμως τὴ δύναμη τοῦ Ζαχαριᾶ, ἀφοῦ ἦταν ἄξιος νὰ φοβερίζῃ τὴν Καλαμάτα. Τὴ μαρτυρία αὐτὴ τὴ χρωστᾶμε σ' ἀνθρωπο τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης, τὸ γούμενο Γεράσιμο Παπαδόπουλο τῆς γυναικείας μονῆς τῆς Καλαμάτας' ὑπάρχει τυπωμένος ὁ βίος του, Καλάμαι, 1883, καὶ νὰ τί διαβάξω σελ. 20. Ὁ βιογράφος εἶχε τὰ σημειώματα τοῦ γούμενου μπροστά του: «Καταβαίνων ἀπὸ τὰς κορυφᾶς τοῦ Ταυγέτου ὁ περιβόητος ἀρχιληστὴς Ζαχαρίας εἰς τὴν παρακειμένην εἰς τὰς Καλάμας μονὴν τῆς Βελανιδιάς... συνοδευόμενος μὲ ἱκανὸν ἀριθμὸν ληστῶν, γράφει πρὸς τοὺς προεστῶτας τῶν Καλαμῶν ἀποτόμως νὰ ἀποστείλωσι πρὸς αὐτὸν τόσας χιλιάδας γρόσια ἐντὸς τῆς ἡμέρας, ἢ τὴν νύκτα ἐκείνην διέρχεται τὴν πόλιν καίων καὶ σφάζων ἀνιλεῶς ἄσους ἂν ἀπαντήσῃ. Ταύτην τὴν ἐπιστολὴν λαβόντων τῶν προεστῶτων, καὶ διαδοθείσης εἰς τὴν πόλιν τῆς φήμης, φόβος καὶ τρόμος κατέλαβε τοὺς πάντας... τῶν μὲν ἐχόντων δυνατὰς οἰκίας ἐξασφαλιζομένων, προσλαμβανόντων δὲ καὶ φρουρὰν παρὰ τῆς ἐξουσίας, τῶν δὲ πτωχῶν κλπ. Καταφεύγουσιν οἱ πάντες πρὸς τὸν Γεράσιμον... ὑπάγει, μεσιτεύει, ἐξηγεῖται τὴν περίστασιν τῆς πόλεως... πείθει τὸν Ζαχαριᾶν...—Εἰς ἐσέ, Γεράσιμε, χαρίζω ὅλην τὴν ποσότητα». Καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ γενναϊόκαρδο χάρισμα, χαρίζει καὶ στὸν καλόγερο ἕνα σταυρὸ ἀσημένιο γιὰ νὰ παρακαλῇ γιὰ τὴν ὑγεία του—κι' ὄχι γιὰ τὴν ψυχὴ του....

"Υστερὰ ἀπὸ τὴν ἀχρονολογητὴ πηγὴ ἔρχονται ἄλλες δυὸ χρονολογημένες, ποὺ δείχνουνε τὸ Ζαχαριᾶ πειρατὴ τρομερό. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μανιάτικης πειρατείας στὸ Αἰγαῖο, ἀπὸ τὰ 1500 καὶ κάτω, βρῖσκεται στὰ χέρια μου σωρὸς ἱστορικῶ ἀνέκδοτου ὕλικου. Ἡ φτωχολογία τοῦ Αἰγαίου, αἰῶνες, τράβηξε τὰ μύρια. Προσθέτω ἐδῶ ἕνα μοναχὰ ἀπόσπασμα, ποὺ ἀποβλέπει τὸ Ζαχαριᾶ: «... Ὡς δ' ἡμῖν διηγῆθησαν γέροντες τὴν ἡλικίαν Φολεγάνδριοι, ὧν τινες καὶ νῦν ἔτι ζῶσι, τοῦτο (σ. τὰ μικρὰ φρούρια, πύργοι, ὅπου κλεινόνταν οἱ κάτοικοι σ' ὦρα κιντύνου) διεφύλαξε τοὺς Φολεγανδρίους καὶ ἄλλοτε, ἀλλὰ ἰδίως κατὰ τὸ 1794 ἔτος ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ διαβοῆτου ληστοπειρατάρχου Ζαχαριᾶ τοῦ Λακεδαιμονίου, ἧς διεσώθη μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ἀκριβῆς ἔξιςτορησις διὰ στίχων ἀνομοιοκαταλήκτων καὶ μίξοβαρβαριστὶ πεποιημένη ὑπὸ τοῦ Ἐμμανουὴλ Στάϊν, Φολεγανδρίου εὑπατρίδου, ἐγγόνου δὲ τοῦ Γεωργίου Στάϊν, τοῦ κατὰ τὸ 1715 ἀπαγχονισθέντος»¹⁾. Καὶ γιὰ νὰ λέγεται διαβόητος ὁ Ζ.,

1) «Πανδώρα» ΚΑ'—1871, σελ. 28.

θά πῆ πῶς συχνά κατάρχε τοῦ Αἰγαίου τὰ νησιά μὲ Μανιάτες ναυτικούς, πολὺ γυμνασμένους στὴ δουλειά. Καί τότε, τάχα, ποὺ καιρὸς γιὰ τὴν περιφημὴ Ἀρματωλικὴν ὁμοσπονδία :

Κατὰ τὰ 1794—1795 μάστιζε τῆς ἀκρογιαλιῆς τοῦ Μοριά ἕνας Ὑδραῖος Ἀντρέας Ἐσακῶνης, πειρατῆς ποὺ στρατολογοῦσε καὶ Κλέφτες τῆς στεριάς ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς του ὑπόφερε πολὺ κ' ἡ Αἴγινα κ' ὁ Πόρος κ' ἡ Σαλαμίνα. Ἡ Ὑδρα παραπονιότανε πικρὰ καὶ στὸ Βαλῆ τοῦ Μοριά καὶ στὸν Καπετὰν Πασσᾶ Μάρτη τοῦ 1795, γράφει οἱ Ὑδραῖοι : «... Κάποιος κλέπτης (σ. = πειρατῆς) Ἀνδρέας τοῦ Ἐσακῶνη ὀνομαζόμενος ἔχει τώρα σχεδὸν χρόνον ὀλόκληρον καὶ ἐπέκει, ὅπου εἶναι ἐβγαλμένος μὲ ἔργα κλέφτικα, συντροφευμένος μὲ διαφόρους ταῖφάδες, ποτὲ μὲν Μανιάτες, ποτὲ δὲ μὲ ἀνθρώπους τοῦ γνωστοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ Μορέως, καὶ παραμονεύει μὲ μικρὰς βάρκες εἰς τὰ παραθαλάσσια τῶν ἐδῶ πέριξ νήσων... καὶ τῶν πέριξ παραθαλασσιῶν, καὶ μᾶς προξενεὶ μεγάλον ἀφανισμόν καὶ ζημίαν... Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους δὲ ὅπου ἤθελε πιᾶσει ἄλλους μὲν σκλάβους παίρνει... ἄλλους δὲ μαστιγώνει... Τὸ νὰ σᾶς διηγηθοῦμεν διεξοδικῶς ὅλα τὰ κατορθώματα αὐτοῦ τοῦ ὀλεθροῦ εἶναι ἀνεκδιήγητα...». Κέντρο αὐτοῦ τοῦ πειρατῆ μαζὶ καὶ κλέφτη ἦταν ἡ Ἐσακωνιά, καθὼς δείχνει ἴσως καὶ τ' ὄνομα τὴν καταγωγὴ του ¹⁾. Βλέπετε λοιπὸν καὶ πάλι πῶς ὁ Ζαχαριᾶς λάβαινε μέρος σὲ πειρατεῖες, μὰ χωρὶς νὰ φαίνεται, ποὺ θὰ πῆ, ἡ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν μέσα στὴ Μάνη εἶχε ἀρχίσει πειὰ δύσκολη νὰ γίνεται

Ἔρχομαι στοὺς Κολοκοτρωναίους. Ὑστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντῆ, μένει ἡ οἰκογένεια κρυμμένη στὴ Μάνη τρία χρόνια, συμαζεύεται ἀπὸ τῆς συφορῆς τῆς. Ὁ Θεοδωράκης γράφει (Ἀυτοβιογρ. σελ. 9) : «Ἐαγόρασα τὰ σκλαβωμένα παιδιὰ... ἐκάτσαμεν τρία χρόνια εἰς τὴν Μάνην... ²⁾. Ὁ πάμπας μου ὁ Ἀναγνώστης ἦλθεν ἔπειτα εἰς τοῦ Λεονταρίου τὴν ἐπαρχίαν... ἔκαμε συμπεθεριὸ μὲ ἕναν ντόπιον προεστὸν... ἐφύγαμε καὶ ἐπήγαμε ἐκεῖ...». Ὁ Θ. Κ., περιέργως, βεβαιώνει πῶς ξαγόρασε τὰ σκλαβωμένα παιδιὰ, ἐνῶ τότε ὁ ἴδιος θὰ ἦταν 10—12 χρονῶν. Ὅσο γιὰ τὸν Ἀναγνώστη, ἀφοῦ βγαίνει ἀπὸ τὴν Μάνη, καὶ δὲν κρύβεται πειὰ, καὶ συμπεθερεύει μὲ προεστὸ ἐπαρχίας, θὰ πῆ πῶς δὲν κατηγοριότανε γιὰ κλεψιῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χασάν Πασσᾶ, ἀφοῦ καὶ σίτι ἔχισε γιὰ σταθερὴ του διαμονή· λοιπὸν δὲ μπορεῖ ἀλλοιῶς νὰ ξηγηθῆ τὸ πρᾶμα, παρὰ πῶς Κάπος εἶχε διοριστῆ στὸ Λοντάρι, μὰ ὁ ἀνιψιὸς του Θεοδωράκης, κατὰ τὴν γνωστὴν του πρόληψη, δὲ θέλει νὰ τὸ μαρτυρήσῃ. Σ' αὐτὸν κατάφυγε κ' ὁ ἴδιος ὁ Θεοδ. Κολ. σὰν παιδί ποὺ ἦταν καὶ δὲν κατατρεγότανε. Στὰ 1785 μπῆκε κ' αὐτὸς Κάπος (Ἀρματωλός, γράφει) «ἄλλα μπουλούκια Κλέφτες μὲ ἔβαλαν Ἀρματωλὸν εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Λεονταρίου «κατὰ τῶν Κλεφτῶν» ³⁾ δεκαπέντε χρονῶν ἤμουν τότε. Ἐγὼ εἴκοσι χρονῶν, ἔπαινα

1) «Ἀρχεῖον Ὑδρας» Α', σ. 80—86.

2) Ὁ Ν. Σπηλιᾶδης (τ. Α', 561), γράφει πῶς ὁ Θ. Κ., νήπιό, σῶθηκε μὲ τὴ μάνα του στὴ Μάνη, κ' ὕστερα πῆγε στὴν Καρύταινα, ὅπου μεγάλωσε.

3) Δὲν εἶναι ἀσυνάρτητα τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Θεοδωράκη, οἱ Κλέφτες νὰ τὸν κάνουν «Ἀρματωλὸ» (δηλ. νὰ τὸν ἀναγνωρίζουν ἀρχηγό τους, ὡς Κάπο διορισμένο). Δὲν

δρεῦθηκα... ἔχτισα σίτια, ἐπῆρα προικιό, ἔγινα νοικοκύρης, ἐφύλαγα τὸ βιλαέτι». Ὑστερα ἀρχίσανε πάλι οἱ Τοῦρκοι νὰ τὸν κυνηγᾶν, αὐτὸν καὶ τοὺς δικούς του. Κλέφτης λοιπὸν δυὸ χρόνια, ποὺ θὰ πῆ παύτηκε ὡς ὑποφτος γιὰ κλεψιῆς, καὶ πάλι διορισμὸς του ὡς Κάπου, ὅπου ἔμεινε 4—5 χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει πῶς, γιὰ νὰ διορίζεται μὰ καὶ δυὸ φορὲς Κάπος, οἱ ἀταξίες του δὲν ἦτανε σημαντικές, καὶ τοῦ συχωριῶνταν, ἴσως, χάρι καὶ τοῦ θειοῦ του Ἀναγνώστη. Ὁ θεῖός του, ἀπὸ τὸν πόνο τοῦ Κωνσταντῆ, εἶχε παραδοθῆ στὸ μεθύσι, ὅπως γράφει ὁ Θ., ὑποθέτω λοιπὸν πῶς ὁ Θεοδωράκης θὰ μπῆκε στὴ θέση τοῦ θειοῦ του ὡς Κάπος τοῦ Λεονταρίου ¹⁾. Αὐτὰ βγαίνουν ἀπὸ τὴν αὐτοβιογρ. τοῦ ἴδιου.

Ἄν λογαριάσουμε λοιπὸν πῶς στὰ 1790 ἦταν ὁ Θ. ὡς 21 χρονῶν παληκᾶρι (ἀφοῦ γεννήθηκε στὰ 1770), 2 χρόνια ἔμεινε Κλέφτης, 1793, 4—5 χρόνια Κάπος, φτάνουμε στὰ 1798, χρόνια μισοειρηνικὰ καὶ μισοκλέφτικα. Κι' ὅμως ὁ Φραντζῆς γράφει πῶς ἀπὸ τὰ 1787 καὶ κάτου ὁ Θεοδωράκης μαζὶ μὲ τὸ Ζαχαριᾶ καὶ μὲ τὰ δικὰ του ἀδέρφια γυρᾶει Κλέφτης «μὲ σημαίαν ἀνοικτήν». (Ἀρχίζει πάλι ἡ μανία τοῦ ἐξηρωϊσμοῦ ²⁾). Τότε φάνηκε Κλέφτης

τοῦ ἀρέσει ὅμως νὰ φαίνεται πῶς τότε διορίζουν Κάπο οἱ προύχοντες τῆς ἐπαρχίας, καὶ προτιμᾶει νὰ πῆ πῶς οἱ Κλέφτες τὸν «βάλλαν Κάπο κατὰ τῶν Κλεφτῶν». Οἱ Κάποι ὅμως δὲν κυνηγοῦσαν Κλέφτες στὸ Μοριά, ἀν καὶ ἀρέσει στὸ Γέρο νὰ παρουσταῖν τὸν ἑαυτὸ του καπετάνο τῶν Ἀρματωλῶν καὶ κυνηγῶ τῶν Κλεφτῶν, κατὰ τὸ Ρουμελιώτικο σύστημα.

1) Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ θειοῦ του Ἀναγνώστη γράφει ὁ Θεοδ. (σ. 10) : «Ὁ Ἀναγνώστης Κολοκοτρώνης δίδεται εἰς τὴν μέθην διὰ νὰ ἀλησμονῆσῃ τὰ συμβάντα. Τὸν μεγαλύτερον τοῦ πατρὸς μου ἀδελφὸν τὸν ἐσκότωσαν εἰς τὸ Λοντάρι ἔπειτα, καὶ τοῦ ἐπῆραν τὸ κεφάλι (χέρι κομμένο εἰς τὴν νεότητά του). Ἀπὸ 40 χρονῶν ἀρχίτισε, καὶ ἀπόθανε εἰς τὰ 52». Συμβάντα, ἐννοεῖ τὴν καταστροφὴ τῆς Καστάνιτσας. Ἐπειτα, ἐννοεῖ μετὰ τὸ 1785, ποὺ μιλεῖ γι' αὐτὸ λίγο πειὸ πάνου. Πῶς ὅμως ὁ Ἀναγν. σκοτώθηκε ἐπισημῶς, ἀφοῦ ζοῦσε εἰρηνικὰ, καὶ τῶς ρίξει στὸ μεθύσι ἀκόμα; Ὁ Γέρος, καθὼς εἶπα, δὲ θέλει νὰ ξηγήσῃ τὴν αἰτία, καὶ μπορεῖ νάχῃ τὸ λόγο του. Ὅμως γιὰ νὰ μῆ ὁ Θεοδ. Κάπος στὸ Λοντάρι, κατὰ τὰ 1785—δηλ. δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀναγνώστη—αὐτὸ θὰ πῆ πῶς, ἐνῶ ὁ Θεοδ. ἔπαιρνε τὸ Καπιλί ἀπὸ τὸ θεῖό του, ἐκεῖνος χάνοντάς το, θὰ τῶς ρίξει στῆς κλεψιῆς καὶ σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους. Κατὰ τὸ χειρόγρ. τοῦ Γρηγοριάδη ὁ Ἀναγν. σκοτώθηκε πολεμῶντας μὲ τοὺς Τοῦρκους στὸ Διράκι τοῦ Λονταρίου, τὸ 1787.

2) Ἀπὸ σημεῖωμα τοῦ ἀρχεῖου τοῦ Γενναίου ποὺ ἔχω στὰ χέρια μου—γιὰ νὰ δῆτε ποὺ ἔφτανε ἡ ὑστερόχρονη μανία τοῦ ἐξηρωϊσμοῦ—ἀντιγράφω τὰ παρακάτω, ποὺ εἶναι παραγέμισμα τῶν γραφομένων τοῦ Α. Φραντζῆ : «Οἱ διασωθέντες ὀπαδοὶ του (σ. τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη) συνεκεντρώθησαν καὶ ἔκαμαν ἀρχηγόν τους τὸν περίφημον Ζαχαριᾶν, ὅπου ἔφερε ἐπίσης τρόμον εἰς τοὺς Τοῦρκους, μὲ ἀναπεπταμένους σημαίας, καθὼς καὶ ὁ ἀρχηγός του Κ. Κολοκοτρώνης, ἀλλὰ ἡλικιωθέντος τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ὃν δεκαπενταετής, ἀποσπασθέντος ἐκ τοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ πλείστου μέρους ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη, ἔκαμον ἀρχηγόν τους τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνη «πρῶτον ἀρματωλὸν» εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λεονταρίου καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Καρύταιναν, ὅπου καὶ αὐτὸς ἀνύψωσε σημαίαν, καθὼς καὶ ὁ πατήρ του Κωνσταντῆνος καὶ διετηρήθη εἴκοσι ἐν ἔτος πολεμῶν τοὺς Τοῦρκους πότε ὡς ἀρματωλός πότε ὡς κλέφτης εἰς τὰ ὄρη, καὶ τὸ ἄσουλόν του τὸ πλείστον μέρος ἦτον εἰς τὴν Μάνην...». Ἀκόμα περισσότερο ἐξηρωϊστικὰ τὰ γρά-

κι' ὁ Γιαννιάς, μὰ πέθανε φαρμακωμένος ἀπ' ἄνθρωπο βαλτό· τότε φανήκανε τ' ἀδέρφια οἱ Πετμεζαῖοι κι' ἄλλοι. «Οὔτοι ἔφερον 40 καὶ 50 καὶ 60 ἐπίλεκτα παληκάρια μὲ σημαίας Κλεπτικὰς, οἵτινες κατετρόμαζον καὶ ἠφάνιζον τοὺς Ὀθωμανούς». Ἀκολουθεῖ κατάλογος ἀπὸ μικρότερους Κλέφτες (Φραντζῆ, Α', σελ. 38). Πειὸ πάνου ὁμως (σελ. 35) ὁ Φ. βεβαιώνει πὼς, ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν ὡς τὰ 1785 οἱ Κλέφτες εἶχανε λουφάξει, καὶ τώρα ἀπορεῖ κανεὶς μ' αὐτὸ τὸ ξαφνικὸ φούντωμα τῆς Κλεφτουριάς· τ' ἀδέρφια οἱ Κολοκοτρωναῖοι ἦταν ἀκόμα ἄγουρα παιδιὰ, κι' ἂν λογαριάσουμε τοὺς Πετμεζαῖους, ποὺ βγῆκαν ἀπ' τὴ μέση ξαφνικά, λίγο μετὰ τὸ 1797, κι' ἂν λογαριάσουμε πὼς ὁ Ζαχαριάς ἔμενε στὴ Μάνη, ἀνακατεμένος σὲ τοπικοὺς σπαραγμούς¹⁾, ποὺ εἶναι τὰ εἴκοσι χρόνια τῆς Κλέφτικης ἡρωϊκῆς ζωῆς τοῦ Θεοδωράκη;

Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔμπα-κ'-ἔβγα τῆς Μάνης, καὶ μὲ καμπόσα χρόνια ἀργότερα, γύρισε ὁ Θεοδωράκης στ' «Ἀρματωλίκι» του (γρ. καπιλίκι), κι' αὐτὸ εἶναι τώρα ἡ Καρύταινα. Ὅμως ὁ προύχοντας Ντεληγιάννης τὸν ὑποχρέωσε νὰ φέρῃ καὶ τὰ παιδιὰ του στὴν Καρύταινα, ποὺ θὰ πῆ τὸν ἔφερε πὼς ἔμπαινε κρυφὰ στὴ Μάνη. Ἐδῶ τελειώνει περίπου τὸ νεανικόν, ἔτσι ἄς τὸ ποῦμε, στάδιο τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη. Καὶ φτάνουμε στὰ 1802²⁾. Παρακάτου θὰ φανῆ τῆς ἀντρικῆς του ζωῆς ἡ δράση.

Ἔρχεται τώρα ἡ ἀπορία· τί ἀνάγκασε τὸν πασοῦ τοῦ Μοριά νὰ διατάξῃ τὸν ἀφοπλισμὸ, αὐτὸν τὸ χρόνο, 1802. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης μάλιστα βεβαιώνει πὼς βγῆκε φερμάνι νὰ κατατρεχτοῦν οἱ Κολοκοτρωναῖοι καὶ Πετμεζαῖοι³⁾. Μὰ εἶδατε πειὸ πάνου τὴ δράση τους κατὰ τὰ 10 χρόνια, δηλ. ὡς τὸ 1801, κι' ἀπ' αὐτὴ θὰ καταλάβετε ἂν βγῆκε ποτὲ φερμάνι. Ἡ διαταγὴ τοῦ ἀφοπλισμοῦ ξηγιέται φυσικὰ ἀπὸ τὸ ζῆλο τοῦ νέου πασοῦ: «1802, Ὀκτ. 8, ἦλθεν ὁ Μουσταφᾶ Πασσᾶς... καὶ ἔκαμε γιασάκι τὰ ἄρματα εἰς τὸν Μορέα κλπ.» (ἡμερολ. Ρ. Παλαμίδη).

Λοιπὸν ἀπὸ τὰ 1781—1801 πολὺ λίγα βρῖσκουμε σημάδια ζωῆς νὰ μᾶς δίνῃ ἢ Κλεφτουριά τοῦ Μοριά, μ' ὅλο πὸν τὸ ἡμερολ. τοῦ Παλαμίδη σημειώνει σπουδαῖα ἄλλα περιστατικά. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σημείωμα βγαίνει πὼς ὁ πασοῦ εἶχε δυναμώσει τὰ μέτρα του γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ τόπου. Οἱ Κολοκοτρωναῖοι πάλι εἶναι ἀκόμα νέοι πολὺ καὶ ἡ δράση τους ἀσήμαντη. Ὁ Ζαχαριάς παρουσιάζεται πειὸ πολὺ πειρατῆς παρὰ Κλέφτης. Οἱ Πετμεζαῖοι βγῆκαν ἀπὸ

φει ὁ Γενναῖος («Ἑλλ. Ὑπομνήματα» σελ. 625). Ἐγὼ πιστεύω πὼς ὁ Ζαχαριάς ποτὲ δὲν ἔκαμε μὲ τὸν Κωστ. Κολοκοτρώνη Κλέφτης, οὔτε ὁ Θεοδ. Κολ. μῆτε στοῦ Ζαχαριά τὸ σῶμα ἀρχηγὸς ποτέ.

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (Αὐτοβιογρ. σ. 11) βεβαιώνει πὼς ἔμπαινε κι' αὐτὸς μὲ τοὺς δικούς του καὶ βοηθοῦσε στὴ Μάνη, ἀντίπαλος τοῦ Ζαχαριά. Οἱ μυστικὲς αὐτὲς ἀπουσίες προκάλεσαν τὴν πᾶση τοῦ Θ. ἀπὸ τ' ἀξίωμα τοῦ Κάπου. Κλειμὲς ὁμως στὸ Μοριά οἱ Κλέφτες δὲν κάνανε, ποὺ θὰ πῆ δὲ μπόρουνε νὰ κάμουν πειὰ, καὶ προτιμοῦσαν τὰ κέρδη τὰ Μανιάτικα.

2) Βλ. καὶ Μ. Οἰκονόμου σελ. 46.

3) Ἐχτρικὰ τὰ δυὸ σπῆτια κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, συμπεθερέψαν ἀργότερα, κι' ἀπὸ τότε οἱ ἀπόγονοί τους δὲν πάψαν ἀμοιβαίᾳ νὰ δοξάζονται, καθὼς ξήγησα κι' ἄλλοῦ.

τὴ μέση δολοφονικά. Σημαντικὸν ἄλλον Κλέφτη δὲ βρῖσκω, παρὰ τὸν περίφημο Ἀναγνωσταρᾶ, κι' αὐτὸν κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς περιόδου 1781—1801. Βάνω ἐδῶ ἀκέραιο ἓνα πολύτιμο ἔγγραφο, δανεισμένον ἀπὸ τὸ Γούδα (Βίοι Παράλλ. Ε', σ. 252).

«...Ἐκ μέρους τοῦ ἐνδοξομεγαλοπρεπεστάτου καὶ πολυχρονίου Κεχαγιάμπεη ἐφρένθη τοῦ ὑψηλοτάτου, εὐσπλαχνικωτάτου καὶ δικαιοτάτου βέλγιου νιαμῆ¹⁾ μόρα βαλισῆ Μουσταφᾶ Πασσᾶ αὐθέντου μου εἰς ἐσένα, Ἀναγνώστη Παπαδόπουλε μπουλούκμπαση τοῦ Λεονταρίου. Μὲ τὸν παρόντα μου διβάν ντεσκερὲ σοῦ φανερόνομεν, ὅτι σήμερον Πέμπτη ξημερώνοντας, ὁ κλέπτης καὶ χαϊδούτης Γεώργιος ἦλθεν εἰς τὸ χωρίον Μπερπάτι καὶ ἐκεῖθεν ἐπῆρε τοῦ Γιαννάκη Μπερπατιώτη τὸ ἐγγόνι, παιδί δύο χρονῶν, διὰ τοῦτο δὲν ἀπορήσαμεν τόσον διὰ τὸ τάλμημα τοῦ κακοποιοῦ κλέπτου Γεώργου, ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς ἔκαμε τὸ κάμωμα τῆς κλεπτικῆς τέχνης του, ὅσον διὰ τὴν ἀμέλειαν τὴν ἐδικὴν σου καὶ διὰ τὴν κακὴν φύλαξιν, ὅπου κάμνεις· τόσον ὅπου ἀπερνώντας οἱ κλέπτες ἀπὸ τὸ σέμπι τοῦ καπετανλικίου σου νὰ ἔρχονται πλησίον εἰς τὴν Τριπολιτζάν νὰ παίρνουν σκλάβους καὶ ἐσὺ χαμπέρι νὰ μὴν ἔχης, μόνον ζητεῖς λουφέδες καὶ ἄσπρα διὰ καπετανλίκι· καὶ τὰ κακὰ, ὅπου ἀκολουθοῦν, δὲν θέλεις νὰ τὰ ἠξεύρης· διὰ τοῦτο λαμβάνοντας τὸν παρόντα μου διβάν ντεσκερὲ ἐκ μέρους τοῦ βέλγι-ἐτάμ (γρ. βελι-ὄν-νιάμ) αὐθέντου μου, σὲ προστάζομεν σφοδρῶς ὅτι τὴν ἰδίαν ὥραν εὐθὺς νὰ ἔβγης χωρὶς ἄλλο εἰς ζήτησιν τοῦ κακοποιοῦ κλέπτου, νὰ πέσης κοντὰ, καὶ μεταχειριζόμενος ὅλους τοὺς τρόπους νὰ ἐλευθερώσης τὸ παιδί μουτλάκ, κτυπώντας εἰς θάνατον τοὺς κλέπτας καὶ προσέχοντας καλὰ νὰ μὴν ἀκουσθῆ μῆτε νὰ γίνῃ... (σ. γνωστόν;) ὅτι αὐτό, ἀφοῦ φέρει ἐντροπὴν εἰς ἐσένα καὶ εἰς τὸ ὄνομά σου καὶ σὲ παρασταίνει ὡς ἀμελῆ καὶ ἀνανδρον, ἀκόμα κινεῖ καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ «βέλγι-νιάμ» αὐθέντου μου δικαίως κατ' ἐπάνω σου. Ὅθεν διὰ νὰ μὴν ὑποπέσης εἰς αὐτὴν, κάμε καθὼς σφοδρῶς σὲ προστάζομεν καὶ μὴ ἄλλως, ἐξαποφάσεως.—1801, 8βρίου 24, Τριπολιτζά».

Ὁ Ἀναγν. Παπαδόπουλος, ποὺ σημειώνει τὸ ἔγγραφο, δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ περίφημος ἀργότερα Ἀναγνωσταρᾶς ἢ Παπαγεωργίου· τὸ ἔγγραφο τὸν ὀνομάζει μπουλούκμπαση τοῦ Λονταρίου, κι' αὐτό, μὲ τὴν πρώτη ἐντύπωση, φαίνεται περίεργο, μπουλούκμπασης νὰ λέγεται ὁ χριστιανὸς Κάπος, ἐνῶ μπουλουκμπασηδες ἦταν οἱ ἀποσπασματάρχες Ἀρβανῖτες, ποὺ κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες στὸ Μοριά. Εἶναι τάχα κακὴ διατύπωση τοῦ γραμματικοῦ τοῦ νέου πασοῦ; Δὲν τὸ πιστεύω. Γιὰ τὴν Τούρκικη δημόσια ὑπηρεσία, κάθε ἀρχηγὸς ἀτάχτων, εἴτε εἶχε σῶμα ἀπὸ λίγους, εἴτε ἀπὸ χιλιάδες ἄντρες, «μπουλούκμπασης» λεγόταν· ἔτσι κ' ἐδῶ ἔγινε χρῆσις τῆς λέξης μὲ τὸ συνειδημένο νόημα, τὸ ὑπηρεσιακόν. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα, πὼς ἓνας Καπόμπασης φαίνεται νὰ κυνηγᾷ Κλέφτες, παραδειγμα μοναδικόν, ποὺ δὲν τ' ἀπάντησα ἄλλη φορὰ σ' αὐτὴ τὴ μελέτη. Τάχα, ἀνάγκη βιαστικῆ ἔκαμε τὸν πασοῦ νὰ τοῦ ἀναθέσῃ αὐτὸ τὸ ἔργο, ἢ ὁ ζῆλος τοῦ Ἀναγνώστη στὰ χρέη τοῦ Κάπου; Ἐχω

1) Βελι-ὄν-νιάμ=ὑψηλότατος.

ὑποψία πὼς τὸ δεύτερο ¹⁾). Φαίνεται πὼς ὁ Ἐπιτάκτης δὲ θὰ πῆρε εἰρηρικὰ τὸν τόπο τῶν Κολοκοτρωναίων στὸ Καπιλίκι τοῦ Λονταριουῦ, οὔτε οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ θὰ ὑποχωρήσαν ἡμερα, καὶ θὰ πῆγαν ἔπειτα γυρεύοντας τῆς Καρϋταινας τὸ Καπιλίκι. Ἰσως μάλιστα καὶ τοῦ Ἐπιτάκτη Κολοκοτρ. ὁ θάνατος δὲ θὰ εἶναι ξένος ἀπὸ τοῦ Καπιλικίου τὸ ζήτημα. Ἐχτρα, φαντάζομαι, θὰ χώρισε τότε τὸ ντόπιον κάτοχο Ἐπιτάκτη ἀπὸ τοὺς ξένους προκατόχους. Αὐτὸ τὸ ὑποθέτει κανεὶς ἀπὸ τὸ κρυφὸ μῖσος ποὺ χώρισε ἀργότερα, ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, τὸ Θεόδωρ. Κολοκοτρώνη ἀπὸ τὸν Ἐπιτάκτη. Μπορεῖ ντουφέκι νὰ μὴν ἀναψε ἀπάνου στὴν παλιὰ φιλονικία γιὰ τὸ Καπιλίκι, τὸ μῖσος ὅμως τὸ κρυφὸ δὲ λησμονήθηκε. Ὁ Θεόδ. Κολοκοτρ., στὴν Αὐτοβιογρ. του (σελ. 88), ρίχνει κάποια ψυχρὰ λόγια γιὰ τὸν Ἐπιτάκτη: «Ὁ Ἐπιτάκτης ἦτον μὲ πολὺ νοῦ ἄνθρωπος, ἀλλὰ φθονερός, βαρυκίνητος, παχύς»²⁾).

Μὲ τὴν πρώτη διατάραξη τῆς τάξης ξυπνήσαν οἱ ὑποψίες τοῦ Κεχαγιαμπη (τοποτηρητῆ τοῦ πασσᾶ) ἐνάντια στὸ χριστιανὸν Κάπο, μπουλούκπιαση καθὼς τὸν ὀνομάζει. Καθὼς εἶπα καὶ πειδὸ πάνου, οἱ Κάπο, ὄχι σπάνια, πέφτανε καὶ σὲ κλεισιές. Γενικά, τὸ ἔγγραφο δίνει ζωηρὴν εἰκόνα, μὲ τὴν ἀσθηρότητα ποὺ μιλεῖ, πόσο ἡ Τούρκικη ἐξουσία φρόντιζε γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ τόπου. Ἔτσι γινότανε δυσκολώτερη ἡ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν στὸ Μοριά καὶ τοὺς ἐσπρωχνε, ἀπὸ τὴ σκληρὴν ἀνάγκη σὲ τόσο ἀχρεῖα καμώματα. Κι ὁ Γιώργος ἐδῶ, ποὺ καταδέχτηκε νὰ σκλαβώσῃ δυὸ χρονῶν παιδί, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ περιφημὸς ἀνώνυμος Γιώργος, Κλέφτης τρομερὸς ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀρκαδίας, ποὺ θὰ τονε δῆτε νὰ παῖξῃ σπουδαῖο πρόσωπο πειδὸ κάτου. Ὅσο γιὰ τὸν Ἐπιτάκτη, καὶ σ' ἄλλη αὐτὸς πράξη ἀπελπισίας κατάντησε. Ἀπὸ σημείωμα τῆς οἰκογένειας Πετμεζᾶ ἀντιγράφω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «... Ὁ Ἐπιτάκτης, ἄλλος γνωστὸς Κλέφτης καὶ Ἀρματωλὸς ἐκ τῆς ἐπαρχίας Λεονταρίου, λαβὼν ὑπονοίας, ὅτι ὁ πρόκριτος τοῦ τμήματος Σαμπάζικα τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας Δικαῖος, ὅστις ἦτο καὶ συγγενὴς του ἐκ κηδευτείας, ἐπεβουλεύετο τὴν ζωὴν του συνεννοούμενος μετὰ τῶν Τούρκων, ἐφόνευσε αὐτόν. Οἱ Τούρκοι τὸν εἶχον ἀποκηρύξει· ἐκεῖνος δὲ ἀφοῦ ὑπέστη πολλὰς περιπετείας, ἀπεφάσισε νὰ προσφύγῃ καὶ προσέφυγεν εἰς Ζάκυνθον, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πετμεζᾶ...» (1802).

Κανόνας εἶναι, τὰ μέτρα τ' αὐστηρὰ τῆς καταδρομῆς νὰ σπρώχνουνε τὸν Κλέφτη, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἀπὸ τὸ φόβο τῆς ζωῆς, ἀπὸ τ' ἀγριο πάθος τῆς ἐκδίκησης, σὲ φόνους τῶν ὀργάνων τῆς ἀρχῆς, σὲ χυδαῖες ληστείες τῶν ἀδύνατων κλπ. Ἡ ἐξουσία τότε, ἔχοντας μαζί της καὶ τοῦ λαοῦ τὴν πρόθυμη βοή-

1) Ἰσως ἡ ἔχτρα τοῦ Ἐπιτάκτη μὲ τὴ δυνατὴ οἰκογένεια τῶν Δικαίων τὸν ἔκανε προθυμότερο στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων, ὅμως καὶ τοῦ Γιώργου, Κλέφτη ἐπικίντνου, οἱ ληστείες ἦτανε προσβολὴ στοῦ Ἐπιτάκτη τὸ φιλότιμο.

2) Ὁ Ἐπιτάκτης δούλεψε χρόνια στ' ἀταξία σώματα τῆς Ἐπανάστασης. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασι φάνηκε στρατιώτης ἀμέτοχος ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πάθη. Αὐστηρὸς καὶ πειθαρχικὸς, ἦταν ὑπουργὸς τῶν Στρατ., ὅταν ὁ Ἰμπραήμης ἔκαμε τὴν πρώτη ἀπόβασή του στὴ Σφακτηρία, 1825. Ἐκεῖ ὁ Ἐπιτάκτης πολέμησε γενναῖα καὶ σκοτώθηκε.

θεια, προχωρεῖ σὲ μέτρα γενικῆς καταδρομῆς. Αὐτὰ κάμαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, κι' αὐτὰ πάθαν ὄχι στὰ 1781—1801, ἀλλὰ στὰ 1802—1806. Ἡ πρώτη περίοδος ἦταν πρόλογος τῆς δεύτερης.

Τὸ στρατ. χαρακτῆρα τῆς Κλεφτουριάς τοῦ Μοριά, εἶδατε τῆς οἰκογενειακῆς ὑστερόχρονες πηγές πόσο τὸν παρασταίνουν ἀγνὸν ἡρωϊκόν. Ἄλλη ὅμως εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, νομίζω, μίλησα ἀρκετὰ ὡς τώρα. Ὁ χαλασμός τῶν Κλεφτῶν, στὰ 1806, θὰ φωτίσῃ διάπλατα τὸ ζήτημα. Ἐδῶ μοναχά, γιὰ νὰ κλείσω τὸ κεφάλαιο, εἶναι ὁ τόπος νὰ βάλω μιὰ ξένη, αὐστηρὴ μὰ ἔγκυρη γνώμη. Ὁ ἱστορικὸς G. Finlay πέρασε τὴ ζωὴ του στὴν Ἑλλάδα, μελέτησε τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βαθιά¹⁾, ὅπως καὶ τὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1821²⁾ νὰ τί γράφει γιὰ τὸ ζήτημα (στὴν ἱστ. Ἑλλ. Ἐπαν. ἐκδ. β', τόμ. Β', σελ. 26): «Τὰ κατορθώματα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, ἂν καὶ δοξασιμένα μὲ τραγούδια ἀντιποικητικὰ καὶ μὲ πεζογραφία παραγεμισμένη, δὲν ἦτανε παρὰ καμώματα ληστῶν καὶ κατσικοκλεφτῶν. Γιὰ ν' ἀπαντοῦν τῆς ζωῆς τους τὴν ἀνάγκη ρίχνανε τὸ βάρος στοὺς φτωχοὺς χριστιανοὺς χωριάτες· σπάνια τολμούσανε νὰ πειράξουν κανέναν πλούσιον προύχοντα Ἑλληνα, κι' ἀκόμα σπανιώτερα νὰ ληστέψουν κανέναν Τούρκο ἀγᾶ».

Πρὶν μῶς στὴ χρονικὴ περίοδος 1802—6, θὰ γυρίσω λίγο πειδὸ πίσω, στὰ 1792, γιὰ νὰ ξετάσω κάποιο ἄλλο ζήτημα περίεργο, τὸ πέρασμα τοῦ Γιώργου Ἀντρούτσου, περιφημοῦ Κλέφτη τῆς Ρούμελης, ἀπὸ τὸ Μοριά καὶ τὴ γνωριμιά του μὲ τοὺς ντόπιους Κλέφτες, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλους μὲ τὸ Ζαχαριᾶ.

Ἄντρούτσος-Ζαχαριᾶς.—Ἐδῶ δὲ χωρεῖ μεγάλη ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ κατορθώματος τοῦ Ἀντρούτσου. Ἡ παρουσία του στὴ Μάνη εἶναι τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ναυτικῆς ἐκστρατείας τοῦ Κατσώνη κατὰ τῶν Τούρκων. Ἀφοῦ ὑπογράφτηκε ἡ εἰρήνη τῆς Ρωσσίας μὲ τὴν Πόρτα, ὁ Λάμπρος, καθὼς εἶναι γνωστόν, «δὲν ὑπόγραψε τὴ δική του» ἄφησε τὸ λιμάνι τῆς Τζιάς, τὸ ταχτικὸ τοῦ ἀραξοβόλι, κ' ἔπιασε, μαζί μὲ τὸν Ἀντροῦτσο καὶ 500 παληκάρια του, τὸ Πόρτο-Κάγιο τῆς Μάνης. Παραλείπω ἐδῶ τῆς ἐτοιμασίας καὶ τὰ αἷτια τῆς ἐκεῖ καταφυγῆς του. Τὸ λιμάνι αὐτὸ ὄπιασε χωρὶς τὴ γνώμη βέβαια τοῦ μπέη τῆς Μάνης, κι' ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦτο ἀρχίσαν οἱ κοῦρσες του οἱ τρομερές. Στὸν πειρατικὸν αὐτὸν πόλεμο δὲν ξεχώριζε ὁ Κατσώνης τοὺς Γάλλους ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐνῶ εὔρισκε προστασία ἀπὸ τοὺς Βενετσάνους. Τέλος, στὸ Πόρτο-Κάγιο, 17 ἢ 19 Ἰουν. τοῦ 1792, ὁ Τούρκικος στόλος τὸν ἀπέκλεισε, κ' ἔνα Γαλλικὸ πολεμικόν, ἐνωμένον μὲ τοὺς Τούρκους, βούλιαξε τὸ μικρὸν τοῦ στόλου³⁾. Ἐημερώνοντας ἡ ἄλλη μέρα, τὸ Πόρτο-Κάγιο μὲ τὰ λείψανα τοῦ στόλου εἶχε ἀδειάσει· ὁ Κατσώνης εἶχε κάμει ὄχι πανιά, μὰ φτερά καὶ χάρηκε. Κ' ἔμεινε ὁ Ἀντροῦτσος μοναχὸς μὲ τὰ παληκάρια του στὴ Μάνη ἀπάνου. Ἡ

1) Ὁ τόμος τῆς Τουρκοκρα. εἶναι βιβλίον ξεχωριστὸ πολὺτιμο γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη. Ὁ συγγρ., αὐστηρὸς στὴς ἠθικὰς ἀρχές του, ὡς Ἄγγλος, οὔτε καταδέχτηκε νὰ βάλῃ χωριστὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Κλεφτουριά καὶ τὸν Ἀρματωλισμό. Ὅπου τοῦ δίνεται ἀφορμή, μιλεῖ σύντομα.

2) Ὁ Κατσώνης ὄχι πολὺ πρωτότερα εἶχε ξεγυμνώσει δυὸ Γαλλικὰ ἐμπορικὰ.

οικογένεια Τζαννέμπη Γρηγοράκη τῶχει καύκημα πῶς ὁ Λ. Κατσώνης κι' ὁ Ἄντρούτσος ἤθρανε σ' αὐτὴν ὑποδοχὴ καὶ προστασία· φτάνοντας ὁ Τούρκικος στόλος, ὁ Λάμπρος κι' ὁ Ἄντρούτσος λάβαν ἀπὸ τὸ Τζαννέμπη τοὺς τρόπους τῆς σωτηρίας τους¹⁾. Ἄλλη πηγὴ λέει πῶς τὸ Τζαννέμπη τονὲ φοβέρισε δυνατὰ ὁ Τούρκος ναύαρχος, καὶ τότε ὁ μπέης μάζεψε χιλιάδες Μανιάνες καὶ κινήθηκε κατὰ τοῦ Λάμπρου, ἔστειλε ὅμως ἐμπρὸς κάποιον καλόγερο νὰ καταφέρῃ τὸ Λάμπρο νὰ φύγῃ, δείχνοντάς του καὶ τὴ ναυαρχικὴ διαταγὴ²⁾.

Γιὰ τὸ πῶς ξεκίνησε καὶ πέρασε ὁ Ἄντρούτσος τὸ Μοριά πολλὰ παραμῦθια ἔχουνε γραφτῆ. Οἱ ἀδερφοὶ Δήμος καὶ Νικολὸς Στεφανόπουλοι στὸ «Ταξίδι τους» (τ. Α', σ. 218) κι' ὁ Rouqueville γράφουν ἀπίστευτα πράματα· π. χ. ὁ Ἄντρούτσος πέτυχε διαβατήριον ἐλεύθερα νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ Μοριά, μὰ ὁ πασσᾶς τὸν ἀπάτησε κλπ. Ἀφίνω τῆς φανταστικῆς λεφτομέρειες καὶ τῶν δυό. Κατὰ τοὺς ἀδερφοὺς Στεφ. ὁ Ἄντρούτσος, ὕστερα ἀπὸ νικηφόρα πορεία, πέρασε ἀπὸ τὸ Κατάκολο καὶ γλύτωσε. Ὁ Carré στὴν ἱστορία του (ἐκδ. β', σελ. 165) γράφει πῶς ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ τῆς Κόρινθος μπῆκε πρῶτα ὁ Ἄντρούτσος (πρᾶμα ἀπίστευτο, γιὰτὶ θὰ βρισκότανε καὶ κάποια ἄλλη πηγὴ νὰ τὸ βεβαίωvη) καὶ τὸν ἴδιο δρόμο ἀκολούθησε ἔπειτα θέλοντας νὰ βγῆ, δὲ μπόρεσε ὅμως ν' ἀνοίξῃ δρόμο· 10 χιλ. φυλάγαν τὸ στενὸ (σ. τὰ Μ. Ντερβένια) καὶ προχώρεσε τὸ γιαλὸ-γιαλὸ τοῦ Κορινθιακοῦ, 10 μέρες πολεμῶντας. Ἄλλες 3 μέρες πολιορκήθηκε κάπου κοντὰ στὴν Πάτρα κ' ἔχασε πολλοὺς³⁾. Τέλος πέτυχε ὁ Ἄντρούτσος, στὴ Βοστίτσα, καίτια Ζακυθινὰ καὶ γλύτωσε (σ. γλύτωσε ἀλήθεια ἔτσι, περνῶντας στὴν Πρόβεζα, κατοχὴ Βενετσάνικη). Ὁ Γούδας βεβαιώνει πρᾶμα ὄχι ἀληθινὸ, πῶς ὁ Ἄντρούτσος μοναχὸς εἶχε βγῆ στὴ Μάνη, κι' ὁ Λάμπρος ἔφυγε ἴσα γιὰ τὴ Ρωσσία⁴⁾.

Ὅσο γιὰ τῆς λεφτομέρειες τῆς πορείας τοῦ Ἄντρούτσου, ἀρχίζει πάλι τὸ ἴδιο ψυχολογικὸ φαινόμενο· κάθε νεώτερη πηγὴ, χειρόγραφη ἢ τυπωμένη, πάντα ὅμως οἰκογενειακὴ, προσπαθεῖ νὰ παραστήσῃ τὸ Θεοδ. Κολοκοτρῶνη καὶ τὸ Θαν. Πετμεζᾶ ἀχώριστους ἀπὸ τὸ Ζαχαριά καὶ τὸν Ἄντρούτσο, κατὰ τὴ σκληρὴ πορεία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ, ὅμως κι' αὐτὴ ἢ προσπάθεια πάλι ζημιώνει τὴ μνήμη τῶν δύο οἰκογενειῶν⁵⁾. Καὶ πρῶτα, τ' ἀνέκδοτο χειρόγρ. Κοντάκη δείχνει πῶς κάποια ἀόριστη ἰδέα εἶχε ὁ συγγρ. τῆς παρουσίας τοῦ

1) «Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης», 1858, σελ. 9—11. Τὴν προστασία τοῦ Ἄντρούτσου τὴ φιλονικοῦν καὶ οἱ Μαυρομιχαλαί, γιὰτὶ τάχα αὐτοὶ βάλανε τὸ Ζαχαριά νὰ συνοδέψῃ τὸν Ἄντρούτσο στὴν πορεία του. (Φιλήμονα «Δοκίμ. περὶ Φιλικῆς Ἐταιρίας» σελ. 87).

2) Βιογραφία Λάμπρου Κατσώνη στὸ φυλλάδιον «Ἀνάλεκτα», 1876, σ. 47.

3) Πολιορκία μικροῦ στρατ. ἀταχτοῦ σώματος ἀπὸ στρατὸ πολὺ δυνατώτερο, καὶ νίκη ὕστερα καὶ θρίαμβος τῶν ἀτάχτων, εἶναι δυὸ πράματα πού πρέπει κανεὶς πολὺ δύσκολα νὰ τὰ πιστεῖ.

4) Τὴν ἀληθινὴ ἱστορία τῶν περιστατικῶν τοῦ Πόρτο-Κάγιου τὴ διηγίεται ὁ A.-G.-St.-Sauveur στὸ Ταξίδι του, 1800, Β', σελ. 287-311, γιὰ τοῦ Ἄντρούτσου ὅμως τὴν τύχη κατόπι δὲ μιλεῖ.

5) Στρατ. περιόδ. «Ὀνήσανδρος» Β'—1865, σελ. 226.

Ἄντρούτσου στὸ Μοριά: «Κατὰ τὸ 1796 (γρ. 1792) ἐμβῆκεν εἰς Πελοπόννησον ὁ Ἄνδρίτσος Ρουμελιώτης με 300, καὶ κυνηγηθεὶς ἐβγήκεν εἰς τὸ Ἐλος, τὸν ὁποῖον ἐσυνόδευσεν ὁ Κν Ζαχαριάς διὰ νὰ τὸν ἐβγάλλῃ εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα ἀσφαλῶς, τὸ ὁποῖον καὶ ἐξετέλεσε... Φθάσαντες εἰς τὴν Βοστίτσαν ἐμβαρκαρισθήσαν, ὁ δὲ Ζαχαριάς ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια του»¹⁾.

Παρακάτου γράφει ὁ Κοντ.: «Ἀπὸ ἀποτυχία ἔμεινεν ἔξω ἐκ τῆς συνοδείας τοῦ Ἄνδρίτσου ἓνας περιήρημος ἄνδρας λεγόμενος Καραχάλιος με τεσσαράκοντα συντρόφους, τοὺς ὁποῖους ὅλους ἀπατήσαντες ἔπιασαν ζῶντας καὶ τοὺς ἔφεραν εἰς Τριπολιτζάν, καὶ ἀφοῦ ἀπεφάσισαν νὰ τοὺς θανατώσουν, τοὺς παρεκάλεσεν ὁ Καραχάλιος νὰ τὸν ἀφήσουν ὕστερον ἀπὸ ὅλους. Καὶ ὅταν ἀπεκεφάλιζαν τοὺς ἄλλους, διὰ πέντε ἡμέρας, αὐτὸς ἴστατο ἐμπροσθεν καὶ τραγουδῶντας ἐμψύχωνε τοὺς ἀδελφοὺς του». Γιὰ νὰ πιαστοῦνε 45 παληκάρια τοῦ Ἄντρούτσου ἀπὸ τοὺς περιήρημους παρακλίτηδες, πινὸ τοὺς δοξάζει ἀκόμα τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι²⁾, θὰ πῆ πῶς οἱ 45 ξεκοπήκαν ἀπὸ τὸ ἄλλο σῶμα καὶ πιαστήκανε ζωντανοί, ἴσως σὲ καρτέρι. Τέτοιοι ἄντρες, πινὸ ὁ Ἄντρούτσος τοὺς διᾶλεξε ἀπὸ τοὺς Κλέφτες κι' Ἀρματωλοὺς τῆς Ρούμελης, δὲ θὰ παραδιδόντανε μ' ἀπάτη· ἔφρανε καλὰ τοὺς Τούρκους. Θὰ πιστέψανε στὴ μπέσα τῶν Ἀρβανιτῶν. Ἡ στοματ. παράδοση τοῦ Κοντάκη ἐδῶ δὲ φεύγει μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ποιά εἶν' αὐτὴ ἢ ἀλήθεια; Τὸ ἡμερολ. σημείωμα τοῦ Ρ. Παλαμιδῆ μᾶς φωτίζει· γράφει, καθὼς εἶδατε πινὸ πάνου: «1792, Ἰουλ. 8, ἀπεκεφάλισαν εἰς Τριπολιτζάν 45 Κλέπτας ἀπὸ τοῦ Τρίτσα». Ὁ χωριότης, πινὸ παραδῶσε τ' ἀκουσμα στὸ Ρ. Παλαμιδῆ, ἔδωκε τ' ὄνομα **Νερίτσα**, πινὸ σημαίνει πῶς τὸ πέρασμα τοῦ Ἄντρούτσου εἶχε λείψει ἀπὸ τὴ θύμησιν τοῦ χωριάτη, καὶ σώθηκε τὸ περιστατικὸ τοῦ Καραχάλιου με τὸ τραγοῦδι του τὸ θανάσιμο³⁾. Ὁ ἀγνὸς λαὸς τοῦ Μοριά, πινὸ πάντα λάτρευε τὴν παληκαριά—πινὸ ἔβγαλε παληκάρια σὰν τὸ Ζαχαριά καὶ τὸ Νικηταρᾶ—φύλαξε τὴν πράξιν, μὰ δὲ φύλαξε τ' ὄνομα σωστά. Ἔτσι τὰ δυὸ περιστατικὰ τοῦ Ρ. Παλ. καὶ τοῦ Κοντάκη σμίγουνε καὶ γίνονται ἓνα. Ὅμως καὶ κάτι ἄλλο βγαίνει ἀπ' αὐτὸ τὸ σμῆξιμο· ἢ ἡμερομ. 8 Ἰουλίου, πινὸ βρῖσκει τὸν Ἄντρούτσο στὸ δρόμο του, κι' ἀφοῦ ἢ τελειωτικὴ ναυμαχία τοῦ Πόρτο-Κάγιου ἐγίνε 17 ἢ 19 Ἰουν. π. ἢ., ὁ Ἄντρούτσος δὲ θ' ἄργησε νὰ ξεκινήσῃ, καὶ τὴ βιά του αὐτὴ μᾶς τὴν ξηγᾶει τοῦ Τζαννέμπη ἢ προσταγῆ, ἴσως καὶ φοβέρα.

Ὁ Φραντζῆς (τ. Α', σ. 37) φαντάζεται μιὰ περίεργη σκητὴ τῆς πορείας Ἄντρούτσου-Ζαχαριά, μὰ δὲν ξέρει τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρῶνη τὴ συμμετοχὴ, γιὰτὶ ἀκόμα δὲν εἶχε ἀνάψει ὁ ζῆλος, πινὸ ἀναψε ἀργότερα καὶ φούντωσε, κι' εἶχε

1) Δ. Γρ. Καμπουρογλου «Ἀρματωλοὶ καὶ Κλέφτες» σελ. 89.

2) Ἀρκλα=κασσέλλα, παράκλι (κυρ. παράκλι)=μικρὸ συτᾶρι μέσα στὴν κασσέλλα, λέξη καὶ σήμερα γνωστὴ στὴ Ρούμελη. Τὰ παληκάρια τοῦ Ἄντρούτσου θὰ φοροῦσαν κανένα εἶδος μακροῦλῆς παλάσκειας Ρωσσικῆς.

3) Ἔτσι τραγουδοῦσε κι' ὁ Χασιώτης, ἀδερφὸς τοῦ Κατσαντάκη, ὅταν τοῦ τᾶκιζε τὰ κόκκαλα, στὰ Γιάννινα, ὁ Ἀλήπασσας, κι' ἀκουγε τὸν ἀδερφὸ του Ἀντώνη νὰ βογγᾶ, καὶ τότε μάλλωνε μάλιστα γι' αὐτό.

αὐτὸ τὸ σκοπὸν νὰ μὴν ἀφήνῃ τοὺς Κολοκοτρωναίους ἀμέτοχους ἀπὸ κάθε ἡρωϊσμὸ μοραίτικο. Λοιπὸν 3 χιλ., κατὰ τὸ Φραντζῆ¹⁾, κυνηγοῦσαν τὸν Ἄντροῦτσο²⁾ κοντὰ στὸ Βαλτέτσι—λοιπὸν πολὺ κοντὰ στὴν Τριπολιτσά—οἱ Κλέφτες, καθισμένοι στὸ τραπέζι, τρώγανε καὶ πίναν, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι ὄλο κ' ἐρχόντανε κοντά. Τότε ὁ Ζαχαριάς τοὺς φώναξε:—«Βρὲ Τοῦρκοι, γυρίσετε πίσω, γιατί ἐμεῖς δὲν πειράζουμε κανένα». Μὰ οἱ Τοῦρκοι ὄλο κ' ἐρχόντανε κοντύτερα³⁾ τότε ὁ Ζαχαριάς εἶπε στὸν Ἄντροῦτσο:—«Ἐσύ, μπουραζέρη, μὴ σαλεύσης ἀπ' ἐδῶ, ἀλλὰ κάθισε νὰ ἰδῆς καὶ τὴν ἐδικὴν μου παληκαριά⁴⁾ καὶ ἂν ἰδῆς κίνδυνον βοήθησέ με». Μὲ 40 παληκάρια τοῦ ὕστερα πῆρε στὸ κυνήγι τοὺς Τοῦρκους ἴσαμε δέξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, σκότωσε 30 κλπ., καὶ ξαναγύρισε πάλι στὸ τραπέζι, κί⁵⁾ ἀφοῦ χαρῆκαν ἀρκετὴ ὥρα, τραβήξανε γιὰ τὴ Βοστίτσα. Καὶ οἱ Τοῦρκοι βέβαια τοὺς ἀφήκαν ἡσυχους νὰ πάρουν τὸ θαλασσινὸν ἀγέρα τοῦ Κορινθιακοῦ. Αὕτῃ τὴν ἀνοησία, ἢ καλύτερα ψευτιά, τὴν ἀναφέρνει πειδὲ ἀπλωμένη καὶ ἢ γνωστὴ πλαστογραφη φυλλάδα καὶ ἢ βιογραφία τοῦ Ζαχαριά⁶⁾ στὸ περιὸδ. «Δραγατσάνιον». Ὁ σκοπὸς ὄλων αὐτῶν τῶν παραφορτωμένων γραψιμάτων εἶναι, ν' ἀναγκαστῇ ὁ Ἄντροῦτσος νὰ ξεφωνήσῃ ἀπὸ θαυμασμό:—«Ἐἶσαι καλύτερός μου». Φανταστῆτε τώρα Κλέφτες, μάλιστα σὲ ξένον τόπο, ποὺ τοὺς πάει καταπόδι ἀμέτρητη Τουρκιά⁷⁾, νὰ κάθωνται νὰ τρῶνε καὶ νὰ πίνουν καὶ νὰ παραβγαίνουνε στῆς παληκαριὲς σὰ νὰ βρισκόντανε σὲ πανηγύρι⁸⁾. Δὲ μπορεῖ ν' ἀρνηθῇ κανεὶς σὴντὰ πὼς ὁ Ζαχαριάς συνόδεψε τὸν Ἄντροῦτσο. Ὁ βιογρ. του Γ. Ἀντωνόπουλος (στὸ περιὸδ. «Δραγατσάνιον») βεβαιώνει πὼς ὁ ἴδιος ὁ Ἄντροῦτσος ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ Ζαχαριά, ποὺ βρισκότανε τότε στὸ Σκουφομύτη (στὸν Α. Ταθγετο, Β.Δ. τοῦ Γυθείου ὡς 10 χιλιομ. μακριά). Μπορεῖ ὅμως νὰ ρωτήσῃ κανεὶς⁹⁾ γιατί, ἄντρας τέτοιος ἀληθινὰ ἀτρόμητος, δὲν ἔλαβε μέρος στὸν ἀγῶνα τοῦ Κατσώνη-Ἄντρούτσου; (καθὼς δὲ λάβαν οὔτε οἱ Μανιάτες, οὔτε οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά;). Αὕτῃ ἢ ἀποχὴ εἶχε τοὺς λόγους τῆς τὴν παρουσία τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ καὶ τὴ φοβέρα, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τοῦ πασσᾶ τοῦ Μοριά, ποὺ εἶχε ὄλη τὴ δύναμη νὰ τιμωρήσῃ τοὺς συμμέτοχους¹⁰⁾ τῆς δυνάμεις του ἀπόδειξη ἦταν ἴσα-ἴσα ἢ τόσο σκληρὴ καταδρομὴ τοῦ Ἄντρούτσου στὴν πορεία του. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἔπρεπε κί¹¹⁾ ὁ Ζαχαριάς νὰ μὴ βοηθήσῃ τὸν Ἄντροῦτσο ἔξω ἀπὸ τὴ Μάνη. Γιατί, ὕστερ¹²⁾ ἀπὸ τὴν πορεία αὕτη, τί θὰ γινότανε στὸ γυρισμὸ του καὶ ποῦ θ' ἀβρισκε χλωρὸ.

1) Κατὰ τὸν Παπαρηγόπουλο ἦταν 6 χιλ., ὁ Σάβας γράφει 30 χιλ., πρῶμα ἀπίστευτο. Ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους σκοτωθῆκανε 1500, πρῶμα πιθανόν, γιατί καὶ τοῦ Ἄντρούτσου τὸ σῶμα ἦτανε δυνατὸ κ' ἔξοχα γυμνασμένο.—Ὁ Φραντζῆς χρονολογεῖ κατὰ λάθος τὴ σκηνὴ στὰ 1798 (γρ. 1792).

2) Τὸ ξεκίνημα τοῦ Ἄντρούτσου, χωρὶς ἄλλο, οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ μέρες θὰ τὸ εἶχανε μάθει, ὅμως καὶ χωρὶς αὐτὰ, πόλεμος γινότανε στὴ Μάνη, τὸ κανόνι τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ βρογτοῦσε ἀπὸ τὴ θάλασσα, κί³⁾ ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριά τάχα δὲ θὰ εἶχε συνάξει στρατὸ στὰ σύνορα τῆς Μάνης;

3) Ἄλλο ψέμα διακοσμητικὸ εἶναι πὼς ὁ Ζ. εἶχε καὶ συνεννόηση μὲ τὸ Νάπολεοντα, κί⁴⁾ ὁ Ν. τοῦσταιλε ἕνα Γαλλικὸ καράβι φορτωμένον μὲ πολεμοφόδια. Γι' αὕτῃ τὴν ἀποψη ἀμφιβάλλει ὁ βιογράφος του («Δραγατσάνιον»). Θὰ κάμω λόγο πειδὲ κάτω.

κλαρὶ νὰ σταθῇ ἀπὸ τὸ κυνήγι. Ὁ κατατρεγμὸς θ' ἄρχιζε ἀμέσως, μὰ πουθενὰ κατατρεγμὸς δὲ φαίνεται. Ὁ Ἀντωνόπ. φύλαξε ἀπὸ τὸ βίον τοῦ Ζαχαριά κάποια θολὴ παράδοση, ποὺ γίνεται θολώτερη, γιατί ὁ συγγρ., φαίνεται, διάβασε τὸ φλύαρο ἀνώνυμο χειρόγραφο πλαστογράφημα. Γιὰ τὸ σταμάτημα ποὺ κάμαν οἱ κυνηγημένοι στὸ Βαλτέτσι ὁ Ἄντων. ἔχει ἄλλη ἐκδοσὴ, πὼς αὕτῃ ἢ σκηνὴ γίνηκε στὴ Βλαχοκερασιά¹⁾, καὶ πὼς πρῶτα ὁ Ζαχαριάς ἔβαλε τὸ συγγενὴ του Μερτζιλιο νὰ χτυπήσῃ τοὺς Τοῦρκους, κί²⁾ ὕστερα ἔτρεξε αὐτός. Φανταστῆτε 40 παληκάρια νὰ κυνηγᾶν τόση Τουρκιά ἴσαμε δέξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ Ἄντρούτσου ν' ἀγναντεύουν. Ἐχει ὅμως κάποια ἄλλη πιθανὴ στοματ. παράδοση ὁ Ἀντωνόπουλος. Ὁ Ἄντροῦτσος, σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ δρόμου, ἤθελε νὰ χωριστῇ ἀπὸ τὸ Ζαχαριά, μὰ ὁ Ζ. τοῦλεγε πὼς μποροῦσε, στὴν πορεία του, νὰ βρῆ ἀντίσταση ἀπὸ τοὺς Λαλιώτες Τοῦρκους. Ἐταῖ ἔφυγε ὁ Ζαχαριάς, κί³⁾ ὁ Ἄντροῦτσος, μόναχός του πειδὲ, χτυπήθηκε ἀπὸ τοὺς Λαλιώτες, ἔχασε τοὺς μπουλουξήδες του Καραχάλιο καὶ Καλιακούδα (σ. τὸν πρῶτο τὸν εἶδατε πειδὲ πάνου, κί⁴⁾ ἀπὸ τ' ὄνομα τοῦτο τ' ἀληθινὸ βγαίνει πὼς ὁ συγγρ. Ἀντωνόπουλος ἦταν εὐσυνείδητος γράφοντας τὸ βίον τοῦ Ζαχαριά, καὶ σκόπιμα δὲ λέει ψέματα). Παρακάτου ὁ Ἀντωνόπ. διστάζει νὰ πιστέψῃ τὸν ὀλικὸν ἀριθμὸ τῶν σκοτωμένων Τοῦρκων, ποὺ τὸν ἀναφέρουν ἄλλοι⁵⁾.

Εἶπα πειδὲ πάνου πὼς κί⁶⁾ ὁ Θεὸς Κολοκοτρώνης κί⁷⁾ ὁ Θεὸς Πετμεξᾶς φιλονικᾶνε τὴν τιμὴ πὼς συνοδέψαν τὸν Ἄντροῦτσο. Θὰ προσθέσω λίγα λόγια ἐδῶ γιὰ τὸ πρῶτον τὴ συμμετοχὴ γράφει στὴν Αὐτοβιογρ. του (σελ. 41): «...Ὅταν ἦλθε ὁ Ἄνδροῦτζος, πατέρας τοῦ Ὀδυσσέως, ἐγνωρίσθηκα εἰς τὴν Μάνη καὶ τὸν ἐσυντρόφευσα ἕως εἰς τὴν Κόρινθο. Εἰς τὸν κατατρεγμὸν μας, διὰ 15 ἡμέρας οὔτε ἐκοιμώμεθα, οὔτε ἐτρώγαμε⁸⁾ ἐσώσαμε τὰ φουσέκια, καθὴν μέρα πόλεμο...». Γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Θ. Κολοκ. ὁ Α. Φραντζῆς, καθὼς εἶδατε, δὲ λέει τίποτε, καὶ ἢ σιωπὴ του εἶναι σπουδαία. Ὁ Γάλλος Fauriel, ποὺ συνοδεύει κάθε ἱστορικὸν τραγοῦδι μ' ἐκθεσὴ ὄχι πάντα καλὰ πληροφορημένη⁹⁾, γράφει φαντασιᾶς δανεισμένες ἀπὸ τ' ἀδέρφια Στεφανόπουλους, γιὰ

1) Ἐταῖ πέφτει ἢ ἀπορία, γιὰ τὸ τί γυρεύαν οἱ κυνηγημένοι Κλέφτες νὰ πέσουν ἀπάνου στὸ Βαλτέτσι. Μπορεῖ νὰ μὴν ἔξεραν τὸν τόπο, μὰ χωρὶς ἄλλο θὰ εἶχανε σοπάνους ὀδηγούς τοῦ δρόμου ἢ Κλέφτες. Ὅπως καὶ νᾶναι, ὁ δρόμος ὁ πειδὲ σύντομος καὶ πατημένος τοὺς ἔφερεν πρὸς τὰ Καλάβρυτα καὶ πρὸς τὸ Διακοφτό, μὰ οἱ Κλέφτες δὲ γυρεύουτε τῆς δεμοσιᾶς, τὰ μονοπάτια προτιμᾶνε. Ἡ Βλαχοκερασιά πέφτει νοτιώτερα ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, τέσσερες φορὲς αὕτῃ μακρύτερα παρὰ ὅσο τὸ Βαλτέτσι.

2) Ὅσο γιὰ τῆς ζημιᾶς ποὺ ἔπαθε ὁ Ἄντροῦτσος στὸ δρόμο του, ὄλοι ὄσοι γράφωσαν εἶναι σύμφωνοι, πὼς ἦταν τρομερές. Λοιπὸν στὸ δρόμο ὁ πόλεμος δὲν ἦτανε παιγνίδι, οὔτε φαγοπότι κ' ἐπίδειξες παληκαριᾶς.

3) Στὰ 1792 ὁ Θ. Κολοκοτρώνης ἦταν 22 χρονῶν.

4) Τοποθετεῖ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἄντρούτσου στὰ 1770⁵⁾ γράφει κί⁶⁾ αὐτὸς πὼς ὁ Ἄντροῦτσος κατέβηκε ἀπὸ τὸν Ἴσθμό, παρουσιάστηκε στὸν πασσᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ ζήτησε ἀνοιχτὸ διαβατήριον (ψευτιᾶς τῶν ἀδερφῶν Στεφανοπούλων). Τέλος ὁ Ἄντροῦτσος, ἀφοῦ δὲ μπόρεσε νὰ βγῇ ἀπὸ τὸν Ἴσθμό, ἔπιασε τὸ γιὰλὸ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου κί⁷⁾ ἀπὸ τὴ Βοστίτσα γλύτωσε σὲ πλοῖο.

Ζαχαριᾶ ὅμως καὶ Θ. Κολοκοτρώνη τίποτε δὲ λέει, μὰ ἡ σιωπὴ του δὲ σημαίνει κι' αὐτὴ τίποτε. Τὸ σπουδαῖο εἶναι πῶς ὁ Θεόδ. Κολ. δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὴ συντροφιά τοῦ Πετμεζᾶ. Αὐτὸ σημαίνει πῶς, κι' ὁ ἴδιος προσωπικὰ νὰ μὴν τῷξερε¹⁾, χωρὶς ἄλλο, ἀργότερα, θὰ τὸ μάθαινε καὶ θὰ τ' ἀναφέρνε ἀπὸ συγγενικὴ ὑποχρέωση. Οἱ γραφτὲς πάλι πηγὲς οἱ Πετμεζαίικες τίποτε δὲ λένε γιὰ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη τὴ συμμετοχὴ. Αὐτὸ σημαίνει πῶς, ἂν τὸ ξέραν οἱ Πετμεζαῖοι θετικὰ (ἂν ὁ Θαν. Π. εἶχε λάβει μέρος), θὰ τ' ἀναφέρνανε γιὰ τὸ συγγενῆ τους Κολοκοτρώνη. Ὅμως οἱ ἀπόγονοι, οἱ πειδὸ νέοι, τῶν δυὸ οἰκογενειῶν φροντίζανε γιὰ τὴ δόξα τοῦ δικοῦ τους σπιτιοῦ, καὶ καμιὰ φορὰ ξεχάσανε τῶν συμπεθέρων τους τὴ δόξα. Παρατηρῶ ἀκόμα αὐτὰ τὰ λίγα ὁ Θεόδ. Κ. γράφει πῶς συνόδεψε τὸν Ἄντροῦτσο «ἕως τὴν Κόρινθο» στὴν Κόρινθο ὅμως ὁ Ἄντροῦττος δὲν ἔφτασε ποτὲ γυρίζοντας ἀπὸ τὴ Μάνη. Στὴ Ροῦμέλη ἂν πῆγαινε, ἦτανε χαμένος²⁾, ἐνῶ, καταφεύγοντας στὴν Πρέβεζα, εἶχε τὴν προστασία τῆς Βενετιᾶς, πού προστάτευε καὶ τὸν Κατσώνη. Ἐπίσημα χαρτιὰ βρῆσκουν τὸν Ἄντροῦτσο νὰ ζῆ εἰρηνικὰ στὴν Πρέβεζα, κατοχὴ βενετσάνικη, μὰ δὲν πρόφτασε πολὺ νὰ ζήσει. Λίγο πρὶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Σεπτ. 1793 τὸν παράδωσε ἡ ἀρχὴ στοὺς Τούρκους.

Ἄπορία εἶναι ἀκόμα πῶς ὁ Θεόδ. Κολ., πού περιγράφει τόσο ὠραῖα καὶ λακωνικὰ τὸν Παναγιώταρο—γιατὶ παιδὶ αὐτὸς τογὲ γνώρισε—παληκάρη τῶρα 22 χρονῶν, νὰ μὴ μᾶς ζωγραφίσῃ μὲ λίγα χτυπητὰ του λόγια τὸν περίφημο Κλέφτη. Καὶ καλά, δὲ μᾶς περιέγραψε τὸ πρόσωπο, νὰ μὴ μᾶς δώσῃ ὅμως κάποια χνάρια τῆς πορείας, κάποια σημάδια τοῦ σπάνιου ἐκεῖνου δράματος, πού ἔπρεπε νὰ τῷχη καύκημα πῶς τῷδε ὁ ἴδιος καὶ τῷζησε³⁾ προτιμᾶει ὅμως αὐτὸς νὰ μᾶς δώσῃ ὡς τέρμα τῆς πορείας τὸν Ἰσθμό... Ὁ Ἄντροῦττος πού, μέρες πολεμῶντας, γλύτωσε—κι' αὐτὸ σημαίνει πῶς φυλάχθηκε νὰ περνήνῃ ἀπὸ ντερβένια καὶ στενὰ—γιατὶ ὅλα θὰ ἦτανε πιασμένα—χωρὶς ἄλλο δὲ θᾶχε βάλει ποτὲ στὸ νοῦ του τὸν Ἰσθμό, καὶ λίγο πειδὸ ἔξω τὰ Μεγάλα Ντερβένια μὲ τῆς

1) Δὲ θὰ τῷξερε, ἂν δὲν εἶχε λάβει ὁ ἴδιος μέρος στὴν ἐκστρατεία.

2) Ὁ πρῶτος καὶ μεγάλος κίντυνος τὸν καρτεροῦσε στὰ Μεγάλα Ντερβένια, πού τὰ φυλάγανε προνομιούχοι Ἀρματωλοί.—Ὅσο γιὰ τὸ μέρος ἀπ' ἔπου ὁ Ἄντροῦττος μὲ τοὺς λίγους πού γλυτώσανε μαζὶ του πέρασε στὴ θάλασσα, μένει τὸ πρᾶμα σκοτεινὸ, καὶ πειδὸ πιστευτὸ εἶναι πῶς ἤρε, ἀλήθεια, στῆς Βοτίτσας τὴν ἀκρογιαλιά, ὅπου πάντα συχναίανε, Ζακυνθὰ καὶ κίκα. Ἡ Ζάκυνθος ἦτανε τότε τὸ κέντρο τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς σταφίδας, κι' ὄχι ἡ Πάτρα ἀκόμα.—Ἀκολουθεῖ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ βιογρ. τοῦ Κατσώνη («Ἀνάλεκτα κλπ.» σελ. 48): «Ὁ δὲ Ἄνδροῦττος μετὰ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ εἰσελθὼν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ καθ' ἡμέραν πολεμῶν, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἔφθασεν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ἀπέναντι τῆς Ναυπάκτου, ὁπόθεν δι' ἐφορκίδων μετέβη εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα. Εἰς τεσσαράκοντα δὲ μάχας ἔχασεν ἐνεθήκοντα ἔξ στρατιώτας καὶ ἓνα ἀξιωματικὸν ὀνομαζόμενον Καραχαλίταν. Οἱ εἰς Πελοπόννησον εὐρωπαϊκοὶ πρόξενοι ὀνόμασαν τὸν Ἄνδροῦττον νέον Ἐνοφῶντα». Ἡ πορεία τῶν 40 μερῶν καὶ οἱ 40 μάχες φαίνονται κάπως ὑπερβολικὰ πράγματα. Ὅσο γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Ἄντροῦττου, ἂν ἀλήθεια τὸ σημεῖο πού πέρασε εἶναι ἀντικρὺ ἀπὸ τὴ Ναύπαχτο, καὶ λοιπὸν πολὺ κοντὰ στὴ Βοτίτσα, τότε θὰ πῆ πῶς οἱ Λαλιῶτες χτυπῶντας τον, τὸν ἀναγκάσανε νὰ πιασθῆσιν καὶ νὰ προτιμῆσιν αὐτὸ τὸ πέρασμα.

ἀδάβατες κακοτοπιές τους. Ἀπελπισία τέλος πιάνει τὸ φίλο τῆς ἀλήθειας παρατηρητῆ. Ὁ Θ. Κολ., περιεργο εἶναι ἀκόμα, πῶς ὑπαγορεύοντας τὴν Αὐτοβιογρ. λησμόνησε τέλεια τὸν Ἄντροῦτσο—πού τόσο σημαντικὸ τόπο ἔπρεπε νὰ κρατῆ στὴ θύμηση τοῦ Γέρου—καὶ δὲ λέει τίποτε στὸν ἀρμόδιο τόπο καὶ χρόνον τοῦ βιβλίου του. Τόνε θυμῆθηκε, ἀφοῦ τελείωσε τὴ διήγησή του ὡς τὰ 1805 (πού ἔφυγε στὴ Ζάκυνθο), καὶ τότε μοναχὰ πρόσθεσε τὰ λίγα ἐκεῖνα λόγια¹⁾. Γράφει ὅμως στὸ τέλος ὁ Θ. Κολ. κάτι πολὺ φυσικὸ, πού δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ βεβαιωθῆ ἀπὸ καμιὰ γραφτὴ πηγὴ: «Δέκα πέντε ἡμέρες οὔτε ἐκοιμώμεθα, οὔτε τρώγαμε, ἐσώσαμε τὰ φουσεκία, καθὴμέρα πόλεμο». Τόσες μέρες γιὰ μιὰ τρομερὰ κακοπίχειρη πορεία, κι' ἂν δὲν τῆς πέρασε ὁ Θεοδωράκης, εἶναι πρᾶμα πολὺ κοντὰ στὸ νοῦ κάθε λογικοῦ ἀνθρώπου. Κλέφτες κυνηγημένοι ἀπὸ μεγάλη δύναμη, τὸ ξέρουνε κι' οἱ ἴδιοι πῶς εἶναι χαμένοι, ἂν χασομερᾶνε πολὺ στὸν κάθε πόλεμο. Τὸ τέλος εἶναι ἡ κύκλωσις κι' ὁ θάνατός τους. Ἡ ἴδια αὐτὴ σκέψη βγάνει τὸ περίφημο φαγοπότι τοῦ Βαλτετσιοῦ ἢ τῆς Βλαχοκερασιᾶς χοντροπέμα.

1) Μένει κάποια τελευταία ἀκόμα ἀπορία γιὰ τὴν ὑποθετικὴ συμμετοχὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρ. τοῦ Ἄντροῦττου τὸ πολεμικὸ ταξίδι. Μιὰ τέτοια πράξη θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ γινότανε γνωστὴ στοὺς Τούρκους, καὶ τότε ἀμέσως θ' ἀρχίζε τῶν Κολοκοτρωναίων ἡ καταδρομὴ, καὶ θᾶφτανε γι' αὐτὸ ἐκείνη μοναχὰ ἡ αἰτία. Ὅμως ὁ Θ. Κολοκοτρώνης τίποτε δὲ γράφει γι' αὐτὴ τὴν ἀποψη στὴν Αὐτοβιογραφία του.

Ε΄.

*Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, 1802—1806.—Κάποι μαζί και Κλέφτες.—Κλεφτῶν ἀντί-
θεση με τοὺς προύχοντες.—Καταδρομὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρῶνη.—Φυγὴ τῶν
Κλεφτῶν ἀπὸ τῆ Μάνη.—Θάνατος τοῦ Ζαχαριᾶ.—Μέτρα ἀσθηρὰ και στὸ
Μοριᾶ.—Ἀνησυχίες τῆς Πόρτας ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἴτια.—Ρωσικὴ και Γαλ-
λικὴ ἀντίθεση.—Προόμια τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν.—Ἀφορισμὸς και
φερμάνι.—Γενικὸς ξεσηκωμὸς τοῦ λαοῦ.—Χαλασμὸς τῶν Κλεφτῶν.*

(Χρονολ. σημείωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη): «1802, Ὀκτ. 8, ἦλθεν ὁ Μουστα-
φᾶ-πασσᾶς ὁ καϊμακάμης και ἔκαμε γιασάκι τὰ ἄρματα εἰς ὄλον τὸν Μορέα
και χαβλιά.—1803, Ἀπριλίου 14, ἡμέρα Τρίτη, μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Δημη-
τρίου.—1804... (σ. χωρὶς ἡμερομ.) ἐσκότωσε τὸν Χατζῆ Νικολὸ μέσα εἰς τὸ σπίτι
του ὁ υἱὸς τοῦ Καμποῦρ-Ὀσμάνη.—1804, Μαρτίου 15, ἡμέρα Παρασκευή,
ἐσκότωσαν τὸν... (σ. ὄνομα τούρκικο) και ἕναν Κλέπτην. Καὶ τὴν ἰδίαν ἡμέ-
ραν ἐπνίξεν ὁ Βαλῆς τὰ Νταληπουλόπουλα τὸν Ἀπδουᾶ και Ἀχμέτην.—
1804, Ἰουν... ἔφεραν τὸ κεφάλι τοῦ Χασάν-Καμπούρη.—1805, 5 Φεβρ., ἔγινε
μία Ἑβραία χριστιανή.—1805, 7 Δεκεμβρ. ἀπέθανεν ὁ Σκούρας.—1806, τὸν
Ἰαν., ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπης, ὁποῦ ἦλθε τὸ φερμάνι διὰ τὸν σκοτωμὸν τῶν
Κλεφτῶν, και ἐσκότωσαν τοὺς Κολοκοτρωναίους και τὸν Γεώργα με ὄλους
τοὺς συντρόφους του.—1806, 26 Αὐγ., ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπης διὰ νὰ βα-
ρέσει τὸν Μουσαῖα Μπαρδούνια».

Ἀπ' αὐτὸ τὸ σημείωμα φαίνεται ἡ ἀνώμαλη κατάσταση ποὺ κράτησε
ἀπὸ τὰ 1802—1806. Ὁ ἀφοπλισμὸς (γιασάκ=ἀπαγόρευση) στὸ Μοριᾶ και τὰ
περίχωρα (=χαβλιά) δείχνει πὼς, κοντὰ στοὺς Κλέφτες, ἀρχίσανε ν' ἀγριεῦουν
και οἱ ντόπιοι Τούρκοι. Τὸ ξαρκάτωμα τοῦ λαοῦ σημαίνει ἀκόμα πὼς τὸ
ἴδιο ἀσθηρὸ σύστημα, ποὺ τὸ εἶδαμε ἐφαρμοσμένο στὸ προηγούμενο κεφά-
λαιο τῶν ἐτῶν 1781—1801, δηλ. ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Παναγιώταρου
και κάτου, ξακολουθοῦσε νὰ ἐφαρμόζεται ἂν ἀνεβοῦμε και πειὸ πάνου, θὰ
ἰδοῦμε πὼς ἀπὸ τὰ Ὀρλωφικὰ ποτὲ πειὰ δὲ σύχασε ὁ Μοριᾶς ἡ ἐξουσία
ἦτανε πειὸ ὑποφθῆ ἡ φορολογία εἶχε γίνε βαρύτερη, ἡ κοινωνικὴ δυστυχία
χειροτέρευσε τέλος τὰ μέτρα γιὰ τὴν τάξη, κι' ὄλα τ' ἄλλα μαζί, και ἡ φτώ-
χεια πρώτη, σπρώχναν τὸ χωριάτη, τὸν ἀδικημένο ἢ τὸν ἀδικητῆ, νὰ παίρνη
τὰ βουνά, νὰ κρύβεται γιὰ νὰ μὴν πληρώση εἴτε φόρους εἴτε τὰ ἐγκλήματά
του. Σὲ τέτοια κατάσταση, ὁ γενικὸς ἀφοπλισμὸς, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιά μεριά ἔχει
σκοπὸ νὰ προλάβη κάθε ἀταξία, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν προκαλεῖ και τὴν πληθαί-
νει. Ὅπως και στὴ Ρούμελη, ἔτσι και στὸ Μοριᾶ, τὸ ξεθέρημα τῆς Κλεφ-
τουριάς εἶναι φαινόμενο κοινωνικὸ μαζί και κρατικὸ. Καὶ στὰ δυὸ μέρη τοὺς
Κλέφτες κατατρέπει ἡ ἐξουσία ποτὲ με μέτρα μερικὰ, ἄμα οἱ Κλέφτες σκόρ-
πιοὶ δείχνονται, ποτὲ με γενικὰ κι' ἀσθηρότερα. Τὴ γενικὴ καταστροφὴ τῆς
Κλεφτουριάς στὴ Ρούμελη τὴν πέτυχε ὁ Ἀλήπασσας με τὴ βοήθεια τῶν Ἀρ-

ματωλῶν, και στὸ Μοριᾶ ὁ πασσᾶς με τὴ βοήθεια τῶν προυχόντων. Στὴ Ρού-
μελη ὅμως, ὁ καθαρὸς Ἀρματωλὸς ποτὲ δὲν ἔκανε κρυφὲς κλεψιές, ἐνῶ στὸ
Μοριᾶ οἱ Κλέφτες συχνὰ Κάποι γινόντανε, και οἱ Κάποι κρυφοὶ Κλέφτες.
Εἶδαμε τὸ Θ. Κολοκοτρῶνη νὰ συναλλάξῃ τὸν Κλέφτη με τὸν Κάπο, μα κι' οἱ
προγόνοι του ποτὲ Κάποι ἦτανε και ποτὲ Κλέφτες. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Ζαχαριᾶς
—νομίζω ἀπ' ὅ,τι εἶπα τ' ἀπόδειξα—τὸ ἴδιο κι' οἱ Πετμεζαῖοι. Εἶδαμε ἀκόμα
πὼς οἱ πειὸ γνωστοὶ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ σκοτωθῆκαν ὡς Κάποι, δόλια, μέσ' τὰ
σπίτια τους. Λοιπόν, τῶν Ἀρματωλῶν τὸ σύστημα στὴ Ρούμελη ἦτανε πολὺ
σταθερότερο ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν Κάπων.

Ἡ περίοδο ἡ τελευταία αὐτῆ τοῦ κατατρεγμοῦ, τῶν χρόνων 1802—6,
δὲν εἶναι παρὰ συνέχεια τῆς περασμένης. Ὅμως ὅσοι ὑστερόχρονοι κι' ὑστερό-
βουλοὶ συγγρ. γράψανε γιὰ τοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, παραστήσαν τοὺς κάθε
τόσο και λιγὰκι φόνους τῶν Κλεφτῶν—και μάλιστα τὸν τελευταῖο κατατρεγμὸ
τοῦ 1805—σὰν τίποτε ζητήματα κεφάλιακὰ τῆς ἱστορίας, και τὰ ζωγραφί-
σανε, με τῆς φαντασίας τους τὰ στολίδια, σὰν ἔργα ἀπάνταστων ἠρώων—κα-
λύτερα φανταστικῶν—ποὺ πολεμοῦσανε, καινούργιοι διγενῆδες, τὴν Τουρκία
γιὰ τὴν πατρίδα, γιὰ τὴ λευτεριά κλπ., ἐνῶ πολεμοῦσανε γιὰ τὴ ζωὴ τους. Ἡ
ζωὴ εἶναι πρῶτος ὅρος τοῦ Κλέφτικου πολέμου, μα αὐτὸ δὲ μπόδιζει τὴ καρ-
διά, γεμάτη ἀπὸ τὸ μῖσος τὸ φυλετικὸ, νὰ ξεθυμαίνη στὸ θάνατο τοῦ ἀντί-
θρογκου, ποὺ τυραννεῖ τὸν ἀδύνατο Χριστιανό—μα κατατρέπει και τὸν κα-
κοῦργο τὸν ἀρματομένο.

Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν Αὐτοβιογρ. σελ. 13) μιλεῖ γιὰ φερμάνι, ποὺ εἶχε
φτάσει στὸν πασσᾶ νὰ ἐξοιωθῆ αὐτὸς και οἱ Πετμεζαῖοι, στὰ 1802 ἕνας
βόιβοντας τῆς Πάτρας εἶχε προκαλέσει τὸ φερμάνι (ποὺ θὰ πῆ, ἀφορμὴ ἦταν
οἱ Πετμεζάδες). Ὁ Θεοδ. Κολοκ. διηγίεται, περιεργα, πὼς ὁ πασσᾶς κάλεσε τοὺς
προύχοντες τῶν δύο ἐπαρχιῶν Ντεληγιάννη κι' Ἀσ. Ζαῖμη, και τοὺς ζήτησε
τὰ κεφάλια τῶν Κλεφτῶν (ποὺ ἦτανε Κάποι στῆς ἐπαρχίες τους). Ὑποφθοὶ
ὅμως ἐκεῖνοι πιάσαν τὸ κλαρί, ὡς ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς Πετμεζαῖους σκοτώθηκε!).
Ὁ Γούδας τοποθετεῖ τὸ θάνατό του μέσ' τὸ σπίτι του, Ἰουλ. τοῦ 1804 («Βίοι
Παράλ.» Η', 167). Ὁ Φραντζῆς ὀρίζει τὸ 1803 (Α', σ. 28 σημ.). Ἡ πρώτη χρο-
νολογία φαίνεται σωστή. Τὰ χειρόγρ. σημ. τῶν Πετμεζαῖων κατηγοροῦν τοὺς
προύχοντες Ἀσημ. Ζαῖμη, Χαρχαλάμπη και Φωτίλα, μα και τὸ Ντεληγιάννη
ὡς δολοφόνους τῶν Κλεφτῶν. Ὁ Ἀθ. Πετμεζᾶς ἔμαθε τὸ σκῆδιο τῆς δολοφο-
νίας του, μπῆκε με τὸ σῶμα του στὰ Καλάβρυτα, ἔπιασε ὄλους τοὺς κοτζα-
μπασῆδες(;), τοὺς φοβέρισε με τὸ σπαθὶ στὸ χέρι, μα δὲν τοὺς κακοποίησε. Οἱ
προύχοντες κατορθώσανε ν' ἀνακληθῆ τὸ φερμάνι¹⁾, κι' ὁ Θανάσης ξανάγινε
πάλι Ἀρματωλὸς (γρ. Κάπος), ὁ Δ. Ζαῖμης βάρφτισε τὸ παιδί του κι' ἀγαπή-
σανε. Κι' ὁ Θεοδ. Κολ. παρασταίνει, μ' ὅσα γράφει, πὼς τὸ φερμάνι εἶχε ἀνα-
κληθῆ, ἀφοῦ, συχωρεμένος, ξανάγινε Κάπος: «Γὸν Σεπτέμβριον μῆνα (1803)

1) Ὁ Γούδας διηγίεται, πὼς ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ μῆνυσε στὸ Θαν. Πετμεζᾶ νὰ
φύγη, κατὰ τὰ 1801, κι' ὁ νέος πασσᾶς, στὰ 1802, προκάλεσε τὸ φερμάνι τοῦ διωγμοῦ.

2) Καὶ τότε, πὼς ἦτανε δολοφόνου τῶν Κλεφτῶν;

ἐπῆρα τὸ Ἀρματωλίκι (γρ. Καπιλίκι). Ὁ Ντεληγιάννης ἤθεε τρόπον». Μὰ τί φερμάνι ἦταν αὐτό, πού ἔφερε ὁ καινούργιος πασσᾶς καὶ πού οἱ προύχοντες τὸ παίζανε κλωτσοσκοῦφι; Φερμάνι, ἐγὼ πιστεύω, δὲν ἦταν ποτέ. Ὁ πασσᾶς δὲ θὰ τολμοῦσε νὰ πατήσῃ σουλτανικὸ φερμάνι. Αὐτός, μὲ τὸν καινούργιο ζῆλο του, δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ φερμάνι γιὰ νὰ κατατρέξῃ δυὸ τσολιάδες, ὅπως τοὺς λέμε τώρα¹⁾. Τοὺς ἀποκοίμισε πρῶτα, μὴ θέλοντας νὰ τοὺς κυνηγᾷ στὰ κατὰβραχα κι' ὁ λαὸς νὰ ὑποφέρῃ, κι' ὕστερα πάλι τοὺς ρίχτηκε. Μάρτη τοῦ 1804 ξανάρχισε ὁ κατατρεγμὸς τοῦ Θεωδωράκη, κι' ἄφησε πάλι τὸ Καπιλίκι κ' ἔτρεχε στὰ βουνά (Αὐτοβιογρ. σ. 14-15²⁾). Ἰούλιο τοῦ 1804, καθὼς εἶδαμε, σκοτώθηκε ὁ Θαν. Πετμεζᾶς.

Τέλος, τὸ 1805, Αὐγουστο ἴσως μῆνα ὁ Θ. Κολοκοτρώνης ἔφυγε γιὰ τὴ Ζάκυνθο. Ἀργότερα φύγανε κι' ὅσοι σωθῆκαν ἀπὸ τοὺς Πετμεζαίους.

Γιὰ τὸ τέλος τοῦ Θαν. Πετμεζᾶ δίνω ἐδῶ περίληψη ἐνὸς ἀπὸ τὰ οἰκογ. σημειώματα, ἂν καὶ τοῦ Ζαχαριᾶ τὸ τέλος ἔπρεπε νὰ μπῆ ἐδῶ πρῶτο. Ἡ περιγραφή, ἀπὸ τὴ λιτότητά της μὰ καὶ τὰ πολλὰ της περιστατικά, φαίνεται ἀληθινή. Ὑστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ, καὶ τὴν ψυχρὴν ὑποδοχὴ πού βρῖσκανε στὴ Μάνη—μὰ καὶ τὸν τελευταῖο τους κατατρεγμὸ—ὁ Θ. Κολοκοτρ. κι' ὁ Θαν. Πετμεζᾶς συλλογιζόντανε σοβαρὰ νὰ φύγουνε στὰ Ἐφτάνησα, «ἀλλ' οἱ περὶ τὸν Κολοκοτρ. ἀντέτεινον εἰς τὸ μέτρον τοῦτο, μάλιστα δὲ τινες ἀγροῦκοι ἐκ τῶν συγγενῶν του, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ ἀδελφός του Γιάννης, ἀνθρώπος βίαιος, ἀτακτος καὶ ὀμός»³⁾. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο εἶχανε γράψει στὴν Πάτρα νὰ

1) Ἐνα ἀπὸ τὰ χειρόγρ. σημ. τῶν Πετμεζαίων (δρα τῶν χρόνων Γεωργίου Α') βεβαιώνει, τάχα, πὼς κι' ἀφορισμὸς εἶχε στείλει ὁ πατριάρχης. «Δύο ἔτη ἐταράσαστο ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἡ Πελοπόννησος» (1). Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ καπετὰν Θανάση γράφει πὼς αὐτὸς πολιορκήθηκε στὸν πύργο του, στὰ Σουδενά, ἀπὸ χίλιους Τούρκους καὶ χριστιανούς μ' ἀρχηγούς τοὺς βοῖβοντάδες Πάτρας καὶ Καλαβρυτών. Αὐτὸς ἦτανε κλεισμένος μὲ δυὸ παληκάρια, ἕνα χριστιανὸ κ' ἕναν Ἀχμέτη πιστό του. Ἡ μάχη βάσταξε 10 ὥρες ἀπὸ τοὺς πολιορκητὲς σκοτωθῆκανε 50. Στὸ μεταξὺ στάλθηκε εἶδηση τοῦ Θ. Κολ. καὶ τοῦ Κωσταντῆ Πετρ. καὶ τρέξανε βοήθεια, μὰ ἦταν ἀργά (σ. ναί, ἀλλὰ ὁ Θ. Κολ. στὴν Αὐτοβιογρ. τίποτε δὲ λέει πὼς ἔτρεξε βοήθεια). Τέλος ὁ Ἀχμέτ, ἀφοῦ σκοτώθηκε τ' ἄλλο παληκάρι, πιστόλισε τὸν καπ. Θανάση καὶ τὸν πλήγωσε βαριά, μὰ κι' ὁ πλήγωμένος σκότωσε ἄλλον ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς πού μπήκανε. Γιὰ ὅλ' αὐτὰ τὰ, ἂν καὶ πιθανὰ πράματα, ἄλλη πηγὴ δὲν κάνει λόγο.

2) Δὲν ξέρει κανεὶς πού νὰ κατατάξῃ χρονολογικὰ δσα ἡρωϊκὰ γράφει ὁ Vou-tier (στὰ «Θυμιάματα» του, 1823, σελ. 27), ἀνθρώπος πού γνώρισε στενὰ τὸ Θ. Κολοκοτρ. καὶ τοὺς δικούς του, κι' ἄκουσε, βέβαια, ἀπὸ τὸ στόμα του πολλά. Γράφει λοιπὸν ὁ Γάλλος αὐτὸς συγγρ.: «Σὲ καίω ἐσένα καὶ τὴ χώρα σου, ἔγραψε ὁ Κολοκοτρώνης, στὸ σατραπὴ τῆς Κόρινθος, ἂν δὲ λιγοστῆτε τῆς τυραννίης πού κάνετε στοὺς χριστιανούς. Ὁ Κολοκοτρώνης δὲν εἶχε παρὰ 150 παληκάρια, ἀλλὰ τόση ἦταν ἡ τρώμαρα πού πρόξενουσε τ' ὄνομά του, πού ὁ Καμίλμπεης ὑποχώρησε στῆς φοβέρες του». Ὁ Θ. Κολ. βέβαια γνώριζε τὸν Κιαμίλμπεη, ἀφοῦ ὁ πατέρας του Κωσταντῆς εἶχε κάμει Κάπος χρόνια στὴν Κόρινθο· μπορεῖ λοιπὸν, κατατρεγμένος Κλέφτης νὰ ζήτησε κάποτε βοήθεια ἀπὸ τὸ δυνατὸ καὶ πολὺ πλούσιο Καμίλ. Οἱ φοβέρες περὶ τυραννίας τῶν χριστιανῶν ἐνὰ ἐξηρωτισμὸς ὑστερόχρονος καὶ τίποτε ἄλλο. Ὁ ξένος συγγραφέας εἶναι ἀθῶο ὄργανο.

3) Εἶχε τὰ ἰδιώματα τοῦ ἀληθινοῦ Κλέφτη ὁ Γιάννης, κι' ὄχι τίποτε ἄλλο.

γίνῃ φροντίδα γιὰ ντόπιους καπεταναίους νὰ καταταχτοῦνε στ' ἄταχτα ἐκεῖ σώματα. Ὁ Θ. Πετμεζᾶς παραδέχτηκε, καὶ παράγγειλε νὰ βρεθῇ σ' ὀρισμένη μέρα καῖκι, ἀνάμεσα Ἀχαγιά καὶ Μαῦρα Βουνά, γιὰ νὰ τὸν πάρῃ αὐτὸν καὶ τοὺς συντρόφους του. Ἀνταμώθηκε καὶ μὲ τὸ Θεοδ. Κολοκ., κι' ἀποφασίσανε νὰ πάρῃ μόνος ὁ Πετμεζᾶς, κ' ὕστερα νὰ γράψῃ στὸ φίλο του ἂν ἔπρεπε νὰ πάρῃ κι' αὐτός. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως μυστικὰ ἐτοιμάζανε τὸ χαλασμὸ τοῦ Θαν. Πετμεζᾶ. Συνεχίζω τὴν περίληψη τοῦ χειρόγρ.: Ὁ βόιβοντας τῶν Πατρῶν εἶχε κάμει «Ἀρματωλὸ» τῆς ἐπαρχίας τὸ Λαλιώτη Μοῦρτο μὲ 200 Λαλαίους. Πῆρε αὐτὸς κι' ἄλλους Τούρκους Πατρινοὺς καὶ τοὺς Κλέφτες Κοντογιωργάκη καὶ Μακρυβασίλη, παλιὸς συντρόφος τοῦ Πετμεζᾶ (πού δουλεύαν τότε στοὺς προύχοντες) μ' 150 παληκάρια. Ὁ Πετμεζᾶς τὰ μάθαινε, μὰ δὲν ἀνησυχούσε· τοιμάστηκε, καὶ τῆς 30 Μαγιοῦ 1804 μπῆκε στὸ χωριὸ του Σουδενά ν' ἀποχαιρετισθῇ. Οἱ χωριανοὶ θελήσανε νὰ τοῦ κάμουνε τραπέζι, κάτου ἀπὸ τὰ δέντρα. Ἐφαγε ὁ καπετάνος, κοιμήθηκε ξέσκεπος κι' ἀρρώστησε βαριά· κι' ἔμεινε νὰ γιατρευεῖται στὸ σπῖτι του, κρυφά¹⁾. Οἱ Τοῦρκοι οἱ Καλαβρυτινοὶ μάθαινε τὸ μυστικὸ ἀπὸ τὸν Ἀχμέτη, Ἀρβανίτη σωματοφύλακα τοῦ Πετμεζᾶ τῶν Καλαβρυτῶν ὁ βόιβοντας εἰδοποίησε τὸ Μοῦρτο, πῆρε αὐτὸς τοὺς δικούς του Τούρκους καὶ χριστιανούς μὲ τὸν προεστὸ Ἀσημ. Ζαῖμη, ὅλοι τους ὡς χίλιοι, καὶ νύχτα κυκλώσανε τὰ Σουδενά, 11 Ἰουλ. 1804. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὁ Θαν. Πετμεζᾶς περίμενε καὶ τὸν ἀδερφό του Κωσταντᾶ μὲ τὸν ἀνιψιὸ του Ἀναγνώστη, πρὸν τριγυρίζανε στὴν ἐπαρχία μὲ τὰ παληκάρια τους, νὰ πᾶνε νὰ τονε σηκώσουν ἀπὸ τὸ χωριὸ, περίμενε καὶ τὸν Κολοκοτρώνη μὲ τὸν ἀδελφό του Γιάννη κλπ. Ἀπὸ τὰ γαυγίσματα τῶν σκυλιῶν ὁ ἀρρώστος νόμισε πὼς εἶχε φτάσει ὁ Κωσταντᾶς, ὁ Κοντογιωργάκης ὅμως γνώρισε τὸ παληκάρι τοῦ Κἂν Θανάση²⁾, ἔρριξε καὶ τὸ σκότωσε. Βάσταξε ὁ πόλεμος 10 ὥρες. Μιὰ στιγμή πού σηκώθηκε ὁ Θ. Πετ. νὰ πάρῃ στὸ ὑπόγειο νὰ φέρῃ φουσέκια, τὸν τουφέκισε ὁ σωματοφύλακός του Ἀχμέτης κλπ. Τοῦ κόψαν τὸ κεφάλι καὶ τὸ στείλανε στὴν Τριπολιτσά.

Γυρίζω, πρωτύτερα, στοῦ Ζαχαριᾶ τὸ τέλος. Τὸ 1802, γράφει ὁ Θ. Κολ., ἄγνωστο μῆνα, ἄρχισε ὁ κατατρεγμὸς Κολοκοτρωναίων καὶ Πετμεζαίων. Τὸ Σεπτ. τοῦ 1803, ὁ Θεωδωράκης «μέρεψε» (μ' ὅλο τὸ φερμάνι...) καὶ ξανάγινε Κάπος, καθὼς εἶδαμε. Ὁ Ζαχαριᾶς σκοτώθηκε στὰ 1803, μὰ ὡς τῆς 15 Ὀχτ. αὐτοῦ τοῦ χρόνου ζῆ, κι' ὁ Καπετὰν Πασσᾶς μὲ γράμμα του αὐτῆς τῆς χρονολογίας ζητᾷ τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸ Ἰζαννέτο Γρηγοράκη. Ἐχουμε λοιπὸν μπροστὰ μας μῆνες ὡς τὰ μέσα Ὀχτ. τοῦ 1803³⁾, πού ζῆ ἀκόμα ὁ Ζαχαριᾶς, καὶ Ζαχαριᾶ πουθενὰ δὲ βλέπουμε βοηθὸ τῶν ἀχώριστων συντρόφων του, πού κατατρέχονται θανάσιμα, καὶ πού τὰ χαρτιά τῶν συγγενῶν καὶ θαμαστῶν τους, τὰ ὑστερόχρονα τυπωμένα ἢ τὰ χειρόγραφα, τὸν παρασταί-

1) Κ' ἐδῶ ἀπορεῖ κανεὶς πὼς Κλέφτης τόσο κατατρεγμένος φυλαγότανε στὸ σπῖτι του, ἀρρώστος. Αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν ἦτανε τόσο πολὺ κατατρεγμένος, καὶ ἡ ὑστερόχρονη περιγραφή τὰ παραλείπει.

2) Πού εἶχε σταλθῇ νὰ κοιτάξῃ ποιὸς ἐρχόταν.

3) Ἀπὸ τὰ 1802, πού ἄρχισε ὁ κατατρεγμὸς τῶν Κολοκοτρωναίων.

νουμε φίλο τους αχώριστο και πιστό, κι' αρχηγό του Θεωράκη στο πρώτο του στάδιο, και σύντροφο των Πετμεζαίων. Τί γίνηκε λοιπόν ο Ζαχαριάς; Ο Ζαχαριάς ήταν τώρα ανακατεμένος στους εμφύλιους σπαραγμούς της Μάνης, με λουφέ βέβαια κι' αυτός, όπως κι' ο Θ. Κολοκοτρ., που τον είδαμε να μαινοβγαίνει στη Μάνη. Περίεργο είναι πως ο μπέης της Μάνης Κουμουντουράκης, που, καθώς θα δητε, παύτηκε Αύγουστο του 1803 γιατί υποστήριζε τους Κλέφτες, είχε βοηθή του το Θεοδ. Κολοκ. (Αυτοβιογρ. σελ. 11) μαζί μ' άλλους πολλούς. Ο Ζαχαριάς όμως, καθώς γράφει πάλι ο Θεοδ. Κ. «βοηθούσε τους άλλους», δηλ. τον Αντωνόμπεη Γρηγοράκη, που τον βρισκουμε μπέη της Μάνης, 15 Οχτ. 1803. Έτσι ο Ζαχαριάς ήταν ψυχραμένος με τον Κολοκοτρώνη. Άς έρθουμε τώρα λοιπόν στο Ζαχαριά το τέλος.

Η Μάνη, καθώς είπα, ήταν άνωκάτου. Τέλη Αύγ. του 1803, βρισκόταν εκεί κι' ο μπέης της Ύδρας «μπάσ-κοτζάμπασης» Καπετάν Γ. Βούλγαρης, στελμένος από τον Καπετάν Πασσά Γαζή Χασάν με διαταγή του από 11 Αύγουστου. Η διαταγή αυτή¹⁾ είναι σφοδρή κατηγορία κατά του μπέη της Μάνης, «μπάσ-μπογού» Π. Κουμουντουράκη και καθαίρεσή του για την υποστήριξη που έδινε στους Κλέφτες, και Μανιάτες μα και Μοραίτες, που κυνηγημένοι απ' το Μοριά βρισκαν υποδοχή και μιστό μέσα στη Μάνη, χωρισμένη σ' άγρια κόμματα που μαλλώνανε για το μπειλίκι. Από τη διαταγή αυτή παίρνω ένα κομμάτι: «Πρό μερικῶν χρόνων άρχισεν ο Παναγιώτης Κουμουντουράκης... να κάμη κινήματα μη ανήκοντα εις το μπασ-μπογλίκι του και να βγαίνει σαχίπης (σ. προστάτης) εις τους κακοτρόπους σπαντίδους και να γίνεται σύντροφος με αυτούς... επιτρέπων το να ξεγυμνώνουν όσα καράβια ήδελαν άπαντήσει... κάμνοντας ζάπτι και αυτά τα ίδια καράβια δια ταύτα πάντα... έγινε ήδη, αζλι (σ. παύτηκε), και άντ' αυτοῦ διωρίσθη εις έτερος μπάσ-καπετάνος Αντώνης Γρηγοράκης μπασ-μπόγης της Μάνης²⁾... χρεωστέι ο διαληφθείς Κουμουντουράκης... διάφορα πράγματα τα όποια αφήρησεν από κάμποσα ίμπεριάλικά δουστριακά φιλικά καράβια... είναι άφρευκτον και κατά πάντα αναγκαίον το να γίνουν ζάπτι από μέρος του μιστού³⁾ όλα τα πράγματα και υποστατικά και εἴτι αν έχη ο ρηθείς Κουμουντουράκης». Παρακάτω κατηγοριέται ο ίδιος πως είχε κι' άλλους συντρόφους σ' άλλες επαρχίες του Μοριά κλπ. Είδατε και πειδό πάνου, σῆς πειρατείες του Αντρέα Τσακώνη, πως ο Ζαχαριάς έστελνε ανθρώπους του να λαβαίνουνε μέρος, μα ο ίδιος δὲ φαινόταν. Είδατε ακόμα και της Ύδρας την άνησυχία, που φοβώτανε μη θυμώση τον τρομερό φίλο της τον Καπετάν Πασσά, κ' είχε ακόμα στείλει το μπέη της στη Μάνη. Όλα αυτά, και μάλιστα η πάψη του Κουμουντουράκη, δείχνουν την κατάσταση της Μάνης πολὺ άνησυχη. Ο διορισμός του Αντωνόμπεη Γρη-

1) «Άρχισιο Ύδρας» Β', σελ. 45.

2) Ο Αντ. Γρηγοράκης ήταν πρώτος ξάδερφος του παλιού μπέη της Μάνης Τζαννέμπεη, που είχε παυτή γιατί είχε συνεννόηση με τους Γάλλους και δέχτηκε ένα καράβι φορτωμένο με πολεμοφόδια, με το μέσο του γιου του, που ήτανε στη Γαλλία.

3) Να δημευτούν από το δημόσιο.

γοράκη—που με το κόμμα του ήτανε κι' ο Ζαχαριάς—άντι ν' απομακρύνη τον κίντυνο, τον έφερε κονύτερα στον τρομερό Κλεφτο-πειρατή. Ο Καπετάν Πασσάς, 15 Οχτ. 1803¹⁾, έγραψε στον Αντωνόμπεη: «... Ο σκοπός του να σε διορίσωμεν μπασ-μπόγην δὲν ήταν άλλος, εἰμη κάμνοντας δέφι (σ. κατατρέχοντας) τους χαϊδούτηδες και σπαντίδους... να αποκαταστήσης ήσυχον και άτάραχον όλην την Μάνην... (σ. ακολουθούν επιπλήξεις γιατί, μετά το πιάσιμο του Κουμουντούρου, και μ' όλη τη σύσταση του Καν Γιώργη Βούλγαρη, καμμιά ύπηρεσία δὲν πρόσφερε, ούτε έπιασε το χαϊνή Τζαννέτο²⁾). . . είναι άφρευκτος ή θέλησίς μας να ξεολοθρευθούν ό,τε Ζαχαριάς, Ατέσης και ο Κλεπτο-Αλεξανδρής...»³⁾. Το τέλος του Ζαχαριά δὲν ήταν μακριά. Η δολοφονία του από τον κουμπάρο του Κουκέα βεβαιώνεται κι' από το Μ. Οικονόμου (σελ. 45), δὲν ξεγιώνται όμως τα έλατήρια, μα η προφορική παράδοση τ' αποδίνει σ' έρωτοδουλείς. Η εὑσυνείδητη βιογρ. του Ζαχ. (στο περιοδ. «Δραγατσάνιον») εξηγεί πως κάποιος κορίτσι από το σπίτι του Μούρτζινου ακολουθήσε το Ζαχαριά, κι' ο Μούρτζινος μελέτησε κ' εκτέλεσε το φόνο με δικούς του ανθρώπους στο σπίτι του Κουκέα. Το κεφάλι του στάλθηκε στον Καπετάν Πασσά. Η παράδοση ζή ακόμα στη Μάνη πως ο Μούρτζινος είχε βάλει ανθρώπους για το φόνο του Ζαχαριά⁴⁾.

Εἶναι όμως ανάγκη εδώ να βάλω τη μαρτυρία του εὑσυνείδητου Γερμανού περιηγητή Bartholdy (Γαλ. μετάφρ. του ταξιδιού του τ. Α', 1807, Παρίσι, σελ. 196—7, σημ.). Απ' όσα γράφει αυτός αρκετά σημεία της ζωής του Ζαχαριά φωτίζονται. Είδαμε πως ο Ζαχαριάς ζή, 15 Οχτ. του 1803 (χρονολογία της διαταγής του Καπετάν Πασσά προς το μπέη Αντ. Γρηγοράκη): «... Ο σημερινός μπέης, Αντωνόμπεης, πέτυχε αρκετά να κατασιγάση της φιλονικίες που χωρίζαν τους αρχηγούς διαφόρων συμμοριών' ή επιτυχία του έγινε μεγαλύτερη μετά το χαλασμό του Ζαχαριά, του πειδό γενναίου, μα και πειδό άνησυχου και πειδό άσπλαχνου απ' όλους τους ληστές. Ήταν περίφημος να προμαντεύη από τα σωτικά και τα κόκκαλα των άρνιων, κ' έτσι γλύτωσε από πολλούς κιντύνους...⁵⁾. Μολογάνε ακόμα γι' αυτόν κάποια περιστατικά, που δείχνουν ευγενική ψυχή τ' όνομά του δοξάζεται από τα λαϊκά τραγούδια⁶⁾. Ο Σερεμέμπεης καπετάνος μιάς τούρκικης φρεγάτας⁷⁾, φτάνοντας

1) Το κείμενο έχει 1805, μα πρέπει να διορθωθῆ' στα 1805 ο Ζαχαριάς δὲ ζούσε.

2) Έννοεί τον ξάδερφό του Τζαννέτακη Γρηγοράκη, κι' απαιτεί «τον Τζαννέτον-ζωντανόν ή σκοτωμένον».

3) «Ίστορ. Αλήθειαι συμβάντων τινῶν της Μάνης» 1858, σελ. 17—20. Ατέσης είναι Ύδραϊος σύντροφος του Ζαχαριά. Ο Αλεξανδρής φαίνεται λίγο πειδό κάτω με το επίθετο Γερακαράκης.

4) Ο Ζαχαριάς, κατά το συγγρ. της βιογρ., για προσβολή είχε στείλει ένα διίστιχο στο Μούρτζινο, κι' ο Μούρτζινος, καθώς τον αντιφοβέρισε έτσι εκτέλεσε και το φοβέρισμά του. Απάνου στο νεκρό του Ζαχαριά διάβασε το δικό του διίστιχο, όπως τόχε υποσκεθῆ. Έκδίκηση Μανιάτικη.

5) Ακολουθεί ανέκδοτο.

6) Τέτοια τμητικά τραγούδια δὲν έχουμε σήμερα.

7) Ήτανε καπετανάμπεης, ύποναύαρχος του Τούρκ. στόλου. Ο ίδιος δὲν κατά-

στό Μαράθωνῆσι, καλοκαίρι τοῦ 1803, ἔπιασε τῆς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τῶν Μανιατῶν πού ὑποστηρίζαν τὸ Ζαχαριά, καὶ τοὺς φοβέρισε νὰ τὰ πάρη μαζί του καὶ νὰ τὰ σκοτώσῃ, ἂν δὲν τοῦ φέροναν τὸ κεφάλι του. Ἔτσι ἐκεῖνοι τοῦ στήσανε καρτέρι, τὸν ντουφεκίσανε, καὶ τὸ κεφάλι του στάλθηκε στὴν Πόλη(:). Ὁ Ζαχαριάς εἶχε γεννήσει μεγάλες ἀνησυχίες καὶ φόβους μήπως σηκώσῃ ταραχές πειὸ σοβαρὲς στοὺς Μοριᾶ, γιατί νομίζαν πὼς αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού ἡ Γαλλικὴ κορβέττα «Arabe» τοὺς εἶχε φέρεῖ πολεμοφόδια, λένε μάλιστα πὼς οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ζαχαριά εἶχανε προσφέρει ἕνα τραπέζι περιποιητικὸ στοὺς Γάλλο κυβερνήτην¹⁾. Συμπέρασμα εἶναι πὼς καὶ στὴ Μάνη, ὅπως καὶ στὸν ἄλλο τὸ Μοριᾶ, ἡ Τούρκικη ἐξουσία εἶχε βάλει ὅλα τὰ δυνατά της γιὰ τὸν ξεπατωμὸ τῶν Κλεφτῶν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξης. Τὸ τέλος ὅμως τοῦ Ζαχαριά εἶναι περιστατικὸ πού δὲν ἔχει σέση μὲ τὸν κατατρεγμὸ τῶν Κολοκοτρ. καὶ Πετμεζαίων. Ἡ Τούρκικη ἐξουσία, καὶ ὕστερ²⁾ ἀπ' αὐτὴ τὴ δράση της στὰ 1803, δυνάμωσε ἀκόμα περισσότερο τὰ μέτρα της κατὰ τὰ χρόνια τὰ παρακατινά, καθὼς θὰ φανῆ ἀμέσως παρακάτω.

Χαλασμὸς τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ—1805-6. Τὸ περιοδικὸ ξαγρίσμα τῆς Τούρκ. ἐξουσίας δὲ σημαίνει καὶ τὴν περιοδικὴν ἀκμὴ τῆς Κλεφτουριάς³⁾ ἀπλὰ καὶ φυσικὰ, ἡ ἐξουσία εἶν' ἀγρυπνῆ κι' ἐτοιμῆ νὰ χτυπήσῃ κάθε ξαφνικὸ κίνημα ἐνάντιον στὴν ἡσυχία τοῦ τόπου. Καὶ ἡ τελευταία λοιπὸν καταδρομὴ τοῦ 1805-6 δὲν ἦτανε παρὰ συνέχεια συστηματικῆ τῶν περασμένων μέτρων, πού τᾶξε ἀρχίσει πρῶτος ὁ Χασάν Πασσᾶς μετὰ τὰ 1779. Αὐτὸ ὅμως δὲ θὰ πῆ πὼς ἡ Πόρτα, κάτου ἀπ' αὐτὲς τῆς ἀνησυχίας, πάντα φιλόπονη καὶ τριγυρισμένη ἀπὸ ἐχτροὺς μεγάλους, τὴ Ρωσσία καὶ τὸ Ναπολέοντα, δὲν ἔβλεπε καὶ ξένο δάχτυλο. Εἶχε καὶ σοβαρὲς ἀφορμὲς νᾶναι ὑποφρη. Στὴ Ρούμελη, κατὰ τὰ 1805, εἶχε ἀρχίσει μεγάλη συνωμοσία τῶν Κλεφτῶν κι' Ἀρματωλῶν, κι' αὐτὸ τὸ κίνημα, ἀπὸ χρόνια πρωτύτερα, τ' ὄργα-

τρειξε μοναχὰ τὸ Ζαχαριά, ἀλλὰ ὅλους τοὺς Κλέφτες τοὺς κλεισμένους μέσα στὴ Μάνη⁴⁾ καὶ οἱ Μούρτζινοι τὸ ἴδιο. Βλ. ὅσα γράφει ὁ Θ. Κολοκοτρ. στὴν Αὐτοβιογρ. του σελ. 12: «Οἱ Μούρτζινοι λέγουν εἰς τὸν Σερεμέτμπε νὰ ἔβγω ἐγὼ ἀπὸ μέσα, καὶ μοῦ εἶπαν νὰ ἔβγω μὲ ὅλους μου τοὺς ἀνθρώπους⁵⁾ ἀνέβαλα διὰ νὰ ἔβγουν καὶ οἱ ἄνθρωποι μου». Αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ λίγο πειὸ παλιὰ ἐποχὴ, δηλ. στὰ 1802. Ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη ἄλλο νόημα δὲ βγαίνει παρὰ πὼς εἶχε διαταχτῆ κι' αὐτὸς νὰ φεύγῃ ἀπὸ τὴ Μάνη.

1) Τὸ Γαλλικὸ φορτίο ἦτανε στελεμένο στοὺς Τζαννέτμπε, κατατρεγμὸ παλιὸν μπή τῆς Μάνης, καθὼς φαίνεται πειὸ κάτου. Ὁ Ζαχαριάς βέβαια ὑποστήριξε τὸ Τζαννέτμπε, πρῶτον ξάδερφο τοῦ Ἀντωνόμπε⁶⁾ ὡς πού νὰ γίνῃ αὐτὸς μπής, ὁ Ζαχαριάς ἦτανε σύντροφος τοῦ πρῶτου. — Καθὼς εἶδαμε πειὸ πάνω, ὁ Ζαχαριάς ζοῦσε ὡς 15 Ὀχτ. 1803. Τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του, ἀπάνου-κάτου, τὴ βρισκοῦμε ἀπὸ ἔγγρ. τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας, 18 Νοεβρ. 1803, πού στέλνεται ἀπὸ τὸ διοικητῆ τῶν Κυθῆρων στὸν πρόξενον, ἴσως, τῆς Βενετίας Ἀναστ. Κορνέλιο, στὴν Κορώνη, καὶ τοῦ κάνει γνωστὸ πὼς οἱ «κακοποιοὶ» Καπ. Ἀλέξ. Γερακαράκης κι' ὁ γιὸς τοῦ «κακούργου» Καπ. Ζαχαριά φτάσανε στοὺς νησί, καὶ πὼς ὁ διοικητῆς ἔλαβε μέτρα ἐναντίον τους, ὕστερα ἀπὸ γράμμα στελεμένο ἀπὸ τὸ Σερεμέτμπε. Λοιπὸν ὁ Ζαχαριάς σκοτώθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τῆς 13 Νοέβρ. τοῦ 1803.

νονε τῆς Ρωσσίας ὁ πρόξενος στὴν Πρέβεζα Λουῖζης Σωτήρης, Ἕλληνας πατριώτης ἀπὸ τὴ Λευκάδα. Ὁ Ἀλήπασσας πληροφοροῦσε τὴν Πόρτα, μὰ καὶ τὴν ἀνησυχῶσε περισσότερο γιὰ νὰ κερδίξῃ ὁ ἴδιος ἀπὸ τοὺς δικούς της φόβους. Ἔτσι καὶ στὴ χέρσα Ἑλλάδα ἄρχισε, ὄχι φανερῆ ὅπως στοὺς Μοριᾶ τῶν Κλεφτῶν καταδρομὴ, μὰ δολερῆ, μὲ δολοφονίες καὶ προδοσίες⁷⁾ τὰ δυὸ χρόνια 1805—6 εἶν' ἐποχὴ πολὺ σκληρότερης καὶ πειὸ ἀπλωμένης καταδρομῆς τῶν Κλεφτῶν κι' Ἀρματωλῶν στὴ Ρούμελη. Ἡ Ρωσσία δὲν ἀνακάτεψε μοναχὰ τὴ βορεινὴ Ἑλλάδα, μὰ καὶ τὴ Σερβία πειὸ πάνω καὶ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Βλαχία. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριᾶ, δάχτυλος Ρωσσικὸς πούθενά δὲ φαίνεται, κατὰ τὰ δυὸ χρόνια πού εἶπα, τὰ μέτρα ὅμως τὰ γενικὰ τῆς Πόρτας πήραν μέσα καὶ τὴν Κλεφτουριά τὴ Μοραίτικη⁸⁾.

Τῆς Ρωσσικῆς ἐνέργειας, πού οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες ἦτανε μαθημένοι ν' ἀνοίγουν τὴν ἀθῶα τους καρδιά καὶ νὰ τῆς ἀκροάζωνται μ' ἐλπίδες—ἀλλὰ ὁ καιρὸς κατόπι τῆς ἔδειχνε ψέμα καὶ πλάνη—τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ἄλλη ἐνάντια δύναμις ἔβγαине στὴ μέση καὶ τῆς ἀντιπολεμοῦσε, τοῦ Ναπολέοντα ἡ διπλωματία. Κι' ἐνῶ ὁ ἴδιος αὐτὸς Γάλλος κατακτητῆς ἀπὸ τὰ 1798 εἶχε βάλει τὸ ποδάρι του στὴν Αἴγυπτο, ὁ καταχτόνιος Ταλλεϋράντος ἰδροκοποῦσε νὰ πείσῃ τὴν Τουρκία πὼς ὁ Ναπολέοντας ἦταν ὁ φίλος της κι' ὁ Ρῶσσος ἦταν ὁ ἐχθρός. Περιφρημος εἶναι, ὅμως ἀγνώστος στὴν ἱστορία μας, ὁ λίβελλὸς του ὁ τόσο ὑβριστικὸς, πού ἀπάγγειλε λίγο πρωτύτερα ἀπὸ τὰ 1805—δὲν ἔχω τὴ χρονολογία, μὰ ἔχω τὸ κείμενό του—λόγος λύσσα γεμάτος κατὰ τῶν ἀφωσιωμένων τῆς Ρωσσίας Ἑλλήνων, τῆς προστασίας πού χαιρόνταν τὰ ἐμπορικὰ καράβια τους κοντὰ στοὺς Ρῶσσους κλπ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ ἀκμὴ ἡ οικονομικὴ τῶν ραγιαδῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας εἶχε φτάσει στοὺς ἔπακρο, καὶ ἡ Πόρτα εἶχε ἀρχίσει νὰ λαβαίνει μέτρα μάλιστα κατὰ τῶν καραβιῶν, πού μὲ Ρωσσικὴ σημαία περνοῦσαν τὰ Στενά⁹⁾ μαζί ὅμως μ' αὐτὰ τὰ μέτρα εἶχε ἀρχίσει νὰ μὴ ἀναγνωρίζῃ τὰ περιφρημα μπεράτια—τοῦτο πάλι προνόμιο Γαλλικὸ πολὺ παλιότερο. Ἡ Πόρτα ἤξερε καλὰ πού ἔβανε τὸ χέρι της ἡ Ρωσσία καὶ πού ἡ Γαλλία¹⁰⁾ γι' αὐτὸ ἡ καταδρομὴ τῆς Κλεφτουριάς στὴ Ρούμελη δὲν ἦτανε μοναχὰ μέτρο τῆς δημόσιας τάξης, ἀλλὰ καὶ μέτρο φρόνιμο κατὰ τῆς Ρωσσικῆς ραδιοργάνωσης. Ὁ Φιλήμονας, στὸν «Αἰῶνα» του 14 Αὐγ. 1842, ρητὰ βεβαιώνει πὼς, ἴσα-ἴσα ὁ περιφρημος αὐτὸς τοῦ Ταλλεϋράντου λόγος, στελεμένος στοὺς Γάλλο

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρ., ἀπὸ τὸν ἴδιο πάντα σκοπὸ, νὰ παραφορτώσῃ τὰ «μεγαλεῖα του» τὰ οἰκογενειακά, γράφει πὼς τῆς Ρούμελης τὰ περιστατικά ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ δικοῦ του κατατρεγμοῦ (γρ. τοῦ κατατρεγμοῦ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ): «Ὅλα τὰ στρατεύματα, τὰ καπετανάτα τὰ Κλέφτικα τῆς Ρούμελης εἶχαν καταφύγει εἰς τὴν Ἐπτανήσον ἀπὸ τὸν ἴδιον κατατρεγμὸν τὸν ἐδικόν μου. Ἡ Ρωσσία ἐκήρυξε τὸν πόλεμον τῆς Τουρκίας, καὶ διετάχθησαν ὅλα τὰ στρατεύματα (σ. τὰ ἄταχτα Ἑλλ. σώματα τῆς Ἐπτανήσους, πού βρισκόταν τότε κάτου ἀπὸ τὴν προστασία τῆς Ρωσσίας, μισοανεξάρτητη) νὰ ἐβγῶν εἰς τὴν Ρούμελην διὰ νὰ κτυπήσουν τοὺς Τούρκους» (Αὐτοβιογρ. σ. 29). Ὁργανωμένα Ἑλλ. ἄταχτα σώματα τῆς Ἐπτανήσους ποτὲ δὲ βγήκανε στὴ Ρούμελη, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ 1805—6. Ὁ Ἀλήπασσας ἦταν πολὺ δυνατός, καὶ τέτοιον ἐπιχείρημα, δηλ. πόλεμος τῆς Ἐπτανήσους κατὰ τοῦ Σουλτάνου, θὰ ἦταν ἀνόητος κι' ὀλέθριος.

προεβουλή της Πόλης Σεμπασιάνη, «ἐπέφερε τὸν ἐκ μέρους τῆς Ὀθωμ. Πόρτας καταδιωγμὸν καὶ τὴν ἐξόντωσιν τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Ρούμελην ὄπλαρχηγῶν Ἑλλήνων». Ὅμως τὴν ἀφορμὴ τοῦ κατατρογμοῦ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά τὴ δῶσαν οἱ ἴδιοι οἱ Κλέφτες. Ρωσικὸ ἐγὼ δάχτυλο δὲ βλέπω πούθενά σ' αὐτὴ τὴν καταδρομὴ. Τὰ μέτρα κατὰ τῶν Κλεφτῶν, μέτρα ὑπερβολικά, ἡ Πόρτα τᾶλαβε ὄχι ἀπὸ τὴν ὑποψία τῆς Ρωσσίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὑποψία τοῦ Ναπολέοντα. Καὶ μένει μιὰ ἀλήθεια μοναχά, πῶς παραζαλισμένη ἡ Πόρτα ἀπὸ τὸ Ρωσικὸν κίντυνο, φαντάστηκε ὑπερβολικὸ καὶ τὸν κίντυνο τοῦ Ναπολέοντα. Ἡ ἀφορμὴ πούδωσε στὴν Πόρτα τὴν πρώτη ὑποψία ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Μάνη, ἀπὸ κάποια ἐκεῖ ἐνέργεια τοῦ Ναπολέοντα ποῦ τὴν ἀνάφερα πεῖδ πάνου. Τὴν ὑποψία τῆς λοιπὸν αὐτὴ τὴν ἀπλωσε ἡ Πόρτα ἀπὸ τὴ Μάνη καὶ σ' ὅλο τὸ Μοριά.

Ἀπὸ τότε ποῦ ἡ Μάνη ὑποτάχθηκε στὸν Καπετάν-Πασσᾶ, ὁ δυνατὸς Χασάν δὲν ἔπαψε νὰ τὴν κρατῆ ἡσυχὴ μὲ μέτρα τοῦ πολὺ ἀδυστηρά. Μοῖρα Τουρκικὴ στάθμευε πάντα στὴ Μονοβασιά, ἔτοιμη νὰ τὴν ἀποκλείσῃ καὶ νὰ τὴ λιμοκτονήσῃ. Ὁ Καπετανάμπης (βαθμὸς β' μετὰ τὸν Καπετάν Πασσᾶ) τοῦ βασ. στόλου Σερεμέτμπης, ἔχοντας βοήθῃ καὶ τὸν περίφημο ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ὑποταγῆς τῆς Μάνης Χασάν-μπη, κυβερνήτη σουλτανικοῦ κατέργου, συχνὰ βρῖσκεται στὸ λιμάνι τῶν Κιτριῶν, κ' ἐκεῖθε στέλνει μέσα τῆς προσταγῆς του, κ' ἔχει ἔργο ἀπὸ τὰ 1801, ὄχι μοναχὰ νὰ φυλάτῃ τὴ Μάνη ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας, μὰ καὶ τὴ θάλασσα νὰ τὴ φυλάτῃ ἀπὸ τὴ Μάνη. Ὁ Χασάν-μπης, καθὼς εἶπα, εἶχε σταθμὸ τοῦ τῆς Μονοβασιά, καὶ γράφει ὁ Leake, 28 Μάρτ. 1805 (Α', σ. 206): «Ὁ Χασάν-μπης δὲν εἶναι μοναχὰ ζαμπίτης τοῦ κάστρου (τῆς Μονοβ.) καὶ βόιβοντας τῆς ἐπαρχίας, μὰ καὶ κυβερνήτης τοῦ σουλτανικοῦ κατέργου, ποῦ σταθμεύει ἐκεῖ γιὰ νὰ κυνηγᾷ τοὺς πειρατῆς, καὶ περισσότερο νὰ φυλάτῃ τὴ Μάνη στὴ σημερινή της ὑπακοή». Ὁ ἴδιος Leake (Α', σ. 475) γράφει, 5 Μαγιοῦ 1805: «Ἀπὸ τότε ποῦ ἄφησα τὴ Μάνη, ὁ Τοῦρκος ναύαρχος (Σερεμέτμπης) φορολόγησε τοὺς Βοιτυλιῶτες 5 γρόσια τὸ σπῖτι καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ δώσουν ὀμῆρους γιὰ τὴν καλὴ διαγωγὴ στὸ μέλλον. Τὴν ἴδια ἐγγύηση πῆρε κι' ἀπὸ τὸ Ἰζαννέτμπη πῆρε ὀμῆρους τὸ γυιὸ τοῦ Γιώργη κ' ἔναν ἔργονό του... ὑποχρέωσε καὶ τὸν Κν Χρηστέα νὰ παραδώσῃ τὸ γυιὸ τοῦ κ' ἔνα κανόνι, ποῦ πολεμοῦσε μ' αὐτὸ τοὺς πύργους τῶν ἔχτρῶν του». Ὅσο γιὰ τὸ Χασάν-μπη, εἶναι κι' αὐτὸς πολὺ περήφανος γιὰ τὰ κατορθώματά του ἐναντία τοὺς Μανιάτες. Δὲν τοὺς ἄφησε, λέει, οὔτε μιὰ τράτα μοναχὴ νὰ κάνουν τῆς διαρπαγῆς τοὺς στὴ θάλασσα. Δυὸ ἀπὸ τῆς γαλέρες τοὺς¹⁾, ὅμοιες μὲ τὸ δικό του κάτεργο, ἀλλὰ μικρότερες, εἶναι συρμένες ὄξω στὸ γιαλό, κοντὰ στὸ γεφύρι τῆς Μονοβασιάς. Βεβαίως ὁ Χασάν-μπης, πῶς ἀπὸ τότε ποῦ ἀνάλαβε αὐτὴ τὴν ἀρχὴ (σ. ἀπὸ τὸ 1801) γκρέμισε 18 πύργους Μανιάτικους, κι' ἄλλα τόσα χωριά χάλασε²⁾ λίγους μῆνες πρωτότερα πάτησε τὸ Μαραθωνῆσι³⁾, ἀφοῦ τὸ

1) Ἦταν καθ'αὐτὸ κορβέτες, ὅπως καὶ τοῦ Χασάν-μπη.

2) Ἀφοῦ ὁ Leake γράφει ἀρχῆς τοῦ Μᾶη 1805, τὸ πάτημα τοῦ Μαραθωνησιοῦ.

μπομπάρδιζε γερὰ, καὶ τότε ἔβαλε στὸ χέρι 90 καντάρια μαρουῦτι, σὲ βαρέλια ἀπὸ 400 ὀκάδες, καὶ 40 καντάρια μπόμπες, ποῦ τὰ εἶχε ξεφορτώσει Γαλλικὸ πολεμικὸ καράβι. Τὸ ἴδιο αὐτὸ καράβι ἀπὸ τὴ Μάνη ξεφορτώσει καὶ στὴν Κρήτη γιὰ τοὺς Σφακιανούς ἄλλα πολεμοφόδια, μὰ ὁ ζαμπίτης τῶν Χανίων πρόλαβε νὰ τὰ πιᾶσῃ. Ὁ Χασάν-μπης πληρώνεται, γιὰ νὰ διατηρῆ τὸ κάτεργό του, 12 χιλ. γρόσια τὸ χρόνο κλπ. Εἶναι αὐτὸ πλοῖο μὲ 12 κανόνια καὶ 18 ζευγάρια κουπιὰ».

Τὸ Μαραθωνῆσι τὸ κρατοῦσε καὶ τὸ ὑπεράσπιζε ὁ παυμένος μπῆς τῆς Μάνης Ἰζαννέτος Γρηγοράκης, καὶ ἡ πολιορκία καὶ καταστροφή του, καὶ ἡ κατάσκησι τῶν Γαλλικῶν πολεμοφοδίων ἐγινε ὄχι ἀπὸ τὸ Χασάν-μπη μοναχό, παρὰ τὸν ἀντιναύαρχο Σερεμέτ-μπη (Leake, τ. Α', σ. 234). Τὴν ἀνησυχία λοιπὸν τῆς Πόρτας τὴν εἶχε προκαλέσει ἡ στάσι τοῦ Ἰζαννέτμπη, καὶ τὰ Γαλλικὰ πολεμοφόδια εἶχανε σταλθῆ μὲ τὴ φροντίδα τοῦ γυιοῦ τοῦ Πιέρρου, ποῦ ζοῦσε στελέμενος στὴ Γαλλία. Ὁ Leake (τ. Α', σ. 80) γράφει, 4 Μαρτ. 1805: «Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μοριά, ἀδύνατοι καθὼς τὸ νοιώθουνε καὶ οἱ ἴδιοι, εἶναι ἔξαιρετικὰ ἀνήσυχτοι μήπως οἱ Γάλλοι δοκιμάσουνε νὰ σηκώσουν ἐπανάστασι τῶν Ἑλλήνων καὶ κάμουν ἀπόβαση» αὐτὸς ὁ φόβος, καθὼς εἶναι φυσικὰ ὁμοί, τοὺς σπρώχνει σὲ κάθε λογῆς πιέσεις κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ποῦ εἶναι κι' αὐτοὶ ἀνήσυχτοι ἀπὸ τῆς φήμης αὐτῆς ὅσο εἶναι κι' οἱ Τοῦρκοι». (Βλ. καὶ Φιλήμονα, τὸ βιβλίον του γιὰ τὴ Φιλ. Ἐταιρεία, σ. 111). Ὅμως καὶ πάλι εἶναι ζήτημα ἂν, μὲ τὴ φροντίδα αὐτὴ τοῦ γυιοῦ τοῦ Ἰζαννέτμπη, σταλθῆσαν τὰ πολεμοφόδια, ἀφοῦ καὶ στὰ Σφακιά σταλθῆσαν ἄλλα. Ἡ κυβερνήσι τοῦ Ναπολέοντα ἀκολουθοῦσε γενικὴ πολιτικὴ δική της στὴν Ἀνατολή, κι' ὁ σκοπὸς τῆς ἦτανε νὰ προκαλῆ ἀνησυχίες στοὺς πολεμικοὺς λαοὺς τῆς Τουρκίας, ὅπου μποροῦσε νὰ φτάσῃ ἡ ναυτικὴ τῆς δύναμι.

Ἔρχομαι τώρα στὸ Μοριά. Ὁ Ἄγγλος πάλι Leake (τ. Β', σελ. 48) γράφει, τέλη τοῦ Μαγιοῦ 1805 :¹⁾ «Ἐνῶ ἔλειπα ἀπὸ τὴν Τριπολιτά, ὁ Πασσᾶς κάλεσε σύνοδο ὄλων τῶν βοῖβοντάδων, ἀγάδων καὶ κοτζαμπασήδων ἔνα φερμάνι ἀπὸ τὴν Πόρτα πρόσταξε νὰ δυναμωθῆ ὁ Μοριάς μὲ στρατό, κι' αὐτὸ γιὰτὶ πολλὲς ἀνησυχίες ἦταν ἀπὸ τοὺς Γάλλους²⁾. Τὰ ἔξοδα αὐτῆς τῆς στρατολογίας θὰ τὰ πλήρωνε ὁ Μοριάς. Ἐνα σῶμα ἀπὸ 600, Ἀρβανῆτες τοὺς περισσότερους, ποῦ εἶχε φτάσει ἀπὸ τὴ Ρούμελη, ζητοῦσε 12 γρόσια τὸ μῆνα γιὰ τὸν κάθε ἄντρα ὁ Πασσᾶς δὲν ἔδινε παρὰ 8, καὶ στὸ τέλος ἀποφασίστηκε ἀπὸ τὴ σύναξι νὰ διαλυθῆ τὸ σῶμα μὲ κάποια πληρωμὴ, κι' ὁ Πασσᾶς νὰ παραστήσῃ στὴν Πόρτα πῶς ὁ τόπος δὲ μποροῦσε νὰ τοὺς διατηρήσῃ, γιὰτὶ ἡ τελευταία σοδειὰ ἦτανε κακὴ... Ἄλλο φερμάνι παράγγελε κανέναν Γάλλο

ὄχι νὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ ἴδιου χρόνου. Καὶ τὸ Γαλλικὸ λοιπὸν καράβι ξεφορτώσει τὸ λαθρεμπόριο τοῦ τὴν ἴδιαν ἐποχὴ.

1) Καὶ τὸ 1804 δὲν πέρασε ἡσυχὸ στὸ Μοριά.

2) Κι' ὁ Θ. Κολοκοτρώνης («Ἀὐτογρ.» σ. 16) ἔχει γνώσι αὐτῶν τῶν ὑποψιῶν ἀπὸ τὴ Γαλλία, καὶ τὴν, ἀργότερα, καταδρομὴ τῶν Κλεφτῶν τὴν ἀποδίδει σ' ἐνέργειες τῆς Γαλλίας. Ἐταί ἀντιλέγει στὸν ἑαυτό του. Κι' ὁ Μιχ. Οἰκονόμου ἔχει γνώσι (σ. 48).

νά μη βγαίνει από πολεμικό καράβι». Απ' αυτή την αξιόπιστη μαρτυρία φαίνεται πώς ο χαλασμός των Κλεφτών, κατά τα 1805, άφορμή δέν είχε την παρακίνηση του Γάλλου πρεσβευτή Σεμπασιάνη κατά της Ρωσίας, καθώς γράφει ο Φιλήμονας¹⁾ ο Σεμπασιάνης είχε φτάσει στην Πόλη Νοέβρη 1806, και τότε ο χαλασμός πειά ήταν τελειωμένος. Και δέν ήταν μοναχά οι άνησυχίες από το Ναπολέοντα, που άναγκάζαν την Πόρτα νά λάβη άδυστηρότερα μέτρα στο Μοριά, ήταν κι' άλληθια άνάγκη τοπική νά σφιχτούνε του λαού τά δεσμά, γιατί ή κατάσταση του ή οικονομική όλο και χειρότερει, και μπορούσε σ' άπόκοτα έργα νά τονέ ρίξει. Μέσα στις χώρες ή φτώχεια γεννοβολάει το έγκλημα· στην έξοχη κάνει νά φυτρώση πρώτα ή ζωοκλοπή, ύστερα ή φυγοδικία, και τέλος ή ληστεία νά θεριέψη. Ο Κλέφτης πρώτα και κύρια ήταν ληστής, κι' ή ληστεία το επάγγελμά του· αν τώρα όμορφαίνουμε της πράξεις του, είναι γιατί ή δημόσια άρχη που τον κατάτρεχε ήταν ξενική κι' άλλόπιστη. Όμως με την ίδια μανία ο Κατσαντώνης χτυπούσε τους Αρβατιτάδες μ' όση ο Καλαμάτας κι' ο Νταβέλης χτυπούσανε τους όροφύλακες και χωροφύλακες επί Όθωνα¹⁾.

Στη Ρούμελη, ή Τουρκική έξουσία άλλον τρόπο δέν είχε νά συμαζεύη τ' άταχτα στοιχεία, τά βουνίσια, που ζητούσαν τον τρόπο της ζωής τους στη ληστεία, παρά νά τά χωνεύη στον οργανισμό των Αρματωλικών. Ο Κλέφτης ή έπρεπε νά «προσκυήση» και νά γίνει Αρματωλός, κυνηγώντας τους άλλους Κλέφτες, ή ν' άρχιση πόλεμο θανάσιμο με τους Αρματωλούς. Στο Μοριά, όπου όχι λίγος πληθυσμός βουνίσιος δυστυχοῦσε, ο φτωχικός οργανισμός των Κάπων δέν έφτανε νά χωνέψη κάθε άταχτο στοιχείο· περισεύανε λοιπόν πολλοί, και τριγυρίζαν τά βουνά ζώντας με κλεισιές και μ' άρπαγές, άφοῦ δέν είχαν άλλον τρόπο ν' άπαντήσουν της άνάγκης τους. Ο αριθμός των Κλεφτών αυτών λιγόστευε ή μεγάλωνε πρώτα κατά την οικονομικήν άνάγκη των βουνίσσιων επαρχιών και ύστερα κατά τά μέτρα, που λάβαινε ή άρχη κάθε φορά· άμα ή ληστεία γινόταν άβάσταχτη, άρχιζε τότε και ή καταδρομή της. Στην εποχή όμως του 1805, που είναι ο λόγος μας, μπήκανε στη μέση κι' άλλα αίτια περιστατικά. Έλειψε ή Μάνη, των Κλεφτών το καταφύγιο. Τά μέτρα τά σφιχτά του Καπετανάμπη είχαν στεριώσει την έξουσία στα χέρια του Αντωνόμπη, είχαν συντρίψει την αντίσταση του Τζαννέμπη, βγάλει από τη μέση το Ζαχαριά και τους ύποστηρικτές του. Στη Μάνη λοιπόν Κλέφτες Μοραίτες δέ μπορούσαν πειά νά βάλουν το ποδάρι. Μά και στο Μοριά οι κοτζαμπασήδες είχανε διάξει τους Κάπους, τους διπλοπόσωπους—που κανανε

1) Η παραμέληση των Αγωνιστών, που είχανε μόνο επάγγελμα τ' άρματα, και το κράτος δέν τους έδωσε ψωμί, γέννησε την τρομερή ληστεία από τα 1833 και κάτω. Η ξανασύσταση έπειτα των άτάχτων σωμάτων της Φάλαγγας, της όροφυλακής κ.λ.π. κάπως την άδυνάτισε· στην όροφυλακή βρισκανε λίγο ψωμί οι παλιοι πολεμιστάδες, όχι όμως όλοι, και οι ίδιοι πολεμούσαν τους συντρόφους τους, που δέν είχανε γίνει δεχτοί στη νέα στρατολογία, και γίνανε ληστές. Συχνά πάλι οι ληστές λαβαίναν άμνηστεια και πλαινανε στην όροφυλακή, και οι όροφύλακες δυσαρεστημένοι βγαίναν πάλι στο κλαρί.

τον Κάπο, μά καναν και τον Κλέφτη μυστικά. Οι Κολοκοτρωναίοι ήταν άποκηρυγμένοι από τους δυνατούς κοτζαμπασήδες τους Ντεληγιανναίους, κι' άλλη καταφυγή οικονομική δέ βρισκανε, παρά την Κλεψιά, π'ά νά πη τη ληστεία. Την κακή οικονομική κατάσταση του τόπου την είδατε πειδ πάνου. Θα δοῦμε και πειδ κάτω πώς οι Κλέφτες του Μοριά άρνηθήκανε νά πάνε στα Έφτάνησα, προτιμώντας την επικίντυνη ζωή του Κλέφτη από την κανονική ζωή του μιστοφόρου άταχτου. Έτσι, γυρίζοντας κι' ο Θεοδ. Κολοκ. από τη Ζάκυνθο, τον ίδιο μήνα που πήγε, Αῦγ. του 1805, ηδρε τους συντρόφους του στην ίδια άθλια θέση που τους άφησε. Και τώρα, μ' έναν Αγγλο περιγητή καλόπιστο οδηγό, ως βγοῦμε κ' εμεις παγανιά κι' ως πάμε γυρεύοντας τά χάρια των Κλεφτών, τά τελευταία. . .

Πέφτουμε άπάνου πρώτα σ' έναν άγνωστο Κλέφτη Γιώργα, που ο Leake μιλεί πολῦ γι' αυτόν. «Γιώργας», έτσι γνωστός χωρίς επίθετο, είναι άρχηγός Κλεφτών περίφημος στην ιστορία του χαλασμού, καθώς θα φανη πειδ κάτω. Ο Leake, ενῶ πρώτα τον αναφέρει μοναχά με το βαπτιστικό του, έπειτα προσθέτει κ' επίθετο, «Γιώργος Κολοκοτρώνης», ξηγώντας με τη φράση «ο ίδιος», πώς, έννοει το Γιώργο, που τον άναφερε λίγο πειδ πάνου. Αυτό σημαίνει πώς θα ρώτησε τους χωριάτες· εκείνος όμως που του ξήγησε πώς ο Γιώργος ήταν Κολοκοτρώνης, τονέ γέλασε χωρίς νά θέλη. Οι χωριάτες του Μυστρά και της Καλαμάτας άκούγανε πολῦ συχνότερα τους Κολοκοτρωναίους, οικογένεια Κλέφτικη από πολλά μέλη, παρά το Γιώργα τον άγνωστο, ή λίγο γνωστό, ίσως, ως εκείνο τον καιρό. Ο Γιώργας δέν άρρησε νά φανη Κλέφτης φοβερός, καθώς θα τονέ δητε παρακάτου, πάντα όμως με το μικρό του τ' όνομα γνωστός, ενῶ Γιώργος Κολοκοτρώνης πουθενά δέ φαίνεται ούτε στις ανέκδοτες πηγές, ούτε στο Φραντζή, ούτε ακόμα στην Αῦτοβιογρ. του Θεωδωράκη, που άραδιάζει, περιγράφοντας το χαλασμό, όλα τά όνόματα της γεννολογίας του, όσους χαθήκαν ή γλυτώσαν, όμως Γιώργο δέν αναφέρει πουθενά. Γιώργος Κολοκ. σκοτώθηκε μαζί με τον αδελφό του Κωσταντή στην Καστάνιτσα, στα 1780. Αν άφησε παιδί ή εγγόνι, αυτός θα ήτανε μικρός ή άσήμαντος, άφοῦ, καθώς είπα, ούτε τον αναφέρει ο Θεωδωράκης. Ο Γιώργας όμως, ο χωρίς επίθετο, παίζει το κύριο μέρος στο δράμα του χαλασμού. Ο Ρ. Παλαμίδης, καθώς είδατε, μιλώντας για το χαλασμό, αναφέρει πώς χαλάστηκαν οι Κολοκοτρωναίοι μαζί κι' ο «Γιώργας από τον Αετό». Αυτόνε μοναχά κρίνει άξιο ν' αναφερη απ' όλους τους άλλους Κλέφτες του Μοριά. Ο Γιώργας ήταν από τά Κοντοβούνια της Τριφυλίας, χωριό Αετός. Κυνηγημένος από το δυνατο προύχοντα των Γαργαλιάνων—ίσως ήτανε παυμένος Κάπος, όπως είχανε παντη και οι Κολοκοτρωναίοι—βέβαιο είναι όμως πώς ή περίφημη αιχμαλωσία αυτού του προύχοντα, που έδωσε άφορμή στο χαλασμό, γίνηκε με θέλημα του Γιώργα, με την άρχηγία του Γιώργα. Το Γιώργα άκολουθήσαν οι Κολοκοτρωναίοι, δίνοντας τη βοήθεια τους, για νά κάμη ο Γιώργας το σκοπό του. Άλλο κανένα συφέρο δέν είχαν οι Κολοκοτρωναίοι ν' ανακατευτούνε στα πολιτικά των Γαργαλιάνων· σαν Κάποι ξεπεσμένοι θα βοηθήσαν Κάπο ξεπε-

σμένο, σύντροφό τους. Αυτά θὰ τὰ δῆτε περιστατικὰ γραμμένα παρακάτου. Τ' ὄνομα τοῦ Γιώργου, ἔτσι ὀρφανὸ ἀπὸ οἶκον, ἐπίθετο, θάμαθε ὁ λογιώτατος Φαλέξ πὼς τὸ ἀναφέρουν οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς κ' ἔπλασε ἓνα Γιώργου πρῶτον ξάδερφο τοῦ Γέρου, στολισμένο μὲ ψεύτικα τραγούδια, μὲ κατορθώματα περιφήμα, νὰ σκοιτώνεται μαζί μὲ τοὺς ἄλλους στῆς Αἰμιαλοῦς τ' ἀμπέλι κλπ. Ὅμως ἂν ὑπῆρχε κεί κανένας Γιώργος πρωτοξάδερφος τοῦ Θεοδώρου, αὐτὸς θὰ τὸν ἀνάφερεν στὴν Αὐτοβιογρ. του, καθὼς ἀνάφερε τὸν Ἀντώνη, πού, τάχα, ὁ Γιώργος ἦταν ἀδερφός του, κατὰ τὸ Φαλέξ. Ὅμως δὲ φτάνει αὐτὸς ὁ Γιώργος στὸ Φαλέξ, ἀλλὰ ἀναφέρει καὶ Γιωργακλή, πρωτοξάδερφο κι' αὐτὸν τοῦ Γέρου, πού σκοτώθηκε κι' αὐτὸς μαζί μὲ τοὺς ἄλλους στὸ χυλασμό. (Θεοδ. Γ. Κολοκ. «Ὀλίγα τινὰ περὶ στρατ. ἀνατροφῆς» σ. 59—63. Ὁ συγγρ. εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Φαλέξ). Ἔρχομαι στὴν περιγραφή τοῦ Leake.

24 Ἀπρίλη 1805. «Τὰ τελευταῖα κατορθώματα τοῦ Κάπ. Γιώργου καὶ τῶν παληκαριῶν του, πού συχνάζανε στὸ Μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου¹⁾, τὰ κατάρρεξε ἡ ἀρχή, καὶ ὑποπευότανε τοὺς καλογέρους, πὼς βοηθοῦσανε τοὺς Κλέφτες· γι' αὐτὸ τοὺς ξώρισε ἀπὸ τὸ μοναστήρι κι' ἀπὸ τὰ μετόχια...» (τ. Α', σ. 385).—**5 τοῦ Μᾶη 1805.** «Θέλοντας νὰ περάσω ἀπὸ τὴν Καλαμάτα στὸ Μυστρά, ἀπὸ τὸ βουνίσιο δρόμο πού φέρνει ἀπὸ τὴν Κούτσοβα, ἦτανε κάποια δυσκολία σ' αὐτό, γιατί οἱ κλέφτες (robbers) δυὸ μῆνες πρωτότερα εἶχανε κατεβῆ στὸν κάμπο τῆς Καλαμάτας κ' εἶχανε πράξει κάμποσες ληστείες, μὰ ὁ κὺρ Ἡλίας²⁾ φρόντισε γιὰ μουλάρια καὶ μουῦδωσε συντρόφους βουνίσιους χωριάτες, πού οἱ κλέφτες τὰ εἶχανε καλὰ μαζί τους. Τὸ κακὸ εἶναι ὅμως πού τρεῖς μέρες πρωτότερα ὁ Κὰν Γιώργος Κολοκοτρώνης ὁ ἴδιος, μ' ἓνα μεγάλο σῶμα ἀπὸ παληκαρία του, φάνηκε ξαφνικὰ πίσω ἀπὸ τοὺς κήπους τῶν Καλυβιῶν τῆς Καλαμάτας καὶ σκλάβωσε 5—6 ἀνθρώπους. Οἱ Ἀρβανῖτες, πού ἦτανε στελεμένοι τελευταῖα στὴν Καλαμάτα, ὡς 40, ἀπὸ τὸν πασσᾶ, τοὺς ριχτήκαν, ἀνοιῖξαν πόλεμο μαζί τους κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἀη-Λιά, πληγῶσαν ἓναν ἢ δυὸ, μὰ οἱ κλέφτες ξεφύγανε μαζί μὲ τὰ λάφυρά τους, καὶ τώρα βρίσκονται στὴν Κούτσοβα³⁾. Ὁ Γιανίσαρός μου Ἀμοῦς⁴⁾ μοῦ πρότεινε νὰ μὲ περάσω ἀπὸ τὰ βουνὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου του Κὰν Ἀντωνάκη ἀπὸ τὴ Λογκάστρα, γιατί αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ τοῦ στείλῃ ἓνα ἢ δυὸ ἀπὸ τὰ παιδιά του σύντροφιά⁵⁾. Ὅμως οἱ προύχοντες τῆς Καλαμάτας εἶχαν τελευταῖα ἀπαπονεθῆ στὸν Πασσᾶ, πὼς ἡ δύναμη ἢ στελεμένη γιὰ τοὺς κλέφτες δὲν ἦταν ἀρκετὴ, καὶ τώρα φοβόντανε μήπως, ἂν περάσω ἄφοβα τὸ βουνό, πού οἱ κλέφτες τῶν λιμέρι τους (σ. τὸ μέρος τοῦ Ταῦγέτου ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Μάνης πρὸς τὸ Μυστρά), ὁ Πασσᾶς θὰ νομίση πὼς τὸν ἀπατήσανε. Χωρὶς

1) Βουνὸ σιμὰ στὴν ἀρχαία Ἰθώμη, ΒΑ. τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας.

2) Προύχοντας τῆς Καλαμάτας, ὁ Η. Τζάννης.

3) Ἡ Κούτσοβα εἶναι πρὸς τὴ Δ. πλευρὰ τοῦ βορεινοῦ Ταῦγέτου καὶ πέφτει ἀντίστοιχα μὲ τὸ Μυστρά, πού βρίσκεται στὴν Α. πλευρὰ.

4) Ὁ ταχτικὸς σύντροφος τῶν περιηγητῶν, πού ἀντιπροσώπευε τὴ δημόσια ἀρχή.

5) Κατὰ τὰ Μανιάτικα ἔθιμα.

ἄλλο οἱ κλέφτες οἱ ἴδιοι θὰ μπορούσανε, χωρὶς κίντυνο, νὰ μᾶς ὀδηγήσουν, ἂν τοὺς πληρώναμε κάποιο συμφωνημένο ποσό, καὶ θὰ φυλάγανε τὸ λόγο τους. Κι' ὁ φίλος μου κοτζάμπασης εἶναι ἀνήσυχος τρομερὰ μ' αὐτὴ τὴν πρόταση καὶ λέει πὼς ἂν τὰ καταφέρουμε, χωρὶς ἄλλο χάνει τὸ κεφάλι του. Ἀναγκάστηκα λοιπὸν ν' ἀλλάξω τὸ σκέδιο τῆς πορείας μου. Κάμποσον καιρὸ πρωτότερα οἱ κλέφτες κρατοῦσαν τὰ κορφοβούνια ἀπὸ τὸν Ταῦγέτο ἴσα μὲ τὸ Λύκαιο¹⁾· βρίσκόντανε στὸ Μακρυπλάι, καθὼς ἄκουσα, τὴν ἡμέρα πού τὸ πέρασα (σ. 5 τοῦ Μαρτίου), κι' αὐτὸ συμφωνεῖ μ' ὅ,τι μοῦ εἶπε ὁ φύλακας τοῦ ντερβενιοῦ (σ. Ἀρβανίτης, πού, φαίνεται, τὰ εἶχε καλὰ μὲ τοὺς Κλέφτες). Ὑστερα τραβηχτήκανε πρὸς τὴ Μπαρντούνια, κ' ἐκεῖ τοὺς καλοδέχτηκε ὁ Ἀμοῦς ἀγᾶς (σ. ἄλλος ἀπὸ τὸν ὀδηγὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ, ὁ περιφήμος Μουσσᾶ-Μπαρντούνιος). Καὶ τώρα, φαίνεται, πιάσαν τὰ παλιὰ λιμέρια τους τριγύρω στὴ Γιωργίτσα²⁾ (Α', σ. 473³⁾). Ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς περὶ κάτου, ὁ Ἀμοῦσαγας ἦτανε κι' αὐτὸς Κλέφτης καὶ φορολογοῦσε τὸν κόσμον μὲ φοβερίσματα ἄγρια.

Ἀπὸ τὸ ξαγρίεμα τοῦ πασσᾶ, τοὺς φόβους τῶν Καλαματιανῶν κοτζάμπασῆδων, τ' ἀπελπισμένα ἔργα τοῦ Γιώργου, πού κατάντησε νὰ κάμῃ μιὰ ταπεινὴ ληστεία ἔξω ἀπὸ τὴν Καλαμάτα⁴⁾—ἴσως εἶχε καὶ τίποτε παράπονα ἀπὸ τοὺς Καλαματιανούς—φαίνεται πὼς βρισκόμαστε μέσα στὸν κατατρογμὸ, κι' ἀπ' αὐτὰ τὰ λίγα καταλαβαίνει κανεὶς καὶ τὰ χειρότερα. Ἡ καταδρομὴ εἶχε ἀρχίσει ἀρχῆς τοῦ 1804. Μάρτη αὐτοῦ τοῦ χρόνου κατατρεχτήκανε ὁ Θεοδ. Κολοκοτρώνης (Αὐτοβιογρ. σ. 13—15), τὴν ἴδια ἐποχὴ κατατρεχτήκαν οἱ Πετμεζαῖοι, καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ Κλέφτικα σπῆτια, ἀπὸ παλιούς πανυμένους Κάπου.

1) Ἐννοεῖ τὴ σειρά τῶν κορφοβουνιῶν, πού ἀρχίζουσε παράλληλα μὲ τῆς βορεινῆς κορφῆς τοῦ Ταῦγέτου (Κορακοβούνη, Καστάνια, Ξεροβούνη κι' ἀπάνου, ὅπου σηματοῖζον τὸ Μακρυπλάι καὶ φτάνουσε στὸ Λύκαιο (Δυσφόρτι) ΝΑ. ἀπὸ τὴν Καρύταινα. Ἡ γραμμὴ τῆς κατοχῆς αὐτῆς δείχνει Καρυτηνοὺς τοὺς Κλέφτες, πού ἀπὸ τῆς πλάτης εἶχαν τὰ βουνὰ τῆς Καρύταινας καταφύγιο, καὶ μπροστά τους ἀγναντεῖαν τὸν πλούσιον κάμπο τῆς Μεσσηνίας. Ὅσο γιὰ τὸ περιήρημα Μακρυπλάι, ντερβένι ἀνάμεσα Λοντάρη-Καλαμάτα, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Gell γράφει, Γενάρη τοῦ 1805 (Ταξίδι στὸ Μοριά, 1823, σ. 185): «Τὸ Μακρυπλάι εἶναι περίφημο γιὰ τοὺς κλέφτες του, καὶ γι' αὐτὸ φρουρὰ σταθμεύει στὸ στενόν... Κανένας τρόπος δὲν εἶναι νὰ φυλαχτῆ ἓνα τέτοιο πέρασμα σὲ τόσο δασωμένον τόπον... γι' αὐτὸ οἱ Τούρκοι, φρόνιμοι, ριχνουσε κάθε ζημιὰ ἀπὸ κλέφτες στὸν πληθυσμὸ τοῦ καῖᾶ».

2) Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ Κλέφτες, κυνηγημένοι, περάσανε στὸν Α. Ταῦγέτο, ἀφήσαν τὸ Μυστρά βορεινὰ, καταφύγανε στοὺς Μπαρντουινιώτες Τούρκους καὶ τέλος ἀνεβῆκαν πάλι πρὸς τὴ Γιωργίτσα, ὅπου μιὰ ἀπὸ τῆς τελευταῖες κορφῆς τοῦ Ταῦγέτου, ἔξω ἀπὸ τὸ σύνορον τῆς Μάνης, πού φτάνουν ἴσα μὲ τὸ Λοντάρη καὶ τὴ Μεγαλόπολη. Τὸ σύνορον τῆς Μάνης οἱ Κλέφτες δὲν τὸ πατήσαν.

3) Στὴ Ρούμελη ὁ Κλέφτης ποτὲ δὲν πείραζε φτωχόν, οὔτε καὶ σκλάβωνε κανέναν ἀπὸ τὴν «ὀρφάνεια», ὅπως λέγαν τὴ φτωχολογία. Ἄν ἀποφάσιζε σκλάβο νὰ πάρῃ, θᾶπαιρνε κανέναν πλούσιον, κανέναν πρωτονοικοκύρη, παπᾶ καὶ τέτοια. Αὐτὸ πού εἶδαμε νὰ κάμῃ ὁ Γιώργος, ν' ἀρπάξῃ σκλάβους ἔτσι τυχερὰ ὅσους εὔρισκε, δείχνει τὴ θέση τὴν τρομερὰ στενόχωρη πού βρίσκόνταν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά οἱ κατατρεγμένοι, ἀναγκασμένοι νὰ πέφτουσε καὶ μὲς τὸν κάμπο, σὺν τοὺς λύκους τὸ χεῖμῶνα.

ἀπελπισμένα βάνουνε στὸ νοῦ τους τὴ φυγὴ γιὰ τὰ Ἑφτάνησα. Ὁ Γιώργας ξακολουθεῖ τὰ ληστρικά καμώματά του, καὶ τὸν εἶδατε πειδὸ πάνου, ὡς τὸ Μάη τοῦ 1805. Μὰ καὶ οἱ ἄγνωστοι Κλέφτες, ποὺ ὁ Ἄγγλος Leake τοὺς βρίσκει νὰ μετατοπιζονται γύρω στὸ βορεινὸ Ταῦγετο, Μάη τοῦ ἴδιου χρόνου, τοῦ Γιώργα σῶμα φαίνονται νᾶναι κι' αὐτοί. Ὁ Γιώργας εἶναι ἴσως κι' αὐτός, καθὼς εἶπα, παλιὸς Κάπος, καὶ γιὰ δική του ἐκδίκηση πιάστηκε σκλάβος λίγο ἀργότερα ὁ προύχοντας τῶν Γαργαλιάνων· θὰ τὰ δῆτε αὐτὰ πειδὸ κάτου. Ὁ Θ. Κολοκοτ. (Αὐτοβιογρ. σ. 16 κ. κ.) περιγράφει πολλὰ συμπλοκὰς ποὺ οἱ Κλέφτες εἶχαν κάμει τότε, πρὶν ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ· παρασταίνει τοὺς Κλέφτες πολλὸ προκλητικούς καὶ τὸν ἑαυτὸ του νὰ παραβγαίνει στὴς παληκαριὰς μὲ τὸν περὶ φημο Ντελῆ-Ἀχμέτη, ἓνα εἶδος γενικοῦ μπουλουμπαση, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑπηρεσία τῆς καταδρομῆς. Οἱ προκλήσεις αὐτὲς καὶ τὰ συνερίσματα στὴν παληκαριά θὰ ἦτανε κανεὶς πρόθυμος νὰ τὰ παραδεχτῆ, ἂν δὲν ἔβγαине γιὰ βέβαιο ἀπ' ὅλες τῆς ἀξιόπιστες πηγὰς πὼς οἱ Κλέφτες μοναχὰ ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τους εἶχανε ξεσπάσει σ' αὐτὸ τὸ κίνημα τ' ἀπόκοτο, ποὺ τὸ δείχνει τέτοιο καὶ τοῦ Γιώργα τοῦ ἀτρόμητου τὸ ταπεινὸ κίνημα στῆς Καλαμάτας τὰ περὶ χωρὰ. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτῶν τῶν Κλέφτικων θριάμβων, ὁ Θ. Κολ. περνάει στὸ ζήτημα τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τοῦ φερμανιοῦ—καὶ τίποτε δὲ λέει γιὰ τοῦ πρωτοσύγκελλου τὸ σκλάβωμα. Νὰ τὸ εἶχε ξεχάσει εἶναι πρᾶμα ἀδύνατο. Σκόπιμα λοιπὸν τὸ σωμαίνει, θέλοντας νὰ δεῖξῃ πὼς ἡ τρομάρα ποὺ εἶχανε χύσει οἱ Κλέφτες στὸ Μοριά, αὐτὴ ἦταν ποὺ προκάλεσε τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὸ φερμάνι. Κοντὰ στὸ Ντελῆ-Ἀχμέτη, πειδὸ κάτου, θὰ δῆτε τὸν ἴδιο τὸ βόιβοντα τῆς Καρούταινας νὰ κυνηγᾷ τοὺς Κλέφτες. Ἄλλος μπουλουμπαση Ἄλῆ-Γσεκούρας ἀναφέρεται σὲ λαϊκὸ τραγοῦδι (Ν. Βέη «Δημῶδη ἄσματα Φιγαλίας» σελ. 228).

Στὸ σύνολο, ἡ συμμορία ποὺ προκάλεσε τὸ γενικὸν κατατρογμὸ, μὰ καὶ τὸ χαλασμὸ τῆς, ἦταν ἀπὸ παλιούς κυνηγημένους Κάπους. Τὴν ψυχολογία τῶν Κλεφτο-Κάπων αὐτῶν μᾶς τὴ δίνει ὁ προύχοντας Παπατσώνης, πατριώτης τοῦ Γιώργα, στὰ χειρόγραφα του: «Ἡνάγκαζον διὰ τῆς ληστείας τοὺς προεστοὺς διὰ νὰ τοὺς βάνουν Ἀρματωλοὺς (γρ. Κάπους) καὶ ὅτι δῆθεν οὗτοι νὰ ἐμποδίζουσαν τὴν τε ληστείαν¹⁾ καὶ τὴν ζωοκλοπὴν ἀπὸ τὸν τόπον, καὶ κατὰ καιρὸν τοὺς ἔβγαναν καὶ μπουγιουρδὶ τοῦ πασιᾶ ὡς τοιοῦτους διοριζομένους. Ἄλλ' ὅταν τοὺς ἔκοβαν τὰ χάρτζια ταῦτα, ἦτοι τοὺς λουφέδες των, ἐθύμωναν καὶ ἤρχιζαν τὴν παλαιὰν τους τέχνην μὲ περισσοτέραν ἐπίτασιν. Ὁ Πασιᾶς διὰ προτροπῆς τῶν προεστῶν τοὺς διώριζεν Ἀρματωλοὺς ὅλους τούτους μὲ τὸν σκοπὸν νὰ τοὺς βάλουν εἰς τὸ χέρι διὰ πλαγίων μέσων, νὰ τοὺς φρονέσῃ, ἀλλ' αὐτοὶ τὸ καταλάβαινον τοῦτο καὶ πάντοτε συσσωματωμένοι περιεφέροντο²⁾».

1) Ἄν οἱ Κάποι κυνηγοῦσαν ἐπαγγελματικὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες, θὰ εἶχαμε καὶ στὸ Μοριά τὰ θανάσιμα μίσση, ποὺ χρονίζαν ἀνάμεσα Κλεφτῶν κι' Ἀρματωλῶν τῆς Ρούμελης.

2) Ὁ Καπόμπασης δηλ. ἔκανε τὴν ὑπηρεσία του πάντα συντροφιά μὲ τὸ μπουλοῦκι του (σῶμα τῶν παληκαριῶν του).

οὐδέποτε ἔμβαινον εἰς πόλιν τινὰ ὅπου ἦτον Τούρκοι πολλοί, καὶ οὕτω πὼς ἐτρέφοντο μὲ τὰς ἐλπίδας ταύτας. Ὅταν τοὺς ἔπαυαν ὁμως, ἐγίνοντο θηριωδέστεροι καὶ ἤρχιζαν καὶ τοὺς προεστοὺς, οἵτινες τοὺς ἐπροστάτευον διὰ νὰ εἶναι πάντοτε ἓνα φόβητρον πρὸς τοὺς Τούρκους».

Καὶ μπαίνουμε στὴν τραγικὴ ἱστορία τοῦ χαλασμοῦ, τὴν τελευταία. Ἡ σκληρὴ αὐτὴ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά δὲ θὰ μπορούσε πολὺ ἔτσι νὰ βασιτάξῃ. Βλέπουμε ὁμως, τάχα, πουθενά, μέσα σ' αὐτὴ τὴ ζωγραφιά, κανένα χαρχτήρα ἡρωϊκὸ, κανένα παράδειγμα ποὺ νὰ κινή τὸ θαυμασμὸ μας, βλέπουμε τοὺς Κλέφτες νὰ χτυποῦσαν Τούρκους ὅπου κι' ἂν τοὺς βρίσκανε, βλέπουμε σημαῖες Κλέφτικες ἀνεμιστὲς στὰ βουνά, στοὺς κάμπους, βλέπουμε ἐκείνη τὴν εἰκόνα, τέλος, τὴν ποιητικὴν ποὺ μᾶς τὴν παρασταίνουν οἱ ἀπὸ τὰ 1821 καὶ κάτου λογιώτατοι γραφιάδες, πεζολόγοι μαζὶ καὶ στιχοπλόκοι; Θᾶπρεπε ἐδῶ ν' ἀραδιάσω ὅλες ἐκεῖνες τῆς εἰκονικῆς περιγραφῆς, ποὺ ἄλλο σκοπὸ δὲν ἔχουν παρὰ νὰ σκοτίσουν τὴν ἱστορία τὴν ἀληθινή. Διαβάστε στὸ τελευταῖο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης τὴν ἀτέλειωτη ἀρμαθιά τῶν πλαστῶν τραγοιδῶν. Θυμηθῆτε τὸ ποίημα ποὺ ἀρχίζει: «Οἱ Κλέφτες ποῦναι στὸ Μοριά εἶναι καὶ βασιλιάδες—ὁ Θεοδώρης εἶν' βασιλιάς, κι' ὁ Γιάννης εἶν' βεζίρης...—κι' ὁ βασιλιάς σὰν τ' ἄκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη...». «Ὅστε ὁ Σουλτάνος ἀπὸ φόβο παράγγειλε τὸν ξεπατωμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων...» Ἄλλο πάλι τραγοῦδι Κολοκοτρωναίκο παρασταίνει τοὺς παπᾶδες καὶ γερόντους τοῦ Μοριά νὰ παραπονιῶνται: «Ἄδικ', ἀφέντη βασιλιά, ἀπ' τὸν Κολοκοτρώνη—τὸ Ζορμπᾶ ποὺ μᾶς σκοτώνει²⁾, μίμηση τοῦ τραγοιδιοῦ τῆς Δυτ. Ἑλλάδας '«ἄδικ', ἀφέντη μ', ἄδικα ἀπὸ τὸ Γιώργο-Θῶμο...»³⁾. Ἄν καὶ μὲ λύπη μου, εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ

1) Ὁ φλύαρος Φαλῆς (περὶ στρατ. ἀνατροπῆς, 1876, σ. 59 σημ.) γράφει πὼς οἱ Κλέφτες ἦτανε 500· οἱ Κολοκοτρωναῖοι, ὅλοι-ὅλοι 32 ἀδερφοῦξάδερφα, «τὰς γυναῖκας καὶ τὰ μικρὰ κουτάβια των εἶχον εἰς Ἀρκουδόρευμα καὶ Λιμποβίτσι, χωρὶα γειτονικά ἐν Γορτυνίᾳ. Οἱ Τούρκοι δὲν ἐτόλμων νὰ τὰς ἐνοχλήσωσι διότι ἐφοβοῦντο τοὺς Ἀρματωλοὺς ἀπ' ἑνός, ἀπ' ἑτέρου δὲ καὶ αἱ γυναῖκες ἐπολέμουν». Ἀκολουθεῖ κατάλογος ἀπὸ ἡρωϊδες Κολοκοτρωναίσσης. «Ὅστε οἱ Τούρκοι, ἐνῶ κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες τοὺς ἴδιους, φοβῶντανε νὰ πλησιάζουσανε στὰ δυὸ χωριά. Κι' ὁμως κυνηγῶντας οἱ Ἀρβανιτᾶδες τὸν Κατσαντάνη φτάσαν ὡς τὰ πειδὸ ἀπόμερα καταφύγια τῆς Κλεφτουριάς τῶν Ἀγράφων. Καὶ τοὺς Σουλιῶτες φοβῶνταν οἱ Ἀρβανιτᾶδες, ἀλλὰ πηγαίνανε στὸ Σούλι καὶ τοὺς πολεμοῦσαν, αὐτοὺς καὶ τῆς γυναῖκες τους. Ἐδῶ, οὔτε νὰ βάλουν τὸ ποδάρι τολμοῦσαν οἱ μπουλουμπασήδες στ' Ἀρκουδόρεμα, κι' αὐτὸ ἀπὸ τῶν γυναικῶν τὸ φόβο...»

2) Τὸ πλαστὸ αὐτὸ τραγοῦδι ἔχει καὶ τσάκισμα πλαστὸ, «τὸ Ζορμπᾶ ποὺ μᾶς σκοτώνει». Αὐτὸ τὸ τσάκισμα ἔμεινε ὑστερα κολλημένο στὸν ἦρωα τοῦ τραγοιδιοῦ ἀπὸ τὸ Φαλῆς παρασοῦκλι του τάχα, ὁ «Γιάννης ὁ Ζορμπᾶς». Ὁ Γιάννης, ἀδερφός τοῦ Θεοδ., ἦταν, ἀλήθεια, ἄγχιος Κλέφτης, καὶ γύρω σ' αὐτὸν συγκεντρῶμένοι οἱ περισσοτέροι σκοτωθῆκανε κλεισμένοι στὸ ληνὸ, ἐνῶ ὁ Θεοδώρακης, χωρισμένος ἀπ' αὐτούς, εἶχε μαζὶ του πολὺ λιγότερους, ὡς ποὺ ἔμεινε καὶ μοναχός. Ὁ Γιάννης ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κολοκοτρωναίων κατὰ τὸ χαλασμὸ τους. Ὁ ἀδερφός τοῦ Θεοδ. ἰδέα δὲν ἔχει γιὰ τὸ παρασοῦκλι τοῦ ἀδερφοῦ του, στὴν αὐτοβιογραφία του.

3) Ὁ Γιώργο-Θῶμος ἦταν Κλέφτης τῆς Ἀκαρνανίας· ὁ Ἀλήπασαξ ἔβαλε τὸν Ἀρματωλὸ Καραῖσκο, συγγενῆ του, καὶ τὸν ἐσκότωσε.

δώσω λίγες ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πλουσιοπάροχα χρωματισμένων περιγραφῶν τοῦ χαλασμοῦ. Ἦ ἀνέκδοτα ἀπομνημ. τοῦ Κοντάκη γράφουν: «...Ἐστάλη (σ. ἀπὸ τὸ Σουλτάνο) σφοδρὸν διάταγμα μυστικόν, πασιᾶ ὄντος τοῦ Ὁσομάν-πασιᾶ, ὁμοίως καὶ Συνοδικὰ καθ' ὅλας τὰς Ἐπαρχίας, τὰ ὁποῖα ἐκοινοποιήθησαν καθ' ὅλα τὰ χωρία καὶ ἀνεγνώσθησαν συγχρόνως διὰ μίαν ἡμέραν καθ' ὅλας τὰς ἐκκλησίας καὶ καθ' ὅλα τὰ τζαμιά, καὶ ἐκινήθησαν διὰ μίαν ἡμέραν πανταχοῦ, ἕκαστον χωρίον νὰ περιπολεύσῃ εἰς τὴν περιφέρειάν του. Ὁ δὲ Κεχαγιαῖς τοῦ Ὁσομάν-πασιᾶ ἐκστράτευσε διὰ τὴν Μεγαλοπούλιν καὶ Μεσσηνίαν, ἔχων φορτία παλούκια διὰ τοὺς κλέπτας καὶ κλεπταποδόχους¹⁾, ὥστε κατήγγησεν ὁ πατήρ νὰ συλλαμβάνῃ τὸν υἱὸν καὶ νὰ τὸν παραδίδῃ. Τοιοῦτοτρόπως ἀπωλέσθησαν οἱ λησταὶ ἅπαντες παρεκτὸς τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ὁ ὁποῖος κατέφυγε μὲ ἕξ μόνον εἰς Μάνην εἰς τὸν Δ. Μούρτζινον, ὁ ὁποῖος τὸν ἐφύλαξεν καὶ τὸν διεύθυνεν εἰς Ζάκυνθον μὲ τοὺς σὺν αὐτῷ»²⁾.

Τοῦ Φραντζῆ ἡ περιγραφή εἶναι ἡ περὶ μεγάλωπρη ἀπὸ τῆς ὥς τώρα γνωστῆς πηγῆς (Α', σ. 40—44): «Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ παρὰ τῶν Κλεπτῶν γιγνόμενος συνεχῆς (ἰ) ἀφανισμὸς κατὰ τῶν Ὁθωμανῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ τὰ ρηθέντα Καπιλίκια (διὰ τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον μισθοὺς καὶ σιτηρέσια ὑπέρογκα, ὥστε ἐγίναν δυσβάστακτα), ἕξ ἄλλου δέ, ἐπειδὴ ὅστις δὲν ἐδύνατο νὰ οἰκονομήσῃ τοὺς φόρους τῆς ἔξουσας, καθὼς καὶ πᾶς ἄλλος παραπονεμένος, ἢ φρονεὺς, ἢ πράξας ἄλλο τι ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν καθεστώτων... συνηγόνετο μετὰ τῶν Κλεπτῶν, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐπειδὴ ὁ φθόνος καὶ ἡ ἀπεριόριστος τῶν Ὁθωμανῶν κακία ἐκορυφώθη ἐναντίον τῆς ἰσχυρᾶς ἔξουσας καὶ δυνάμεως τῶν κλεπτῶν, διὰ ταῦτα πάντα ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην (σ. τοῦ 1805) Πασσᾶς τῆς Πελοποννήσου Ὁσμάν-πασσᾶς ἀνέφερεν εἰς τὸν Σουλτάνον ὅτι οἱ κλέπται πληθύνονται, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν³⁾ ἀγνοεῖται ποῦ μέλλει νὰ καταστήσῃ, καὶ ἔδιδεν ὁδηγίαν περὶ τοῦ ἀφανισμοῦ αὐτῶν. Ὁ δὲ Σουλτάνος ἐγκρίνας τὴν γνωμοδότησιν τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Πασσᾶ, διέταξε τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως μὲ αὐστηρὰν προσταγὴν (ἐπὶ τῷ κανονισμῷ τῆς ἐγεμνθίας, χωρὶς νὰ διακοινωθῇ εἰς ἄλλους) διὰ νὰ ἐκδοθῇ Συνοδικὸν ἀφοριστικὸν εἰς τοὺς Πελοποννησίους Ἀρχιερεῖς καὶ εἰς τοὺς Ραγιαῖδες ὅλους, διὰ νὰ εὐρεθῶσιν ἅπαντες οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου ἔτοιμοι εἰς ὅσας διαταγὰς ἤθελεν ἐκδώσει ὁ Βαλῆς ἐναντίον τῶν Κλεπτῶν, τοὺς ὁποῖους ὅστις ἤθελε κρύψει καὶ δὲν τοὺς ὁμολογήσει, νὰ ἦναι ἀφωρισμένος κτλ. κτλ. Τὸ συνοδικὸν αὐτό, τὸ ὁποῖον (κατὰ τὴν κοινὴν παροιμίαν) ἐράϊζε τὰς πέτρας, καὶ τὸ ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία, μὴ δυναμένη νὰ πράξῃ ἄλλως πᾶς, ἔξεδωκε πρὸς

1) Σὲ κάθε ἀνάλογη περίστασι, καὶ σὴ Ρούμელი, τὰ παλούκια δὲ λείπαν ἀπὸ τὴν ἐπίδειξιν γιὰ ν' ἀναγκάζουν τὸ λαὸ νὰ μαρτυρήσῃ. Στὸ λαϊκὸ τραγούδι τοῦ Γιωργάκη Μάμαλη βρισκῶ αὐτὸ τὸ δίστιχο: «Ἄλλ' πασσᾶς ἐπέρασε μὲ δεκοχτὸ χιλιάδες—φέρνει μπαλντάδες καὶ σουγιά, κρεμάει καὶ παλουκῶνει» (περιόδ. «Πλάτων» Β'-1879, σ. 50).

2) Δ. Καμπούρογλου «Ἀρματοῦλοι καὶ Κλέφτες» σ. 94.

3) Γρ. πολλαπλασιασμοῦ. «Ὅλοι-ὄλοι οἱ Κλέφτες ποῦ χαλαστήκαν ἦταν 150. Τὸ βεβαιώνει ὁ Ἄγγλος Leake.

ἐξάλειψιν τῶν Κλεπτῶν, συνωδευμένον καὶ μὲ συνοδικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Πελοποννήσου, ἐστάλη εἰς χεῖρας τοῦ Ὁσμάν-πασσᾶ, καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ Νοεμβ. (1804, σ. γρ. 1805) ὁ Βαλῆς προσκαλέσας εἰς Τριπολιτῶν τοὺς Ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς προεστῶτας, ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Σουλτάνου¹⁾ καὶ πρῶτον μὲν ἀνεγνώσθη τὸ φερμάνι, ἀκολούθως δὲ ἡ συνοδικὴ ἐπιστολὴ καὶ τὸ συνοδικὸν ἀφοριστικόν²⁾ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὁποίων ἔκαμεν ὁ Βαλῆς ἐνώπιον αὐτῶν τρομερὰς ὀρκωμοσίας, λέγων «νὰ μὴ τολμήσῃ τις νὰ κοινοποιήσῃ τὸν σκοπὸν καὶ τὴν Σουλτ. ἀπόφασιν (τὸ ὁποῖον ἂν γίνῃ, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ τὸ μάθω), διότι ὅστις ἤθελε φανῆ προδότης τοῦ μυστικοῦ τούτου, βαλλαχὰ-μπιλλαχὰ (μὰ τὸν Θεόν, μὰ τὸν Θεόν), μὰ τὸ κεφάλι τοῦ βασιλέως, καὶ νὰ εἶμαι ἕξαρκος τοῦ Μοαμέτη, θέλω τὸν κάμει κομμάτια καὶ θέλω τὸν ρίψει νὰ τὸν φάγουν οἱ ἀκῦλοι». Ἀλλὰ ποῖος ἠδύνατο νὰ φανῆ πλέον παραβάτης εἰς τὸ παραμικρὸν, τόσον διὰ τὸν τρομερὸν φόβον τῆς ἔξουσας ὅσον καὶ διὰ τὰς ἀρὰς τὰς ὁποίας εἶχε τὸ πνεῦμα τοῦ συνοδικοῦ ἀφοριστικοῦ;—Μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ρηθέντων ἐπισήμων ἐγγράφων, ἀφοῦ ἀπελύθησαν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ προεστῶτες, καὶ ἐπέστρεψεν ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια (λήγοντος τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1805), οἱ μὲν Ἀρχιερεῖς, φθάσαντες εἰς τὰς ἐπισκοπὰς των, διεκοίνωσαν εἰς πάντας τοὺς ὑπὸ τὴν ἐπισκοπὴν των τὸ πνεῦμα τοῦ Συνοδικοῦ, διὰ νὰ μὴ ἤθελε τολμήσει κανεὶς νὰ κρύψῃ μηδένα τῶν Κλεπτῶν, ἀλλὰ ν' ἀναγγέλωσιν ἀκόμη ὅσοι ἐγίνωσκον καὶ τὴν διαμονὴν αὐτῶν καὶ πόθεν ἐπρομηθεύοντο ἀπὸ τροφᾶς κτλ. Ὁ δὲ Πασσᾶς ἠτοίμασε κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν τὸν Κεχαγιαμπην (ἀντιπρόσωπον, ἐπίτροπόν του), ὅστις ἐξῆλθε πανστρατιᾷ κατὰ τῶν Κλεπτῶν φέρων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ κρεμάθρας καὶ παλούκια χρωματισμένα. Φθάσας δὲ εἰς τὴν Μεγαλοπούλιν, ἔξεδωκε διαταγὰς εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου, Ἕλληνας τε καὶ Ὁθωμανοὺς, εἰς τοὺς προεστῶτας, ἀρχιερεῖς καὶ εἰς ἅπαν τὸ πλῆθος ἐκάστης τάξεως καὶ βαθμοῦ³⁾ καὶ ἅμα ὅτε ἐφθάσαν αἱ διαταγαὶ εἰς τὰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ κώμας τῶν ἐπαρχιῶν, ἐξήρχοντο ἅπαντες ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ἀναβολῆς, Ὁθωμανοὶ τε καὶ Ἕλληνες, κατὰ τῶν κλεπτῶν⁴⁾ καὶ ὄχι μόνον ἔτρεχον εἰς τὰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ κώμας, ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ὄρη, εἰς τὰ δάση, καὶ εἰς τὰ σπήλαια, καὶ ὅσους ἐκ τῶν Κλεπτῶν συνελάμβανον ζῶντας⁵⁾, τοὺς ἀπέστελλον εἰς τὸν Κεχαγιαμπην, ἔχοντα στρατόπεδα εἰς τὴν κώμην Σινάνου (προτετεύουσαν ἤδη τῆς Μεγαλοπόλεως) καὶ εἰς τὴν Σκάλαν (κώμην τῆς Μεσσηνίας). Ἀφ' ὅσους δὲ ἄλλους συνελάμβανε

1) Γιὰ τὴ βαρύτερη ἠθικὴ προσβολή, ποῦ γίνηκε ἀπὸ τοὺς Κλέφτες στὸν κληρικὸν καὶ προύχοντα τῶν Γαργαλιάνων μορεῖ τὸ Πατριαρχεῖο νάβγαλε ἀφοριστικὸν, παρακινημένον ἀπὸ τοὺς Μοραγιάνηδες, ἀκόμα καὶ τὸ Μητροπολίτη, ποῦ θέλανε κάτου ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο νὰ κρύψουν τὴ δική τους πρωτοβουλία φερμάνι ὅμως Σουλτανικὸ νὰ βγῆκε γιὰ τόσο ἀσήμαντη ἀφορμὴ, ἐγὼ τὸ νομίζω ἀπίστευτο. Ὁ βεζίρης τοῦ Μοριά χρειάζετο φερμάνι γιὰ νὰ κυνηγήσῃ τοὺς ζορμπάδες; Ἰσα-ἴσα, ἂν ζητοῦσε φερμάνι, μὲ αὐτὸ θὰ μολογοῦσε τὴν ἀναξιάτητά του.

2) Τί Κλέφτες θὰ ἦταν αὐτοὶ, ποῦ θὰ τοὺς πιάναν οἱ χωριάτες ζωντανούς;

τούς μὲν ἐθανάτωνε διὰ τῆς ἀγχόνης, τοὺς δὲ ἔψηνε εἰς τὴν σουβλάν, καὶ ἄλλους ἔσχιζεν εἰς τέσσαρα τμήματα καὶ ἐκρέμα εἰς τὰς δημοσίας ὁδούς. Ὅσους δὲ πάλιν ἐφόνευεν ὁ περιφερόμενος στρατός, αὐτῶν τὰς κεφαλὰς διεύθυνεν εἰς τὸν Κεχαγιάμπην, καὶ οὕτως ἠφρανίσθησαν τότε πλέον τῶν 600 Κλεπτῶν (!), ἐσώθησαν δὲ καὶ ὀλίγοι ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοὺς παληκαρίων».

Τοῦ Μ. Οἰκονόμου ἡ περιγραφή (σ. 49) μιλεῖ πρῶτα γιὰ τὸ φόβο πὸν εἶχαν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τῆ Ρωσσία καὶ γιὰ τὴ συμβουλή πὸν ἔδωσε ἡ Γαλλία νὰ κατατρεχτοῦν οἱ Κλέφτες, καὶ τὰ δυὸ πράματα ὄχι σωστά. Τὰ γράφει, πειθόκατου, κι' ὁ Θ. Κολοκοτρώνης. Γιὰ τὸ φερμάνι κι' ἀφορισμὸ ὁ Οἰκ. δανεῖστηκε τὴν περιγραφή ἀπὸ τὸ Φραντζῆ κ' ὕστερα προχωρεῖ: «Καὶ ταῦτα ἐν καιρῷ χειμῶνος, κατὰ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ 1805, πέμψας (σ. ὁ Πασσᾶς) ἐγκαίρως καὶ τὸν Κεχαγιάμπην του μὲ δύναμιν τουρκικὴν, ὅστις στρατοπεδεύσας εἰς Μεγαλόπολιν ἔπεμψεν εἰς Στεμνίτσαν καὶ εἰς τὸ μεταξὺ Μεγαλοῦπ. καὶ Καλαμῶν Δερβένι ἀποσπάσματα τῆς δυνάμεώς του· αὐτὸς δ' ἔστησεν εἰς Σινάνου τὰ φονικά ὄργανα, τὰ τῆς ἀπαγχονίσεως, τὰ τοῦ ἀνασκολοπισμοῦ, σφύρας, πελέκεις... Ἐχων δὲ ὁ Κεχαγιάμπης καὶ ὀνομαστικὸν κατάλογον προγεγραμμένων τινῶν ὡς σχετικωτέρων φίλων τῶν Κλεπτῶν, οἷον γιατάκηδων, κατασκόπων, ἀποκρυπτόντων, τροφοδοτούντων ἢ ἐφοδιαζόντων αὐτοὺς ἐν προτέροις καταδιώξεσιν, διέταξε νὰ προσέλθωσι καὶ ἐμφανισθῶσιν οἱ τοιοῦτοι ἐνώπιόν του· ἐμφανιζομένων δέ, ἐκ τινος κινήματος, ἢ ἐκ τῆς χροιάς, ἢ τοῦ τρόμου, ἢ καὶ φαινομένης ἀφοβίας ἢ ἀταραξίας, ἐνὶ λόγῳ διὰ ψύλλου πῆδημα, τὸ δὴ λεγόμενον, ἀφορμὴν λαμβάνων, τινὰς μὲν προγεγραμμένους ἀνεσκόλοπιζε, τινῶν δὲ τὰ ὅσα ζώντων διὰ τοῦ πελέκεως ἢ τῆς σφύρας συνέτριπεν ὁ ἴδιος, οὓς μὲν ἐκρεοῦργησεν, οὓς δ' ὤπτησε, καὶ ἄλλας ὁμότητας ἐπεδειξάτο διὰ νὰ ἐμποιήσῃ τὸν τρόμον... Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μανθάνων ὁ Κολοκοτρώνης... συνεβούλευεν εἰς τοὺς συντρόφους του τὴν πρὸς σωτηρίαν των κατὰ σείρας φυγὴν καὶ ἀπόκρουσιν... ἀλλ' ὁ ἀδελφός του Γιάννης καὶ οἱ ὄπαδοί του δὲν συνεφώνουν»¹⁾).

²⁾ Ἀκολουθεῖ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἡ μαρτυρία: «Ὁ Σουλτᾶνος λαμβάνει τὴν ἰδέαν νὰ κόψῃ τὸν λαόν (:). Ὁ Πατριάρχης κάμνει παρατηρήσεις καὶ λέγει τί πταίει ὁ λαός; Νὰ σκοτώσωμεν τοὺς πρωταίτιους, τοὺς κακοὺς, καὶ τὸν ἀντισκόβει». Ἡ ἀναφορὰ τῶν Τοῦρκων συμφωνεῖ μὲ τὰς πληροφορίες τοῦ Καμπινέττου τῆς Γαλλίας, ὅτι νὰ χαλάσουν τοὺς καπεταναίους τοὺς λεγομένους κλέφτας καὶ τοὺς καπεταναίους τῶν καραβιῶν, διατὶ μία ἡμέρα εἴμπο-

1) Ὅλες αὐτὲς οἱ μὲ τόσα περιστατικά πλουτισμένες περιγραφὲς τοῦ Φραντζῆ, Οἰκονόμου κλπ. δὲν ἔχουν ἄλλο σκοπὸν παρὰ νὰ δεῖξουν τὴν προετοιμασίαν τῆς καταδρομῆς μεγάλης καὶ τρανῆς, ἐνῶ αὐτὴ δὲν ἦταν παρὰ συνειθισμένο πρᾶμα ἀπὸ τὴν Τουρκικὴν ἔξουσίαν, καθὲ φάρα πὸν καταπιανότανε νὰ καθαρῶσιν καμιά ἐπαρχίαν ἀπ' τοὺς κακοποιούς. Τέτοιες ἐκστρατεῖες, σὴ Ρούμελη, ὁ Ἀλήπασσας τῆς ἔκανε συχνὰ στέλλοντας σώματα Ἀρβανίτικα πολὺ δυνατώτερα πότε νὰ κυνηγήσουν τοὺς Κλέφτες τοῦ Ὀλύμπου, πότε τῶν Ἀγρᾶφων κλπ.

2) Τὰ λόγια τοῦ Πατριάρχου κάνουν τὸ Σουλτᾶνο ν' ἀλλάξῃ γνώμη.

ροῦν νὰ κάμουν ἐπανάστασιν. Τότε κάμνει ἓνα φερμάνι ὁ Σουλτᾶνος νὰ σκοτώσουν τοὺς κλέφτας. Ἀφοριστικὸ ἔρχεται τοῦ Πατριάρχου διὰ νὰ σηκωθῇ ὅλος ὁ λαός, καὶ ἔτσι ἐκινήθηκέν ὅλη ἡ Πελοπόννησος, Τοῦρκοι καὶ Ρωμαῖοι, κατὰ τῶν Κολοκοτρωναίων. Τὸν Αὔγουστον ὑπῆγα εἰς Ζάκυνθον τὸν Σεπτέμβριον ἐβγήκα ἔξω, καὶ Ἰανουάριον 1806 ἦλθε τὸ διάταγμα καὶ μᾶς ἐκυνήγησαν...» (Αὐτοβιογρ., σελ. 16).

Πρέπει ἔδῳ ἀμέσως νὰ κάμω μερικὲς παρατηρήσεις στὰ γραφόμενα τοῦ Γέρου. «Ὁ Σουλτᾶνος λαμβάνει τὴν ἰδέαν νὰ κόψῃ τὸν λαόν». Γλίστρημα γεροντικῆς μνήμης. Φήμη ἦταν ἀόριστη, μετὰ τὰ Ὀρλωφικά, πὸς ὁ Σουλτᾶνος εἶχε ἀποφασίσει, τότε, γενικὴ σφαγὴ στὸ Μοριά· φήμη ψεύτικη. «Ἡ ἀναφορὰ τῶν Τοῦρκων...». Δὲν προκαλέσαν οἱ Τοῦρκοι τὸν κατατρεγμὸ τῶν Κλεπτῶν βλέποντας τὴ στρατολογία Κλεφταρματολῶν πὸν γινόταν ἀπὸ τοὺς Ρώσους στὰ Ἐφτάνησα, καὶ εἶχε σκοπὸ νὰ χτυπήσῃ τὸ Ναπολέοντα στέλλοντας ἄταχτα σώματα στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μοριά—καὶ οἱ χριστιανοὶ μαζί—δὲν κάνανε διπλωματίαν γιὰ νὰ ξέρουν τί σκεφτότανε τὸ Καμπινέττο τῆς Γαλλίας. Ἀργότερα, ἐπὶ Ὄθωνα, ὁ Γέρος ἔμαθε ἀπὸ τὸ Φιλήμονα τὸ βρισολόγι τοῦ Ταλλεϋράντου κατὰ τῶν Ἑλλήνων, τοῦ Ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, πὸν κυριαρχοῦσε στὴ Μαύρην Θάλασσαν καὶ τὴ Μεσόγειον, τῆς Ρωσικῆς προστασίας κλπ. Ὁ Γάλλος διπλωμάτης πούθενά στὸ λόγο του δὲ μιλεῖ γιὰ Κλέφτες ἢ γι' Ἀρματολούς, καὶ εἶναι ζήτημα ἂν ἤξερε τὴ μυστικὴ Ρωσσοελληνικὴ συνωμοσία τῶν Κλεφταρματολῶν τῆς Χέρσας Ἑλλάδας, στὰ 1805. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, ἐνῶ ποροῦσε ὁ πασσᾶς νὰ ὑποπτευτῆ, μαθαίνοντας τὴ Ρωσικὴ στρατολογία στὰ Ἐφτάνησα, ὅμως ἀνησυχοῦσε ἀπὸ τοὺς Γάλλους μοναχὰ—αὐτὰ τὰ ἐξήγησα πειθόπανου—κι' ἀφορμὴ εἶχε τὸ Γαλλικὸ πολεμικὸ ποῦβγαλε πολεμοφόδια στὴ Μάνη, κι' ὄχι τίποτ' ἄλλο. Ὁ Γέρος ὅμως ἀγαπάει τὰ μεγαλεῖα, καὶ προτιμᾷ ὁ χαλασμὸς τῶν Κλεπτῶν νὰ εἶχε προκαλεσθῆ ἀπὸ τῆς ἀνησυχίας «τοῦ Καμπινέττου τῆς Γαλλίας», κι' ὄχι ἀπὸ τῆς ἀνησυχίας τοῦ λαοῦ τοῦ Μοριά, χριστιανοῦ καὶ Τοῦρκου. «Τότε κάνει ἓνα φερμάνι ὁ Σουλτᾶνος...». Τὸ φερμάνι, ἂν ὑπάρχει, τὸν προκαλέσει ἢ ἀγανάχτησιν τοῦ Μοριά πέρα καὶ πέρα. Ὁ ἴδιος ὁ Γέρος μαρτυρεῖ αὐτὴ τὴν πικρὴν ἀλήθειαν, πὸς ὅλος ὁ Μοριάς σηκώθηκε νὰ κατατρέξῃ τὴν Κλεφτουριά.

¹⁾ Ἀκόλουθη ἔρχεται ἡ ἀπόκρισις στὸ εἶρημα Ζ' τῶν Τριῶν Δυνάμεων, ἀπὸ τὸν Καποδίστρια, ἀπόκρισις διπλωματικὴ καὶ σκόπιμη· λέει λοιπὸν ἢ ἀπόκρισις πὸς οἱ Τοῦρκοι, «ἀπασχολούμενοι ἐξ ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸν πόλεμον τῆς Ρωσσίας καὶ ἐκ τοῦ ἐτέρου ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τὴν ὁποῖαν οἱ καπετᾶνοι οὗτοι ἤρριξαν νὰ λαμβάνωσι¹⁾», τοὺς κατεδίωξαν, ἐφόνευσαν τινὰς ἐξ αὐτῶν κλπ.». Ἡ ἀπόκρισις νομίζει ἔθνικον συμφέρον νὰ μὴν παραστήσῃ καθολικὴ τὴν ἐξόντωσιν τῶν Κλεπτῶν τοῦ Μοριά. Ὅσο γιὰ τὰ δυὸ αἴτια πὸν προκαλέσαν τὴν ἐξόντωσιν, α' τῆς ὑποψίας ἀπὸ τὴ Ρωσσία, εἶδαμε πειθόπανου πὸς οἱ ὑποψίες

1) Ἐπιρροὴ πολιτικὴ ἢ στρατιωτικὴ καμὰ δὲν εἶχαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά στὰ πράματα τοῦ τόπου τους. Ὁ λιγοστὸς ἀριθμὸς τους δὲ δικαιολογεῖ καθόλου αὐτὴ τὴ βεβαίωσιν. Ἀνησυχία μοναχὰ προξενούσανε στὴ δημόσια τάξιν.

αὐτὲς δὲν εἶχανε νὰ κάμουνε μὲ τὸ Μοριᾶ καθόλου, β' ὅσο γιὰ τὴν ἐπιρροή, ποὺ «οἱ καπιτάνοι ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσιν», ἢ ἐπιρροή αὐτῆ, κι' ἂν ὑπῆρχε, δὲν ἄρχιζε τότε, ἀλλὰ τελείωνε, ἦτανε στὸ ξεψύχημά της· οἱ σπουδαῖοι Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ εἶχανε λείψει, κι' αὐτοὶ ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ἦταν ἀπομεινάκια τῆς παλιᾶς ἀκμῆς. Αὐτοὶ, ἂν ἦταν ἀληθινοὶ ἄντρες τῶν ἀρμάτων, δὲν εἶχαν παρὰ νὰ τρέξουνε στὰ Ἐφτάνησα, νὰ μποῦνε στὰ δυνατὰ ἐκεῖ Μοραίτικα σώματα, στρατολογημένα ἀπὸ ἄντρες ποὺ γυρεύανε τὸν πόλεμο, ποὺ ἢ ἀνάγκη τοὺς ἐσπρωχγε στὴν πολεμικὴ ζωὴ κι' ὄχι στ' ἄθλιο πλιάτσικο (λάφυρο ληστρικό).

Δίνω τελευταία σύντομη περιγραφή δανεισμένη ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Γενναίου Κολοκοτρώνη, ποὺ βρίσκονται στὰ χέρια μου: «Φονευθέντος τοῦ περιφήμου Ζαχαριᾶ εἰς τὰ 1803... κατέφυγον εἰς Ζάκυνθον οἱ περισσότεροι Κλέφται· τῆς Πελοποννήσου, μείναντες δὲ ἐντὸς τῆς Πελοπον. οἱ Κολοκοτρῶναι, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Θεόδωρον μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1806· ἐπολέμουν ἀδιακόπως τοὺς Τούρκους. Βλέποντες οἱ ἐντόπιοι Τούρκοι καὶ μέρος(;) Τουρκοφρόνων Ἑλλήνων ἀνεφέρθησαν εἰς τὸν Σουλτᾶνον ζητοῦντες τὴν καταστροφὴν αὐτῶν... Ἐκαμε διάγγελμα ὁ Σουλτᾶνος καὶ ἐβίασε (·) καὶ τὸν Πατριάρχην καὶ ἔκαμεν ἀφορισμὸν εἰς τοὺς χριστιανούς, ὅτι νὰ σηκωθοῦν μικροὶ-μεγάλοι εἰς τὰ ὄπλα νὰ ἐξολοθρευθοῦν τοὺς ἀρματολούς Κολοκοτρῶνας. Συνάξας δ' ὁ σατράπης εἰς Τρίπολιν τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ προεστῶτας, ἀπειλῶν τὴν ζωὴν τους ἔαν δὲν συντελέσουν διὰ τὴν ἐξάλειψιν τῶν Κολοκοτρῶνων, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐσηκώθη εἰς τὰ ὄπλα ὅλη ἡ Πελοπόννησος, Τούρκοι καὶ χριστιανοί, καὶ κατεδίωκον τοὺς Κολοκοτρῶνας καὶ τοὺς ὄπαδούς των... Οἱ Κολοκοτρῶναι καταδιωκόμενοι, ἐξ ὧν ἐπρονεύθησαν ὅλοι σχεδὸν καὶ οἱ ὄπαδοί τους, καὶ διεσώθη μόνον ὁ Θ. Κολοκοτρῶνης πολεμῶν καὶ πολεμούμενος διὰ τῆς Μάνης εἰς Τζιρίγο».

Ἀνάγκη εἶναι, ἀπ' ὅλον αὐτὸν τὸν κύκλο τῶν Κολοκοτρῶνων, περιγραφῶν —καὶ γιὰ τὸ ρῶτημα ζ' τὴν ὕλη, χωρὶς ἄλλο, τὴν ἔδωσε στὸν Καποδίστρια ὁ Θ. Κολοκοτρ. —νὰ βγάλω κάποιες ἀπορίες καὶ σ' αὐτὲς ἀπάνου κάποιους συλλογισμοὺς δικούς μου νὰ προσθέσω. Ἀς ἀρχίσω ἀπὸ τὸν τελευταῖο στὴ χρονολ. σειρά. Ὁ Γενναῖος, στὴ δική του περιγραφή, ἀφοῦ πρῶτα βεβαιώνει πὼς ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ 1806 οἱ Κολοκοτρῶναῖοι πολεμοῦσαν ἀδιάκοπα τοὺς Τούρκους, γράφει πὼς οἱ ντόπιοι Τούρκοι τοῦ Μοριᾶ καὶ «μέρος τουρκοφρόνων

1) Ποιοὶ περισσότεροι Κλέφτες; Ὁ Θ. Κολοκοτρ. καὶ δυὸ Πετμεξάδες, ὁ Κώστας ἀδερφός κι' ὁ Νικόλας γιὸς τοῦ Θανάση, καὶ οἱ τρεῖς πῆγαν εἰδοποιημένοι ἀπὸ ἄλλους γνωστούς στὰ Ἐφτάνησα, πὼς οἱ Ρῶσοι—βρισκόμαστε στὸ ἐλεύθερο πολίτευμα τῶν νησιῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Ρώσων καὶ Τούρκων — κάνανε στρατολογία ἀπὸ Ρουμελιώτες, Σουλιάτες κλπ. γιὰ νὰ τοὺς στείλουνε στὴν Κἄτου Ἰταλία κατὰ τοῦ Ναπολέοντα (καὶ τοὺς στείλανε). Ὁ Θεοδωράκης δὲ δέχτηκε νὰ καταταχθῆ· ἔμεινε μοναχὰ στὴ Ζάκυνθο 15 μέρες, Αὐγούστο τοῦ 1805, καὶ γύρισε. — Γιὰ νὰ καταλάβετε τί θὰ πῆ χρολασμὸς Κλεφτῶν στὴ Ρούμελη, ὅταν ὁ Ἀλήπασσας τοὺς κυνηγοῦσε, 2 χιλ. πρόσφυγες Κλέφτες βρεθῆκαν κάποτε στὴ Λευκάδα ἀπάνου.

2) Ὁ Γιάννης Κολοκοτρῶνης ἦταν ὁ ἐπὶ κεφαλῆς. Αὐτὸς εἶπε νὰ μὴν πάνε στὰ Ἐφτάνησα, καὶ δὲν πῆγανε.

Ἑλλήνων» ἀναφερθῆκανε στὸ Σουλτᾶνο, καὶ πειὸ κάτω πὼς ὅλος ὁ Μοριᾶς σηκώθηκε στ' ἄρματα. «Ὁ Σουλτᾶνος ἐβίασε (!) τὸν Πατριάρχην καὶ ἔκαμεν ἀφορισμὸν». Στὸ ἴδιο χειρόγρ. σημείωμά του ὁ Γενναῖος—γιὰ νὰ δυναμώσῃ βέβαια τὸ κύρος τῆς μαρτυρίας του—παραθέτει πλαστοὺς στίχους, σὰν αὐτούς: «Τούρκοι, Ρωμαῖοι στ' ἄρματα, τοὺς Κλέφτες νὰ σκοτώστε—τὴ ζωὴ σας νὰ γλυτώστε», καὶ δὲν καταλαβαίνει πὼς βρίζει ὀλέκερο τὸ Μοριᾶ. Μπορεῖ ὁ λαὸς νὰ κυνήγησε τοὺς Κλέφτες στὰ 1805, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τοὺς τραγοῦδησε μαζί.

Ὁ Κοντάκης γράφει πὼς τὸ φερμάνι ἦτανε μυστικό· τὸ ἴδιο κι' ὁ Φραντζῆς, βεβαιώνει πὼς ὁ πασσᾶς φοβέρισε κανέναν νὰ μὴ μαρτυρήσῃ τὴν ἀπόφαση τοῦ κατατρεγμοῦ. Πὼς ὅμως μποροῦσε ἓνα τέτοιο πρᾶμα νὰ μὴν ἀντιβουίση σ' ὅλον τὸ Μοριᾶ, ἀφοῦ στὴν πρωτεύουσα καλεστήκανε Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ ἐπίσημοι, προύχοντες καὶ κληρικοί, καὶ ἡ ἐκστρατεία γίνηκε μὲ τέτοια σαλαγή, μὲ παλούκια ἐτοιμασμένα, ἀφορισμοὺς ποὺ διαβαζόντανε στὴς ἐκκλησιᾶς καὶ διαταγὰς ποὺ μοιραζόντανε σ' ὅλα τὰ χωριά; Αὐτὴ ἡ πομπικὴ ἐκστρατεία μποροῦσε νὰ τρομάξῃ ἓναν ἀθῶο λαό, μὰ οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ἂν ἀξίζαν αὐτὸ τ' ὄνομα, θὰ γελούσανε μὲ τὰ παιδιάτικα τοῦτα καμώματα. Καὶ ποῦ εἶναι τοι, τόσες ἑκατοντάδες Κλέφτες, ποὺ ἀφίνουνε παπάδες, δεσποτάδες, ταχυδρομοὺς, προύχοντες κι' ἀπλοὺς χωριάτες νὰ πηγαινοέρχωνται ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα στὴς ἐπαρχίαι, ἀπὸ χωρὲς σὲ χωριά, ν' ἀντιλαλοῦν τὰ μονοπάτια ἀπὸ τὰ βήματα τὰ βιαστικά, καὶ νὰ μὴ βρεθῆ οὔτ' ἓνας ἀπ' αὐτοὺς τῶν Κλεφτῶν τοὺς κυνηγούς, νὰ τιμωρηθῆ σκληρὰ, ν' ἀκουστῆ τέλος πὼς ἓνας ἀπὸ τοὺς προύχοντες χτυπήθηκε ἀπ' τοὺς Κλέφτες, πὼς ἓνας ἀπὸ τοὺς μπουλουκμπασῆδες Ἀρβανίτες τιμωρηθῆκε ἄγρια κλπ. ; Τί Κλεφτουριά ἦταν ἐκείνη τέλος, ποὺ τὴν πῆρε καταπόδι ἡ χωριατιά, ποὺ δὲν ἤξερε λιμέρι τί θὰ πῆ, ποὺ ἔπεφε στὰ χέρια τῶν κυνηγῶν τῆς σὰν τοῦ μπουφου τοῦ πουλί; Καὶ τέλος οἱ 600 ἐκεῖνοι σκοτωμένοι, τοῦ κατατρεγμοῦ ὁ θλιβερός καρπός, μὲ τί τρόπο ξαγοράσαν τὴ ζωὴ τους, ἀντὶ ν' ἀγκομαχᾶνε φεύγοντας; Τὴ θλιβερὴ καταστροφὴ, τὸ χωρὶς ἀναπνοὴ κυνηγητό, τὸ περιγράφει ὁ Γέρος (σελ. 16—25 τῆς Αὐτοβιογρ. του). Οἱ Κλέφτες μοιάζανε σὰν τὸν ξαφνισμένο λύκο, ποὺ τὸν παίρνουν ἀπόκοντα τὰ τσοπανόσκυλα καὶ δὲν τοῦ δίνουνε μιᾶς στιγμῆς ἀνασασμὸ νὰ πάρῃ. Ἄν ἦταν ἄντρες τοῦ πολέμου, τί περιμέναν ἀπ' αὐτὸ τὸ νυχτόμερο κυνηγητό, ἔχοντας πίσω τους ἓναν ὀλέκερο λαό, καὶ γιατί δὲ σκορπιζανε, νὰ χαθοῦνε καὶ νὰ γίνουνε καπνὸς μὲς τῆς σπηλιᾶς καὶ μὲς τοὺς λόγγους; Κι' ἂν στεκόντανε καὶ πολεμοῦσανε κάπου καὶ ποῦ—ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Γέρος λέει—τί θ' ἄβγαινε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίσταση παρὰ πὼς θὰ τραβοῦσε κι' ἄλλον κόσμον ἀπάνου τους καὶ πειὸ γλήγορο θ' ἄφερνε τὸ χαμὸ τους; Αὐτῆς τῆς λογῆς μιὰ καταδρομὴ στὴ Ρούμελη δὲ θ' ἄχε κανένα τέλος πραχτικό· οἱ Κλέφτες θὰ γινόνταν ἀφαντοὶ, ἄλλοι στὰ κατσάβραχα κι' ἄλλοι στὴ θάλασσα. Καί-κία τέλος δὲν εἶχε ὁ Μοριᾶς στὴς ἀκρογιαλιές του πρὶν λάβῃ μέτρα ἢ ἔξουσια.

Οἱ κατατρεγμένοι τοῦτοι Κλέφτες ἰδέα, νομίζω, δὲ θ' ἄχαν ἀπὸ πόλεμο, ἄλλοιῶς, ἂν ἦτανε κι' ὄργανωμένοι κάπως, θ' ἄρπάζανε στὰ χέρια μερικὸς

ἐπίσημους Τούρκους και χριστιανούς¹⁾, και μ' αὐτοὺς ὡς ἐνέχυρα θ' ἀνοίγανε τὸ δρόμο τους και θὰ γλυτώνανε στη θάλασσα, πού τριγυρίζει τὸ Μοριά, καταφύγιο σωστικό, ἂν δὲ γινόντανε δεχτοὶ στη Μάνη.

Ἔρχομαι στοῦ Φραντζῆ τὴν περιγραφή, πού με τῆς λεπτομέρειες τῆς, ἐνῶ γεννάει τὴν ἐντύπωση πὼς κάτι μεγάλο και τρανό, κάτι στὴν ἱστορία τὴν ἔθνικὴ μοναδικὸ θ' ἀκουστῆ, στὴν οὐσία τῆς ἄλλο δὲν παρασταίνει πρῶμα, παρὰ μιὰ ἀπὸ τῆς συνειθισμένες σκηνογραφίες τῶν ἐκστρατειῶν, πού ἡ Πόρτα συνείθιζε νὰ τῆς ξεκινᾷ με φερμάνια, με φοβερismoὺς τοῦ κλήρου—μουσουλμανικοῦ εἴτε χριστιανικοῦ. Αὐτὸς ἦταν πάντα ὁ τρόπος, ὁ λαϊκὸς και πομπώδης, πού χτυποῦσε στὴ φαντασίᾳ τοῦ ἀπλοῦ κόσμου ὅσο γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν Κλεφτῶν, και σὲ περιστάσεις πειδὸ ἀσήμαντες ὁ Πατριάρχης λάβαινε προσταγὴ νὰ βγᾶν πανταχοῦσες και μ' αὐτὲς νὰ φοβερίζη τὸ λαὸ σ' ὑπακοή. Πομπώδικοι ἦτανε και τῶν σουβλιῶν ἢ ἐπίδειξη. Ὁ Φραντζῆς πολὺ σοβαρὰ παρασταίνει τὰ αἷτια τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῆς Κλεφτουριάς—πού δὲν ἦτανε μεγάλος²⁾. Πρῶτὴ αἷτια ἦταν ὁ «παρὰ τῶν Κλεπτῶν γινόμενος συνεχῆς ἀφανισμὸς κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν³⁾», ἔπειτα οἱ μεγάλοι λουφέδες τῶν Κάπων⁴⁾ τρίτὴ αἷτια ἦταν ἡ μεγάλη φορολογία... Τελευταία αἷτια ἦταν τὸ μῖσος τῶν Τούρκων ἐνάντια στῶν Κλεφτῶν τὴ δύναμη⁵⁾, κι' ἀπ' αὐτὴ ἀναγκάστηκε ὁ Πασσᾶς ν' ἀναφερθῆ (:) στὸ Σουλτᾶνο, κι' αὐτὸς διάταξε τὸν Πατριάρχην κλπ.

Ὁ Φραντζῆς ὡς κληρικὸς θέλει ν' ἀποδώσῃ τὴν πρωτοβουλία τοῦ κατατρεγμοῦ στὸ Σουλτᾶνο κι' ὄχι τὸν Πατριάρχην, μὰ ἡ ἀλήθεια δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ φανῆ. Ἦ ἀφοριστιδὸ «ράιζε τῆς πέτρες», γράφει ὁ ἴδιος, μὰ τὸ κείμενό του βρίσκειται, σ' ἀντίγραφο, ἂν εἶναι γνήσιο, κ' εἶναι συνειθισμένο, τυπικὸ φέρνει χρονολ. 25 Ὀχτώβ. 1805⁶⁾. Ὁ λαὸς, ἀλήθεια, τρώμαζε σὲ κάθε ἀφορισμὸ.

1) Μάρτη τοῦ 1805 βρισκομε (Leake, A', σ. 100) ἕναν προύχοντα ἀπὸ τὸν Ἅγιον Πέτρο, ἐπαρχία με προνόμια στρατιωτικά, τὸν Ἀναγνώστη Παπάζογλη με πιστόλες στὸ ζωστάρι και με τρεῖς στρατιῶτες «Ἀρβανίτες» νὰ πηγαῖν ἐπίσκεψη στὸν Πασσᾶ. «Ἡ συνειθισμένη του ἀκολουθία εἶναι 20—30 Ἀρβανίτες, δὲν τολμάει ὅμως νὰ παρουσιαστῆ στὸ σεράϊ με περισσότερους ἀπ' αὐτοὺς πού εἶχε τώρα». Αὐτὰ γράφει ὁ Leake ὅλοι ὅμως οἱ περιηγητὲς λέγοντας Ἀρβανίτες ἐννοοῦνε φουσανελλοφόρους ἀταχτους, και πρὶν και μετὰ τὸ 1821. Τὸ σῶμα λοιπὸν τοῦ κῆρ Ἀναγνώστη δὲν ἦταν ἴποτε ἄλλο παρὰ ὁ Κάπος και τὰ παληκάρια του, πού τὸν ἀκολουθοῦσανε φρουρά. Ἄν ἦταν Ἀρβανίτες, τότε και οἱ Κάποι εἶχανε χάσει κάθε ὑπόληψη κοντὰ στοὺς προύχοντες.

2) «Πρὶν τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου (1821) και μάλιστα μετὰ τὴν συμβᾶσαν καταδίωξιν τῶν κλεπτῶν εἰς τὰ 1806, εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον ὑπῆρχον μόλις τρεῖς χιλιάδες ἄνδρες γυμνασμένοι εἰς τὰ ὄπλα» (ἐφημ. «Ἑλλάς», Ἀθήνα, 2 Ἀύγ. 1889, μελέτη ἀπὸ ἀνώνυμο). Ἄλλο ὅμως γυμνασμένοι κι' ἄλλο Κλέφτες.

3) Ἔδειξα ὡς τώρα, θὰ δείξω και πειδὸ κάτου, πὼς ὁ περιφημὸς αὐτὸς ἀφανισμὸς ἦτανε παραπολὺ σπάνιος ἢ φανταστικός.

4) Τότε οἱ Κλέφτες ἔπρεπε νὰ τρώγονται με τοὺς Κάπους γιὰ νὰ πιᾶσυνε τὸν τόπο τους, ὅμως πουμενὰ δὲ βρισκομε καμιὰ τέτοια φαγοῦρα, ἐνῶ στὴ Ρούμελη ὁ λουφὲς ἦταν ἡ κύρια αἷτια τῆς αἰώνιας ἔχτρης Κλεφτῶν κι' Ἀρμῆτων.

5) Δύναμη πού ποτὲ δὲ στάθηκε στὸ Μοριά.

6) Τὸ δημοσίεψε ὁ Τ. Καντηλῶρος στὸ περιοδικὸ «Μαλεβός», Ἀθήνα, Ἀπρίλ.—Ἰουν. 1924. Τὸ ἔγγραφο, φυσικά, εἶναι γραμμένο με τὸ νόημα πὼς βασιλικὴ προσταγὴ

Και οἱ ἄλλες λεπτομέρειες περὶ γενικοῦ κατατρεγμοῦ ἄλλο σκοπὸ δὲν εἶχανε, παρὰ νὰ κάμουν τὸν ἴδιο τὸ λαὸ συμμετόχο σ' αὐτὸ τὸν κατατρεγμὸ. Ὅμως, ἂν ἀποφάσιζε ἡ Πόρτα νὰ στείλῃ ἀληθινὴ ἐκστρατεία, γιὰ νὰ κυνηγᾷ τοὺς Κλέφτες στὰ κατὰσβραχα, μεγάλη συφορὰ θ' ἀπέφτε στὸν ἔρημο Μοριά, ὅπως ἔπεσε στὰ 1769, ὅταν ἡ Πόρτα ξαφνισμένη ἀπὸ τὴν εἶδηση τῆς Ὀρλωφικῆς ἐκστρατείας, κάλεσε βιαστικά τὴν Ἀρβανιτιὰ νὰ μπῆ και νὰ ὑποτάξῃ—τί; Λίγες ἑκατοντάδες Ἑλληνορώσσους, πού τοὺς φανταζότανε χιλιάδες. Ὁ κλῆρος κι' οἱ κοτζαμπασῆδες τοῦ Μοριά εἶχανε στὸ νοῦ αὐτὸ τὸ μικρὸ μάθημα τὸ περασμένο, κι' αὐτοὶ θὰ δώσανε τὴ φρόνιμη γνώμη νὰ γίνῃ ἡ ἐκστρατεία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ. Κι' ὁ Φραντζῆς κι' ἄλλοι βεβαιώνουν πὼς 600 Κλέφτες χαλαστήκαν ὅλοι, μὰ πρέπει νὰ βγάλῃ κανεὶς ἕνα μεγάλο ἀπόβαρο ἀπ' αὐτὸ τὸ λογαριασμὸ οἱ περισσότεροι θὰ ἦταν ἀθῶοι χωριάτες, ἄλλοι ὑποφτοι «γιατάκηδες», ἄλλοι κασικοκλέφτες, και οἱ Κλέφτες οἱ ἀληθινοὶ ἦταν ὡς 150. Γιὰ τὴ μυστικότητα πού ἔπρεπε νὰ φυλαχτῆ, ἦτανε κι' αὐτὴ μιὰ μπλόφα. Μὰ και ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κεχαγιάμπεη με τῆς κρεμάλες και τὰ βαμμένα του παλούκια¹⁾, μπλόφα θὰ δειχνότανε κι' αὐτὴ, ἂν οἱ Κλέφτες—πού ὡς ἀληθινοὶ ἄντρες δὲν ἔπρεπε νὰ παραδίνονται ζωντανοί, παρὰ νὰ πεθαίνουν ἀπάνου στὸ ντουφέκι—δὲν ἀφίνανε νὰ πιαστοῦνε σὰ λαγοί, ὅπως κι' ὁ Κεχαγιάς τὸ περίμενε γιὰτὶ ἀπὸ τοῦ Φραντζῆ τὴν περιγραφή φαίνεται πὼς ἀμέτροτοι πιαστήκαν ἔτσι, ἀφοῦ ὁ λαὸς, Τούρκοι και χριστιανοί, «ἔτρεχον εἰς τὰς πόλεις και κομποπόλεις, ἀλλ' ἀκόμη και εἰς τὰ ὄρη, εἰς τὰ δάση, και εἰς τὰ σπήλαια, και ὄσους ἐκ τῶν Κλεπτῶν συνελάμβανον ζώντας, τοὺς ἀπέστελλον εἰς τὸν Κεχαγιάμπεην»—κι' ἀπ' αὐτοὺς ἄλλους κρεμοῦσε, ἄλλους ἔψηνε στὴ σούβλα, ἄλλους τοὺς ἔκανε κομμάτια—«ὄσους δὲ πάλιν ἐφόνευεν ὁ περιφερόμενος στρατὸς, αὐτῶν τὰς κεφαλὰς διεύθυνεν εἰς τὸν Κεχαγιάμπεην κλπ.»

Γράφει ὁ Ἄγγλος Leake (A', σ. 385), ὅταν πειδὸ εἶχε τελειώσει ἡ νικηφόρα ἐκστρατεία, 24 Ἀπρ. 1806: «Ἡ σπουδαία κουβέντα ἀνάμεσα στοὺς πολιτικολόγους τοῦ Ἀηγιώργη (τῆς Νεμέας) ἦτανε μιὰ πράξη ἀδυστηρὴ μὰ δίκια πού ἐκτέλεσε ὁ πασσᾶς τώρα τελευταία ἐνάντια στὸν μπουλούκμπαση, τῆς Τριπολιτσᾶς τὸν ἀστυνόμο, πού τὸν εἶχε στείλει νὰ κυνηγήσῃ τοὺς κλέφτες, κι' ἀντὶ νὰ κάμῃ αὐτὸ, ρήμαξε τὰ χωριά, ἔκοψε τὰ κεφάλια μερικῶν χωριάτων και τὰ παρουσίασε στὸ βεζίρη γιὰ κεφάλια τῶν ληστῶν, και πῆρε πληρωμὴ γι' αὐτὸ. Ὁ πασσᾶς μαθαίνοντας τὰ ἐγκλήματά του, ἔβγαλε ἀπόφαση κεφαλικὴ και τὴν ἀνάθεσε στὸ ντελήμπαση, τῆς προσωπικῆς του φρουρᾶς τὸν ἀρχηγό...» Ἀκολουθοῦν τὰ περιστατικά τοῦ φόνου. Ἡ παραδειγ-

τὸ διάταξε. Ὅλοι οἱ δεσποτάδες τοῦ Μοριά κι' ὅλοι οἱ κοτζαμπασῆδες καλοῦνται νὰ συναχθοῦνε στὴν Τριπολιτσά κλπ. Τὰ φοβερίσματα τῆς πανταχοῦσας πιστὰ τ' ἀποδίνει ὁ Φραντζῆς κι' ὁ Οἰκοδόμος. Οἱ φοβέρες περὶ ἀφορισμοῦ εἶναι οἱ συνειθισμένες τῶν ἀφορισμῶν, κ' εἶχανε σκοπὸ ν' ἀναγκάσουν τὸ λαὸ νὰ μαρτυρᾷ τοὺς Κλέφτες.

1) «Γιατάκια» τῶν Κλεφτῶν—ὄσοι τοὺς φιλοξενοῦν, τοὺς ὑποθάλλουν.

2) Και στὴ Ρούμελη τὰ παλούκια, καθὼς εἶπα πειδὸ πάνου, σ' ἀνάλογες περιστάσεις ἦτανε συνειθισμένα.

ματική αυτή αυστηρότητα του πασσαῖ δείχνει πῶς ὅσα γράφονται στῆς πειδὶ πάνου μαρτυρίες γιὰ τυραννίες ἀθῶων χωριατῶν, ἀδιάκριτα σουβλίσματα, ψησίματα ζωντανῶν κλπ. εἶναι, ἂν ὄχι ψέματα καθαρὰ, μὰ ὑπερβολές παραφορτωμένες. Ἀπὸ τοὺς περιηγητές, ποῦ παρασταθῆκανε στὸ χαλασμό, ἕνας μόνον μιλεῖ γιὰ βασανιστήρια. Ὅμως ἂν γίνανε καὶ τέτοια, δὲ δείχνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ πῶς οἱ Κλέφτες εἶχαν πειὰ καταστήσει ἀβάσταχτοι.

Ὁ Μ. Οἰκονόμου ἀπλώνεται πολὺ στῆς λεπτομέρειες τοῦ κατατρογεμοῦ, χωρὶς νὰ καταλαβαίνει πῶς ἔτσι περιγράφει ὄχι Κλεφτῶν κατατρογεμό, παρὰ κατατρομασμένων ἀγριμιῶν γιὰ νὰ κάμη πειδὶ τραγικὴ τὴν εἰκόνα, καταγίνεται στὸν τρόπο τοῦ θανατωμοῦ τῶν ἐνόχων ἢ τῶν ἀθῶων. Τόσο μεγάλες ἐτοιμασίες, καὶ τόσο ἀσήμαντα τ' ἀποτελέσματα τους· πάταγος καὶ σαλαγὴ, σὰ νάταν ὁ ἔχτρος ἀμέτρητος καὶ φοβερός...

Ὅλες αὐτὲς οἱ περιγραφές, ποῦ ἔχουν πηγὴ τὸν Κολοκοτρωναῖκο κύκλο — ἔτσι ὀνομάζω τὴν ἔνωση τῆς συγγενολογίας, τῆς πολιτικῆς καὶ κομματικῆς συντροφιάς καὶ τῆς ἀλλῆς τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ, ποῦ τὸν τριγύριζε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ζοῦσε δυνατός, εὐπορος, φιλόανθρωπος καὶ δοξασιμένος — λοιπόν, ὅλες οἱ περιγραφές αὐτὲς βρίσκονται σὲ πόλεμο, καὶ μένουν αἰώνια ἀσυβίβαστες μὲ τῆς ἄλλης ἀξιόπιστες μαρτυρίες, ὅσες θὰ δῆτε πειδὶ κάτου, καὶ μὲ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ τοῦ κατατρογεμοῦ, ποῦ τὰ περιγράφουν ξένοι ταξιδιώτες, ἀνθρωποὶ καλόπιστοι ποῦ πέσαν ἀπάνου, ἀπὸ καλὴ τύχη, στὴν καταστροφή, καὶ τὴν εἶδαν μὲ τὰ ἴδια τους τὰ μάτια. Πολὺ θὰ φυλαχτῶ νὰ προσθέσω παρατήρησεις πυκνὲς στῆς περιγραφές ποῦ θ' ἀραδιάσω πιστὰ παρακάτου.

Ἄγνωστες πηγές.— Ἐρχομαι στῆς πηγές, ποῦ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ πολὺ Ἑλληνικὸ κοινὸ γίνονται γνωστές, Ἑλληνικὲς καὶ ξένες. Νὰ λοιπὸν ἀπὸ ποιά αἰτία ἄρχισε ἡ καταδρομὴ. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Gell (ταξίδι στὸ Μοριᾶ, 1823, σελ. 173¹⁾ γράφει: «Ὁ φίλος μας ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους (σ. μίλησε γι' αὐτὸν πρωτύτερα σ. 63· τὸ οἶκο, ὄνομά του Ἀντριανόπουλος πρωτοσύγκελλος Γαργαλιάνων, μὰ ἔκανε καὶ χρέη κοτζάμπαση) δὲν ἦταν τόσο τυχερός τὸν ἀκόλουθο χρόνον (σ. 1805)· ἐνῶ πῆγαινε στὴν Τριπολιτσά, προσταγμένος ἀπὸ τὸν πασσαῖ γιὰ ὑπόθεση δημόσια, κάτι Κλέφτες λιμπιστήκανε τοὺς φόρους ποῦ ἔφερε μαζί του καὶ τοῦ στήσανε καρτέρι στὴ θέση Τσιμπαροῦ· ἀφοῦ πληγώσανε καμπόσους ἀπὸ τὴν ἀκολουθία του, κατεβάσαν τὸν παπᾶ σὲ μιὰ ξερὴ στέρνα καὶ τὸν κρατήσαν ἐκεῖ μὲ ψωμὶ μοναχὰ καὶ νερὸ ὡς ποῦ πληρώσε χοντρὴ ξαγορὰ γράφοντας στοὺς Γαργαλιάνους²⁾... Ὁ πασσαῖς ἀρπαξε αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ γιὰ νὰ καθάρσῃ τὸν τόπον ἀπὸ τοὺς κλέφτες. Τ' ἀνόητο

1) Ἐκαμε δύο ταξίδια, τὸ πρῶτο στὰ 1804—6 καὶ τὸ δεύτερο στὰ 1821. Περιγράφοντας τῆς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ δεύτερο, κάνει καὶ ξαναγυρίσματα στὸ παλιό. Ὅσα γράφει ἐδῶ τώρα εἶναι θυμῆματα ἀπὸ τὸ πρῶτο του ταξίδι.

2) Ἄλλη πηγὴ πειδὶ κάτου τοποθετεῖ τὸ περιστατικὸ στὸ Ραφοματάϊκο βουνό, δηλ. βορεινὰ ἀπὸ τὸ Λοντάρι. Ὑστερα, φαίνεται, ὠδηγήσαν τὸν αἰχμάλωτο στὸν ὄρεινότερο τόπον Α. ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους καὶ τὸν κρύψανε σὲ κάποια στέρνα, ποῦ δὲν ἦταν καὶ ἡ μόνη ἐκεῖ. Ἀυτὲς οἱ στέρνες οἱ ξερὲς βρίσκονται συχνὲς γύρω σ' αὐτὸν τὸν τόπον, ὅπου ἀρχαῖος λαός, φαίνεται, κατοίκησε, καὶ δίνουν πολὺ καλὸ καταφύγιο στοὺς ληστές,

σκλάβωμα τοῦ κληρικοῦ σήκωσε τὸν κλῆρο στὸ ποδάρι...³⁾. Ἐνα χειρόγραφο τοῦ Διον. Πύρρου ποῦ ἔχω στὰ χερίά μου («Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος» τόμ. Α') βοηθεῖ στὴν ἐξήγησιν ὅσων γράφει ὁ Ἄγγλος: «Μετὰ ταῦτα οἱ κλέπται λαμβάνοντες τὰς δυνάμεις αὐτῶν ἐπάνω των (σ.—«τὸ πήρανε πολὺ ἀπάνου τους») ἔτρεχον παντοῦ, ὡς καὶ πρότερον, οἱ ὅποιοι διὰ νὰ ἐκτελέσωσι τὰς κακίας των, ἔκαμνον περισσότερα κακά... Πλὴν τέλος πάντων ἡ ὀργὴ τοῦ Κυρίου ἐφθασεν, ἐπειδὴ καὶ καθ' ὁδὸν πιάσαντες τὸν πρωτοσύγκελλον τοῦ Χριστιανοπούλεως, τὸν ἐγδύσαν καὶ τὸν ἐπαίδευσαν δυνατὰ. Τότε ὁ πρωτοσύγκ. προσκλαυθεὶς εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ βασιλέα, ἔλαβεν εὐθὺς προσταγὴν βασιλικήν... καὶ πατριαρχικὸν ἀφορισμόν...». Ἐρχεται τελευταία σπουδαία ἱστορικὴ ἀνέκδοτη πηγὴ, τὰ ἀπομνημ. τοῦ Ἀγωνιστῆ Παν. Παπατσῶνη, προύχοντα ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπαρχία: «Τότε, κατὰ τὸ ἔτος 1806, ἐπίασαν τὸν πρωτοσύγκελλον προεστὸν τῆς ἐπαρχίας Τριφυλίας οἱ Κλέφται οὗτοι εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ραφοματαῖκου βουνοῦ²⁾, ἐρχόμενον ἀπὸ τὴν Τρίπολιν καὶ συνοδευόμενον μὲ τὸν μπελούμπασην αὐτοῦ μὲ 13 Τούρκους· αὐτοὶ δὲ ἐνέδρευον εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, 17 τὸν ἀριθμόν, καὶ ἐκρότησαν πόλεμον μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ πρωτοσύγκελλος, βλέπων τὴν συμπλοκὴν ταύτην, ἐκτύπησεν τὸ ἄλογόν του νὰ φύγῃ, τοῦ ὁποίου τουφεκίσαντες τὸ ἄλογόν του τὸ ἐφόνευσαν καὶ τὸν ἐπίασαν· οἱ δὲ Τούρκοι πυροβολούμενοι καὶ ἀντιπυροβολοῦντες ἐφυγαν ἀβλαβεῖς. Αἰχμαλωτίσαντες τὸν ἐζήτησαν παρ' αὐτοῦ τὰ λεγόμενα χάρτζια πάλιν διὰ νὰ εἶναι ἀρματωλοὶ καὶ τοῦ ἐζήτησαν καὶ συγχρόνως λύτρα δέκα χιλιάδων γροσίων, καὶ κρατήσαντες τὸν 40 ἡμέρας ἕως οὗ παρέλαβον αὐτὰ, τὸν ἀπέλυσαν ἐπὶ ὑποσχέσει πάντοτε νὰ τοὺς κάμη καὶ ἀρματωλοῦς³⁾»).

ποῦ εἶναι σ' αὐτοὺς πολὺ γνωρίμες». Αὐτὰ γράφει ὁ Gell, στὰ 1805 (ταξίδι στὸ Μοριᾶ, σελ. 173). Ὁ Παπατσῶνης γράφει: «... καὶ εἶχον ἄσυλον τὰ Πηγᾶδια...». Πηγᾶδια καὶ Στέρνες, φαίνεται, εἶναι ἡ ἴδια τοποθεσία. Περιεργο εἶναι πῶς καὶ ἡ λέξις Φιλιατρά—πόλη γειτονικὴ τῶν Γαργαλιάνων—δὲ σημαίνει παρὰ στόματα ἢ γύρους πηγαδιῶν.

1) Ὁ Μ. Οἰκονόμου (σ. 48) τὴν καθαρὰ ληστρικὴ αὐτὴ πράξιν τὴν ξηγᾶει κατὰ τὰ συνειθισμένα του: «Οἱ Κολοκοτρωναῖοι... συλλαβόντες χάριν ἐκδικήσεως ἢ ἱκανοποιήσεως των ἀπήγαγον καὶ τὸν ἐκ Γαργαλιάνων τῆς Κυπαρισσίας πρωτοσύγκελλον, ἕνα τῶν Μοραγιάν-Βιλαετλήδων... κληρικόν. Ταύτης τῆς πράξεως, ὡς δὴ Μαν τολμηρᾶς, ἐπιλαβόμενοι ἀφορμῆς καὶ μεγεθύνοντες αὐτὴν, ἐξηνάγκασαν νὰ υπογραφοῦν ἀναφορὰ πρὸς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν ἀπὸ τε τοὺς προεστώτας καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, ὡς καὶ ἀπὸ Τούρκους, ἐν αἷς ἀνεφέροντο καὶ κληρικοὶ ἀσεβῶς ἀπαγόμενοι καὶ πάσχοντες ἀπὸ τοὺς κλέφτες...». Τὶ εἶχαν ὅμως οἱ Κολοκοτρ. νὰ κάμουν μὲ τὸν προεστὸ τῶν Γαργαλιάνων; Ἄλλη ἐξήγησις δὲ χωρεῖ παρὰ πῶς βοηθοῦσαν τὸ σύντροφόν τους, τὸ Γιώργα ἀπὸ τὰ Κοντοβούνια τῆς Τριφυλίας, νὰ ἐκδικηθῇ γιὰτὶ κ' ἐκεῖνος, ἴσως, ἦταν Κάπος παυμένος ἢ ζητούσε Κοπιλίμι ἀπὸ τὸν προύχοντα τῆς ἐπαρχίας του. Αὐτὸ βεβαιώνει κ' ὁ Παπατσῶνης πειδὶ πάνου.

2) Ραφομάτη εἶναι τὸ χωριὸ καὶ Τσιμπαροῦ τὸ γειτονικὸ βουνό, ὅπου πιάστηκε ὁ πρωτοσύγκελλος.

3) Ἀπὸ τὸ β' χειρόγρ. τοῦ Παπατσῶνη: «Ἐνῶ πάντοτε οἱ προεστοὶ εἶχον τὴν πρόνοιαν αὐτῶν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τοὺς ἐβγαζαν χάρτζια, λεγόμενα λουφρέδες, καὶ ἐπεριφέροντο φανερά, μὴ τολμῶντες δόλγῳ νὰ περιφέρωνται, ἀλλὰ πάντοτε συσσωματω-

Γιὰ νὰ φανοῦν οἱ Κλέφτες τόσο σκληροί, χωρὶς ἄλλο ὁ πρωτοσύγκελλος ἦταν ἐχθρὸς τοὺς—κι' ἀλήθεια ἦτανε πολὺ δυνατὸς κοντὰ στὸν πασσα—μὰ τὸ γδύσιμο γέρου κληρικοῦ εἶχε σκοπὸ καὶ νὰ ντροπιάσῃ βαρύτερα τὸν ἀνθρώπο· μιὰ προφορική παράδοση ποῦ ἔχω ἀπὸ μέλος τῆς ἴδιας οἰκογένειας Κολοκοτρώνη μαρτυρεῖ τὰ χειρότερα· προσβολὴ ἠθική, βία τοῦ ἀντρισμοῦ τοῦ σεβάσμιου γέροντα. Κι' ὁ καθηγητὴς Ν. Βέης γράφει: «Ὁ Πρωτοσύγκελλος οὐ μόνον ἀφῆρθε τὰ ὅσα ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ χρήματα, φονευθέντων καὶ τινων τῆς συνοδουούσης αὐτὸν φρουρᾶς, οὐ μόνον ἐβασανίσθη ἀνηλεῶς, ἀλλὰ καὶ ὑπέστη τὰς ἐσχάτας ὕβρεις ὑπὸ τῶν Κολοκοτρωναίων, σκοπούντων οὕτω τελειῶς νὰ ἐξευτελίσωσιν αὐτόν» («Δημῶδη Ἄσματα Φιγαλίας», Ἀθήνα, 1903, σ. 235 ').

Πῶς προετοιμάστηκε τὸ κίνημα εἶδαμε περὶ πάνου. Πότε ὅμως ἀρχισε; Τῆ σωστὴ χρονολογία μᾶς τὴ δίνει ὁ Ρ. Παλαμίδης στὸ χειρόγρ. ἡμερολογιακὸ σημεῖωμά του, σύντομο πολὺ, ποῦ μᾶς κάνει νὰ λυπώμαστε γιατί δὲν προσθέτει λίγα περιστατικὰ τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς ἐκτέλεσης: «1806, τὸν Ἰανουάριον ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιαμπης, ὁποῦ ἦλθε τὸ φερμάνι γιὰ τὸν σκοτωμὸν τῶν Κλεφτῶν, καὶ ἐσκότωσαν τοὺς Κολοκοτρωναίους καὶ τὸν Γιώργα μὲ ὅλους τοὺς συντρόφους του». Ὁ Μ. Οἰκονόμου, σ. 49, γράφει πὼς ἡ ἐκστρατεία ἀρχισε Ἀπόκρια τοῦ 1805 (γρ. 1806), σωστότερα ὅμως βεβαιώνει σημεῖωμα τῆς οἴκου. Πετμεζᾶ, πὼς ἀπὸ Γενάρη ὡς Μάρτη τοῦ 1806 βάσταξε ὁ κατατρεγμὸς.

Ἀκολουθοῦν ἐδῶ τυπωμένες μαρτυρίες γιὰ ὅσα γενικὰ περιστατικὰ ἀποβλέπουν τὸν κατατρεγμὸ. Ὁ ἱστορικὸς Finlay ('Ιστ. Ἑλλ. Ἔπ. ἔκδ. β', Α', σ. 26), ποῦ ἔζησε καὶ πέθανε στὴν Ἑλλάδα, δανειζεται καὶ τὴ γνώμη ἐνὸς ἀτόπη Ἀγγλοῦ περιηγητῆ: «Ὁ Dodwell κάνει λόγο γιὰ τὴν προθυμία, ποῦ ἢ χωριατιὰ βοήθησε στὸν κυνηγημὸ τῆς συμμορίας τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τὴν προθυμία τοῦ κλήρου, ποῦ ἀφώρισε τοὺς Κλέφτες. Τοῦ ἴδιου τοῦ Κολοκοτρώνη ἢ διήγησι τῶν περιστατικῶν, ποῦ τὰ εἶδε κι' ὁ Ἄγγλος περιηγητῆς, δείχνει πὼς δὲν ὑπῆρχε ζωὴ σκαιότερη ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν Μοραϊτῶν Κλεφτῶν· ἦτανε πανοῦργοι καὶ σκληροί, ἂν ὅμως κάποτε πρωτύτερα ἦτανε καλύτεροι, αὐτὸ θὰ γίνηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Κολοκοτρώνη» (σ. ἐννοεῖ ὁ Finlay τὸ Θεοδ. Κολοκ., ποῦ δὲν τὸν ἀγαπᾷ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης).

Ὁ ἀξιόπιστος Leake γράφει, 13 Μαρτ. 1806, κι' ἀπὸ τὸ ὕφος του βγαίνει πὼς ὁ ἀγῶνας εἶχε περὶ τελειώσει ἀπὸ Γενάρη ὡς Φλεβάρη: «Μοῦ εἶπαν πὼς οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ληστές εἶχανε σκοτωθῆ, εἴτε πιαστῆ ζωντανοὶ ἀπὸ τοὺς χωριάτες, ἐνῶ ἢ τούρκικη δύναμη καθόταν ἀνεργη, ἢ ἔκανε τίποτε ἀκόμα χειρότερο. Ὁ Β— καὶ τ' ἀδέρφια του ἔχουν τὴ γνώμη πὼς ἂν οἱ

μένοι καὶ οἱ Τούρκοι ἤθελον νὰ τοὺς ἡμερεύσουν καὶ νὰ τοὺς θαρρύνουν διὰ νὰ τοὺς ξεμοναχιάσουν, διὰ νὰ τοὺς φονεύσουν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ εἶχον τὰ μέτρα τους. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους βαλόντες χεῖρα καὶ εἰς τοὺς ἰδίοις προστάτας των τοὺς προεστούς, ἔλαβον τὰ ἐπιχειρήματα τῆς κακίας των» (βλ. καὶ περὶ πάνου σ. 160).

1) Ἀπὸ τότε βγήκε ἡ παροιμία «ἀμαρτίες Κολοκοτρωναϊκές», καὶ πρέπει νὰ ξηγηθῆ ὡς τιμωρία κάποιας πράξης ἱεροσύλης. Τὴν παροιμία τὴ βρισκόμε πρώτη φορὰ στὸ βιβλίον «Διονυσίας Ἀριθμητικὴ ὑπὸ Διον. Πύργου, Ναύπλιον, 1828» σελ. 44.

χωριάτες τοῦ Μοριά, καὶ μάλιστα οἱ Μυστριώτες, οἱ περισσότερο ὑποφτοί¹⁾, ἦταν ἀφώσιωμένοι στοὺς Γάλλους καὶ συνεννοημένοι μαζί τους, δὲ θὰ βοηθοῦσανε στὴν καταστροφὴ ἐκείνων ποῦ θὰ ἦτανε πολὺ χρήσιμοι σὲ μιὰν ἐπανάσταση²⁾. Τὸ ἐλατήριον τῆς χωριατιάς ἦτανε νὰ βγάλουν ἀπ' τὴ μέση τὴν ἀφορομή, ποῦ ἔφερε τὴν τούρκικη δύναμη (σ. τὴν ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὴς ἐπαρχίες), ἀλλοιῶς δὲ θὰ βοηθοῦσαν ἕναν ξένον καταχτητὴ μὲ τόση ὁρμή. Μὲ πληροφόρησαν στὸν Ἀχλαδόκαμπο πὼς ἡ τούρκικη δύναμη γάλασε καὶ σκλάβωσε πολλοὺς ἀθώους, καὶ μάλιστα στὰ Βέρβαινα» (Β', σελ. 346³⁾). Γιὰ τὸ μέρος ποῦ παῖξαν οἱ κάτοικοι χριστιανοὶ χρησιμεύουν κι' ὅσα λόγια ὁ Μ. Οἰκονόμου (σ. 55) δανειζεται ἀπὸ ἕνα γράμμα τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρ., στὰ 1807, στελεμένο στ' Ἅγιον Ὄρος, πρὸς τὸν ἐξόριστο ἐκεῖ πατριάρχην Γρηγόριον, ποῦ τοῦ ἔγραφε πὼς γίνηκε, ὁ Θεοδωράκης, κουρσάρος γιατί ἔτσι τῶφερε ὁ ἀφορισμὸς κι' ἢ συνδρομὴ τῶν Δημητσανίτων—Δημητσανίτης ἦταν κι' ὁ πατριάρχης—ποῦ βοηθήσανε στὸ θάνατο τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη κι' ἄλλων συγγενῶν του.

Ἔρχεται τελευταία στὴ σειρά ἡ σπουδαία χειρόγρ. περιγραφὴ τοῦ χαλασμοῦ ἀπὸ τὸν προύχοντα τῆς Ἀρκαδιᾶς Παν. Παπατσώνη. Στενὸς αὐτὸς συμπέθερος τῶν Ντεληγιανναίων, εἰνοεῖ γενικὰ τοὺς προεστούς καὶ τοὺς παρασταίνει, ὄχι σωστά, ὡς φίλους καὶ προστάτες τῶν κυνηγημένων Κλεφτῶν, κι' ἀπ' ὅλους ἐννοεῖ μάλιστα τοὺς Ντεληγιανναίους. Κι' αὐτὰ ὅλα γιὰ ν' ἀλαφρώσῃ τὴ μνήμη τῶν προυχόντων ἀπὸ τὴ λαϊκὴ, ἀργότερα, κατηγορία τῆς ἐνοχῆς τους στὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν. Ὁ Παπατσώνης ὅμως ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μάχη ποῦ γίνηκε στ' Ἀλειτούργι, καὶ τὴν τοποθετεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὴν καταδρομὴ ὁ Παπατσώνης, γέρος περὶ ὅταν ἔγραφε, δὲν

1) Ὑποφτοὶ στὴν ἐξουσία σὰ γειτόνοι κι' ὁμόγγωμοὶ τῶν Μανιατῶν. Βλ. ἀπὸ τὸ Μυστρά, κι' ὄχι μακρὰ ἀπὸ τὸ ζυγὸ ποῦ ἐνάνει τὴ Σπάρτη μὲ τὴ Μεσσηνία, ἦτανε καὶ τὰ λιμέρια τῶν Κλεφτῶν. Οἱ Μυστριώτες, φαίνεται, δέξανε πολὺ ξηλο στὴν καταστροφὴ τους. Β— θὰ ἦταν κάποιος προύχοντας Μυστριώτης, ποῦ ὁ περιηγητῆς δὲ θέλει νὰ τὸν ἐκθέσῃ στοὺς Τούρκους.

2) Δοιοὶν οἱ ἐνέργειες τῶν Γάλλων ἦταν περιορισμένες μοναχὰ στὴ Μάνη. Ὁ λαὸς τοῦ Μοριά ἰδέα δὲν εἶχε. Αὐτὸ τὸ πρᾶμα ὁ Ἄγγλος, μὲ χαρὰ του, βέβαια, τὸ διαπιστώνει.

3) Γιὰ τὴ συνδρομὴ ποῦ δύναν οἱ χωριάτες εἶδατε περὶ πάνου πὼς ὁ Γενναῖος, πολιτευόμενος ἐπὶ Ὄθωνα, ντρέπεται νὰ τὴν παραδεχθῆ. Ὁ Θεοδωράκης (στὴν αὐτοβιογραφία του σελ. 40—41), περιγράφοντας, γενικὰ, τὴν Κλέφτικη ζωὴ, γράφει: «Οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ ποιμένες ἔδιναν εἰδήσιν εἰς τοὺς κλέπτας, ζωοτροφίας καὶ πολεμοφόδια. . . . Εἰς τοῦ πατρός μου τὸν καιρὸ, ἦτον ἱερὸ πρᾶγμα (σ. οἱ Κλέφτες) νὰ πειράξουν Ἕλληνα. Καὶ ὅταν οἱ Κλέπται ἤρχοντο εἰς συμπλοκὴ μὲ τοὺς Τούρκους, ὅλοι οἱ γεωργοὶ ἀφῆσαν τὸ ζευγάρι καὶ ἐπάγαιναν νὰ βοηθήσουν τοὺς Κλέπτας». Θλιβερὸ νὰ λήθῃ ὁ Γέρος τόσο παιδιὰτικὰ πρᾶγματα. Καὶ στὸ Μοριά καὶ στὴ Ρούμελη, ἂν οἱ γεωργοὶ βοηθοῦσαν τοὺς Κλέφτες, σὲ λίγες μέρες θὰ ἦτανε σφαγμένοι. Οἱ βοσκοὶ τῶν βουνῶν, δηλ. τοῦ Κλέφτικου βασιλείου, πότε ἀπὸ τὸ φόβο, πότε ἀπὸ σφέρο, πότε ἀπὸ λόγον συγγενικὸν καὶ συχνὰ ἀπὸ θαυμασμὸν βοηθοῦσαν τοὺς Κλέφτες. Οἱ Σαρακατσάνοι τῆς χέρσας Ἑλλάδας, σκηνῆτες Ἑλληνοφῶνοι βοσκοὶ, ἦταν πάντα βοηθοὶ καὶ συντρόφοι τῶν Κλεφτῶν. Ἀπ' αὐτοὺς βγήκαν οἱ ἐπισημότεροι Κλέφτες, καὶ ληστὲς κατόπι.

τήν έβαλε στην άρμόδια θέση, αλλά πολύ πριν από τὸ σκλάβωμα τοῦ πρωτοσύγκελλου¹⁾. Ὑστερα προχωρεῖ στή φυσική σειρά τῆς περιγραφῆς του :

«Εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος ἐνηργήθη καὶ ἡ γενική καταδίωξις τῶν Κλεφτῶν Κολοκοτρωναίων Ἰωάννου καὶ Θεοδώρου, τοῦ Γεωργίου τοῦ περιβοήτου, τοῦ Νικήτα Σταματέλλου καὶ τῶν λοιπῶν, οἵτινες συσσωματωθέντες πλέον τῶν 150 περιεφέροντο φανερά με μπαϊράκια ἀνοικτά²⁾. Οἱ δὲ Τούρκοι συναθροισθέντες ὑπὲρ τοὺς 500 ἐσήκωσαν καὶ ὄλους τοὺς ραγιαδες ὅσους εἶχον ὅπλα, ὑπὲρ τοὺς χιλίους. Ἐναντήθησαν εἰς τὸ Ἀλειτούργι τῆς Οἰχαλίας καὶ ἐκεῖ ἐκρότησαν μίαν μάχην καὶ ἐτσάκισαν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ραγιαδες, εἰς τρόπον ὥστε τοὺς ἔρριξαν μέσα εἰς τὸ ποτάμι τῆς Μαυροζούμαινας, καὶ ἐπνίγησαν οὐκ ὀλίγοι καὶ φονευμένοι πάμπολλοι, ἐν οἷς ἐφονεύθη καὶ ὁ Ἀγγελῆς Πέτροβας, παληκάρι ὀνομαστὸν τοῦ καιροῦ ἐκείνου³⁾. Κατόπιν τοῦ γεγονότος τούτου ἤρχισαν οἱ Τούρκοι νὰ ὑποπτεύουν ἐν γένει τοὺς χριστιανοὺς καὶ ἐξεδόθη φερμάνιον καὶ ἀφορισμὸς τοῦ Πατριάρχου εἰς τοὺς χριστιανούς, ὅσοι τροφοδοτοῦν κλέφτας καὶ δὲν τοὺς μαρτυροῦσιν καὶ τὰ παρόμοια ἠναγκάσθησαν οἱ προεστοὶ νὰ εἰδοποιήσουν (:) τοὺς κλέφτας εὐρισκομένους εἰς τοῦ Μελιγαλά, ὅτι θὰ καταδιωχθῶσιν ἀποτελεσματικῶς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ Ρωμαίους καὶ νὰ φύγουν διὰ τὴν Ζάκυνθον, καὶ τοὺς ἐχορηγοῦσαν καὶ τὰ μέσα ὅλα (:). Αὐτοὶ δὲ εἰς ἀπάντησιν τούτων ἐφόνευσαν τὸν ἀπεσταλμένον, καὶ οὕτω ἐξεστράτευεν ὁ Κεχαγιάμπεης τοῦ τότε πασιᾶ μετὰ 1500 Τούρκους καὶ ὄλους τοὺς ραγιαδες καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Σκάλα⁴⁾, καὶ ἤρχισεν κατὰ πρῶτον ἀπὸ τοὺς τροφοδότας αὐτῶν συλλαμβάνων καὶ παλουκῶνων αὐτοὺς εἰς τὴν Σκάλαν, ὥστε ἐχύθη ὁ τρόμος τούτος εἰς ἅπαντας τοὺς χριστιανούς, καὶ ἄρχισαν νὰ κυνηγοῦν τοὺς κλέφτας τούτους ἀποτελεσματικῶς διὰ τε τὸν φόβον τούτον καὶ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ νὰ καταδειχνοῦν πλέον τοὺς κλέφτας⁵⁾, οἵτινες τότε ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην καὶ διεμοιράσθησαν εἰς μπουλούκια ἀνὰ πέντε, τρεῖς ἕως δέκα, καὶ τότε ἐπροσπάθησαν νὰ φύγουν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν πλέον καὶ οὕτω πως ἕναν-ἕναν, δυὸ-τρεῖς, τοὺς συνελάμβανον καὶ τοὺς ἐφόνευσαν, ἕως οὗ ἐτελείωσαν ὄλοι».

Τὸ β' χειρόγρ. τοῦ Π. Παπατσώνη γράφει, μετὰ κάποιες διαφορές: «Κατόπιν τούτων ὄλων ἀπεφασίσθη ἡ καταδίωξις αὐτῶν ἀποτελεσματικῶς διωρισθῆ δὲ ὁ Κεχαγιάμπεης τοῦ πασιᾶ μετὰ 1500 Τούρκων στρατιωτῶν ἔλθων εἰς τὸ χωρίον Σκάλα μετὰ παλούκια ἐπὶ τούτου προετοιμασμένα, ἤρχισε κατὰ

1) Βλ. πρὸς κάτω τὴ μάχην στ' Ἀλειτούργι, 4 Φλεβ. 1806.

2) Τώρα, μάλιστα, καταλαβαίνει κανεὶς τ' ἀνοικτὰ μπαϊράκια ὡς ἕνα φανέρωμα ἀπελπιστικῆς ἀπόφασις.

3) Ἀπὸ μιὰ μόνη πηγὴ ἀναφέρεται καὶ ἄλλος ἕνας Κλέφτης σύγχρονος: «Ὁ Ἀθανάσιος Λαγρὸς πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως κατεδιώκετο παρὰ τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας ὡς Κλέπτης. Ὅτε δὲ κατεστράφησαν οἱ Κλέπται τῆς Πελοποννήσου, κατέφυγεν εἰς τὸ Πετροβουῖν τῆς Λακωνίας παρὰ τοῖς Καπετανάκαιοις» (Φιλήμονα, ἱστορ. Ἑλλ. Ἔπ. Δ', σελ. 469).

4) Χωριὸν Α. ἀπὸ τὸ βουνὸν Βουρκάνο (Ἰθάκη), ἀνάμεσα Μακρυπλαῖ καὶ ῥέμα Μαυροζούμαινας.

5) Νὰ μαρτυροῦν τοὺς Κλέφτες ἀπὸ τὸ φόβον τῶν Τούρκων καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ.

πρῶτον ἀπὸ τοὺς γιατάκηδες... καὶ ἐπαλούκωσαν τοιοῦτους ὑπὲρ τοὺς 30.... καὶ οἱ κλέφται τότε... ἐδέησε νὰ χωρισθοῦν εἰς μπουλούκια μικρὰ ἀπὸ 3—4—5, ὅπως δυνηθοῦν νὰ κρυφθοῦν, διότι καὶ τὰ παράλια ἐπιάσθησαν..., ἀλλὰ τροφὴν πλέον δὲν εὐρισκον διὰ τὸν τρόπον τῶν παλουκωμένων, οἵτινες ἔμενον εἰς τὸ παλοῦκι διὰ πολλὰς ἡμέρας πρὸς φόβητρον ἁπάντων. Ἔπεσαν καὶ εἰς τοὺς Μύλους¹⁾, ἀλλὰ τοὺς συνελάμβανον καὶ ἐκεῖ, ὥστε δὲν ἔμεινεν οὐδὲ εἰς ἕξ αὐτῶν ὄλοι ἐφρονεύθησαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους γιατάκηδες, ὅπου ἄλλοτε τοὺς ἐτροφοδότουν καὶ ἐκρυπτον».

Στὸ ἴδιο χειρόγρφο ὁ Παπατσώνης γράφει: «Τότε ἐλυμαίνοντο οἱ Κλέφτες, οἱ τε Κολοκοτρωναῖοι Θεόδωρος καὶ Ἰωάννης ἀδελφοί, ὁ Γιώργας ἀπὸ τὸν Ἀετὸ τῆς Τριφυλίας, καὶ ἐλήστευον πάντοτε τοὺς δημοφύλους των χριστιανούς, καὶ εἶχαν ἄσυλον τὰ Πηγὰδια καὶ τὴν Μάνην²⁾. Γιὰ τὴ μάχην στὸ Ἀλειτούργι τὸ β' χειρόγρ. γράφει: «...Ἐφρονεόμενοι τότε οἱ Κλέφται ἕως 150 τὸν ἀριθμὸν εἰς τοῦ Μελιγαλά, ὅπου οἱ Τούρκοι οἱ Ἀνδρουσανοὶ ἐξεκίνησαν κατ' αὐτῶν μετὰ ὄλους τοὺς ραγιαδες, ὅσοι εἶχαν ἄρματα, ἕως 1500 τὸν ἀριθμὸν, τοὺς ὁποίους ἔκλεισαν εἰς τὸ παλαιὸν φρούριον, κείμενον εἰς τὸ χωρίον Ἀλειτούργι³⁾, καὶ πολεμήσαντες ἠρωϊκῶς, ἔτρεψαν τὴν στρατιὰν ταύτην εἰς φυγὴν ῥίψαντές τους εἰς τὸν ποταμὸν τῆς Μαυροζούμαινας κλπ.». Καὶ στὸ β' χειρόγρ. ἡ μάχην τοῦ Ἀλειτούργι παρασταίνεται, πρῶτιστα, ἀπὸ τὸν Παπατσώνη ὡς ἀφορμὴ πὸν προκάλεσε τὸν κατατροπὸν. Γιὰ τὸν ἀποστελμένο πὸν σκοτώσαν τὸ β' χειρόγρ. γράφει: «Καὶ τότε πάλιν οἱ προεστοὶ ἔστειλαν ἄνθρωπον οἰκεῖον τῶν Κλεφτῶν εὐρισκομένων εἰς τοὺς Λάκκους (σ. Λάκκοι, ὑποθέτω, εἶναι ἡ περιφέρεια μετὰ τῆς στέγνης)... εἰδοποιουμένων τὴν ἀπόφασιν κατ' αὐτῶν, συμβουλευόντες τους νὰ περάσουν εἰς τὴν Ζάκυνθον, πρὶν γένῃ τὸ κατ' αὐτῶν κίνημα... ἀλλ' αὐτοὶ εἰς ἀπάντησιν ἐφόνευσαν τὸν ἀπεσταλμένον αὐτόν, καίτοι συγγενῆ των. Κατόπιν τούτων ὄλων ἀπεφασίσθη ἡ καταδίωξις...».

1) Ἐννοεῖ, ἴσως, τοὺς Μύλους τῆς Καλαμάτας (π. κάτω σελ. 172).

2) Πηγὰδια εἶναι καὶ χωριὸν ἐπὶ τὴν Α. πλευρὰ τοῦ Ταβγέτου, 4 ὥρες μακρὰ ἀπὸ τὸ Μυστρά, τὸ χωριὸν πὸν γεννήθηκε ὁ Ζαχαριάς.

3) Ποιὸ τάχα εἶναι αὐτὸ τὸ κάστρο; Στὸ χάρτη τοῦ ὁ Leake σημειώνει θέση Παλαιόκαστρο (Θουρία) ΒΑ. ἀπὸ τὴν Κιουτσούκ-Μάνην, ἀλλὰ ἔρχεται πολὺ κάτω. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἴδιου πὸν θὰ τὴ δῆτε ἄλλο εἶναι αὐτὸ πὸν ἔννοεῖ. Γράφει λοιπὸν ὁ Leake, 5 Μαρτ. 1805 (Α', σ. 80): «Ἀνάμεσα στὸ ντερβένι (τοῦ Μακρυπλαγιοῦ) καὶ τὴν κορφὴν τοῦ βουνοῦ, πρὸς τὸν ὄρειον τῆς κορφῆς, μοῦ εἶπαν πὸς εἶναι παλιὸν ἐρεῖπιον, μέσα ἐπὶ τὴν ἐρημιὰν τοῦ λόγκου, καὶ ἔχει γύρω του τὰ χωριά Βελανιδιά καὶ Κερατιές. Τὸ λέγε τῆς Θουρίας τὸ Κάστρο (σ. ἡ φράση Ἑλληνικὰ στὸ κείμενον). Ὅ,τι καὶ ἂν ἔδωσα στὸ χωριὰτὴν τοῦ ντερβενιοῦ, δὲν τὸν κατάφερα νὰ μοῦ δείξῃ τὸ δρόμον γιὰ τὸ παλιόκαστρο. Ἐπιμένει πὸς ἐκεῖ εἶναι τὸ κεντρικὸν λιμέρι τῶν ληστῶν, καὶ πὸς λίγον καιρὸν πρῶτιστα εἶχαν σκοτώσει δυὸ ταξιδιωτὰς, πέρα στὰ βουνὰ τοῦ Λονταριοῦ».

ΣΤ'

Περίστατικά του κατατρομευμένου.—Τι γράφουν οι ξένοι περιηγητές.—*Ανέκδοτες Έλληνικές πηγές.*—*Στοματικές παραδόσεις.*—*Τέλος της καταστροφής.*
—*Οι Κάποιοι άμείστοχοι στον Άγωνα.*—*Πρόρχοντες και Κλέφτες.*—*Η Κλεφτουριά της Ροδμής.*

Προχωρώ τώρα στις λεπτομέρειες του κατατρομευμένου κ' έχω την καλή τύχη να προσφέρω κάποια περιστατικά παρμένα από τρεις αυτόπτες μάρτυρες, τους Άγγλους περιηγητές Dodwell, που ταξίδεψε Φλεβάρη, Leake, που ταξίδεψε Μάρτη του 1806 και Gell, που προσθέτει κι' αυτός αρκετά από τα θυμήματά του. Όμως, αν αποφάσιζα να συγκρίνω όλες της μαρτυρίες αυτές των ξένων με της γνωστές ως τώρα Έλληνικές πηγές, ο λόγος θα μ' έφερνε πολύ μακριά, πειδ πέρα απ' αυτό του βιβλίου το σκοπό. Θα μεταφράσω λοιπόν τα σκετικά κομμάτια από τους Άγγλους, μα θ' αφήσω σ' άλλους να κάμουνε τη σύγκριση, πρώτα και κυριότερα με του γέρου Κολοκοτρώνη την περιγραφή (αυτοβιογρ. σελ. 16—26), που είναι ή πειδ περιστατική, και θ' άξιζε να συμπληρωθί με την παραβολή που είπα. Η περιγραφή του Μ. Οικονόμου (σελ. 50) έρχεται δεύτερη στη σειρά, μα πολύ κατώτερη από την πρώτη του Γέρου. Του Φαλές τα γραμμένα (φυλλάδιο «περί στρατ. ανατροφής» με ιστορικές σημειώσεις, κι' άλλες διατριβές του ιστορικορωμαντικές, με φανταστικούς διαλόγους και με ψεύτικα τραγούδια, στη σατυρ. έφημ. «Ραμπαγιάς» από Σεφρ.—*Οχτ.* του 1882 και πειδ κάτου, πρώτη απ' αυτές για το Γιάννη το «Ζορμπά», δεύτερη με τον τίτλο «Άμαρτίες Κολοκοτρωναίικες» και τους υπότιτλους «*Αρματολοί Κολοκοτρωναίοι—Η κατά το 1806 καταστροφή των Αρματολών—Λεπτομέρειαι, με χαρακτηρισμούς διαφόρων Κολοκοτρωναίων*»), του Φαλές λοιπόν τα γραμμένα πρέπει να ριχτούν έξω από της αρχόντισσας ιστορίας την αήλη, σκύβαλα για τα θρυθισκαλισματα των λογοκόπων.

Έρχομαι άμέσως στον πρώτον Άγγλο περιηγητή το Dodwell (Β' σελ. 351): «*Αναπαυτήκαμε στην Αρκαδιά (σ. Κυπαρισσία) δυο μέρες, και στις 2 Φλεβ. 1806 προχωρήσαμε με σκοπό να επισκεφτούμε τη Μεσσηνία, και χωριστά το βουνό Ίθώμη. Ο βόιβοντας μās είπε πώς ο τόπος αυτός, που είχαμε επιθυμιά να τον ξετάσουμε, ήτανε ληστές γεμάτος (banditti) και δε μπορούσε να μās αφήσει χωρίς συνοδεία. Μās παρακάλεσε να μείνουμε μερικές μέρες ακόμα ως που να γυρίσουν οι στρατιώτες του, αλλά δεν τον άκούσαμε, και ξεκινήσαμε χωρίς το θέλημά του.... Που να φανταστούμε πώς θα πέφταμε με το κεφάλι ανάμεσα στους κλέφτες... (σ. ακολουθεί σύντομη σύγκριση της ληστείας του Μοριά με της μικροκλεψίε της Αγγλίας). Σ' αυτό το είδος της ληστείας της μεγαλωμένης δλάκερα χωριά γυμνώνονται, κοπάδια από πρόβατα ή γελάδια άρπάζονται από της πλούσιες βοσκές της Μεσσηνίας.*

4 Φλεβ. 1806.—«*Τα περιγυρα της Ίθώμης τα μαστίζει ή κλεφτουριά,*

και είναι ονομαστή για αυτό ο νοικοκύρης του σπιτιού, όπου καταλύσαμε, δυνατά μās παρακάλεσε να μην τραβήξουμε πειδ πέρα, παρὰ με τη συνοδεία μερικων κατοίκων της Κλεισουράς... Δεχτήκαμε να μās συνοδέψουν κάποιοι γεροι και καλά άρματαμένοι Κλεισουριώτες, που άρμιστήκανε να μās φυλάξουνε με την ίδια τους ζωή. Μ' αυτή τη συντροφιά κινήσαμε περάσαμε άπδναν Τούρκου τάφο, που σκοτώθηκε από τους κλέφτες ένα χρόνο πρώτύτερα... Το καλό είναι που το κύριο σώμα των κλεφτών εκείνη τη στιγμή ήταν πολιορκημένο, καθώς το μάθαμε ύστερα, σ' ένα χωριό κατά το ριζοβούνι της Ίθώμης, όμως και το δικό μας σώμα είχε αρκετή δύναμη ν' αντισταθί στους άλλους που μένανε μέσα στο κάστρο. Καθώς προχωρούσαμε, ένα συγκατητό ντουφεκίδι άκουγότανε μπροστά μας, κι' άνεβήκαμε σ' ένα ψήλωμα να ιδούμε από που έρχόταν... Ως 150 γιάρδες μακριά, κατακαμπής, άγναντέψαμε μιὰ κανονική μάχη στο χωριό Άλειτούρι. Οι κλέφτες ως 140 είχαν πιάσει το χωριό, και καθαρά τους βλέπαμε να ρίχνουν από τα παράθυρα στους άλλους που είχαν τριγυρίσει αυτό το πόστο, και ήταν ως 100 Έλληνες κ' 60 Τούρκοι, καλά άρματαμένοι, και περιμένανε γοργά βοήθεια άκόμα... Ένας παπās με 30 άρματαμένους, όπως κι' ο ίδιος, μās σμίξαν και τραβούσανε για το χωριό τους είπαμε ό,τι είχαμε δει, κι' αυτό τους έκαμε να ταχύνουν το ποδάρι κατά τον τόπο της σκηνης...» (τ. Β', σ. 354).

5 Φλεβ. 1806.—«*Τ' άλλο πρωτ ένας Έλληνας μās έφερε είδηση για το τέλος της μάχης, πώς δεν ήταν τόσο ματωμένο όσο μπορούσε κανείς να περιμένη... Λίγοι είχανε σκοτωθί από το ένα κι' άλλο μέρος. Τη νύχτα οι κλέφτες άνοιξανε δρόμο και τραβηχτήκανε στο κάστρο και στο λόγγο της Ίθώμης. Είχαν καπετάνο έναν Έλληνα, που ήταν ο τρώμος του Μοριά, γνωστός με τ' όνομα Καπετάν Γιώργος, που δε λυπώταν ούτε Τούρκους, ούτε Έλληνες, ούτε Φράγκους. Λίγα χρόνια άργότερα ο κ. W. Gell, σ' ένα άλλο ταξίδι του στην Ελλάδα, είχε την ευκαιρία να γνωρίση και να μιλήση μ' αυτόν τον καπετάνο, που μās είχε προξενήσει τόσο άνησυχία (σ. το Γιώργα). Ο καπετάνος αυτός με τη συντροφιά του είχε καταφύγει στη Ζάκυνθο και μπήκε στην Άγγλική ύπηρεσία. Από γράμμα που μου έστειλε τότε ο κ. Gell ένα κομμάτι άποβλέπει αυτόν τον καπετάνο: «*Λέγεται Γιώργος Κολοκοτρώνης*» βρέθηκε σ' Άλειτούρι όταν περνούσαμε από κεί (σ. 1806) και θυμώταν καθαρά πώς μās είχε δει έλεγε πώς, αν δεν ήτανε καταπιασμένος σ' άλλη δουλειά, χωρίς άλλο θα μās σκλάβωνε, όμως σά «*Μιλόρδοι*» που ήμαστε δε θα μās έκανε κακό. Έδειχνε πολλή χαρά που γνωρίζαμε τόσο καλά τα βουνά, τα λαγκάδια και λιμέρια τους, κ' είπε στους συντρόφους του:—*Αυτός ο Μιλόρδος ξέρει τα κατατόπια σά να ήτανε κι' ο ίδιος κλέφτης*» ξέφυγε μέσ' από τα χέρια μας» (Α', 356).*

«*Ο,τι έπαθε ο Leake (πειδ πάνου σ. 147); κι' ο Dodwell έδω κι' ο Gell το παθαίνουνε. Παίρνουνε το Γιώργα για Κολοκοτρώνη. Ο Dodwell άφου (πειδ πάνου) αναφέρνει μοναχά το όνομα Γιώργος, «Καπετάν Γιώργος», κατόπι δέχεται την εξήγηση του Gell, πώς ο Γιώργος αυτός ήτανε Κολοκοτρώνης. Είναι δυσάρεστο πώς ο Dodwell, άπάνου στη μάχη της 4 Φλεβ. 1806,*

ἀκούοντας μοναχὸ τὸ ὄνομα Καπετὰν Γιώργος, δὲν ἦτανε περίεργος νὰ ρωτήσῃ τὸ ἐπίθετό του. Οἱ χωριάτες τότε θὰ τὸν πληροφοροῦσανε καλύτερα, γιατί ξέβρανε βέβαια καὶ τὸν περίφημο Γιώργα ἀπὸ τὸν Ἄετὸ καὶ τοὺς Κολοκοτρωνάους, ἀν ὄχι ὄλους ἀλλὰ τὸ Γιάννη καὶ τὸ Θεωδωράκη. Ἄς ξετάσω λοιπὸν πάλι τὸ περίεργο αὐτὸ ζήτημα. Ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἄετὸ τῆς Ἀρκαδιᾶς ἔτσι μοναχὰ ἦτανε γνωστός, μὲ τὸ μικρὸ του τ' ὄνομα. Γιώργα τὸν ὀνομάζει κι' ὁ Ρ. Παλαμίδης (περὶ πάνου, στὸ χρονολ. σημειώμα του), Γιώργα κι' ὁ Παπατσώνης (περὶ πάνου). Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν αὐτοβιογρ. σ. 21), περιγράφοντας τὸ χαλασμὸ γράφει: «Ἐκράτησα μαζί μου καὶ «ἕναν» Καπετὰν-Γιώργο, ὅπου δὲν εἶχε ποῦ νὰ ὑπάγῃ...». Ὁ Γιώργος, περίφημος Κλέφτης τοῦ Μοριά, δὲν εἶχε ποῦ νὰ πάῃ, κι' ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. τοῦκαμε τὴ χάρη νὰ τὸν πάρῃ στὴν ἀκολουθία του. . . Ὁμως ὁ Γιώργος δὲ φαίνεται νὰ τὸν ἀκολουθῆσε πολὺ, ἀφοῦ βρισκεται κλεισμένος μαζί μὲ τοὺς ἄλλους, τοὺς λιγώτερους, καὶ μὲ τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη, ἀδερφὸ τοῦ Θεοδ., καὶ σκοτώνεται μαζί μ' αὐτοὺς στὸ μοναστηριακὸ ληνὸ. Κάνω λόγο περὶ κάτου γιὰ τὸ θάνατό του. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. στὴν περιστατικὴ περιγραφή τῆς καταστροφῆς τῶν Κλεφτῶν, πουθενὰ δὲν ἀναφέρει Γιώργο Κολοκοτρώνη¹⁾.

Εἶναι ν' ἀπορῆ κανεὶς πὼς ὁ Ἄγγλος Gell γνῶρισε στὴ Ζάκυθο ἕνα Γιώργο Κολοκοτρώνη, ποῦ ὑπηρετοῦσε στὰ ἐκεῖ ἀταχτα στρατ. σώματα, κάτου ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, ἐνῶ στὴ Ζάκυθο εἶχε καταφύγει ὁ μόνος ποῦ γλύτωσε ἀπὸ τὸν κατατρογμὸ τοῦ 1806, ὁ Θεωδωράκης ὁ Γιάννης, ἀδερφός του, εἶχε σκοτωθῆ στὰ 1806. Ὑπηρετοῦσε ὁμοῦ κι' ἄλλος Γιάννης Κολοκοτρώνης στὰ Ἐφτάνησα, ἀπ' ἄλλον κλάδο καὶ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ φτάσιμο τοῦ Θεωδωράκη ἐκεῖ. Ὁ Γιώργος Κολοκοτρώνης τοῦ Φαλῆς κι' ὁ Γιωργακλῆς Κολοκοτρώνης τοῦ ἴδιου ἦτανε σκοτωμένοι κι' αὐτοὶ ἀπὸ τὰ 1806—ἀν ζήσανε ποτὲ—καὶ λοιπὸν δὲ βρεθῆκαν οὔτε στὰ Ἐφτάνησα, οὔτε καὶ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἄλλη ἐξήγησις τῆς ἀπορίας δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτῆ: Ὁ Θεωδωράκης πῆρε ἀπάνου του τὴν πονηρὴ ψευτιά, μιλῶντας μὲ τὸν Gell, καὶ λέγοντας πὼς αὐτὸς ἦταν ὁ Γιώργος ὁ καλόπιστος πάλι Ἄγγλος δὲ φρόντισε νὰ ρωτήσῃ καὶ νὰ μάθῃ. Αὐτὸ τὸ ὑποθέτω κι' ἀπὸ τὰ ἔξυπνα χωρατὰ ποῦ ἔκαμε ὁ συνομιλητής μὲ τὸν ἀπλὸν Ἄγγλο.

Πρὶν συνεχίσω τὸ ἡμερολόγιό τοῦ Dodwell, ἔδω εἶν' ὁ τόπος νὰ βάλω ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ Gell, ποῦ τῶκαμε στὰ 1821 (Λόντρα, 1823, σ. 312) μιὰ παλιὰν ἀνάμνησίν του ἀπὸ τὸ προηγούμενο ταξίδι τοῦ 1806: «... Προχωροῦσαμε κατὰ τὸ Λοντάρι . . . ξεχωρίζαμε καθαρὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου καὶ τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης . . . ἕνα γραφικὸ κάστρο μὲ πύργους ἀπάνου σ' ἕνα λόφο, στὸ πλάϊ τῆς πεδιάδας, βενετσάνικης κατασκευῆς, καθὼς φαίνεται, σὲ τόσο καλὴ κατάσταση, ποῦ συμμορίες λησταδῆδες συχνὰ τὸ πιάναν καταφύγιό τους κατὰ τὸ ἴδιο μέρος, ἀλλὰ χαμηλὰ στὸν κάμπο, εἶδαμε ἕνα ἔοικτο σπιτί κάποιου Τούρκου, σὲ μιὰ θέσῃ Ἀλειτοῦρι τ' ὄνομά της. Κάποτε, ἄλλη φορὰ (σ. 1806) πέρασα ἀπ' αὐτὸ τὸ χωριό, ὅταν ὁ περίφημος σή-

1) Γιώργος ἦταν ὁ θεῖός του κ' εἶχε σκοτωθῆ μαζί μὲ τὸν πατέρα του τὸν Κωσταντή.

μερα ἐλευτερωτῆς καὶ πατριώτης, τότε πολὺ γνωστός ληστοκαπετάνος, ὁ Κολοκοτρώνης, εἶχε μπῆ στὸν πύργο τοῦ Ἀλειτοῦρι μὲ τὸ σῶμα του, καὶ πολιορκήθηκε ἀπ' ὅλη τὴν ἐπαρχία, μὰ ξέφυγε ἐκείνη τὴ φορὰ μὲς ἀπὸ ἕνα πηγάδι...¹⁾. Ἀπάνου σ' ἕνα λόφο, ἔρριξα στὸ βουνὸ Τετράζι, εἶναι τὸ χωριὸ Κωσταντῖνοι²⁾. Ἐκεῖ νομίσαμε καλὸ νὰ περάσουμε τὴ νύχτα, ἐνῶ ὁ Κολοκοτρώνης ἦτανε στὰ περίγυρα. Ἡῦραμε τοὺς κατοίκους ἀναστατωμένους ὅλη τὴ νύχτα προσπαθοῦσανε νὰ τρομάξουν τὸν ἐχτρὸ μὲ συγκρατητὸ τουφεκίδι. Εἶναι ἕνα πρᾶμα ἀληθινὸ, πὼς οἱ Ἕλληνες ποτὲ δὲν εἶχανε ξαρματωθῆ, εἰδεμῆ, μὲ τὸν Κολοκοτρώνη πάντα νὰ τοὺς ξεγυμνῶνῃ κ' ἕστερα νὰ φεύγῃ, δὲ θὰ μπορούσανε ν' ἀντισταθοῦν.

Συνεχίζω τὸ ἡμερολόγιό τοῦ Dodwell.

8 Φλεβ. 1806.— «Ἀριστερά, καθὼς πλησιάζαμε σ' ἕνα μεγάλο χωριό, τὸ Ἴσσαρι, ἀκούσαμε συγκρατητὸ ντουφεκίδι, καὶ καθὼς μάθαμε, ἦταν ἀπὸ κάτι κλέφτες ποῦ χτυποῦσαν ἕνα σῶμα Τούρκικο».

«Στῆς 10 (σ. Φλεβ. 1806), μόλις ἀφήσαμε τὸ χωριὸ Σινάνο εἶδαμε τῆς γυναίκες καὶ τὰ παιδιὰ νὰ μπαίνουνε μὲ βιά στὰ σπίτια τους σπρώχνοντας τὰ ζωντανὰ τους μέσα καὶ νὰ κλείνουνε τῆς πόρτες ἢ κραυγὴ «κλέφτες» ἀντιλαλοῦσε ἀπ' ὅλες τῆς μεριές. Εἶχαμε ὁμοῦ τόσο συνειθίσει, ποῦ δὲν ἀνησυχίσαμε πολὺ, καὶ προχωρήσαμε ἀποφασισμένοι νὰ μὴ βγοῦμε ἀπὸ τὸ δρόμο μας. Οἱ χωριάτες τοῦ Σινάνου, βλέποντας πὼς εἶχαμε σκοπὸ χωρὶς ἄλλο νὰ περάσουμε μέσα ἀπὸ τὸ λόγγο, ὅπου ἦταν ἡ ἰδέα πὼς οἱ κλέφτες βρισκόντανε κρυμμένοι, ἤρθανε μαζί μας ὡς 20, μὲ τὸν ἀγᾶ τους κεφαλή. Πέρασαμε τὸ ρέμα καὶ χωθήκαμε σ' ἕνα πυκνὸ ρουμάνι ἀπὸ βελανιδιές σὲ λίγα λεφτὰ βρεθῆκαμε μπροστὰ σ' ἕνα μικρὸ μπουλοῦκι ἀπὸ κλέφτες ὁ ἀκόλουθός μου Ἴμπραϊμης, Τούρκος Σινανιώτης, ῥίχτηκε ἀμέσως σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς κακούργους, καὶ μὲ κάποιον κίντυνο τὸν ξαρμάτωσε καὶ τὸν ἔδεσε. Οἱ ἄλλοι, λιγώτεροι ἀπὸ μᾶς, χωθήκανε μέσα στὸ λόγγο χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀντίσταση. Ὁμοῦ, ἐνῶ πηγαίναμε γοργὰ μὰ ἀπρόσεχτα καταπόδι τους, καὶ μπήκαμε μέσα σ' ἕναν ἀπέραστο λαβύρινθο ἀπὸ βαλτωμένα χαμόδεντρα, βρεθῆκαμε κυκλωμένοι ἀπὸ ἕνα μεγάλο σῶμα κλεφτῶν, ποῦ μᾶς φωνάζανε μὲ δύναμη νὰ πέσουμε κάτου στὴ στιγμῆ. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας τοὺς ρίξανε, κ' ἐκεῖνοι ἀμέσως μᾶς ἀποκριθῆκανε μὲ πιστόλια καὶ ντουφεκία, καὶ δυὸ δικοὶ μας πέσανε βαριὰ χτυπημένοι. Ἀρχισε ἀμέσως γενικὴ σφαγὴ, καὶ νὰ σωθοῦμε πειὰ φανερὰ ἦταν ἀδύνατο, κι' ἀνώφελη ἡ ἀντίσταση περιμέναμε τὸ θάνατό μας... Ἐκείνη τὴ

1) Περίεργο εἶναι ποῦ ὁ Gell, καὶ στὰ 1821, δὲ ρώτησε νὰ μάθῃ τ' ὄνομα τοῦ Θεοδ., κι' ἀκόμα τὸν ἐνομιάζει «Γιώργο» Κολοκοτρώνη, δηλ. ταυτίζει τὸ Γιώργα μὲ τὸ Θεοδ. Κολοκοτρώνη.

2) Οἱ Κωσταντῖνοι εἶναι πολὺ νοτιώτεροι ἀπὸ τὸ βουνὸ Τετράζι. Αὐτὴν τὴν περιπτώσιν θυμίζει κι' ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν αὐτοβιογραφία του σελ. 21): «Τὴν νύκτα ἐτραβήξαμε κατὰ τὸν κάμπον τοῦ Λεονταριῶ, ἀκούσαμε πολλὰς μπαταριὰς καὶ ἔπεφταν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, καὶ δὲν ἤξεύραμε τί ἦτον. Ἡ μπαταριά ἦτον σημεῖον ὅτι ἐδῶθεν ὑπάγουν οἱ κλέφται. Τὴν νύκτα ἐπήγαμεν εἰς τὸ Ἀγεμοδοῦρι διὰ ψωμί, εὐρήκαμε μόνον τὲς γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες ἦτανε εἰς τὰ διάσελα, καὶ ἐφύλαγαν μὲ τοὺς Τούρκους...».

στιγμή, μεγάλες ακουστήκανε φωνές και κρότοι απ' αλογα που τρέχανε και μās πλησιάζαν' ως 300 Τούρκοι καθάλαραϊοι, με τὸ βόϊβοντά της Καρύταινας ἀρχηγό, που κυνηγοῦσε τοὺς κλέφτες, μās ῥίχτηκε ἴσα ἀπάνου, νομίζοντας πὼς ἐμεῖς ἤμαστὲ οἱ κλέφτες, και τ' αλογά τους κλώτσοπατήσανε λίγους ἀπὸ τοὺς δικούς μας. Δὲν ἀργῆσαν ὁμως νὰ καταλάβουνε τὸ λάθος τοὺς, και τότε πέσαν καταπάνου στοὺς ληστές... Σὲ λίγες στιγμὲς ἀνταμωθήκαμε πάλι με τοὺς κλέφτες' ὁμως ἂν και σκημάτιζαν ἕνα σῶμα ἀπὸ 140, τὸ κύριο σῶμα τοὺς, δὲν περιμέναν αὐτὴ τὴν προσβολή και σκορπήσαν, ἀλλὰ χρωστοῦσαν τὴ σωτηρία τους στὴν πυκνότητα τοῦ λόγκου και τὴν κακοτοπιὰ τοῦ βουνοῦ. Ἐφτὰ μοναχὰ ἀπὸ τοὺς δικούς μας πληγωθήκαν' ἀπὸ τοὺς κλέφτες ἕνας σκοτωμένος, καμπόσοι πληγωμένοι και 5 σκλαβωμένοι σταλθήκανε στὴν Τριπολιτσά, και τοὺς κόψαν τὰ κεφάλια. Ὅλοι τους ἤτανε κακοντυμένοι, ἀκάθαρτοι φοριχτά, κ' εἶχανε μαζί τους πολὺ λίγα χρήματα και λίγα πολεμοφόδια. Ἦταν ἀπὸ τὸ μεγάλο σῶμα τοῦ Καπετάν Γιώργου Κολοκοτρώνη, που τὸν εἶδαμε τελευταῖα νὰ πολεμῆ στα ριζοβούνια τῆς Ἰθώμης¹⁾. Ὁ κλέφτης που πιάστηκε ζωντανὸς εἶχε μοναχὰ ἕνα φουσέκι και 20 παράδες. Δυὸ ὄρες βίασταξε αὐτὸ τὸ κυνηγητό, και ὕστερα σταθήκαμε κοντὰ στα ρεῖλια τῆς ἀρχαίας Μεγαλόπολης. Τὸ βραβεῖο τῆς παληκαριᾶς, καθὼς ἀποφάσισε ὁ βόϊβοντας, δόθηκε στὸν Ἰμπραὶμ, που ἔπιασε ζωντανὸ τὸν κλέφτη' αὐτὸς πῆρε τὸ σπαθί, τὸ σελάχι, τὸ δαχτυλίδι και τὸ κεμέρι του, κ' ὁ Ἕλληνας που βοήθησε στὸ πιάσιμο τοῦ κλέφτη πῆρε τὸ ντουφέκι. Ὅλοι ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν κλεφτῶν ἀπορούσανε πολὺ νὰ με ἴδουνε με τὰ φράγκικα ροῦχα και τὸ καπέλλο μου ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ συμπλοκή» (B', σελ. 370—3).

22 Φλεβ. 1806.—«Περνούσαμε τὰ δάση τοῦ Λυκαίου (σ. Δυοφόρτι) και κάποια λαγκάδια πιασμένα ἀπὸ τὴν ἐξουσία ὡς τῆς τελευταῖες ἡμέρες, που οἱ τρομεροὶ ληστές τὰ εἶχαν κάμει καταφύγιο τους, και τώρα τελευταῖα εἶχαν ἀφήσει αὐτοὺς τοὺς κρυψῶνες τους κυνηγημένοι ἀπὸ τὸ βόϊβοντα τῆς Καρύταινας...» (σ. ὁ περιηγητὴς πειὸ κάτου λέει πὼς ἀπάντησε στὸ δρόμο του ἕνα κεφάλι κομμένο, ὡς δύο μέρες πρωτότερα' τὸ κεφάλι αὐτὸ θὰ ἤτανε κάποιου κλέφτη που σκοτώθηκε, και οἱ ἄλλοι κλέφτες τὸ εἶχανε μαζί τους για νὰ μὴν τὸ πάρουν οἱ Τούρκοι και τὸ παρουσιάσουνε στὸ βόϊβοντα, B', σελ. 390²⁾).

1) Κ' ἐδῶ πάλι δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος για Κολοκοτρώνη, ὅπως και πειὸ πάνου. Μοναχὰ ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἄετὸ ἦταν τόσο ἄγριος κ' ὁμιός. Ὑποθέστε πὼς κ' ἐδῶ και πειὸ πάνου κατὰ λάθος λέγεται Γιώργος ὁ Θεοδ. Κολοκοτρώνης' αὐτὸς ἂν ἦταν ὁ ἀρχηγός, ἀμέσως θὰ ξεχώριζε τοὺς Ἄγγλους περιηγητές, και θὰ φυλαγότανε πολὺ νὰ τοὺς χτυπήσῃ, ἢ θ' ἀποτραβιότανε μέσα στὸ λόγκο. Κοντὰ στὴν ξυπνάδα του, κ' ὁ χαραχτήρας του ἦταν ἡμερος πολὺ, καθὼς τὸδειξε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του. Ἐπειτα οἱ χωριάτες τοῦ Σινάνου δὲ μποροῦσαν παρὰ θὰ φωνάζαν τ' ὄνομα τοῦ Θεοδωράκη ἢ τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη. Οἱ δυὸ Ἄγγλοι ὁμως (σ. Dodwell και Gell ταξιδεύανε μαζί) «Γιώργο» ἀκοῦγαν ἀπὸ τοὺς χωριάτες τ' ὄνομα τοῦ καπετάνου και φανταζόντανε τὸ ἐπίθετό του Κολοκοτρώνη, σὰν πειὸ γνώριμο, κ' ἂν εἶχαν και κανένα δισταγμό, βεβαιωθήκαν ὕστερότερα, πρὶν τυπώσουν τὰ βιβλία τους, ἀπὸ τὴ συνομιλία τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη με τὸν Gell, που τὴν εἶδατε πειὸ πάνου.

2) Κι' ὁμως τὸ πετάξανε στὴ βιά τους.

27 Φλεβ. 1806.—«Τὸν καιρὸ που μεῖναμε στὸ Μυστρά, ἕνα σῶμα Τούρκοι στρατιῶτες σταλθήκανε νὰ πιάσουν ἕνα χωριὸ Πηγάδια, 4 ὄρες μακριὰ, κατὰ τὸ Δ. πλευρὸ τοῦ Ταύγετου' τὸ χωριὸ αὐτὸ τὸ κρατοῦσε ἕνα δυνατὸ σῶμα ἀπὸ κλέφτες' ἐπειδὴ ἔξακολούθησα τὸ δρόμο μου, δὲ μπορῶ νὰ πῶ τὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας» (B', σελ. 414).

Ἀκολουθοῦν οἱ μαρτυρίες τοῦ Leake.

4 Μαρτ. 1806.—«120 κεφάλια κλεφτῶν σταλθήκαν ἀπὸ τὸν Πασσᾶ στὴν Πόλη¹⁾. Οἱ κλέφτες σκορπήσαν, και πιαστήκανε ζωντανοὶ, σκορπηστά. Ὁ Πασσᾶς ἐλπίζει μ' αὐτὸ του τὸ κατόρθωμα νὰ μείνῃ στ' ἀξίωμα του ἄλλον ἕνα χρόνο. Ἐνας μπουλούκμπασης, με δυνατὸ σῶμα Ἀρβανίτες, που ἤτανε στελεμένος ἐναντία στοὺς κλέφτες, λιποτάχτηκε και κατάρυγε στὴ Μπαρντούνια, ὅπου τὸν καλοδέχτηκε ὁ Ἀμούσαγας. Ὁ Πασσᾶς ἔχει στείλει τώρα ἕνα σῶμα ἀπὸ 100 νὰ τὸν πιάσῃ' οἱ 100 αὐτοὶ ἐνωθήκανε μ' ἄλλους 400 στὸ Μυστρά²⁾. Στὴν Τριπολιτσά μένουνε 500 στρατιῶτες μοναχὰ... Δὲν πιστεύω νὰ βρισκῶνται ἀπάνου στὸ Μοριᾶ περισσότεροι ἀπὸ 2 χιλ. στρατιῶτες στὴν ἐξουσία τοῦ Πασσᾶ, ἂν δὲ λογαριάσουμε τοὺς Λαλιῶτες, Μπαρντουνιῶτες κ' ὅσους ἄλλους βρισκῶνται στὴ Μάνη. Δὲν εἶναι πολὺς καιρὸς που ὁ Πασσᾶς εἶχε καλέσει ὅλους τοὺς Τούρκους βοϊβοντάδες και τοὺς Ἕλληνες κοτζαμπασήδες τοῦ Μοριᾶ νὰ τοὺς συμβουλευτῆ με τὴ τρόπο νὰ κατατρέξῃ τοὺς κλέφτες³⁾. Ὁ βόϊβοντας τῆς Γαστούνης... ἀμέλησε για λίγον καιρὸ νὰ ὑπακούσῃ, ὕστερα ὁμως ἀπὸ ἀπανωτὲς διαταγές, πῆγε, κ' ἄμα ὁ πασσᾶς τὸν κατηγορήσε για τὴν ἀμέλεια του, ἀπάντησε χωρὶς νὰ δεῖξῃ καμμιά ταπεινώση. Ἀμέσως ὁ πασσᾶς ἄρπαξε ἕνα μικρὸ μεταλλينو ραβδί (συνειθισμένο ὄπλο που τὸ κρατοῦν οἱ Τούρκοι για ἐπίδειξη⁴⁾), ἔρριξε τὸ βόϊβοντα στὸ πάτωμα και τὸν ἔδειρε ἀλύπητα με τὸ ματσούκι, και ὕστερα τὸν πέταξε ὄξω ἀπὸ τὴν κάμαρη χωρὶς καβοῦκι και μέστια, τὸν κράτησε πολλὲς μέρες φυλακή, και τέλος τὸν ὑποχρέωσε νὰ πληρώσῃ πρόστιμο» (B', σ. 282—3).

1) Ὁ περιηγητὴς αὐτὸ θὰ τῷμαθε ἀπὸ τοὺς χωριάτες. Ὅμως δὲ μοῦ φαίνεται τὸ πρᾶμα πολὺ πιστευτὸ.

2) Χρονολ. σημείωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη: «1806, 26 Αὐγ. ἐβγῆκεν ὁ Κεχαγιάμπης δια νὰ βαρέσῃ τὸν Μουσαῖο Μπαρδούνια». Ἡ ἐκστρατεία που ἀναφέρει ὁ Leake ἦταν ἡ πρώτη, μὰ ἀκολούθησε και δεύτερη τὸν Αὐγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου κατὰ τοῦ Μουσαῖο Μπαρντούνια. Ὅσοι ληστές Μπαρντουνιῶτες Τούρκοι, φοβόντανε πὼς θὰ ἐρχόταν κ' ἡ δική τους ἢ σειρά, κ' ἤρθε.

3) Δὲν εἶναι λόγος ἐδῶ για δεύτερη καταδρομή, ἀλλὰ για τὴν πρώτη. Ὁ συγγραφέας γυρίζει πίσω για νὰ διηγηθῇ τ' ἀνέκδοτο.

4) Τὸ καίμενο ἔχει hatchet=τσικοῦρι' λείπει ἢ κυριολεξία ἀπὸ τὸν Ἄγγλο. Θέλει νὰ πῆ τὸ περιφρημο «τοπούζ», εἶδος κοντὸ κεφαλοσπάστη. Καί μικρὰ πολύτιμα τσεκούρια συνειθίζαν οἱ Τούρκοι νάχουν πρόχειρα, μὰ κ' οἱ Ἕλληνες καπεταναῖοι ἀκολουθοῦσαν τὸ παραδειγμά τους. Ὁ Κυραϊσκάκης εἶχε μαζί με τ' ἄρματα του δυὸ πολὺ ὄρατα τσεκουράκια, λάφυρο ἢ χάρισμα ἀπὸ Τούρκο ἐπίσημο. Τοῦ Θεοδ. πάλι Κολοκοτρώνη σῶθηκε τὸ μεταλλينو τοπούζι. Καί τὰ δυὸ βρισκῶνται στὸ Μουσείο τῆς Ἰστορ. καί Ἐθνολ. Ἑταιρείας. Μέστια, εἶναι εἶδος μαλακὰ παπούτσια, που τὰ φοροῦσαν οἱ Τούρκοι μέσ' ἀπὸ τ' ἄλλα. Ὁ Ἄγγλος γράφει παντῶφες.

21 Μαρτ. 1806.—(Κοντά στην Καστάνια¹). «Δέκα από τὰ παληκάρια τοῦ χωριοῦ, ἀφοῦ λείψανε λίγες βδομάδες, γυρίσαν τελευταία ἀπὸ τὸ κυνήγι τῶν κλεφτῶν. Οἱ κλέφτες ποτὲ δὲ θὰ πιανόνταν, ἂν ὁ Πασσᾶς δὲν ἀκολουθοῦσε τὸν τρόπο νὰ κἀνὴ κάθε χωριό, πὺν γειτόνευε μὲ τὰ λιμέρια τους, ὑπόλογο γιὰ τὴν καταστροφή τους» (Β', σελ. 504).

27 Μάρτ. 1806.—«Λένε πὼς ὁ καπετὰν Νικήτας μὲ τὸ μοναχὸ σῶμα πὺν ἔμενε ἀπὸ τοὺς κλέφτες, ἴσαμε καμιὰ σαρανταριά, λίγες μέρες πρωτύτερα πῆγε στὸ χωριὸ Πετρίνα²) καὶ πῆρε ψωμί ἀπὸ κάποιον χωριάτη... Οἱ κλέφτες ὕστερα πιάσανε τὸ βουνὸ Δ. ἀπὸ τὸ Λοντάρι, ὅπου χτυπηθῆκαν, καὶ 2—3 ἀπ' αὐτοὺς σκοτωθῆκαν. Ὑστερα καταφύγανε στὴ Μάνη, μὰ τοὺς παρακολουθεῖ ἕνα σῶμα ἀπὸ στρατιῶτες τοῦ Πασσᾶ καὶ ὡς 400 ἀρματωμένοι χριστιανοὶ (τ. Γ', σ. 21)...—Τὸ κεφάλι τοῦ Νικήτα τὸ φέρανε σήμερα στὴν Τριπολιτσά, καὶ τὸ ἐκθέσανε στὸν πλάτανο τοῦ σεραγιοῦ μαζί μ' ἕνα ἄλλο κεφάλι κ' ἕνα χέρι³), ἀπὸ κάποιους κλέφτες πὺν σκοτωθῆκαν τελευταία στοὺς Μύλους τῆς Καλαμάτας, ἐνῶ ἄλλοι ὡς 20 γλυτώσανε στὴ Μάνη ἕνα δοῦλο (σ. ψυχουσιό;) τοῦ Νικήτα τὸν φέρανε ζωντανὸ» (Γ', σελ. 36). Κι' ὁ Θεοδ. Κολοκοτρῶνης (σελ. 25 τῆς αὐτοβιογρ.) γράφει γιὰ τὸ θάνατο κάποιου «Νικήτα ἀπὸ τοῦ Τουρκολέκα». Εἶναι ὁ ἴδιος πὺν φαίνεται πειὸ πάνου. Ἐπειδὴ ὁμοῦ Νικήτας Τουρκολέκας λεγόταν ὁ Νικηταρῶς, κι' ὁ πατέρας του Σταματέλλος Τουρκολέκας, στρατιωτικὸς στὰ Ἐφράνησα, θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθῆ πὼς ὁ σκοτωμένος θὰ ἦταν κανένας ἀπὸ τὸ σπῆτι τους. Ὅμοῦ οἱ Σταματέλλοι Τουρκολέκιδες ἢ Σταματελλόπουλοι μπορεῖ νὰ εἶχαν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τοῦ Τουρκολέκα, ἀλλὰ τὸ χωριὸ τους ἦταν τὰ Σαμπάζικα τοῦ Λονταριοῦ. Ὁ Σταματέλλος, πατέρας τοῦ Νικήτα, μπορεῖ νὰ εἶχε κι' αὐτὸς πατέρα Νικήτα. Ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ λόγος γιὰ κανέναν ἀπ' αὐτοὺς. Ὁ Σταματέλλος φαίνεται νὰ ὑπηρετῆ στὰ Ἐφράνησα, σὲ σώματα ἀταχτα, καὶ στὰ 1807 καὶ στὰ 1813. Σκοτώθηκε γυρίζοντας στὸ Μοριᾶ κατὰ τὰ 1818 (βλ. πειὸ κάτω).

Ἐδῶ τελειώνουν τῶν Ἀγγλων περιηγητῶν οἱ μαρτυρίες, καὶ μαζί μ' αὐτὲς στεριεῦει κάθε ξένη, ἀγνωστὴ ὡς τώρα μὰ ἀξιόπιστη πηγὴ. Ἀφῆσα τελευταία τοῦ Παπατσῶνης τὴν περιγραφή, πὺν ἔχει κι' αὐτὴ σκέση μὲ τῆς λεπτομέρειες τοῦ κατατρογμοῦ: «Ὁ δὲ Γιάννης Κολοκοτρῶν, Σῆμος (σ. Δῆμος;) καὶ Κουντάνης⁴) πρωτοκλέφται καὶ ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἀετόν, ἔλοι 7 τὸν ἀριθμόν(;) κατέφυγον ἀπὸ τόπον εἰς τόπον καὶ ἐπῆγαν νὰ κρυφτοῦν εἰς τὸ μοναστήρι τῶν Αἰμιαλῶν, εἰς τὸ Ζυγοβίτσι πλησίον, ἀλλὰ οἱ καλόγεροι δὲν τοὺς

1) Χωριὸ Β. ἀπὸ τὸ βουνὸ Κορακολίθι.

2) Πειὸ πάνου ἀπὸ τὸ χωριὸ Λογκανίκο, ΝΑ; ἀπὸ τὸ Λοντάρι.

3) Τὸ χέρι ἦταν τοῦ Δήμου Κολοκοτρῶνη (Θ. Κολοκοτρ. αὐτοβιογρ. σ. 22).

4) Καὶ τὸν Κουντάνη ὁ Θεοδ. Κολ. στὴν αὐτοβιογρ. καθόλου δὲν τὸν ἀναφέρει.

Ὁ Φαλῆς μόνος (περὶ στρατ. ἀνατροφῆς σ. 60) τὸν ἐξηρωτῆζει μ' ἀνέκδοτα καὶ πλαστὰ τραγούδια. Ἐχω ὑποψία πὼς οὔτε ὁ γέρο-Παπατσῶνης τὸν ἤξερε, καὶ τὸν ἔμαθε ἀργότερα, ἀφοῦ καὶ Σῆμο Κολοκοτρῶν ἀναφέρει, πὺν δὲν ἦτανε ποτέ. Τὸ θυμητικὸ του, ἀπὸ τὴν ἡλικία του, ἦταν ἀδύνατο.

ἐδέχθησαν μέσα εἰς τὸ μοναστήρι, ἀλλὰ τοὺς ἔβαλαν εἰς ἕνα ληνὸν θολογύριστον, ὅπου ἔχουν εἰς τὸ ἀμπέλι τους μέσα, τῶν ὁποίων τοὺς ἔδωσαν καὶ ἡριάρικον ψωμί¹) ἀπὸ τὸν μῦλον τους, ὅπου ἔχουν ἐκεῖ πλησίον, καὶ ἔφαγαν πεθαμένοι τῆς πείνης ὄντες, εἰδοποίησαν ὁμοῦ οἱ καλόγεροι τοὺς Δημιτσάντες, ὅπου εἶναι πλησίον τοῦ μοναστηρίου, ὅτι οἱ κλέφτες εὗρισκονται εἰς τὸν ληνὸν κρυμμένοι. Ἐπιπεσόντες οἱ Δημιτσάνται, ἐδοκίμασαν νὰ φύγουν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν ἐπέστρεψαν ὀπίσω τότε τοὺς ἔβαλαν τειάφια πολλὰ εἰς τὴν θύραν τοῦ ληνοῦ, καὶ οὕτως, ἕναν-ἕνας ἔβγαίνοντας νὰ παραδοθῆ, τὸν ἐφόνευον. Καὶ τοιοῦτον τέλος ἔλαβον καὶ οἱ 7, ἕνα μὴ μείνη τινας ζωντανὸς καὶ ἀρχίσῃ νὰ μαρτυρῆ πὺν ἔστέκοντο καὶ ποῖοι τοὺς ἔτρεφον».

Ἀπορεῖ κανεὶς βαθιὰ μὲ τὴν τόσο ἀπλοϊκὴ πίστη τῶν περιηγητῶν αὐτῶν Κλεφτῶν, πίστη ὅχι καθόλου Κλέφτικη, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν προδοσίαν, μὲ τὴν παράδοσή τους στὰ χέρια τῶν φονιάδων τους, καὶ μάλιστα συντοπιτῶν τους. Δὲ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ βγοῦν καὶ νὰ πεθάνουνε μὲ τὰ σπαθιά στὰ χέρια; Γιὰ νὰ καταλάβετε τὴν τόσο ἀπλόγνωμην ἀπόφασή τους διαβάστε ἕνα περιεργὸ περιστατικὸ, πολὺ ὑστερόχρονο, στὰ 1848, κατὰ τὴ λεγομένη στάση τῆς Φτιώτιδας μ' ἀρχηγὸ τὸ Μῆτσο Κοντογιάννη. Ἐνας λογιώτατος, ὁ Γ. Αἰνιᾶνας, κατατρεχότανε κι' αὐτὸς ἀπὸ τὰ βασιλικά στρατεύματα. Νὰ τί γράφει γι' αὐτὸν ὁ ἀδερφός του: «Ἀπομακρυνθεὶς τῆς πόλεως (Ἰπάτης) καὶ διαβὰς τὸν Ξηριάν. . . μετέβη εἰς τινὰ καλύβην, ὅπου διέμενε εἰς ἀγροφυλάξ. . . Ὁ χωρικός, διασχίσας μικρὸν ἐκ θάμνων δάσος, ἐτοποθέτησεν ἐντὸς αὐτοῦ τὸν Αἰνιᾶνα. . . μετέβη πρὸς τὸν Κοντογιάννην. . . Ὁ ἀδελφός μου, δταν ἐνύκτωσε, καὶ ὁ γεωργὸς δὲν ἐφάνη, ἤρηξε νὰ ἀνησυχῆ, καὶ ἐξελθὼν τῆς κρύπτης αὐτοῦ, μετέβη εἰς ἕτερον τόπον, ὅθεν ἠδύνατο νὰ βλέπῃ τὴν κρύπτην». (Δημ. Αἰνιᾶνα «Ἀναμνήσεις μιᾶς θερινῆς νυκτὸς ἐν Ἰπάτῃ» σελ. 14). Ἔτσι κ' οἱ κλεισμένοι στὸ ληνό, ἀφοῦ στείλαν τὸν καλόγερο, ἔπρεπε ν' ἀλλάξουνε λιμέρι, κι' ἀπ' αὐτὸ νὰ παραφυλᾶν ἀγνατεύοντας τὸ ληνό. Γιὰ νὰ μπιστευτοῦν ὁμοῦ τόσο ἀθῶα, θὰ πῆ πὼς δὲν εἶχανε κλειστῆ μὲ τὴν ἀπόφασιν καὶ νὰ πεθάνουνε, σὲ κακὴ ὥρα. Κάθε ἀληθινὸς Κλέφτης τὸ θάνατο εἶχε πάντα στὸ νοῦ του.

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς σκοτωμένους ἦταν κι' ὁ περιφημὸς Γιώργος. Ὁ γέρο-Παπατσῶνης, ὁ πατριώτης του, εἶδατε τί γράφει γιὰ τὸ θάνατό του. Τὸ χειρόγρ. τοῦ Γρηγοριάδη—πατριώτης κι' αὐτὸς τοῦ Γιώργου—μιλεῖ πὼς ὁ Γιώργος μ' ἄλλους κλεισμένους στὸν καλογερικὸ ληνὸ κάμαν ἔξοδο ἢ περιγραφή εἶναι φορτωμένη μὲ τῆς συνειθισμένες τοῦ Γρηγ. ὑπερβολές. Τὸ τέλος τῶν κλεισμένων ὁ συγγρ. τὸ βάνει στῆς 18 Μαρτ., ἐνῶ ὁ Leake, 4 Μαρτ. 1806, παρασταίνει τὸ χαλασμὸ τελειωμένον (βλ. πειὸ πάνου). Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ Γρηγοριάδη: «Κατέφυγεν τέλος (σ. ὁ Γιώργος) μετὰ 60 παληκαριῶν Ἀρκαδίων εἰς Καρύταιναν καὶ πολιορκηθεὶς ἐν τῇ μονῇ τῶν Αἰμιαλῶν, κειμένη πλησίον τῆς κωμοπόλεως Δημιτσάνης, ἀπὸ 1000 Τούρκους καὶ 500 Ἀλβανοὺς πεζοὺς καὶ ἡρωϊκῶς πολεμήσας ἀπὸ τῆς 8ης ὥρας τῆς πρωίας μέχρι τῆς 2ας μετὰ μεσημβρίας τῆς 18 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1806 καὶ φονεύσας καὶ

1) Ψωμί, πὺν περιέχει πολλὴν αἶρα, παράσιτο τοῦ σιταριοῦ πὺν φέρνει ζάλη.

πληγώσας 250 Τούρκους και Ἀλβανούς, μανιωδῶς ἐφορμήσας ξιφήρης ἐφρονεῦθη ἡρωικῶς μεθ' ὄλων αὐτοῦ τῶν παληκαρίων του, καὶ ὡς 40 Κλεπτῶν Καρυτηνῶν προσδραμόντων πρὸς ἐπικουρίαν του: Φαίνεται ἡ ψευτιά. Ὁ Γρηγορ., ὅσα ἀποβλέπουν τοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, τὰ κάνει τόσο ἐξηρωιστικά, ποῦ περνοῦνε σ' αὐτὸ κάθε ἄλλη περιγραφή. Σπουδαία ἀπορία εἶναι ἂν ὁ Γιώργας πέθανε σὰν παληκάρι κάνοντας ἔξοδο, καὶ τότε θὰ πολεμοῦσε χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοὺς κλεισμένους στὸ μοναστηριακὸ ληνὸ, ποῦ τὸ τέλος τους ἦτανε θλιβερὸ μοναχὰ κι' ὄχι ἡρωικὸ. Ἄν ὁ Γιώργας πολέμησε σὲ θέση χωριστὴ καὶ πέθανε ἔτσι ἀντρίκια, δὲν πιστεύω ὅλες οἱ ἄλλες ντόπιες μαρτυρίες νὰ φτάνανε σὲ τέτοια σκόπιμη κακία νὰ μὴν ἀναφέρουν τοῦ Γιώργα τὸ θάνατο τὸν ἡρωικὸ. Μόνη λοιπὸν ἡ μαρτυρία τοῦ Γρηγοριάδη δὲ φτάνει νὰ μᾶς βεβαιώσῃ τὸν ἀληθινὸ θάνατο τοῦ Γιώργα. Ὁ Γρηγορ. προσθέτει πῶς τὸ οἶκογ. ἐπίθετο τοῦ Γιώργα ἦτανε Κοσμᾶς.

Συνεχίζω τὴν περιγραφή τοῦ Παπατσώνη. «... Ὁ δὲ Θεόδωρος Κολοκοτρῶνης μεμονωμένος ὑπῆγε μετεμφισμένος εἰς τοῦ Παλουμπα, εἰς τοὺς Κολιαίους ἢ Πλαπουταίους, ὅπου ἦτον συγγενὴς αὐτῶν τὸν ὁποῖον ἔβαλαν εἰς μίαν τρύπαν μέσα, καὶ τὸν ἐτροφοδοτοῦσε μόνος ὁ Παρασκευᾶς (σ. τὸ β' χειρόγρ. ἐπὶ 40 ἡμέρας) χωρὶς ἄλλος τινὰς ἐκ τῆς φαμελίας του νὰ ἤξεύρη... Διεδόθη ἡ φήμη ὅτι ἐφρονεῦθη καὶ οὗτος, καὶ ἀφοῦ κατευνάσθη ἡ καταδίωξις, καὶ δὲν ἠκούσθη νὰ ἔμεινε κανένας ζωντανός, τότε μετεμφισμένος ἐμπαρκαρίσθη εἰς τὸν Ρουφιᾶ¹⁾ εἰς τι καῖκι, καὶ τὸν ἔβγαλεν εἰς Ζάκυνθον, καὶ ἐκεῖ μετεμφισμένος διὰ πολὺν καιρὸν δὲν ἐγνωρίζετο, ἀλλ' ἐφανερώθη ἐπὶ τέλος εἰς τὸν Ἀναγνωστᾶ²⁾.—Τοιοῦτον τέλος ἔλαβον οἱ Κλέφτες ἅπαντες, οἵτινες ἔλυμαινοντο τοὺς χριστιανούς πάντοτε εἰς Τούρκον ποτὲ δὲν ἔβανον χέρι, διατὶ ἐσκληρύνοντο, καὶ εὐχαριστοῦντο καὶ οἱ Τούρκοι ὅτι οἱ Κλέφται ἐλήστευον τοὺς δημοθρήσκους των χριστιανούς... Ἄλλ' ὅταν ἔβαλαν χέρι καὶ εἰς τοὺς προεστούς, τότε ἐπῆλθε καὶ ἡ καταστροφή των». Ὅλα αὐτὰ τὰ γράφει κοτζάμπασης Μοραίτης ἐχτρὸς τῶν Κλεφτῶν ψέματα ὅμως δὲ γράφει, παρὰ ἴσως ὑπερβολές. Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ σκοτώνανε καὶ Τούρκους, μὰ φυλαγόντανε νὰ τὸ κάνουνε συχνά, ὅπως καὶ οἱ Κλέφτες τῆς Ρούμελης. Μοναχὰ τὸ πῶς ἄλλο δὲν κάνανε παρὰ Τούρκους νὰ σκοτώνουν, αὐτὸ εἶναι γέννημα ἀνιστόρητο τοῦ συμφεροντολόγου ἐξηρωισμοῦ, ποῦ ἔβαλε σκοπὸ του ν' ἀλλάξῃ τὴν ἀληθινὴ ἱστορία. Ὅσο γιὰ τ' ἄλλο ποῦ γράφει κάπου ὁ Παπατσώνης, πῶς γινώριζε ὁ γέρο-Ντεληγιάννης τὴν παρουσία τοῦ κρυμμένου Θεοδωράκη, ἦταν τόση ἡ τρομάρα καὶ στοὺς κοτζάμπασῆδες, καὶ τόσος ἀκόμα ὁ κίντυνος, ποῦ διστάζω νὰ πιστέψω τοῦ γέρο-προύχοντα τὴν ἀπόφαση νὰ μὴν παραδώσῃ τὸ Θεοδωράκη, μέσα στὸ γενικὸ μάνισμα τοῦ κατατρογμοῦ, ποῦ ἀκόμα καὶ τὰ λιθάρια εἶχανε σηκωθῆ νὰ κυνηγᾶν τοὺς Κλέφτες. Μπορεῖ ὅμως ὁ Ντεληγιάννης νὰ φύλαξε

1) Οἱ ἐκβολές τοῦ Ἀλφειοῦ χρησιμοῦσαν καὶ γιὰ μικρὸ λιμάνι ἀπ' αὐτὸ γινόταν ἡ συγκοινωνία μὲ τὴ Ζάκυνθο. Ὁ Θ. Κολ. ἀλλοιῶς διηγίεται τὴ διαφυγὴ του.

2) Στὸ β' χειρόγρ. «ἄλλος Νικήτας ἐφρονεῦθη μὲ τοὺς Κλέφτας, ὅστις ἦτο καὶ πρόγματι Νικήταρᾶς καὶ παληκάρι».

τὸ μυστικὸ ἀπὸ φόβο μὴ χάσῃ τοὺς πιστοὺς του Πλαπουταίους. Σ' ἄλλο μέρος τοῦ χειρόγρ. τοῦ ὁ Παπατσώνης γράφει: «Οὔτοι (σ. οἱ Κλεφτοκαπεταναῖοι) ἐπὶ Τουρκοκρατίας τοὺς χριστιανούς ἐκλεφταν, ἐλήστευαν καὶ αἰχμαλώτων καὶ διὰ λύτρων τοὺς ἀπέλυον, μηδέποτε ἔβλαπταν Τούρκον παυθενά, διότι τότε ἐσκληρύνοντο οἱ Τούρκοι καὶ τοὺς ἐκυνηγοῦσαν ἀποτελεσματικῶς καὶ τοὺς ἔχαναν ὀλοτελῶς· οἱ δὲ Τούρκοι καίτοι βλέποντες τὰ ληστρικά κινήματά των ἐπὶ τοὺς χριστιανούς γινόμενα, εὐχαριστοῦντο διότι οἱ χριστιανοὶ ἔπασχον καὶ ἀπὸ χριστιανούς ἐληστεύοντο, καὶ ὡς ἐκ τούτου ποτὲ δὲν ἐνέδιδον εἰς τὰς προτροπὰς αὐτῶν ὅτι τοὺς ἐγνωρίζαν ἐκ τοῦ πλησίον ὡς ἄρπαγας». Κι' ἄλλη πηγὴ ὑστερόχρονη, ποῦ χτυπάει τὸ Φραντζῆ ὡς παραπολὸ Κολοκοτρωνιστὴ, γράφει: «Ἡδύνατο ὁ κ. Φραντζῆς ἢ Φραντζιάδης νὰ ἐπιγράψῃ τὸ σύγγραμμά του βιογραφίαν τοῦ Κολοκοτρῶνη, ἠδύνατο τότε νὰ λέγῃ ἐν αὐτῷ, ὅτι οἱ κλέπται ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦσαν οἱ προστάται των χριστιανῶν, ἐνῶ αὐτοὺς μόνον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ὄχι τοὺς Ὀθωμανούς καὶ ἐλήστευον καὶ ἐδολοφόνουν» (ἔφημ. «Φίλος τοῦ Λαοῦ», Ἀθήνα, 9 Αὐγ. 1841).

Δὲν πρέπει νὰ παραλείψω καὶ κάποια ἀπομεινάρια τῆς στοματ. παράδοσης, ποῦ τὰ φύλαξε ἀξιεπαινα ὁ Κ. Σταυρόπουλος Ζυγοβιστιώτης, ἀπὸ τὴν πατριδα τῶν Κολοκοτρ., στὴ γεωγρ. μονογραφία του («Ἱστορία Ζυγοβιστιοῦ», Ἀθήνα, 1905, σ. 21—23). Ἀντιγράφω ἐδῶ τὰ σκετικὰ κομμάτια: «Ἡμέραν τινὰ τοῦ ἔτους 1806, οἱ Κολοκοτρωναῖοι διημέρευον εἰς τὸ ἀπέναντι καὶ ἐγγὺς τοῦ Ζυγοβιστιοῦ κείμενον ὄρος Κλινίτσα, ἐνθα συνήθως, ὁπόταν εὐρίσκοντο κατὰ τὰ μέρη ταῦτα, ἐνδιητῶντο. Ἐπειδὴ δὲ ἔλαβον, ὡς φαίνεται, ἀνάγκην τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, μετέβησαν ἐκεῖθεν εἰς τὸν ἀντικρὺ σχεδὸν τοῦ εἰρημένου ὄρους ληνὸν τῆς Μονῆς Αἰμιαλῶν, κείμενον παραπλευρῶς τῆς Μονῆς, καὶ ἐκεῖ ἐκρύβησαν, ὅπως εὐρωσιν εὐκαιρίαν καὶ ζητήσασιν παρὰ τοῦ ἡγουμένου ἐκείνου τῶν ὄσων εἶχον ἀνάγκην. Συλλαβόντες δὲ τὸν μεταβάντα ἐκεῖ νὰ κλαδεύσῃ τὴν ἀμπελον μοναχὸν Γεράσιμον καλούμενον, κυφὸν τὸ σῶμα, ἀγράμματον παντάπασι καὶ ἐκ Δημιτσάνης καταγόμενον, ὅπως ὁμολογεῖ ὄλος ὁ κόσμος, τὸν παρεκάλεσαν νὰ μεταβῆ εἰς τὸν ἡγούμενον καὶ τῷ εἰπῆ κρυφίως περὶ τῶν ἀνωτέρω ἀναγκῶν των. Τὸ μοχθηρὸν ὅμως ἐκεῖνο ἀνθρωπάριον, ἀντὶ νὰ μεταβῆ εἰς τὸν ἡγούμενον καὶ τῷ ἀναφέρῃ τὴν περίστασιν ταύτην καὶ οἰκονομηθῆ τὸ πρᾶγμα, ὅπως οἰκονομεῖτο τοῦτο καὶ ἄλλοτε, ἐτρόπη ἐκεῖθεν εἰς τὴν πρὸς τὴν Δημιτσάνην ἀγούσαν ὁδόν, καὶ φθάσας ἐκεῖ ἀνήγειλεν εἰς τοὺς προεστούς περὶ τῆς εἰς τὸν ληνὸν διημερεύσεως τῶν κλεπτῶν...¹⁾—Τοῖς πᾶσιν εἶναι γνωστὸν ἔκτοτε, ὅτι ὁ ἐν τῷ ληνῷ φόνος τῶν Κολοκοτρωναίων δὲν ἐγένετο ἐκ μέρους Τούρκων, καθόσον Τούρκοι δὲν ὑπῆρχον ἐκεῖ, ἀλλ' ἐγένετο ἐκ μέρους χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι, ὡς προείπομεν, ἤθελον νὰ προσφέρωσιν ἐξ ἰδιοτελείας ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Τουρκικὴν διοίκησιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ

1) Πολὺν πειδὸ πιστευτὸ εἶναι πῶς ὁ καλόγερος Γεράσιμος, φροντίζοντας πρῶτα ἀπ' ὅλα γιὰ τὸ μοναστήρι, εἰδοποίησε τὸ γούμενο, κι' αὐτὸς τὸν ἔστειλε στὴ Δημιτσάνη. Ἄν μαθαῖναν οἱ Τούρκοι πῶς οἱ καλόγεροι ἦτανε «γιατάκηδες» τῶν Κλεφτῶν, θὰ χαλοῦσαν τὸ μοναστήρι.

φόβου οἱ περισσότεροὶ μετέβησαν ἐκεῖ, διότι ἐφοβοῦντο μήπως, συλλαμβανόμενοι οἱ κλέπται καὶ ἐκβιαζόμενοι διὰ βασάνων ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, ὁμολογήσουν ἢ μαρτυρήσουν τοὺς τροφοδότας καὶ φίλους των, καὶ οὕτω καταστροφῶσι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ κλέπται»¹⁾).

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ κατατρογεμοῦ μᾶς δίνει ἀφορμὴ σ' ἀρκετὰ συμπεράσματα. Ἀπ' ὅσα γράφουν οἱ περιηγητῆς, πού βρεθῆκανε μὲς τὴν τραγωδία, φαίνεται ἓνα Κλέφτικο σῶμα ἀπὸ 150 τὸ πολὺ παληκάρια, κι' ὄχι περισσότερα. Πρῶτα, τὸ λιγοστὸν αὐτὸν ἀριθμὸ, πού ὁ μέγας κίντυνος τοὺς σύναξε ὅλους σ' ἓνα σῶμα μοναχό, μπορεῖ νὰ τὸν πάρη κανεὶς ὡς ἓνα σωστὸ μέτρο, καὶ μ' αὐτὸ νὰ μετρήσῃ τῆς χιλιάδες τῆς παλιότερης Κλεφτουριάς, τῆς παραμυθένειες. Τὸν ἀριθμὸ τῶν 150 τὸν βεβαιώνουν κ' οἱ ξένοι πού βρεθῆκανε στὴ μέση τῆς σκηνῆς κι' ὁ Παπατσώνης, πού τὸν ἄκουσε ἀπὸ παλιότερους, παλιὸς ὄμως κι' ὁ ἴδιος. Κι' ὁ Θ. Κολοκοτρ. (αὐτοβιογρ. σελ. 18) γράφει: «Ἐμάζωξα ὅλους ἕως 150», παρασταίνοντας μ' αὐτὸ πὼς ὁ ἴδιος ἦταν ὁ καπετάνιος τους. Ἡ ἀλήθεια ὄμως λέει πὼς, ἂν δὲν ἦταν ἀρχηγὸς ὁ Γιώργας ἀπὸ τὸν Ἄετὸ τῆς Ἀρκαδιᾶς, θὰ ἦταν συναρχηγὸς τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη. Ὁ Γιάννης ἦταν ὁ ἄρχιος κι' ὁ τραχὺς Κλέφτης ἐκεῖνος ἀποφάσισε νὰ μὴν πᾶνε στὰ Ἐφτάνησα, πρὶν ἀπὸ τὸν κατατρογεμὸ, ἐκεῖνος καὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦ κατατρογεμοῦ φαίνεται νὰ διατάξῃ—καὶ νὰ μὴν τὸν ἀκούῃ ὁ Θεωδωράκης.

Ὅτι οἱ Κλέφτες δὲν ἦταν περισσότεροι, οὔτε κι' ἄλλοι ἄλλοῦ βρισκόνταν, ἔξω ἀπὸ τοὺς 150, φαίνεται ἀπ' αὐτὸ κανένας ἄλλος πόλεμος σύγχρονος μὲ τὸν πόλεμο τριγύρω στὸ Βουρκᾶνο δὲ γινότανε σ' ἄλλο μέρος τοῦ Μοριά²⁾. Καὶ τι ἄλλο ἀκόμα; Ὁ βόδιβοντας τῆς Καρύταινας ὁ ἴδιος τοὺς πολεμαίει. Αὐτὸ σημαίνει πὼς κυνηγημένοι πρῶτα οἱ Κλέφτες ἀναγκαστήκανε ν' ἀδειάσουν τὰ παλιὰ λιμέρια τους, ἀπάνου στὰ Καρυτηνὰ βουνά, καὶ κατεβήκανε βουνό-βουνὸ καὶ πιάσαν τὰ τριγύρω τοῦ Βουρκᾶνου, ἔχοντας μπροστά τους τὸν κάμπο τὸ Μεσσηνιακὸ, μεσημβρινά, γιὰ νὰ βρῶσκουν τὰ μέσα τῆς διατροφῆς τους, καὶ δυτικὰ ἀκουμπῶντας στὸν πολεμικὸ λαὸ τῆς Τριφυλίας, τοὺς Ντρέδες, γιὰ νάχουν τὴ βοήθειά τους, μὲ τοῦ Γιώργα τὴν ἐπιτροπὴ³⁾. Ἦτανε λοιπὸν ἡ Κλε-

1) Ὅπως δὴλωσα καὶ πρὶν πάνου, τῆς λεπτομέρειες τοῦ κατατρογεμοῦ καὶ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν δὲν τῆς νόμισα ἄξιο λόγου ζήτημα νὰ τῆς κάμω θέμα χωριστὸ τοῦ βιβλίου παραβάλλοντας μεταξὺ τους ὅλες τῆς πηγῆς. Ὁ περιεργὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ κάμῃ αὐτὴ τὴν παραβολὴ βάνοντας μπροστά του τὴν τόσο περιστατικὴ περιγραφή τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Γέρου καὶ στὸ πλάι τῆς περιγραφῆς τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν.

2) Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (σ. 19) περιγράφει ἓνα κίνημα δικό του Κλέφτικο κατὰ τὸν Ἅγιον Πέτρο, μὰ αὐτὸ γίνηκε πρὶν ἀρχίσῃ ὁ ἐπίσημος κατατρογεμὸς. Εἶναι τὰ προοίμια τοῦ κατατρογεμοῦ, πού ξεσπάσαν καὶ στὴν αἰχμαλωσία τοῦ πρωτοσύγκελλου καὶ σ' ἄλλες σκόρπιες μάχες. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ κίνημα κατὰ τὸν Ἅγιον Πέτρο γράφει ὁ Θ. Κ.: «Τότε ἐπρόσταξε ὁ Πασσᾶς ὅλες τῆς ἐπαρχίης διὰ νὰ ἐβγουν Τούρκοι καὶ Ρωμῆοι νὰ μᾶς βαρέσουν». Κι' ἀρχίζει ἡ ἐκστρατεία πού τελείωσε στὴν καταστροφὴ.

3) Ὑποθέτω πὼς καὶ τὸ σῶμα τοῦ Γιώργα ἀπὸ Ντρέδες θὰ ἦτανε σκημιστιμένο. Τ' ἀνατ. ριζὰ τῶν Κοινοβουινῶν τῆς Ἀρκαδιᾶς τελειώνουνε στὴν Ἰθώμη.

φτουριά τοῦ 1806 πολὺ περιορισμένη, καὶ σὲ λίγες βδομάδες νικῆθηκε, σκορπίστηκε καὶ χαλάστηκε, μῆνα Γενάρη καὶ Φλεβάρη, κι' ὄχι τὸ Γενάρη ὀλάκερο, οὔτε ὀλάκερο τὸ Φλεβάρη. Ἀπὸ τὰ σημειώμ. τοῦ Ρ. Παλαμίδη βγαίνει τὸ νόημα πὼς ἡ καταστροφὴ ἦτανε σύντομη: «1806, τὸν Ἰανουάριον ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπης, καὶ ἐσκότωσαν τοὺς Κολοκοτρωναίους καὶ τὸν Γιώργα μὲ ὄλους τοὺς συντρόφους του». Ἀμέσως μετὰ τῆς μικρῆς μάχης στ' Ἀλειτοῦργι βρῖσκουμε τοὺς Κλέφτες στὸ παλιὸ τους πάλι καταφύγιο, ψηλὰ στὴν Καρύταινα. Ἡ μόνη τους τώρα φροντίδα εἶναι ὄχι πὼς νὰ πουλήσουν ἀκριβὰ τὸ τομάρι τους, ἀλλὰ πὼς νὰ τὸ γλυτώσουν. Αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶχανε χάσει πειὰ τὸ ἠθικὸ τους. Γι' αὐτὸ, καὶ τὸ τέλος τους ἦταν ὄχι ἀντρικὸ, ἀφοῦ καταδεχόντανε στοὺς χωριάτες νὰ παραδίνωνται, κι' ἀπ' αὐτοὺς νὰ παίρνουν ντροπιασμένο θάνατο.

Ὅσο γιὰ τὴν αἰτία τοῦ σηκωμοῦ τῆς Κλεφτουριάς, δὲν ἦταν ἄλλη παρὰ ἡ σκληρὴ ἀνάγκη τοῦ ψωμοῦ. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Παπατσώνης γιὰ τοὺς Κάπους. Οἱ Κάποι, ὅσο μένανε πιστοὶ στοὺς κοτζάμπασῆδες, περνοῦσανε καλά. Οἱ Κολοκοτρωναῖοι λοιπὸν, ἀφοῦ χάσανε γιὰ πάντα τὸ Καπιλίκι, τὸ γυρίσανε στὴν κλεψιά ἐπικηρυγμένοι, καὶ κατατρογεμένοι, πλανιόντανε σ' ἄλλες ἐπαρχίης, καὶ γιὰ νὰ χτυπήσουν τὸν κοτζάμπαση τῶν Γαργαλιάνων σημαίνει πὼς βοηθούσανε τὸ Γιώργα, κι' αὐτὸ ἀπ' ἀφορμὴ τῆς Ἀρκαδιᾶς τὸ Καπιλίκι (Τριφυλίας).

Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχηγία, τὸ Γιώργα τὸν βρῖσκουμε νὰ πρωτοστατῇ τριγύρω στὸ Βουρκᾶνο, τὸ ἴδιο καὶ στὴ ληστρικὴ πράξη πού εἶχε σκοπὸ τὸ σκλάβωμα τοῦ κοτζάμπαση τῶν Γαργαλιάνων. Ὁ Γιώργας λοιπὸν θὰ ἦτανε κι' ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κλεφτῶν ὡς τὸ τέλος τοῦ χαλασμοῦ τους. Ἄν ὄμως λάθος γίνεται ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους περιηγητῆς, καὶ Γιώργος ἐννοεῖται ὁ Γιάννης ἢ ὁ Θεωδωράκης—πρᾶμα δύσκολο κανεὶς νὰ τὸ πιστέψῃ—τότε ὁ λαὸς, ἂν ἀθέλητά του γέλασε τοὺς ξένους λέγοντας Γιώργο Κολοκοτρώνη ἀρχηγό, (ἐνῶ Γιώργος Κολοκ. κανένας δὲν ὑπῆρχε), δὲν ἤξερε οὔτε τὰ σωστὰ ὀνόματα τῶν ἀδερφῶν Κολοκοτρωναίων. Καὶ τότε, πού ἡ δόξα ἢ Κλέφτικη καὶ πού ἡ φήμη ἢ λαϊκὴ, ἢ Κολοκοτρωναϊκὴ; Περιεργὸ εἶναι ἀκόμα πὼς οὔτε ὁ Γιάννης οὔτε ὁ Θεωδωράκης ἀναφέρονται πουθενὰ μὲ τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ τοὺς τρεῖς Ἄγγλους, ἐνῶ ἀναφέρεται Γιώργος Κολοκ. ἀνύπαρχτος. Κι' αὐτὸ δὲ θὰ πῆ ἄλλο παρὰ πὼς ὁ Γιάννης κι' ὁ Θεωδωράκης ἦτανε δευτερότεροι καὶ κάτω ἀπὸ τὸ Γιώργα τὸν ἀληθινό.

Ὁ Θεωδωράκης πάλι ὁ ἴδιος δὲν ἀναφέρει πουθενὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη τ' ὄνομα, παρὰ τὴ στιγμὴ πού σκοτώθηκε, θέλοντας αὐτὸς νὰ φαίνεται ἀρχηγὸς, ἀφοῦ καὶ τὸν περιφῆμο Γιώργα τὸν κατεβάζει σὰ νὰ τὸν ἔχη κάτω ἀπὸ τῆς διαταγῆς του («εἶχα καὶ ἓναν Γιώργα μαζί μου»). Κάνω καὶ μιὰν ἀκόμα πειὸ βαρεῖα παρατήρηση ἀπάνου στὰ δυὸ ἀδέρφια Γιάννη καὶ Θεωδωράκη. Αὐγούστο τοῦ 1805 ὁ Θεοδ. ἔχει πάει στὴ Ζάκυνθο· ἂν καὶ δὲ μᾶς ξηγάει τὸ γιατί, ὁ σκοπὸς του ἦταν ἡ στρατολογία πού γινόταν ἐκεῖ, κ' ἔπερτε παρᾶς—ὁ Κλέφτης πάντα του ἀγαπάει τὸν παρᾶ. Δὲν ἀποφάσισε ὄμως νὰ καταταχτῇ, καὶ γύρισε στὸν τόπο του. Ἐκεῖ σύναξε ὡς 150, καὶ γράφει πὼς (σελ.

18) τους πρότεινε να τους πάρη και να πάνε στη Ζάκυθο· αυτοί αποκριθήκανε μ' ένα στόμα πώς «ήμεεις δὲν πηγαίνομεν εἰς τὴν Φραγκιά, καὶ θέλομεν νὰ ἀποθάνωμεν εἰς τὴν πατρίδα μας· ὁ ἀδερφός μου ὁ Γιάννης μὲ εἶπε ὅτι θέλω νὰ μὲ φάγουν τὰ ὄρνεα τοῦ τόπου μας...». Ἐνῶ χιλιάδες Μοραῖτες τρέχανε στὴ Ζάκυθο νὰ στρατολογηθοῦνε, καθὼς καὶ Ρουμελιῶτες Κλέφτες καὶ παλιοὶ Ἀρματαῶλοι, οἱ Κολοκοτρωναῖοι καὶ οἱ συντρόφοι τους, κατατρεγμένοι, δυστυχημένοι καὶ χωρὶς «δουλειά» (Καπιλίκι), δὲν ἀρπάζουν αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, δὲν ἀγαπᾶν τὴς τύχης τοῦ πολέμου, δὲν ἀποφασίζουν ν' ἀλλάζουν τὴν ἄθλιότητά τους ζωὴ μ' ἄλλην ἀντρικώτερη, μὰ προτιμᾶνε νὰ μείνουνε στὸν τόπο τους, ἐνῶ ὄλο καὶ χειρότερη γίνεται ἡ κατάστασή τους. Τους πρότεινε ἔπειτα ὁ Θεοδ. νὰ χωριστοῦνε σὲ μικρὰ σώματα καὶ νὰ κρυφτοῦνε¹⁾, μὰ ἐκεῖνοι τοῦ ἀποκριθῆκαν πὼς «δὲν πᾶμε νὰ ἐξοδύσωμε τὰ λίγα γρόσια ὅπου ἔχομε, διατὶ οἱ καπεταναῖοι ἐσεῖς παίρνετε ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας». Ποιὲς ὅμως ἐπαρχίες, ἀφοῦ οἱ Κολοκοτρωνῶνες εἶχαν νὰ δοῦνε Καπιλίκι καὶ τὴ γρόσια θὰ εἶχαν οἱ Κλέφτες ἄλλα ἀπὸ τῆς τόσο φτωχικῆς ληστείας τὰ τυχερά;²⁾ Τέλος ὁ Θεοδ. ἔμεινε μαζί τους, «καὶ ἔτσι ἐκρηυχθήκαμεν μὲ τὴν σημαίαν ἀνοιχτὴν εἰς ὅλας τὰς δυνάμεις τοῦ Μορέως· ἡ σημαία εἶχε ἓνα Χ καὶ ἄστρα καὶ φεγγάρι»³⁾. Λοιπὸν πόλεμος συμμαχικὸς Ἑλληνο-Τούρκικος κατὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ Σουλτάνου... Κανκήματα γεροντίστικα τοῦ Γέρου, ἐνῶ ἡ ἱστορία ἀποδείχνει πὼς οἱ Κολοκοτρωναῖοι, μὴν ἀποφασίζοντας ν' ἀφήσουν τὸ Μοριά, μὴ γυρεύοντας ἄλλη ζωὴ ἀντρικώτερη, προτιμήσανε τὴ ληστρική· πρώτη ὅμως φορὰ, ἀνοιχτά, χτυπιῶνται μὲ τοὺς Τούρκους, ὄχι γιὰ κανένα σκοπὸ ἐθνικὸ—ἀνόητοι θὰ ἦταν νὰ κάμουν πόλεμο μ' ὄλο τὸ Μοριά, Τούρκους καὶ Χριστιανούς· ἂν ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τους τὴν ἀπελπισμένη ἀπόφαση, κι' ἀφοῦ χτυπήσανε γενναῖα στὴν ἀρχή, φυλάγανε τὸν ἴδιο δρόμο, μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ κατατρεγμοῦ, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ χαιρετῆ τὴν ἀντρίκια τους ἀπόφαση. Σὰν Κλέφτες ποῦ ἦταν, κι' ἀθῶον κόσμο θὰ σκλαβῶναν, κι' ἀρπαγὲς θὰ κάνανε στὴν ἀνάγκη τους, καὶ γι' αὐτὰ συχωρεμένοι θὰ ἦταν, ἔφτανε τὸ τέλος τους νὰ τιμοῦσε τὴν παληκαριά τους. Ὅμως, ποῦ ἦταν αὐτὸ τὸ τέλος; Ὁ Γιάννης Κολοκ., μὲ τοὺς συντρόφους ποῦ τοῦ μέναν, κλειστήκανε στὸ ληνὸ καὶ παραδῶσαν τὰ κεφάλια τους στοὺς χωριάτες ὄχι σὰν παλιοὶ Κλέφτες, ἀλλὰ σὰν πρωτόβγαλτα τσοπανόπουλα, καὶ τὸ Θεοδ. τὸν πῆγαν κυνηγῶντα σὰ λαγὸ, ἀπὸ τρύπα σὲ τρύπα, χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι. Ἀπορεῖ κανεὶς πὼς, αὐτὸς ποῦ παρασταίνει τὸν ἑαυτό του ἀρχηγό, δὲν ἔδωσε τὴ μοῖρα του μὲ τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη, ἀλλὰ χωρί-

1) Τὸ Κλέφτικο Ρουμελ. τραγοῦδι λέει· «παιδιά μου, νὰ σκορπήσωμε, νὰ γίνουμε μπουλούκια...», πρᾶμα ποῦ γινότανε σ' ὄρες κιντύνου.

2) Κάποιοι Κλέφτες σκοτωμένοι, κατὰ τὸ χυδαῖο, ποῦ οἱ Τούρκοι ψάξαν τὰ κορμιά τους, βρεθῆκανε νάχουνε μαζί τους τιποτένια χρηματικὰ ποσά.

3) Χ=Χριστός, ἄστρο καὶ φεγγάρι=μισοφέγγαρο. Ὁ Φιλήμονας ἀντιγράφει ὅσες ψευτιές τοῦ ὑπαγορεύαν οἱ φίλοι του οἱ στρατιωτικοί, κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821: «Ἐμεθε βέβαιοι, ὅτι αἱ σημαῖαι τῶν Κλεπτῶν τῆς Πελοποννήσου, παρὰ τὰς ἀνήθεις ἀπεικονίσεις τῶν Στρατηλατῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἢ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔφερον καὶ τὸ Λάβαρον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου» (περὶ Φιλικῆς Ἐταιρείας» σελ. 87).

στηκε τὴ στιγμή τοῦ τελευταίου κιντύνου, ὅταν τῶν μικρῶν μπουλουκιῶν ἡ Κλέφτικη ταχτική δὲν ἦταν πειὰ καιρὸς νὰ μπῆ σὲ πρᾶξη, ἀλλὰ ἦταν ὁ καιρὸς, οἱ Κλέφτες ἐνωμένοι νὰ πουλήσουν τίμια κι' ἀκριβὰ τὸ αἷμα τους. Ὁ Θεοδωράκης ὕστερα διηγίεται τῆς δικῆς του περιπέτειας μὲ ὕφος σὰ νὰ καμαρώνη γιὰ τὴν ἐξυπνάδα ποῦ εἶχε νὰ γλυτώσῃ μοναχός. Στὸ τέλος καταδέχτηκε νὰ ζητήσῃ καὶ τὴν προστασία τῶν Πλαπούταιων, τῶν εἰρηνικῶν Κάπων τῆς Καρύταινας, ποῦ ἀγναντεῦσαν ἀδιάφοροι τὸ χυδαῖο τους. Ἀκολουθοῦν πειὸ κάτω κι' ἄλλες ἀνάλογες λεπτομέρειες, ὡς ποῦ «ὁ Θεοδωράκης πολὺ πονηρημένος, ἐγλύτωσε ὁ καϊμένος», ὅπως λέει καὶ τὸ πλαστὸ τραγοῦδι, ποῦ θαμάζει κι' αὐτὸ τῆς πονηριῆς του. Γλύτωσε καὶ κατάφυγε τέλος στὰ Ἐφτάνησα. Ἀς μολογήσῃ τώρα κανεὶς ἂν τοῦ Γιάννη ὁ θάνατος ἢ τοῦ Θεοδωράκη ὁ γλυτωμὸς ταιριάζαν σὲ Κλέφτες παληκαρία.

Πόσοι ἦταν οἱ Κολοκοτρωναῖοι ποῦ χυδαῖσαν; Οἱ ὕστερόχρονοι εἰδήσεις τῆς οἰκογένειας ἀνεβάζουν τὸν ἀριθμὸ σὲ τριάντα¹⁾. Μιλεῖ κι' ὁ Θεοδωράκης πὼς, ὅταν χωρίστηκε ἀπὸ τοὺς ἄλλους, κράτησε μαζί του 19 συγγενῆδες του (σελ. 21) καὶ τὸ Γιῶργα. Ὅμως κι' ὁ Γιῶργας κι' οἱ ἄλλοι τὸν ἀφήσαν, ἀφοῦ κατάντησε νὰ μείνῃ ὁ Θεοδ. μοναχός καὶ νὰ γλυτώσῃ στὴ Μάνη μὲ δυὸ ποῦ τὸν ἀκολουθήσανε, πιστοὺς τοῦ Ρουμελιῶτες²⁾. Ὁ Leake γράφει: «Ὁ Πασσᾶς τοῦ Μοριά πέτυχε νὰ πιάσῃ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς Κλέφτες, ποῦ γιὰ πολὺν καιρὸ μαστίζαν τὴ χερσόνησο, καὶ τὸν τελευταῖο χρόνον εἶχανε πληθύνει. Σκότωσε «ἕναν ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρωναῖους» (τ. Β', σελ. 152), καὶ βέβαια ἐννοεῖ τὸ Γιάννη, τὸ σπουδαιότερο, καὶ γι' αὐτὸ τὸν ἀναφέρει³⁾. Δὲν εἶναι ζήτημα πὼς οἱ Κολοκοτρωναῖοι, ὡς παλιὰ οἰκογένεια ποιμενική, ἦταν χωρισμένοι σ' ἀρκετοὺς κλάδους, καὶ μὲ τῆς συμπεθεριῆς καὶ κουμπαριῆς ποῦ κάναν εἶτε ἀλλάζοντας τὰ βοσκοτόπια τους κάθε χειμῶνα, εἶτε ὡς Κλέφτες ἀλλάζοντας λιμέρια, εἶχανε μεγαλώσει τὴ συγγενολογία τους. Ἐδῶ ὅμως εἶναι ἡ ἀπορία· ποῦ ἦταν αὐτὴ ἡ συγγενολογία, ὅταν τὰ πειὸ σημαντικὰ μέλη τοῦ σπιτιοῦ σκοτωνόντανε, λίγοι ἐδῶ καὶ λίγοι ἐκεῖ, καὶ πὼς τὴν τελευταία στιγμή ἀφήσανε τὸ Θεοδωράκη μὲ δυὸ Ρουμελιῶτες μοναχό; Ὅσοι εἶχανε γλυτώσει εἶχανε κρυφτῆ⁴⁾.

Τὸ τέλος τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά στάθηκε εὐκολὸ μὰ καὶ θλιβερό. Καὶ οἱ 150, οἱ μόνοι κι' ὄλοι-ὄλοι ποῦ χυδαῖσαν, φερθῆκαν ὄχι σὰν Κλέφτες καθαροί, μὰ σὰν κοινοὶ φυγόδοκοι. Κι' ὅμως, οἱ ὕστερόχρονοι ἀβάσιμες πηγὲς μᾶς παραστήσανε τὸ «χυδαῖο» σὰν κάτι τρομαχτικὸ ξερροῖζωμα παμπάλαιας πολεμικῆς δυναστείας. Τὸ τέλος ὅμως τὸ σύντομο καὶ τόσο ἄχαρο ρίχνει κάτω

1) Ὁ Φαλῆς στὸ «Ραμπαγᾶ» ἐπλασε ὀλάκερη δυναστεία ἀπὸ ἦρωες Κολοκοτρωναῖους, μὲ τῆς μακρῆς βιογραφίης τους, ἀγνωστες στὴν ἱστορία.

2) Καὶ χειρόγρ. σημείωμα τῶν Πετμεζαίων βεβαιώνει πὼς ὁ Θεοδ. στὴ Μάνη εἶχε μαζί του δυὸ μόλις συντρόφους.

3) Κ' ἐδῶ, ἂν τὸν ἔφερε γιὰ Γιῶργο, θάλεγε καὶ τ' ὄνομά του ὡς ἀρχηγό.

4) Ἀρχίζοντας τὸ 1821 ἐδῶσαν ἀρκετοὶ Κολοκοτρωνῆδες ἀπὸ τὸ συγγενολόγι, καὶ λάβανε μέρος στὸν ἀγῶνα.

αὐτὸν τὸν παραφορτώμενο θρύλο τὸν ἱστορικό. Ὅσο γιὰ τὸ θρύλο τὸν ποιητικό, πῶς μπορούσε ἓνας λαὸς ποὺ θανάσιμα τοὺς κατάρρεξε, ὄχι μοναχὰ γιὰ τὸν ὁ Τούρκος πρόσταξε, μὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιος αὐτὸς λαὸς εἶχε μισήσει πειὰ τῆς Κλέφτικες ἀρπαγές καὶ βίες, πῶς μπορούσε αὐτὸς ὁ λαὸς τραγούδια νὰ τοὺς πλάση καὶ νὰ τοὺς ὑμνήσῃ τῆς παληκαριές;

Ἐπιπλέον ἡ Κλεφτουριά ἢ Μοραϊτικὴ, κατὰ τὸ χαλασμό, δὲν ἦταν πολυάριθμη, ἀπόδειξη πῶς μαζί μὲ τοὺς Κολοκοτρωναίους δὲν πολεμήσαν ἄλλοι γνωστοὶ παρὰ ὁ Γιώργος ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν, ὁ Πέτροβας, ὁ Νταγρές, ἓνας Νικήτας, κ' ὄχι ἄλλοι. Πῶς νὰ ξηγήσῃ κανεὶς αὐτὸ τὸ φαινόμενο; Οἱ πολεμικοὶ ἄντρες τοῦ Μοραϊᾶ βρισκόντανε στὰ Ἐφτάνησα, καλοπληρωμένοι, δουλεύοντας στὰ μισοτάχτα ἐκεῖ σώματα. Οἱ ἄλλοι ποὺ μένανε στὸν τόπο τοὺς δὲν εἶχανε μορφωθῆ ὁ ἀληθινὸς πολεμικὸς ἄντρες, καθὼς τῶδειξε τὸ τέλος τοὺς, τέλος ἀνθρώπων ἀπειρῶν τοῦ πολέμου. Ὁ τρόπος ποὺ λιποταχτοῦν ἀφίροντας τοὺς ἀρχηγούς, τὸ κλεισιμὸ τοὺς στὸ ληνὸ—ἀπ' ὅπου δὲ θὰ ἦταν πειὰ σωτηρία—ἢ πίστη τοὺς ἢ τόσο ἀνόητη νὰ μὴν ὑποφτεῦνται προδοσιὰ, καὶ ἢ ντροπιασμένη τοὺς ὕστερα παράδοση, ἀντὶ νὰ ξεπηδήσουνε μὲ τὰ σπαθιὰ στὰ χέρια, ὅλ' αὐτὰ μᾶς δείχνουνε, τὸ λέω καὶ πάλι, πῶς οἱ Κολοκοτρωναῖοι δὲν ἦταν Κλέφτες παλιοὶ γυμνασμένοι ἀπὸ πάμπου-προσπάμπου. Μὰ τὸ πρᾶμα δὲ μπορούσε ἄλλοιῶς νὰ γίνῃ. Τοῦ Μοραϊᾶ ἢ Κλεφτουριά δὲν κρατοῦσε τὴ ρίζα τῆς παρ' ἀπὸ τὰ 1770, κ' ἀκόμα ὕστερότερα, λοιπὸν δὲν εἶχε μορφωθῆ ἐκεῖνος τῆς ἠρωϊκῆς παράδοσης ὁ νόμος, ποὺ σιδερώνει τῆς καρδιές, ὁ νόμος ποὺ ἔβγαλε τὸν Ἑλληνικὸν ἱποτισμὸ ποὺ λέγεται παληκαριά, δημιούργημα τῆς Κλεφτουριάς καὶ τοῦ Ἀρματωλισμοῦ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκιάς.

Ἡ καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοραϊᾶ—καὶ τῆς Ρούμελης—ἀφῆσε μιὰν ἀλέθρια κληρονομιά στὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1821, τὸ μῖσος καὶ τὴ διαίρεση ἀνάμεσα παλιῶν στρατιωτικῶν καὶ παλιῶν προυχόντων, ζήτημα πολὺ σπουδαῖο, ποὺ δὲν ἔχει τὸν τόπο τοῦ σ' αὐτὴ τὴ μελέτη. Φτάνει ἐδῶ νὰ πῶ πῶς ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲ μπορούσε παρὰ νὰ ὑπάρχῃ, ἀφοῦ οἱ προύχοντες, ὄργανα κ' ἀντιπρόσωποι τῆς ἀνώτερης ἀρχῆς στῆς ἐπαρχίες, ἦτανε καὶ ὑπεύθυνοι καὶ ὑπόλογοι γιὰ τὴν τάξη, καὶ οἱ Κλέφτες, φυσικὰ, χαλοῦσαν αὐτὴ τὴν τάξη καὶ φέρνανε σὲ κίντυνο τῆς ὑπόλογες ἀρχές, τὸν προύχοντα χριστιανό, μὰ καὶ τὸν Τούρκο βόιβοντα, τὸν Κάπο σπάνια¹⁾, μὰ τὸν Ἀρβανίτη μπελούκμπαση συχνά. Τὸ παρακάτου κομμάτι ποὺ δανεῖζομαι ἀπὸ τὸ Φιλήμονα δείχνει τὴ δύσκολη θέσι τῶν προυχόντων ἀντίκρου ἀπὸ τοὺς Κλέφτες, χρησιμεύει ἀκόμα κ' ὡς μαρτυρία ἱστορικὴ γιὰ τὴν κατάστασι τοῦ Μοραϊᾶ ἀπὸ τὰ 1807 καὶ κάτω, μετὰ τὴν καταστροφὴν, καὶ γιὰ τὰ μέτρα ποὺ παρῆσαν τότε κατὰ τῶν κακοποιῶν (Κλεφτῶν): «Νέζρι χοτζέτια» εἰσι τὰ ὑποσχετικὰ ἔγγραφα τῶν ἐπαρχιῶν, βεβαιωμένα παρὰ τῆς λεγομένης ὑπὸ τῶν Τούρκων φερᾶς Κρίσεως.

1) Οἱ Κάποι Πλαπούταιοι μένου ἀνεύθυνοι γιὰ τὴν τόσο ἀνάμαλη κατάστασι τῆς ἐπαρχίας τοὺς, ὅσον καιρὸ βίασσε ὁ κατατρεγμὸς τῶν Κλεφτῶν. Αὐτὴ ἦταν ἡ συνειθισμένη τάξι, οἱ Κάποι νὰ μὴν παίρνουν ἀπάνου τοὺς τὸ χρέος τῆς δημόσιας ἀσφάλειας. Ἦταν περισσότερο ἀγροφύλακες παρ' Ἀρματωλοί.

Τοιαῦτα νέζρι χοτζέτια, ἐγγυώμενα τὴν ἡσυχίαν τοῦ τόπου καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ὁδοιπόρῶν, ἐνηργήθησαν μετὰ τὴν ὄλην καταστροφὴν τῶν ἀρματωλῶν τῆς Πελοποννήσου, γενομένην τῷ 1806, οὕτωσί. Οἱ διοριζόμενοι προεστοὶ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ δημογέροντες ἐπαρουσιάζοντο ἐνώπιον τοῦ Καδδῆ καὶ ὑπισχνοῦντο ἐγγράφως τὴν διὰ τοῦ κοινού τῆς ἐπαρχίας ἀποζημιῶσιν παντός, ὅστις ὑπέκυπτεν εἰς οἰανδήτινα ἢ παρὰ κλεπτῶν ἢ παρ' ἄλλων κακοποιῶν ἀνθρώπων ζημίαν. Τὰ τοιαῦτα ὑποσχετικὰ ἔγγραφα ἐβεβαιοῦντο διὰ τῆς σφραγίδος τοῦ Καδδῆ, καὶ εἶχον πλήρως ἐπίσημον κῦρος. Διὰ τοῦ μέτρου αὐτοῦ ἢ τουρκικὴ ἐξουσία ὑπεχρέου καὶ ἐθεώρει ὑπευθύνους τοὺς κατοίκους κατὰ τῶν κλεπτῶν καὶ ταραχοποιῶν. Ἐν πάσῃ δὲ περιστάσει συνυπεχρεοῦντο πρὸς συνδρομὴν ἀμοιβαίαν καὶ αἱ πλησιόχωροι ἐπαρχίαι» (ἱστορ. Ἑλλην. Ἐπαν., τ. Γ', σ. 407).

Ἡ καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοραϊᾶ ἐγένε, πρῶτα καὶ κύρια, ἀπὸ τοὺς προύχοντες¹⁾ αὐτοὶ ὅμως φυλαγόντανε νὰ βάλουν Κάπους νὰ χτυπήσουνε τοὺς Κλέφτες· Κλέφτες καὶ Κάποι συχνὰ ἀλλάζονταν· ἔχτρεις θανάσιμες ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχανε, γιὰ τὸ οἱ προύχοντες ἦταν οἱ ὑπόλογοι κ' ὄχι οἱ ἀσήμαντοι Κάποι· οἱ παυμένοι πάλι Κάποι, ποὺ βγαίνανε στὸ κλαρί, μ' αὐτοὺς τὰ εἶχανε κ' ἐκεῖνοι²⁾.

Ἔτσι σύχασε ὁ Μοραϊᾶς. Ὅσο γιὰ τὴ Ρούμελη, ἀπὸ τὰ 1788, ποὺ διορίστηκε ὁ Ἀλῆς γενικὸς ντερβέναγας τῆς χέρσας Ἑλλάδας, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ξερριζώσῃ τῶν Κλεφτῶν καὶ τῶν Ἀρματωλῶν τὴ δύναμη, ποὺ εἶχε πολὺ ψηλὰ σηκώσει τὸ κεφάλι, ποτὲ δὲν ἔπαψε ἐκείπερα νὰ βροντάει τὸ ντουφέκι. Εἶτε Κλέφτες εἶτε Ἀρματωλοί, μὲ τὴ σειρά τοὺς κατατρέγονται καὶ ξεπατώνονται. Τοῦ Ἀλήπασσα ὁ σκοπὸς ἦτανε νὰ βάλῃ στὸν τόπο τῶν παλιῶν Ἀρματωλῶν ντερβενάγδες Ἀρβανίτες³⁾, καὶ μὲ τὴ δικὴ τοὺς δύναμη νὰ σβύσῃ τὴν κατακαϊμένη Κλεφτουριά. Καὶ δὲν τοῦ φτάναν τ' Ἀρβανίτικα μπουλούκια, μὰ κ' ἢ προδοσιὰ κ' ὁ δόλος ἦταν ὅπλα κ' αὐτὰ χρήσιμα στὰ χέρια τοῦ. Ἡ τραγωδία αὐτοῦ τοῦ χαλασμοῦ, μὲ τῆς τόσες αἵματερές σκηνές τῆς, εἶναι μεγάλη, καὶ δὲν ἔπαψε ἀπὸ τὰ 1788—1820, ποὺ χαλάστηκε κ' ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς. Ἀρχίζοντας τὸ 1821 μετρημένοι στὰ δάχτυλα ἦταν ὅσοι ζοῦσαν ἀκόμα Κλεφταρματωλοί· καὶ ζοῦσαν ὅσοι πιστοὶ σ' αὐτὸν κ' ὅσοι δοκιμασμένοι στὴν πίστη τοὺς. Αὐτὴ τὴν τραγωδίαν τὴν πολύχρονη ποτὲ κανεὶς δὲ θέλησε νὰ τὴν παραστήσῃ σὰν κανένα κεφάλαιο τῆς ἱστορίας σημαντικὸ, οὔτε ψηλὰ ὡς τὰ συννεφεα νὰ τὴ σηκώσῃ. Ἀπὸ ἠρωϊκοὺς χρωματισμοὺς κ' ἀπὸ περιγραφές βρον-

1) Ὁ Ρ. Παλαμίδης, γυιὸς κοιζάμπαση, σὲ κάποιαν ὁμιλία τοῦ (ἔφημ. «Χρόνος», 15 Σεπτ. 1845) λέει: «Γνωστὰ εἶναι τὰ πρὸ τῆς Ἐπαναστ. κατὰ τῶν λεγομένων κλεπτῶν μέτρα, τὰ ὅποια τοὺς ἐξολόθρευσαν σχεδόν, καὶ εἰς τὰ ὅποια ἢ ἐνεργὸς θέλησις καὶ ἀπόφασις ὑπῆρξεν ἐκείνῃ τῶν προεστῶτων λεγομένων».

2) Οἱ Κλέφτες τοὺς χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας πειράζανε, γιὰ νὰ ἐκθέσουν τοὺς προύχοντες στὸν Πασσᾶ, ὅμως παραπολὺ φυλαγόντανε Τούρκους νὰ πειράζουσε, γιὰ τὸ τότε τοὺς κατάρρεχε ὄχι πειὰ ὁ προύχοντας ὁ χριστιανός, παρὰ ὁ Πασσᾶς ὁ Τούρκος.

3) Ὅπως στὸ Μοραϊᾶ, ὅπου τὰ ντερβένια ἦταν Ἀρβανίτικα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια.

τόλαλες δὲ θὰ εἶχε ἀνάγκη αὐτὸς ὁ ἱστορικός, ἂν ἤθελε νὰ περιγράψῃ τῶν Κλεφταρματωλῶν τῆς Χέρσας Ἑλλάδας τὸ χαλασμὸ ἕνα μοναχὰ αὐτὸς θάβρισκε πρόσομμα, τῆς λιγοστῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας, ποὺ δὲ θὰ φτάνανε νὰ ζωγτανέψουνε γιομᾶτα τὴν τραγωδίαν τὴν πολυθρήνητην, ποὺ τὴν κλαῖν τὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ὅσο γιὰ τῆς πλαστῆς περιγραφῆς, τὰ ψεύτικα τραγούδια, τῆς σκοτεινῆς προσπάθειες τοῦ ἔξηρωτισμοῦ καὶ τόσα ἄλλα τεχνητὰ στολισμάτα, ὁ ἱστορικός μελετητὴς θάβρισκε τὸ δρόμον τοῦ καθαροῦ ἀπὸ τέτοια ἀγκάθια καὶ τριβόλια¹⁾. Δίνω ἔδωπέρα σύντομον κατάλογον τοῦ περιοδικοῦ κατατρεγμοῦ τῶν Κλεφταρματωλῶν. **1783**, φόνος Μήτσου Μαυρομάτη, ἀπὸ ἐπίσημον σπῆτι πολιτικὸν καὶ στρατιωτικόν.—**1785**, κατατρεγμὸς τοῦ Καραϊσκού, Γιωργοθάμου κλπ.—**1803**, κατατρεγμὸς τῶν Κλεφτῶν τῆς Δυτ. Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ Βεληγκέκα ντερβέναγα.—**1805**, πατριωτικὴ συνωμοσίαν τῶν Κλεφταρματωλῶν τῆς βορ. Ἑλλάδας μετὰ τὴν εὐνοίαν τῆς Ρωσσίας, μετὰ τῆς ἐνέργειας τοῦ μητροπολίτη Ἰγνᾶτιου καὶ τοῦ Λουΐζη Σωτήρη, Ρώσσου παλιοῦ προξένου ἐπὶ Λευκάδα· οἱ Κατσαγωναῖοι καὶ ἀμέτρητοι ἄλλοι Κλέφτες ἀνταμώνονται ἐπὶ Ἐφτάνησα καὶ κρυφομιλᾶνε. Στὰ Ἐφτάνησα ζοῦν ὡς 1300 Κλέφτες πρόσφυγες.—**1806**, καταστροφὴ Μπουκουβαλαίων, Καραϊσκαίων, Κοντογιανναίων, Βλαχοπούλων καὶ ἄλλων πολλῶν.—**1807—8**, ἀναστάσιμος στεριᾶς καὶ πελάγου, παρουσία τοῦ Ρωσικοῦ στόλου ἐπὶ Αἰγαῖον, ἡ περιφρημὴ ἐκστρατεία τοῦ Νικοτσάρα κλπ. Ὅλες αὐτῆς τῆς περιπέτειας ὁ ἀναγνώστης θὰ μπορέσῃ νὰ τῆς παρακολουθήσῃ περιστάτικα σὲ χωριστῆ, ἴσως, μελέτη ποῦ θ' ἀκολουθήσῃ ἐπὶ τὴν μελέτη αὐτῆν θὰ γίνῃ λόγος καὶ γιὰ τοὺς Κλεφταρματωλοὺς πρόσφυγες ἐπὶ Ἐφτάνησα, λοιπὸν καὶ γιὰ τὸ Θεοδ. Κολοκοτρώνη καὶ τοὺς ἄλλους πολεμικοὺς ἄντρες τοῦ Μοριᾶ, ποὺ δουλεύανε ἐπὶ ἐκεῖ ἄταχτα σώματα.

1) Εἶναι περιέργον πῶς οἱ παλιῆς Ἀρματωλικῆς οἰκογένειας τῆς Ροῦμελης ἀδιαφορήσανε γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν προγόνων τους. Ἀπὸ φυσικοῦ τοῦ ὁ Ροῦμελιώτης βαρύνεται νὰ μολογᾷ, ἀκόμα καὶ προφορικῶς, τῆς δόξης τοῦ τῆς περασμένης.

Z.

Τὰ πράγματα τοῦ Μοριᾶ, 1807 - 1820.—Ἡ δύναμις τῶν προυχόντων φτάνει ἐπὶ κορύφωμά της.—Περιορισμὸς τῶν ντόπιων Τούρκων.—Διωγμὸς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη.—Θ. Κολοκοτρώνης.—Κατατρεγμὸς τῶν προυχόντων.—Θάνατος τοῦ Σωτ. Λόντου.—Θάνατος τοῦ γέρο-Ντεληγιάννη.—Θανάσιμος ἀνάμεσα τοὺς προύχοντες.—Παλιοὶ Κλέφτες πρόσφυγες ἐπὶ Ἐφτάνησα.

(Συνεχίζεται τὸ χρονολ. σημεῖωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη): «1807, Ἰανουαρίου 2, ἦλθεν ὁ Βελήπασσας.—1811, Ἀπριλίου 8, ἔφυγε καὶ οὗτος διὰ τὸν πόλεμον.—1812, Αὐγ. 12, ἔφυγεν ἀπὸ τὸν Μορέα.—1812, Σεπτ. 2, ἦλθεν ὁ βεζιρὴς Ἀχμέτ πασσᾶς.—1812, Ὀκτωβ. 14, ἐσκότωσε τὸν Σωτηράκη, καὶ ἐσκότωσε τοὺς ἀνθρώπους του.—1815, Δεκεμβ. 5, ἦλθεν ὁ Σακὴρ Ἀχμέτ πασσᾶς.—1816, Φεβ. 7, ἔκοψε τὸν Ντεληγιάννη.—1816, Μαρτ. 16, ἀπέθανε ὁ... (τουρκ. ὄνομα).—1816, Μαρτ. 16, ἔφυγεν ὁ κύριος Θάνατος ἀπὸ τοῦ δραγουμάνου τὸ σπῆτι.—1816, Ἀπριλ. 24, ἔφυγαν τὰ Ντεληγιαννόπουλα ἀπὸ τὸ Λαγκαδί.—1816, Αὐγ. 17, ἦλθεν ὁ Θεοδώρακης Δεληγιάννης μετὰ ῥαί.—1817, Ἰουλίου 10, ἔγινε σεισμὸς ἐπὶ τὴν Βοστίτζα.—1817, Αὐγ. 21, ἔγινε πυρκαϊὰ ἐπὶ τὸ παζάρι καὶ ἐκάηκαν 83 ἐργαστήρια.—Ἦλθεν ὁ Χαζνατάρης... (σ. σβυσμ.) ὀνομαζόμενος.—1818, Μαΐου 27, ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Παῦλος ἀπὸ χωρίον Σοπατό.—1819, Ἰουλ. ... ἐσκότωσαν τὸν Γρηγόρη Ἀρκαδιὸν πηγαίνοντας τὸ βράδυ ἐπὶ τὸ σαράγι (ἐπὶ Ἀρκαδίαν).—1820, Φεβ. ... ἦλθεν ὁ Ἰμπραήμ πασσᾶς.—1820, Φεβ. 5, ἐσεργούνεψε τὸν Ὀμέρ ἐφένδη.—1820, Ἀπριλ. ... ἔκαμε τὸν Γεώργιον Διαμαντόπουλον σεργούνην».

Ἐπὶ τὸ τέλος τοῦ περὶ πάντων κεφαλαίου εἶδατε ὅσα αὐστηρὰ μέτρα ἔλαβε ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ κἀνοντας ὑπολόγους τοὺς προύχοντες γιὰ τὴν δημόσιαν τάξιν²⁾. Ἐπὶ τὸν ἴδιον χρόνον, 1807, βρισκόμενος τὸν Ἀντρούσας Ἰωσήφ διωρισμένον ἀπὸ τὸν Πατριάρχην νὰ γυρίσῃ ἐπὶ τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Μοριᾶ καὶ νὰ διδάσῃ τὸ λαὸν τὴν κοινὴν ἡσυχίαν. Ὅσο γι' αὐτό, ἡ ἡσυχία ἦταν ἀτάραχτη περὶ, ὅμως ἡ βορεινὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ Ἐφτάνησα ἦσαν ἀναστατωμένα ἀπὸ τὰ κηρύγματα τῶν Ρωσικῶν ἀποστόλων³⁾. Γιὰ τὸ διορισμὸν τοῦ Βελήπασσα ἐπὶ Μοριᾶ, χειρόγραφ. κἀποιοῦ σημαντικοῦ Ἠπειρώτη, ποὺ γνώριζε καλὰ τοῦ Ἀλήπασσα τὰ πράγματα, γράφει: «...Κατὰ τύχην συνέπεσεν ἡ μάχη τῆς Πόρτας μετὰ τῆς Γαλλίας καὶ

1) Γρηγ. Παπαφωτόπουλο.

2) Τὰ νέξρι σουρούτια εἶναι ἀχρονολόγητα, ἀφοῦ ὅμως σ' αὐτὰ φαίνεται ὁ χρόνος 1806 περασμένος, μπορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Βελή-πασσᾶς, ποὺ ἔφτασε ἐπὶ τὴν Τριπολιτσά 2 τοῦ Γενάρη 1807, νὰ τὰ εἶχε ἐκδώσει.

3) Γενάρη τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Πατριάρχης εἶχε στείλει πανταχούσα κατὰ τῶν Ρώσων ἐπὶ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα (ἐκκλησίαν, ἐπαρχίαν Ναυπάκτου καὶ Ἄρτας) γιὰ νὰ συστήσῃ καὶ ἐκεῖ ἡσυχίαν, καὶ βέβαια, μ' ἀνώτερη προσταγή.

υπέφερον, εξαιτούμενοι άλλον τόπον να μετοικήσουν και άλλα. Ένοχλούμενος δε συνεχώς εκ τούτων ο Σουλτάν Μαχμούτης, εξέτασεν ο ίδιος το πράγμα και απέδωκε μέχρι τέλους δικαιοσύνην εις τους άδικουμένους, και ούτως επανέφερε την ησυχίαν και την παύσιν των όχλαγωγίων» (*Αθηνά», 16 Μαγιοῦ 1859). Σκετικὰ μ' αὐτὲς τῆς ραδιουργίας γράφει κι' ὁ Ν. Σπηλιάδης (τ. Α', σελ. 372) γιὰ τὸν Τοῦρκο Μοραΐτη Γιουσούφ Τσαπάρα: «Ὁ Τοῦρκος αὐτὸς εἶχεν ἀποσταλῆ τὸ 1812 εἰς Κων)πολιν νὰ συμπράξῃ μετὰ τῶν ἄλλων ἀπεσταλμένων Τοῦρκων τε καὶ Χριστιανῶν ἐναντίον τοῦ Βελῆ πασιᾶ, υἱοῦ τοῦ Ἁλῆ πασιᾶ Τεπελενλῆ, ὅτε οἱ Πελοποννήσιοι Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ ἠνώθησαν καὶ ἀπεφάσισαν νὰ τὸν διώξωσιν ἀπὸ τὴν Χερσονήσον, μὴ ὑποφέροντες τὰς καταδυναστείας του. Ὁ δ' ἀντιπρόεδρος(;) Κανακάρης εὐρίσκετο τότε εἰς Κων)πολιν ὁμοῦ μετὰ τὸν Παπαλέξην Οἰκονόμου καὶ Ἀναγνώστην Δεληγιάννην, καὶ ὡς ἐπίτροποι τῆς Πελοποννήσου ἐνήργησαν μετὰ τῶν ἄλλων ἀπεσταλμένων τὴν ἔξωσίν του».

Κι' ὁ περιηγητὴς Andreossy («Κωσταντινούπολη καὶ Βόσπορος Θρακικός», Παρίσι, 1828, σ. 55) εἶναι σύμφωνος μετὰ τὰ παραπάνου: «Ὁ Βελήπασσας, κυβερνῶντας τὸ Μοριᾶ τρία χρόνια, εἶχε πράξει τόσα ἀδικήματα καὶ ὑπερβολές, πὸν ἀνάγκασε ἓνα μέγαν ἀριθμὸ Μοραϊτῶν νὰ προστρέξουνε εἰς τὴν Πόλιν μετὰ τὰ παράπονά τους καὶ νὰ ζητήσουν τὴν καθάρεισίν του. Ὁ Σουλτᾶνος τοὺς ἔστειλε εἰς τὸ μέγαλο του βεζίρη, καὶ πάλι ὁμοῦ νέα παράπονα δὲν παύανε νὰ τονὲ ζαλιζουν. Ἔτσι διατάχθηκε ἀνάκρισις, κι' ὁ Γιουσούφ Ἁγιά-ἐφέντης, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγιστᾶνες τοῦ κράτους, Μοραϊτῆς γεννημένος, ἀνάλαβε αὐτὴ τὴν ἀποστολή. Ἀφοῦ πῆγε εἰς τὸ Μοριᾶ, πληροφορέσει τὸ Σουλτᾶνο πὸς οἱ φρουρὲς τῶν 4 κάστρων τοῦ Μοριᾶ, Ἀνάπλι, Κορώνη, Μοθώνη καὶ Ναβαρῖνο, ἦσαν ἐπαναστατημέναι καὶ εἶχανε κινήσει γιὰ τὴν Τριπολιτσά εἰς τὸν δρόμον ὅλον καὶ μεγάλωνε ἡ δύναμὴ τους ἀπὸ ἄλλους δυσσεβημένους, ὅλοι τοὺς πνέοντας ἐκδίκησις. Οἱ ἀρχηγοὶ τους, κι' ὁ πρῶτος τοὺς Γιακούμπ-ἀγᾶς, εἶχαν κρυφὲς ἀνταποκρίσεις μετὰ ξένους γιὰ νὰ τοὺς σταλθῆ ὅποιος λογῆς βοήθεια καὶ νὰ λευτερωθοῦν ἀπὸ τὸ Βελῆ. Ὁ Σουλτᾶνος, καὶ γιὰ τὴν φοβῶταν ἓναν τέτοιον σηκωμὸν καὶ γιὰ τὴν εἶχε ἄσκημα μετὰ τὸ σπῆτι τοῦ Ἁλῆπασσα, σήκωσε τὸ Βελῆ καὶ τὸν ἔστειλε εἰς τὰ Τρίκαλα (σ. τῆς Θεσσαλίας) καὶ εἰς τὸν τόπον τοῦ ἔβαλε τὸν Ἰτσογλῆ Ἀχμέτ πασσᾶ».

Ὁ Παπατσώνης εἰς τὸ χειρόγραφο του γράφει, περιέργως καὶ πιθανά, πὸς ἀγάδες καὶ προεστοὶ δυσσεβημένοι μετὰ τὸ Βελῆ, εἰς τὴν ἀπουσία του, συμφωνήσανε καὶ γράψανε καὶ εἰς τὸ Θ. Κολοκοτρώνη, εἰς τὴν Ζάκυνθον, νὰ ζητήσουν τὴ βοήθειαν τοῦ Ναπολέοντος γιὰ νὰ κάμουν αὐτονομία κλπ. κλπ., πράγματα ὅχι σοβαρά, πὸν ἄλλο σκοπὸ δὲν εἶχαν παρὰ νὰ δυναμώσουν τῆς κρυφῆς ἐνεργείας πὸν ἔκανε εἰς τὴν Ἐφτάνησαν ὁ Κολοκοτρώνης μαζί μετὰ τὸν Ἁλῆ Φαρμάκη, πρόσφυγα ἐκείπερα¹⁾. Μένει ἡ ἀλήθεια πὸς προεστοὶ κι' ἀγάδες συνωμοτού-

1) Κι' αὐτὲς οἱ ἐνεργείαι δὲν εἶχανε σοβαρότητα, ἀφοῦ καμιά ἐτοιμασία δὲν εἶχε γίνει εἰς τὸ Μοριᾶ, οὔτε καὶ θὰ μπορούσανε ποτὲ νὰ συνεννοηθοῦνε γιὰ ἓναν κοινὸν πατριωτικὸν σκοπὸν χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι Μοραϊτῆς.

σανε νὰ διώξουν τὸ Βελῆ. Τὰ παρακάτω, πὸν γράφει ὁ Παπατσώνης, φαίνονται περὶ ἀληθινὰ: «Ἐλθόντες, τὸ ἐπιὸν ἔτος, τοῦ Βελῆ-πασσᾶ... ὁ Σωτ. Λόντος ἐπρόδωκεν εἰς τὸν Βελῆν ὅτι αἱ ἐνεργείαι αὐταὶ ἐγίνοντο ἀπὸ τοὺς Δεληγιανναίους... Γενομένης καὶ κατ' οἶκον ἐρεῖνης, εὐρέθησαν τὰ σχέδια τῶν ἀναφορῶν τους, καὶ ἔφερε τὸν τε Ἰω. Δεληγιάννην, τὸν υἱὸν αὐτοῦ Θεοδωράκη, τὸν Σωτήρον Κουγιᾶν καὶ τὸν Θεοδόσιον δραγουμᾶνον ἐνώπιόν του, καὶ δείξας αὐτὰ τὰ εὐρεθέντα σχέδια τῶν κατ' αὐτοῦ ἀναφορῶν, τὰ ὅποια παρεδέχθησαν... τότε θυμωθεὶς κατ' αὐτῶν ἠθέλησε νὰ τοὺς φονεύσῃ πάραυτὰ μόνον τὸν Θεοδωράκη ἐκτύπησε μετὰ ἓνα τοποῦζι... ὡς ἀνθαδιάσαντα... καὶ τοὺς ἐφυλάκισεν¹⁾. Οἱ δὲ βεκίληδες τοῦ Μορέως (σ. ἀντιπρόσωποι), ὅπου εὐρίσκοντο εἰς τὴν Κων)πολιν, ὅτε Ἁναγν. Δεληγιάννης, Θάνος Κανακάρης καὶ Παπαλέξης ἐπαραιπνέθησαν εἰς τὸν Μ. Βεζίρη τῆς βούλας, καὶ ἀμέσως διέταξε... τὸν Βελῆ-πασσᾶν ἵνα μὴ τοιμήσῃ καὶ πειράξῃ τοὺς ἐν φυλακῇ²⁾... Τότε ἄρχισε νὰ τοὺς ἐλαφρῶνῃ τὴν φυλακὴν... Μετὰ παρέλευσιν 40 ἡμερῶν τοὺς ἐλευθέρωσε, τάξοντάς του καὶ οὔτοι, ὅτι θὰ γράψουν εἰς τοὺς βεκίληδες διὰ νὰ ἐνεργήσουν νὰ μείνῃ πάλιν, ὑποσχόμενος καὶ οὔτος νὰ ἐλαττώσῃ τὰ βάρη ὅπου τοὺς ἐπέβη. Ἀπέστειλε δὲ τὸ Ντοβλέτι τὸν Σουραγιᾶ-ἐφένδην³⁾, ριτζάλι τῆς Κων)πόλεως, ὅπως ἐξετάσῃ ἐπιτοπίως τὰ παράπονα καὶ μεταθέσῃ τὸν Βελῆ-πασσᾶν εἰς τὴν Ἐγριπον». Ὁ Βελήπασσας ἔφυγε ἀπὸ τὸ Μοριᾶ 12 Αὐγ. 1812. Τὸ Σουφαγιᾶ φαίνεται πὸς γλήγορα, 2 Σεπτ. 1812, τὸν ἀκολούθησε τὸ φτάσιμο τοῦ νέου βεζίρη τοῦ Μοριᾶ Ἀχμέτ πασσᾶ.

Ἁλῆ-Φαρμάκης. Τοῦ Ἁλῆ-Φαρμάκη ἡ πολεμικὴ περιπέτεια φαίνεται πὸς ἔγινε ἀφοῦ ὁ Βελήπασσας γύρισε ἀπὸ τὸν πόλεμον, Ἀπρ. τοῦ 1811, γιὰ τὴν θὰ τοιμοῦσε νὰ προκαλέσῃ ὁ ἴδιος καὶ ν' ἀφήσῃ πίσω του μίαν ἀνήσυχον κατάστασιν, πὸν ὁ Ἁλῆ-Φαρμάκης θὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς κι' ὁ Βελῆς ἡ ἀφορμὴ τῆς. Εἶχε καταστήσει, καθὼς θὰ δῆτε περὶ κάτω, ζήτημα τιμῆς γιὰ τὸ Βελήπασσα ἡ ταπείνωσις τοῦ ἀλαζόνα Λαλιώτη, πὸν εἶχε ἀπὸ πίσω του ἀντιστῆναι τὴν δύναμιν τῶν ὁμοφύλων τοῦ Λαλιωτῶν, κι' ὁ Βελῆς φύλαγε τὸν κατὰλληλον καιρὸν. Ἀπὸ τὴν ἀπαίτησίν του ὁμοῦ νὰ πάῃ ὁ Ἁλῆ-Φαρμάκης νὰ τὸν προσκυνήσῃ εἰς τὴν Τριπολιτσά καταλαβαίνουμε πὸς ἡ αἰτία τοῦ καβγᾶ σοβαρὴ δὲν ἦταν. Ἀπόδειξις πὸς καὶ ἡ πολιτορχία τοῦ Λαλιώτη εἰς τὸν πύργον του, ἀφοῦ ἄρχισε μετὰ μεγάλη σαλαγή, τελείωσε μετὰ συμβιβασμὸν καὶ μετὰ συμφωνίαν νὰ πάῃ ὁ Λαλιώτης, τέλος, εἰς τὴν Τριπολιτσά καὶ νὰ ὑποβάλλῃ τὴν ὑποταγήν του.

1) Καὶ εἰς τὴν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 16 Ἰουν. 1836, ἀνώνυμος ὑπερασπιστὴς τῶν Πλαπούταιων γράφει πὸς οἱ Ντεληγιανναῖοι κατατρεχόνταν ἀπὸ τὸ Βελήπασσα.

2) Ὁ Βελῆς φαίνεται πὸς κατάρτεξε καὶ τοὺς προύχοντες τῆς Καλαμάτας, ὑπάρχει μάλιστα καὶ προφορικὴ παράδοσις πὸς ὁ Βελῆς ἐπιχείρησε ὀλέκερην ἐστρατείαν κατὰ τὴν Καλαμάταν καὶ τὰ σπῆτια τῶν προύχοντων μετὰ τὴν πρόφασιν πὸς εἶχανε μυστικὴν συνεννόησιν μετὰ ξένους νὰ σηκώσουν τὸ Μοριᾶ (*Ἀθ. Πετριδῆ «Ἀρχαιολ. καὶ ἱστορ. ἔρευνα περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμῶν» Καλάμαι, 1875, σ. 54). Ἡ παράδοσις παρασταίνει τὰ πράγματα πολὺ ὑπερβολικά. Πὸς θὰ τοιμοῦσε ὁ Πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ νὰ χαλάσῃ μίαν πόλιν;

3) Γρ. Σουφαγιᾶ=Γιουσούφ-ἀγιᾶ. Βλ. περὶ πάντων σ. 186.

Αυτό κ' έγινε. Έτσι ο πόλεμος ο φοβερός και τρομερός, Βελήπασσα κι' Ἀλῆ-Φαρμάκη, δὲν ἦταν παρὰ σκηνοθετημένη μπόφα.

Ὅσο γιὰ τὸ μέρος ποὺ ἔλαβε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, ἄλλη πηγή ἀξιόπιστη δὲν ἔχουμε παρὰ τοῦ ἴδιου τὴν περιγραφή (Ἀυτοβιογρ. σ. 32), πρόχειρη στὸν ἀναγνώστη. Ἡ περιγραφή αὐτὴ μοναχὴ τῆς φτάνει νὰ παραστήσῃ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη σὰν πολεμικὸ ἐπιχειρήμα σοβαρὸ καὶ ἥρωικό ¹⁾. Περιέργο εἶναι μοναχὰ πὼς ὁ Γέρος βάνει χρονολογία τῆς πολιορκίας τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1808, ἐνῶ ἐγινε Ἀπρίλη τοῦ 1811. Ἀυπρὸ εἶναι ποὺ κανένας ξένος περιηγητὴς δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ ζήτημα ²⁾. Περιέργο εἶναι ἀκόμα πὼς ὁ Ρ. Παλαμίδης στὰ χρῶνολ. του σημειώματα δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ σκηνή ³⁾. Μένει λοιπὸν ἡ περιγραφή τοῦ Γέρου. Ὑπάρχει ἀκόμα κι' ἀνέκδοτη περιγραφή τοῦ Παπατσώνη καὶ τρίτη ἀπὸ τὰ οἰκογ. σημειώματα τῶν Πετμεζαίων, ποὺ θὰ τὴ δῆτε στὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου. Εἴμαστε λοιπὸν ἀναγκασμένοι νὰ παραδεχτοῦμε τῆς ντόπιες αὐτὲς πηγές, ἀν καὶ σὲ πολλὰ ἀντιλέγονται μεταξύ τους. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. κατηγορεῖ τὸ γέρο-Ντεληγιάννη πὼς ἔβαλε τὸ Βελῆ νὰ καταστρέψῃ τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη σ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση τὸν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Πετμεζ. περιγραφή, ἡ συγγενικὴ καὶ φιλικώτατη. Ὁ Παπατσώνης ξέρει αὐτὲς τῆς κατηγορίες καὶ βεβαιώνει ἐνάντια πράματα, γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τοὺς δικούς του συμπεθέρους. Ἐγὼ νομίζω, δὲ θὰ ἦτανε παράξενο πὼς ἓνας Μοραγιάννης γνωστικὸς καὶ πατριώτης, ἐχθρὸς τῶν ἀτάχτων, συβούλεψε τὸ βεζίρη τοῦ Μοριά νὰ χτυπήσῃ τὸ δυνατό κι' ἀνήσυχο Λαλιώτη. Ὅσο γιὰ τοῦ Π. Παπατσώνη τὴ μαρτυρία πὼς, πρὶν ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία, ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης εἶχε στείλει τὰ πράματά του στοὺς Ντεληγιανναίους νὰ τὰ φυλάξουν, αὐτὸ θὰ ἦτανε πρῶμα ἀδύνατο ὁ φρόνιμος γέρο-Ντεληγιάννης θὰ κιντύνευε νὰ χάσῃ τὴ ζωὴ, γιὰτὶ ὄλος ὁ Μοριάς θὰ τὸ εἶχε μάθει.

Δὲ μπαίνω στὴς λεπτομέρειες τῆς πολιορκίας. Διαβάζοντας κανεὶς τῆς τρεῖς περιγραφές τοῦ Θ. Κολοκοτρ., Παπατσώνη καὶ Πετμεζῆ, ἀπορεῖ πρῶτα γιὰ τὸ μᾶκρος τῆς πολιορκίας καὶ τ' ἀσήμαντο ἀποτελέσματά της, μ' ὅλα τὰ κανόνια τοῦ στρατοῦ τοῦ Βελῆ, ποὺ δὲ μπορέσανε νὰ ρίξουν ἓναν πύργο. Νοιώθει πὼς κάτι λείπει ἀπὸ τὴν περιγραφή, ἢ πὼς κάτι παραπανιστὸ τὴ σκοτίζει

1) Ὁ ἕγγονος τοῦ Γέρου Φαλῆς μᾶκρυνε καὶ φόρτωσε τὴν περιγραφή αὐτὴ μ' ἀμέτρητα στολίδια. Θ. Ι. Κολοκοτρώνη «Τὸ τεκτονικὸν σφυρίον», 1867, σ. 50.

2) Μοναχὰ ὁ Ἄγγλος Hughes (Ταξίδια, 1820, Α', σ. 199) γράφει λίγα λόγια ποὺ ἀκουσε στὸ δρόμο του. Ταξίδευε στὰ 1813: «Σ' ἓναν τέτοιον πύργο (σημ. μὲ γεφύρι σηκωτὸ) ἓνας Τούρκος Ἀλῆ-Φαρμάκης ἀντιστάθηκε μ' 100 παληκάρια σ' ὅλη τὴ δύναμη τοῦ πασοῦ, δυὸ μῆνες. Στὸ τέλος ἔκαμε συμφωνίες καὶ βγήκε μ' ὅλες τῆς τιμὲς τοῦ πολέμου... Αὐτὸ ἐγινε ἐδῶ καὶ 4 χρόνια, περίπου». Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀκούσματα, ἀφοῦ καὶ στὴ σελ. 194 ὁ συγγραφέας γράφει πὼς ὁ Βελήπασσας χάλασε τοὺς Κολοκοτρωναίους.

3) Ὅμως καὶ ἡ χρονολογία τοῦ Ρ. Παλαμίδη, 8 Ἀπρίλη 1811, ποὺ παρασταίνει τὸ Βελῆ-πασσᾶ νὰ ξεκινᾷ γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Βλαχιάς, δὲ συβιβάζεται μὲ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη, ποὺ γίνηκε τάχα κι' αὐτὴ Ἀπρίλη μῆνα τοῦ ἴδιου χρόνου. Φαίνεται λοιπὸν πὼς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη ὁ πόλεμος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ λίγους μῆνες ἀργότερα. Ὁ Βελήπασσας ἔφυγε παυμένος ἀπὸ τὸ Μοριά, 12 Αὐγ. 1812.

καὶ τὴν παραμορφώνει. Τόσες χιλιάδες στρατὸς θὰ μπορούσε στὰ χέρια νὰ σηκώσῃ ἓναν πύργο, ποὺ τὸν φυλάγαν ἑκατό. Μὰ καὶ οἱ πολιορκητές, μὲ τὸν Πασόμπεη ἀρχηγό, καὶ οἱ κλεισμένοι ἦταν Ἀρβανῖτες, καὶ «παίζανε τὸν πόλεμο».

Μένει νὰ ξετάσω ἐδῶ μὲ λίγα λόγια τὸ μέρος ποὺ ἔπαιξε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης. Τί βλέπουμε ἀπὸ τῆς τρεῖς περιγραφές; Πρῶτη φορά, ὕστερα ἀπὸ τὸ Κλέφτικὸ του στάδιο, ὅπου λείπουν οἱ πηγές νὰ μᾶς φωτίσουν ἕαστερα γιὰ τὸν προσωπικὸ του χαρακτήρα, ἀφοῦ τῶν Ἄγγλων οἱ περιγραφές ποὺ εἶδαμε δὲ μιλᾶνε χωριστὰ γιὰ τὴ δική του δράση, κατὰ τὸ χαλασμό, ἔρχεται τώρα ἓνα σοβαρὸ περιστατικὸ, ποὺ μᾶς δείχνει τὴν παληκαριὰ καὶ τὴν ἀντρικεῖα ἀπόφαση τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη νὰ κλειστῇ καὶ νὰ κιντυνέψῃ μὲ τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη. Πὼς ὅμως πῆρε ὁ Θεὸς. Κολοκοτρώνης τὴν ἀπόφαση, ζώντας στὴ Ζάκυθο; Αὐτὸς ποὺ δὲν ἀποφάσισε νὰ καταταχθῇ, κατὰ τὰ 1805, στὴ Ρωσικὴ στρατολογία ποὺ γινόταν κατὰ τοῦ Ναπολέοντα ποὺ, μετὰ τὸ χαλασμό, 1806, ἀναγκάστηκε νὰ πάῃ πάλι στὴ Ζάκυθο, κ' ἔμειν' ἐκεῖ ἀργὸς πολὺν καιρὸ, καὶ ποτὲ δὲν ἀποφάσισε ν' ἀναλάβῃ μιὰ ταχτικὴ ὑπηρεσία σ' ἀταχτα σώματα τῆς Ἐφτάνησος ἐπὶ Ρώσων, Ἄγγλων, Γάλλων, καὶ μοναχὰ δυὸ φορὲς ἀνάλαβε προσωρινὴ δούλεψη, κ' ἔλαβε μέρος πρῶτα σὲ μιὰ ἐσοστρατεία ναυτικὴ τῶν Ρώσων κατὰ τῶν Τούρκων καὶ σ' ἄλλη δεύτερη τῶν Ἄγγλων κατὰ τῶν Γάλλων, μὰ γλήγορα καὶ πάλι γύρισε στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ; Ἡ ἐξήγησις σ' ὅλες αὐτὲς τῆς ἀπορίας ἔχει νὰ κάμῃ μὲ σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς ζωῆς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη στὰ Ἐφτάνησα, ὅμως αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δὲν ἔχει ἐδῶ τὸν τόπο του.

Στὴ Ζάκυθο ὁ Θ. Κολοκοτρώνης φαίνεται πὼς βρισκότανε σὲ μεγάλες ἀνάγκες οικονομικές, ἀπὸ τὰ 1806 ποὺ πῆγε ὡς τὰ 1821. Ἀνάτρεφε παιδιά, κι' ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀγραμματοσύνη τους (ὁ Πάνος ἦτανε τέλεια ἀνορθογράφος, ὁ Γενναῖος ὡς τὸ θάνατό του μόλις γρατσούνιζε τὸ χαρτί), ἂν ἔχουμε στὸ νοῦ πὼς ὁ παλιὸς Κλέφτης, ἀφοῦ δὲν εἶχε στρατιωτικὴ δούλεψη, ἔκανε τὸν κρεοπώλη, κ' ἐμπορευότανε γελαδοκρέατα φέροντας τὰ ζῶα ἀπὸ τὸν ἀντικρινὸ Μοριά ¹⁾, θὰ ἦτανε γιὰ τὸν Κολοκοτρώνη, νομίζω, λαμπρὴ εὐκαιρία ὅταν ὁ ἀδερφὸς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη, πρόσφυγας στὴ Ζάκυθο, τοῦ πρότεινε νὰ πάῃ βοήθεια. Κι' ὁ λουφὲς βέβαια θὰ ἦτανε πολὺ γενναῖος. Ὁ Θεὸς. Κολοκοτρ. παρασταίνει πὼς ἀποφάσισε νὰ πάῃ γιὰτὶ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἦταν πατρικὸς του φίλος, καὶ οἱ παποῦδες τους ἦταν ἀδερφοποιοί. Μπορεῖ νὰ ἦτανε στὴ μέση ὅλα αὐτὰ, μὰ κατὰ τὸ χαλασμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων, τί βοήθεια τοὺς εἶχε δώσει ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης; Ὁ λουφὲς λοιπὸν, καὶ τίποτε ἄλλο. Γιὰ τὸν ἄθλιο λουφὲ πολεμᾷ πάντα ὁ ἀταχτος. Ὁ Θεὸς. Κολοκοτρ. βεβαιώνει ἀκόμα πὼς δὲ μπό-

1) Εἶναι πολλὲς κι' ἀξιόπιστες οἱ μαρτυρίες γι' αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Κολοκοτρ. Ὅσο γιὰ τὸ ἐμπόριο μὲ τὸ Μοριά, ἔχουμε μιὰ περίεργη μαρτυρία. Στὰ 1823, Θ. Κολ. καὶ Πετμεζαῖοι, ἀντίθετοι στὰ πολιτικά, κοντέψανε νὰ φτάσουνε καὶ σ' ἄρματα. Τότε ἓνας Πετμεζᾶς, ἀπαντώντας στὴς βρισιές τοῦ Γενναίου τοῦγραφε: «ἔκαμε μούτσος στὰ Ἐφτάνησα» (καὶ γι' αὐτὸ βρίζεις). Ἡ βρισιὰ τοῦ «μούτσου» δὲ μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ ἐξηγηθῇ παρὰ πὼς ὁ πατέρας του τὸν μαρκάριζε στὰ καίκια ποὺ κουβαλοῦσαν τὰ σφαχτά.

ρεσε να πάρη περισσότερους από 17 μαζί του, γιατί τον έμποδισαν οι Φραν-
τοέζοι. Όμως αν αυτός ήθελε να πάρη περισσότερους, τ' άκρογιαλία τὰ ζακνυ-
θινά ήταν άνοιχτά κ' είχαν και πολλά καΐκια ¹⁾. Ο Θ. Κολοκοτρ. είχε ανάγκη
να πάρη λίγους, για νά'ναι κι' ο λουφές χοντροτέρος. Και για ν' αναγκάση δυο
τρουφερά παληκαράκια, τον άνιφιό του Νικηταρά και τὸ Ν. Πετμεζά, να λιπο-
ταχτήσουν από τῆς κομπανίες τους (λόχους), όπου δουλέβανε «σαρζέντες», θά
πῆ πὼς εὔρισκε και γι' αὐτοὺς καλὴ τὴν εὐκαιρία τοῦ λουφέ, δὲν εὔρισκε όμως
και τὸν κίντυνο μεγάλο' άλλοιως, πὼς θ' αποφάσιζε να ἐκθέση τὴ ζωὴ δυὸ νεα-
ρῶν παληκαριῶν, ἐνῶ, χωρὶς ἄλλο, θά μπορούσε νά' διαλέξη ἄντρες ὠριμους
στὸν τόπο τὸ δικό τους; Ο Θ. Κολοκοτρώνης ἤξερε πὼς οἱ Λαλιῶτες, λαὸς πο-
λεμικὸς και περὶφανος, δὲ θ' ἀφίνανε ποτὲ τὸν δόμφυλό τους να χαθῆ. Μ' ὅλα
αὐτά, ἡ ἀπόφαση τοῦ Θεοδωράκη να πάη και να πολεμήση στὸ Μοριά, τιμὴ
τοῦ κάνει. Ο Θ. Κολοκοτρ. ἀνεβάζει 8 χιλ. τοὺς πολιορκητές, ὁ Παπατσώνης
3 χιλ. κι' ὁ Πετμεζᾶς 7 χιλ. Οἱ κλεισμένοι, κατὰ τὸ Θ. Κολοκοτρ. και τὸν Πετ-
μεζᾶ, είχαν ἀπομείνει 90, ἀφοῦ λιποταχτήσαν οἱ ἄλλοι' λοιπὸν 107 μαζί με
τὰ παληκάρια τοῦ Κολοκοτρώνη. Ο πύργος ἔμεινε ἀτράνταχος ἀπὸ τῆς 4 χιλ.
σφαῖρες πὸν ρίξαν τὰ 4 μικρὰ κανόνια τοῦ Πασόμπη (Πετμεζᾶς). Ἡ πο-
λιορκία γενικὰ παρασταίνεται ἀπὸ τῆς δυὸ πηγῆς (Κολοκοτρ. και Πετμ.) και
λιγώτερο ἀπὸ τὴν τρίτη (Παπατσώνη) σὰ συστηματικὴ πολιορκία κάστρου, σὰν
κάτι ἀπερίγραφα ἡρωϊκό. Ο Θεοδωράκης, κοντὰ στὸ νοῦ, διευθύνει τὴν ἄμυνα
κλπ. Εἶπα πειὸ πάνου τὴ γνώμη μου για τὴ σημαία τὴν πολεμικὴ αὐτοῦ
τοῦ περιέργου περιστατικοῦ. Ο ἀναγνώστης εἶναι κι' αὐτός, ὅπως κ' ἐγώ, ἀναγ-
κασμένος να χορτάση τὴν περιέργειά του με τῆς τρεῖς πὸν ἀνάφερα περιγρα-
φές, ἀφοῦ λείπουν ἄλλες. Ἀκολουθεῖ ἐδῶ ἡ περιγραφή τοῦ Παπατσώνη. Τοῦ
Θ. Κολοκοτρ. ἡ δεύτερη βρῖσκεται εὐκολα στὴν αὐτοβιογραφία του. Στὸ τέλος
αὐτῆς τῆς μελέτης μπαίνει ἡ περιγραφή τοῦ Πετμεζᾶ.

«Τότε ἤμαζεν εἰς τοῦ Λάλα ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης και ἐπεριστοιχεῖτο πάν-
τοτε ἀπὸ 200—300 Τούρκους στρατιώτας ἐπὶ ποδὸς πάντοτε τοὺς εἶχεν...» Ἐλε-
γεν ἡ κοινὴ γνώμη ὅτι εὔρεν και θησαυρόν τινα Ἐνετικὸν εἰς ἓνα του τσιφλίκι, τὸ
Μοναστηράκι λεγόμενον, ὅπου ἐκεῖ ἔκτισεν και ἓνα πύργον, καστρότοιχον πο-
λεμικόν, με ὅλα του τὰ ἀναγκαῖα. Ταῦτα πάντα ὁ Βελῆ-πασιάς τὰ ἔβλεπεν ὀρ-
γίως και ἐπροσπάθει να εὔρη αἰτίαν ἵνα τοῦ ἐπιτεθῆ να τὸν χαλάση, και αὐ-
τὸς ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης ἔβλεπεν τὸν σκοπὸν του και προητοιμάζετο εἰς ἀντίστα-
σιν. Τὸν προσεκάλεσεν ὁ Βελῆ-πασιάς να υπάγη εἰς Τρίπολιν, και ἐπῆγεν με 300
περίπου ἐνόπλους, και τοῦ εἶπεν ὅτι να ἐτοιμασθῆ να υπάγουν εἰς τὸ σεφέρι,
ὅπου τὸ Τοβλέτι, ὁ Σουλτᾶνος, τὸν διέταξεν να υπάγη με δέκα χιλιάδας στρα-
τόν, ὅπου ἡ Ρωσσία τοῦ ἐκήρυξεν τὸν πόλεμον, και αὐτὸς μὲν τοῦ ἔταξεν να
υπάγη και δὲν ἐπῆγεν, και τοῦ Βελῆ-πασιά τούτο τοῦ ἐφάνη προσβολή' τὸν
μετεκάλεσεν και ἐκ δευτέρου, ἄλλὰ δὲν υπήκουσεν. Τότε θυμωθεὶς ὁ Βελῆ-πα-

1) Και κατὰ τὰ 1821 ἡ αὐστηρότατη Ἀγγλικὴ ἀρχὴ δὲ μπόρεσε να κρατήση τοὺς
ἐθελοντῆς ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο και τὴν Κεφαλλονία, πὸν φεύγανε για τὸ Μοριά.

σιᾶς ἀπεφάσισεν τρεῖς χιλιάδας στρατὸν να υπάγη να τὸν χαλάση' αὐτὸς τότε,
ἔχοντας και σχέσιν μεγάλην με τοὺς Δεληγιανναίους, ἔστειλεν τὰ πράγματά του
ὅλα ἱεροκρυφίως πρὸς αὐτοὺς δια φύλαξιν, τοὺς ὁποίους ἐθεώρει πιστούς,
ἔστειλεν και εἰς τὴν Ζάκυνθον να φέρη και τὸν Θ. Κολοκοτρώνη με ὄσους
περισσότερους εἰς βοήθειάν του, και ὁ ὁποῖος υπακούσας ἐπῆγεν με μόνον 17,
ἐνῶ ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης ἤλιπεν να τοῦ φέρη τουλάχιστον 150, ἄλλ' ἐπροφασί-
σθη ὅτι οἱ Ἄγγλοι (σ. γρ. Γάλλοι) δὲν ἄφησαν να ἐβγάλη ἄλλους, και αὐτοὺς
μόνον πολλὰ κρυφίως. Αὐτὸς ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης, ἐκτὸς τοῦ καστροτοίχου ὅπου
ἔκτισεν, ἔβγαλεν και ἓναν χάντακα ὀλόγουρα πολλὰ μεγάλον και ἔκαμε προμα-
χῶνα, ὅπου ἀπὸ τὸν προμαχῶνα τούτον ἐγένετο ὁ πόλεμος ἔξωθεν τοῦ καστρο-
τοίχου, εἶχεν δὲ κατ' ἀρχὰς ἕως 500 ἐνόπλους' τοῦ ἔστησαν και μπαταρίαν κα-
νονίων, και καθεκάστην ἐγένετο ὁ πόλεμος, ἄλλ' ἄρχισαν να τοῦ λιποτακτοῦν
και οἱ στρατιῶται, και ἔμεινε μέχρι τέλους με 150 μόνον, και ἀφοῦ με τοὺς
πολέμους δὲν τοῦ ἔκαναν τίποτε, τοῦ ἤρχισαν και μίναν να τοῦ βάλουν δια να
τοῦ ἀναποδογυρίσουν τὸν πύργον, ἄλλὰ τούτο μαθὼν και οὗτος ἤρχισε και αὐ-
τὸς ἀπὸ μέσα ἄλλην μίναν, με τὴν ιδέαν ὅτι θά συναντήση τὴν ἔξωθεν μίναν,
πλὴν οἱ ἔξωθεν ἀναψαν τὴν ἐδικὴν τους, ἄλλὰ δὲν ἐπέτυχαν, τοὺς ἔβλαψαν μό-
νον τὰς στέρνas ὅπου εἶχον τὸ νερόν, και τὸ ὁποῖον ἤρχισε να τοὺς ὀλιγοστεύη,
και ὡς ἐκ τούτου ἤρχισεν ἡ διαπραγματεύσις τῆς παραδόσεως αὐτοῦ' ἔπειτα ἀπὸ
τρίμηνον πολιορκίαν στενήν ἄλλην βοήθειαν δὲν ἐπερίμενον, ὅπου τοῦ ἔταξαν
οἱ συμπατριῶται του οἱ Λαλαῖοι, και οἱ μὲν πολιορκοῦντες Ἄλβανοὶ τοῦ υπέ-
σχοντο ἀσφαλῆ τὴν ζωὴν του μεθ' ὄρκων, μόνον να υπάγη εἰς τὸν πασιᾶν να
τὸν προσκυνήση και να ἀφεθῆ ἐλεύθερος. Πεισθεὶς ὡς ἐκ τῆς ἀνάγκης παρεδέ-
χθη, ἄλλ' ἐξήτησεν πρῶτον να ἀσφαλίση τὸν Κολοκοτρώνη δι' ἐνεχύρων Ἄλ-
βανῶν να τὸν μαρκαρίσουν εἰς τὸν Ρουφιᾶν ¹⁾ να ἀπέλθῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν
Ζάκυνθον, και τότε να παραδοθῆ και αὐτός, και τούτου γενομένου ἐξῆλθεν
πλέον, τὸν ὁποῖον παραλαβόντες οἱ Ἄλβανοὶ τὸν ἐπῆγαν εἰς τὴν Τριπολιτζάν
και τὸν παρουσίασαν εἰς τὸν Βελῆ-πασιάν, και κατὰ τὴν υπόσχεσιν των ἀφέθη
ἐλεύθερος και ἀνεχώρησεν δια τὴν Ζάκυνθον, διότι εἰς τὸν ἀποκλεισμόν του
ἐβλάβθη ἡ υἡγία του και υπῆγεν να θεραπευθῆ ἐκεῖ, ὅπου ἦτον και ἱατροὶ κα-
λύτεροι».

²⁾ Αφοῦ ἔφυγε πανυμένος ὁ Βελῆ-πασίας, Αὐγ. τοῦ 1812, κ' ἦρθε ὁ νέος βε-
ζῖρης Ἰτζελι-Ἀχμέτ-πασίας, Τούρκος Ἀσιανὸς κι' ὄχι Ἀρβανίτης, Σεπτ. τοῦ
ἴδιου χρόνου, ἤρθε ἀνώμαλη φυσικὰ τὴν παραπανιστὴν ἐπιρροὴ τῶν προ-
χόντων, πὸν παλεύοντας για τὴν ἔξουσία, ἦταν χωρισμένοι σὲ δυὸ κόμματα,
τοῦ Σωτηράκη Λόντου και τοῦ Ντεληγιάννη' κι' ἀφοῦ ὁ Σ. Λόντος ἦταν ὁ
μπιστεμένος τοῦ Βελῆ, πέφτοντας ὁ προστάτης του, ἔπεσε και τὸ δικό του τὸ
κεφάλι, 14 Ὀχτ. 1812 ³⁾. Ἡ φατρία τοῦ Ντεληγιάννη εἶχε πάρει με τὸ μέρος
τῆς και τοὺς πειὸ ἐπίσημους Τούρκους κατὰ τοῦ Λόντου. Ἡ κατηγορία ἀπὸ

1) Τὸν Ἄλφειὸ ποταμό.

2) Για τὴ χρονολογία οἱ πηγῆς φιλονικοῦν. Ο Π. Παπατσώνης γράφει 1 τοῦ Γεν.
1813. Προτιμῶ τῆς χρονολογίης τοῦ Παλαμίδη.

χριστιανούς και Τούρκους ήτανε πώς τάχα αυτός είχε διαβάλει στο Βελή και Τούρκους και τους ίδιους τους Ντεληγιανναίους. 'Ο θάνατος τόσο σημαντικό και πατριωτικού προσώπου, όπως ο Σ. Λόντος, κατατρόμαξε τους ίδιους τους έχτρους του. 'Ενώ από τη μια μεριά ψήλωσε τη δύναμη του γέρο-Ντεληγιάννη, από την άλλη γέννησε την αντίδραση, τη μετάνοια και το φτόνο, γιατί το σπίτι του μεγάλωσε και σε πλούτο και σε δύναμη πολιτική, μα και σε φιλανθρωπία κ' έργα ευεργετικά προς τους χριστιανούς και Τούρκους. 'Όσο έμεινε ο 'Ιτζελι-Αχμέτ Πασσάς, χάθηκε κι' ο «Γέρος του Μοριά» τη δύναμή του¹⁾. Φτάνοντας άλλος βεζίρης, ο Σακίρ-Αχμέτ-πασσάς, Δεκέβρη του 1815, αρχές του Φλεβάρη 1816 έπεσε και του Ντεληγιάννη το κεφάλι²⁾. Είναι περίεργη της Τούρκικης τυραννίας ή ψυχολογία, αρχίζοντας από το Σουλτάνο ως τον τελευταίο πασά. Κάθε σημαντική απόφασή τους παίρνει ως στύλο και θεμέλιο της τη γνώμη του λαού, την κοινή φήμη, είτε αληθινή ή τεχνητά οργανωμένη³⁾ έτσι, ή δίκια απόφαση έχει ως συνήγορό της όχι την ορθή κρίση, παρά τη φήμη που σαλεύει και τη σέρνει ο άνεμος. Με το σκιάχτρο αυτό της λαϊκής φωνής χιλιάδες κεφάλια πέσανε Τούρκων και χριστιανών κατά τους αιώνες της Τούρκικης ιστορίας.

Για την κατάσταση του Μοριά, τέλη του 1812, βάνω εδώ ένα κομμάτι από τα χειρόγρ. σημειώματα της οίκογ. Πετμεζά: «Είς Πελοπόν. διωρίσθη βεζίρης ο 'Ιτζελι-Αχμέτ-πασσάς, και έκτοτε οι προεστώτες των επαρχιών της Πελοπον. διηρέθησαν, υπέρ άλλοτε ποτε, εις δύο φατρίες, εις τας οποίας ελάμψανον μέρος και οι Τούρκοι. 'Η μία φατρία ήτο η του Σωτηράκη Λόντου (προεστώτος Βοστίτης, οστις ειχεν οπαδούς τον 'Ασημάκη Ζαΐμην εκ Καλαβρύτων, Γεώργιον Σισίνην εκ Γαστούνης, Γρηγόριον Παπαφωτόπουλον εκ 'Αρκαδίας, 'Αναγνώστην Κοπανίτσαν εκ Μυστρᾶ και Γιαννούλην Καραμάνον εκ 'Αγίου Πέτρου). 'Η δε άλλη ήτο η του Γιάννη Δεληγιάννη προεστώτος Λαγκαδίων (οστις ειχεν οπαδούς τον Σωτήριον Χαραλάμπην εκ Καλαβρύτων, Θάνον Κανακάρην εκ Πατρῶν, Παπαλέξην εκ 'Ανδριτσαίνης, Σωτήριον Κουγιᾶν εκ Τριπόλεως και Πανοῦτσον Νοταρᾶν εκ Κορίνθου). 'Η φατρία του Δεληγιάννη, θέλουσα να καταβάλη την αντίθετον, κατώρθωσε να προσελκύση εις το μέρος της τους επισιομότερους Τούρκους της Πελοπον., ήτοι τον 'Αρναούτογλου, τον Σεχνετζίπην, τον Δεφτέρ-Κεχαγιᾶν, τον Κιαμίλ-μπεην και 'Ιζέτμπεην, δι' ὧν επέτυχε και την εύνοιαν του νέου βεζίρη. Τότε δε κατηγορησε τον Σωτηράκη Λόντον, τον αρχηγόν της αντιζήλου φατρίας, οστις με-

1) Πρώτος αυτός είχε πάρει αυτόν τον τιμητικό τίτλο από το λαό.

2) Για τα κομματικά μίσση στο Μοριά γράφει ο ποιητής Α. Σούτσος («Ποιητικόν χαρτοφυλάκιον», 1845, σελ. 63): «Ποῖος... ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐδίδαξε τὸν πατέρα τοῦ 'Αναγνώστου Δεληγιάννου νὰ κόψη τὴν κεφαλὴν τοῦ πατρὸς τοῦ 'Ανδρέα Λόντου, και τὸν νέον Λόντον πρὸς ἐκδίκησιν νὰ κόψη τὴν κεφαλὴν τοῦ γέροντος Δεληγιάννου; Ποῖος ἐδίδαξε τοὺς προύχοντας τῆς Πελοποννήσου νὰ διαφωνῶσιν ἀδιακόπως εἰς τὴν ἐν Τριπόλει βεζιρικὴν Ἀδλὴν;» Κατὰ τὰ 1818 τὸ σπίτι τῶν Ντεληγιανναίων ξαναπόκτησε τὴν παλιὰ του δύναμη. Δίγο ἀργότερα ὁ πρωτότοκος τοῦ Γέρου, Θ. Ντελ., διωρίστηκε κι' αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ Μοραγιάνηδες.

ταβὰς εις Τρίπολιν διὰ νὰ ἀποδείξη τὴν ἀθωότητά του εις τὸν Πασσᾶν, ἀπεκεφαλίσθη ἐκεῖ κατὰ τὰ 1813 λόγῳ καταχρήσεων (γρ. 14 'Οχτ. 1812). 'Ο ἀποκεφαλισμὸς τοῦ Σωτηράκη Λόντου κατειρόμαξε και αὐτοὺς ἐκείνους ἐκ τῶν προεστώτων, οἵτινες τὸν κατηγόρησαν εἰς τὴν ἐξουσίαν, και ἐξήψε τὰ πάθη. Οἱ δὲ Τούρκοι, κατὰ τὴν συνήθη πολιτικὴν των, ἀνερρίπιζον τὰ μίσση και τὰς διχοστασίας μεταξὺ τῶν προεστώτων, κλίνοντες πότε πρὸς τὸ ἐν και πότε πρὸς τὸ ἄλλο μέρος, θέλοντες οὕτω νὰ ἐξασθενῶσιν αὐτούς, νὰ τοὺς κατεξοδεύωσι, και ἐπὶ τέλους νὰ ἐξοντώσωσι τὸν ἕνα κατόπιν τοῦ ἄλλου, ὡς και τοὺς ἀρματωλοὺς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤρχισαν νὰ ταπεινῶνται ὑπὲρ ἄλλοτε ποτε οἱ προεστώτες τῆς Πελοπον. ἐνώπιον τῶν Τούρκων, ὅπως διατηρῶσι τὴν εύνοιαν αὐτῶν, τὴν ὁποίαν ἐφοβοῦντο μήπως κερδίσωσιν οἱ ἀντίπαλοι των, ἐνῶ ἂν διετέλουν εἰς ἀρμονίαν, δὲν ἤθελον εὐρεθῆ εἰς τοιαύτην ἀνάγκην».

'Αρχές του Δεκέβρη 1815, ἔφυγε ὁ 'Ιτζελι-Αχμέτ, κ' ἤρθε ὁ Σακίρ-Αχμέτ πασσάς. Για τὴν περίοδο αὐτοῦ τοῦ βεζίρη γράφουν τὰ ιστορικὰ σημειώματα Πετμεζά: «'Όταν ἀνεκλήθη ἐκ τῆς Πελοπον. ὁ 'Ιτζελι-πασσάς, ἡ φατρία τοῦ (σ. 'Ανδρέα) Λόντου προσεπάθησε νὰ ἐλύση και εἴλκυσε πρὸς τὸ μέρος της πρῶτον μὲν τοὺς μπέηδας, ὡς τὸν 'Αρναούτογλου, Κιαμίλην και ἄλλους, κατόπιν δὲ και τὸν νέον Πασσᾶν. 'Αφοῦ δὲ κατώρθωσε τοῦτο, ἐκατηγόρησε τὸν ἀρχηγόν τῆς ἀντιθέτου Γιάννη Δεληγιάννη, και ὁ Πασσάς ἀποστείλας δημίους ἀπεκεφάλισεν αὐτὸν ἐντὸς τῆς ἐν χωρίῳ Λαγκαδίοις οἰκίας του, κατὰ τὸ ἔτος 1816, τὴν δὲ κεφαλὴν του ἔφερον οἱ φονεῖς εἰς Τριπολιτσᾶν ἐκτεθεῖσαν εἰς τὴν χλεύην και τὴν περιφρόνησιν τῶν θεατῶν. Τοιούτῳ τῷ τρόπῳ ἡ φατρία τοῦ Λόντου ἐξεδικήθη...»¹⁾.

'Ο φόνος αὐτός, 7 Φλεβ. 1816, κατατρόμαξε ὅλον τὸ Μοριά, κ' ἔκαμε τοὺς προύχοντές του νὰ συλλογιστοῦν τὰ κακὰ ποὺ φέρουν τὰ πολιτικὰ μίσση. Τοῦ πανικοῦ σημάδια φαίνονται ἀπὸ τὸ ἡμερολογιακὸ σημ. τοῦ Παλαμίδη: «1816, Μαρτ. 16, ἔφυγεν ὁ κύρ Θάνος (σ. Κανακάρης) ἀπὸ τοῦ Δραγουμάνου τὸ σπίτι. — 'Απριλ. 24, ἔφυγαν τὰ Ντεληγιαννόπουλα ἀπὸ τὸ Λαγκαδί». 'Ο Θ. Κανακάρης ἦτανε κόμμα Ντεληγιάννη, κ' ἔφυγε κρυφὰ ἀπὸ τὸ σπίτι ὅπου ἦταν περιορισμένος. Τὰ παιδιὰ τοῦ Ντεληγιάννη χαθῆκαν ἀπὸ τὸ Μοριά και πήγανε στὴν Πόλη ζητώντας ἐπανόρθωση τοῦ κακοῦ ποὺ ἔπαθε τὸ σπίτι τους²⁾. Τελευταῖο σημαντικό φαινόμενο τῆς τρομάρας ποὺ ἔχυσε τοῦ Ντεληγιάννη ὁ θάνατος εἶναι τὸ ὑποσκειτικὸ ποὺ ὑπογράψαν ἀρκετοὶ προύχοντες τοῦ Μοριά, λιγώτερο ἀπὸ δυὸ μῆνες ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ντεληγιάννη, κι' ὀρκίζονται

1) 'Ο φόνος τοῦ γέρο-Ντεληγιάννη ἔχει πολλὰ τὰ περίεργα ποὺ δὲν ἔχουν ἐδῶ τὸν τόπο τους. Βλ. και παράρτημα.

2) Περίεργη πολὺ εἶναι κι' αὐτὴ ἡ φυγὴ τους. 'Όσο γιὰ τὸν Κανακάρη, νὰ τί γράφει ὁ Παπατσώνης: «Μετὰ τῶν ἀδελφῶν Δεληγιάννη, οἵτινες ἐδραπέτευσαν εἰς Κων(σταντι)πολιν, παρηκολούθησε και ὁ Θάνος Κανακάρης, προεστὼς τῶν Πατρῶν, κρατούμενος και αὐτὸς ἐν φυλακῇ ἰδιαιτέρῳ εἰς τοῦ δραγουμάνου τὸ σπίτι ὑπὸ ἐγγύησιν του... και ἀπῆλθον εἰς τοὺς μύλους τῶν Καπετανιάνων εἰς τὴν Μάνην... και ἀνταμωθέντες ἐκείσε μετὰ τοῦ Θάνου ἀπῆλθον ὁμῶς εἰς Κωνσταντινούπολιν».

πώς, επειδή είχαν πέσει στην ύποψία του «άρχοντος Δραγουμάνου...πλήν του καιρού προχωρούντος αί μὲν κατὰ τῆς ἐνδοξότητός του ὑπόνοιαι¹⁾ καὶ στοχασμοὶ ἀπεδείχθησαν συκοφαντικαὶ ἀνύπαρκτοι... ἡ δὲ ἀσυμφωνία καὶ ἡ τῆς ἀδελφότητος διάλυσις οὐ μόνον φθοροποιά, ἐπιβλαβὴς καὶ ὀλέθριος, ἀλλ' ἄχοι φεῦ! καὶ τῆς δυστυχοῦς πατρίδος καὶ τῆς ἰδίας μας ζωῆς...», γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους ὀρκίζονται, ὅσοι βρεθῆκαν στὴ χώρα προύχοντες, νὰ λησμονήσουν τὰ περασμένα καὶ νᾶχουν ὁμόνοια καὶ ψυχικὴ ἔνωση, καὶ νὰ λογαριάζουν τὴν παραιομικρὴ βλάβη τοῦ ἐνὸς—ἀκόμα καὶ τῶν Μόρα-βεκίληδων τῆς Πόλης—ὡς βλάβη κοινὴ κλπ. Τὸ σπουδαῖο πρακτικὸ εἶναι γραμμένον 1 Ἀπρίλη 1816 καὶ ὑπογραμμένον: «Θεοδόσιος δραγ. μορέως ὑποβεβαιῶ, Σωτήρ. Χαραλάμπης βεβαιῶ, Σωτήρος Κουγιᾶς βεβαιῶ, Ἀνδρέας Ζαΐμης βεβαιῶ, Ἀναγνώστης Παπαζογλὸς βεβεβῶ, Ἰωάννης Περούκας βεβαιῶ, παναγιωτάκης Ζαφειρόπουλος βεβαιῶ». Περίεργο πόσο λίγες εἶναι οἱ ὑπογραφές τῶν προυχόντων ποὺ ἀδερφωθῆκαν. Ἀπὸ τῆ φράση ὅμως τοῦ κειμένου «ἀποφασίζομεν οἱ ἐνταῦθα εὐφρόντες» φαίνεται πὼς, ἂν ἦτανε κι' ἄλλοι εἶχανε φύγει κρυφά, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Θάνου. Ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου μπαίνει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου²⁾.

Ἀυγούστου 17 1816, γύρισε ὁ πρωτότοκος τοῦ σκοτωμένου Θεοδωράκης Ντεληγιάννης μὲ «ραϊῖ», συχωρεμένος καὶ δυναμωμένος. Στὰ 1817 καύτηξε κι' ὁ Σακίρης, κ' ἡ ἐπιτροπὴ τῶν προυχόντων πάλι δυνάμωσε.

Κατὰ τὸ 1816, γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Ἐφτάνησα, ὅπου εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαλύονται τὰ ἀταχτα σώματα, καὶ βγαίνοντας στὸ Μοριά σκοτώθηκε ὁ Σταματέλος Τουρκολέκας, πατέρας τοῦ Νικηταρά καὶ σύγαμπος τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη. Τὸ Σταμ. Τουρκολέκα τονὲ βρῖσκουμε «τενέντε» τῆς γ' κομπανίας τοῦ Γιαννάκη Κολοκοτρώνη, παλιοῦ στρατιωτικοῦ, στὴ Ζάκυνθο Ὀχτ. 1807.—Μὲ διάταγμα τοῦ Γάλλου ἀρχιστρατήγου τῆς κατοχῆς Berthier προβιβάζεται ὑπολοχ. τῆς α' τάξης στὸ 10ο λόχο τοῦ Α' τάγμ. τῶν «Ἀλβανῶν», 1 Νοέβρη 1807³⁾.

Τὰ ἀπὸ τὸ 1817 καὶ κάτω περιστατικὰ τοῦ Μοριά τὰ βρῖσκει ὁ ἀναγνώστης στὸ χρονολ. σημείωμα τοῦ Παλαμίδη. Οἱ ἀλλαγές πασσάδων καὶ προυχόντων δὲν πάσανε ν' ἀκολουθοῦν τὸ δρόμο τους ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ 1821, μὰ κανένα περιστατικὸ ποὺ νᾶχη σκέση μὲ τὴ δημόσια τάξη, μὲ τὴν Κλεφτουριά, ποὺ ἦταν ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς μελέτης, πούθενά δὲν ἀπαντοῦμε. Εἶδατε περὶ πάνου, ἀπάντηση στὸ ζ' ρώτημα τῶν Μ. Δυνάμεων, πὼς μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν στὰ 1806 (ἡ ἀπάντηση γράφει 1805) «ἐκτοτε ἀπηγόρευσε ὁ Σουλτάνος τὸν διορισμὸν χριστιανῶν ὡς ἀρματολῶν. Ἀλλ' εἰς τινὰς ἐπαρχίας, ὅπου οἱ κοτζαβάσηδες εἶχαν μεγάλην ἐπιτροπὴν, **διορίζοντο ἀκόμη καπιτάνοι**, συναινέσει ὅμως τοῦ πασσά». Κι' ἀλήθεια, οἱ Κάποι, ὅσοι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν, στὰ 1806, μείνανε πιστοί, κρατήσαν καὶ τ' ἀξίω-

1) Οἱ ὑποψίες τοῦ Πασσά κατὰ τοῦ δραγουμάνου.

2) Εἶναι τυπωμένο στὴν ἐφημ. «Αἰὼν» 27 Ἀπριλ. 1884.

3) Περίεργη ἐκθεση γιὰ τὸ θάνατό του βλ. στὸ παράρτημα.—«Ἀλβανοὶ»=ἄταχοι φουστανελλοφόροι.

μά τους ὡς τὰ 1821. Ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση, βρῖσκουμε Κάπους στὸ πλευρὸ πολλῶν κοτζαμπασήδων, π.χ. τοὺς Πλαπούταιους κοντὰ στοὺς Ντεληγιανναίους, τοὺς Χοντρογιανναίους κοντὰ στοὺς Ζαΐμαίους κλπ. Γενικά, μπόρεϊ νὰ πῆ κανεὶς, κατὰ τὰ χρόνια 1821—7, οἱ καπεταναῖοι στῆς ἐπαρχίας τοῦ Μοριά μαλλώνουνε μὲ τοὺς προύχοντες γιὰ τὴν πολεμικὴ ἐπιτροπὴ—ποῖος δηλ. νὰ στρατολογήσῃ, καὶ λοιπὸν, ποῖος νὰ διαχειρίζεται τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴν πρόφασιν νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν στὴ διατροφή «τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρμάτων».... Ὁ παλιὸς Κάπος σήκωσε κεφάλι καὶ δὲν ἀκούει περὶ τὸν παλιὸν προύχοντα μαλλώματα λοιπὸν, Πλαπούταιοι μὲ Ντεληγιανναίους κλπ., ἀδερφικοὶ σπαραγμοί, ὄχι σπάνια καὶ φόνοι· τότε σκοτώνεται ὁ κοτζάμπασης—φόνος Κρεββατᾶ,—πότε ὁ καπετᾶνος—φόνος Μήτσου στὴν Ἡλεία. Κοντὰ στοὺς Κάπους, πλήθος ἄλλοι παλιοὶ στρατιωτικοί, ποὺ κάμαν Κλέφτες κάποτε, μὰ τοῦ «χαλασμοῦ» ὁ ἄνεμος δὲν τοὺς παράσχε, παρουσιαστήκανε στὸν Ἀγῶνα. Κοντὰ σ' αὐτοὺς ἄλλο πλήθος παλιοὶ στρατιωτικοί, ποὺ δουλεύανε στὰ Ἐφτάνησα¹⁾, ἅμα ἔφτασε ἡ στιγμή, παρουσιαστήκαν ξαφνικά, καὶ ζητήσαν τὰ παλιά τους δικαιώματα· οἱ ἐπαρχίες πρόθυμες τοὺς τὰ προσφέρνανε γιὰ τὴν πείρα τους τῆ στρατιωτικῆ καὶ τ' ὄνομά τους τ' ἀκουσμένο. Δύσκολο εἶναι, ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τὸ σμιχτὸ τῶν στρατιωτ. ποὺ διοριστήκαν «ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαρχ. ἀρμάτων» ἀπὸ τῆς δημογεροντίας τῶν ἐπαρχιῶν ἢ τῶν χωριῶν, νὰ ξεχωρίσῃ κανεὶς τοὺς ἀπὸ τὰ Ἐφτάνησα φερέμενους· ἀπ' αὐτοὺς ὅλους λίγοι μᾶς εἶναι γνωστοί. Π.χ. ὁ Ἀναγνωσταράς (Ἀναγνώστης Παπαγεωργίου), ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, τρεῖς Πετμεζαῖοι, Κωστ., Βασίλης καὶ Νικόλας, ποὺ ἀναλαβαίνουν τὴν ἀρχηγία τοῦ τμήματος τῶν Νεζερωῶν τῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων, Πετροβαῖοι στὴν Ἀντρούσα, Κεφαλαῖοι στὴν Ἀρκαδιὰ κλπ., καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς πλῆθος ἄλλοι παλιοὶ στρατιωτικοί, ποὺ δὲν εἶχανε δουλέψῃ στὰ Ἐφτάνησα. Ὁ κατάλογος ὅλων τῶν παλιῶν στρατιωτικῶν ποὺ παρουσιάζονται στὸ Μοριά, ἀρχῆς τοῦ 1821, θᾶπιανε ὁῶ μεγάλον τόπο, ἂν μάλιστα ξεχώριζα ὅσους δουλέψανε στὰ Ἐφτάνησα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ δὲν εἶχαν ἀφήσει τὴν πατρίδα τους.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ Μοριά, ἡ πρὶν ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα. Νὰ συνοψίσω τώρα τὴν κοπιαστικὴ τούτη μελέτη, μάταιος θὰ ἦταν ὁ κόπος, ἀφοῦ τὰ περιεχόμενα σὲ κάθε κεφάλαιο φτάνουνε νὰ δείξουν, πρόχειρα, καὶ τῆς ἀπορίας καὶ τῆ λύση ποὺ ἔδωσα σ' αὐτές. Εἶναι καὶ γιὰ μένα πρᾶμα κουραστικὸ καὶ θλιβερὸ νὰ καταπιασθῶ ἄλλη μιὰ φορὰ ζητήματα ποὺ μὲ βαρύνθυμη καρδιά τὰ καταπιάστηκα καὶ τοὺς ἔδωσα τὴ λύση, ποὺ ἡ λογικὴ ἢ ἀλύγιστη μ' ἀνάγκασε νὰ τοὺς δώσω.

1) Οἱ περισσότεροι εἶχανε γυρίσει στὸ Μοριά μὲ τὴ διάλυση τῶν ἀτάχτων σωμάτων στὰ Ἐφτάνησα, 1818 περίπου.

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Ο ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΘΡΥΛΟΣ

Α'.

*Ποιός ὁ χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ.—Πρῶτες συλλογές.—
Τὰ πρῶτα πλαστὰ ἱστορικά τραγούδια.—Ἀθῶοι ἢ σκοπιμοὶ πλαστογρά-
φοι τραγουδιῶν.—Ποιός ὁ σκοπὸς τῆς πλαστογραφίας.—Πῶς ἀποδείχνε-
ται ἡ πλαστότητα.—Πῶς ὁ πλαστογράφος πιάνεται.—Πρότυπα παραδείγ-
ματα.*

Ὁ κόσμος τῶν λαϊκῶν ἱστορικῶν μας τραγουδιῶν χωρίζεται, κατὰ τὸ περιεχόμενό τους, σὲ κύκλους, καὶ κάθε κύκλος ἔχει κέντρο τοῦ ἢ σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας, π. χ. μιὰ ἐπανάσταση, ἕναν πόλεμο, μιὰ μάχη, ἢ στενὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς ἱστορικῶν προσώπων. Τὰ τελευταῖα ἐμπνέουν πολὺ συχνότερα τὸ λαϊκὸν ποιητὴ παρὰ τὰ πρῶτα. Παρατηρήστε πόσο ὁ κύκλος τῶν λαϊκῶν θρήνων γιὰ τὸ πάρισμο τῆς Πόλης εἶναι περιορισμένος, ἐνῶ τὰ τραγούδια τοῦ Διγενῆ, ποὺ τὸ καθένα τους ἔχει θέμα τῆς ζωῆς τοῦ Ἀκρίτα τὰ περιστατικά, εἶναι ἀμέτρητα. Παρατηρήστε πῶς ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1769, μ' ὅλες τῆς συφορὲς ποὺ ἔσπειρε στὸ Μοριά, στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, δὲ στάθηκε ἄξια νὰ δώσῃ θέμα στὴν καθαρὴ δημοτικὴ ποίηση· σὲ πεζὲς ρίμες ἔδωσε μοναχὰ ἀφορμὴ. Συγκρίνετε τὸ σημαντικὸ αὐτὸ, καὶ ἴσα-ἴσα γιὰ τὴ σημαντικότητά του ἀκατάλληλο θέμα σ' ἕνα λαϊκὸν ποιητὴ—συγκρίνετέ το μὲ τὰ διάφορα πολεμικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς τοῦ Γιώργου Ἀντρούτσου, ποὺ δῶσαν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ ἀρκετὰ πλούσιος κύκλος λαϊκῶν τραγουδιῶν. Ἀκολουθοῦν οἱ ποιητικοὶ κύκλοι τῶν Μπουκουβαλαίων, τῶν Κοντογιανναίων, τῶν Κατσαντωναίων, καὶ τόσοι ἄλλοι. Κάθε τραγούδι τῶν ποιητικῶν αὐτῶν κύκλων λαβαίνει τὴν ἀφορμὴ του, γυρεύει τὴν πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως σὲ στενὸ περιστατικὸ, σὲ δοσμένη μάχη, αἰχμαλωσία, προδοσία, θάνατο. Ἡ ζωὴ τοῦ ἥρωα μὲ τὸ σύνολό της, ἀν καὶ γνωστὴ στὸ λαϊκὸν ποιητὴ, δὲν ταράζει ξαφνικὰ τῆς καρδιάς του τὴ γαλήνη, δὲν τραβάει τῆς φαντασίας του τὴν περιέργεια. Ὁ πῆγασός του, ἐνῶ βόσκει μακάριος μὲς τὴ θωριὰ τοῦ ὄρατοῦ κόσμου, κι' αὐτὸς ὁ κόσμος πλούσια τὸν ἐμπνέει, ἅμα εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν πολεμικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἔχει ἀνάγκη, γιὰ ν' ἀναφτερωθῇ, ἀπὸ κάποιο ξεχωριστὸ περιστατικὸ, κι' ὄχι δλάκερο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας.

Τ' ἀγνάντεμα τὸ συνολικὸ ἐνὸς πολέμου, μιᾶς δλάκερης ἡρωϊκῆς ζωῆς δὲν τραβάει τὸν ἀληθινὸ λαϊκὸν ποιητὴ, τὸν πηγαῖο, φτερὰ δὲν τοῦ φυτρώνει μὲς τὴ φαντασίᾳ τέλος τὸ θᾶμα τῆς πλαστικῆς δημιουργίας σάρκα δὲ θὰ πάρη, ὑπαρξὴ δὲ θὰ βρῆ, στὸν κόσμον δὲ θὰ βγῆ νὰ λάμψη κινημένο ἀπὸ μεγαλοπίχρην ἀφορμὴ. Τὴν πλατεῖα περιγραφή, τὴν περιστατικὴ ἀναπαράσταση π. χ. μιᾶς μεγάλης ἐκστρατείας, μιᾶς πολιορκίας, μιᾶς ζωῆς δλάκερης ὁ καθαρὰ λαϊκὸς ποιητὴς, σοφὸς μὲσα στὴν ἀγνωσίᾳ του, ποτὲ δὲ θὰ τολμήσῃ νὰ τὴν καταπιαστῇ, καὶ τὸ ἐπιχείρημα τὸ παράτολμο θὰ τὸ χαρίσῃ ἢ στὸ φλύαρο ριμαδόρο, τὸν πεζοποιητὴ τὸ μισολαϊκὸ μαζὶ καὶ μισολόγιό ¹⁾, ἢ τὸν προσωπικὸν ποιητὴ.

Πρῶτο γνῶρισμα τοῦ καθάρου λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ δὲν τὸ μόλεψε τὸ χέρι τοῦ λογιώτατου, τοῦ ψευτοπατριώτη, τοῦ τοπικιστῆ ἐπαρχιώτη—ποὺ γιὰ νὰ σηκώσῃ τὸ συμπατριώτη του ἥρωα εἶναι ἄξιος ἢ ψεύτικα τραγούδια νὰ σκαρώσῃ ἢ νὰ πλαστογραφήσῃ τ' ἀληθινὰ—πρῶτο γνῶρισμα τοῦ γνήσιου λαϊκοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἡ πηγαία του ἐμπνεψη, ἡ ἀγνή του ἰδέα, ἡ ξάστερή του διατύπωση, ἡ ἀλήθεια τέλος ἡ ποιητικὴ. Τὸ ἱστορικὸ τραγούδι, ἀφοῦ τὸ σκεδιάσῃ ὁ πρῶτος ἀνώνυμος ποιητὴς, τ' ἀρπάζει ἕνας λαὸς δλάκερος καὶ τὸ δουλεύει στ' ἀμόνι τῆς φυσικῆς του κρίσεως, τῆς αὐτογέννητης του γνώσεως τοῦ καλοῦ, ποὺ εἶναι ριζωμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ θεοῦ μὲς τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ποτὲ ὁ στιχογράφος παραποιητὴς, δουλεύοντας τὸ λαϊκὸ τάχα τραγούδι του, δὲ θὰ φανῆ ἄξιος νὰ μπῆ καὶ νὰ ντυθῇ δλάκερος τῆ λαϊκῆ ψυχῆ, κ' ἔτσι νὰ πλάσῃ ἀληθινὸ λαϊκὸ τραγούδι καὶ νὰ μᾶς γελάσῃ. Δεύτερο γνῶρισμα τοῦ ἀληθινοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ—ὑστερα ἀπὸ τὸ πρῶτο τῆς οὐσίας—εἶναι τὸ θέμα: Περιορισμένο, καθὼς εἶπα, περιστατικὸ, κι' ὄχι σύνθετο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας. Καὶ τὴν ἀρχαία ἐπικὴ ποίηση (ἡ Ἰλιάδα εἶναι καλοταίριαστη περιγραφικὴ σύνθεση ἀπὸ λαϊκὰ τραγούδια ποὺ περιγράφουν ἐπεισόδια τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου) ἀν τὴν ἀναλύσῃ, θὰ βρῆς πῶς τὰ θεματὰ της εἶναι βγαλμένα ἀπὸ περιστατικὰ μικρὰ, καὶ μ' ὄλο ποὺ ἄλλα χέρια δευτερότερα χωνέψανε τὰ μερικὰ τραγούδια σὲ ἔπη μακρονόητα καὶ μεγαλόπνοα, ὅμως ἡ ἐπισημονικὴ κρίσις δὲ δυσκολεύεται τὰ καθαρὰ δημοτικὰ κομμάτια νὰ τὰ ξεχωρίσῃ, μ' ὄλο ποὺ ὁ συνθέτης τοῦ δευτέρου χεριοῦ ἦτανε κι' αὐτὸς λαϊκὸς ποιητὴς, ὅπως ὁ κάθε ποιητὴς ἦτανε τότε.

Καὶ στὰ δικά μας ἱστορικὰ λαϊκὰ τραγούδια τὸ θέμα καὶ τὸ μέγεθός τους εἶναι περιορισμένα· τὸ ἱστορικὸ λαϊκὸ τραγούδι εἶναι εἶδος μπαλάντας, μικρὸ δηλ. ἀφήγημα μὲ τέλος σύντομο, ποὺ γιὰ τὴ συντομία του γίνεται δραματικὸ, συχνὰ καὶ τραγικὸ. Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ὑλικὸς λόγος τῆς συντομίας αὐτῆς· στὸ τραπέζι ἢ στὸ χορὸ ποὺ τραγουδιῶνται, οἱ τραγουδιστὰδες ποτὲ δὲν

1) Στὴ νεοελλ. γλῶσσα τὸ λιμαδόρος=φλύαρος ἀνθρώπος. Πιεὸ πάνου, ὅπου ἀνάφερα τὸν ποιητικὸν κύκλον τοῦ Ἀντρούτσου, δὲ μίλησα γιὰ τὸν Κατσώνη. Εἶναι περιεργὸ πόσο ἡ λαϊκὴ μούσα δὲν ἀγαπᾷ τοὺς ναυτικούς ἥρωες. Καὶ γενικὰ, τὰ καθαρὰ ἱστορικὰ ναυτικὰ περιστατικὰ εἶναι ἀντιποιητικά. Παράδειγμα καὶ τὰ πεζότατα ναυτικὰ τραγούδια τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνα, ρίμες χωρὶς φαντασίᾳ.

τελειώνουν τὸ τραγούδι, καὶ γοργὰ περνοῦνε σ' ἄλλο. Ὁ καιρὸς κι' ὁ τόπος ζητάει τὴν ποικιλία. Ρυθμικὴ ἀπαγγελία δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴ Ρούμελη οὔτε στὸ Μοριά. Εἶναι αὐτὴ γυναικίειο καθαρὸ νησιώτικο ἰδίωμα. Καὶ ἡ ἀπαγγελία ἐμμέτρων μισολαϊκῶν ἀφηγημάτων, ἡ ῥίμα, εἶναι γέννημα νησιώτικο κι' αὐτό, τῆς Κρήτης μάλιστα. Ὁ λυράρης ζητιᾶνος τῆς Ρούμελης ἔπαιζε τὴ λύρα του καὶ τραγουδοῦσε, μὰ ποτὲ δὲ ριμάριζε. Ἔτσι τὰ ξεαίσια Ἀρματωλικά καὶ Κλέφτικα τραγούδια τῆς β. Ἑλλάδας μᾶς παραδοθῆκαν κολοβά, τὰ περισσότερα.

Δὲν εἶναι ὁ τόπος ἐδῶ νὰ ἐκθέσω πῶς τὰ τραγούδια αὐτὰ γενήκανε γνωστά καὶ στὴν Εὐρώπη, ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, καὶ πῶς πολὺ νωρὸς τῶν φιλελλήνων ἡ περιέργεια ζήτησε νὰ τὰ γνωρίση. Τοῦ Fauviel ἡ συλλογὴ—ἡ πρώτη συστηματικὴ στὸ εἶδος τῆς—μὲ τὸ λαμπρὸ τῆς πρόλογο, εἶχε κύριον σκοπὸ νὰ χορτάση, κατὰ πρῶτον λόγον, αὐτὴ τὴν περιέργεια τοῦ μορφωμένου κόσμου καὶ κατὰ δεύτερον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων. Ἡ συλλογὴ τοῦ Fauviel δὲν ἀργήσε νὰ ἐκδοθῆ καὶ γερμανικά, καὶ νὰ τὴν ἀκολουθήσουν κι' ἄλλες ἀνάλογες. Περιέργου θὰ ἦταν νὰ ξετάση κανεὶς τὸν τρόπο πού σηματοπίστηκε ἡ πρώτη τοῦ Fauviel συλλογὴ στὸ Παρίσι. Ὁ Κοραῆς θὰ ἦταν παρακινητὴς καὶ βοηθοὶ τοῦ Fauviel οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς πού ζούσανε στὴν Εὐρώπη. Ὁ Fauviel μάζεψε τὸ ὕλικὸ καὶ τὸ δημοσίεψε πιστά, ὅπως ἔφτασε χειρόγραφο στὰ χέρια του. Ὅμως κακὴ τύχη ἀκολούθησε τ' ἀθάνατα τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού φανήκανε στὸν κόσμον. Καθὼς κι' ὁ Κοραῆς δὲν τύπωνε πιστὰ τὸ γλωσσικὸ τῆς κοινῆς γλώσσας ὕλικό, τὸ ἴδιο καὶ τὸ λαογραφικόν, ἔτσι καὶ οἱ μαθητὲς του, πού καταστρώσαν τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος τους, δὲ φυλάξανε πιστὰ τὴ γλῶσσα, στὸ τυπικόν τῆς καὶ τὸ φωνητικόν, μὰ ἀκόμα χειρότερα, χαλούσανε καὶ στίχους δλάκερους γιὰ νὰ δεῖξουνε στοὺς ξένους πειδὲ εὐγενικὴ τὴ «χυδαία» γλῶσσα τοῦ τόπου τους, σὰ νὰ ντρεπόντανε γι' αὐτὴ, μὰ καὶ τὰ τραγούδια νὰ τὰ κάμουν πειδὲ ὁμορφα κατὰ τὴ γνώμη τους τὴ δασκάλικη, πού τὴ νομίζανε γνώμη ὑπέροχα πατριωτικὴ. Ἔτσι παραμορφώνανε τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα ἀπομεινάρια τῆς πλαστικῆς δημιουργίας τοῦ λαοῦ, κι' ἀσκημισμένα στὴν ἀγνή τους ὄψη ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ μουντζούρα παραδοθῆκανε στὸ κοινόν. Τὸν τρόπο πού σηματοπίστηκε ἡ συλλογὴ τοῦ Fauviel τὸν ξηγᾶει αὐτὸ τὸ κομμάτι πού παίρνω ἀπὸ τὴν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 8 τοῦ Νοέβρη 1858: «Ὁ ἔφορος τῆς Αὐτοκρ. βιβλιοθήκης Κοπιτάρ (σ. στὴ Βιέννη) ἐξέδωκε τότε συλλογὴν δημοτικῶν ἀσμάτων τῶν παρὰ Σέρβοις, ταῦτα δὲ διήγειραν πολλῶν τὴν προσοχὴν ὡς ἀξιόλογα. Γερμανὸς δὲ τις ἐκ τῶν παρὰ τῷ Ρήνω χωρῶν, εὐρισκόμενος ἐν Βιέννῃ κατὰ τὴν μεγάλῃ τῶν ἡγεμόνων αὐτόθι τῷ 1814 γενομένην συνέλευσιν, καὶ τῷ ἐφόρῳ περὶ τῶν τοιοῦτων διαλεγόμενος, ἐμνήσατο καὶ τῶν Ἑλλήνων φίλων, ὅτι καὶ παρ' αὐτοῖς δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι τοιαῦτα· ὁ ἔφορος εὐθύς ἀνακοινοῖ τὴν γνώμην ταύτην τῷ Φαρμακίδῃ, οὗτος δὲ τῷ Μανούση ὅστις, ἔχων ἐν μὲν τῇ οἰκίᾳ τὴν προμήτορα αὐτοῦ πλείστων τοιοῦτων ἀσμάτων εἰδήμονα τυγχάνουσαν, ἐν δὲ τῇ πόλει πάντας τοὺς ἐκ τῶν ἐν τῇ Τουρκίᾳ πόλεων ἐν μεγάλῳ ἀριθμῷ αὐτόθι ἐμπορευομένους, συνέγραψε συλλογὴν ἱκανὴν καὶ λόγου ἀξίαν, ἧς ἀντί

γραφον μὲν ἐν παρέδωκε τῷ περιέργῳ ἐκείνῳ Γερμανῷ, ἕτερον δὲ ἔπεμψε τῷ Ἀδαμαντίῳ Κοραῆ. Χρόνου δὲ παρελθόντος καὶ μηδὲν παρὰ τούτου μαθὼν ἔγραψε καὶ δεύτερον τῷ ἐν Παρισίοις Πικόλφ ἵνα μάθῃ περὶ τῆς συλλογῆς. Ἀκούσαντες δὲ περὶ τούτου καὶ ἄλλοι τῶν ἐν Παρισίοις μαθητευομένων Ἑλλήνων, διελέχθησαν περὶ τοῦ πράγματος τῷ Φωριέλῳ, ὅστις εἶχεν ἐκδώσει τότε ἐν Παρισίοις συλλογὴν δημοτικῶν ἀσμάτων ἐκ τῶν Γαλλικῶν ἐπαρχιῶν. Προθύμου δὲ εἰς τὸ ἔργον δειχθέντος τοῦ Φωριέλου, γράψαντες εἰς Βιέννην λαμβάνουσι παρὰ τοῦ Μανούσου δεύτερον ἀντίγραφον τῆς συλλογῆς, ἣν ἐκδίδωσι τῷ ἔτει 1824 ὁ Φωριέλῳ μετὰ μεταφράσεως Γαλλικῆς, σημειώσεων καὶ προλεγομένων ἐκτενῶν».

Τὸ παράδειγμα τῆς συλλογῆς τοῦ Fauviel μὲ τὸν πατριωτικὸν ἐξευγενισμό τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν, τὸ πήρανε κανόνα οἱ κατόπι ξένες συλλογές, πού βγήκανε στὴν Εὐρώπη μὲ τὴ βοήθεια τῶν σπουδαστῶν Ἑλλήνων καὶ δασκάλων. Ὅμως δὲν ἀργήσαν ἔπειτα, μαζὶ μὲ τῆς ντόπιες συλλογές, νὰ παρουσιαστοῦν καὶ οἱ πλαστογράφοι—γέννημα τοῦτο γνήσιο νεοελληνικόν—οἱ παραποιητὲς οἱ σκόπιμοι, εἴτε, σπανιότερα, οἱ ἀνήξεροι κι' ἀθῶοι. Ἡ πλαστογραφία τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, στὴν Ἑλλάδα, ἔχει κι' αὐτὴ τὴν ἱστορία τῆς, ἱστορία μεγάλη, πού δὲ θὰ χωρῶση ἐδῶ, δλάκερη. Καὶ πρῶτα· ἂν ὁ παραποιητὴς δὲν κρύβει τὸ σκοπὸ του, ἂν δηλ. διορθῶναι ἢ παραγεμίζει τὰ δημοτικὰ τραγούδια μὲ φανερό σκοπὸ νὰ τὰ ὁμορφῆνῃ (ὅπως ὁ Ζαμπέλιος) ἢ νὰ τὰ προσφέρῃ πατριωτικὸν ἀνάγνωσμα στὸ λαὸ (ὅπως ὁ Χριστοβασίλης), κι' ὁ πρῶτος κι' ὁ δεύτερος κανένα δὲ θέλει νὰ γελάσῃ γι' αὐτό, ἐγὼ νομίζω, πρέπει νὰ κριθοῦν ἀλαφρότερα καὶ οἱ δύο. Ἄν ὅ,τι γίνηκε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου τὸ λαϊκὸ ἱστορικὸ τραγούδι χωνεῦντο στους κύκλους τῶν ἐπῶν, Ὀμηρικῶν καὶ τόσων ἄλλων, χαρίζοντας τὴν ἀθανασία στὸν ἀθῶο παραποιητὴ, πού τᾶκαμε ἕνα μὲ τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας του τὰ προσωπικά, ἂν αὐτὸ γινότανε, παράξενα, καὶ στὰ δικὰ μας περὶ χρόνια, ὁ συνεραμιστὴς αὐτὸς—ἄς μὴν τὸν ποῦμε πειδὲ πλαστογράφου—ὅσο κι' ἂν θὰ στιγματιζόταν ἀπὸ ἕναν αὐστηρὸ λαογράφου, θὰ παράδινε σὲ γενιὲς γενιῶν ἀθάνατο ὄνομα, ἴσως καὶ θὰ φύλαγε πιστότερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, συναρμονισμένα μέσα στὸ ξεαίσιο ἔργο του—ποῦ τέτοια χάρη...—παρὰ ὅσο τὰ φυλᾶν οἱ τυπωμένες συλλογές δημοτικῶν τραγουδιῶν, οἱ περισσότερες γεμάτες ἀπὸ γνήσια τραγούδια τοῦ λαοῦ μαζὶ μὲ πλαστογραφήματα ὑποφτα, κακόβουλα πλάσματα τῆς κούρας φαντασίας τοῦ λογιώτατου, πού ἡ κριτικὴ μιὰ μέρα μὲ τὸ τσιμπίδι θὰ τὰ πιάση καὶ θὰ τ' ἀπορρίξῃ στὰ σκουπίδια.

Στὴν τάξῃ τῶν ἀνήξερων νοθευτῶν, πού χύνουνε μέσα στὸ καλοῦπι τοῦ ἔργου τους κομμάτια ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ποίηση, μποροῦμε νὰ κατατάξουμε καὶ τὸν Κ. Κρυστάλλη· χωρὶς νὰ συλλογιώταν αὐτὸ πού λέμε λογοκλοπία, ποιητῆς πού βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴ λαϊκὴ μουσα, ἄφινε τὴν ἔμπνευσή του νὰ ξεσηκῶνῃ δλάκερα κομμάτια λαϊκῶν τραγουδιῶν καὶ νὰ τὰ συνταιριάζῃ μὲ τοὺς στίχους τοὺς δικούς του. Μακάρι ὁ ἀλησμόνητος ποιητῆς ν' ἀποφάσιζε κ' ἔπος μεγάλο ἀκόμα νὰ συνθέσῃ, κι' ἄς μαδοῦσε, κι' ἄς ἔριχνε μέσα στὸ ἔργο του

δσα τῆς λαϊκῆς μούσας ἀκριβὰ λουλούδια θὰ πηγαίνανε στὸ σκοπὸ του. Συχωρεμένος θὰ ἦτανε γι' αὐτό του τὸ λογοκλοπικὸ ἔγκλημα, ἐνῶ τώρα μένει ἀσυχώρετος γιὰ ὅσα ἄλλα πλαστὰ λαϊκὰ τραγούδια ἔγραψε, ἀπὸ λαογραφικὸ ζῆλο, καὶ μᾶς τὰ παράδωσε τάχα γι' ἀληθινὰ, σκόρπια δημοσιεμένα, χωριστὰ ἀπὸ τὸ δικό του ποιητικὸ ἔργο. Ἔχει ὅμως ὁ μακαρίτης φίλος μου ἓνα κάποιον ἀλάφρωμα, τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας του, ὅταν παράδινε στὸ σοφὸ Ν. Γ. Πολίτη πλαστὰ δημοτικὰ τραγούδια Κολοκοτρωναίικα κι' ἄλλα, ποὺ ποτὲ δὲν τραγουδηθήκανε στὴν Ἡπειρο¹⁾.

Ἀπὸ τοὺς πλαστογράφους ποιητές, ποὺ εἶχαν κέντρο τὴν τοπικὴ φιλοτιμία, νὰ παραστήσουν δηλ. τὴ μερικὴ πατρίδα τους πλούσια ἀπὸ λαϊκὴ ποίηση, οἱ περὶ σημαντικοὶ εἶναι δύο· ὁ Π. Ἀραβαντινός, ποὺ ἔβαλε σκοπὸ ὅλη τὴ λαϊκὴ ποίηση τῶν χωρῶν τῆς β. Ἑλλάδας, Ρούμελης, Θεσσαλίας, Μακεδονίας νὰ τὴν παραστήσῃ ὡς Ἡπειρώτικη· δὲν ξέρουμε ὅμως ἂν οἱ ἐκδότες τῆς συλλογῆς (1880), τὰ παιδιὰ του, σεβαστήκαν τὸ χειρόγραφο τοῦ πατέρα τους, ἂν κρίνουμε ἀπ' ὅ,τι ἔκαμε ὁ ἓνας γιὸς, ὁ Σ. Π. Ἀραβαντινός, ποὺ ἀντὶ νὰ σεβαστῆ τὸ χειρόγραφο τοῦ βίου τοῦ Ἀλήπασσα, ἔργο πολὺτιμο τοῦ πατέρα του, καὶ νὰ τὸ ἐκδώσῃ ὡς πρώτη πηγὴ, προτίμησε νὰ τὸ χωνέψῃ σὲ δική του μονογραφία, ὅπου δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσῃ τί εἶναι δικό του καὶ τί εἶναι τοῦ πατέρα του, ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε καὶ γνώρισε ἢ ἔμαθε τὰ περιστατικὰ τοῦ Ἀλήπασσα. Ὁ ἴδιος τύπωσε καὶ ἱστορικὸ ἡμερολόγιό τῆς πολιτορχίας τοῦ Μεσολογγίου, ἔργο τάχα τοῦ Ἀρτέμη Μίχου πεθεροῦ του, ὅμως ἔργο πλαστὸ, ἀρμαθιασμένο ἀπὸ τ' ἀφηγήματα τοῦ Μίχου καὶ τὰ «Χρονικά» τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ «ἠπειρωτικὴ» τάχα συλλογὴ λαϊκῶν τραγουδιῶν τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ εἶναι πανελλήνιο ἀνακάτωμα ἀπὸ τραγούδια ἀληθινὰ καὶ ψεύτικα, ἀπὸ τραγούδια μισοαληθινὰ καὶ μισοψεύτικα, ποὺ τὸ ξεκαθάρισμά τους θ' ἀπαιτοῦσε ὀλίγον βιβλίον γιὰ νὰ βγῆ τὸ σιτάρι ἀπὸ τὰ σκύβαλα. Ὅσο γιὰ τὰ ἱστορικὰ τραγούδια, χωριστὰ, τῆς συλλογῆς Ἀραβαντινοῦ τὰ περισσότερα εἶναι Ρουμελιώτικα. Καὶ δὲ χρειάζεται κόπος νὰ τὸ νοιώσῃ κανεὶς εὐκολα.

Ὁ θάνατος ἢ ἄλλο περιστατικὸ τῆς ζωῆς τοῦ Κλέφτη ἢ τοῦ Ἀρματωλοῦ Ρουμελιώτη θὰ τάραζε, κατὰ πρῶτο λόγο, τὸ λαὸ τῆς ἐπαρχίας του ὅπου ὁ ἥρωας ζοῦσε, κι' ὅπου πολεμοῦσε. Ἡ τοπικὴ, μὰ καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ πλαστῆ τὸ τραγούδι, δηλ. ἓνα σύγχρονο περιστατικὸ νὰ γίνῃ πρῶτα συγκίνησις, αἶσθησις καὶ ἔπειτα ἀνάμνησις συναισθηματικὴ, ποὺ ὁμορφαίνει τὰ ζωντανὰ περιστατικὰ, καὶ τότε τὰ κάνει τραγούδι, ἢ ἀπόσταση λοιπὸν ἐκείνη, ἢ ποιητικὴ ἄς τὴν ποῦμε, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ μακρινή· δὲ μπορεῖ π. χ. τοῦ Νικοτσάρα ἓνα κατόρθωμα στὴ Μακεδονία νὰ τραγουδηθῆ στὴν Ἀκαρνανία πρῶτα. Ἔτσι καὶ Ρουμελ. τραγούδια δὲν τραγουδηθήκανε στὴν Ἡπειρο πρῶτα. Ἔτσι καὶ Κολοκοτρωναίικα τραγούδια δὲν τραγουδηθήκανε στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα, παρὰ μοναχὰ τὸ περίφημο «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ» τραγουδηθήκε σὲ πολὺ ὑστερώτερα χρόνια. Παρακάτω θὰ δῆτε πῶς

1) «Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης» ἐκδ. β', σελ. 136—7. Βλ. κι' ἄλλο πλαστὸ, Ἐ. Γεωργιάδης: «Ζίτσα ἢ κωμόπολις τῆς Ἡπείρου» 1889, σελ. 44.

ξηγάω τὸ περίεργο αὐτὸ καὶ μοναδικὸ λαογραφικὸ φαινόμενο, ποὺ μὲ πρώτη ματιὰ φαίνεται σὰν ἐξαιρέση.

Δεύτερος πλαστογράφος ποιητής, ποὺ θέλησε μὲ τὴν πέννα του νὰ μεταφέρῃ τὴν ἠρωικὴ ποίηση τῆς Ρούμελης στὸ Μοριά—ὅπως ὁ Ἀραβαντινός τὴ μεταφέρει στὴν Ἡπειρο¹⁾—εἶναι ὁ Μιχ. Λελέκος, ὁ γνωστὸς σὲ μᾶς τοὺς περὶ παλιούς γεροντάκος λογιώτατος, ὁ μικρούλης μὲ τὴ φουστιανελλίτσα του. Γι' αὐτὸν θὰ κάμω λόγο περὶ κάτου, στὸ χωριστὸ κεφάλαιο τῶν Κολοκοτρωναίικων τραγουδιῶν.

Κοντὰ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δύο, τοὺς περὶ συστηματικοὺς παραποιητὲς τῆς λαϊκῆς μούσας, ἀκολουθεῖ λόχος ὀλίγον ἀπὸ μικρότερους, καὶ σημειῶνω λίγους ἀπ' αὐτούς. Ἡ συλλογὴ τῶν «Τραγουδιῶν τοῦ Ὀλύμπου» τοῦ Ἀθ. Οἰκονομίδη, φοιτητῆ τῆς Γιατρικῆς, εἶναι ὅλη ἓνα περιμάρμαρα ἀπὸ λαϊκὰ τραγούδια ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν κι' ἀπὸ πλαστὰ ἢ μισοπλαστὰ, κι' ἀπὸ ἄλλα μισοδασκάλικα ποὺ τὰ φιλοξενοῦσαν οἱ ἀνθολογίες καὶ τὰ τραγουδοῦσαν τὰ ρωμαντικὰ κορίτσια. Στὴ συλλογὴ τοῦ Οἰκονομίδη, ὅπως καὶ σὲ τόσες ἄλλες, βρίσκεται καὶ τὸ ἀναγνωρισμένο ὡς ὄχι λαϊκὸ, ἀλλὰ τοῦ Παύλου Λάμπρου, τραγούδι ποὺ ἀρχίζει:

Μάννα, σοῦ λέω δὲ μπορῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω....

Τὸ τραγούδι αὐτὸ δημοσιεύεται στῆς διάφορες συλλογὲς ὡς ἀληθινὸ τάχα, ποὺ τραγουδιέται στὴν πατρίδα τοῦ κάθε συλλογέα. Ὁ Κ. Σάθας πλαστογράφησε λαϊκὰ τραγούδια ἀπὸ ζῆλο ἱστορικὸ, γιὰ νὰ στηρίξῃ σ' αὐτὰ μαρτυρίες ἱστορικῆς²⁾. Ὁ Α. Γιατρίδης πάλι πλαστογράφησε ἀπὸ ζῆλο ἀπὸ λαογρα-

1) Γνήσια Ἡπειρώτικη συλλογὴ τραγουδιῶν εἶναι τοῦ Χασιώτη, κι' ἂν θελήσῃ κανεὶς νὰ τὴν παραβάλλῃ μὲ τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ἀμέσως καταλαβαίνει τί θὰ πῆ ἀληθινὸ Ἡπειρώτικο τραγούδι, τί θὰ πῆ καθάρια μούσα Ἡπειρώτικη. Πολὺ μεγάλη εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς μᾶς συλλογῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ τοῦ Χασιώτη ὅμως ἡ συλλογὴ ἔχει ἀρκετὰ παραποιημένα, καθὼς τὸ τραγούδι τοῦ Πάλλα, σελ. 206, τοῦ Τζοβάρου σ. 207· ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ μιὰ ρίμα λαϊκὴ Γιαννιώτικη, «ὁ Στέργιος ὁ Σαλονικὸς» σελ. 112. Φαίνεται πῶς ὁ Χασιώτης, παίρνοντας ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ τραγούδια ἀληθινὰ, δὲ μπόρεσε νὰ μὴ γελαστῆ κι' ἀπὸ κάποιον λογιώτατο, ποὺ τοῦδωσε τὰ δύο ἢ τρία αὐτὰ πλαστὰ.

2) Βλ. «Χρονικὸν Γαλαξειδίου» σελ. 159 κι' ἄλλοῦ. Βλ. καί: «Ἡ κατὰ τὸν 12' αἰῶνα ἐπανάστασις τῆς Ἑλλήν. φυλῆς» 1865, σελ. 12. Ἀκολουθεῖ ἓνα δείγμα τῆς πλαστῆς μούσας τοῦ Σάθα, ποὺ κι' ὁ περὶ ἀπειρος ξεχωρίζει τὴν πλαστότητά του:

...Μὴ νᾶναι χιόνια στὰ βουνά, μὴ νᾶν' πανιά πλωμένα,

Μὴ νᾶν' Ἀγγέλης πῶρχεται, Ἀγγέλης καὶ Μεϊντάνης,

καὶ τὸ μικρὸ Χορμόπουλο, πῶρχεται ἀπὸ τ' Ἀγράφα,

μὲ τὰ μπαϊράκια ἀνοιχτά, τὰ κόκκινα καὶ τ' ἄσπρα;

Στὴν Ἄρτα πᾶν καὶ κόνεψαν, στὴ Βόνιτσα τοὺς πιάνουν.

Μιά φούστα ἐξαγνιάντισε...

Δεύτερο πλαστὸ καὶ τοῦτο τραγούδι τοῦ Σάθα, ποὺ ἔχει θέμα τὸ θάνατο τοῦ Πατριάρχη δημοσιεύεται στὴν ἐφημ. «Ἐθνοφύλαξ» 3 Φλεβ. 1866. Ὁ Σάθας βεβαιώνει, ψέματα, πῶς τὸ τραγούδι αὐτὸ τῷ τὸ ὑπαγόρευσε ὁ παλιὸς ἀξιωματικὸς Γ. Ζάκας. Ὁ ἀναγνώστης θὰ κρίνῃ μοναχὸς του ἂν ὁ Σάθας ἔλεγε τὴν ἀλήθεια. Ἦταν ὅμως τότε νεαρὸς φοιτητῆς

φικό μαζί και τοπικό¹⁾. Τέλος δ' Θ. Κληρονόμος πλαστογραφοῦσε συστηματικά ἀπὸ ζῆλο ἐμπορικό. Στὴν Ἑλλάδα, μαζί μὲ τ' ἄλλο πολυκύμαντο ποτάμι τῆς ψευτιάς ποὺ σκίζεται σὲ παρακλάδια ἀμέτρητα, ἡ πλαστοουργία δημοτικῶν τραγουδιῶν γίνηκε συνειδησμένη πρᾶμα, στῆς μέρες μας. Ἄρχισε τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ὀθωνα τὴν πρώτη τίμια παρακίνηση γιὰ συλλογὴ λαογραφικοῦ τὴν εἶχε δώσει ὁ Κοραῆς, ποὺ δὲν ἤξερε τί δρόμο θὰ παίρνουν οἱ φωτισμένες συμβουλές του. Φανερὴ ἀφορμὴ ἔχει ὁ πλαστογράφος τὸ λαογραφικό του ζῆλο, μὰ σπάνια ὁ ζῆλος αὐτὸς εἶναι καλοθελητῆς—τὸ ψέμα κανενοῦ καλὸ δὲ θέλει ὁ κρύφιος πόθος του λόγο κυριώτερο ἔχει τὴν τοπικὴ φιλοτιμία, καὶ σκοπὸ νὰ δεῖξῃ πὼς καὶ στὸ χωριό του, καὶ στὴν ἐπαρχία του ὑπάρχει ἓνα κάποιο τραγοῦδι²⁾ ἔχει ἀκόμα ὁ πλαστογράφος καὶ τὴν πατριωτικὴ φιλοδοξία νὰ τιμήσῃ τὸν ἥρωά του τὸν τοπικὸ μαζί μὲ τὸν ἴδιο του τὸν τόπο. Ὑπάρχουν καὶ χειρότεροι πλαστοποιητᾶδες, ποὺ ἀναλαβαίνουν νὰ δοξάσουν ἱστορικὲς οἰκογένειες.

Ἔρρισα περὶ πάντων τὰ καίρια σημάδια τοῦ ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ τοῦ λαοῦ, κ' ἐδῶ προσθέτω: Τὸ γνήσιο ἱστορικὸ τραγοῦδι εἶναι ἀντικειμενικὸ στὴν ἀπόδοσή του—ὁ ποιητῆς δηλ. δὲν πονεῖ ὁ ἴδιος πλάθοντας ἀκόμα καὶ τὸ περὶ παθητικὸ τραγοῦδι τὸ προσωπικὸ του αἶσθημα πουθενὰ δὲ φαίνεται τὸ τραγοῦδι τὸ ἴδιο κλαίει, μοιρολογεῖ, χαιρετᾶ, τιμᾶ τὸν ἄξιον ἥρωά του. Τὸ ὕψος τοῦ γνήσιου τραγουδιοῦ καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφὴ του εἶναι κλασικά, λιτά, ὄχι ξεπίτηδες φτειασμένα, καὶ σ' ὅλα τους τὰ χνάρια μὲ τὸ λαϊκὸ χαραχτῆρα ταιριαστά, μ' αἰσθήματα καὶ νοήματα πού, νοιώθει καθέννας, βγῆκαν ἀπὸ ἀνάβρα καθάρια λαϊκῆ. Καὶ ὑπόθεση, καθὼς εἶπα, ἔχει οὔτε μεγάλη, οὔτε γενικὴ, ἀλλὰ περιστατικὴ, ἐπεισοδιακὴ ἔξωτερικὰ γνωρίσματα τῆ συντομίας καὶ τῆ γοργότητά, καὶ μιὰ ποικιλία ἀφάνταστη στὴν ἐκφραση³⁾. Ὁ ποιη-

τῆς Γιατρικῆς καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸν κρίνουμε αὐστηρά:

Ποῖος εἶδε τέτοια συννεφιά, ποῖος εἶδε τέτοια ἀντάρα,
Ποὺ τοῦτ' τὸ χρόνο πλάκωσε ἀνατολὴ καὶ δύση;
Τὸν πατριάρχη κρέμασαν, τὸν ἅγιο τὸν Γρηγόρη,
Σὰν νάτανε κατὰδικος, στῆς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα.
Ἐκεῖ ποὺ ἐλειτούργαε κ' ἐλόγαε τὸ γένος,
Πλακῶνουν οἱ Γιαννίτσαροι καὶ οἱ Ὀθριοὶ ἀντάρα.
«Κόπιασ', ἀφέντη δέσποτα, καὶ διάθασ' τὰ φερμάνια,
Ποὺ λὲν νὰ σὲ κρεμάσωμε στῆς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα.
Δὲ σ' ἔρραε νὰ κάθῃσαι στὸ θρόνο θρονασμένος,
Μὰ θέλησας ρωμαῖκο τὴν Πόλη νὰ τὴν κάμῃς...».

1) Ἡ συλλογὴ του τυπώθηκε στὰ 1859.

2) Ἐτσι γεννηθῆκαν οἱ ἀμέτρητες ψεύτικες τοπικὲς παραλλαγές. Ὁ ἐπιστήμονας λαογράφος δίνει καλὴ πίστη στὴν κάθε λογῆς παραλλαγῆ, μὰ ἐλπίζω πὼς θ' ἀναγκαστῆ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα νὰ προσέχη. Ἀπὸ τὴν ἀπάτη δὲ γλύτωσε οὔτε ὁ ἀγαθώτατος σοφὸς μακαρίτης Ν. Γ. Πολίτης.

3) Διαβάστε στὸ σύντομο προλόγισμα τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Τσελίου μιὰ δραματικὴ ἀποστροφὴ:

Κάτου στὸν Ἀσπροπόταμο, ποῦν' τὰ πολλὰ τὰ χιόνια—

τῆς δὲ δείχνει πὼς ἐπιχειρεῖ μεγάλα πράματα νὰ ζωγραφίσῃ, ὅπως τὸ κάνει ὁ ἄλλος, ὁ προσωπικὸς ποιητῆς. Ἀντίθετα πάλι ὅσα τραγοῦδια ἀπλωμένα, πλαδαρά, παραγεμισμένα μὲ στολίδια περισσά, τραγοῦδια καυκησιάρικα, ποὺ γυρεύουν ἀφορμὴ νὰ ὑπερυψώσουν ἓναν ἥρωα ἢ μιὰν οἰκογένεια καὶ ζητᾶν ἀπὸ τὴν ἱστορία βοήθεια, εἶναι πλαστὰ ἢ παραποιημένα. Τραγοῦδια πάλι, ποὺ μεταφέρουνε στὸν τόπο τοῦ ποιητῆ ἤθη, καιροὺς καὶ πράματα (π.χ. τὸν Ἀρματωλισμὸ ἐκεῖ ποὺ ποτὲ δὲν εἶχε Ἀρματωλοὺς) ποὺ δὲν ὑπάρξαε ποτὲ στὴν πράξη, εἶναι κί' αὐτὰ πλαστὰ. Τ' ἀληθινὰ τραγοῦδια ἔχουν τὴν ἱστορικὴν ἀξία τους¹⁾, ἀλλὰ καὶ τὰ ψεύτικα, ἐνῶ, συχνά, πιάνονται στὴν ψευτιά τους, ἔχουν κάποτε ἱστορικὴν ἀξία, ἂν ὁ ποιητῆς μὲ καλὸ σκοπὸ τᾶχι γράφει. Τὸ τραγοῦδι ὅμως τοῦ περίφημου Γιώργο-Θώμου, ποὺ τὸν παρασταίνει σκοτωμένο σὲ μάχη, εἶναι ψεύτικο γιατί ὁ ἥρωας δολοφονήθηκε καλεσμένος σὲ τραπέζι. Ἄλλα περὶ ἰδικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ὁ ρυθμὸς, εἶναι τὸ μέτρο, εἶναι πλήθος ἄλλα μικρὰ στοιχεῖα πραγματικὰ ἢ ἱστορικὰ. Τὸ πρῶτο ὅμως γνώρισμα τοῦ γνήσιου κί' ἀμόλυτου λαϊκοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ὁ ἀγέρας ἐκεῖνος ὁ ἀλαφρὸς κί' ὁ ἀπιαστος, ποὺ περνάει τὴ μορφὴ καὶ τὴν οὐσία, κ' εἶναι ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ τοῦ τραγουδιοῦ. Ὅποιος ἔθρεψε τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά του μὲ τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, αὐτὸς δὲ γελάστηκε ποτέ. Ὅσο γιὰ τὸ μέτρο καὶ τὴ γλώσσα²⁾, οἱ πλαστογράφοι τῶν καιρῶν ποὺ ζοῦμε γυμναστήκανε σ' αὐτὰ, καὶ μάλιστα σημειώνουν καὶ τ' ὄνομα τοῦ χωριάτη, ποὺ ἀκοῦσαν τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ στόμα του. Τελευταῖα τυπώθηκε σ' ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ πλουσιώτατη συλλογὴ ἀπὸ τ' ἀριστουργήματα ὅλων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ποὺ ὡς τώρα, φαίνεται, ἦτανε κρυμμένα σὲ μιὰ μονάχη ἐπαρχία, κί' ὁ συλλογέας ἐκεῖ τ' ἀνακάλυψε. Πιάνεται ὅμως κί' αὐτὸς καὶ δὲ γλυτώνει. Ἐνας ἀπλὸς συλλογισμὸς γίνεται φάκα καὶ τονὲ τσακώνει ἀπὸ τὸ ποδάρι: Σ' ἐπαρχία τόσο ἐρευνημένη

χιόνια μου, νὰ μὴ λυώσῃτε, ὅσο νὰ θγοῦνε τ' ἄλλα,
γιατ' εἶν' ὁ Τσελιὸς ἄρρωστος...

1) Ἐνα τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη (Passow σελ. 80) δείχνει πὼς πῆγε αὐτὸς στὴ «Φραγκιά» (Κέρκυρα), πρᾶμα ποὺ εἶναι κί' ἀληθινὸ.

2) Ὁ πλαστογράφος, μὲ τὸν εὐκόλο δεκαπεντασύλλαβο, νομίζει πὼς θὰ μᾶς γελᾷ, μὰ γελιέται ὁ ἴδιος. Συχνά πιάνεται κί' ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς φράσης. Κατὰ κανόνα, στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι ἡ σκέψη δὲ συνεχίζεται στὸν παρακάτω στίχο, καὶ ἡ ἀπόδοση μὲ τὸ ρῆμα πρέπει νὰ γίνῃ στὸν ἴδιο στίχο. Δίστιχο ποὺ τελειώνει τὴ φράση του στὸ δεύτερο στίχο εἶναι πλαστὸ. Π. χ.

Ἐνα πουλί, μαῦρο πουλί, σὰν ἀπ' ἀνθρώπου στόμα,
στριγγιὰ φωνῆν ἐξέβγαλε κί' οἱ λόγγοι ἀχολογοῦσαν.

Χασιώτης, σελ. 207.

Ἦταν ἡμέρα βροχερὴ καὶ νύχτα χιονισμένη,
ὅταν γιὰ τὴν Τριπολιτσὰ ἐκίνησε ὁ Κιαμῆλης.

Ζαμπέλιος, σελ. 636.

Καὶ σὰν πωθήκανε κί' αὐτὰ, ὁ Τσιούκλας ὁ καίμενος
ἔσπαθωμένος χύθηκε σὲ χιλιούς Ἀρβανίτες.

Ἀρβαντινός, σελ. 34.

ἀπὸ τοὺς ντόπιους τῆς λαογράφου, πῶς τόσοι θησαυροὶ ἀφάνταστοι μέναν ὡς τώρα ἐκεῖ κρυμμένοι;¹).

Προσπάθησα νὰ δώσω ἓνα κάποιο μέτρο, χρήσιμο γιὰ τὴ διάκριση τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, ἀληθινοῦ ἢ ψεύτικου· τὸ μέτρο αὐτὸ ἐγὼ πρῶτος δὲν τ' ἀνακάλυψα: εἶναι κοντὰ στὸ νοῦ κάθε ἀνθρώπου λογικοῦ, καὶ μοναχὰ ὁ κακοθελήτης θὰ μυιγιαστῆ, ἀφοῦ εἶν' ἀπὸ πρῶτα μυιγιασμένος. Καὶ τώρα ἐρχομαι νὰ καταλιαστῶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ λαογραφικοῦ αὐτοῦ μέτρου σὲ δυὸ νομιζόμενα γνήσια τάχα λαϊκὰ τραγούδια, καθαρὰ ὅμως κι' ὀλοφάνερα πλαστά, ποὺ ὁ πειδὸ ἀπλὸς μὰ λογικὸς ἀναγνώστης ἀμέσως θὰ ξεχωρίσῃ τὴν πλαστότητα τους, ἂν καὶ ἀμέτρητοι διαβασμένοι γελαστῆκαν ἀπ' αὐτά. Διάλεξα αὐτὰ τὰ δυὸ γιὰ νὰ εἶναι στὸν καθένα εὐκόλη ἢ κρίση. Καὶ τὰ δυὸ τους κατὰ τύχῃ ἔχουνε νὰ κάνουνε μὲ τὴν Κλέφτικη ζωῆ. Τὸ πρῶτο, ποὺ θὰ τὸ δῆτε στὴν πειδὸ κάτω σημείωση, ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς Σπ. Λάμπρος βεβαιώνει πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν πατέρα του. Πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Ζαμπέλιος ὡς γνήσιο στὴ συλλογὴ του (Κέρκυρα, 1852, σελ. 600²), κι' ἀπ' αὐτὸν τὸ ξεσηκώσανε πολλοὶ καὶ

1) Ἐννοῶ τὴ συλλογὴ «Ἀρκαδικῶν δημοτ. τραγουδιῶν» τοῦ Δ.Ι. Τσίριμπα («Λαογραφία» Γ'—1929, σ. 47). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πολλὰ γνήσια δημοτικὰ τραγούδια χαλασμένα φριχτὰ ἀπὸ παλιούς λογιώτατους, ὅπως στῆς συλλογὲς τοῦ Fauriel καὶ τοῦ Ζαμπέλιου, εὐκόλα κανεῖς τ' ἀναγνωρίζεις καὶ βρίσκεις κάτω ἀπὸ τὴ δασκάλικη φράση τὸ ἀληθινὸ κείμενο. Π. χ. στὸ τραγούδι τοῦ Ὀλύμπου καὶ Κισσάβου ὁ στίχος: «Καὶ εἰς τὰ νύχια του κρατεῖ κεφάλι ἀντρειωμένου» (Fauriel A', σελ. 38) πρέπει νὰ διορθωθῆ· «καὶ κράταγε στὰ νύχια του κλπ.».

2) Μάνα, σοῦ λέω δὲν ἔμπορῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω,
Δὲν ἔμπορῶ δὲ δύναμαι, ἐμάλλιασ' ἢ καρδιά μου·
Θὰ πάρω τὸ ντουφέκι μου, νὰ πάω νὰ γένω Κλέφτης,
Νὰ κατοικήσω στὰ βουνά καὶ στὲς ψηλὲς ραχοῦλες,
Νᾶχω τοὺς λόγγους συντροφιά, μὲ τὰ θερὰ κουβέντα,
Νᾶχω τὰ χιόνια γιὰ σκεπὴ, τοὺς βράχους γιὰ κρεβάτι.
Νᾶχω μὲ τὰ Κλεφτόπουλα καθημερινὸ λημέρι.
Θὰ φύγω, μάνα, καὶ μὴν κλαῖς, μόν' ὁδὸς μου τὴν εὐχὴ σου,
Κ' εὐχῆσου με, μανούλα μου, Τούρκους πολλοὺς νὰ σφάξω·
Καὶ φύτρε τριανταφυλλιά καὶ μαῦρο καρυοφύλλι,
Καὶ πότιζέ τα ζάχαρη καὶ πότιζέ τα μόνον·
Κι' ὅσο π' ἀνθίζουν, μάνα μου, καὶ εὐχάινουνε λουλούδια,
Ὁ γυιὸς σου δὲν ἀπέθανε, καὶ πολεμᾷ τοὺς Τούρκους·
Κι' ἂν ἔρθῃ μέρα θλιθερὴ, μέρα φαρμακωμένη,
Καὶ μαραθοῦν τὰ δυὸ μαζί, καὶ πέσουν τὰ λουλούδια,
Τότε κ' ἐγὼ θὰ λαβωθῶ, τὰ μαῦρα νὰ φορέσης·
Δώδεκα χρόνοι ἐπέρασαν καὶ δεκαπέντε μῆνες
Ποῦ ἀνθίζαν τὰ τριαντάφυλλα, κι' ἀνθίζαν τὰ μπουμπουκία·
Καὶ μίαν ἀγῆ ἀνοιξιὰτικη, μιὰ πρώτη τοῦ Μαῦτου,
Ποῦ κελαδοῦσαν τὰ πουλιά, κι' ὁ οὐρανὸς γαλοῦσε,
Μὲ μίξ ἀστράφτει καὶ βροντᾷ καὶ γένεται σκοτάδι·
Τὸ καρυοφύλλι ἐστέναξε, τριανταφυλλιά δακρύζει.
Μὲ μίξ ξεράθηκαν τὰ δυὸ, κ' ἔπεσαν τὰ λουλούδια.
Μαζί μ' αὐτὰ σωριάστηκε κ' ἡ δόλια του ἢ μανούλα.

Σπ. Ζαμπέλιου: «Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος», σελ. 600.

τὸ βάλανε στῆς συλλογὲς τους, ὡς γνήσιο τάχα καὶ τραγουδημένο στὸν τόπο τους. Τὸ πῆρε καὶ ἡ ἀνθολογία «Φωνὴ τοῦ Τυρταίου» (Ἀθήνα, 1862, σελ. 197) ὡς καθαρὸ λαϊκὸ, τέλος τὸ υἱοθέτησε κι' ὁ Passow ὡς γνήσιο λαϊκὸ (σελ. 118). Ἀπὸ τότε πολλὲς φορὲς ξαναδημοσιεύτηκε. Ὁ Παῦλος Λάμπρος ζῶντας στὴν Κέρκυρα, φίλος τοῦ σοφοῦ καὶ ποιητῆ καὶ ἐκδότῃ λαϊκῶν τραγουδιῶν Σπ. Ζαμπέλιου, περιφημὸς φιλόβιβλος τῆς ἐποχῆς του κι' ἀνθρωπος σοφὸς ἂν κ' ἐμπορευόμενος, μὰ καὶ φιλόκαλος πολὺ, ἔγραψε κι' ἄλλο τάχα δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ ὁ Ζαμπέλιος τὸ δημοσιεύει κι' αὐτὸ (σελ. 616) ὡς καθαρὰ δημοτικὸ, ὅπως καὶ τὸ «Μάνα, σοῦ λέω». Τὸ δεύτερο ἔχει ὑπόθεση τὸ φυλάκιμα τοῦ κοτζάμπαση τῶν Καλαρρυτιῶν Γιάννη Λάμπρου, πατέρα τοῦ Παύλου, ἀπὸ τὸν Ἀλήπασσα. Νὰ λίγοι στίχοι ἀπ' αὐτὸ τὸ τραγούδι:

Στοὺς Καλαρρυτίες, στὰ βουνά, σκῶνονται μοιρολόγια,
κ' ἐκεῖ σιμὰ στὰ Γιάννινα μεγάλα ξόδια ἀκούω·
ὄντζάκι τῶν Καλαρρυτιῶν, πρᾶματευτὴ μέγαλον,
τὸ Γιάννη Λάμπρο ξακουστόν, τὸν τραναξαῖκουσμένον,
στὰ Γιάννινα, στὴ φυλακὴ τὸν ἔχουνε ρεμί...

Τὸ τραγούδι εἶναι ἀργό, ἄχαρο· κανένα πνέμα ἀλαφρὸ δὲν τὸ φτερόνει· κανένα περιστατικὸ γνωστὸ δὲν ἔχει θέμα του. Τ' ἀληθινὸ λαϊκὸ τραγούδι ποτὲ δὲν κάνει ρεκλάμες αὐτῆς τῆς λογιῆς. Ὁ παρακάτω στίχος: «Ἀποφασίσαν τὰ σκυλιὰ τὸ δόλιο νὰ κρεμάσουν» εἶναι στίχος λόγιος, λαθεμένος πραγματικὰ καὶ γλωσσικὰ. Ἔνας, ὁ Ἀλῆς, ἀποφάσισε τὸ δόλιο νὰ «τὸν» κρεμάσῃ. Ἔρχομαι στὸ «Μάνα, σοῦ λέω...». Ὁ χαρακτήρας του εἶναι ὑπερβολικὰ τρυφερός, αἰσθηματικὸς καὶ μελοδραματικὸς· θυμίζει τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς. Ὁ ἴδιος ὁ Ζαμπέλιος δημοσιεύει ἓνα τέτοιο τραγούδι, ψεύτικο κι' αὐτὸ (σελ. 748). Κι' ἀπὸ τὰ δυὸ τραγούδια δὲ λείπει ἢ μάνα, ἢ ἀνοιξη, ἢ τριανταφυλλιά καὶ πολλὰ ἄλλα τρυφερὰ πράματα. Μὰ καὶ τὸ τραγούδι τῆς σελ. 748 εἶναι, μοῦ φαίνεται, κι' αὐτὸ πλάσμα τοῦ Λάμπρου. Τέτοιες ὅμως ρομαντικὲς τρυφερότητες φυτρώνουνε στοὺς κάμπους, μέσα στὴν καλοπέραση, ὄχι στὸ βουνό· τὸ Κλεφτόπουλο δὲν εἶναι ρομαντικὸ σὰν τὸν Ἀχιλλέα Παράσκο, δὲν ξεοδεύεται σὲ λόγια γλυκανάλατα, σ' ἀποχαιρετισμοὺς φιλολογικούς, δηλ. ψεύτικα αἰσθηματικούς, ἀλλὰ μ' ἓνα πήδημα βρίσκεται στὸ βουνό. Ἔνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ποὺ κάμανε δικό τους τὸ τραγούδι αὐτό, ὁ Μιχ. Λελέκος, ἀφοῦ παραποίησε τὸ περιφημὸ τραγούδι τοῦ Βασίλη Μάνταλου, τοῦ κόλλησε ἀπὸ κάτω λόγια ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα ποὺ λέει τὸ Κλεφτόπουλο τοῦ Π. Λάμπρου· τοῦ Λελέκου τὸ Κλεφτόπουλο μάλιστα συζητεῖ σοβαρὰ μὲ τὴ μάνα του πρὶν ἀποφασίσῃ νὰ πάῃ Κλέφτης («Δημοτ. Ἀνθολογία» 1868, σελ. 27¹):

Ὅσα μοῦ λές, μανούλα μου, ὅλα τὸν τόπον ἔχουν,
μὰ τοῦτο θέλω νὰ σοῦ εἰπῶ, καὶ ἄψε με νὰ σοῦ κρῖνω,
καὶ νὰ σοῦ εἰπῶ τὸν πόνο μου, τὴ λαύρα τῆς καρδιάς μου.
Ἐγὼ ραγιᾶς δὲ γίνομαι, χαράτσι δὲν πληρώνω.

1) Ἀργότερα ὁ Λελέκος ἔκλεψε δλάκερο τὸ τραγούδι τοῦ Λάμπρου, πιστεύον-

Τὸ τραγοῦδι τοῦ Π. Λάμπρου ἔχει βάση ψυχολογικὴ ψεύτικη, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν τραγὸν κόσμον τὸν Ἀρματωλικὸ καὶ τὸν Κλέφτικον. Ἡ ἔμπνευσή του, ποὺ μᾶς θυμίζει πολὺ Βαλαωρίτη (ὁ Π. Λάμπρος ἦτανε καὶ στενὸς φίλος τοῦ ποιητῆ) εἶναι ὠραία, ὅμως προσωπικὴ καὶ ἀρμόζει σὲ ποιητὴ τῆς πόλης, ποὺ ἀπογορεύει τὴ ζωὴ τῶν βουνῶν, ὅπως καὶ ὁ Ραγκαβῆς στὴν περίφημη πατριωτικὴ παλάβρα του «Μαύρη εἶναι ἡ νύχτα στὰ βουνά»¹⁾. Πολλοὶ στίχοι τοῦ Π. Λάμπρου θυμίζουν τὰ δίστιχα τοῦ χοροῦ τῶν κοριτσιῶν στῆς ἐπαρχιακῆς πόλεις (π.χ. «δὲν ἤμπορῶ, δὲ δύνομαι τὴν πόρτα νὰ τσακίσω...—καὶ πότιξέ τα ζάχαρη καὶ πότιξέ τα μόσκο...» κλπ.). Τὰ γλωσσικὰ λάθη εἶναι πολλὰ: «Τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω», δουλεύω=ἐργάζομαι, δοῦλος=ὑπηρέτης, «τοὺς Τούρκους», ὁ λαὸς ἔλεγε· «τὴν Τουρκιά» (τὸ τραγοῦδι τοῦ Διάκου λέει· «γιατὶ θὰ φάη τὴν Τουρκιά»). Ἄλλο Κλέφτικον τραγοῦδι λέει· «νὰ κυνηγᾶω τὴν Τουρκιά» (Χασιώτης, σελ. 206). Ὁ β' στίχος «δὲν ἤμπορῶ, δὲ δύναμαι, ἐμάλλιασε ἡ καρδιά μου» ἔχει μιὰ περιττολογία, μιὰν ἀῤῥηση καὶ μιὰ διπλὴ χασμωδία, ἐνῶ τὰ γνήσια τραγοῦδια δὲν ἔχουνε ποτέ καμμιὰ. Ἀκολουθοῦν οἱ νοσταλγίες τοῦ καλομαθημένου τῆς χώρας· «νᾶχω τὰ χιόνια γιὰ σκεπή, τοὺς βράχους γιὰ κρεββάτι». Τὰ ἴδια δὲν κοπαναίει καὶ ὁ Ραγκαβῆς, «κρεββάτι ἔχει τὸ βουνὸ καὶ σκέπασμα τὸν οὐρανόν»; Τέλος ἡ φράση «θὰ πᾶ νὰ γίνω Κλέφτης» εἶναι τέλεια σφαλερῆ· ὁ λαὸς λέει «πᾶω Κλέφτης, βγαίνω Κλέφτης, βγαίνω στὸ κλαρί», καὶ ὄχι «πᾶω νὰ γίνω Κλέφτης»²⁾.

Τὸ β' δείγμα πλαστοῦ τραγοῦδι τοῦ παίρνω ἀπὸ τὰ Κολοκοτρωναίικα, ποὺ θὰ μιλήσω γι' αὐτὰ περισσότερο περὶ κάτω. Ὁ Θεὸς Γενναίου Κολοκοτρώνης, ὁ λόγιος μὰ καὶ ὁ «ἔξυπνος» (bel esprit) τῆς οἰκογένειας, ἕγγονος τοῦ

τάς το λαϊκῶ—λοιπὸν ἀδέσποτο, λοιπὸν ἀπιαστον καὶ τὸν κλέφτη—καὶ ἀφοῦ τοῦ ἔβαλε μπροστὰ τέσσερους στίχους δικούς του πλαστοῦς, τὸ δημοσίεψε ὀλάκερο ὡς γνήσιο λαϊκῶ.

1) Στὸ ποίημά του αὐτὸ ὁ Ραγκαβῆς χωρίζει μὲ περιεργὸν τρόπο τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα· «μαύρη εἶναι ἡ νύχτα στὰ βουνά» (ἐνῶ στοὺς κάμπους εἶναι περὶ μαύρη), στοὺς βράχους πέφτει χιόνι» (σὰ νὰ μὴν πέφτη χιόνι καὶ ἄλλοῦ) καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ χωρισμὸ τῶν φαινομένων ὁ Κλέφτης—δειλὸς βέβαια καὶ τρομασμένος ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῆς φύσης—«καὶ ὁ Κλέφτης ξεσπαθώνει» (τρεῖς φορές!). Ὁ ποιητὴς δηλ. τὸν παρασταίνει περὶ ἄναντρο καὶ ἀπὸ τῆς γυναῖκες ποὺ φοβῶνται τὴ βροντῆ.

2) Ὁ Π. Λάμπρος νόμιζε πῶς ἔκανε πατριωτικὸ ἔργο πλάθοντας δημοτικὰ τραγοῦδια μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ποὺ σύναζε ἄλλα γνήσια. Χάρισε καὶ στὸ Χασιώτη ἀρκετά. (Χασ. σελ. 190). Ἀφοῦ ὅμως ὁ σοφὸς Ζαμπέλιος ἔβανε χέρι καὶ χαλοῦσε τ' ἀληθινά, πρέπει νὰ μὴν εἶναι κανεὶς ἀσθητὸς κριτῆς τοῦ μακαρίτη Λάμπρου, ποὺ γράφοντας τὸ «Μάνα, σοῦ λέω» περισσότερον θ' ἀποχοῦσε δόξα ἢν τόσο αἰσθηματικὸ καὶ τρυφερὸ ποίημα τὸ δημοσίεψε γι' ἀληθινὸ δικό του παρὰ γιὰ λαϊκῶ. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι ἀπίστευτο πόσους ἐκδότες λαϊκῶν συλλογῶν ἐξέλεσε καὶ πέρασε γι' ἀληθινὸ δημοτικῶ, καὶ σὲ πόσους ἄλλους πάλι πλαστογράφους ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ τὸ μιμηθοῦν ἢ νὰ τ' ἀμαύσουν. Εἶπα ὅμως ἀρκετὰ καὶ φτάνουν.—Ὅσο γιὰ τὴ φράση «πᾶ νὰ γίνω Κλέφτης», μιὰ κάποιαν ὁμοία βρισκῶ μοναχὰ σ' ἓνα περίφημον τραγοῦδι, ποὺ ἀρχίζει: «Παιδιά, σὰ θέλτε λεβεντιά καὶ Κλέφτες νὰ γενῆτε...». Ἄλλο ὅμως τὸ «γίνομαι κλέφτης, ἔκαμα Κλέφτης», καὶ ἄλλο τὸ «πᾶω νὰ γίνω Κλέφτης», φράση ποὺ δὲν ἀκούστηκε ποτέ στὰ Ἑλλην. βουνά. Ἴσως ὅμως καὶ τὸ «Κλέφτες νὰ γενῆτε» πρέπει νὰ διορθωθῆ «Κλέφτες γιὰ νὰ πᾶτε».

Γέρου, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ πολιτικοστρατιωτικὰ φυλλάδια ποὺ ἔγραψε. Παραιτήθηκε νωρὶς ἀπὸ τὸ στρατό, πολιτεύτηκε, δημοσιογράφησε, προσπάθησε νὰ διορθώσῃ τὸ ρωμαίικο καὶ ὕστερα γέρος ἔζησε παραμέρα· ἦτανε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ νεολαία τοῦ 1862 καὶ τῶν λίγο παρακάτω χρόνων. Βοήθησε γενναῖα στὴ δόξα τῶν προγόνων του μὲ τῆς μελέτες του· ἔκαμε ὅμως ἄσκημα νὰ θελήσῃ καὶ ποιητῆς νὰ γίνῃ γιὰ τὸν ἴδιο τοῦτο σκοπὸ, τὸν ἄτυχο. Δημοκράτης στὰ φρονήματα, ἄφησε τὸ ἐπίθετό του τὸ οἰκογενειακῶ, καὶ ἔμεινε γνωστότερος μὲ τὸ ψευδώνυμο τὸ φιλολογικῶ «Φαλέξ»¹⁾. Ζοῦσε καὶ περὶ κάτω ἀπὸ τὰ 1900, ποῦ τονὲ γνώρισα καὶ ἐγώ. Στὸ περιοδικὸ «Ἐστία» (τόμ. τοῦ 1881, σ. 279 κ.π.κ. δημοσίεψε «Ἡθῆ καὶ ἔθιμα Ἀρβανιτοβλάχων ποιμένων» μὲ τὴν ὑπογραφή του τὴν οἰκογενειακῆ, καὶ ὄχι μὲ τὸ «Φαλέξ». Ἄς σημειώσω ἀμέσως πῶς Ἀρβανιτοβλάχοι δὲν κατεβήκανε ποτέ στὴν ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας θέλει νὰ πῆ τοὺς Ἑλληνόφωνους Σαρακατσάνους, ἀφοῦ τοὺς περιγράφει νὰ μιλᾶνε καὶ νὰ τραγοῦδᾶν Ἑλληνικά. Νέος ἀνθυπολοχαγός, ὁ Θ. Γεν. Κολ. γυρίζοντας στὴν ἀν. Ἑλλάδα γιὰ ὑπηρεσία, κατὰ τὸ 1851, περιγράφει τὰ ἦθη τὰ σκηνίτικα· στὸ τραπέζι ἀπάνου παρασταίνει τοὺς τσοπάνους νὰ λένε τραγοῦδια Κλέφτικα. «Οἱ ποιμένες τότε... ἤρχισαν τὸ τραγοῦδῶσιν ἀρμονικώτατα τὸ τραγοῦδι τοῦ Κουντάνη Κολοκοτρώνη, κυκλωθέντος καὶ καέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1806 μετὰ τριῶν συντρόφων του». (Ἀκολουθεῖ τὸ τραγοῦδι:)

Τὰ κυπαρίσσια γύρανε καὶ στέκουν πικραμένα·
καὶ οἱ λεῦκες μέσ' τὰ ρέματα πῶς ἄγρια βοῦζουν·
καὶ τὰ κλαριά φορτώματα ρωτᾶνε ποῦ τὰ πάνε·
σὰν τί μαντάτο θλιβερὸ ποὺ φέρνει ὁ ἀγέρας·
Κάψανε κλέφτη ξακουστό, ἕναν Κολοκοτρώνη.
—Κουντάνη, δῶσε τ' ἄρματα, πασσᾶ γιὰ νὰ σὲ κάμουν.
—Εἶναι γιοράτα τ' ἄρματα καὶ ἔλατε νὰ τὰ πάρτε.
Βάλαν φωτιά τὸν ἔκαψαν, καὶ ἀκόμη τὸν φοβοῦνται».

Σ' ἄλλο μέρος τῆς περιγραφῆς του ὁ Φαλέξ, γιὰ νὰ δώσῃ περισσότερον κύρος στὸ τραγοῦδι, βάνει στὸ στόμα ἑνὸς τσοπάνου αὐτὰ τὰ λόγια: «Γνώρισα τὸν παππούλη σου καὶ τὸν προπαππούλη σου τὸν Κωσταντῆ. Ἐκαμα κοντὰ του κλέφτης καὶ μὲ τὸν Ὀδυσσεά. Ὅταν κάψαν τὸν Κουντάνη στὸ Μοριᾶ, πῆγα μὲ τὸν παππούλη σου στὴ Ζάκυνθο. Ἄχ, καϊμένος! Πεθάναν τὰ λιοντάρια...». Καὶ ὁ περὶ ἄπειρος ἀναγνώστης, μὲ πρώτη ματιὰ, καταλαβαίνει ἀμέσως πῶς τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι πλαστό. Τοῦ λείπουν τὰ περὶ κοινὰ γνωρίσματα τοῦ λαϊκοῦ τραγοῦδι. Ὁ ποιητῆς πιάνεται ἀδοκίμαστος τέλεια στὸ δεκαπεντασύλλαβο, στὸ μέτρο καὶ στὴ φράση· ὁ λογιώτατος μυρίζει ἀπὸ μακριά. Οἱ λεῦκες δὲ φυτρώνουνε στὰ ρέματα, ἀλλὰ τὰ πλατάνια· «τὰ κυπαρίσσια γύρανε κλπ.» εἶναι φράση ρομαντικὴ τοῦ καιροῦ καὶ ὄχι λίγο γελοία. Ὁ τρίτος στίχος παρασταίνει πῶς οἱ φονιάδες πήγανε στὴ ρεματιά νὰ κόψουνε κλαριά, λοιπὸν

1) Φαλέξ λεγόταν ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ πύργου τῆς Βαβυλώνας.

χλωροκλάδια, για να κάψουν τον Κλέφτη¹⁾... Στην Κλέφτικη γλώσσα δὲλ ἔγεται ποτὲ «μαντάτο» ἀλλὰ «χαμπέρι». Ὁ τέταρτος στίχος ἔχει μιὰ χοντρή χασμωδία καὶ μιὰ λέξη περιττὴ τὸ «ποῦ» γιὰ παραγέμισμα. Ἡ φράση «κάψανε κλέφτη ξακουστό», ἀντὶ χαλάσαν, παρασταίνει τὸν Κλέφτη, μὲ τὴν κυριολεξία, σὰν ἄψυχο πρᾶμα. Ἀκολουθοῦν οἱ τελευταῖοι καυκησιάρικοι στίχοι μαζί μὲ τὸ «μολὼν λαβὲ» τοῦ Λεωνίδα. Ὅλα αὐτά, καὶ ἡ φυσικὴ ἀπλότητα ποὺ λείπει, ἡ στριμωγμένη σκέψη, ποὺ φωνάζει τὸν ἀδέξιο κατασκευαστή, τέλος ἡ ἱστορικὴ ἀνακρίβεια ποὺ παρασταίνει στὴ Ρούμελη νὰ τραγουδιέται ὁ Κλέφτης Κουντάνης, πρᾶμα ποὺ δὲ γίνηκε ποτὲ (θὰ κάμω λόγο γιὰ τὸ ζήτημα πεῖδ κάτου) δείχνουν ὀλοφάνερα τὸ τραγοῦδι αὐτὸ πλαστὸ καὶ τὰ λόγια ἀκόμα τοῦ τσοπά-νου, ποὺ τάχα γνώρισε τὸν Κουντάνη στὰ παλιὰ χρόνια, ψεύτικα κι' αὐτά.

1) Καὶ τὰ φορτώματα τῶν κλαριῶν ρωτοῦν τὰ ἴδια ποῦ τὰ πᾶν, ἴσως ἐπειδὴ δὲν κάνουνε γιὰ τὴ φωτιά....

B'.

Ἠθικὴ καὶ ἥρωϊκὸ τραγοῦδι.—Παληκαριά, ἡ μοῦσα του.—Πῶς διακλαδίζεται τὸ ἥρωϊκὸ τραγοῦδι.—Παρακμὴ τοῦ ἥρωϊκοῦ τραγουδιοῦ.—Παραλλαγὲς τῶν ἥρωϊκῶν τραγουδιῶν.—Πῶς γνωρίζονται καὶ ποιὸς ὁ χαραχτήρας τους.—Διαφορὰ τῆς γνήσιας παραλλαγῆς ἀπὸ τὸ πλαστὸ τραγοῦδι.—Δείγματα ἀπὸ ψεύτικες παραλλαγές.—Σύνορα γεωγραφικὰ τῶν ἥρωϊκῶν τραγουδιῶν.—Μοριᾶ καὶ Ρούμελης τραγοῦδια.

Στὴ λαϊκὴν ἱστορικὴ ποίηση θησαυρίζονται ὄχι πράξεις καθαρὰ ἠθικὲς τῶν ἥρώων, ἀλλὰ πράξεις ποὺ δείχνουν τὴν ψυχικὴ τους δύναμη, τὴν πολεμικὴ τους «ἀρετὴ», τὴν ἀπόφασή τους τὴν ἀλύγιστη, τ' ἄγριο πάθος, τὸ μῖσος τὸ θανάσιμο, τὴν καταφρόνεια τοῦ θανάτου. τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, τὰ νειῶτα της, καὶ μάλιστα τὴν ὁμορφιά της. Ἡ λαϊκὴ φαντασία, χαρίζοντας τὸ θαυμασμὸ της στοὺς πολεμικοὺς ἄντρες, δὲ βλέπει στὰ κατορθώματά τους τὸν ἠθικὸ ἢ τὸν ἀνήθικο σκοπὸ· δὲν κρίνει καὶ δὲ δικάζει τοῦ ἥρωα τὴ σκληρὴ καρδιά, τὴ φονικὴ σκέψη, τὴν ἀρπαγὴ καὶ τὴν κλεισιά, παρὰ θαμάζει ἀπάνου ἀπὸ κάθε ἠθικὴ πράξη τὴν παληκαριά, δηλαδὴ τὴν ψυχικὴ ἔνταση σ' ὦρα κιντύνου, ὅπου μπορεῖ νὰ ὑψωθῇ ἡ ἀπόφαση κ' ἡ καταφρόνεια τοῦ θανάτου· τὴ θαμάζει καὶ τὴν τραγοῦδαί. Εἶναι τόση ἡ λατρεία τοῦ λαοῦ πρὸς τὴ μνήμη τῶν ἥρώων, ποὺ ἐνῶ μὲ τὰ τραγοῦδια του τὴν ὁμορφαίνει, δὲν ἔχει τὴν ἠθικὴ δύναμη ν' ἀποδοκιμάσει τὰ ὄμα τους ἔργα¹⁾. Καὶ ἐνῶ μὲ τὸ τραγοῦδι του ἀποθεώνει, χωρὶς ἠθικὴ διάκριση, τὰ ἔργα τοῦ ἥρωα, ἀμα τὸ φέρνει ἡ μοῖρα νὰ πάρη αὐτὸς ὁ ἥρωας τῆς κακίας του τὰ ἐπίχειρα, τὸ δίκιο θάνατο, ὁ λαὸς μὲ τὸ τραγοῦδι του στιγματίζει τότε τὸν «ἄδικο» θάνατό του, τὴν «προδοσιὰ» ποὺ οἱ ἐχτροὶ του, Τοῦρκοι εἴτε Χριστιανοί, τὴ βάλανε σὲ πράξη γιὰ νὰ τοῦ πάρουν τὴ ζωὴ. Καὶ κλαίει τότε καὶ μοιρολογαί ὁ ποιητὴς λαὸς τὸ τέλος τοῦ ἥρωα, εἴτε Κλέφτη εἴτε ληστή, ἀδιάκριτα.

Ἡ ἠθικὴ στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι θ' ἄξιζε νὰ γίνη χωριστὸ θέμα μελέτης. Στὰ φυσιολογικὰ, καλύτερα εἰδωλολατρικὰ πλάσματα τῆς φαντασίας τοῦ λαοῦ, ἀρχαῖα καὶ νέα, ἡ ἠθικὴ κατάκριση, ἡ ἀποστροφή τοῦ κακοῦ βρῖσκονται σὲ δεύτερη γραμμὴ. Τόσο ἡ ποιητικὴ ἀλήθεια εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὴ ζωὴ, ποὺ τὰ πάθη τ' ἄγρια μπαίνουνε μπροστά, καὶ πολὺ πίσω μένει τῆς πράξης ὁ ἠθικὸς χαραχτήρας. Εἶναι λοιπὸν τόση ἡ προσήλωση τῆς λαϊκῆς ποίησης στὸ θέμα της, τὸν ἥρωά της, ἀνάμεσα στοὺς διάφορους κύκλους τῶν ἥρωϊκῶν τραγουδιῶν—καὶ δὲν εἶναι λίγοι—ποὺ μάταια γυρεύει κανεὶς τὸν ἠθικὸ σκοπὸ

1) Σπάνια εἶναι τὰ παραδείγματα, ποὺ ὁ λαϊκὸς ποιητὴς νὰ κατακρίνη τὸν ἥρωά του γιὰ τῆς ἄδικες πράξεις του. Περιφημο εἶναι ἕνα, ὅπου ὁ ποιητὴς παρασταίνει τὸν αὐτὸ νὰ κρατῇ στὰ νύχια τοῦ κεφάλι σκοτωμένου Κλέφτη καὶ νὰ τοῦ λέγῃ «κεφάλι, κακοκέφαλο καὶ κακομοιριασμένο,—τὶ μοναστήρια χάλασες κ' εἶσαι κριματισμένο;».

τῶν τραγουδιῶν, βρίσκει ὁμως μέσα σ' αὐτὰ τὸ πηγαῖο φυσικὸ αἴστημα ἀπλωμένο, τὴν δλόφνη συμπάθεια πρὸς τὸν ἥρωα πλημμυρισμένη, τὴν πρωτόπλαστη φυσιογνωμία τοῦ ἥρωα μὲ λατρεία σκεδιασμένη.

Τὰ ἑξαισία ὁμως αὐτὰ πλάσματα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, κόσμος φανταχτερὸς πειὸ πλούσιος ἀπὸ τὰ παλάτια τῶν παραμυθιῶν, ἔχουν κάποιο θανάσιμον ἔχτρο, δράκοντα ποὺ τὰ βασκαίνει, μάγο φτονερὸ ποὺ ζηλεύει τὴ χάρη τους τὴν ἀμάλαγη. Τὸ τραγοῦδι τὸ ἠρωϊκὸ ἀρπάζει τὸν ἀντίλαλο τῶν ἀκουσμάτων τῶν πολεμικῶν καὶ μᾶς τὸν παραδίνει καλοπρόσδεχτο στὴ φαντασιά μας· καὶ θᾶτανε τὰ λόγια κι' ὁ ἀχὸς τους ἀκριβὰ κι' ἀτίμητα, ἂν δὲν ἔμπαινε στὴ μέση ὁ καιρὸς ὁ χαλαστής· αὐτὸς παραλλάζει τῶν περασμένων τὴν κληρονομιά, κἀνοντάς τα νὰ σαλεύουν ἐνῶ περνᾶνε ἀπὸ ἓνα σ' ἄλλο στόμα. Ἐνῶ ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ, ποὺ δουλεύει τὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι χρόνια, τ' ὁμορφαίνει ὡς ποὺ νὰ τοῦ χάριση μιὰ τελειωτικὴ μορφή, ὕστερα ἡ θύμησή του γίνεται ἄπιστη, καὶ τὸ τραγοῦδι παραδίνεται χαλασμένο, ἀσκημισμένο ἀπὸ μιὰ σ' ἄλλη γενιά. Ἐρχεται ὕστερα δευτέρος ἔχτρος, κι' αὐτὸς εἶναι ὄχι ὁ ποιητῆς ὁ λαϊκός, ὁ ἀγνὸς μουσολάστης ποὺ ἀπὸ τὸ παλιὸ τραγοῦδι μπορεῖ νὰ βγάλῃ νέο, μὰ ὁ ἄλλος ἐκεῖνος ὁ ὑστερόβουλος, ὁ μισολαϊκὸς καὶ μισολογιώτατος, ποὺ κλέβοντας ἀπὸ τὴ μοῦσα τὴ λαϊκὴ σπαράγματα ἀκριβὰ, τὰ συνταιριάζει μὲ δικὰ του τραγοῦδια ψεύτικα, γιὰ ν' ἀπαθανάτισῃ τὸν ἥρωά του τὸν τοπικὸ, μὲ τὰ στολίδια τοῦ παλιότερου νὰ ὁμορφῆνῃ τὸν ἥρωα τὸ δικό του. Κι' ἀπὸ τὸ μισολογιώτατο παραποιητὴ δὲν εἶναι μακρὰ, τέλος, ὁ λογιώτατος γραφιάς, ποὺ ψυχρὰ δουλεύει ἀπάνου στὸ χαρτὶ νὰ παραποιήσῃ τὸ παλιὸ τραγοῦδι δλάκερο, μὰ καὶ τοῦ ἥρωα τ' ὄνομα τὸ παλιὸ νὰ σβύση καὶ στὸν τόπο του νὰ βάλῃ τ' ἄλλο.

Ἀπὸ τοὺς περιεργούς αὐτούς, πότε ἀθώους πότε ἔνοχους μεταπλασμούς, βγῆκαν οἱ ἀμέτρητες λεγόμενες παραλλαγές τῶν λαϊκῶν ἱστορικῶν τραγουδιῶν· παραλλαγές ποὺ εἶναι πότε φτερουγίσματα καθαρὰ τῆς λαϊκῆς φαντασίας—καὶ τότε ἔχουμε τῆς γνήσιες διαφορές, ποὺ γεμίζουν τοὺς ποιητικοὺς κύκλους τοῦ Διγενῆ, τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Κλέφτικης ποίησης· μὰ πειὸ συχνὰ—κι' αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο—τῶν ἀληθινῶν παραλλαγῶν τὸ παράδειγμα τὸ παίρνει ἡ σκόπιμη διαστροφή, καὶ φτειάνει ἄλλα εἶδη ἀμέτρητα πλαστῶν, παρακλάδια ἀφύσικα τῶν ἀληθινῶν, πλάσματα τερατογέννητα τῆς ψυχρῆς κρίσης, τοῦ κακοθέλητου σκοποῦ. Ἡ πλημμύρα τῶν ψεύτικων παραλλαγῶν, ἡ ὑποὺλη μανία τοῦ ἐπαρχιώτη παραποιητῆ νὰ στολίσῃ τὴν ἐπαρχία του, συχνὰ καὶ τὸ χωριὸ του, μὲ τὰ λουλούδια τῆς ἠρωϊκῆς γνήσιας λαϊκῆς ποίησης, ἄρχισε ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, μὲ τ' ἀνακάτεμα τοῦ ἄταχτου στρατοῦ καὶ μὲ τῆς περιπέτειες του στὴν Ἑλληνικὴ χώρα, μὲ τὴ μετατόπιση καὶ τῆς νέες γνωριμιές τῶν πληθυσμῶν. Οἱ τοπικὲς διαίρεσεις, οἱ ἐμφύλιοι πολέμοι, οἱ ἀμοιβαῖες κατηγορίες γιὰ τὰ πολεμικὰ ἀτυχήματα καὶ τὰ καυκῆματα τῶν κερδησμένων νικῶν, ἔξαναπλάσαν τὰ παλιὰ ἠρωϊκὰ τραγοῦδια μέσα στὰ στρατόπεδα, τοὺς βάλαν τὰ ὀνόματα νέων ἠρώων, κι' ἀπὸ τὴ στενὴ τοπικὴ περιφέρεια τ' ἀπλώσαν καὶ τὰ κάμανε γνωστὰ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἐπὶ βασιλείας Ὁθῶνα πάλι, οἱ παραγνωρισμένοι Ἀγωνιστὲς δὲν παύανε νὰ λένε καὶ νὰ κλαῖνε τὰ παράπονά τους

—καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, τραγουδιστὲς ζητιᾶνοι, χύνανε τὸν πόνο τους μαζί μὲ τὰ νέα ἠρωϊκὰ τραγοῦδια, κι' ὁ κόσμος μαζευότανε νὰ τοὺς ἀκούῃ. Τὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι, τὸ νέο καὶ τὸ παλιό, ἀντιλαλοῦσε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γέμιζε τὰ πανηγύρια, κατέβαινε στὴς χώρες, κ' ὕστερα τὸ μαθαῖναν καὶ τὸ λέγανε παντοῦ, στοὺς γάμους, σὲ κάθε λογῆς χαρὲς οἱ ἐπαγγελματικοὶ τραγουδιστάδες μὲ τὰ βιολιά καὶ μὲ τὰ τούμπανα. Ἦρθε ὕστερα ὁ Καραγκιόζης μὲ τὸν καινούργιο του ἥρωα τὸ Μπάρμπα-Γιῶργο, ἦρθαν ἀκόμα καὶ οἱ λαντέρνες, τὰ σαντούρια, τέλος, τ' ἀνατολικά, τὰ καφνὲ-ἄμάν, καὶ τὸ τραγοῦδι τὸ ἠρωϊκὸ σέρνεται τώρα περισσότερο στὴς χώρες παρὰ στὰ χωριά, ὄχι ὁμως τὸ τραγοῦδι ἐκεῖνο τὸ παλιὸ κι' ἀμόλεπτο, μὰ κάτι ἄλλο νοθεμένο, ὕποπτο κι' ἀγνώριστο συχνά.

Αὐτὸν τὸ δρόμο πήρε, στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὰ 1821, τὸ παλιὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι. Παράλληλα μ' αὐτό, καὶ μὲ τὸ ξάνθισμα τοῦ πατριωτικοῦ ρητορισμοῦ, βάδιζε τὸ στραβὸ τῆς δρόμο ἡ πραγματεία τῶν ψεύτικων ἠρωϊκῶν παραλλαγῶν· κ' ἐνῶ τὸ γνήσιο λαϊκὸ τραγοῦδι ξεπέφτει πειὰ καὶ χάνεται ἀπὸ τὸν προφορικὸ μας λόγο, ζῆ ἀπὸ τότε καὶ βασιλεύει στὰ τυπόχαρτα τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν ἡ παραχάραξη. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη ἐδῶ νὰ ξετάσω, πρῶτα, ὡς κεφάλαιο λαογραφικὸ, τῆς παραλλαγῆς τὸ διπλὸ φαινόμενο καὶ νὰ δείξω, ἂν μπορῶ, πῶς γνωρίζεται ἡ ἀληθινὴ παραλλαγή ἀπὸ τὴν ψεύτικη.

Ἡ παραλλαγή, δηλ. ἡ διαφορὰ ἐνὸς τραγουδιοῦ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, εἶναι φυσικὸ καὶ λογικὸ μαζί φαινόμενο, κ' αἰτία του ἡ ἀστασία τῆς μνήμης, ἡ μεταβολὴ τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ψυχικῆς διάθεσης τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ κλίμα σὲ κλίμα κι' ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ. Ὑπάρχουνε λοιπὸν παραλλαγές τοπικῆς, ἄς ποῦμε, καὶ παραλλαγές χρονικῆς. Τὸ νὰ πλαστοῦνε στὸν ἴδιο στενὸν τόπο καὶ στὸν ἴδιο χρόνον παραλλαγές δημοτικῶν τραγουδιῶν φαίνεται πρῶτα παράλογο, ἢ πολὺ ἑξαιρετικὸ· αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ παραλλαγές δὲ μποροῦνε πολὺ νὰ ζήσουν. Ἀπάνου σὲ θέμα ποὺ συγκλονίζει τὴ λαϊκὴ ψυχὴ μποροῦνε νὰ βγοῦνε περισσότερα μαζί τραγοῦδια, ὁμως ἓνα θὰ νικήσῃ, καὶ τὸ τραγοῦδι αὐτὸ θὰ σβύσῃ κάθε ἄλλη ἀπόπειρα λαϊκοῦ τραγουδιοῦ ἢ θὰ τὴ χωνέψῃ μέσα του. Κάθε μέρα ἔχουμε μπροστὰ μας ἀνάλογα παραδείγματα, ποὺ ὁ λαὸς πλάθει ἓνα μοναχὰ πρόχειρο τραγοῦδι σύντομο ἢ ἀρπάζει ἐνὸς προσωπικοῦ ποιητῆ τοὺς στίχους καὶ τοὺς κάνει δικούς του. Στὴς διαφορὲς νεοελ. ἐκστρατεῖες τραγουδιῶνται τέτοια, λαϊκὰ ἢ μισολαϊκὰ τραγοῦδια. Παράδειγμα εἰρηνικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ὁ «μπάρμπα-Γιάννης ὁ κανατᾶς», μισολαϊκὸ τραγοῦδι, ποὺ τραγουδήθηκε πολὺ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1880, καὶ ποὺ ξαναγεννήθηκε στὴς μέρες μας. Καὶ κατὰ τὴ μεγάλη Γαλλικὴ ἐπανάσταση ἓνα τραγοῦδι πατριωτικὸ μέσα σὲ τόσα νίκησε, ἢ «Μαρσελλιέζα». Εἶναι κι' αὐτὴ λαογραφικὸ φαινόμενο, ἀφοῦ ὁ λαὸς τὴν ἄρπαξε καὶ τὴν ἔκαμε δική του.

Τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, καθὼς καὶ τ' ἄλλα λαογραφικὰ δημιουργήματα, ἢ ἱστορικὴ παράδοση, τὸ ἀνέκδοτο, τὸ παραμῦθι, ὁ μῦθος, τὸ παραμυθόλογο, ἢ παροιμία, ταξιδεύουν ὡς μιὰ μορφή κι' αὐτὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου, καὶ συχνὰ φτάνουν ἀπὸ τὴν ἄκρη μιᾶς χώρας ὡς τὴν ἄλλη. Ἀφοῦ ὁ μηχανισμὸς τῆς σκέψης εἶναι ὁ ἴδιος σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι πρῶτα θαυμαστὸ πόσο γοργὰ

οἱ θρῦλοι, πεζοὶ εἴτε ἔμμετροι, φτερουγίζουσι καὶ ἀπλώνονται παντοῦ, σὰν τὰ ξενιτεμένα τὰ πουλιά, καὶ πότε σταματᾶνε σὲ τόπο κοντινότερο, πότε περνᾶνε βουνὰ καὶ θάλασσεσ ζητώντας καταφύγια μακρινά. Ὅμως σ' ἕναν τόπο ὁ θρῦλος ἅμα ἀράξει, ἀργὰ ἢ γλήγορα θὰ πάρη κάποιαν ἄλλη μορφή καὶ σκῆμα· θ' ἀφήσῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματά του τὰ παλιὰ καὶ θ' ἀφομοιώσῃ ἄλλα πειὸ καινούργια. Τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου τὰ γεννήματα, καθὼς ἀλλάζουσι μαζὶ μὲ τοὺς καιροὺς, ὅμοια ἀλλάζουσι καὶ μὲ τοὺς τόπους. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ τραγοῦδι· ὁ ξενιτευτὴς δὲ θὰ τὸ πῆ πάντα πιστὰ στοὺς τόπους ποὺ γυρίζει, καὶ ὁ ἀκροατὴς πολὺ λιγώτερο πιστὰ θὰ τὸ γράψῃ στὴ δική του μνήμη. Ὅλα τ' ἀνθρώπινα θυμῆματα ἔχουσι νόμους ψυχολογικούς, ποὺ τὰ παραδίδουσι ἀπ' ἀνθρώπου σ' ἄλλον ἀνθρώπου. Στὴν ξενιτείαν, ὅπως καὶ στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὁ ἀνθρώπος ἀλλάζει. Καὶ τὸ τραγοῦδι ἀλλάζει, καὶ ἂν τύχῃ μάλιστα νὰ βρῆ στὸ δρόμο του ἄλλο τραγοῦδι, ποὺ νὰ προσφέρῃ¹⁾ σὲ κάποια σημάδια ἀνάλογα μὲ τὰ δικά του, τὸ ἕνα θὰ ἐπιδράσῃ στ' ἄλλο, στίχους θ' ἀλλάξουν ἀναμεταξύ τους φιλικὰ, καὶ ὅσο πειὸ μακρινὸς εἶναι οἱ πατρίδες τους, τόσο οἱ ἀμοιβαῖες ἀλλαγές τους μπορεῖ νὰ γίνουσι πειὸ σημαντικὲς. Συλλογιστῆτε τὸ τραγοῦδι τῆς Ἀρετῆς, ἅμα ἀκούγεται πρώτη φορὰ σ' ἕνα χωριό, τί ἐντύπωση βαθειὰ θὰ κάνη. Ἐτσι ξηγιῶνται οἱ ἀμέτρητες παραλλαγές του. Ἐνα τραγοῦδι πάλι ἀπομονωμένο σὲ χώρα μακρινή μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀγνωρίστο ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἄλλων τραγοῦδιων, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν παλιὰ μορφή του, ἂν δὲ μπορέσῃ μ' ἄλλα τραγοῦδια ἐκεῖ νὰ ταιριαστῆ.

Τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι (γενικὰ ὁ ἄγραφος θρῦλος) ὅσο εἶναι πειὸ βαθυστόχαστο, ἢ πειὸ σὲ ἱστορικὸ θεμέλιο στυλωμένο, τόσο καὶ μακρύτερα μπορεῖ νὰ ταξιδέψῃ. Τοῦ Διγενῆ τὰ τραγοῦδια ἀπλωθήκανε σ' ἀνατολὴ καὶ δύση Ἑλληνική. Τῆς Ἀρετῆς τὸ τραγοῦδι πλατύτερα²⁾. Τῶν τοπικῶν ὅμως ἡρώων τὰ τραγοῦδια μένουσι περιορισμένα στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους, καὶ αὐτὸ γιὰ τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα δὲν ἦταν ἀκουσμένο μακρύτερα, γιὰ νᾶναι ἔτοιμοι νὰ καλοδεχτοῦναι τὸ τραγοῦδι οἱ γειτονικοὶ λαοί. Τοῦ τραγοῦδι τοῦ ξάπλωμα τὸ ἐτοιμάζουσι πρῶτα καὶ ἀνοίγουσι τὸ δρόμο τοῦ θριάμβου του τ' ἀκουσμάτα τὰ ἀφηγηματικά. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, μ' ὅλα ὅσα γράφει ἡ ἱστορία, πῶς τοῦ Ρ. Φεραίου ὁ θάνατος ἀντιβούησε βαθιὰ στὴ λαϊκὴ ψυχὴ, τραγοῦδι ὅμως δὲν τοῦ γίνηκε, γιὰ τὸ ἔλειπε ἡ βάση ἢ τοπικὴ, ὁ τόπος ὅπου τὸ τραγοῦδι ἔπρεπε πρῶτα νὰ ξεσπάσῃ καὶ ἔπειτα ν' ἀπλωθῆ μακρύτερα³⁾. Γι' αὐτὴν τὴν αἰτία τὰ ἡρωϊκὰ τραγοῦδια τὰ Ρουμελιώτικα **δὲν τραγουδηθήκανε ποτὲ στὸ Μοριᾶ**, καὶ τ' ἀντίθετο.

Ἄς γίνῃ τώρα ὁ λόγος μερικώτερος. Ἡ παραλλαγὴ δὲ γεννιέται στὴν ἴδια στενὴ τοπικὴ περιφέρεια, παρὰ σ' ἄλλη γειτονική. Π.χ. τὸ Κλέφτικο τρα-

1) Ὁ λαὸς μὲ τὸ προσφέρει ἐννοεῖ=προσομοιάζει.

2) Τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὁ θρῦλος κατὰχτησε τὴν οἰκουμένη. Ἀνάλογα καὶ τοῦ Σκεντέρμπεη.

3) Ὁ Ρ. Φεραῖος παιδὶ ἀσήμαντο ξενιτεύτηκε, καὶ πειὸ δὲν ξανακούστηκε στὸν τόπο του. Καὶ ὁ θάνατός του ἔγινε σὲ χώρα ξενική.

γοῦδι τοῦ Ὀλύμπου θὰ τραγουδηθῆ, **ὕστερα ἀπὸ καιρὸ**, καὶ στὴ Ρούμελη, ἀλλὰ μὲ κάποιες διαφορές. Οἱ λίγες αὐτὲς διαφορὲς σὲ κάποιους στίχους κάνουν τὸν τύπο τῆς παραλλαγῆς. Στὴν ἴδια πατρίδα τοῦ πρωτότυπου τραγοῦδι δὲ μποροῦναι νὰ ὑπάρχουσι παραλλαγές. Οἱ παραλλαγές τοῦ ἴδιου τύπου, ἂν τύχῃ νὰ γίνουσι καμιά φορὰ, δὲν ξηγιῶνται ἀλλοιῶς παρὰ ὡς οἱ πρῶτες καὶ καὶ προσωρινὲς μεταβολές μὲ προσθήκας ἀπ' ἄλλα τραγοῦδια τῶν τραγοῦδιστῶν. Ἡ προσωρινὴ αὐτὴ ντόπια παραλλαγὴ δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ χωνευτῆ μὲς τὸ πρωτότυπο, καὶ νὰ τὸ ἐπιδράσῃ, καὶ ὁμορφότερο ἴσως νὰ τὸ κάμη. Σημαντικὴ τάξι παραλλαγῶν εἶναι ἐκεῖνη ποὺ παρουσιάζει τὸ ἴδιο τραγοῦδι—μιλῶ γιὰ τὰ ἱστορικὰ—μ' ἀλλαγμένο τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα, καὶ στὸν τόπο τοῦ βαλμένο ἄλλο ὄνομα πειὸ νέο. Τὰ τραγοῦδια τοῦ 1821 εἶναι ὅλα ἀπ' αὐτὴ τὴν τάξι παραλλαγῆς ὑστερόχρονης παλιότερων τραγοῦδιων ἂν εἶναι ὅμως καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ πρωτόφτειαστα, δείχνονται ἀπὸ τὴν πεζότητά τους¹⁾. Τὰ τραγοῦδια αὐτὰ τῶν νέων ἡρώων, ὡς εἴκοι ἀναπληρώματα παλιῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ χωνυνοῦναι τὴν πατρίδα τοῦ νέου ἥρωα. Ὁ πειὸ πρόχειρος τραγοῦδιστὴς τὰ φτειάνει, δηλ. ἀλλάζει τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα, ἄλλους στίχους διορθώνει, ἄλλους δικούς του κακώφτειαστους προσθέτει κλπ.

Ἄλλη εἶναι ἡ τάξι τῶν τέλει ψεύτικων παραλλαγῶν, ποὺ ὁ καλόβουλος παραποιητὴς, σὲ χρόνια πολὺ ὑστερότερα, τῆς σκαρώνει, γιὰ νὰ μᾶς κάμη νὰ πιστέψουμε πῶς ἕνας ἥρωας τοῦ τύπου του ἔχει καὶ τὸ δικό του τὸ τραγοῦδι. Πιάνεται ὅμως αὐτὸς στὸ ἴδιο τοῦ τὸ δόκανο, ποὺ τῶσθησε μὲ σκοπὸ νὰ πιάσῃ ἄλλους· π.χ. ὑπάρχουσι δημοσιεμένες ἀμέτρητες Μοραίτικες παραλλαγές παλιῶν τραγοῦδιων τῆς Ρούμελης, ὅπου δὲν εἶναι μοναχὰ ἀλλαγμένο τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα, παρὰ καὶ οἱ πειὸ ὁμορφοὶ στίχοι τοῦ παλιοῦ τραγοῦδιου ἔσηκωμένοι καὶ τραγουδᾶνε **τώρα** τοὺς ἥρωες τοὺς **παλιούς** χυμένους, τεχνικὰ ἢ ἄτεχνα, μὲς τὸ νεοφάντο τραγοῦδι, ποὺ ὁ λαὸς τάχα τοῦ Μοριᾶ τὸ τραγοῦδοῦσε ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ παλιὰ. Πῶς ὅμως βρέθηκε αὐτὴ ἡ παραλλαγὴ μὲς τὸ Μοριᾶ, ἀφοῦ ὁ Μοριᾶς δὲν ἔξερε ἄλλα τραγοῦδια παρὰ τὰ δικά του; Πῶς ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ θὰ τραγουδοῦσε ἀγνωστους καὶ ξένους ἥρωες, ποὺ δὲν εἶχε τ' ὄνομά τους μὲς τὴ μνήμη του; Καὶ ἂν γιὰ μιὰ στιγμὴ μάθαινε τὸ τραγοῦδι τους, ἔπρεπε αἰῶνες νὰ τὸ τραγουδήσῃ, γιὰ νὰ τῶν πρόχειρο, καὶ ἀπ' αὐτὸ νὰ μεταπλάσῃ ἕνὸς νέου καὶ ντόπιου ἥρωα τὸ τραγοῦδι καὶ ὄχι ἕνὸς παλιοῦ. Ἡ πρὸ τοῦ 1821 ἐποχὴ βαστοῦσε κοινωνικὰ ἀποχωρισμένη τὴ Ρούμελη ἀπὸ τὸ Μοριᾶ. Ὁ λαϊκὸς τραγοῦδιστὴς τῆς Ρούμελης, τυφλὸς ἢ ἀνοικτομάτης λυράρης καὶ ἄλλοι πολλοί, μοναχὰ κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης γνωρίσαν τὰ τραγοῦδια τους στὸ Μοριᾶ μὲ τὴν παρουσία ἐκεῖ τῶν Ρουμελιώτικων ἀτάχτων σωμάτων· αὐτὰ τὰ σώματα τ' ἀκολουθοῦσαν καὶ Γύφτοι Ρουμελιῶτες, ποὺ συνοδεῦσαν τὰ τραγοῦδια τῶν Ρουμελιωτῶν ἀτάχτων μὲ τὰ μουσικὰ τους ὄργανα—νταούλια καὶ ζουρνάδες—χωρὶς νὰ τὰ τραγουδᾶν οἱ ἴδιοι. Ἐτσι, μαζὶ

1) Τὸ τραγοῦδι τοῦ Διάκου εἶναι παραλλαγὴ ἄλλου πειὸ παλιοῦ, ποὺ τὸ δημοσίεψε καὶ ὁ Τομασεὸς στὴ συλλογὴ του, 1842, σελ. 425. Κάθε νέο λαϊκὸ τραγοῦδι δείχνεται ἀπὸ τὴ βιαστικὴ διατύπωσή του καὶ χρειάζονται ὑστερα χρόνια ὡς ποὺ νὰ τελειωθῆ.

μέ τους στίχους και η μουσική των Κλέφτικων τραγουδιών της Ρούμελης δὲ γίνηκε ποτὲ γνωστὴ στὸ Μοριά, πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. Καὶ τὸ ἐναντίο, Μοραίτες ἐπαγγελματικοὶ τραγουδιστὰδες με νταούλια ἢ με βιολιά δὲ φανήκανε ποτὲ στὴ Ρούμελη.

Συμπέρασμα: Παραλλαγὲς *σύγχρονες* μεταξύ τους καὶ στὴν ἴδια τοπικὴ περιφέρεια, δὲν ὑπάρχουν. Παραλλαγὲς *σύγχρονες* με δυὸ διάφορους ἤρωες καὶ καὶ σὲ δυὸ διάφορους τόπους δὲν ὑπάρχουν. Κάθε τέτοια παραλλαγὴ δημοσιεμένη εἶναι κλεμένη ἀπ' ἄλλη σκόπιμα ¹⁾. Γνήσιο εἶδος παραλλαγῆς εἶναι, ὅταν τὸ τραγοῦδι τοῦ παλιοῦ ἤρωα ζῆ ἀκόμα σὲ χρόνια παρακατινὰ καὶ ταιριάζεται πρόχειρα στ' ὄνομα νέου ἤρωα ποὺ ἀκούστηκε. Παράδειγμα εἶναι τὸ τραγοῦδι τοῦ Διάκου καὶ τ' ἄλλα τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης. Σ' αὐτὴ τὴ μετάπλαση, εἴτε μετάσταση, βοηθοῦσε πολὺ τῶν γέρον τὸ μνημονικόν. Τῆς παραλλαγῆς αὐτὸ τὸ εἶδος εἶναι τὸ πειδὸ γνήσιο. Ὅμως οἱ παραλλαγὲς με διάφορα ἄλλα σύχρονα ἠρώων ὀνόματα, ὅπου ἀπὸ τὸ ἓνα τραγοῦδι στ' ἄλλο πηδοῦν δάκερα κομμάτια στίχων, εἶναι ἢ ἀθῶα καμώματα γεροντικῆς λησμονησιᾶς, ποὺ ὁ λόγιος τὰ βρίσκει καὶ τ' ἀντιγράφει, ἢ ἔνοχα μηχανέματα τοῦ τοπικιστῆ, μάλιστα ὅταν οἱ δυὸ χωριστοὶ ἤρωες τοῦ παραλλαγμένου τραγοῦδι ἀνήκουνε σὲ δυὸ τόπους μακρινούς. Ἡ ἀληθινὴ παραλλαγὴ, μ' ὅλα τὰ ἐπιδιορθώματα καὶ πρόσθετα στολίδια—καμιὰ φορὰ καὶ νέες λεφτομέρειες ἱστορικῆς—φωναίει στὸν προσεχτικὸ παρατηρητὴ τὴν ἀλήθεια τῆς, καὶ οἱ στίχοι με τῆς φυσικῆς τους διαφορῆς, τῆς περιεργῆς τους ἢ καὶ ἀπότομες μεταβολῆς, φαίνονται λογικὸ ἀκολουθίημα τῆς ἀλλαγῆς τοῦ τόπου, τῶν ἀνθρώπων, τῶν καιρῶν. Στὴν ψεύτικη παραλλαγὴ βλέπεις δάκερο κομμάτι—ὁ παραποιητῆς διαλέγει τὸ πειδὸ ὁμορφο, καὶ γι' αὐτὸ πιάνεται εὐκολώτερα—ὄχι μεταπλασμένο κι' ἀφομοιωμένο φυσικά, μὰ κολημένο ἀδέξια, ἀνάμεσα στ' ἄλλα κοψίδια τοῦ ξένου τραγοῦδι. Κ' ἔρχεται ἀμέσως ἢ ἀνακάλυψη τὸ νέο τραγοῦδι φτειάστηκε χοντρικὰ σὲ πολὺ κατοπινοὺς καιρούς, ὅταν ἢ κοινωνικὴ ἐπαφὴ διάδωσε καὶ τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, καὶ μάλιστα ὅταν οἱ τυπωμένες συλλογῆς λαϊκῶν τραγουδιῶν γενήκανε γνωστῆς καὶ πρόχειρες στὸν—κάθε διαβασμένο. Ὑπάρχει ὁμοῦ καὶ τρίτο, πειδὸ τεχνητό, εἶδος ψεύτικων παραλλαγῶν, ὅπου ὁ μάστορης μεταπλαστῆς ζυμώνει με τὴν ὑποφτὴ του τέχνη δυὸ ἢ περισσότερα τραγοῦδια, κι' ἀπ' αὐτὰ βγάνει ἄλλο. Ἡ ἀνάκριση ὁμοῦ ἢ ἐπιστημονικὴ κι' αὐτὸν τὸν πιάνει, ἔννοια του....

1) Καὶ τότε αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἢ παραλλαγὴ ζημιώνει καὶ τὴν ἱστορία, ἀφοῦ με τῆς ποιήσεως τὸ στεφάνι, κλεμμένο ἀπ' ἄλλον ἤρωα, στολίζει, ἄδικα, ἄλλον ἀξιὸν ἢ ὄχι νὰ δεχτῆ αὐτὴ τὴ δόξα.

Γ'.

Κύκλοι Ρουμελιώτικων τραγουδιῶν.—Κολοκοτρωναίικος ποιητικὸς κύκλος.—
Ἀνάλυση τῶν τραγουδιῶν αὐτοῦ τοῦ κύκλου.—Ἄλλα ἱστορικὰ τραγοῦδια
τοῦ Μοριά.—Συστηματικὴ ἀντιγραφή καὶ πλαστογραφία.—Γενικὴ προσ-
πάθεια ποιητικοῦ ἐξηρωϊσμοῦ.—Ποιοὶ οἱ πλαστογράφοι καὶ ποιά τὰ ἔργα
τους.

Ἀπὸ τῆς Ρούμελης τὰ τραγοῦδια ὁ Ἄντρουτσαίικος κύκλος, ὁ ἀφιερωμένος στὸ Γιῶργο Ἄντροῦτσο, φαίνεται νάνα ὁ πλουσιώτερος, ἀφοῦ ὅλα-ὅλα εἶναι 13 (στὴ συλλογὴ τοῦ Passow), ἀπ' αὐτὰ ὁμοῦ μερικὰ φαίνονται πλαστὰ ἢ χαλασμένα ἀπὸ χέρι λογιώτατου, ἢ καὶ συχυσμένα με ἄλλα ¹⁾. Τὰ ἀπὸ τὴν «Πανδώρα» δανεισμένα στὴ συλλογὴ Passow, σελ. 30, 32, 37 πλαστὰ, σελ. 33, 36 μιχτά. Τῆς «Πανδώρας» ὁ ἀνώνυμος συλλέκτης ἔχω τὴν ἰδέα πὼς εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ δημοσίεψε καὶ τῆς περισσότερες Κολοκοτρωναίικες παραλλαγῆς, δηλ. ὁ Λελέκος. Αὐτὸς γέμισε τὸ περιοδικὸ με ψεύτικα ἢ μισοψεύτικα τραγοῦδια. Θὰ τὰ ξαναποῦμε πειδὸ κάτω γι' αὐτόν. Ὅσο γιὰ τὰ τραγοῦδια τοῦ Ἄντροῦτσου, ἀπὸ τὰ 13 ποὺ μέτρησα στὸν Passow, πολὺ λιγώτερα θὰ μπορούσαν νὰ βγοῦνε γνήσια, κι' ἀπ' αὐτὰ εἶναι ζήτημα ἀν θὰ βρῆκαμε γνήσιες παραλλαγῆς ἑνὸς μοναχὰ τραγοῦδι. Καθὼς εἶπα καὶ πειδὸ πάνου, τοῦ ἴδιου τραγοῦδι παραλλαγῆς σὲ στενὴ τοπικὴ περιφέρεια δὲ γίνονται, κι' ἀν γίνανε γιὰ μιὰ στιγμὴ, χωνευτῆκαν ἢ μιὰ μέσα στὴν ἄλλη. Ὡς γιὰ τὸν Κατσαντωναίικον κύκλο (13 εἶναι κι' αὐτὰ στὴ συλλογὴ Passow), μ' ὅλο ποὺ οἱ Κατσαντωναῖοι ἦταν πολλοὶ καὶ διαλεκτοί, εἶχαν καὶ ξεχωριστὴ δράση, τὰ λίγα τραγοῦδια ποὺ μοιάζονε μεταξύ τους (σελ. 78-79) δὲν εἶναι παραλλαγῆς, ἀλλὰ προσκολλημένα ἀπὸ ἓνα σ' ἄλλο τραγοῦδι, ὅλα ὁμοῦ εἶναι γνήσια ἀντιγραμμένα ἀπὸ τὸ Γερμανὸ Οὐλερίχο, τὰ περισσότερα. Ὁ ὑποφτος παραποιητῆς τῆς «Πανδώρας» δὲν πρόσφερε τὸν ψεύτικο ἔρᾶνὸ του ἐδῶ. Τῶν Μπουκουβαλαίων τὰ τραγοῦδια (8 ὅλα-ὅλα βρίσκονται στὸν Passow, σελ. 6-11) εἶναι διάφορες ἀντιγραφῆς δυὸ ἢ τριῶν μοναχὰ τραγουδιῶν, ποὺ ἢ κακὴ μνήμη τῶν ὑπαγορευτῶν τὰ πολλαπλασίασε, ἀφοῦ τὰ 4 ἀπ' αὐτὰ, ἀναφερόμενα στὴ μάχη τοῦ Κεράσοβου, φαίνονται ὄχι παραλλαγῆς, παρὰ μεταγραφῆς ἑνὸς μοναχὰ τραγοῦδι με προσθήκες μνημονικῆς ἀπὸ ἄλλα. Τὸ στὴ σελ. 8 τραγοῦδι εἶναι κακὴ ὑπαγόρευση τραγοῦδι ἀληθινοῦ. Ὁ γ'. στίχος του «οἱ Ἀγραφιῶτ'» εἶναι κα-

1) Σελ. 27-28 τῆς συλλογῆς Passow, ὁ ἀποκλεισμός τοῦ Ἄντροῦτσου στὸ Μέγα Μοναστήρι, τραγοῦδι ἀνακατεμένο μ' ἄλλα στὴ συλλογὴ πρῶτα τοῦ Ζαμπέλιου. Σελ. 28, τραγοῦδι συνταιριασμένο ἀπὸ θυμῆματα ἄλλων τραγουδιῶν· σελ. 29, τὸ πρῶτο φαίνεται κατασκευάσμα ὑποφτο μ' ἀναχρονισμούς, τὸ δεύτερο τῆς ἴδιας σελ. ἀνάπτυξη τοῦ τραγοῦδι τῆς μάχης στὸ Μέγα Μοναστήρι με ἱστορικῆς λεφτομέρειες ἀξιόλογες, τὸ ὅλο ἀνόμαλη ἀνάμνηση κάποιου λογιώτατου Ρουμελιώτη, ποὺ ἤθελε νὰ προσθέσῃ ὅσα ἀκούσματα φύλαγε ὁ ἴδιος μέσ' τὸ νοῦ του.

κοί, κ' εἶναι ὅλοι πολῖται» πρέπει νὰ διορθωθῆ: «Οἱ Ἀγραφιῶτες εἶν' κακοί, κ' εἶν' ὅλοι τους Πολῖτες». Ἀπὸ μιὰ περιφέρεια τοῦ Καρπενησιοῦ, Πολιτοχώρια, ζούσανε στὴν Πόλη ἔμποροι, ἐπαγγελματικοὶ μετανάστες, κ' ἦτανε δυνατοὶ κοντὰ στὴν Πόρτα· αὐτοὶ κατατρέχανε τοὺς Κλέφτες, μὲ τὴν ἐπιρροή τους. Δεύτερο περίεργο δίστιχο, ποὺ τὸ μιμηθῆκαν πλαστοποιητὲς καὶ τὸ κολήσανε σὲ τραγούδια Κολοκοτρωναίικα, εἶν' αὐτό: «Καὶ σκούζουν, βάζουν τ' ἄδικο ἀπὸ τὸ Μπουκουβάλα—ὁ Γιάννης εἶναι βασιλιάς κ' ὁ Κώστας εἶν' βεζήρης». Βάζουν=βοοῦν, φωνάζουν. Τέλεια πλαστὸς εἶναι ὁ στίχος: «Ποὺ Λουτρακιῶτες τριανταδυὸ πῆραν καὶ τριανταεξί» ἢ θέση ποὺ ἔχει τὸ ρῆμα δείχνει τὸ χέρι τοῦ λογιώτατου, ποὺ ἐνδιαφέρεται νὰ προσθέσῃ μιὰ γνωστὴ του λεφτομέρεια. Ἐξω ἀπ' αὐτὲς τῆς παρατηρήσεις ποὺ κάνω, τὸ τραγοῦδι εἶναι ἀπὸ τὰ πειδὸ ὁμορφα. Τὸ κατόπι τραγοῦδι, στὴ σελ. 9, εἶναι ἄθλια χαλασμένο μὲ προσθῆκες καὶ ρίμες ἀπὸ χέρι λογιώτατου, τοῦ Ζαμπέλιου. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὰ περισσότερα Ἀρματωλικά, ποὺ τὰ καταγράψανε λογιώτατοι.

Περίεργο εἶναι λοιπὸν πόσο τῶν πειδὸ περίφημων Ἀρματωλῶν τῆς Ρούμελης τὰ τραγούδια εἶναι λιγοστά, ἀφοῦ στὴ συλλογὴ τοῦ Passow τρεῖς ἢ τέσσερα μοναχὰ ἀναφέρονται στοὺς Κοντογιανναίους (Passow, σελ. 54-57, 98). Κι' ἀπ' αὐτὰ ὅμως πέρασε τὸ χέρι τοῦ λογιώτατου, καὶ μοναχὰ τὸ τραγοῦδι τῆς Κοντογιαννίνας, τραγοῦδι ἐξαίσιον, ἔμεινε ἀνέγγιχτο, ἂν καὶ πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Ζαμπέλιος· τὸ τῆς σελ. 56 εἶναι τὸ περισσότερο χαλασμένο, αὐξημένο καὶ μὲ ἱστορικὲς λεφτομέρειες καὶ μὲ προσθῆκες ἀπ' ἄλλα, ἀφοῦ ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὴν «Πανδώρα». Κληρονομικὸ Ἀρματωλικὸν σὰν τῶν Κοντογιανναίων, σὰν τόσα ἄλλα Ἀρματωλικά ποὺ βαστοῦσαν αἰῶνες, ἢ λαϊκὴ μούσα δὲν κρίνει ἄξιο νὰ τοῦ τραγουδήσῃ τὰ πολεμικὰ μεγαλεῖα του, τῆς παληκαριῆς, τὸν πλοῦτον καὶ τὴ λάμψη τῶν ἀρμάτων, παρὰ μοναχὰ ἅμα λαβαίνει ἀφορμὴ ἀπὸ κάποιον πολεμικὸν περιστατικόν, πόλεμον εἴτε θάνατον, νὰ τὴν κεντρίσῃ, τότε παίρνει ἀγέρα καὶ φτερό. Μέσα στὰ Κλέφτικα εἴτε Ἀρματωλικά τραγούδια σπάνια πάλι γίνεται λόγος γιὰ κανένα ἄλλο παληκάρι τοῦ «ταῖφᾶ», ἔξω ἀπὸ τὸν καπετᾶνον. Εἶναι λοιπὸν ἀληθινὴ Ρουμελιώτισσα, αὐστηρὴ καὶ περήφανη, ἢ λαϊκὴ Μούσα, καὶ δὲν καταδέχεται θὰ βγῆ ἀπὸ τὴν ἀκίνησιάν της παρὰ ἀπὸ περιστατικὰ ποὺ ἔχουν τὴ δύναμιν νὰ κινήσουν τὴν καρδιά κάθε αὐστηρῆς γυναίκας, λοιπὸν ἀπὸ τὸ θάνατον συχνότερα, παρὰ ἀπὸ τὴν χαρὰ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μουσικὴ τῶν τραγουδιῶν εἶναι θλιβερή, ἀφοῦ τὴν ἐμπνέει ἢ ζωὴ ποὺ χάνεται, τὰ νειᾶτα ποὺ περνᾶνε, ἢ ὁμορφιά ποὺ ὁ θάνατος τὴν παίρνει· γι' αὐτὸ καὶ τὰ περισσότερα Ἀρματωλικά καὶ Κλέφτικα εἶναι μοιρολόγια τῶν ἡρώων ποὺ σκοτώνονται παρὰ τραγούδια.

Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ λιτότητα στὴν ποίησιν τὴν ἡρωϊκὴν τῆς Ρούμελης, μὲ τοὺς τόσο φτωχικοὺς ποιητικούς της κύκλους, —καὶ μ' ὅλο τὸν ἀπέραντον πλοῦτον της, στὸ σύνολον—δὲ βρίσκεται καθόλου στὸν κύκλον τῶν Κολοκοτρωναίικων. Ὁ μακαρίτης σοφὸς Ν. Γ. Πολίτης δημοσίεψε ὅλα-ὅλα 73 Κολοκοτρ. τραγούδια. Σ' αὐτὰ μέσα δὲ φαίνονται μοναχὰ ὁ Κωσταντῆς, ὁ Θεωδώρακης, ὁ Γιαννάκης,

ὅπως εἶναι φυσικὸν σὲ κάθε γνήσιον λιτὸν τραγοῦδι, μὰ ἐπιμένουν τὰ τραγούδια αὐτὰ καὶ καλὰ νὰ μᾶς μιλάνε καὶ γιὰ τὸ Γιώργον καὶ τὸ Γιωργακλή, γιὰ τὸν Κουντιάνη καὶ γιὰ τὸν Ἀντώνη, Ἀποστόλη, Θανάση, καὶ κάποιον Λαμπράκη. Κι' ὅλοι αὐτοὶ ἀναφέρονται μὲ τὸ βαφτιστικὸν τους ὄνομα μοναχὰ, χωρὶς τὸ «Κολοκοτρωνῆς»¹⁾. Ἀπὸ τῆς ἑκατοντάδες τὰ Κλέφτικα τραγούδια τῆς Ρούμελης, δὲν πιστεύω καὶ τρεῖς φορὲς ν' ἀναφέρονται ἄνωνυμοι ἥρωες, μὲ τ' ἀπλό τους ὄνομα, π. χ. Γιώργος ἢ Γιάννης· κ' ἐδῶ, στὰ Κολοκοτρωναίικα, δεκάδες φορὲς πᾶνε-κ' ἔρχονται τὰ βαφτιστικὰ τῶν Κολοκοτρωναίων, κ' ἀπ' αὐτὰ πολὺ λιγώτερον ἀναφέρεται ὁ Κωσταντῆς, ὁ ἀρχηγὸς καὶ πειδὸ σημαντικὸς τους. Φανταστῆτε τώρα τί θὰ γινότανε στὰ Ρουμελιώτικα τραγούδια, ἂν ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἀποφάσιζε ν' ἀναφέρῃ ὅλα τὰ ὀνόματα ἀπὸ τῆς πολὺκλαδῆς οἰκογενεῖς τῶν Ἀρματωλῶν. Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν Κολοκοτρωναίικων τραγουδιῶν —παρὰλλαγὴς εἶναι τὸ ἕνα τοῦ ἄλλου τοῦ τὰ περισσότερα—δὲν ἔχουνε θέμα, κατὰ τὸ νόμον τοῦ ἡρωϊκοῦ τραγοῦδι τοῦ ἔβαλον πειδὸ πάνου, μάχη, νίκη, θάνατον, χαρὰ ξεχωριστὴ ποὺ ξεσπάει σὲ τραγωδία, ἐρωτικὸν τραγικὸν ἐπεισόδιον, ἢ ἄλλα ἀνάλογα περιστατικὰ, παρὰ καταγίνονται μ' ἄνεση καὶ μὲ καμάρι σὲ περιγραφὰς τῆς λεβεντιάς, τοῦ πλοῦτον τῶν ὄπλων, σ' αὐτάρεσκους διαλόγους, περηφάνειες, κινήματα πολεμικά, παραμονὲς τῆς μάχης—καὶ μάχη ποῦθενά· μάχες θέλω νὰ πῶ ἱστορικὲς, μὲ τὰ τοπωνυμικά τους, ὅπως ἀναφέρονται σ' ἀμέτρητα Ρουμελιώτικα τραγούδια. Ἀκόμα κ' ὁ χαλασμός τῶν Κολοκοτρ. δὲν ἀναφέρεται σὰν κάτι τραγικόν, ὅπως κ' ἦτανε, παρὰ μοιρολόγια σὲ σκηνές, ἐνῶ καὶ τὸ πεζὸν περιστατικὸν τῆς φυγῆς τοῦ Θεωδώρακη στὴ Ζάκυνθον τραγουδιέται κ' αὐτὸ, ἀντιποιητικὰ, σὲ πολλὰς παραλλαγὰς. Τὸ σύνολον τῶν ἀμέτρητων αὐτῶν παραλλαγῶν τοῦ ὄλου κύκλου, ἂν ἦτανε γνήσιον, θὰ ἦταν ἀπίστευτον νὰ τῆς εἶχε γεννήσει μιὰ μόνη τοπικὴ περιφέρεια τοῦ Μοριά, ἂν καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τ' «ἀνέκδοτα» αὐτὰ τραγούδια τὰ δώσανε στὸν Πολίτη Γορτύνιοι, κ' αὐτὸς σημειώνει τὰ ὀνόματά τους. Γενικά, ἀπὸ τὸ διάβασμά τους βγαίνει μιὰ περίεργη ἐντύπωση, σὰν οἱ λαϊκοὶ ποιητὰδες ποὺ τὰ πλάσανε, νὰ μὴ ζούσανε στὸν καιρὸ τῶν τραγουδιῶν τους, ἢ φαντασιὰ τους νὰ μὴν ἀρπαξοῦν τὴν ἐμπνευσίαν της ἐπὶ τόπου καὶ καιροῦ, σὰν τὸ πρῶτον ἄκουσμα ποὺ ἔφτασε στ' ἄφτιά τους νὰ μὴν ἦτανε παρθενικόν, ἀπ' αὐτήκοον ἢ αὐτόπτη· γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀγνή ἐντύπωση, ποὺ χτυπάει ἀστραφτερὰ στὴ φαντασίαν καὶ γεννάει τοῦ ποιητῆ τὴν πρώτη συγκίνηση, δὲ φαίνεται οὔτε ἀποδίδεται σὲ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ τραγούδια. Λεῖπει ἀπ' αὐτὰ ὁ ἀγέρας ὁ ποιητικὸς, μὰ κ' ὁ πολεμικὸς· ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ (!) στὰ καλὰ καθούμενα, καὶ οἱ ἥρωες τῶν τραγουδιῶν του, μέσα στὴ δράση τους, εἶναι τόσο εἰρηνικοὶ ὅσο κ' ὁ ἴδιος ἐκεῖνος.

Θ' ἀναλύσω καθένα ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ πειδὸ κάτω. Ἐδῶ ὅμως εἶναι

1) Ἄλλα πάλι τραγούδια ἀρέσκονται νὰ λένε καὶ νὰ ξαναλένε ἀόριστα τὸ «Κολοκοτρωναῖοι», ἐνῶ στὴ Ρουμελ. ποίησιν εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει ἕνα μοναχὰ παράδειγμα, ὅπου ν' ἀναφέρονται εἴτι γενικά κ' αὐτάρεσκα οἱ «Ἀντρουσαῖοι, Μπουκουβαλαῖοι, Κοντογιανναῖοι κλπ.»

ανάγκη να βεβαιώσω και πάλι πώς ο γενικός χαρακτήρας των Κολοκοτρ. τραγουδιών είναι άψυχος, άκαρδος, άσήμαντος· ο ποιητής διηγείται χωρίς εκείνη την όρμη, που γεννάει το βουνίσιο ήρωϊκό τραγούδι, με την εικόνα τη θαυμαστή, το στίχο τον άθάνατο. 'Ο ποιητής δίνει σημασία σε ταπεινά και σε πεζά περιστατικά· φαίνεται σά να μη θέλη ν' αφήση να του ξεφύγουν κάποια μάταια περιττά πράματα ¹⁾. Και το χειρότερο απ' όλα, πολλά από τα τραγούδια αυτά είναι καυκησιάρικα, σά να καμαρώνουνε τα ίδια για τους ήρωές τους και της χάρες τους. Τα καυκήματα τούτα δέν είναι αντιποιητικά μοναχά, μά είναι κι' ανιστόρητα. Π. χ. το καμάρι των Κολοκοτρωναίων, άμα μπαίνουνε στην εκκλησιά καβάλλα, ποτέ δε θά το βρήτε σε Ρουμελιώτικο τραγούδι· ποτέ Ρουμελιώτης καπετάνος δε θά καμαρώση για τα πλούτη του. Το καμάρωμα τούτο είναι γυναικείο ιδίωμα. Τελειώνοντας, θέλω να κηρύξω όλα αυτά τα τραγούδια πλασμένα μεταγενέστερα, δηλ. μετά την Έπανάσταση του 1821. Τραγούδια όμως που ποιηθήκαν όχι σύγχρονα με τα πράματα που τα εμπνέψαν, τα τραγούδια αυτά δε μπορεί παρά να μην είναι γνήσια.

'Ο βουνίσιος Μοριάς έχει πλούσια λαογραφία, ωραιότατη λαϊκή ποίηση, και είναι φυσικό τ' άπορη κανείς γιατί τα Κολοκοτρ. τραγούδια, που τα σύναξε από πολλά χέρια—όχι καθ'αυτό στοματικές πηγές—ο Πολίτης, είναι τόσο φτωχικά στην έμπνεψη και τους λείπει ο αντρικός εκείνος άγέρας, που ξεχωρίζει τους βουνίσιους τσοπάνικους λαούς, καθώς ξεχωρίζει και το βουνίσιο Μοραίτη. Το ήρωϊκό τραγούδι δε μπορεί κι' αυτό παρά, ως φαινόμενο κοινωνικής κατάστασης, να είναι πιστός καθρέφτης της αντρικής ζωής ενός τόπου. 'Η ζωή πάλι αυτή, ή χαρά του πολέμου, ή καταφρόνια του θανάτου, τ' αντίκρισμα του κινύνου, τ' άφοβο ξεσνέρισμα, τα νειάτα τ' άγουρα που βιάζονται να μοιάσουν των αντρών, όλη τέλος ή ζωή ενός λαού δοκιμασμένου στους άγώνες των αιμάτων, από γενιές σ' άλλες γενιές, δε μπορεί άλλοιώς να ξεφανερωθή, παρά με το ήρωϊκό τραγούδι. Σύμφωνα μ' αυτόν το συλλογισμό, αν τα Κολοκοτρ. τραγούδια ήταν άληθινά, δηλ. **πλασμένα στον καιρό τους**, ή ήρωϊκή ζωή που περιγράφουν πρέπει να ήταν πολύ πλαδαρή, και λοιπόν όχι άξια να δημιουργήση ποίηση άνωτερη από τη δύναμή της. 'Αν πάλι ή πολεμική ζωή των βουνών του Μοριά ήταν όχι όπως την περιγράφουν εκείνα τα τραγούδια, αλλά πολύ ακόμα περισσότερο λαμπρή, τότε είναι ν' άπορη κανείς πώς το ποιητικό της άνθισμα βγήκε τόσο φτωχικό. Τέλος, ή Κολοκοτρ. ποίηση ή είναι κατώτερη από την ήρωϊκή ζωή του Μοριά, και τότε είναι πλαστή, ή ή ζωή εκείνη ήρωϊκή δέν ήτανε, και τότε πάλι ή ποίησή της είναι πλαστή. Τη διπλή τούτη άπορία την προβάλλει το ζήτημα των Κολοκοτρωναϊκών τραγουδιών.

1) 'Ο ποιητής του λαϊκού τραγουδιού, καθώς είπα πειδό πάνου, χρειάζεται κάποια άπόσταση τοπική ή χρονική ως που τ' άκουσμα που του δίνει την πρώτην άφορμή να χωνευτή μέσ' την καρδιά του και συναίσθημα να γίνη, κ' ύστερα ποίημα. Όμως στα Κολοκοτρ. τραγούδια ο ποιητής φαίνεται σά ν' απέχη αιώνας από το θέμα του, και σά να τ' άγναντεύη, φιλάρεσκα, μ' όλη του την άνεση, πριν το καταπιαστή.

Θά ξετάσω τα τραγούδια αυτά κατά τη χρονολογ. σειρά που δημοσιεύτηκαν. Μέσα στη λαογραφική έρευνα που θά κάμω δε θ' άποφύγω και την ιστορική πλευρά, που παρουσιάζει αυτό το ζήτημα. Αρχίζω από την πειδό παλιά συλλογή δημοτ. τραγουδιών. 'Ο Fauriel δε δημοσιεύει κανένα Κολοκοτρ. τραγούδι ¹⁾. Το πρώτο που δημοσιεύτηκε, γραμμένο κατά τα 1822, και πρώτος το τύπωσε ο Passow (σελ. 176), το είχε δώσει ο (Μιχ.) Σκινάς στο Βαβαρό Θίρσιο ²⁾. Το τραγούδι αυτό τ'όβαλε στο χαρτί άνθρωπος, που φαίνεται σά να θυμάται άκρες-μέσες από Κολοκοτρ. τραγούδια, και γι' αυτό μοιάζει σά συγκολλημένο από διάφορους στίχους άλλων τραγουδιών, ενφ' σύχρονα κ' οί στίχοι αυτοί φαίνονται ύποφτοι, πλαστοί. 'Ο πρώτος ή είναι πλαστός, ή απ' άλλο τραγούδι βγαλμένος (Ρουμελ. τραγούδι «πολλή μαυρίλα πλάκωσε, μαύρη σαν καλιακούδα»). 'Απότομα ύστερα με το β' και γ' στίχο—ο β' χειρότερος από το γ'—βρισκόμαστε σ' άλλο τραγούδι. Τα πόσια ο αντιγραφείας δέν ξέρει τί είναι, άφου τά κάνει άσημένια· είναι είδος σαρίκι, πού, κατά μίμηση των Τούρκων, μ' αυτό πολλοί Κλέφτες δένανε το φέσι τους στο κεφάλι· ως ύφασμα μπορούσε να είναι και μεταξωτό ή χρυσόφαντο, όχι όμως άσημένιο. Το λάθος άργότερα διορθώθηκε, και γίνηκε «πόσια χρυσά» στο περίφημο τραγούδι «Λάμπει ο ήλιος στα βουνά» ³⁾. Με το δ' γίνεται φιλάρεσκη μνεία του Γιαννάκη και του Γιωργάκη για ν' άκλουθήση διάλογος. Γιαννάκης είναι ο περίφημος Κλέφτης, άδερφός του Θοδωράκη ⁴⁾. Στο ζ' ή φράση «ο πύργος της Λαρίσας» τίποτε δε λέει· ο Πολίτης διορθώνει Καστάνιτσας, γρ. Καστάνιας για να πάη το μέτρο. Στο θ' το τοπωνυμικό «Μέγα Λάκκο»

1) Σημειώνει όμως (τόμ. Α', σελ. 73) πώς στο Μοριά από της 3—4 οικογένειες ή πειδό δυνατή ήτανε των Κολοκοτρωναίων, αλλά του Ζαχαριά ήταν ή πειδό παλιά (!). Κλέφτικη οικογένεια Ζαχαριά δέν ήτανε ποτέ. 'Ο έκδότης έγραψε άκούσματα.

2) Πολλή μαυρίλα φαίνεται απ' τους Κολοκοτρωναίους, όταν πάνε στην εκκλησιά, να πάν να προσκυνήσουν, με τα σπαθιά τους τα χρυσά, τα πόσια τ' άσημένια. Να κι' ο Γιαννάκης μίλησε και του Γιωργάκη λέγει: «—Τούτα τα ζέφκια ποδχομε σε λύπη θά μάς έρθη». «—Τ' είναι, Γιαννάκη, αυτά που λές και τ' εν' αυτά που κρένεις; Ποτέ δέν έπατήθηκεν ο πύργος της Λαρίσας(;), γιατ' έχει άντρες δυνατούς και πολλ' άνδρειωμένους». Μιλεί το καρσούλι τους και λέει των άλλωνών: «—Πολλή μαυρίλα φαίνεται κάτω στο Μέγα λάκκο, παιδιά, χαζιρευθήκατε, πιάστε τα μετερίζια, τί τήμερ' είναι πόλεμος, σήμερα θά χαθομε».

3) 'Ο Κλέφτης έδενε το κεφάλι του μ' ένα μαύρο ή σκούρο φτωχικό μαντήλι. Χρυσό ή μεταξένιο πόσι να φορέση θά τόχε σε ντροπή. 'Η άλλη λερή του φορεσιά δε θά ταίριαζε σε τόσο μάταιη επίδειξη.

4) 'Ο Γιαννάκης Κολοκ. κι' ο άδερφός του Θοδωράκης, κατά την εποχή του τραγουδιού, δηλ. το θάνατο του πατέρα τους Κασταντή στα 1780, ήτανε κ' οί δυο μικρά παιδιά 6—10 χρονών. Λοιπόν, το τραγούδι πιάνεται κι' από την ιστορική πλευρά πλαστό, άφου ένα ανήλικο παιδί, ο Γιαννάκης, λαβαίνει μέρος στο τραγούδι και μιλεί με το Γιωργάκη θεϊό του κι' άδερφό του Κασταντή. που σκοτώθηκε μαζί του στην Καστάνιτσα.

είναι απλό φιλολογικό συμπλήρωμα. Στόν πειδ κάτω στίχο ή ανύπαρκτη λέξη «χαζιρευτήκετε» είναι παραγέμισμα του στίχου κλπ. Το σύνολο είναι βιαστικό ανάκατωμα από κάθε λογής αταίριαστα στοιχεία. Φωνάζει μοναχό του την πλαστότητα του.

Δεύτερο στη σειρά έρχεται το τραγοῦδι του Μέτζο²-Αράπη, δημοσιευμένο από το Φραντζή στα 1839 (Α', σ. 25 σημ.). Τ'ββαλα κι' εγώ πειδ πάνου (σ. 66 σημ.). Του τραγοῦδιού αυτού οι δυο πρώτοι στίχοι είναι μίμηση από Ρουμελιώτικο³ από το γ' στίχο και κάτω το ποίημα είναι κατασκευάσμα ύστερόχρονο. 'Ο Μέτζο²-Αράπη σκοτώθηκε σε καρτέρι (ένεδρα) από τον Κωσταντή Κολοκοτρώνη κατά προσταγή του πλούσιου σπαή της Κόρινθος Χαλίμπεη. Λοιπόν, μίση περασμένα δέν υπήρχαν ανάμεσα στο Μέτζο και τον Κάπο της Κόρινθος Κωσταντή, για να έχη λόγο ο καυκησιάρικος αυτός στίχος, που αναθέτει το κατόρθωμα στους «Κολοκοτρωναίους». 'Ο δ' με της ταυτολογίες του φαίνεται καθαρά όχι μοναχά πλαστός, μα και κακόπλαστος. 'Ο ε' πλαστός κι' αυτός, με της ταυτολογίες του, παρασταίνει πως ο Μέτζος είχε πόλεμο με τους Κλέφτες, σα μπουλούκμπασης της επαρχίας. 'Ομως, ο θάνατός του έγινε από τον ειρηνικό Κάπο της ίδιας επαρχίας σε στιγμή που ο Μέτζος δέν το περίμενε. Είναι λοιπόν και ιστορικά ο στίχος λαθεμένος. 'Ο σ' με τα εξήντα δυο «κομμάτια του», σα να μέτρησε ο ποιητής τα βόλια που ήτανε μέσ' τα ντουφέκια... 'Ο πόλεμος γινότανε με βόλια τα «κομμάτια» χρησιμεύανε για το χοντρό κυνήγι, και μ' αυτά δέ γεμίζονται ποτέ ντουφέκια πολεμικά, αλλά όπλα του κυνηγιού. 'Η λέξη λοιπόν «κομμάτια» είναι νεολογικός αναχρονισμός. 'Ο τελευταίος στίχ. ζ', σάν πεζότατος που είναι, δέ μπορεί παρὰ κι' αυτός να είναι πλαστός.

Τρίτο έρχεται το τραγοῦδι που δημοσιεύτηκε από τον Τερτσέτη (Αὐτοβιογρ. του Θ. Κολοκοτρ., 1846, σελ. 261¹). Και το τραγοῦδι αυτό είναι πλα-

1) 'Εμαραθήκαν τα βουνά, μαράθηκαν και οι κάμποι, μαράθηκεν ή Καστανιά, ο πύργος της Καστανίας, ποῦχε τους κλέφτες τους πολλούς τους Κολοκοτρωναίους, που πήγαιναν στην 'Εκκλησιά στ' ασήμι φορτωμένοι, τ' ασήμι και το μάλαμα και τα σπαθιά ζωσμένα. Κ' εβγαίναν κ' εκουβέντιαζαν στην εκκλησιά την πόρτα. Κι' ο Κωσταντής τους έλεγε κι' ο Κωσταντής τους λέγει: «—Τούτ' ή χαρά ποῦχομε 'μετζ, θέ να μάς φέρη λύπη' απόψε είδα στον ύπνο μου, στον ύπνο που κοιμούμουν, κ' εκάηκε το πόσι μου, ή φούντα του σπαθιού μου, το πόσι μου ή γυναίκα μου, κ' ή φούντα τα παιδιά μου. Τούτ' ή χαρά ποῦχομε 'μετζ θέ να μάς φέρη λύπη». Τ' ακούει ο Παναγιώταρος και τον τσακάν τα γέλια. «—Τι λές, κουμπάρε Κωσταντή, και σύ, Κολοκοτρώνη; Ποτέ δέν επατήθηκε ο πύργος της Καστανίας, μαιδὲ πρώτα, είδὲ στερνά, και είδὲ τώρα πατιέται, μόν' βγάλτε τα μπαϊράκια σας και στήστε τα στον πύργο, να δλέπη ο Καπετάν πασσας με τους Γιαντζαράους».

στό. 'Εχει υπόθεση την καταστροφή του Κωσταντή Κολοκοτρώνη στον πύργο της Καστανίας, μέσα βαθιά στη Μάνη. 'Ο α' στίχ. είναι αντιγραφή Ρουμελ. τραγοῦδιού στο β' στίχ. ή φράση «μαράθηκεν ή Καστανιά» είναι ανόητη. Τα μεγαλεία του πλούτου, στίχ. 3—6, των Κολοκοτρ. είναι κι' αυτά ψεύτικα. Θα κάμω πλατό λόγο πειδ κάτω. Φτάνει εδώ μια μόνη παρατήρηση: μέσα στη Μάνη, ή επίδειξη τόσο πλούτου θα ήτανε προσβολή στους Μανιάτες. 'Ο στίχος «τούτ' ή χαρά ποῦχομε 'εμεις...» ταιριάζει σε τραπέζι, ενῶ οι Κλέφτες βρίσκονται στην εκκλησιά. Το όνειρο πειδ κάτω είναι από το τραγοῦδι του Κατσαντώνη ταιριασμένο στη γυναίκα και στα παιδιά του Κωσταντή. 'Η επανάληψη του στίχου «τούτ' ή χαρά κλπ.» είναι πολύ χαλαρή, την παραμονή τόσο τραγικής σκηνής, όπως ο χαλασμός του Κ. Κολοκοτρ. και του Παναγιώταρου. «Τ' ακούει ο Παναγιώταρος και τον τσακάν τα γέλια», στίχος πεζός, πλαστός, το ίδιο και οι τελευταίοι καυκησιάρικοι στίχοι, που μπαίνουν, ανάξια, στο στόμα του Παναγιώταρου. Γενικά ο ποιητής πηδάει, ανώμαλα, από την εκκλησιά σε γλέντι, παρασταίνει ως κέντρο τους Κολοκοτρωναίους στη Μανιάτικη Καστανίτσα, και τους κάνει να καμαρώνουν περήφανα, ενῶ είχαν καταφύγει στην προστασία και φιλοξενία του Παναγιώταρου¹). Το ποίημα χωρίς άλλο δέν τόφτειασε ο Τερτσέτης, αν και (σελ. 262 του ίδιου βιβλίου) παραθέτει κι' άλλο τάχα λαϊκό, ποίημα άνοστο κι' ανόητο, του σαχλού Τσοπανάκου ΐσως, που δέ μπορεί να είναι γνήσιο, για την άνοστία του²). 'Ο Τερτσέτης σύναζε και λαϊκά τραγοῦδια, μα είχε κι' αυτός τη mania να τα ζαβώνη. Στην «Πανδώρα» (Δ', 1853, σελ. 436) δημοσιεύει γνήσιο δημοτικό τραγοῦδι της Ρούμελης συμπληρωμένο με τρεις άθλιους στίχους δικούς του («Δες μη σκοτωθής, μην πάης σκοτωμένος—που θα σ' εῦρω γώ δια ν' ανταμωθούμε κλπ.»). Τέταρτο έρχεται το δημοσιευμένο από το Λελέκο στην πρώτη του συλλογή, 1852, μίμηση πιστή του Ρουμελιώτικου, που τραγουδάει τα Τσαμπόπουλα. Μιλῶ πειδ κάτω γι' αυτό.

Πέμπτο δημοσιεύτηκε από το Γενναίο Κολοκοτρ. στα 1856 («Ελλην. Υπομνήματα» σ. 627), και κάνει λόγο περι πολλῶν και διαφόρων και περι του θανάτου του Μέτζο-Χούσου³). 'Από τ' άσυνάρτητο αυτό ανάκατωμα τι μπο-

1) 'Η καταστροφή του Παναγιώταρου και του Κ. Κολοκοτρώνη τους ηῦρε στον πύργο της Καστανίας ανέλπιστα, ενῶ ζούσαν ειρηνικά με τα γυναικόπαιδά τους. Βλ. το Β' μέρος της μελέτης.

2) «Σάββατο πλειά στον πόλεμο—μέσ' το Μοναστηράκι,—βάστια, μωρ' 'Αλη-Φαρμάκη—με το Κολοκοτρωνάκι.—Πέφτουν τα βόλια σα βροχή,—Κολοκοτρώνη Θεοδωρή,—πολεμοῦν και πολεμάνε—και τους Τούρκους τους νικάνε».

3) Φερμάνι από το βασιλιά κι' απ' τον αφέντη μπέη, τ' ακούτε, σετς ή Κλεφτουριά οι Κολοκοτρωνάιοι, να βγήτε να φυλάξετε τοῦτο το καλοκαίρι, τ' εβγήκε ένας δερβέναγας και κυνηγάει τους Κλέφτες, με χίλιους μπράβους 'πό μπροστά, με χίλιους από πίσω, μπροστά πηγαίνει ο Κυριαζής, γαμπρός του Σκαλτσοδήμου και παραπίσ' ο Κωσταντής κι' ο Γιάννο-Ρουμελιώτης.

ρεϊ νά βγῆ; Φερμάνι ἀπὸ τὸ βασιλιά καὶ τὸ μπέη (!) τῆς Κόρινθος στοὺς Κλέφτες, σὰ νά θέλῃ νὰ τοὺς εἰδοποιήσῃ νὰ φυλαχτοῦν ἀπὸ τὸ ντερβέναγα, ἐνῶ πειὸ κάτω φαίνεται πὼς ὁ ντερβέναγας (Μπεκιάρης= Ἀρβανίτης μπεκτασῆς) κυνηγᾷ τὸ Μέτζο. Καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ τραγουδιοῦ ὁ Μέτζος δὲ σκοτώνεται ἀπὸ τὸ ντερβέναγα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Κωσταντὴ Κολοκοτρώνη. Τὴν ἀσυναρτησία τοῦ τραγουδιοῦ τὴν κάνουνε χειρότερη τὰ διάφορα περιστατικά ἅμα τ' ἀναλύση κανεῖς. Ὁ α' στίχ. μιλεῖ γι' ἀνύπαρχο φερμάνι, παρασταίνει ἀκόμα πὼς κι' ὁ μπέης ἔβγαζε φερμάνια, ὁ β' καυκησιάρικος—τὰ παινέματα τῶν Κολοκοτρωναίων δὲ λείπουν ποτὲ ἀπ' αὐτῆς τῆς λογιῆς τὰ πλαστὰ τραγούδια—στὸ γ' στίχο φαίνονται οἱ Κλέφτες νὰ φυλάνε σὰ νὰ εἶναι Ἀρματωλοί. Ὁ δ' ὀλάκερος εἶναι παρμένος ἀπὸ Ρουμὲλ. τραγοῦδι. Ἐπὶ Ἀλήπασσα οἱ ντερβεναγάδες κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες, ὅμως στὸ Μοριᾶ τοὺς κυνηγοῦσαν οἱ μπουλουκμπασῆδες. Ντερβεναγάδες στὸ Μοριᾶ, ἀσήμαντοι, φυλάγαν τὰ στενὰ (ντερβένια), καθένας χωριστά. Ὁ ε' στίχος μιλεῖ γιὰ «μπράβους», λέξη ἄγνωστη καὶ στὸ Μοριᾶ καὶ στὴ Ρούμελι. Πειὸ κάτω ἀνακατεύονται Κλέφτες Ρουμελιω-τες, στοὺς ς'—ζ' στίχους, πὸ σημαίνει ἀντιγραφή ἀπὸ Ρουμὲλ. τραγοῦδι. Ἀπὸ τοὺς στίχους η'—θ' δὲ βγαίνει ποιὸς μιλάει καὶ χαιρετᾷ τούρκικα, ἐνῶ καὶ ντερβέναγας καὶ Μέτζος ἦταν Ἀρβανίτες. Ὁ ι' στίχος εἶναι παρὲμβλημα καυκησιάρικο ἀπὸ τὰ συνειθισμένα τοῦ ια' στίχου ἢ φράση πρέπει νὰ διορθωθῆ «πὼς πάει στοῦ Φονιά» (τὸν κάμπο), καὶ πάλι ὅμως ὁ στίχος μένει χωρὶς νόημα κλπ.

Ἔχτο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ Γενναῖο («Ἑλλην. Ὑπομν.» σ. 629¹). Τὸ

Πῆγαν κι' ἀπαντηθήκανε στὸν κάμπο, στὸν Ἀη-Γιῶργη,
καὶ τούρκικα τὸν χαιρετᾷ καὶ τούρκικα τοῦ λέει:
«—Σελάμ ἀλέκιουμ, Μέτζο μου, καλῶς τον τὸ Μπεκιάρη»
—Μπεκιάρη, πὼς ἐγλύτωσες ἀπ' τὸν Κολοκοτρώνη;
Μοῦ εἶπαν «τί πάει τοῦ φονιά», πὸ εἶχε τὸ γόρισμά του,
Ὁ Κυριαζῆς ἐφώνησε ἀπὸ τὸ μετερίζι:

«—Γιουροῦσι κάμε, Κωσταντὴ, σὲ φτοῦν τὸν παλιὸ-Μέτζο.

Τότε ἐλάμψαν τὰ σπαθιά στοῦ Μέτζου τὸ κεφάλι.

(Ἰω. Θ. Κολοκοτρώνη «Ἑλλην. Ὑπομνήματα», 1856, σελ. 627).

- 1) Τ' ἔχουν τῆς Μάνης τὰ βουνὰ ὅπου εἶναι βουρκομένα;
Κἂν ὁ βοριάς τὰ βάρσσε, κἂν ἡ νοτιά τὰ πῆρε.
Μηδὲ νοτιά τὰ βάρσσε, μηδ' ὁ βοριάς τὰ πῆρε
παλεύει ὁ καπετὰν πασιᾶς μὲ τὸν Κολοκοτρώνη
στεριά παλεύει ὁ Ἀλήμπεης ἢ ἀρμάτα τοῦ πελάγου (;).
Στὴν Ἀρια πούρριξε τ' ὄρδι διαβάζει τὸ φερμάνι.
«—Ποιὸς εἶναι ὁ Παναγιώταρος, ποιὸν λένε Κολοκοτρώνη;
Νάρθουν νὰ προσκυνήσουνε, ραγιαδες νὰ γενοῦνε».
Τ' ἀκούει ὁ Παναγιώταρος, παράξενο τοῦ φάνη.
«—Δὲν προσκυνοῦμ', Ἀλήμπεη, ὁ νοῦς σου μὴν τὸ βάνη.
Τ' ἄρματα δὲν τὰ δίνομε, ραγιαδες νὰ γενοῦμε,
παρὰ θὰ γίνῃ πόλεμος μὲ τόπια, μὲ ντουφέκια».
Κι' Ἀλήμπεης σὰν τ' ἀκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη,
δώδεκα ἡμέρες πολεμάει μὲ τόπια, μὲ ντουφέκια

τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι ὄλο ψεύτικο· παραγέμισμα πλαστὸ τοῦ τραγουδιοῦ ποὺ δημοσίεψε ὁ Γερτσέτης στὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Γέρου, χαλαρὴ διήγησις τῆς πολιορκίας καὶ καταστροφῆς τοῦ πύργου τῆς Καστάνιτσας, μὲ στίχους συχνὰ πεζότατους καὶ μὲ προσθήκας ἀρκετῶν περιστατικῶν τῆς καταστροφῆς· αὐτὰ τὰ περιστατικά, μὲ τὰ περίεργα τοπωνυμικά τους, δὲν τὰ ξέρουμε ἀπὸ καμιὰν ἄλλη πηγὴ¹). Ἐπειτα τὰ γνήσια τραγούδια δὲν καταγίνονται σὲ λεπτομέρειες σὰν αὐτές· «τὴν Κυριακὴ τὸ δειλινὸ μεγάλα τόπια βάλαν...—τὴν ταπεινὴ Ἀναγνώσταινα τὴν πῆραν οἱ Λαλιῶτες—τὴ δόλια τὴ Γιωργάκαινα τὴν πᾶν» στὴν Καλαμάτα—καὶ ἡ Κωσταντοῦ ἦταν πονηρὴ καὶ ντύθηκε τ' ἀντρίκια», κι' ἄλλα τέτοια. Ἡ φροντίδα πὸ ἔχει τὸ τραγοῦδι νὰ μὴν παραλείψῃ τίποτε ἀπ' ὅσα προσθέτουμε δόξα σ' ἄντρες μαζί καὶ γυναῖκες εἶναι ψυχολογικὴ ἀπόδειξις σπουδαία τῆς πλαστότητος· ἢ λαϊκὴ ποίησις ἢ ἀληθινὴ δὲν εἶναι δουλεύτρα καμιᾶς οἰκογένειας, οὔτε καμιὰ γερόντισσα πὸ νὰ μολογᾷ τῆς δόξας τοῦ σπιτιοῦ της. Ἐχουμε λοιπὸν ἐδῶ πλαστὸ ποίημα μὲ κάποιες ἀληθινὲς ἱστορικὲς λεπτομέρειες, ποίημα ἄχρηστο στὴ λαϊκὴ ποίησις καὶ χρῆσιμο, μπορεῖ, στὴν ἱστορία. Ἄς ξετάσουμε περιστάτικὰ τὴν πλαστότητά του. Στίχ. α' «τ' ἔχουν τῆς Μάνης τὰ βουνὰ ὅπου εἶναι βουρκομένα» στίχ. κλειμένος ἀπὸ Ρουμὲλ. τραγοῦδι «τ' ἔχουν τῆς Πάτρας τὰ βουνὰ καὶ στέκουν βουρκομένα». Πάτρα= Ὑπάτη. Στίχ. ε' «στεριά παλεύει Ἀλήμπεης, ἢ ἀρμάτα τοῦ πελάγου»,

τὴν Κυριακὴ τὸ δειλινὸ μεγάλα τόπια βάλαν,
καρὶ στὸν πύργο τὰ βάλαν, τὸν πύργο νὰ χαλάσουν.
Βλέπουν τὸν πύργο κ' ἔτρεμε καὶ ἤθελε γιὰ νὰ πέσῃ.
Κι' οἱ κλέφτες ἐπλακώσανε καὶ τὰ νησιά γεμίσαν.
Κ' οἱ Μπαρδουνιώτες πᾶν κοντά, πὸ ξέρουν τὰ γιατάκια.
Στὴ Μάρω (;) δὲν ἐπήγανε, στὴν Πάρο καὶ στὴ Λάρισα (;)
ποῦ ἦταν ὁ Παναγιώταρος κι' ὁ Γιάννο-Ρουμελιώτης.
Πουλάκι ἐπήγε κ' ἔκατος στὴν ἔρημη Καστάνια
δὲν ἐκελάττει σὰν πουλί, μήτε σὰ χελιδόνι,
μόν' ἐκελάττει κ' ἔλεγε ἀνθρωπινὴ λαλίτσα:
«Ποὺ κακὸ πὸ πάθανε οἱ Κολοκοτρωναῖοι,
πὸ τοὺς ἐσκλάβωσ' ἢ Τουρκιά, τοῦ Ἀλήμπεη τ' ἀσκέρι,
τὴν ταπεινὴ Ἀναγνώσταινα τὴν πῆραν οἱ Λαλιῶτες,
τὴ δόλια τὴ Γιωργάκαινα τὴν πᾶν στὴν Καλαμάτα,
καὶ ἡ Κωσταντοῦ ἦταν πονηρὴ κ' ἐνδύθηκε τ' ἀντρίκια,
πῆρε τὸ ἀλαφρὸ σπαθὶ καὶ τὸ βαρὸ τουφέκι,
καὶ μὲ τοὺς ἀνδρες ἐσμίξε καὶ πάει τὴ μέσα Μάνη,
κι' Ἀλήμπεης πὸ τ' ἀκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη:
«—Δὲν εἶχα Τούρκους ἐδικούς, δὲν εἶχα παληκάκια,
Γιὰ νὰ τὴν πιάσουν ζωντανή...»

(Ἰω. Θ. Κολοκοτρώνη: «Ἑλλην. Ὑπομνήματα», Ἀθήνα, 1856, σ. 629).

- 1) Οἱ περιπέτειες τῶν γυναικῶν, μ' ὄλους τοὺς ἠρωϊσμούς τῆς Ἀναγνώστ., μπορεῖ νὰ εἶναι κι' ἀληθινές, καὶ δείχνουν ἰσα-ἰσα τὴν πλαστότητα, ἀφοῦ ὁ ποιητὴς φροντίζει νὰ προσθέσῃ αὐτὲς τῆς λεπτομέρειες γιὰ τὴ δόξα τῆς οἰκογένειάς του. Χώρια ἀπ' αὐτές, τὸ τραγοῦδι, σ' ὅσα ἄλλα γράφει, δὲ συμφωνεῖ καθόλου μὲ τὴν ἱστορία τῆς καταστροφῆς τῆς Καστάνιτσας.

ὁ στίχος αὐτὸς καὶ ἱστορικὰ εἶναι ψεύτικος· οἱ πύργοι τῆς Καστάνιτσας εἶναι στὴν καρδιά τῆς Μάνης κι' ὄχι κοντὰ στὸ πέλαγο. Μὲ ποιὸν ἐκεῖ θὰ πάλαιβε ἢ ἄρματα; Ἄλλο καίριο ἱστορικὸ λάθος· ἡ ἐκστρατεία περιγράφεται ἀπὸ τὸ τραγοῦδι πομπώδικο, μὲ διαβάσματα φερμανιῶν, μὲ προσκαλέσματα σὰν τοῦ ζ' στίχου «ποιὸς εἶναι ὁ Παναγιώταρος, ποιὸν λένε Κολοκοτρῶνη» κλπ. Ἡ ἐκστρατεία εἶχε γίνῃ πολὺ μυστική, ἀπόδειξη πὼς οἱ κλεισμένοι πιαστῆκαν ἡσυχιοὶ μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους. Ἄλλο στοιχεῖο ἀντιπονητικὸ, λοιπὸν πλαστό, εἶναι τὰ καυχήματα τοῦ τραγουδιοῦ· στίχ. α' «παλαίβει ὁ Καπετὰν Πασσᾶς μὲ τὸν Κολοκοτρῶνη»· στίχ. ια' «τ' ἄρματα δὲν τὰ δίνουμε, ραγιαῖδες νὰ γενοῦμε»· κι' ἀκολουθεῖ ἡ πεζότατη συμβουλή στὸν πολιορκητὴ «παρὰ θὰ γίνῃ πόλεμος μὲ τόπια, μὲ ντουφέκια». Μέτρο δὲν ἔχουν οἱ περιττολογίες σὰν αὕτη, στίχ. ιζ' «βλέπουν τὸν πύργο κ' ἔτρεμε, καὶ ἤθελε νὰ πέσῃ». Ἄλλος στίχος ἱστορικὰ λαθεμένος εἶναι ὁ κ' «καὶ οἱ Μπαρδουნიῶτες πᾶν κοντά, πού ξέρουν τὰ γιάτνια». Ἐδῶ δὲν εἶν' ὁ λόγος γιὰ «γιατᾶκια» = τόπους ὅπου οἱ Κλέφτες ὑποθάλλονται, ἀλλὰ γιὰ πύργους ὄρατοὺς ἀπὸ μακρὰ, πού δὲ θέλαν καλαοῦξο. Τὸ ὅλο ποίημα εἶναι καὶ γεμάτο τυπογρ. λάθη, μὲ στίχους πού δὲν ἔχουν κανένα νόημα. Περίεργο εἶναι κι' αὐτό· ὁ Γενναῖος βάνει μπρὸς ἀπὸ τὸ ποίημα περιγραφή τῆς πολιορκίας, μ' ἀνακρίβειες σὰν αὕτη, πὼς οἱ Κολοκοτρωναῖοι εἶχαν κατασκευάσει στὴν Καστάνιτσα «πύργους ὄχυρους πρὸς ἀσφάλιαν τῶν ἐκεῖ δὲ κατόκει...» — κι' ὁ Παναγιώταρος! Πράματα τέλεια σφαλερά, σκόπιμα πλασμένα· οἱ πύργοι ἦταν τοῦ Παναγιώταρου Βενετσανάκη, σπιτι δυνατὸ τῆς Μάνης, καὶ ἡ Καστάνιτσα ἦταν ἡ ἔδρα τῆς «καπετανίας» αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ Μάνη, καθὼς ξέρετε, ἦταν χωρισμένη σὲ καπετανίες, διαίρεση παλιὰ στρατιωτικὴ τοῦ τόπου. Γιὰ νὰ βεβαιώσῃ λοιπὸν ὁ Γενναῖος τὴν ἀλήθεια τῆς πεζῆς περιγραφῆς του ἔβαλε καὶ τὸ πλαστὸ ποίημα, μὲ σημείωση μπροστά· «ἐπὶ τῆς περιστάσεως ταύτης ἄδεται καὶ τὸ ἐξῆς ᾄσμα» — πού δὲν ἄδεται ποτέ. Ἔτσι φαντάστηκε ὁ Γενναῖος πὼς ὁ λόγος του ἔφτανε ἕνα ψεύτικο τραγοῦδι νὰ τὸ κάμῃ ἀληθινὸ. Περίεργο εἶναι πὼς κι' ὁ Τερτσέτης βάνοντας στὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Γέρου τὸ ἄλλο πλαστὸ ποίημα, προσθέτει κι' αὐτὸς γιὰ τὸ δικό του· «εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ἀναφέρεται τὸ ἐπόμενον τραγοῦδι» — κι' ἀκολουθεῖ τὸ τραγοῦδι πού εἶδατε. Καὶ πίστεψε κι' ὁ Τερτσέτης πὼς ὁ λόγος του θᾶκανε τὸ θᾶμα νὰ γυρίσῃ σ' ἀληθινὸ τὸ ψεύτικο τραγοῦδι. Λαμπρὴ μὰ ὄχι τυχαία συνεννόηση.

Ἀρχίζει λοιπὸν ἐδῶ νὰ γίνῃται φανερὴ μιὰ μεθοδικὴ προσπάθεια κατασκευῆς πλαστῶν ἡρωϊκῶν τραγουδιῶν, καὶ ἡ οἰκογένεια φροντίζει ἡ ἴδια γι' αὐτῆς τῆς λογιῆς τὴ δόξα. Ὁ Γενναῖος βέβαια, καὶ νᾶθελε, δὲ θὰ ἦταν ἄξιος νὰ μαγειρέψῃ αὐτὰ τ' ἀνάλατα φαγιά, ὅμως φαίνεται νὰ ἦταν ὁ πρωτοστάτης τῆς δουλειᾶς, καὶ μαστόροι ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ λόγιος καὶ ποιητὴς τῆς οἰκογένειας, ὁ Φαλῆς γυιὸς τοῦ Γενναίου, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Λελέκος. Καθὼς εἶδατε πειὸ πάνω, ἀπὸ τὰ 1824, ἐποχὴ πού βγήκε ἡ συλλογὴ τοῦ Fauriel, ὡς τὰ 1880, καμιὰ τυπωμένη συλλογὴ, εἴτε ξένη εἴτε ντόπια, κι' ἀπὸ τῆς τελευταίας αὐτῆς καμιὰ συλλογὴ τραγουδιῶν τῆς στεριανῆς Ἑλλάδος (Ἰατριδῆ—

1859, Χασιώτη—1866, Ἀραβαντινοῦ—1880) δὲν ἔχει Κολοκοτρωναῖκα τραγοῦδια. Ξαναλέω ἀκόμα πὼς μοραίτικα τραγοῦδια δὲν τραγουδηθήκανε ποτὲ στὴ Ρούμελη. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, ἡ πρώτη σοβαρὴ καθαρὰ μοραίτικη συλλογὴ γνήσιων τραγουδιῶν δημοσιεύτηκε στὰ 1862 («Πανδώρα» τ. ΙΓ', σ. 366) ἀπὸ 59 ὄλα τραγοῦδια, μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἀναφερόμενα στὴν Κλέφτικη ζωὴ τοῦ Μοριά, ἄλλα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ Ρούμελη καὶ τὰ νησιά, συλλογὴ ἀγνώστου ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Ἡλείας. Ἡ συλλογὴ λοιπὸν αὕτη δὲν ἔχει κανένα Κολοκοτρ. τραγοῦδι¹⁾. Ὅσο γιὰ τὰ πλαστά, ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη κι' ἀνάλυση πού ἔκαμα πειὸ πάνω, δὲ φαίνονται πολλὰ, οὔτε δημοσιεύονται συχνὰ ὡς τὰ 1856, ἐποχὴ πού ὁ Γενναῖος τύπωσε τὰ δυὸ τελευταῖα στὰ «Ἑλλ. Ὑπομνήμ.» Σ' αὐτὸν τὸ χρόνο κλείνει ἡ πρώτη περίοδος τῆς πλαστότητας. Ὑστερα περάσαν χρόνια πού δὲ φανῆκαν ἄλλα. Καὶ φτάνουμε στὰ 1867. Ξαφνικὰ ἕνας καινούργιος πλαστογραφικὸς οἴστρος πιάνει τοὺς ἀπογόνους καὶ τοὺς θαμαστῆς τοῦ Γέρου, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλους τὸ Φαλῆ καὶ τὸ Λελέκο. Ὁ πρῶτος δίνει τὸ παράδειγμα (1867) μιᾶς ποιητικῆς πλημμύρας ἀπὸ τραγοῦδια φανερὰ πλαστά, κι' ἀκολουθεῖ ὁ Λελέκος (1868) μὲ τὰ δικά του. Ἐρχομαι τώρα νὰ ξετάσω αὐτὸ τὸ παράξενο φαινόμενο καὶ νὰ τ' ἀκολουθήσω ἀπὸ τὴ πρώτη του πηγὴ ὡς τὸ ξεθύμασμά του.

1) Τὸ ἴδιο κι' ἄλλη γνήσια συλλογὴ ἀπὸ Μοραίτικα τραγοῦδια, 15 ὄλα, πού δημοσιεύτηκε στὰ 1883, Δελτίο τῆς Ἱστορ., Ἐθνολ. Ἐταιρείας Α', σ. 4.

▲

Πλημμύρα πλαστῶν Κολοκοτρωναίων τραγουδιῶν.—Πλαστὰ τραγούδια ἔξω ἀπὸ τὸν Κολοκ. κύκλο.—Φαλέξ, ὁ ἀδέξιος παραποιητής.—Λελέκος, ὁ ἐπιτήδειος παραχαράχτης.—Ἀνάλυση καὶ ἀπόδειξη τῆς παραποίησης καὶ τῆς πλαστότητος.

Ὁ Φαλέξ (Θόδ. Γενναίου Κολοκοτρώνης) ἔγραφε καὶ «δικιά» του, ἃς τὰ ποῦμε ἔτσι, ποιήματα, ἀρκετὰ ἄνοστα κι' αὐτά, ἴσως ἄνοστοτερα ἀπὸ τὰ πλαστὰ του, γιὰτὶ σκαρώνοντας αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶχε ὑποδείγματα μπροστά του τὰ γνήσια λαϊκὰ τῶν τυπωμένων συλλογῶν. Ἐνα ἀπὸ τὰ «δικιά» του, τὴν ἀρχὴν του μοναχὰ γιὰ οἰκονομία τόπου, διαβάζει ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης. Τὸ δημοσίεψε ὁ Φαλέξ σὲ φυλλάδιο του («Τὸ Τεκτονικὸν Σφυρίον», Ἀθήνα, 1867, σελ. 63¹). Στὸ ἴδιο φυλλάδιο, σ. 51, δημοσιεύει ὁ Φαλέξ τὸ πρῶτο ἀναγνωρισμένο δικὸ του πλαστὸ τραγοῦδι, ἃν καὶ ὁ ἴδιος βεβαιώνει πὼς εἶναι γνήσιο δημοτικὸ²). Ὁ α' ἀπὸ τοὺς 6 αὐτοὺς στίχους εἶναι ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδι μεταπλασμένο ἄνοστα: «Ἐνα κομμάτι σύγνεφο κ' ἕνα κομμάτι ἀντάρα—ξεκόπη ἀπὸ τὰ Τρίκαλα καὶ πᾶει κατὰ τὴ Λάρσα», τὸ ἴδιο κι' ὁ β' στίχος εἶναι ἀπὸ τὸ Ρουμελ. «Διψᾶν οἱ κάμποι γιὰ νερὰ καὶ τὰ βουνὰ γιὰ χιόνια—διψᾶει κ' ἡ δόλια ἡ Ἀρετῆ...». Οἱ παρακάτω στίχοι εἶναι ὅλοι πλάσματα τοῦ Φαλέξ καὶ ἱστορικὰ λαθεμένοι. Ὁ ἴδιος γράφει κάπου ἄλλου πὼς Τοῦρκοι καὶ Ρωμαῖοι βοηθήσανε στὸ χαλασμό τῶν Κολοκοτρ., καὶ τότε ἀπὸ ποῦ «τὰ μαῦρα δάκρυα, ποὺ χύνει

1)

Στὸ δεύτερον ταξίδι μου εἶχα συνταξιδιώτη
μία τσουπούλα ὁμορφὴ μὲ χάριτες καὶ νιότη
μὲ ἠκολούθει πάντοτε κατασυλλογισμένη,
κ' ἡ δυστυχὴς ἐφαίνονταν πὼς ἦταν λυπημένη.
Ἐφόρει ροῦχα βλάχικα, γιουρντί καὶ πουκαμίσα,
κι' ὀλημερῆς μὲ τήραγε μέσα στὰ μάτια ἴσα.
Τὸ δεῖλι κ' ἐγὼ ἀρχισα γλυκὰ νὰ τὴν κυττάζω,
καὶ κατὰ πὼς γενήκαμε στὰ ψεύτικα στενάζω.
Εὐθὺς ποὺ τὸ κατάλαβε, πανώριο χέρ' ἀπλώνει,
καὶ μ' ἕνα χαμογέλασμα τὴ μπόλια της σηκώνει.
Κινάει ἀπὸ τὸν τόπο της καὶ πρώτη μὲ ζυγώνει
μοῦ φάνη πρόσωπ' ἄγνωστο, πλὴν πρόσωπο σὰ χιόνι.
Εἶχε σὰ ρόδι μάγουλα καὶ τὰ λαμπὰ σὰν κρῖνα,
περήφανο περπάτημα σὰν πέρδικα, σὰ χῆνα,
—«Δὲ μὲ γνωρίζεις; φώναξε μὲ λὲν Ἐλευθερία...».

2)

Ἐνα μεγάλο σύνεφο κ' ἕνα κομμάτ' ἀκόμα
στοὺς κάμπους ρίχνει τὰ νερὰ καὶ στὰ βουνὰ τὰ χιόνια
δὲν εἶναι χιόνια καὶ νερὰ, μόν' εἶναι μαῦρα δάκρυα,
ποὺ χύνει ὅλος ὁ Μοριάς γιὰ τὸ φερμάνι ποῦρθε:
«Τοῦρκοι, Ρωμαῖοι σ' ἄρματα τοὺς Κλέφτες νὰ σκοτώστε,
τοὺς Κλέφτες, τοὺς Ἀρματωλοὺς, τοὺς Κολοκοτρωναίους».

ὅλος ὁ Μοριάς», καὶ πὼς οἱ Χριστιανοὶ θὰ κάνανε τραγοῦδι γι' αὐτὸν τὸ χαλασμό; Καθὼς εἶπα, τὸ ἱστορικὸ τραγοῦδι γίνεται πρῶτα στὴν τοπικὴ του περιφέρεια, τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τῶν ἡρώων, κ' ἔπειτα ξαπλώνεται μακρύτερα· μὰ εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ ἱστορικὴ ἀπόδειξη γιὰ νὰ φανοῦν πλαστοὶ οἱ πεζότατοι αὐτοὶ καὶ καυκησιάρικοι στίχοι;

Μὲ τὸ δεύτερο φυλλάδιο τοῦ ὁ Φαλέξ («Ὀλίγα τινὰ περὶ στρατ. ἀνατροφῆς», 1876), μᾶς μπάζει σ' ἕνα μέγαν κύκλο πλαστῶν τραγουδιῶν, ὅπου φαίνεται καθαρὰ ὁ σκοπὸς τοῦ ἐξηρωτισμοῦ τῆς οἰκογένειας, μιᾶς δλάκερης δυναστείας ἀπὸ ἡρώες. Σελ. 60—64 δημοσιεύονται 7 δλάκερα ἄνοστα καὶ σαχλά τραγοῦδια. Τὰ δυὸ πρῶτα ἔχουν ὑπόθεση τὸ Γιωργακλή, τὸ γ' καὶ δ' τὸν Κουντάνη, τὸ ε' τὸ Γιάννη (ἢ Ζορμπᾶ) καὶ τὰ τρία τελευταῖα τὸ Θεωδωράκη, ὅμως καὶ τὰ ἑπτὰ πλαστὰ. Καὶ πρῶτα, Κολοκοτρώνης μὲ τ' ὄνομα Γιωργακλῆς, δεύτερος μὲ τ' ὄνομα Κουντάνης καὶ τρίτος πάλι Γιῶργας δὲ φαίνονται στὴν Αὐτοβιογραφία τοῦ Γέρου, ἀλλὰ στὴς τελευταῖες ὑποφτες πηγές· ὁ Κουντάνης φαίνεται, πρώτη φορὰ, στὸ πλαστὸ χειρόγρ. τοῦ Ζαχαριά, ὁ Γιωργακλῆς, πρώτη φορὰ κι' αὐτός, γίνεται γνωστὸς ἀπὸ τὸ Γενναῖο καὶ τὸ γυιὸ τοῦ Φαλέξ· καὶ δὲ φτάνει ὁ Γιωργακλῆς, μὰ ὁ Φαλέξ τώρα φέρνει στὴ μέση καὶ τὸ γνωστὸν Κλέφτη μὲ τ' ὄνομα Γιῶργα· διαβάζοντας δηλ. βιαστικὰ τὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ παπποῦ του (σελ. 21) βρῆκε «ἕναν καπετάν—Γιῶργαν» (τὸν περιόφημο Κλέφτη ἀπὸ τὸν Ἄετὸ τῆς Τριφυλίας) καὶ τονὲ φαντάστηκε ἀπὸ τὸ σόι του· μπροεὶ ὅμως κ' ἕναν ἄλλο Γιωργάκη (σελ. 23 τῆς Αὐτοβιογρ.) ποὺ εἶναι ἀδερφὸς τοῦ Δημ. Πλαπούτα, αὐτὸν κι' ὄχι τὸν πρῶτο νὰ τὸν πῆρε γιὰ Κολοκοτρώνη. Αὐτὰ τὰ ξήγησα στὸ ἱστορ. μέρος τῆς μελέτης. Ἀπ' ὅλη τὴ σειρά Κλεφτῶν Κολοκοτρωναίων εἶναι αὐτοὶ ἄγνωστοι στὴς παλιὲς ἀξιόπιστες πηγές, ἄγνωστοι κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Γέρο, καὶ μένει ἀληθινὸς ὁ Γιάννης ὁ τραχὺς κι' ὁ Θεωδωράκης κ' οἱ ἄλλοι, ποὺ τοὺς ξέρεῖ ἡ ἱστορία. Καὶ τοῦ Γιάννη ὅμως τὸ τραγοῦδι, καθὼς καὶ τ' ἄλλα τῶν ἄλλων, ἀκόμα καὶ τὰ τελευταῖα τοῦ Θεωδωράκη, ὅλα, καθὼς εἶπα, εἶναι σκαρώματα ἄτεχνα τοῦ Φαλέξ. Θ' ἀξίζε γιὰ τὴν περιέργεια τοῦ ἀναγνώστη νὰ τὰ ξετάσω ἐδῶ κι' ἀπὸ τῆς δυὸ τους μεριές, τὴ λαογραφικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ, ὅμως ὁ τόπος δὲ χωρεῖ γιὰ τόσο περιστατικὴ μὰ καὶ κουραστικὴ δουλειά. Ἀπὸ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ ὁ Φαλέξ, καθὼς θὰ δῆτε πεῖδ κάτου, ξανατύπωσε μερικὰ μὲ διαφορὰς, καὶ κάνω λόγο γι' αὐτές, ἀλλὰ πάλι τὰ πῆρε ὁ Λελέκος ἢ ὁ Παπαζαφειρόπουλος, καὶ τὰ ξαναδουλέψανε. Δίνω ἐδῶ ὅμως ἀπὸ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ μερικοὺς στίχους, κι' ἀπ' αὐτοὺς ὁ ἀναγνώστης ἄς φανταστῆ τὸ ὑπόλοιπο. Στὸ α' μιλεῖ ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ.: «Ὅλοι, παιδιά, νὰρθῆτε ἐδῶ, ὅλοι οἱ καπεταναῖοι—νὰ σᾶς εἰπῶ τί ἄκουσα ἀπόψε ποὺ κοιμώμουν...—Ἀάλησ' ὁ κοῦκος δυνατὰ, κι' Αὔγουστος εἶν' ὁ μῆνας—καὶ μοιρολόγι ἔλεγε πὼς οἱ αἰτοὶ τὰ ὄρνια—θὰ φᾶν κεφάλια διαλεχτὰ κι' Ἀρματωλῶν κουφάρια...—Ἐλάτε νὰ χωρίσουμε, νὰ γίνουμε μπουλούκια—ἐγὼ θὰ πάω στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὸ μονοπάτι (!)—καὶ σεῖς κινάτε σκορπιστοί, κι' ἀπὸ κοντὰ νὰρθῆτε».

Τὸ β' μιλεῖ γιὰ τὸ Γιωργακλή: «Ὁ Γιωργακλῆς μὲ τ' ἄτι του δὲ σὺλ-

λογιέται βράχους—στούς κάμπους μοιάζει αστραπή, δελφίνοι στα ποτάμια»(!). Οἱ πειδ κάτου 11 στίχοι εἶναι χειρότεροι. Ἀκολουθεῖ κι' ἄλλο στοῦ Γιωργακλή· γιὰ τὴν παραλλαγή του ἀπὸ τὸν Παπαζαφειρόπουλο—πλαστή ἀπὸ πλαστό—λέω λίγα πειδ κάτου. Ἀκολουθοῦνε δυὸ τοῦ Κουντάνη· τὸ α' μιλεῖ γιὰ τὴν ἔρωμένη τοῦ Κουντάνη Θεodώρα καὶ γιὰ τοὺς ἠρωϊσμούς του. Φτάνουνε τρεῖς στίχοι νὰ δείξουν τὸ σύνολο: «Θὰ σφάξω ὅλο τὸ χωριό, ἂν τὴν παντρέψη μ' ἄλλον...—Ἄμα ἐμπήκαν στοῦ χωριό, τὸν πρόδωσαν στοὺς Τούρκους...—Μαζώχτηκαν σὲ σύναξη καὶ κάνανε κουβέντα...». Καὶ τὸ β' τοῦ Κουντάνη εἶναι πλαστή παραλλαγή τοῦ πλαστοῦ, ποὺ πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Passow καὶ ποὺ τ' ἀνάλυσα πειδ πάνου.

Ἀκολουθεῖ δὲ ἄκρο τὸ ἀφιερωμένο στοῦ Γιάννη, ποὺ μιλεῖ γιὰ τὴν καταστροφή στοῦ καλογερικὸ ληνό· ὁ α' τοῦ στίχος: «Καλόγερος ἐκλάδευε στῆς Αἰμιαλοῦς τ' ἀμπέλια». Τὴν ἀνάλυσή του βλ. πειδ κάτου, ὅπου ξετάζω τὴ δεύτερη ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Φαλέξ. Ἔρχεται ἔπειτα σύντομο τραγοῦδι στοῦ «Γιώργα» Κολοκοτρ., ποὺ ἀρχίζει μ' αὐτὸ τὸ δίστιχο: «Ἀπόψε ποὺ κοιμώμουννα, ξαφνίστηκα στοῦ ὕπνο—γιατ' ὄνειρ' ὄνειρεύτηκα, ποῦναι κακὸ γιὰ μένα». Ἀκολουθοῦν στίχοι δανεισμένοι ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη. Ἔρχονται τελευταῖα τὰ δυὸ τοῦ Θεod. Κολοκοτρ., τὸ ἓνα ποὺ τὸν παρασταίνει ν' ἀγναντεύη ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Ζάκυνθος κατὰ τὸ Μοριᾶ, τὴ Μάνη κλπ.· κάνω λόγο πειδ κάτου καὶ γι' αὐτὸ τὸ πλαστό. Τὸ β' γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Γέρου, πεζότατο καὶ πλαστότατο, φτάνουνε δυὸ στίχοι τοῦ μοναχὰ γιὰ νὰ δώσουν τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του: «Κολοκοτρώνης πέθανε στοῦ γάμο τοῦ Κολίνου—τὸ βράδυ ἐτρωγόπινε στοῦ βασιλιᾶ τὸ μπάλο...».

Ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βρισκόμαστε ἀκόμα σὲ συλλογὲς τραγοιδιῶν κάπως παλιές, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο φυλλάδιο τοῦ Φαλέξ βγήκε στὰ 1876. Ἡ Ἑλλ. κοινὴνία δὲ φαίνεται πολὺ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν ἐθνικὴ τῆς ἱστορία, οὔτε οἱ ἱστορικὲς οἰκογένειες γιὰ τῆς παλιές τους δόξες, ἐνῶ, σύγχρονα, βγαίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ νοῦ του βλέποντας τοὺς ἀπογόνους τοῦ Γέρου καὶ τοὺς συντοπιτες τους λογιώτατους νὰ καταγίνονται σὲ μιὰν ἀχάριστη δουλειά: Ἀντὶ μὲ σεβασμὸ νὰ γυρεύουνε στοῦ στόμα τοῦ λαοῦ τ' ἀληθινὰ γεννήματα τῆς λαϊκῆς Μούσας, ἂν ὑπάρχουνε, καὶ νὰ τὰ φυλάνε σὰ λείψανα ἱερά, μαστορεύουνε μὲ τὸ σωρὸ τὰ ψεύτικα τραγοῦδια καὶ μ' αὐτὰ γυρεύουνε νὰ ζωντανέψουν τῆς δόξες τῶν λατρεμένων τους προγόνων. Ντροπὴ μεγάλη νοιώθει κανεὶς βλέποντας τὸν ἴδιο τὸ Γενναῖο Κολοκοτρώνη καὶ τὸ γυιὸ τοῦ Φαλέξ, κοντὰ στὴν ἄλλη πλαστὴν ἠρωολογία τους στοῦ πεζό, νὰ καταπιάνονται τ' ἄτοπο ἐπιχείρημα νὰ ὑψώσουν τὴν ἱστορία τῶν προγόνων τους μὲ τραγοῦδια τάχα λαϊκά, ἐνῶ μ' αὐτὴ τους τὴ διαγωγή καταφέρνουν τ' ἀντίθετο· οἱ ἴδιοι τους ἔτσι, καὶ χωρὶς νὰ θέλουνε, μολογοῦνε μιὰ πικρὴν ἀλήθεια, πὼς τραγοῦδια ἀληθινὰ ἠρωϊκὰ Κολοκοτρωναῖκα δὲ βρῖσκταν πουθενά, καὶ γι' αὐτὸ πλάθταν τὰ ψεύτικα. Καὶ γιὰ περισσότερη βεβαίωση μάλιστα βάνουν ἀπὸ κάτου ἢ ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ τραγοῦδια καὶ σημειώματα ἐξηγητικὰ.

Καὶ μπαίνουμε τώρα στὴν ποιητικὴ πλημμύρα τοῦ Λελέκου, πλημμύρα

ποὺ μπορεῖ νὰ πνίξη τὸν ἀγαθόπιστον ἄνθρωπο, ὅμως τὸν καλοσυνεῖδητο μελετητὴ τὸν βγάνει στοῦν ἀφρό. Εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νὰ πῶ καμπόσα λόγια ἐξηγητικὰ καὶ τοῦ ἴδιου ποιητῆ μὰ καὶ τοῦ ἔργου του. Δάσκαλος ἀπὸ χωριὸ τῆς Κορινθίας ὁ Μιχ. Λελέκος εἶναι περίεργο πὼς, ζηλωτῆς αὐτὸς τῆς λαϊκῆς Μούσας, μὲ τὴν ποιητικὴ διάθεση καὶ τὴν ποιητικὴ πείρα ποὺ εἶχε ἀποκτημένη διαβάζοντας τῆς πειδ παλιές τυπωμένες συλλογές, καὶ μὲ τὴ γνώση τῆς λαϊκῆς γλώσσας, ἔδινε συχνὴ ἀφορμὴ καὶ μὲ σχολαστικὲς μεταφράσεις λαϊκῶν τραγοιδιῶν νὰ γελᾶν οἱ ἀναγνώστες του. Αὐτὸ δείχνει πόσο δὲν ἔνοιωθε τὸ γελοῖο, μὰ κι' ἀκόμα λιγώτερο δὲν ἔνοιωθε πόσο ἔνοχος ἦταν ὁ ζῆλος του ἐκεῖνος ὁ ποιητικὸς νὰ γεμίξη τὸν κόσμον μεταπλάθοντας ἀληθινὰ τραγοῦδια σ' ἄλλα ψεύτικα, ἢ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μαγειρεύοντας πλαστὰ κάθε λογῆς, πότε Κλέφτικα, πότε ἀπλὰ κοινωνικά. Εἶχε κάποια εὐαίσθητη φαντασιά, κι' ὅ,τι λαϊκὸ τραγοῦδι τοῦ ἄρεσε, τὸ χώνευε κ' ὕστερα τὸ ξεφοῦρνιζε καινούργιο. Ἔνοιωθε, καθὼς εἶπα, τὴν ἀπλὴ γλώσσα, δὲ σκόνταφε στοῦ δεκαπεντασύλλαβο, μὰ καὶ τὴν ψυχὴ τὴ λαϊκὴ δὲν τοῦ τὴν εἶχε ἀλλάξει ὁ δάσκαλος μέσα του. Ἀνίκανος ὅμως νὰ ρίξη στοῦ χαρτὶ δικὰ του πλάσματα ποιητικὰ, κλεφτολογοῦσε τὰ ξένα κι' ἀδέσποτα λαϊκά, καὶ κάνει σήμερα τὸ λαογράφο ν' ἀπορῆ μὲ τὴν τέχνην τοῦ ἐπιδέξια καὶ πονηρῆ μαζί.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τὸ ἠθικὸ—δηλ. ἀνῆθικον—τὸ νὰ νομίζεται ἀπὸ τὴν τάξη τῶν λογιώτατων ὡς πρῶτη ἔξοχα πατριωτικὴ ἢ κατασκευὴ εἶτε παραποίηση λαϊκῶν τραγοιδιῶν παρουσιάζεται πρῶτα στὴ συλλογὴ Fauriel, γεμίζει τῆς Γερμανικῆς συλλογῆς, γυρίζει στοῦ Γάλλου Marcellus, καὶ στοῦ μεταξὺ χορεύει ἓναν ἀδιάντροπο χορὸ μέσα στῆς Ἑλλ. συλλογῆς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Ζαμπέλιο καὶ κάτου. Τοῦ Λελέκου ὅμως ὁ ζῆλος γίνεται μάλιστα, γίνεται ἐγκεφαλικὴ μονομανία. Πρῶτη φορὰ ὁ Λελέκος παρουσιάζεται στὴν «Πανδώρα» (Δ', 1853, σ. 383) μὲ δικὸ του ὑπογραμμένο ποίημα «Ὁ χωρισμός» ἢ «Πανδώρα» βεβαιώνει πὼς ἦταν ἄνθρωπος ἀγράμματος τέλεια. Ὁ Λελέκος πάλι, ἀθῶος ἀκόμα, βεβαιώνει πὼς τὸ ποίημα τὸ εἶχε γράψει στὴν Ἀθήνα, ὅπου εἶχε ἐρθεῖ νὰ κοιτάξη τὴν υἱειά του. Ὅμως ἤξερε ὁ ἄνθρωπος τὰ γραμματάκια του, καθὼς τ' ὀδεῖξε ἀργότερα μὲ τὰ σχολαστικὰ του γυμνάσματα. Νὰ πὼς ἀρχίζει τὸ πρῶτο του ἐκεῖνο λαϊκὸ ποιητικὸ δοκίμιον:

Θέ μου, καὶ ποῦ νὰ βρισκεται, καὶ ποῦ νὰ καρτερᾷ,

σὲ τί λαγκάδια νὰ τηρᾷ, ραχοῦλες ν' ἀγναντεύη;...

Ὁ Λελέκος, χωρὶς ἄλλο, θὰ γινόταν ἄλλος Κρυστάλλης, ἂν εἶχε κάποια ἰδέα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, κι' ἀντὶ νὰ πλάθῃ ξένα τάχα ἀληθινὰ, ἔπλαθε δικὰ του. Στὴν Ἀθήνα ἔμενε ἀπὸ τὰ 1852, καὶ τότε τύπωσε τὴν πρώτην σύντομήν του «Δημοτ. Ἀνθολογία», καὶ σ' αὐτὴ φαίνεται πὼς ἀπὸ τότε δὲν ἦταν πολὺ καθαρὴ ἢ ποιητικὴ του συνείδηση. Ἀνάμεσα σὲ λίγα Ρουμελιώτικα γνήσια δημοσιεύει (σελ. 12) κ' ἓνα ὑποφτο τοῦ Γιώργη τοῦ Γιαννιᾶ, πλεγμένο μὲ στίχους λαϊκοὺς καὶ μὲ πλαστοὺς δικούς του. Ἔτσι ἀρχίζει τ' ἀχάριστο ποιητικὸ του στάδιο ὁ Λελέκος. Ἡ δεύτερη συλλογὴ του, 1868, εἶναι γεμάτη ἀπὸ τραγοῦδια Μοραίτικα καὶ Ρουμελιώτικα πλαστὰ, γνήσια καὶ μισόπλαστα, ποὺ

τὸ ξεκαθάρισμά τους θὰ ἦταν ἔργο παραπανιστό. Ὁ Μ. Λελέκος κάτου ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἱστορικῶν προσώπων ἀραδιάζει στίχους ἀμέτρητους δικούς του, σὲ καθαρὴ λαϊκὴ γλῶσσα γραμμένους, καὶ χωρὶς χασμωδίες μάλιστα. Τὰ θέματα τῶν λαϊκῶν του τραγουδιῶν τότε εἶναι βγαλμένα ἀπὸ ἱστορικὰ ἀναγνώσματα, πότε μεταπλασμένα ἀπ' ἄλλα τραγούδια τυπωμένων συλλογῶν. Τόσο εἶν' ὁ Λελέκος ἀνίδεος τοῦ τί σήμαινε ἔργο δικό του κ' ἔργο ξένο, ποὺ δημοσιεύει, ἀδιάφορα, τραγούδια μισολαικὰ ἀπὸ λαϊκὲς ἀνθολογίες, ἀνακατεμένα μ' ἀληθινὰ λαϊκὰ (χωρὶς νὰ σημειώνη τὴν πατρίδα τους) καὶ μὲ δικά του, ποὺ ἔχουν ὑπόθεση ἀνθρώπου τῆς οἰκογένειας του. Κριμα, τέτοιος ζῆλος, ἀντὶ νὰ μᾶς δώσῃ καρποὺς ἀκριβοὺς γιὰ τὴ λαογραφία, νὰ μᾶς δίνῃ σκύβαλα ἄχρηστα. Οἱ συλλογὲς τοῦ Μ. Λελέκου εἶναι γνωστές, καὶ γι' αὐτὸ θὰ πῶ λίγα λόγια γιὰ ὅσα δημοσίευσῃ ἢ σὲ περιοδικὰ ἢ σὲ βιβλία ὄχι πρόχειρα στὸν ἀναγνώστη. Ἀπὸ τὸν τόμο τῆς «Πανδώρας», 1853, καὶ κάτου ὡς τὰ 1862 δὲν ἔλαβα καιρὸ νὰ ξετάσω ἂν συνεργάζεται ὁ Λελέκος, ὅμως στὸ ΙΔ' τόμο τοῦ 1863-64 (σελ. 484, 534) ἀνώνυμη κι' ἄφρονη χαρίζει τὴ συνεργασία του. Τὰ πλαστὰ ἢ μισόπλαστα λαϊκὰ τραγούδια του γεμίζουν αὐτὸν τὸν τόμο. Μὲ τὸ ὕφος καὶ τὴ γλῶσσα τους φωνάζουνε πὼς εἶναι Λελέκια, ὅλα γεμάτα ἀπὸ θυμήματα Ρουμελ. τραγουδιῶν¹⁾.

Στὰ 1868 τυπώθηκε ἡ δευτέρα «Δημοτικὴ Ἀνθολογία» τοῦ Λελέκου. Σελ. 21, δημοσιεύεται πλαστὴ παραλλαγή τοῦ τραγουδιοῦ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ»²⁾. Σελ. 23, ἄλλη πλαστὴ παραλλαγή τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Θεοδωράκη Κολοκοτρώνη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη· σελ. 24, ἄλλη πλαστὴ παραλλαγή γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Θεοδωράκη στὴ Ζάκυνθο· τὴν παραλλαγή αὐτὴ τὴ δανείστηκε κι' ὁ Φαλῆξ κ' ἔπλασε τὸ δικό του συντομώτερο γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Μίλησα γιὰ τοῦ Φαλῆξ τὸ κατασκευάσμα λίγο πειὸ πάνου. Ὁ ἀπλοϊκὸς Λελέκος παρασταίνει τὸ Γέρο ν' ἀγναντεύῃ τὸ Μοριᾶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, νὰ γυρῆ μὲ τὸ νοῦ στὸν παλιὸν καιρὸ τοῦ χαλασμοῦ καὶ νὰ κἀνῃ πάνου σ' αὐτὸ τὸ θέμα θλιβεροὺς συλλογισμούς. Ὁ Λελέκος φαντάστηκε πὼς ἓνα θυμῆμα παλιὸ μπορεῖ νὰ δώσῃ ὕλη σὲ τραγοῦδι Κλέφτικο, καὶ ἰδέα δὲν εἶχε πὼς ἓνα ἱστορικὸ τραγοῦδι γίνεται ἐπὶ τόπου—καὶ ἐπὶ καιροῦ, καὶ τραγοῦδια ἀναδρομικὰ δὲν ὑπάρχουν ἀλλὰ παραδόσεις μοναχὰ πειὸ κάτου, στὸ ἴδιο ποίημα, ὁ Λελέκος ἀνατρέχει καὶ στὸ Γιάννη, καὶ βάζει στὸ στόμα τοῦ Γέρου αὐτὸ τ' ἄπρεπο τε-

1) Ὁ ζῆλος τοῦ Λελέκου ἔφτασε καὶ στὴν Πόλη κατὰ τὰ 1874 (περιοδ. τοῦ Ἑλλ. Φιλολ. Συλλόγου τ. Η', σ. 497, ὅπου πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ διώξιμο τοῦ Ὀθωνα). Τὸ ἴδιο τραγοῦδι τοῦ Ὀθωνα ξαναφτιασμένο κατὰ τὴν ὄρεξιν τοῦ πλαστοποιήτη, μὲ πολλὰ μεταβολές—καὶ μὲ τὴν ἀνυποψία του τὴν ἀγαθόπιστη, πὼς μποροῦσε ποτὲ νὰ πιστῇ ἀπάνου στὴ διπλὴ αὐτὴ πλαστογραφία του—δημοσιεύτηκε στὸ Γερμανικὸ περιοδικὸ τοῦ Δέφφνερ (σ. 103). Εἶναι νὰ θαμάξῃ κανεὶς τὴν εὐκολία ποὺ ὁ Λελέκος φτιάχνει καὶ ξαναφτιάχνει τὰ πλαστογραφημάτα του. Βλ. ἄλλο πλαστὸ στὸ περιοδ. «Πλάτων» 1880, σ. 159.

2) Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ποτὲ δὲν τραγουδήθηκε στὸ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. Γιὰ τὴν περιεργὴ τούτη περίπτωσιν ὑποσκέθηκα, καὶ θὰ μιλῶ πειὸ κάτου· ἐκεῖ θὰ κάμω λόγο καὶ γιὰ τὴν πλαστὴ παραλλαγή τοῦ Λελέκου.

τραστίχο: «Νὰ ἦταν ὁ Γιάννης πονηρός, νὰ εἶχε ὁ Γιάννης γνώση—ἐρχότανε στὴ Ζάκυνθο, ποὺ ἦταν καὶ τ' ἄλλα ἀδέρφια¹⁾—μόν' πῆγε κι' ἀποκλείστηκε μέσ' τὸ ληνὸ στ' ἀμπέλι—καὶ κ'εῖ τὸν ζών' ἡ παγανιά, βουκόλοι καὶ ποιμένες». Ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ δίστο.: «Καὶ ὁ πασσᾶς τοῦ μίλησε, καὶ ὁ πασσᾶς τοῦ λέει—γιὰ βγα, Γιώργε, προσκύνησε καὶ ρίξε τ' ἄρματά σου...». Ἐνῶ λοιπὸν βουκόλοι βαστοῦσαν τὴν πολιορκία στὸ ληνὸ, παρουσιάζεται τώρα κι' ὁ πασσᾶς.... κι' ὁ «Γιώργος», ποὺ ὁ Θεοδ. δὲν τὸν ξέρει. Στὸ ληνὸ, γράφει ἡ ἱστορία, σκοτώσανε τοὺς κλεισμένους—καὶ τὸ Γιώργε ἀπὸ τὴν Τριφυλία, ποὺ ὁ Λελέκος τὸν πιστεύει ἀδερφὸ τοῦ Θεοδωράκη—Δημιτσανῖτες χωριάτες, καὶ κανένας πασσᾶς δὲν ἦταν ἐκεῖ. Στὴν ἴδια σελ. 24, ἀκολουθεῖ πλαστὴ παραλλαγή, ποὺ ἀρχίζει: «Κινῆσαν τὰ Κλεφτόπουλα—τὰ Κολοκοτρωνόπουλα κλπ.», ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ παλιὸ Ρουμελ. τραγοῦδι: «Κινῆσαν τὰ Τσαμόπουλα, τὰ τρία τ' ἀρχοντόπουλα—καὶ πᾶν' στὸν πέρα μαχαλᾶ κλπ.». Σελ. 25, ἀκολουθεῖ ἄλλη πλαστὴ παραλλαγή, καὶ σ' αὐτὴ μέσα χωνεύεται τὸ Ρουμελ. τραγοῦδι «Κάτου στοῦ Βάλτου τὰ χωριά». Ὅλα αὐτὰ τὰ σκαρώματα τοῦ Λ. τὰ εἶπα παραλλαγές· ὅμως τίνων τραγουδιῶν θὰ ἦταν ἀληθινὲς παραλλαγές, ἀφοῦ εἶναι ὑποβόλιμα πλαστογραφημάτα, κι' ἔτσι ἔπρεπε νὰ τὰ πῶ; Γνήσιες παραλλαγές λαϊκῶν τραγουδιῶν εἶναι ἄλλο πρᾶμα, καὶ μίλησα γι' αὐτές.

Κατὰ τὰ 1878 ὁ Λελέκος ἔχει ἀποχτήσει ὄνομα ζηλωτῆ λαογράφου. Κατὰ τῆς 20 Ἰουν. 1877, ὄχτῳ καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστ. τὸν ἐσυσταίνουινε μ' ἀναφορὰ στὸν ὑπουργὸ τῆς Παιδείας νὰ τοῦ ἀναθέσῃ ἀποστολὴ στῆς ἐπαρχίες. Ὁ Λελέκος εἶχε στείλει ἀναφορὰ στὴ Βουλὴ, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἀναφορῶν, κατὰ τὴ σύστασιν τῶν Καθηγητῶν, τὸν ἐσύστησε κι' αὐτῇ. Γενάρη τοῦ 1880, παρουσίασε ὁ Λ. τὸ συναγμένο του ὕλικό, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου τὸ σύστησε ὡς ἄξιον νὰ δημοσιευθῇ²⁾. Ἐτσι ἡ ὑπουργικὴ βοήθεια καρπολόγησε ἄφροντα πλαστὰ λαϊκὰ τραγούδια καὶ τὸ καρπολόγημα πλημύρησε τὸ περιοδικὸ τοῦ ἀγαθοῦ Γερμανοῦ Μ. Δέφφνερ³⁾. Ποῦ ἦτανε κρυμμένη αὐτὴ ἡ τόσο πλούσια σοδεὶά τῶν Κολοκοτρωναϊκῶν τραγουδιῶν; Ὡς τότε κανένας Μοραΐτης λόγιος δὲν τὴν εἶχε φανταστῇ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν καματερὴ δουλειὰ μὲ τοὺς καρποὺς τοὺς πλούσιους· ὅμως τὸ παράδειγμα εἶναι σύβουλος κακός, κι' ὁ σπόρος ἔρριξε ρίζες, καὶ δὲν ἄργησε νὰ βγῇ στὸ φῶς νέα σοδεὶά. Ὁ Λελέκος λοιπὸν, στὸ περιοδικὸ ποὺ εἶπα, καταχωρίζει 10 προεπαναστατικὰ Κολοκοτρωναϊκὰ καὶ 5 τῆς Ἐπανάστασης, καὶ τὰ πρῶτα καὶ τὰ δευτέρα πλαστὰ. Νομίζω κόπο παραπανιστό ν' ἀκολουθήσω τὸ Λελέκο στὴν τρίτη συλλογὴ του, τὸ «Ἐπιδόρπιον», 1888, ὅπου ξανατυπώθηκαν τὰ τραγούδια αὐτὰ⁴⁾. Ἐ-

1) Ἐνας μοναχὰ ἀδερφὸς σώθηκε στὴ Ζάκυνθο, ὁ Θεοδωράκης, λοιπὸν κι' ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μεριά τὸ τραγοῦδι εἶναι πλαστὸ.

2) Τὰ ἔγγραφα βρίσκονται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα, μιλεῖ ὅμως κι' ὁ Δέφφνερ στὸ περιοδικό του, σ. 139 σημ.

3) Μ. Deffner: «Archiv für Mittel-und Neugriechische Philologie» 1880, Ἀθήνα. Ὁ Λελέκος καὶ στὴ συλλογὴ Δέφφνερ καὶ στὸ «Ἐπιδόρπιον» του δὲ σημειώνει ποῦ ἄκουσε κι' ἀντίγραψε τὸ κάθε τραγοῦδι. Ὡς ἐκεῖ δὲν ἔφτασε ἡ τόλμη του.

4) Στὸ «Ἐπιδόρπιον», μαζί μ' ἄλλα πολλὰ, πλαστογραφεῖ κ' ἓνα περίφημο τρα-

κει πού πιάνεται ὁ Λελέκος μὲ τὰ τέσσερα, πού λέει κ' ἢ παροιμία, εἶναι ἡ παραποίηση τοῦ περιφήμου πλαστοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Παύλου Λάμπρου «Μάννα, σοῦ λέω». Στὴ «Δημοτ. Ἀνθολογία» του, 1868, σελ. 27, σμίγει τὸ τραγοῦδι τοῦ Π. Λάμπρου μ' ἄλλο περιφήμο τραγοῦδι τοῦ Βασίλη Μάνταλου—αὐτὸ γνήσιο πού ἀρχίζει μὲ τὸ στίχο «Βασίλη, κάτσε φρόνιμα νὰ γίνης νοικοκύρης»—κι' ἀπὸ τὰ δυὸ μαζί βγάνει τρίτη ψεύτικη παραλλαγή. Κι' αὐτὸ δὲν τοῦ φτάνει πάλι· στὸ περιοδ. τοῦ Δέφφνερ, σ. 188, πάντα ὁ Λελέκος πιστεύοντας τὸ τραγοῦδι τοῦ Λάμπρου γνήσιο λαϊκὸ, βάνει μπροστὰ 4 δικούς του πλαστοὺς στίχους κι' ἀπὸ πίσω τοὺς κολλάει, μακρυνὰ οὐρὰ, δλάκερο τοῦ Λάμπρου τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ Ζαμπέλιο, κι' ἀπὸ τὸ περιοδ. τοῦ Δέφφνερ ξανατυπώνει αὐτὸ τὸ παράλλαμα—ὄχι πειὰ παραλλαγή, μὰ κἀτι χειρότερο—στὸ «Ἐπιδορπίο» του (σ. 24). Πειὸ κἀτου θὰ ξαναμιλήσω γιὰ τὸ Λελέκο.

Τὰ πλαστὰ τραγοῦδια τοῦ Λελέκου ἀνοίξανε καινούργιαν ὄρεξη στὸ Φαλέξ, καὶ δυὸ χρόνια μετὰ τὴν ἔκδ. τοῦ «Ἐπιδορπίου» μᾶς χαρίζει κι' αὐτὸς μιὰ δευτέρα φουρνιά. Στὸ σατυρικὸ περιοδικὸ «Ραμπαγᾶς», ὅπου ἦτανε συνεργάτης ταχτικὸς καὶ παράξενος, δημοσίεψε δυὸ μελέτες του ἱστοριοθηγογραφικῆς, τὴν πρώτη γιὰ τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη τὸ Ζορμπᾶ (τὸ παρατσούκλι αὐτοῦ πρῶτος τὸ φαντάστηκε), στὸ φύλλο 5 Σεπτ. 1882 κ. π., καὶ τὴ δευτέρα μὲ τὸν τίτλο «Ἀμαρτίες Κολοκοτρωναίικες», 26 Σεπτ. 1882. Τὴ δευτέρα αὐτὴ μελέτη τὴ στολιζέει ὁ Φ. μ' ἀνέκδοτα ἱστορικὰ λαϊκὰ τάχα ποιήματα, κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὸ περιφήμο «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», τραγοῦδι ναι κι' ὄχι ἀληθινόν, πού θὰ κάμω ξεχωριστὸ λόγο γι' αὐτό. Δὲν τοῦφτανε λοιπὸν ἡ προσωπικὴ του ποίηση, τὰ ἱστορικὰ πλαστὰ του στὸ φυλλάδιο «Περὶ στρατιωτικῆς ἀνατροφῆς», ἀλλὰ πρόσθεσε τώρα κι' ἄλλα πλαστὰ, μερικὰ μάλιστα ἀπ' αὐτὰ εἶναι μίμηση ἀπὸ τοῦ Λελέκου τὰ πλαστὰ (περιοδ. Δέφφνερ), πλαστὰ λοιπὸν ἀπ' ἄλλα πλαστὰ διόρθωσε ὅμως ἀκόμα, πρόσθεσε ἢ ἔβγαλε στίχους κι' ἀπὸ τὰ δικά του τῆς «Στρατ. ἀνατροφῆς». Στὴ νέα αὐτὴ ἀπόκρυφη ἐργασία τοῦ Φαλέξ κάνω λίγες παρατηρήσεις: Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 7 Ὀχτ. 1882, δημοσιεύει τραγοῦδι Κολοκοτρ. ἀπὸ 4 δίστιχα ὁμοιοκατάληχτα· πρώτη φορὰ Κλέφτικο τραγοῦδι μὲ ρίμες φάνηκε στὸν κόσμον τὸν Ἑλληνικόν¹⁾. Φύλ. τῆς 10 Ὀχτ. 1882, ἄλλο πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ διωγμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων, τὸ γνωστὸ πού ἀνάλυσα πειὸ πάνου, πού «κλαίει ὄλος ὁ Μοριᾶς» κλπ. Στὸ ἴδιο φύλλο

γοῦδι τῆς Β. Ἑλλάδας, πού ἔχει θέμα τὸν ἔρωτα τῆς καλόγριας πρὸς τὸ γυιὸ της, καὶ πού τὸ δημοσιεύει ὁ Γιατρίδης (στὴ συλλογὴ του, 1859, σ. 62) κι' ὁ Χασιώτης στὴ δική του (1866, σ. 62).

- 1) Σὲ γάμο τῆς ἀποκριῆς ἐγλένταγ' ὁ Κουντάνης,
κι' ἀντίκρου τοῦ τραγοῦδαγαν ὁ Γιωργακλῆς κι' ὁ Γιάννης.
Τοὺς κρᾶζουν μιὰ, τοὺς κρᾶζουν δυὸ, κανένα δὲν ἀκοῦνε,
κι' οἱ Τοῦρκοι ἐκοντεύανε μὲς' τὸ χωριὸ νὰ μπουνε.
'Ο Θεωράκης τῶβλεπε κι' ὄλθπινε φαρμάκι,
στάθη καὶ συλλογίστηκε καὶ λέει τ' Ἀντωνάκη:
—«Σύρε, βρ' Ἀντώνη, σκότωσ' τοὺς καὶ πᾶρ' τοὺς τὸ κεφάλι(!)
νὰ μὴν τοὺς πιάσουν ζωντανούς, κ' εἶναι ντροπὴ μεγάλη».

ἀνατυπώνει ἄλλο μὲ μεταβολές—παραλλαγή τῆς ἴδιας του ψεύτικης παραλλαγῆς—ἀπὸ τὴ «Στρατ. ἀνατροφή», σ. 59, παραλείπει ὅμως τώρα τὸν ἀνόητο στίχο «ἐγὼ θὰ πάω στὴ Ζάκυθο ἀπὸ τὸ μονοπάτι»¹⁾. Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 14 Ὀχτ. 1882, δημοσιεύει ὁ Φαλέξ τρία τραγοῦδια· τὸ ἕνα γνωστὸ θέμα ἔχει τὸ θάνατο τοῦ Γιωργακλῆ Κολ. κι' ἀρχίζει μ' αὐτοὺς τοὺς στίχους: «Ὁ Γιωργακλῆς μὲ τ' ἄτι του δὲ συλλογιέται βράχους—στοὺς κάμπους μοιάζει ἀστραπὴ, δελφίνι στὰ ποτάμια» (!). Ἀπ' αὐτοὺς μοναχὰ τοὺς ἀνοστοὺς στίχους φτάνει νὰ καταλάβῃ κανεὶς ἂν εἶναι τὸ τραγοῦδι γνήσιο, κι' ἀκόμα ἂν εἶναι ἀληθινὸς ὁ θάνατος τοῦ Γιωργακλῆ πού καβαλλάρης πολεμαίει· τελευταῖος στίχος τοῦ τραγουδιοῦ μπαίνει ἕνας κοινὸς τόπος: «Κ' ἐκόπηκε τοῦ Γιωργακλῆ τ' ἀδράχτι τῆς ζωῆς του». Γιὰ τὸν ἴδιο φανταστικὸν ἥρωα βάνει ὁ Φαλέξ καὶ δεύτερο τραγοῦδι θρηνητικὸ τοῦ θανάτου του, πλαστὸ κι' αὐτό. Τρίτο τραγοῦδι στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ «Ραμπαγᾶ», πού ἀρχίζει «Θοδώρα, νὰ μὴ μ' ἀρνηθῆς» κ' ἔχει ὑπόθεση τοῦ Κουντάνη τὸ θάνατο· εἶναι ἀνατύπωση μὲ δυὸ πρόσθετους νέους πλαστοὺς στίχους ἀπὸ τὸ φυλλάδιο τῆς «Στρατ. ἀνατροφῆς». Νὰ δυὸ ἄλλοι στίχοι κι' ἀπ' αὐτὸ τ' ἀνόητο τραγοῦδι: «Βάλαν φωτιά, κι' ἡ φλόγα της στὸν οὐρανὸ πηγαίνει—καὶ τοῦ Κουντάνη ἡ ψυχὴ κοντὰ της ἀνεβαίνει». Στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ «Ραμπαγᾶ» ἀνατυπώνει ὁ Φ. ἀπὸ τὴ μελέτη του περὶ Ἀρβανιτοβλάχων (ἐφημ. «Τηλέγραφος» 1 τοῦ Ἀπριλίου 1881) τὸ τραγοῦδι ἐκεῖνο πού ἀρχίζει: «Τὰ κυπαρίσσια γύρανε καὶ στέκουν πικραμένα». Τὸ τραγοῦδι αὐτό, καθὼς θυμάστε, τὸ ξέτασα πειὸ πάνου ὡς δεῖγμα κλασσικὸ πλαστοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ οἰκτρὸ αὐτὸ πλάσμα τοῦ ὁ Φαλέξ τὸ ξανατύπωσε, ὕστερ' ἀπὸ τὸν «Τηλέγραφο», στὸ φυλλάδιο «Περὶ στρατ. ἀνατροφῆς» σ. 61 καὶ τέλος στὸ «Ραμπαγᾶ»· στὴν γ' τοῦτῃ ἔκδοσιν παράλειψε ἕνα στίχο, «ἐχάθηκε ἡ λεβεντιά, σκοτώθηκε ὁ Κουντάνης» καὶ πρόσθεσε ἄλλον πεζότερο· «κάψανε Κλέφτη ξακουστό, ἕναν Κολοκοτρώνη»²⁾. Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 17 Ὀχτ. 1882, ἀνατυπώνει ὁ Φ. («Περὶ στρατ. ἀνατροφῆς» σελ. 62) μὲ διάφορες μεταβολές πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ Γιάννη τὸ Ζορμπᾶ· τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τ' ἄρπαξε ὁ Λελέκος, τὸ παραποίησε... καὶ τὸ παράκαμε ὁμορφώτερο³⁾. Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 21 Ὀχτ. 1882, ἀνατυπώνει

1) Παράλειψα νὰ πῶ πὼς κι' ὁ Λελέκος ἄρπαξε αὐτὸ τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὴν πρώτη του ἔκδοσιν («Περὶ στρατ. ἀνατροφῆς») κι' ἀπὸ πλαστὸ ἔβγαλε ἄλλο πλαστὸ πάλι δικό του (Δέφφνερ, σ. 144).

2) Θᾶφτανε μόνῃ ἡ λέξι «κάψανε» γιὰ νὰ δειχτῇ πλαστὸ τὸ τραγοῦδι. Ποτὲ γνήσιο λαϊκὸ τραγοῦδι δὲ θᾶχε τόσο πεζὴ ἔκφραση.

3) Καὶ τὸ τραγοῦδι αὐτό, ἴσα-ἴσα γιατί εἶναι πλαστὸ, ἔχει περιέργως λεπτομέρειες, περιττῆς γι' ἀληθινὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, ἱστορικῆς ὅμως καὶ ἴσως ἀπὸ στοματικὴ οἰκογενειακὴ παράδοση. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ τραγοῦδι φωνάζει τὴν πλαστότητά του:

Καλόγερος ἐκλάδευε στῆς Αἰμαλοῦς τ' ἀμπέλια·
βλέπ' ἀπὸ πέρα κι' ἔρχονται τὸ Γιώργα καὶ τὸ Γιάννη,
κι' ἀπὸ μακρὰ τὸν χαιρετοῦν κι' ἀπὸ κοντὰ τοῦ λένε:
—«Γιὰ κρύψε μας, καλόγερε, κρύψε μας, μπουραζέρη».
'Ἐπῆγε καὶ τοὺς ἔκρυψε σ' ἕνα ληνὸ στ' ἀμπέλια,
πού ἦταν γιομάτο κλήματα ἀπὸ τὰ κλαδεμένα.

ὁ Φαλῆς ἀπὸ τῆ γνωστῆ στρατ. μελέτη του (σ. 63) τραγοῦδι γιὰ τὸ Θοδωράκη, ποὺ κάθεται στῆς Ζάκυνθος τὸ κάστρο κλπ. Προσθῆτε ὅμως τρεῖς ἀκόμα στίχους¹⁾. Τὸ τραγοῦδι αὐτό, κατὰ τὸ συνήθειο του, τ' ἄρπαξε κι' ὁ Λελέκος πάλι καὶ τόκαμε δημοφώτερο στολισμένο ἀπὸ θυμῆματα Ρουμελ. τραγουδιῶν (Δέφφνερ, σ. 144).

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀφτονία τῶν πλαστῶν τραγουδιῶν τοῦ Φαλῆς καὶ τοῦ Λελέκου, τὸ κακὸ περιέμενε κανεὶς νὰ περιοριζόταν· περιέμενε ἀπὸ τῶν Μοραϊτῶν λογίων τὸ ζῆλο τὸ λαογραφικὸ νὰ μᾶς πλουτίσουνε μ' ἀληθινὰ τραγοῦδια Κολοκοτρωναίικα, συναγμένα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Ὅμως ὡς τὴν ὥρα τούτη, ἂν ἐξαίρεσης τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Βέη, ἡ φιλότιμη ἐργασία τους μᾶς ἀφίνει ψυχροὺς δλόττελα. Ὑστερα ἀπὸ τὴ σειρά Γενναίου, Φαλῆς, Λελέκου, πρώτη συλλογὴ ἔρχεται τοῦ σκολάρχη Παπαζαφειρόπουλου, ποὺ ἦταν καὶ παπᾶς («Περαισυναγωγὴ γλωσσικῆς ὕλης... ἰδίᾳ τῆς Πελοποννήσου», Πάτρα, 1887). Ὁ Παπαζαφ. ἔνα μοναχὰ Κολοκοτρ. τραγοῦδι μᾶς χαρίζει (σελ. 69) κι' αὐτὸ ψεύτικο, μεταπλασμένο ἀπ' ἄλλο πλαστὸ τοῦ Φαλῆς (περὶ στρατ. ἀνατρ. σ. 60). Καὶ τὰ δυὸ ἔχουν ὑπόθεσι τὸ θάνατο τοῦ Γιωργακλῆ. Ἀπὸ τὸν α' στίχο τοῦ Παπαζ. «ψηλὸ τετράκορφο βουνὸ ποτάμι ροβολάει» (Φαλῆς «ἀπὸ βουνὸ πολὺ ψηλὸ πο-

—«Τῆρα καλὰ, καλόγερε, νὰ μὴ μᾶς μαρτυρήσης,
σοῦ κόβ' ὁ Γιώργας τὰ μαλλιά κι' ὁ Γιάννης τὸ κεφάλι.
Τοὺς ἄφησε ἀξένοιαστους καὶ πάει νὰ τοὺς προδώσῃ.
Στὴ Δημιτσάνα ἔφτασε κι' εὐθὺς τελάλη βάζει:
«Ἐχω κρυμμένους στὸ ληνὸ τοὺς Κολοκοτρωναίους».
Τρεῖς παγανιὰς ἐβγήκανε καὶ πᾶνε νὰ τοὺς πιάσουν·
ἀπὸ μακρὰ τοὺς ἔζωσαν κι' ἀπὸ κοντὰ τοὺς λένε:
—«Ἐβγα, Ζορμπᾶ, προσκύνῃσε μ' ὄλη τὴ συντροφιά σου,
νὰ σοῦ χαρίσω τὴ ζωὴ μὲ ὄλα τὰ παιδιὰ σου».
—«Πῶς μὲ περνᾶς, μπουλούμπαση, γιὰ νὰ σὲ προσκυνήσω;
Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιάννης ὁ Ζορμπᾶς, κι' ἂν σοῦ βαστάῃ ζύγω».
Δὲν κόταγαν νὰ πᾶν κοντὰ, τοὺς ἔτρωγε τὸ ψεῖδι·
ρίξαν φωτιὰ μὲς τὸ ληνὸ, κουβάρια θειαφοκέρι.
Πιάσαν οἱ κληματοβεργες, κι' ὁ Γιάννης τραγουδάει.
—«Τώρα νὰ ἰθῆς, μπουλούμπαση, νὰ ἰθῆς πῶς προσκυνᾶνε.
Δὲν εἶναι μιά, δὲν εἶναι δυὸ ποὺ σοῦκαμα λαχτᾶρα,
ποὺ σ' ἔκαμα, μπουλούμπαση, σὺν τὸ λαγὸ νὰ τρέμῃς!
Χίλιες φορὲς τὰ γιόμισες, πάλι θὰν τὰ γιομίσης» (!)
Καὶ τὸ ντουφέκι τ' ἄδειασε κι' ὀλόρθος ἐσηκώθη.
Τρεῖς μπαταριὰς τοῦ ρίξαν, καὶ πέφτει λαθωμένος·
καὶ ἡ φωτιὰ τὸν ἔζωσε καὶ τ' ἄρματα δὲν πιάνουν.
Τοῦ ρίχνουν ἄλλη μπαταριά καὶ μούγκρισε σὰ λύκος.
—«Ἐχετε γσιὰ, ἀδέρφια μου, μ' ἐφάγαν οἱ μουρτάτες».

Κι' ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς καταστροφῆς τῶν Κλεφτῶν στὸν καλογερικὸ ληνὸ δεῖχεται ἡ πλαστότητα ὄλου αὐτοῦ τοῦ τραγουδιοῦ.

- 1) Γιαννάκη, τί γενήκανε ἕνα σωρὸ συντρόφοι;...
Μόν' κείνοι πᾶν, ἐπέθαναν καὶ δὲ ματαγυρίζουν,
καὶ τώρα μᾶς νὰ ζήσουμε γιὰ τ' ὁ Μοριᾶς διψάει...

Διψάει=ἔχει τὴν ἀνάγκη μας· ἀπλαστὴ φράσι τοῦ πλαστοποιητῆ.

τάμι ροβολάει»), τὸ β' «μὰ ἦταν θολό, μὰ ἦταν πυκνό(;)», στὴ μέση ματωμένο» (Φαλῆς «ἦταν πλατὺ, ἦταν βαθύ, στὴ μέση ματωμένο») καὶ τὸ γ' «ἀπ' τῶν Κλεφτῶν τὰ κλάματα, κι' ἀπὸ τοὺς λαβωμένους» (ὁ στίχος αὐτὸς εἶναι συμπλήρωμα τοῦ Παπαζ. παρμένο ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδι «ἀπ' τῶν Κλεφτῶν τὰ κλάματα» κι' ἀπὸ τὰ μοιρολόγια», στίχος ἄτοπα βαλμένος, γιὰ τὰ κλάματα καὶ μοιρολόγια δὲ βᾶφουν ἕνα ποτάμι). Καὶ στὸ β' στίχο ἡ λέξη «πυκνό» (ποτάμι) τοῦ Παπαζαφ. εἶναι πλαστὴ. Παρακάτου ὁ Φαλῆς βάνει τὸν ἀνόητο δ' στίχο «καὶ στὸν ἀφρὸ τοῦ ποταμοῦ τρεῖς κοράσια πλέναν» (παρμένο ἀπὸ λαϊκὸ δίστιχο «μέσ' τὸν ἀφρὸ τῆς θάλασσας ἡ ἀγάπη μου κοιμάται») καταλαβαίνει κανεὶς νὰ πλένουνε κορίτσια στὴν ἄκρη τοῦ ποτάμι, μὰ στὸν ἀφρὸ τοῦ ποταμοῦ.... Ὁ ἀφρὸς τῆς θάλασσας, στὸ γνωστὸ λαϊκὸ δίστιχο, θέλει νὰ πῆ τὴ γαλήνια ἐπιφάνεια, ὅπου ὁ ποιητὴς βάνει νὰ κοιμάται τὴν ἀγάπη του¹⁾. Πεὶδ κάτου ὁ Παπαζ. προσθῆτε κι' ἄλλους δικούς του στίχους· ὁ στίχος «σηκώστε με νὰ σηκωθῶ, καθίστε με νὰ κάτσω» εἶναι ἀπὸ τὸ Ρουμελ. «γιὰ πιάστε με νὰ σηκωθῶ καὶ βάλτε με νὰ κάτσω». Κι' ὁ στίχος «τί σοῦ ἤφεραν τὰ γράμματα, σὲ τρεῖς μεριὰς καμένα» κι' αὐτὸς εἶναι ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδι. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ πλαστογραφήματα, τὸ ἕνα τοῦ ἄλλουνοῦ, δὲν ἔχουν κανένα σύνολο ἀρχίζουσε μὲ μεγαλοπρέπεια, προχωροῦσε βαριά κι' ἀνώμαλα καὶ ξεθυμαίνουσε χαλαρὰ σὲ διάβασμα γραμμάτων ποὺ φέρνουνε κακὸ χαμπέρι, καὶ καλὰ-καλὰ δὲν καταλαβαίνει κανεὶς γιὰ τὸ λαϊκὸ ποιητὴς νὰ τραγουδάη τὸ Γιωργακλῆ (πρόσωπο ἄγνωστο στὴν ἱστορία), κι' ὄχι τὸ Γιάννη Κολοκοτ., τὸ σπουδαιότερον Κλέφτη, ποὺ σκοτώθηκε, κ' ἔμεινε μ' ὄλο αὐτὸ χωρὶς τραγοῦδι. Τέλος ὁ Φαλῆς τελειώνει τὸ δικό του πλάσμα, ἢ κατάπλασμα μὲ τὴν ἀνόητη περιτολογία «μὰ δὲ μπορῶ νὰ σηκωθῶ, οὔτε νὰ περπατήσω», κι' ὁ Παπαζαφ. τελειώνει τὸ δικό του κρύα «τῆς μάννας τὸ πρωτάνοιξε κι' ἄρχισε νὰ δακρύζῃ» γιὰ τὴν εἶδηση τοῦ θανάτου τοῦ Γιωργακλῆ. Περιέργη καρδιὰ Κλέφτικη, ποὺ δὲν ξεσπάει σὲ θρήνους καὶ μοιρολόγια, μὰ ἀρχίζει νὰ δακρύζῃ.

Καταντάει ν' ἀπορῆ κανεὶς πῶς σὲ τόσο πλούσια λαογρ. συλλογὴ σὺν τοῦ Παπαζαφ. δὲ βρίσκει κανένα ἀληθινὸ Κολοκοτρ. τραγοῦδι²⁾. Ἄλλη συλλογὴ μὲ πλαστὰ κι' αὐτὴ τραγοῦδια εἶναι τοῦ Κ. Σταυροπούλου, δασκάλου στὸ δημοτικὸ, ἢ μονογραφία, κατὰ τ' ἄλλα ἀξιόλογη, ὅπου δημοσιεύονται καὶ τοπικὲς παραδόσεις γιὰ τὸ χαλασμὸ τῶν Κολοκοτρ. («Ἱστορία Ζυγοβιστίου», Ἀθήνα, 1905). Ἀπὸ τὰ 4 Κολοκοτρ. τραγοῦδια ποὺ περιέχει (σελ. 20—24) τὸ πρῶτο ἀρχίζει μὲ τὸν πεζότατο στίχο «οἱ γέροντες κ' οἱ πρόκριτοι κ' οἱ προύχοντες τοῦ τόπου» καὶ προχωρεῖ μὲ φοβέρες, παρμένες ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδι «οἱ

1) Μέσ' τὸν ἀφρὸ τῆς θάλασσας ἡ ἀγάπη μου κοιμάται,
περικαλῶ σας, κύματα, μὴ μοῦ τὴν ἐξυπνάτε.

2) Μ' ὄλο τὸ λαογρ. πλοῦτο τῆς ἡ συλλογῆ Παπαζ. λερόνεται κι' αὐτὴ ἀπὸ τραγοῦδια Κλέφτικα πλαστὰ· σελ. 58 «τοῦ Κόλια τὸ τραγοῦδι», ὄλο συραμμένο ἀπὸ δανείσματα Ρουμελ. κι' ἀπὸ συγκολλήματα τοῦ ἐκδότη, σ. 59, ὅπου ἀπὸ τὸ στίχο ιβ' καὶ κάτου φαίνεται καθορῆ ἢ πλαστότητα, π. χ. στίχ. ιγ' «σύλλαβὲ τον τὸν κερατᾶ, καὶ κόψ' τοῦ τὸ κεφάλι» κλπ. Καὶ τὸ τραγοῦδι τῆς Ἀρετῆς, σ. 60, εἶναι πλαστὸ σύραμμα.

Κλέφτες πούναι στο Μοριᾶ εἶναι καὶ βασιλιάδες». Πειδὸ κάτου παραδίνει στὴν ἀθανασία τὸν ἀληθινὸν Κλέφτη Γιώργα ἀπὸ τὸν Ἄετό, ὁ στίχος ὁμοῦ εἶναι κι' αὐτὸς πλαστός: «κι' ὁ Γιώργος ἀπ' τὸν Ἄετό εἶναι κατῆς καὶ κρένει» δανεισμένος ἀπὸ τὸ περίφημο Ἀρματωλικὸ δίστιχο τοῦ Ὀλύμπου:

Στῆ Σκιάθο καὶ στῆ Σκόπελο ποτὲ κατῆς δὲν κρένει,
τ' εἶναι λιμέρι τοῦ Σταθά, βίγλα τοῦ Νικοτσάρα.

Τοὺς στίχους γιὰ βασιλιάδες, κατῆδες καὶ βεζιράδες πρῶτος τοὺς ἐφτείασε ὁ Λελέκος, καὶ οἱ κατοπινοὶ τοὺς ξαναμασᾶνε. Τὸ β' τραγοῦδι τῆς μονογρ. Σταυρόπουλου, σελ. 20, ἔχει ὑπόθεση τὴν ἀρχὴ τῆς καταδρομῆς τῶν Κολοκοτρ., κ' εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸ Λελέκο (Δέφφνερ, σ. 139) μὲ διαφορὰς μεταβολές. Ὁ στίχος γ' «ἀδικ', ἀφέντη βασιλιά, ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη» εἶναι τὸ Ρουμελ. τραγοῦδι τοῦ περίφημου Γιώργου-Θώμου («ἀδικ', ἀφέντη μ', ἀδικα ἀπὸ τὸ Γιώργου-Θώμου»). Τὶ σᾶς λέει πάλι ἡ ἀλληλογραφία τῶν παπᾶδων καὶ γερόντων τοῦ Μοριᾶ μὲ τὸ Σουλτᾶνο, μὰ καὶ τοῦ Σουλτάνου ἡ ἀπάντησις «σὲ σᾶς, παπᾶδες τοῦ Μοριᾶ, ραγιαδες Μοραῖτες—τοὺς Κλέφτες γιὰ νὰ πιάσετε τοὺς Κολοκοτρωναίους...»: Σκαρώνοντας τέτοιο τραγοῦδι ὁ Λελέκος, φαντάζεται πὼς ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ τραγουδοῦσε καὶ καμάρωνε μὲ τῶν Κλεφτῶν του τὴν καταστροφή. Ἄν ὑποθέσουμε πὼς τὸ τραγοῦδι εἶναι ἀληθινόν, ποίος λαϊκὸς τραγουδιστὴς Μοραῖτης, καὶ ποίος λαὸς Μοραῖτικὸς θ' ἀποφάσιζε νὰ τὸ πῆ καὶ νὰ τὸ χορέψῃ;—γιατὶ εἶναι τοῦ χοροῦ, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τ' ἀνόητα γυρίσματα του¹). Μπορεῖ καὶ κοτζαμπασῆδες καὶ λαὸς νὰ βοηθήσανε στὸ χαλασμό² καὶ σὲ Ρουμελιώτικα τραγοῦδια στιγματίζονται «φιλότουρκοι» κοτζαμπασῆδες· αὐτὸς ὁμοῦς ἐδῶ ὁ γενικὸς στιγματισμὸς τοῦ λαοῦ τοῦ Μοριᾶ, νὰ τραγουδάῃ τῆς διαταγῆς τοῦ Σουλτάνου καὶ νὰ καμαρώνῃ, φέρνει ἀπορία, καὶ θάφτανε αὐτὸ μοναχὰ ὡς ψυχολογικὴ ἀπόδειξις τῆς πλαστότητος. Καὶ στὸ Μοριᾶ καὶ στὴ Ρούμελη τραγουδηθήκανε καὶ ληστὲς ἄγριοι καὶ κακοῦργοι, ποτὲ ὁμοῦ δὲν τραγουδήθηκε ὁ Σουλτᾶνος μὲ τῆς διαταγῆς του, οὔτε θὰ καμάρωνε ὁ λαὸς γι' αὐτέσ. Τὸ ἡπειρωτ. τραγοῦδι γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλήπασσα «Μιὰ προσταγὴ μεγάλη, προστάζει ὁ βασιλιάς» εἶναι καθαρὰ τραγοῦδι ἱστορικόν, πὺν δὲν ἔχει καμιὰ συμπάθεια, οὔτε γιὰ τὸ Σουλτᾶνο οὔτε γιὰ τὸν Ἀλήπασσα. Τὸ τραγοῦδι πάλι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλήπασσα «Ἐύπνα, καϊμένε Ἀλήπασσα, καὶ βάλε τὸ φακίολι» εἶναι τραγοῦδι, θλιβερὸ μοιρολόγι, πὺν θρηνεῖ τὰ πεσμένα μεγαλεῖα τοῦ Ἀλῆ καί, νομίζω, θὰ τὸ πλάσανε Γιαννιωτὲς Ἀρβανίτες Ἑλληνόφωνοι, καθὼς τὸ δείχνουν καὶ οἱ παρακάτου στίχοι.

Τὸ γ' τραγοῦδι τῆς μονογρ. Σταυρόπουλου (σελ. 22), ἐνῶ ἔχει ὑπόθεση τὸ τραγικὸ τέλος τῶν Κολοκοτρωναίων, προχωρεῖ στὴ διήγησις ἡσυχᾶ καὶ γαληνὰ σὰ νὰ λέῃ παραμῦθι—καὶ μὲ λεπτομέρειες, πὺν δείχνουνε κι' αὐτέσ, μ' ὅλη τὴν ἱστορικὴν ἀξία τους, ἴσα-ἴσα τὴν πλαστὴν οἰκογενειακὴ πηγὴ τοῦ τραγοῦδι. Πεζότατο, χωρὶς νᾶχη εἶδησις πὼς τῶν Κλεφτῶν ἡ καταφυγὴ στὸ ληνόν, ἡ τόσο ἀγαθόπιστη—ἐνῶ δείχνει καὶ τὴν ἀπειρία τους στὰ Κλέφτικα «τερτί-

1) Τὸ τραγοῦδι τελειώνει μὲ μιὰ πεζὴν ἀνοησία: «Κι' ὁ Θεωδωράκης ὁ ζορμπᾶς σὲ βάρκα πάει καὶ μπαινέι—καὶ στὴ Ζάκυνθο πηγαίνει».

πια»—ντροπιᾶζει καὶ τὸν ποιητὴ του, ἀφοῦ διάλεξε θέμα ἄξιο τάχα ἡρωικοῦ τραγοῦδι, πὺν θὰ δόξαζε τοὺς Κολοκοτρωναίους, βάνοντάς τους νὰ παραδίνωνται στὸ λαὸ τῆς Δημισσάνας ἕνας-ἕνας. Ὁ ποιητὴς ὁμοῦ διορθώνει ἐδῶ τὴν ἱστορία σκόπιμα, παρασταίνοντας πὼς παραδοθήκανε στὸ μπουλούμπαση τῆς Δημισσάνας. Ὑστερα ἀκολουθοῦν περιέργες καυκησιὲς τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη πὺν, σ' ἄλλη ὥρα, θάταν ἄξιος νὰ τῆς πῆ· «πιάσαν οἱ κληματόβεργες κι' ὁ Γιάννης τραγουδάει...—τώρα νὰ ἰδῆς, μπουλούμπαση, νὰ ἰδῆς πὼς προσκυνᾶνε—δὲν εἶναι μιὰ, δὲν εἶναι δυὸ πὺν σ' ἔκαμ' ἄνω-κάτω—πὺν σ' ἔκαμα σὰν τὸ λαγόν, μπουλούμπαση, νὰ τρέμης». Τέλος ὁ Γιάννης σκοτώθηκε... «κι' ὁ Θεωδωρὴς ἀγγάντευε ψηλ' ἀπὸ τὴν Κλινίτσα...—Σήκω, Φόρτω, νὰ φύγουμε, στὴ Ζάκυνθο νὰ πᾶμε...». Ἡρωικόν, γιὰ τὸν πλαστοποιητὴ, ἦταν τ' ἀγγάντευμα τοῦτο τοῦ Θεωδωράκη, ἡρωικώτερο ἴσως, γιατί εἶχε κοντὰ του μιὰ μοναχὴ γυναίκα. Τὸ πρότυπο τοῦ τραγοῦδι εἶναι τοῦ περίφημου Φαλέξ (Στρατ. ἀνατροφῆς σ. 62) λοιπόν, ψεύτικη παραλλαγή ἀπ' ἄλλο τραγοῦδι ψεύτικο.

Τὸ δ' τραγοῦδι τῆς μονογρ. Σταυρόπουλου (σελ. 23) εἶναι πλαστὴ ἀνάπτυξις, μ' ἀρκετὴ πεζολογία—καὶ μὲ στίχους δανεικοὺς ἀπὸ τραγοῦδια ἀληθινά—τοῦ γνωστοῦ πλαστοῦ τραγοῦδι, πὺν τὸ δημοσίεψε πρῶτος ὁ Φαλέξ (πειδὸ πάνου σ. 63), καὶ παρασταίνει τὸ Θεωδωράκη ἀπὸ τῆς Ζάκυνθος τὸ κάστρο ν' ἀγγαντεύῃ καὶ νὰ λέῃ αὐτὰ, τὰ ἡρωικὰ ἴσως λόγια, πὺν κατὰ τὸν πηρὸς, νὰ εἶχε ὁ Γιάννης γνώσις—ἐρχότανε στὴ Ζάκυνθο...». Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ θάφτανε νὰ προδοθῆ ὡς πλαστὸ ἀπὸ τὸ θέμα τὸ πεζὸν κι' ἀνάξιο σὲ Κλέφτη, πὺν ὁ ποιητὴς τὸ διάλεξε ποίημα νὰ τὸ πεζοποιήσῃ.

Ἄλλη συλλογὴ στὴ σειρὰ ἔρχεται ἡ μονογραφία τοῦ Ν. Λάσκαρη («Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς» μέρη 6, 1903—1910, Πύργος). Στὸ ε' μέρος τῆς μονογραφίας αὐτῆς (σ. 484 κ. κ.) δημοσιεύονται 14 Κολοκοτρ. τραγοῦδια, ξανατυπώματα τῶν παλιῶν, ξαναφτειασμένα στὸ χειρότερο, γεμάτα πρόσθετες φλύαρες, παραγεμίσματα. Τελευταία συλλογὴ μὲ δυὸ μοναχὰ Κολοκοτρ. εἶναι τοῦ Δ. Τσίριμπα («Λαογραφία» Γ'—1929, σελ. 102), ὅπου δημοσιεύεται τὸ τραγοῦδι τοῦ Μπάλιου, Κλέφτη ἀπὸ τὸν ταίφα τῶν Κολοκοτρωναίων· ὁ στίχ. α' εἶν' ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδι («λάλησε, κοῦκκε, λάλησε, λάλα, καϊμέν' ἀηδόνι»)· ὁ γ' στίχος «οἱ Κλέφτες ἐκολλήσανε, στὰ Βέρβαινα πηγαίνουν» εἶναι πλαστός, καὶ φαίνεται ἀπὸ τὴν ξεκάφρωτη λέξις «ἐκολλήσανε» κι' ἀπὸ τὴν αὔξησις τῆς· θὰ ταίριαζε «ξεκινήσανε, ροβολήσανε» ἢ κάτι ἄλλο. Κι' ἀπὸ τὴν ὑπόθεσις τὸ τραγοῦδι φαίνεται πλαστό· ἀφοῦ ὁ Μπάλιος, ὁ ἦρωας τοῦ τραγοῦδι, στέλνεται ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρ. νὰ «βγάλῃ» κονάκια, εἶναι Κλέφτης παρακατινός, ἴσως καὶ ψυχογιός, λοιπόν τὰ καυκήματά του εἶναι παραπανιστὰ κι' ἀνόητα ἢ προσταγὴ τοῦ στίχου «καὶ νᾶχη καὶ τὴν κόρη του νὰ μὲ κερνάῃ νὰ πῖνα». Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τοῦ Μπάλιου ἔχει τὸ πρότυπό του στὴν «Πανδώρα» (ΙΔ'—1864, σ. 535)· σ' αὐτὸ φαίνεται ὁ Μπάλιος νᾶναι Ρουμελιώτης¹), τὰ δυὸ ὁμοῦ

1) Ὁ Μπάλιος βρίσκεται γύρω στὴν Πάτρα (Ἰπατῆ) καὶ τὸν πιάσανε τοῦ Ἀλή-

τραγούδια μεταξύ τους δὲν ἔχουνε καμιὰ σκέση. Τὸ τραγοῦδι τοῦτο, μ' ὄλο πού ὁ ἐκδότης βεβαιώνει πὼς τ' ἄκουσε ἀπὸ χωριάτη ἐβδομηντάρη, τὸ νομίζω πλαστό. Τὸ β' τραγοῦδι τῆς ἴδιας συλλογῆς (σ. 107) εἶναι ἀπλή παραλλαγή ἀπὸ γνωστὸ πλαστὸ πού βρίσκεται στὴ συλλογὴ Πολίτη («Ὁ Γέρον Κολοκοτρώνης» Β' σ. 130). Γιὰ νὰ μὴν τ' ἀνατυπώσω ἐδῶ δίνω περίληψη. Ἀπορεῖ κανεὶς γιατί «ἔχουν πίκρα τὰ βουνὰ κ' ἔχουν χαρὰ οἱ κάμποι—ἀπὸ τοὺς Κλέφτες τοὺς πολλοὺς τοὺς Κολοκοτρωναίους—πού ὀλημερῆς ἐψένανε μέσα στὸ μοναστήρι»—καὶ λοιπὸν εἶχανε φαγοπότι, ἂν κ' ὁ στίχος δὲ μᾶς λέει τί ψένανε (τὰ τραγούδια τὰ γνήσια γράφουν «εἶχαν ἀρνιά καὶ ψένανε, κριάρια σουβλισμένα»), καὶ πάει λέοντας. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τὸ κηρύχῳ πλαστό. Θὰ φτάναν οἱ δυὸ τελευταῖοι στίχοι μοναχὰ νὰ τ' ἀποδείξουν τέτοιο: «Τοῦτο πού λέει τούτη ἡ γραφή, ὁ θιὸς νὰ μὴν τὸ δώκῃ—ὁ Γιώργος νὰ παραδοθῇ μέσ' στῶν Τουρκῶν τὰ χέρια». Ὁ τόσο γραμματισμένος ψυχογιὸς—ὁ δοῦλος πού κουβαλοῦσε τὸ νερό, μὰ συχνὰ φορτωνότανε καὶ τὸ σακκοῦλι τοῦ καπετάνου—παίρνει ἐδῶ, ἄτοπα, τὸν τόπο τοῦ γραμματικοῦ ἢ τοῦ πρωτοπαλήκαρου. Ὅσο κ' ἂν ὁ ἐκδότης βεβαιώνει πὼς ἄκουσε τὸ τραγοῦδι ἀπὸ γέρο ἐνενηντα χρονῶν, ἡ κρίση μένει στὸν ἀναγνώστη. Καθὼς εἶπα καὶ πειὸ πᾶνου, ἡ συλλογὴ Τσίριμπα ἔχει ἓνα χάρισμα θαυμαστό· ὅλα τ' ἀριστουργήματα τῆς Ἑλλην. λαϊκῆς ποίησης ζοῦνε καὶ βασιλεύουνε στὴν πατρίδα τοῦ συλλογέα, καὶ τὰ θυμῶνται ὅλα νεοὶ καὶ γερόντοι· κ' ὅλων αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν βρίσκονται παραλλαγές σκόρπιες σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Καὶ τότε, κατὰ τὸ συλλογέα, ἡ Ἀρκαδία θὰ εἶναι ἡ νερομάννα τῆς λαϊκῆς ποίησης· ἀπ' αὐτὴν ξεκίνησε ἡ δημοτικὴ μοῦσα καὶ γέμισε τὴν Ἑλλάδα, ἢ ἀπὸ ἀμέτρητες χῶρες καὶ χωριά κινῶντας καταστάλαξε στὴν Ἀρκαδία. Ὁ ἀναγνώστης ἄς διαλέξῃ τὴ μιὰν ἀπὸ τῆς δυὸ ὑποψίες, πού δίνει σ' αὐτὲς ἀφορμὴ ἢ συλλογὴ Τσίριμπα.

Ὑπάρχουν κ' ἄλλες συλλογές τραγουδιῶν τοῦ Μοριά, μὰ φτάνει, νομίζω, ἡ ἀνάλυση τῶν πειὸ παλιῶν. Δυὸ λόγια μοναχὰ γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ καθηγητῆ κ. Ν. Βέη («Δημῶδη ἔσματα Φιγαλίας» Ἀθήνα, 1903, ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ Δελτίο τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας¹⁾). Τὸ τραγοῦδι τοῦ παλιοῦ Κλέφτη Κόλια Βυτινιώτη (σελ. 221) εἶναι ὀλάκερο δανεισμένο ἀπὸ τὸ πολὺ νέο τραγοῦδι τοῦ ληστῆ Κάγκாலου, τὸ τραγοῦδι τοῦ Μαντᾶ (σελ. 220) ἔχει τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους ἀπὸ τραγοῦδι Ρουμελιώτικο· οἱ ἀκόλουθοι στίχοι εἶναι, ὑποθέτω, πλάσμα τοῦ Λελέκου· τὸ τραγοῦδι τοῦ Γιάννη καὶ τοῦ Γιώργου (Κολοκοτρώνη, σ. 233) ἔχει ὅλα τὰ κακὰ τοῦ πλαστοῦ τραγουδιοῦ, κωμικὰ γιὰ τὸ Γιάννη καὶ τὸ Γιώργο, πού βρίσκονται καὶ σ' ἄλλα πλαστά, νεολογισμοὺς «βουλευμάτα», «ἀμνηστεύσω», ἐπιμονὴ στῆς λεφτομέρειες, καὶ τὸ σύνολο βαρὺ διηγηματικό. Τῆ φράση «εἶναι κριτῆς καὶ κρένει» τὴν ξήγησα

πασσα τ' ἀσκέρια· οἱ Ἀρβανῖτες τὸν τυραννᾶνε νὰ μαρτυρήσῃ τὰ φλωριά του. Καὶ στὸν Κατσαντώνη ὁ Ἀλήπασσας, ἀπάνου στὸ μαρτύριο, ἔλεγε νὰ μαρτυρήσῃ τὰ φλωριά του.

1) Τὰ τραγούδια αὐτά, τὰ τόσο ὑστερόχρονα, ὁ κ. καθηγητῆς, ὑποθέτω, θὰ τὰ σύναξε ἀπὸ ἀνθρώπους, πού εἶχανε διαβάσει τῆς τυπωμένες συλλογές, λοιπὸν ἀπὸ δευτέρου στόμα ἢ χέρι. Στάθηκε, θαρρῶ, πολὺ καλόπιστος.

πειὸ πᾶνου· ὁ στίχος, ὅπου αὐτὴ ἡ φράση ἀνήκει, στρημωγμένος, χωρὶς ἄλλο ψεύτικος. Ἱστορικὸ ἐπιχείρημα τῆς πλαστότητας εἶναι ἓνα λάθος, πού τὸ παλιὸ ἀληθινὸ τραγοῦδι δὲ θάπεφτε σ' αὐτό: Ὁ πρωτοσύγκελλος δὲν πήγαινε στὴν Τριπολιτσά μὲ χρήματα, ἀλλὰ γύριζε ἄδειος, κ' ἔμεινε σκλάβος τῶν Κλέφτων ἀρκετὲς μέρες ὡς πού παράγγειλε κ' ἦρθε ἡ ξαγορά. Αὐτὰ γιὰ τὰ Κλέφτικα τραγούδια μοναχὰ, ὅσα περιέχει ἡ συλλογὴ Ν. Βέη¹⁾. Γενικὰ ἡ ἀποθέωση τοῦ Θεωδωράκη—ἐνῶ ἀληθινὰ στὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 χρόνια ἔπαιξε αὐτὸς παραδεύτερο μέρος—σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια εἶναι πάντα σημάδι πλαστότητας. Οἱ δόξες αὐτὲς οἱ τάχα ποιητικὲς τῶν πλαστῶν Κολοκοτρ. τραγουδιῶν ἔχουν ἓνα λόγο ψυχολογικὸ, τὸ μεγάλο ὄνομα πού ἀπόχτησε ὁ Θεωδωράκης κατὰ τὴν Ἐπανάσταση.

Θὰ ἦταν ἐδωπέρα ὁ τόπος νὰ μιλήσω γιὰ τὰ Κολοκοτρ. τραγούδια πού πλαστῆκαν ἀπὸ τὸ 1821 καὶ κάτω, καὶ νὰ ξεχωρίσω, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τ' ἀμέτρητα πλαστὰ τοῦ Λελέκου, πού γεμίζουνε τὸ περιοδικὸ τοῦ Δέφφνερ²⁾. Τὸ τραγοῦδι τοῦ Δράμαλη τὸ δημοσίεψε πρῶτα, χωρὶς ὑπογραφή ὁ Λελέκος («Πανδώρα» ΙΔ'—1864, σ. 534), ὕστερα τ' ἄλλαξε, τὸ παρατένωσε καὶ τῶραε τοῦ Δέφφνερ τὸ περιοδ. (σ. 147), ὅπου δημοσίεψε κ' ἄλλα δυὸ ψεύτικα γιὰ τοῦ Δράμαλη τὴν εἰσβολή. Ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ τελευταῖα, τὸ ἓνα γιὰ τὴ μάχη τοῦ Κιάτου τὸ δημοσίεψε πρῶτα στὴ «Δημοτικὴ Ἀνθολογία» του (1868, σ. 23), ὕστερα τὸ διόρθωσε καὶ τὸ τύπωσε τοῦ Δέφφνερ, καθὼς εἶπα. Πολὺ μακρὸν πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς βρίσκεται στὴ συλλογὴ Ζαμπέλιου (σ. 636). Ἦτανε τόση ἡ μανία τῶν πλαστοποιητῶν νὰ παραδώσουν τὸ λαμπρὸ ὄνομα τοῦ Θεωδωράκη στὴ λαϊκὴ ποίηση, πού παίρνανε καὶ θέματα τόσο πεζά, καθὼς ἡ δίκη κ' ὁ θάνατος τοῦ Γέρου, καὶ τὰ στιχοποιοῦσαν. Εἶναι ἀπίστευτο πὼς ὁ σοφὸς λαογράφος Ν. Πολίτης γελάστηκε κ' ἀπὸ τὸ ἄθλιο ἐκεῖνο κατασκευάσμα τοῦ Φαλέξ, πού ἔχει ὑπόθεση τὸ θάνατο τοῦ γέρο-στρατηγοῦ (ἀπὸ πολυφαγία) στὸ Παλάτι, καὶ τὸ δημοσίεψε γιὰ γνήσιο· ἂν καὶ μίλησα γι' αὐτὸ πειὸ πᾶνου τὸ τυπῶνω ἐδῶ ἄκέραιο³⁾. Δὲν τοῦ φτάναν ὅμως τοῦ

1) Εἶν' ἐκεῖ κ' ἓνα τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη, ὅπου ἀνακατεῦται κ' ὁ Γιωργακλῆς (τὶ ἄλλο παρὰ Κολοκοτρώνης;)· τὸ τραγοῦδι αὐτὸ γίνηκε γνωστὸ στὸ Μοριά σὲ χρόνια πολὺ ὑστερότερα. Μὲ τὸ Γιωργακλῆ ὁ καθηγητῆς Ν. Βέης ἐννοεῖ τὸν ἀδερφὸ τοῦ Κατσαντώνη Γιώργο Χασιώτη (σελ. 241 τῆς συλλογῆς), ἀλλὰ τέτοιος γλωσσικὸς τύπος δὲν ὑπάρχει στὴ Ρούμελη.

2) Καὶ στὸ «Ἐπιδόρητό» τοῦ ὁ Λελέκος ἔχει τραγούδια, τὴν «καταδίχη» τοῦ Κολοκοτρώνη, 1834 (σ. 65), κ' ἄλλα πολλὰ σ. 21 κ.π.κ. Τέλος, σ. 24, ἔχει παραγεμισμένο καὶ τρίτη ἢ τέταρτη ἴσως φορὰ ξαναφτιασμένο τὸ τραγοῦδι τοῦ Π. Λάμπρου «Μάννα, σοῦ λέω».

3) Ἐνα πουλάκι ἐξέβγαίνε μέσ' ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, νύχτα καὶ μέρα περπατεῖ, πετάει μέρα νύχτα· στὴν Κόρινθο γευμάτισε(!) καὶ στ' Ἄργος δειλινίζει καὶ μέσα στὴν Τρομπολιτσά, στὴ μέση τῆς πλατείας, τὰ γράμματα ἐδιάβαζαν κ' οἱ φημερίδες λένε: «Κολοκοτρώνης πέθανε στὸ γάμο τοῦ Κολίνου· τὸ βράδυ ἐτρωγόπινε τοῦ βασιλιᾶ τὸ μπᾶλλο».

Λελέκου τὰ τόσα κατορθώματα διάλεξε κι' αὐτὸς τὸ πεζὸ θέμα τῆς ἐξορίας τοῦ Ὀθωνα (Δέφφνεο, σελ. 103). Γέλασε, καθὼς φαίνεται, καὶ τὸν Πολίτη. Γιατὶ ὁ Πολίτης (περιόδ. τοῦ Ἑλλήν. Φιλολ. συλλόγου) τῆς Πόλης, Η'—1874, σελ. 497) δημοσιεύει κάπως μικρότερο τὸ ἴδιο ἐκεῖνο τραγοῦδι τοῦ Ὀθωνα ἀπὸ τὸ στόμα τυφλοῦ γέροντα Μοραίτη (ἔτσι θὰ τονε βεβαίωσε ὁ Λελέκος). Ἀπὸ τ' ἀπλαστο αὐτὸ πρῶτο δημοσίημα βγήκε τὸ δεύτερο πειδὸ μεγάλο καὶ πειδὸ ἀπλωμένο τῆς συλλογῆς Δέφφνεο, μ' ἐκδότῃ φανερό πειδὸ τὸ Λελέκο. Ὁ ἀγαθώτατος Πολίτης, βυθισμένος στῆς σπουδαῖες μελέτες του, δὲν εἶχε ὑποψιαστῆ ἀκόμα, στὰ 1874, τῆς ἀπόκρυφες αὐτῆς παλιοδοουλιῆς τοῦ Λελέκου.

Θὰ ἤθελα νὰ κάμω λόγο καὶ γιὰ τραγοῦδια σ' ἄλλους Μοραίτες Κλέφτες ἀφιερωμένα ἀπὸ τὸ Λελέκο, κι' αὐτὰ δὲν εἶναι λίγα. Στὴν «Πανδώρα» ΙΑ', 1863—64, βρίσκονται πολλὰ πλαστὰ του χωρὶς ὑπογραφή, καὶ στὸ περιόδ. «Πλάτων», 1888, σ. 159, κι' ὅσο γιὰ τ' ἄλλα τῶν παλιῶν του συλλογῶν, ξαναξεσταίνονται, ξαναδοιεύονται, καὶ προσφέρνονται ἄνοστο μαγεῖρεμα μὲ τὴν πειδὸ νέα του συλλογῆ τὸ «Ἐπιδόρπιο» 1888 κλπ. Ὁ Λελέκος πλαστογράφησε καὶ Ρουμελιώτικα τραγοῦδια.

Στὴ συλλογῆ Πολίτη (β' ἐκδ. τῆς Αὐτοβιογρ. τοῦ Κολοκοτρ., στὸ τέλος τοῦ τόμου) ὑπάρχουν καὶ τραγοῦδια ποὺ πρώτη φορὰ δημοσιεύονται, δοσμένα στὸν ἐκδότῃ ἀπὸ ἰδιώτες, ποὺ σημειώνονται τὰ ὀνόματά τους. Ἀπὸ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ τὸ α' (Β' σ. 109) εἶναι ἄτυχο συνταίριασμα ἀπὸ διάφορες παραλλαγῆς πλαστῶν τραγοιδιῶν, τὸ β' (σ. 113) πλαστὴ παραλλαγῆ τοῦ πλαστοῦ τραγοιδιοῦ τῆς σ. 109, τὸ γ' (σ. 117) πεζότατο κατασκευάσμα γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα ὁ Κόλιας ὡς τὸ 1821 ἔζησε εἰρηνικὰ ὡς Κάπος, καὶ γι' αὐτὸ ὅσα πολεμικὰ περιγράφει τὸ τραγοῦδι εἶναι φανταστικά, καθὼς εἶναι καὶ οἱ στίχοι μὲ τῆς βρεισιῆς καὶ μὲ τῆς κανκησιῆς τῆς Παλουμπαϊτικῆς, ἀνάξια τῆς ἀληθινῆς λαϊκῆς ποίησης. Τὸ δ' (σ. 119) εἶναι ἀπὸ τὰ γνωστὰ πλαστὰ τοῦ Φαλέξ («Ραμπαγᾶς»), τὸ ε' (σ. 123), ἀνακοίνωση ἀπὸ δυὸ δασκάλους τοῦ δημοτικοῦ, εἶναι τὸ γνωστὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», τραγοῦδι μὲ οὐρὰ ψεύτικη ἀπὸ πλαστό, ὅπου περιγράφεται τὸ γνωστὸ ὄνειρο (μίμηση ἀπὸ τοῦ Κατσαντώνη) καὶ μ' ἄλλους ἀκόμα πρόσθετους πλαστοὺς πεζοὺς στίχους («ν' ἀφήκω τὴ διαθήκη μου καὶ τὲς παραγγολές μου—τὶ θὰ περάσω θάλασσα, στὴ Ζάκυνθο θὰ πάω»). Τὸ ς' (σ. 133), ποὺ τὸ δημοσίεψε ὁ λόγιος Δ. Μπαρδουνιώτης στὸ περιόδ. «Χλόη» τῆς Πάτρας, 1889), δὲν εἶναι παρὰ ἀναμάρτημα τοῦ πλαστοῦ τρα-

Τὸ θάνατό του γνώρισε, ποῦθελε ν' ἀποθάνῃ,
καὶ τοῦ Γενναίου μίλησε καὶ τοῦ Κολίνου λέγει:
—«Ποῦ εἶσαι, Γενναῖο στατηγέ, Κολίνο σπουδασμένε;
Ἐλάτε πᾶρτε τὴν εὐχή, μὲ τριγυρίζει ὁ Χάρος.
—Σὺπα, πατέρα, μὴν τὸ λές, μὴ λές πῶς θὰ πεθάνῃς,
τ' ἔχουμ' ὀχθροὺς καὶ χαίρουνται καὶ φίλους καὶ λυπᾶνται.
—Ἐλάτε, πᾶρτε τὴν εὐχή, καὶ νᾶσθε μονοιασμένοι.
Φιλήστε καὶ τ' ἀγγόνια μου, ποὺ νᾶχουν τὴν εὐχή μου».

«Ὁ γέρον Κολοκοτρ.», Ἀθήνα, ἐκδ. β' 1901, Β', σ. 195.

γοιδιοῦ τοῦ Φαλέξ (περὶ στρατ. ἀνατρ., σ. 420) τροποποιημένο καὶ μὲ στίχους ἀνόητους φορτωμένο («πάω νὰ συχωρεθῶ καὶ τὴν ὑγείᾳ ν' ἀφήσω—τὶ θὰ περάσω θάλασσα καὶ φοβερὸ λιμάνι!)—θὰ πάγω εἰς τὴ Ζάκυνθο νὰ σμίξω μὲ τοὺς Φράγκους»). Ὁ πλαστοποιητῆς φαντάζεται πῶς ὁ Θεωδωράκης ἔφυγε ἀπὸ τὸ Μοριᾶ εἰρηνικὰ κι' ἀναπαμένα. Τὸ ζ' (σ. 135) εἶναι ἀναμάρτημα ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδια. Τὸ η' καὶ θ' (σ. 136—7) εἶναι πλαστὰ τραγοῦδια τοῦ Κρουστάλλη, ποὺ τραγοιδιῶνται τάχα στὴν Ἡπειρο, ἐνῶ μοναχὰ τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος» γίνηκε γνωστὸ στὰ Γιάννινα ἐπὶ βασιλείας Γεωργίου. Τὸ ι' (σ. 139) κάνει φανερὴ τὴν προσπάθεια τοῦ ποιητῆ νὰ παρουσιάσῃ ἀνέκδοτο Κολοκοτρ. τραγοῦδι ἀπὸ φράσεις, στίχους καὶ μισόστιχα παλιῶν Κλέφτικων τραγοιδιῶν. Τὸ ια' (σ. 143) εἶναι ξαναμαγεῖρεμα τοῦ πλαστοῦ, ποὺ ἀρχίζει «ψηλὸ τετράκορφο βουνὸ ποτάμι ροβολάει» (Παπαζαφ.) καὶ τελειώνει τώρα στὸ θάνατο τοῦ Γιωργακλῆ Κολοκοτρ., θάνατο ποὺ κι' ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ καὶ ἡ ἀληθινὴ ἱστορία δὲν τὸν ἔξερε ποτέ ὁ σκοπὸς τοῦ τραγοιδιοῦ φαίνεται ἀπὸ τὸ στίχο «ποῦ ἦτανε τριαντάφυλλο τῶν Κολοκοτρωναίων». Τὸ ιβ' (σ. 150) εἶναι ξαναπλασμένο ἀπὸ τὸ γνωστὸ, ποὺ τύπωσα πειδὸ πάνου, γιὰ τὸ χαλασμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων στῆς Αἰμιαλοῦς τ' ἀμπέλι. Ὅλες οἱ ψεύτικες παραλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ πλαστοῦ τραγοιδιοῦ παρασταίνουσι τὸν προδότῃ καλόγερο νὰ γίνεταὶ ντελάλης μὲς τὴ Δημιτσάνα, καὶ νὰ δείχνῃ μ' αὐτὸ πῶς ὅλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς χώρας μὲ χαρὰ θ' ἀκούγανε τὴν προδοσίᾳ. Κι' αὐτὴ τὴν ἀτιμία φαντάζεται ὁ πλαστοποιητῆς θὰ ἦταν ἄξιος ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ νὰ τὴν τραγοιδίση. Τὸ ιγ' (σ. 155) εἶναι κομμάτι ἀπὸ τὸ πειδὸ πάνου τὸ ιδ' (σ. 156) εἶναι νεωτεριστικὴ παραλλαγῆ πεζότατη ἀπ' ἄνθρωπο ποὺ διάβασε καὶ πλούτισε μὲ δικούς του ἀτεχνους στίχους τὸ τραγοῦδι τῆς Αἰμιαλοῦς καὶ πάλι. Τὸ ιε' (161 καὶ 162), εἶναι ξαναμάρτημα τοῦ τραγοιδιοῦ, ποὺ παρασταίνει τὸ Θεωδωράκη ν' ἀγναντεύῃ ἀπὸ τῆς Ζάκυνθος τὸ κάστρο. Τὸ ις' (σ. 163) εἶναι μεταπλασμένο ἀπὸ Ρουμελ. μὲ προσθήκες, ὅπου φαίνεται γυιὸς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη φανταστικός, ὁ Λαμπράκης κλπ. Τὸ ιζ' (σ. 165) εἶναι κι' αὐτὸ ξαναμάρτημα τῆς διαμονῆς τοῦ Θεωδωράκη στὴ Ζάκυνθο. Γιὰ τὸ παρᾶξενο τραγοῦδι (σ. 166), τὸ στελεμένο ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ὅπου ἀνακατεύεται Κότζμανης (δὲ χωροῦσε τ' ὄνομα «Κοτζαμάνης»), ποὺ θέλει νὰ πατήσῃ τὴν Ὑδρα, Κολοκοτρώνης ποὺ πολεμᾷ μὲ τοὺς Τούρκους, Τσαμόπουλα κι' ἄλλα τέτοια δὲ λέω τίποτε. Ὁ Πολίτης θέλει νὰ δώσῃ κάτσια ἐξήγησι αὐτοῦ τοῦ τραγοιδιοῦ, μὰ τοῦ κάκου.

Ἀκολουθοῦν πλαστὰ τραγοῦδια ἀνακατεμένα μ' ἀληθινὰ, μὲ τοῦ Ἰσοπανάκου, μὲ λαϊκῆς πεζῆς εἴδους, κι' ὅλα μὲ ὑπόθεση τὸ Θεωδωράκη κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲν ἔχουνε νὰ κάμουνε μὲ τῆς μελέτης μου τὸ σκοπὸ. Ἀπὸ τὴν ἔρευνά μου τούτῃ τὴ λαογραφικὴ βγαίνει συμπέρασμα πολὺ θλιβερό, ἡ ἄρρωστη προσπάθεια διαφόρων στιχοπλόκων νὰ στολίσουν τῶν Κολοκοτρωναίων τ' ὄνομα μὲ ποιητικὸν κύκλον ἀπέραντο, κύκλο ποὺ δὲ στόλισε ποτὲ ἄλλη Κλέφτικη εἶτε Ἀρματωλικὴ δυναστεία. Μὰ ἡ

1) Μήπως πρέπει νὰ γραφῆ «κανάλι»;

προσπάθεια αυτή, ή ένοχη κι' αξιοκατάκριτη, δέ σταματάει εδώ. Κοντά στα τραγούδια που μιλάνε πότε για τον ένα και πότε για τον άλλον Κολοκοτρώνη, υπάρχουν και γενικά τραγούδια, που έχουν κι' αυτά σκοπό να εξηρωτίσουν περιληφτικά τους ίδιους. Πρώτο απ' αυτά τα τραγούδια έρχεται το γνωστό, ίσως έργο του Τσοπανάκου «του Λεωνίδα το σπαθι—Κολοκοτρώνης το φορεί»¹⁾. Από στίχους 8 που έχει ο Τσοπανάκος γίνανε στην έκδοση του Passow 10, και στη «Δημοτ. Ανθολογία» του Λελέκου 30· ο Λελέκος χώνεψε μέσ' το τραγούδι και το περίφημο «Κάτου στου Βάλτου τα χωριά»· όλα κερους στίχους τους έβαλε άκέρους· «τ' άρματα δέν τα δίνουμε—το αίμα μας το χύνουμε». Δεύτερο τραγούδι που άκέραιο τόκλεψε ο Λελέκος είναι «Τά Τσαμόπουλα», που το χορεύουνε «στα τρία» όλες οι γυναίκες της Ρούμελης. Αν την παραλλαγή την έκανε ο λαός του Μοριά, δέ θα ήτανε παράξενο ν' άλλαξε τ' όνομα και νάβανε, αντί Τσαμόπουλα, Κολοκοτρωνόπουλα· μά ο Λελέκος πρόσθεσε και δικές του άναγούλες, κ' ύστερα της άλλαξε κι' αυτές σε δεύτερη παραλλαγή, που τη δημοσίεψε στη «Νέα Έφημερίδα» 7 Όχτ. 1890. Όσο για το πρωτότυπο τραγούδι, οικογένεια Κλέφτικη με τ' όνομα Τσάμη φαίνεται στον Όλυμπο, όμως το τραγούδι δείχνει άρχοντική οικογένεια· μπορεί λοιπόν να είναι ο λόγος για την περίφημη Άρματωλική οικογένεια του Μετσόβου. Τσάμηδες Κλέφτες ή Άρματωλοί ήτανε και στη Ρούμελη²⁾. Το τραγούδι πέρασε στο Μοριά, και βρισκεται πρώτα στην Ήλεία ως παραλλαγή, με τη διαφορά «κινήσαν τα Λαλόπουλα—τα καπετανόπουλα» («Πανδώρα» ΙΓ'—1862, σελ. 341). Ο Λελέκος τ' άρπαξε, το παράλλαξε, τόκαμε Κολοκοτρωναίικο στην ανθολογία του (έκδ. του 1868, σελ. 24).

Όμως δέ φτάναν οι πολεμικές δόξες του Θεωδώρακη· χρειαζόταν τώρα και ποιητικές. Ο Θ. Ν. Φιλαδέφεας, λόγιος και ιστοριοδίφης γνωστός, γιους του τόσο ευεργετικού στα γράμματα τυπογράφου, έγραψε (έφημ. «Άστν» 25 Μαρτ. 1905) άρθρο για ν' αποδείξει πως ο Θ. Κολοκοτρ. ήταν ο ποιητής του περιφημου τραγουδιού «Της τριχας το γεφύρι»· γράφει λοιπόν ο Θ. Ν. Φ. : «Τούτο ανεκάλυψα αναδιφών τα χειρόγρ. του μακαρίτου πατρός μου, οστις συνδεόμενος διά παλαιάς φιλίας μετά του... Γ. Τερτσέτη, έγραψεν ίδια χειρί, κατά την διήγησιν εκείνου, το έξης επεισόδιον του Θ. Κολοκοτρώνη... «Γέρων τις αγωνιστής έτραγώδει άσμα του Κολοκοτρώνη» εκ περιεργείας ήρώτησα αυτόν τί είναι αυτό, το όποιον άλλοτε δέν ήκουσα, και αυτός μου είπεν ότι αυτά είναι πράγματα παλαιά και έλησμονήθησαν πλέον με την έθνικην Έπανάστασιν· είναι τραγούδι το όποιον έκαμεν ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης, δύναται δέ να τα ένθυμηται καλύτερα μία γραία εκ της οικογενείας του Κολοκοτρ., προς ήν απευθυνθείς, έγραψα αυτολεξει έξ άπαγγελίας τα έξης : «—Ήτον Λαμπρή άνήμερα, ήταν όγδοήντα συντρόφοι, και ήτον εις το μεγαλύτερο βουνό της Πε-

1) Π. Τσοπανάκου «Άσματα πολεμιστήρια», Άθήνα, 1888, σελ. 41.

2) Οικονομίδη «Τραγούδια του Όλύμπου» σ. 75 σημ. και Άραβαντινού «Δημοτ. άσματα Ήπειρου» σ. 81.

λοποννήσου· από ήμέρες τους είχαν είδηση δοσμένη, ότι θα πάνε άλυσοδεμένους εκατόν πενήντα άνθρώπους. Έδιαμοίρασα, έλεγεν ο Κολοκοτρώνης, τους μισούς συντρόφους εις το άλλο βουνό, έβαλα τα καρπούλια με μεγάλη πρόβλεψη διά να κάμουμε τη Λαμπρή μας άσφαλισμένοι· έδιαμοιρασθήκαμε λοιπόν και τους είπα :—“Ε, άδελφοί χριστιανοί, να ήμαστε συγκεντρωμένοι, όχι, όχι που μās όνομάζουν οι Άρχοντες και το Γουναρικό κλέφτες, να ελευθερώσουμε τους ζωντανούς. Αν θέλετε να μ' ακούσετε, να κρεμάσωμε τα χαιμαλιά μας εις τα έλατα· αυτά είναι ή εκκλησία μας, ή Λαμπρή μας, και να τα άσπασθούμε, και να ελευθερώσουμε τους άδελφούς μας, που πάνε να τους φυλακίσουν διά παντός εις τα δεσμά. Άπάνω που καθίσαμε να φάμε και να πιούμε τους είπα πάλε, αν είμαστε άδελφοί, να χύσωμε το αίμα μας διά τους άδελφούς μας· πρώτα τους δομήνευσα μιλητά, έπειτα το έκαμα και τραγούδι και τους το έτραγούδησα :

Καλά τρώμε και πίνουμε και λιανοτραγουδούμε...

Πουλάκι έπηγε κ' έκατξε άπάνου στο τραπέζι·

δέν εκελάττει σάν πουλί, δέν έλεε σάν άηδόνι,

μόν' εκελάττει κ' έλεε άνθρωπινη λαλίτσα :

—«Καλά τρώμε και πίνουμε και λιανοτραγουδούμε,

δέν κάνουμε κ' ένα καλό, καλό δια την ψυχή μας,

να πάμε να φυλάξουμε της Τριχας το γεφύρι,

όπου περνάει ο βόϊβοδας με τους άλυσωμένους ;»

Πρώτο ντουφέκι πεύρριξαν, βγαίνουν οι σκλαβωμένοι.

Σκοτώσανε το βόϊβοδα, βγαίνουν οι σκλαβωμένοι.

Άπάνω που εκόψανε τ' άρνιά τα ψημένα, ο θεός τους έπηγε τους Τούρκους και τους εκτύπησαν· ελαβώθηκε ένας πρώτος από τα παληκάρια, έσκοτώθη ένας πρώτος έξάδελφος του Κολοκοτρώνη και πήραν το κεφάλι του· έκαμαν πόλεμο· ήσαν 2000 στρατιώται· από τους Τούρκους έσκοτώθηκαν όγδοήντα έπτά. Μας βοήθησε, έλεγεν ο Κολοκοτρώνης, ή Παναγία ή Θεοτόκος και ή καθαρότητα μας, όπου επήγαμε να ελευθερώσουμε τους άδελφούς μας.

Το πρωτότυπο αυτού του τραγουδιού τόχουνε πολλές συλλογές. Καταχωρίζω όμως το κείμενο της «Πανδώρας (ΙΔ'—1864, σ. 535¹⁾». Από το περιε-

1) Της νύκτας οι Άρματωλοί και της αύγης οι Κλέφτες, δλονυκτής κουρασάνε και τές αύγής κοιμώνται· κοιμώνται στα δασά κλαριά και στους παχούς τους τσικιούς. Μά είχαν άρνιά και τρώγανε, κριάρια σουβλισμένα, μά είχαν κ' ένα γλυκό κρασί από το Μοναστήρι. Κ' ένας τόν άλλον έλεγαν κ' ένας τόν άλλον λένε : —«Καλά τρώμε και πίνουμε και ψηλοτραγουδάμε, δέν κάνουμε κ' ένα καλό, καλό για την ψυχή μας, να πάμε να φυλάξουμε της Τριχας το γεφύρι, που εκει περνάει ένας πασάς με τους άλυσωμένους, να κόψουμε τόν άλυσο, να βγοδν οι χαφωμένοι, να βγγή της χήρας το παιδι και της Μαρίας ο άνδρας ;»

χόμενό του, τό, μπορεί νά πῆ κανείς, μυθολογικό, ἀπό τὸ θρυλικὸ τῆς «Τρίχας» γεφυῖρι, ποὺ ἀνοικοκλείνει μ' ἄλλωσο¹⁾, ἀπὸ τὸν ὄλον ἀγέρα ποὺ περνάει τὸ τραγοῦδι αὐτό, φαίνεται πὼς εἶναι παραπολὺ παλιό, μάλιστα καὶ βυζαντινό, ἴσως κι' ἀπὸ τὸν Ἀκριτικὸν κύκλο. Στὸ κείμενο τοῦ Τερτσέτη βρίσκονται μεταβολές, π.χ. τὸ «ψηλοτραγουδάμε» (μεγαλόφωνο), ποὺ ἀπὸ τὸν Τερτσέτη γράφεται «λιανοτραγουδάμε» (=ψιλοτραγουδάμε²⁾), «ἀπάνου στὸ τραπέζι», φράση ἄτοπη, «ὄπου περνάει ὁ βόϊβοντας», φράση ἀναχρονισμένη πρὸς τὸ νεώτερο κλπ. Τὸ πανάρχαιο λοιπὸν αὐτὸ τραγοῦδι ὁ Τερτσέτης, γιὰ νὰ τὸ στηρίξῃ σ' ὄνομα τοῦ Κολοκοτρώνη, δὲ φτάνει ποὺ τὸ τροποποίησε κατὰ τὸ σκοπὸ του, βάνοντάς του βοϊβοντάδες³⁾ κι' ἄλλους νεωτερισμούς, ὅπως ὁ ἑφτανησιακὸς τύπος «ἔλεε» (σὰν ἀηδόνι!), μὰ ἔχτισε κι' ὀλάκερο ψεματινὸ οἰκοδόμημα περὶ φανταχτερὸ κι' ἀπὸ τῆς Τρίχας τὸ γεφυῖρι, γιὰ νὰ θροιάσῃ μέσα σ' αὐτὸ τὴ δόξα τοῦ Θεωδώρακη.

Ὁ Τερτσέτης, ζῶντας πολὺ στενὰ μὲ τὸ σπῆτι τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη στὴν Ἀθήνα, χαρακτήρας ἀδύνατος⁴⁾, ἄνθρωπος τοῦ Γέρου πρὶν ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν

Στίχ. 4 ἡ λέξη «τρώγανε» πρέπει νὰ διορθωθῆ «ψένανε», στίχ. 6 τὸ «ἔλεγαν—λένε» διορθ. «ἔλεγε—λέει», στίχ. 12 «χαψωμένοι» διορθ. «σκληρωμένοι». — Ἄλλη παραλλαγή τοῦ τραγοῦδιού βρίσκεται στὴ συλλογὴ Γιατρίδη σ. 16: «Σὰν τρώμε καὶ σὰν πίνουμε, καὶ λιανοτραγουδάμε—δὲν κάνουμε κ' ἓνα καλὸ, καλὸ γιὰ τὴν ψυχὴ μας—νὰ πᾶ νὰ καρτερῶμε στὸ Τρίχινο γεφυῖρι, ὅπου διαβαίνει ἡ Κονιαριὰ μὲ τοὺς ἄλυσωμένους—νὰ κόψωμε τὴν ἄλλωσο. νὰ βγοῦν οἱ σκληρωμένοι;» Οἱ ἁμέσως περὶ κάτου στίχοι εἶναι παρμένοι ἀπὸ μοιρολόγι, ὅπου ὁ Χάροντας περνάει τὸ Τρίχινο γεφυῖρι μὲ τ' ἄλλογὸ του φορτωμένο γέροντες, γυναῖκες καὶ μικρὰ παιδιά στῆς σέλλες κρεμασμένα. Στὸ στίχ. 3 τὸ «πᾶμ» διορθώνεται «πᾶ».

1) Ὅχι καθ'αὐτὸ Τρίχινο (μονότοξο;), ἀλλὰ γεφυῖρι ποὺ κλεινότανε μ' ἄλυσίδα ἀναφέρει ἡ λαϊκὴ ποίηση τὸ γεφυῖρι τοῦ Πραβιοῦ στὴ Μακεδονία· εἶχε μάλιστα καὶ θυροφύλλα, ἂν πιστέψουμε ἓνα τραγοῦδι τοῦ Νικοτσάρα, διορθωμένο μὲ σκοπὸ νὰ πλουτιστῆ μὲ ἱστορικὲς λεπτομέρειες ἢ περιγραφὴ τῆς περιφημῆς μάχης ποὺ ἔκαμε ὁ Νικοτσάρας ἐκεῖ, στὸ γεφυῖρι τοῦ Πραβιοῦ: «Βρίσκουν τῆς πόρτες σφαιλιστὲς κι' ἄλλωσο στὸ γιοφυῖρι—τὴν ἄλλωσο ἐκόψανε, τῆς πόρτες ἔτσακίσαν...». Τὸ τραγοῦδι πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Χριστόφ. Περραιβός, καὶ σὰ λογιώτατος ποὺ ἦτανε διόρθωσε, χωρίς ἄλλο, ὁ ἴδιος τὸ τραγοῦδι αὐτό, σπουδαῖο γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἴσα-ἴσα σημασία του (Passow, σ. 68).

2) Οἱ Κλέφτες δὲ λέγανε λιανοτραγουδα—αὐτὰ εἶναι δίστιχα τοῦ χοροῦ—ἀλλὰ τραγουδοῦσανε μεγαλόφωνα γενναῖα τραγοῦδια, κι' ἀπ' αὐτὰ τοὺς ἤρθε ἡ ἔμπνεψη νὰ κάμουμε μιὰ γενναία πράξη. Ὁ Τερτσέτης, ψυχρὸς ποιητῆς, δὲ θὰ πρόσεξε τὴν ἔννοια τοῦ «ψηλοτραγουδᾶ» ἢ διάβασε τοῦ Γιατρίδη τὴν παραλλαγή μὲ τὴ γραφὴ «λιανοτραγουδάμε», κι' ἀπ' αὐτὴ διαμόρφωσε τὴν πλαστὴ δική του. Καὶ σ' αὐτὴ τὴ δουλειὰ τοῦ ἔδωσε θάρρος περισσότερο ἢ σημείωση ποὺ βάνει ὁ Γιατρίδης ἀπὸ κάτου στὸ τραγοῦδι: «Πιθανῶς τὸ δλέθριον τοῦτο περιστατικὸν συνέβη ἐπὶ τῆς κατὰ τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετ. Πελοπον. ἐπαναστάσεως» (σ. τοῦ Ὁρλώφ). Κ' ἐνῶ ὁ ἐκδότης ἔτσι τοποθετεῖ τὸ περίφημο αὐτὸ καὶ παμπάλαιο μαζί τραγοῦδι, στὸ στίχο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ Τρίχινο γεφυῖρι, προσθέτει τὴν ἐξήγησιν «στενὴ γέφυρα ἐπὶ τοῦ Μόρνου ποταμοῦ». Μόρνος εἶναι τὸ ποτάμι ποὺ χωρίζει τὴ Δωρίδα ἀπὸ τὴ Ναυπαχτία. Λοιπὸν ἡ σκηνὴ τοῦ τραγοῦδιού δὲν ἦταν ὁ Μοριάς.

3) Τ' ἄξιωμα τοῦ βόϊβοντα εἶναι πολιτικόν.

4) Ὁ τυπογράφος Φιλαδελφίας νόμισε πατριωτικὸ σκοπὸ, καθὼς ἔξρω, νὰ τὸν καταφέρῃ ν' ἀφήσῃ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, καὶ νὰ γράψῃ τὴν καθαρεύουσα, καὶ τὸν κα-

ἱστορικὴ δίκη τοῦ 1834¹⁾, ἦτανε καὶ Κολοκοτρωνιστῆς κι' ὀπαδὸς τοῦ Κυβερνήτη ἐπὶ Ἀγυουστίνου Καποδίστρια διορίστηκε δικαστῆς, καὶ σὰν Ἐφτανήσιος στερεώθηκε στὸ πολιτικὸ του φρόνιμα. Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀγυουστίνου δυνάμωσε ἡ παλιὰ φιλία του μὲ τὸν Κολοκοτρώνη (θὰ γνωριστήκανε στὴ Ζάκυθο πρὶν ἀπὸ τὸ 1821). Πιστεύω πὼς ὁ ἴδιος ὁ Τερτσέτης ἔπλασε τὴν ψευτιά τοῦ θρύλου, ποὺ τοῦ τὴ διηγήθηκε τάχα ἡ γοιὰ, καὶ τόκαμε ἀπὸ κολακεία ἢ στενὴ φιλία του μὲ τὸν «Κυβερνητικώτατο» Κολοκοτρώνη τοῦκανε διπλὴ τὴν ἀφοσίωση. Ὅ,τι εἶναι πικρὸ νὰ συλλογίζεσαι κανεὶς εἶναι τοῦτο· ὁ Γέρος τοῦ Μοριά καταδεχότανε ν' ἀφίγη τέτοια ψέματα νὰ πλάθωνται τριγύρω του. Νὰ συζητήσω τώρα σοβαρὰ τῆς λεπτομέρειες τοῦ τραγοῦδιού; Νὰ ρωτήσω, αὐτοὶ οἱ 2 χιλ. Τοῦρκοι (ποὺ γιὰ νᾶναι τόσοι, καὶ οἱ «ἄλυσωμένοι» θὰ ἦταν ἄρκετοί, Κλέφτες τρομεροί, χαρμαῖδες ἐπικίνδυνοι) τί γυρεύανε περνώντας, μὲ τόσοι σκλάβους, ἀπὸ ψηλὰ βουνά, κι' ἀπὸ ποῦ ἐρχόνταν; Καὶ γιὰ νὰ σκοτώσῃ ὁ Θεωδώρακης 87 ἀπὸ τοὺς 2 χιλ. Τοῦρκους ἔπρεπε κι' ὁ πόλεμος νὰ βιάσταξε μερόνυχτο, καὶ τὸ δικὸ του σῶμα νᾶταν πολὺ δυνατὸ. Τόσο ὅμως σημαντικὸ περιστατικὸ γιὰτὶ δὲν τόγραψε στὴν Αὐτοβιογραφία του; Ἀπὸ τοὺς δικούς του σκοτώθηκανε δυὸ μοναχά... Τὰ τραγοῦδια τοῦ λαοῦ τῆς παραλένε τέτοιες συχωρεμένες ὑπερβολές· μετριῶνται οἱ Τοῦρκοι τρεῖς φορές, καὶ λείπουν τρεῖς χιλιάδες—μετριῶνται τὰ Κλεφτόπουλα καὶ λείπουν τρεῖς λεβέντες» κλπ. Νὰ βεβαιώσῃ ὅμως ὁ Γέρος τοῦ Μοριά πὼς σκότωσε 87, καὶ δικοὶ του σκοτώθηκανε δυὸ, τέτοια πολεμικὴ «καληώρα» (ψευτιά, ποὺ συνειθίζεται στὰ παραμύθια) ἢ ἱστορία δὲν τὴ βαστάει. Ἡ μόνη ἀλήθεια ποὺ κρύβεται μέσα σ' αὐτὸν τὸ μῦθο εἶναι πάλι ἡ ἀμολόγητη συνωμοσία νὰ σηκωθῆ τὸ Κολοκοτρωναίικο ὄνομα²⁾ στὰ ψηλῶματα τοῦ ἡρωικοῦ θρύλου.

Θῦμα ἀδέλτητο τῆς ἴδιας αὐτῆς προσπάθειας ἔπρεπε κι' ὁ καθηγητῆς κ. Φ. Κουκουλές· νὰ τί γράφει στὴ μονογραφία του «Οἰνουνησιακὰ» (Χανιά, 1908, σ. 19): «Ὁ Κλέφτης Ζαχαριάς, χορεύων πολλάκις εἰς τὴν πλατεῖαν τῶν Βρεσθένων, λέγεται ὅτι καὶ τὸ ἔξης ἔψαλλε ποιημάτιον, ἐνίοτε καὶ πολλῶν Τοῦρκων παρόντων:

Ὅρκος ἔχω στὸ σπαθί μου
καὶ σταυρὸ στὸ χαῖμαλί μου,
Τοῦρκο ναῦρω νὰ σκοτώσω
καὶ Ρωμὸ νὰ ξεσκληθῶσω.

«Ἡμέραν τινὰ τὸ αὐτὸ χορεύων ἐπανελάμβανεν, ὅτε μετ' ἐκπλήξεώς του εἶδεν ὅτι πάντες μὲν οἱ ἄλλοι ἄνδρες του χορεύοντες εἶχον ἀποθέσει τὰ ὄπλα των,

τάφερε. Παράδειγμα μοναδικὸ Ἐφτανήσιου ποιητῆ, φίλου τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ πάτησε τῆς γλωσσικῆς ἀρχῆς του.

1) Ὑψηρετοῦσε δικαστῆς στὴ Ζάκυθο, καὶ κατὰ τὸ 1830 ἔφτασε στὸ Ναύπλιο ζητώντας τύχη· σταμάτησε πρῶτα στὴν Πάτρα, κ' ἔγραψε στὸ Σολωμό, 20 Σεπτ., νὸ τοῦ στεῖλῃ δανεικὰ γιὰ νὰ ξακολουθήσῃ τὸ δρόμο του. Ἐπὶ Ὁθωνα ἔζησε πολὺ φτωχὸς στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Κολοκοτρ. καὶ Φιλαδελφία, ὡς ποὺ διορίστηκε βιβλιοφύλακας τῆς Βουλῆς. Τὰ παρακάτω ἐδῶ περιττεύουν.

μόνος δὲ ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, νέος τότε, ἐπ' ὄμιον τὸ ὄπλον φέρων ἐχώρευε. Τοῦτο μεγίστην ἐνεποίησεν εἰς τὸν Ζαχαριᾶν ἐντύπωσιν, ὅστις διακόψας τὸν χορὸν καὶ στραφεὶς εἶπε πρὸς τοὺς ἄνδρας του, δεικνύων ἅμα τὸν Κολοκοτρώνην: «—Ρὲ σεῖς, ἂν πεθάνω, αὐτὸς καμιά βολὰ θὰ γίνῃ καπετᾶνος σας». Τὸ μέλλον ὄντως ἀπέδειξε πόσον ὀρθῶς ἔκρινεν ὁ ὄξυδερκῆς Κλέφτης».

Καὶ πρῶτα, λίγα λόγια γιὰ τὸ τετράστιχο. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι αὐτὸ ἀλλοῦ πουθενὰ τυπωμένο, ἀλλὰ ὁ Ἡπειρώτης λόγιος Θαν. Πετρίδης (μὲ γράμμα του πρὸς τὸν ἐκδότη τοῦ «Ἐθν. Ἡμερολογίου» Παρίσι, Μαρίνο Βρεττὸ) ἔστειλε ἀπὸ τῆ Δρόβιανη τῆς Ἡπειρος, ὁ τοῦ Μαγιοῦ 1866, τὸ τετράστιχο αὐτὸ ἀλλοιώτικα κάπως διατυπωμένο, ἀπὸ γεροντικῆ λησιμονησιᾶ (ἀντὶ «φυλαχτό» ἔπρεπε νὰ γράψῃ «χαϊμαλί»¹⁾), καὶ βεβαιώνει μὲ τὸ γράμμα του πὼς οἱ στίχοι εἶναι Ἡπειρώτικοι, καὶ νομίζει μάλιστα αὐτὸ τὸ τετράστιχο μέρος ἀπὸ μεγαλύτερο τραγοῦδι, πὸν ἀρχίζει μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Τὰ καλὰ τὰ παληκάρια —τὴν ἡμέρα τῶν καὶ πίνουν—καὶ τὸ βράδυ στὸ καρτέρι...» πειὸ κάτω δὲ θυμᾶται ὁ Π. καλὰ τὸ τραγοῦδι, καὶ τὸ συμπληρώνει μὲ πλαστοὺς στίχους, δίνει ὅμως καὶ τὴν ὑπόθεσιν: Τὰ παληκάρια πιάσανε δυὸ Τούρκους μὲ μιὰ κόρη σκλαβωμένη, «τοῦ Παπακονόμου νύφη—καὶ τοῦ πρώτου θυγατέρα»²⁾· ἡ κόρη παρακαλεῖ τοὺς Κλέφτες νὰ τὴν ξεσκλαβώσουν, κι' ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ ὁ καπετᾶνος λέει τὸ περίφημο τετράστιχο «ὄρκο κάνω κλπ.». Ἄς πῶ κι' ἐγὼ λίγα λόγια γι' αὐτό. Τὸ νόημα τοῦ τραγουδιοῦ δείχνει τὸν ἥρωα παλιὸν Κλέφτη, πὸν ἄλλο ἔργο δὲν ἔχει παρὰ Τούρκους νὰ σκοτώνῃ. Στὴ στεριανὴ Ἑλλάδα τέτοιοι Κλέφτες ἀπροσκύνητοι ἀναφέρονται πολλοί. Γυρίζανε σὰν τὰ θεριά στοὺς λόγγους, καὶ τέλος ἢ παίρνανε τὸ «ράϊ» (ὑποταζόνταν ὡς Ἄρματωλοί), ἢ τελειῶναν τὴ ζωὴ τους σκοτωμένοι. Ὅπως τὸ ξηγᾶει κι' ὁ Πετρίδης στὸ γράμμα του³⁾, οἱ παλιοὶ Κλέφτες, φιλότιμοι καὶ θεοφοβούμενοι, στήναν καρτέρια γιὰ νὰ ξεσκλαβώνουνε χριστιανούς. Στὸ Μοριά Κλέφτες πὸν νὰ σκοτώνουν Τούρκους συστηματικὰ δὲν τοὺς χωροῦσε ὁ τόπος. Ὁ πειὸ ἄγριος Κλέφτης, ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης, κάποιον μπουλούκμπαση σκότωσε στὴν Κόρινθο, μὲ διαταγὴ (καὶ μὲ πληρωμὴ χωρὶς ἄλλο) τοῦ πλούσιου σπαῖ πατέρα τοῦ Κιαμίμπη, κι' ἀμέσως ἄφησε τ' ἀξίωμα τοῦ Κάπου καὶ κρύφτηκε στὴ Μάνη. Ἐκεῖ εἶχανε τὸ καταφύγιό τους κι' ὁ σκληρὸς Παναγιώταρος, κι' ὁ σκληρότερος ἀκόμα Ζαχαριάς, ὅμως καὶ τοὺς τρεῖς τοὺς ἔφτασε ὁ Πασσᾶς τοῦ Μοριά μὲς τοὺς κρυψῶνες τους.

1)

Ἄρκο κάνω στὸ σπαθί μου
καὶ σταυρὸ στὸ φυλαχτό μου
ποῦ νὰ βρῶ Τούρκους νὰ κόψω
καὶ Ρωμιοὺς νὰ ξεσκλαβώσω.

2) Αὐτοὶ εἶναι στίχοι γνήσιοι.

3) Τὸ γράμμα τὸ βρῆκα στὰ χαρτιά τοῦ Μαρίνου Βρεττοῦ, καὶ τῶν στὰ χέρια μου. Ὁ ἐκδότης τοῦ «Ἐθν. Ἡμερολογίου» θ' ἀρνήθηκε νὰ τυπώσῃ τὸ ποίημα, γιὰτι ἡ ἔκδοσή του κυκλοφοροῦσε πολὺ στὴν Τουρκία καὶ δὲ μποροῦσε νὰ δημοσιέψῃ τὸ τετράστιχο.

Στὸ Μοριά, ὁ τόπος ἦτανε γεμάτος ἀπὸ Τούρκους ἐξελληνισμένους· οἱ χριστιανοὶ πάλι πρὸνχοντες ἦτανε πάντα ἐχτροὶ θανάσιμοι τῶν ἀνήσυχων Κλέφτων. Τοὺς Κολοκοτρωναίους, ἅμα ἀποφάσισε ὁ Πασσᾶς νὰ τοὺς ξεκάμῃ, σὲ λίγες βδομάδες τοὺς ἔκαμε μὲ τῶν προηγόντων τὴ βοήθεια. Ἡ καταστροφὴ τῆς Μοραίτικης Κλεφτουριάς ἦτανε πάντα ζήτημα λίγου καιροῦ. Τὴν Κλεφτουριά τῆς στεριανῆς Ἑλλάδας ὁ Τούρκος αἰῶνες τὴν κατάρτεξε, μὰ τέλος συβιβάστηκε μαζί της μὲ τὸ σύστημα τῶν Ἄρματωλικῶν.

Καὶ γιὰ τ' ἀνέκδοτο τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη καὶ Ζαχαριᾶ, πὸν τὸ περιγράφει πειὸ πάνω ὁ κ. Κουκουλῆς, λίγα λόγια ἔχω νὰ πῶ. Ὅλοι οἱ Κλέφτες νὰ χορεύανε ξαματάτοι (χωρὶς ντουφέκι), κι' ὁ Θεοδωράκης νὰ χόρευε μὲ τὸ καριοφίλι κρεμασμένο ἀπὸ τὴν πλάτη, αὐτὸ θάκανε τὸ Ζαχαριᾶ, τὸν ἀτρόμητο καὶ τόσο ἀκράτητο στοὺς τρόπους του, νὰ τὸ νομίση προσβολή, καὶ νὰ ντροπιάσῃ τὸ νέο παληκάρι ὡς «κιοτῆ» (δειλὸ) καὶ νὰ τὸ διώξῃ ἀπὸ τὸ σῶμα του, ὄχι νὰ τὸ θαμάσῃ μάλιστα γιὰ τὴ φρονημάδα του. Ἡ ἀρετὴ τῆς φρονημάδας δὲν εἶχε ἐκείνη τὴν στιγμὴ τὴν ἐφαρμογὴ της. Τὰ παληκάρια, καὶ στὸ χορὸ καὶ στὸ τραπέζι, μὰ καὶ στὸν ὕπνο ἀκόμα φοροῦσαν τὰ μικρὰ τους ἄρματα, τ' ἄρματα τοῦ σελαχιῦ (τὸ λέγαν καὶ ζωστάρι οἱ Κλέφτες). Ὅμως στὸ χορὸ, καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησιᾶ, τὰ παληκάρια ἀκουμποῦσαν ἢ κρεμοῦσαν κάπου ἐκεῖ κοντὰ τὰ ντουφέκια τους. Καὶ ποῖο παληκάρι φιλότιμο θὰ τολμοῦσε νὰ βαστάῃ τὸ ντουφέκι ἐκεῖ πὸν τ' ἄλλα παληκάρια ἦτανε ξαλαφρωμένα ἀπὸ τὰ δικὰ τους. Τέτοιο παληκάρι δὲ θὰ μποροῦσε νὰ σταθῇ στῶν ἄλλων τὴ συντροφιᾶ.

ΒΕ'

Τὸ τραγοῦδι «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά*». — Φαινόμενο μιχτὸ γνήσιον καὶ πλαστοῦ τραγουδιοῦ. — Ποιὰ ἡ γέννησις καὶ ἡ διάδοσίς του. — Ἀνάλυσις καὶ ἀπόδειξις τῆς καταγωγῆς του. — Ἡθὴ γνήσια Κλέφτικα καὶ ἠθὴ ἀναχρονισμένα ψεύτικα. — Βίος τῶν Κλεφτῶν ἢ ἐκκλησιᾶ, τ' ἄλογο, τ' ἄρματα, τὰ φορέματα. — Πλοῦτος τῶν Κλεφτῶν καὶ Ἄρματα. — Παραλλαγῆς τοῦ τραγουδιοῦ «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά*». — Ἡ μουσικὴ του. — Ἄλλα πλαστὰ τραγοῦδια.

Νὰ ἔνα τραγοῦδι, τέλος, ποὺ δὲ μπορεῖ κανεὶς, μὲ λόγο ἀπόλυτο, πλαστὸ νὰ τὸ κηρύξῃ τραγοῦδι ἀπὸ τὰ πειδὸ ἀγαπητὰ τοῦ λαοῦ στὸ Μοριά, μὰ καὶ τῆς Ρούμελης, τὸ «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά*». Ὅσο γιὰ τὴ Ρούμελη, εἶν' αὐτὸ τὸ μόνον Κολοκοτρωναϊκὸ τραγοῦδι ποὺ τραγουδιέται ἐκεῖ. Γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πόσο δύσκολα τὰ τραγοῦδια τῆς μεσηβρινῆς Ἑλλάδας ἀνεβαῖναν κατὰ τὸ βορρῆα, ἄς μάλιστα πὼς τὸ τραγοῦδι αὐτὸ μὲ τὸν ὄρσιον «*ἠχό*» του ἔφρασε πρώτη φορὰ στὴν Ἠπειρὸ κατὰ τὰ 1875¹⁾. Ἐβαλε πειδὸ πάνου τὸν κανόνα πὼς, πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, Μοραίτικα ἱστορικὰ τραγοῦδια ποτὲ δὲν περνούσανε στὴ Ρούμελη καὶ τ' ἀντίθετο — καὶ τώρα ἀκόμα δύσκολα περᾶνε. Τὴ διάδοσίς του ὅμως στὴ Ρούμελη τὸ «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά*» τὴ χωστᾶται σὸν ὄρσιον ἠχό του, ποὺ ἀπὸ πρῶτιστα ἦτανε γνωστὸς στὴ Ρούμελη, καθὼς θὰ δοῦμε. Τὸ μέλος του πρῶτα καὶ κύρια, καὶ δεῦτερα τοῦ Θεωδωράκη τ' ὄνομα τὸ περιλάλητο ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι καὶ κάτου, ἔκαμε τὸ τραγοῦδι καλοπρόσδεχτο σ' ὅλον τὸ λαὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἐχεῖ ἐδῶ τὸν τόπον τῆς καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρησις ποὺ θὰ κάμω μὲ τὴ χτυπητὴ του ποιήσις καὶ τὸν «*ἠχό*» του τὸν ἐνθουσιαστικὸ, ὅπως τὸ τραγοῦδ' οἱ Μοραῖτες — οἱ Ρουμελιῶτες τὸ λένε βαριά καὶ λυπητερά, ὅπως ὅλα τὰ Κλέφτικα — τὸ τραγοῦδι αὐτὸ, ἂν ἦτανε διαδομένο στὸ Μοριά καὶ πρὶν καὶ κατὰ τὸ Βίκοσινα, τότε χωρὶς ἄλλο καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ Faugierl θάμπαινε καὶ στὴς Γερμανικῆς συλλογῆς, ποὺ ἀκολουθῆσαν ἀμέσως τὸ Faugierl, καὶ ὁ Μ. Σκινᾶς, ὁ πρῶτος ποὺ ἔφραξε στὸ χαρτὶ Κολοκοτρωναϊκὸ τραγοῦδι, κακοπλασμένο καὶ ἄθλιο, θὰ προτιμοῦσε νὰ παραδώσῃ στὸ Θίρσιον τὸ «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά*», γιὰ τὴ θὰ τῆ βρῆσκε καὶ προχειρότερο.

Τὸ τραγοῦδι, καθὼς εἶπα, μοιάζει ἀπὸ τὰ πειδὸ ὄραϊα τῆς λαϊκῆς ποιή-

1) Ὁ φίλος μου Χρ. Χριστοβασιλῆς νὰ τί μοῦγραψε ἀπὸ τὰ Γιάννινα: «*Μᾶς τῆ φρε ἐνας Βραχωρῆτης Σπύρος Στούπας, ποὺ εἶχε καταφύγει στὸ Γιάννινα κατὰ τὰ 1875*». Οἱ δυὸ πρῶτοι στίχοι τῆς Ἠπειρωτ. παραλλαγῆς εἶναι «*πὼς λάμπει ὁ ἥλιος τοῦ Μαγιοῦ, τ' Ἀυγούστου τὸ φεγγάρι — ἔτσι ἔλαμπε(;) καὶ ἡ Κλεφτουριά οἱ Κολοκοτρωναῖοι*». Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι πειδὸ ἄμορφη, μὰ καὶ γνήσια Ρουμελιώτικη, γιὰ ἀπὸ τραγοῦδι τῆς Ρούμελης τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τοῦ Μοριά δανεῖσθηκε τὸν α' στίχο του, μὰ τὸν ἔκαμε χειρότερο. Ὅπως ἀρχίζει τὸ Μοραίτικο τραγοῦδι «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια*», εἶναι κάπως ξεκάθωτο.

σις, μ' ὅλες τῆς τεχνητῆς παραλλαγῆς ποὺ τοῦ κάμιν οἱ λογιώτατοι. Ἡ ψυχρὴ ὁμως μελέτη, ἡ ἀγέλαστη κριτικὴ σ' ἄλλο ἀποτέλεσμα φτάνει ξετάζοντας ἀπὸ πολὺ κοντὰ, λύνοντας τοῦ τραγουδιοῦ τὰ συστατικὰ καὶ ξαναδένοντάς τα. Εἶναι ἀνάγκη ἐδῶ νὰ βάλω τὸ τραγοῦδι στὴν πειδὸ σύντομη, λοιπὸν καὶ πειδὸ γνήσια μορφή του καὶ παίρνω τὴν παραλλαγὴ τὴ Ρουμελιώτικη γιὰ τὴν πιστεύω, οἱ Ρουμελιῶτες, πολὺ πειδὸ συντηρητικοὶ στὰ τραγοῦδια τους, δὲν τὴν ἀλλάξαν τραγοῦδώντας τὴ καὶ μὲ τὸ μονότονον ἠχό της). Ὁ Ν. Πολίτης δημοσιεύει πέντε μοραίτικες παραλλαγῆς, ὅπου στίχοι μπαίνουνε καὶ βγαίνουνε δανεῖσμένοι ἀπ' ἄλλα Κολοκοτρωναϊκὰ τραγοῦδια οἱ περισσότερες αὐτῆς μεταβολῆς εἶναι ἔργα λογιωτάτων, ἀφοῦ ὁμως εἶναι ὁ λόγος γιὰ τραγοῦδι ποὺ ζῆ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, πρόσθεσε καὶ ὁ λαὸς τῆς δικῆς του, καὶ ἔτσι χρειάζεται δύσκολη δουλειὰ γιὰ νὰ φανῇ ποιὰ μεταβολὴ εἶναι ἔργο τοῦ λαοῦ καὶ ποιὰ τοῦ λογιώτατου.

Ἐρχεται τώρα τὸ σπουδαιότερο ζήτημα. Ὅπως ἔφρασα καὶ πειδὸ πάνου, καὶ τὸ «*Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά*» πρέπει νὰ εἶχε ποιηθῆ στὴν ἐποχὴ τῆς Κολοκοτρωναϊκῆς ἀκμῆς καὶ δόξας — αὐτὴ τὴν ἀκμὴ καὶ δόξα δὲν τὴν ἔχει θέμα του τὸ τραγοῦδι; Ἄν ἐγὼ παραδεχόμουν τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ποιημένο σύμφωνον μὲ τὸν κανόνα, θὰ ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ τὸ χρονολογήσω, νὰ τὸ βάλω στὴν ἐποχὴ του. Μὲ τί τρόπο ὁμως θὰ γινόταν αὐτὴ ἡ χρονολόγησις; Ὁ πρῶτος ἄρτος τοῦ ἀληθινοῦ τραγουδοῦ εἶναι νὰ κρύβῃ μέσα του τὰ στοιχεῖα τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ἠθικὰ, ποὺ νὰ μᾶς μπάξουνε στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ποὺ τῆ βγαλε στὸ φῶς. Ἄς τὰ ζητήσουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ ἄς τὰ βροῦμε. Πρῶτα, βλέπουμε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐπίδειξί του τὴν ἀρχοντικὴ σ' αὐτὸ τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι²⁾. Καὶ ἡ ἐπίδειξις τοῦ πλοῦτου σ' ἄρματα καὶ στὰ φορέματα δὲν ἦτανε ποτὲ ἐπίδειξις Κλέφτικη, καθὼς ἀπόδειξα πειδὸ πάνου, ἦταν Ἄρματα-λικὸ καμάρι πλοῦτου κληρονομικοῦ, στὴ Ρούμελη μοναχά³⁾ καὶ πάλι ὁμως αὐτὴ ἡ ἐπίδειξις δὲν ταίριαζε σ' ἄντρες, οὔτε στὴν ποιήσις τὴν ἀντρικὴ ταίριαζε σὲ

1) Πὼς λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια, ἔτσι λάμπει καὶ ἡ Κλεφτουριά, οἱ Κολοκοτρωναῖοι, πῆχουν τ' ἀσθήματα τὰ πολλὰ, τῆς ἀσημένιες πάλαι, ὅπου δὲν καταδέχονται τὴ γῆς νὰ τὴν πατήσουν καβάλλα πᾶν στὴν ἐκκλησιᾶ, καβάλλα προσκυνᾶνε, καβάλλα παίρν' ἀντίθετο ἀπ' τοῦ παπᾶ τὸ χέρι, καβάλλα πῆγαν καὶ ἔκαταν στὴς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα...

2) Μιὰ παραλλαγὴ ἔχει τὸ στίχο «*φλουριά ρίχνουν στὴν ἐκκλησιᾶ (ἢ στὴν Πα- ναγιᾶ), φλουριά ρίχνουν στοὺς ἄγιους*». Ἄν γινόταν ἀληθινὰ ἔνα τέτοιο σκόρπισμα φλουριῶν μέσα στὴν ἐκκλησιᾶ, θὰ ἦτανε μεγάλη ἀσέβεια καὶ προσβολή, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ λαοῦ.

3) Ὑπάρχει καὶ ἔνα παράδειγμα Κλέφτικης ἐπίδειξης τοῦ πλοῦτου στὸ περιφημο τραγοῦδι, ποὺ ἀρχίζει: «*Κάτου τοῦ Βάλτου τὰ χωριά — Ἀγραφα καὶ Σερόμερο... — Ἐκεῖ εἶν' οἱ Κλέφτες οἱ πολλοὶ — ὅλοι ντυμένοι στὸ φλουρὶ κλπ.*». Ὅμως ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιὰ παλιούς Ἄρματα-λους, ποὺ χάσανε τ' Ἄρματα-λίκι, καὶ τώρα τὸ ξαναζητοῦν ἔχουνε λοιπὸν «*σύνυξη*», καὶ σ' αὐτὴ πῆγαν ντυμένοι τὰ λαμπρά τους ἄρματα ἀφοῦ γλεντήσανε στείλαν καὶ τὸ τελεσίγραφό τους στὴν Ἄρτα («*κάθονται καὶ τρῶν' καὶ πίνουν — καὶ τὴν Ἄρτα φροβερίζουν*»).

γυναίκες και μάλιστα Ἀρματωλῶν γυναίκες¹⁾. Ἡ ἐπίδειξη λοιπὸν τοῦ πλούτου, ποὺ δὲν ὑπῆρχε, τῶν Κλεφτῶν, εἶναι φιλολογία ὑστερόχρονη. Ἔρχονται τώρα οἱ στίχοι τῆς καβάλλας, ἃς τοὺς ποῦμε ἔτσι· οἱ Κλέφτες «καβάλλα πᾶν στήν ἐκκλησιά, καβάλλα προσκυνᾶνε—καβάλλα παίρν' ἀντίδερν... **καβάλλα πῆγαν κι' ἔκατσαν στῆς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα**»²⁾. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς στίχος εἶναι, ὁ περισσότερο παράξενος· οἱ Κλέφτες, ἀφοῦ κάμανε καβάλλα ὄλο τὸ προσκύνημά τους, ὑστερα πεζέψαν βγαίνοντας ἀπὸ τὴν ἐκκλησιά, καὶ θὰ καθίσαν, ἴσως, στὸ πεζοῦλι, καὶ θὰ μιλήσανε μὲ τοὺς χωριάτες φιλικὰ περίεργη ἀκαταδεξιά μὲ τ' ἄγια καὶ τὰ θεῖα καὶ περίεργη συγκατάβαση μὲ τ' ἀνθρώπινα.

Ὅμως καὶ νᾶθελε ἕνας νὰ μπῆ μ' ἄλογο σ' ἐκκλησιά συνειδησιμένη, δὲ θὰ μπορούσε, γιατί ἡ πόρτα τῆς ἦτανε μικρή. Νὰ τί γράφει ὁ Φιλήμονας (περὶ Φιλ. Ἐταιρ. σ. 24 σημ.): «Εἶναι, πιστεύομεν, γνωστὸν εἰς πολλοὺς, ὅτι οἱ σχηματισθέντες εἰς τὴν ἀνομίαν Τούρκοι ἀνόμαζον ὡσεπιπολὺ «ἀχοῖρ» (δηλονότι ἱπποστάσιον) τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς. Καὶ τρώντι εἰσῆγον εἰς αὐτοὺς πολλάκις καὶ τοὺς ἱππους των. Ἐντεῦθεν ἔχει τὴν αἰτίαν τοῦ παραδόξου φαινομένου τῆς πολλὰ χαμηλῆς καὶ στενῆς πύλης, τῶν ἐκκλησιῶν διὰ τὴν ἐπαγομένην ἀδύνατον εἰσόδου τῶν ἱππων. Εἰς τὸ μέτρον τοῦτο ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγῃσι πολλὰ μοναστήρια καὶ οἱ χωρικοί, τυραννούμενοι τόσο πλέον, ὅσον ἐμακρύνοντο ἀπὸ τὴν καθέδραν τοῦ δεσποτισμοῦ». Καὶ τῶν σπιτιῶν τῆς πόρτες φροντίζαν οἱ χριστιανοὶ νὰ τῆς χτζουνε μικρές. Νὰ τί γράφει περίεργος Μουσουλμᾶνος περιηγητῆς ὁ Ἐβλιγιὰ-Τσελεπῆς (18ος αἰῶνας): «Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα ὄλων τῶν μὴ μουσουλμαν. οἰκιῶν εἶναι πολὺ μικρά· αἱ θύραι δέ, ἕκτος τούτου, εἶναι τοποθετημέναι πολὺ ψηλά διὰ νὰ μὴ ἔρχωνται μουσαφίραοι μὲ ἄλογα καὶ καταλύουν εἰς τὰς οἰκίας των...» (περιόδ. «Θρακικὰ» Ε'—1934, σελ. 187). Προνόμιον τῆς καβάλλας σπάνια χαρίζετανε σὲ χριστιανούς ποὺ εἶχανε τὴν εὐνοία τοῦ Τούρκου. Αὐτὸ τὸ πρόνομιον τὸ εἶχε κι' ὁ περιφημὸς Σ. Λόντος. Ὅμως, ἐνῶ μιὰ μέρα ἔμπαινε μὲ τὸ ἄτι του στήν αὐλὴν τοῦ παλατιοῦ τοῦ Πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ, τὸν ἔρριξε ὁ δῆμιος κάτου ἀπὸ τ' ἄλογο καὶ τοῦκοψε τὸ κεφάλι. Ἰσα-ἴσα λοιπὸν γιὰ τὸ μεγαλεῖο ποὺ εἶχε ἡ καβάλλα, ποτὲ λαϊκὸς σύγχρονος ποιητῆς δὲ θ' ἀποφάσιζε νὰ παραστήσῃ ἕναν Κλέφτη καμαρωτὸ ἀπάνου στ' ἄτι του· μπορεῖ ὁ λαὸς νὰ μεγαλώγῃ τὰ πράματα, μὰ δὲν τὰ πλάθει μὲ τὸ νοῦ του. Ἐνας λόγος κι' αὐτὸς ἔδω, ποὺ μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε πὼς ὁ ποιητῆς τοῦ τραγουδιοῦ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ» δὲν ἦτανε λαϊκὸς ποιητῆς³⁾.

1) Κοιμάται ἀστρί, κοιμάται ἀγγή, κοιμάται νιὸ φεγγάρι, κοιμάται ἡ Καπατάνισσα, νύφη τοῦ Κοντογιάννη, μὲς' τὰ χρυσὰ παπλώματα, μὲς' τὰ χρυσὰ σεντόνια...

2) Γενικά, κατὰ τὰ χρόνια τῆς Σχλαβιάς, τὴν ἐπίδειξη τῆς καβάλλας ὁ χριστιανικὸς λαὸς πολὺ τὴν κατάκρινε. Χριστιανὸς πάλι καβαλλάρης μπρὸς σ' ἕναν Τούρκο νομιζότανε μεγάλη προσβολὴ σ' αὐτόν.

3) Οἱ βασιλιάδες τῆς Πόλης μπαίνανε καβάλλα στήν Ἁγιά Σοφιά, μὰ βέβαια ξεπεζεύανε στὸ γόρθηκα ἢ σ' ἄλλο μπροσινὸ χῶρισμα· ἴσως αὐτὸ τὸ πρόνομιον τὸ εἶχανε κι' ἄλλοι ἐπίσημοι τῆς Αὐλῆς. Παίρνοντας λοιπὸν κι' ὁ Μουχαμέτης ὁ Καταχητῆς στήν

Ὁ Κλέφτης ὁ ἀληθινὸς μπορεῖ νάχε κι' αὐτὸς τὸ καμάρι του τὸ πολεμικὸ, στήν ἐκκλησιά ὅμως ἦτανε ταπεινός, καὶ στὴ Ρούμελη, μὰ βέβαια καὶ στὸ Μοριᾶ· ἄφινε ἀπόξω τ' ἄρματα του, μ' ὄλο πού, ὑποφτος πολὺ, ἤξερε πὼς κιντύνε. Ὁ Ἀγγλος περιηγητῆς Hughes (1820, Β', σ. 113) γράφει: «Εἶναι συνήθεια στοὺς Ἕλληνες ποτὲ νὰ μὴ μπαίνουνε μέσα σὲ ἱερὸν τόπο βαστώντας ἄρματα». Πεὶδ κάτου κάνει λόγο γιὰ κάποιους Κλέφτες, ποὺ ἀφήσανε στήν πόρτα τῆς ἐκκλησιᾶς τ' ἄρματα τους, μὰ προδομένοι πέσανε στὰ χεῖρια τῶν Ἀρβανιτᾶδων τοῦ Ἀλῆ. Ἀνάλογο περιστατικὸ ἀναφέρει ὁ Περραιβὸς (Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας, 1857, Α', σελ. 86): «...Εἰς ὅμως ἐξ αὐτῶν, Δεμίρης Φωτομάρας ὀνομαζόμενος, δὲν ἠθέλησε ν' ἀφήσῃ τὴν πιστόλαν του, εἰπὼν πρὸς τὸν ἡγούμενον: «Ὅταν εἶναι πόλεμος, καλόγηρε, τ' ἄρματα ἀπὸ τὰς χεῖρας δὲν ἀφίνονται, καὶ οὔτε τοῦ θεοῦ κακοφαίνεται, ἐπειδὴ ἐμβαίνω ἄρματωμένος εἰς τὴν ἐκκλησίαν». Ἀσπασθέντες ἐν τοσοῦτῳ τὰς ἀγίας εἰκόνας ἐξῆλθον, ἀλλ' ὅπου ἄφισαν τὰ ὄπλα δὲν τὰ εὔρον, διότι κατὰ διαταγὴν τοῦ Πασσᾶ, καὶ γνῶσιν ἴσως τοῦ ἡγουμένου, ἦσαν κεκρυμμένοι προλαβόντες ἕκατον στρατιῶται Τουρκαλβανοὶ εἰς διάφορα δωμάτια τῆς μονῆς, καὶ οὕτω τὰ ἐπῆραν πρὸ τῆς ἐξόδου τῶν Σουλιωτῶν».

Στὴ γνώμη λοιπὸν τοῦ χριστ. λαοῦ, ἡ ἐπίδειξη ἀρμάτων μέσα στήν ἐκκλησιά, ἦταν ἀσέβεια. Κι' ὁ Κλέφτης, θεοφοβούμενος κι' αὐτός, τὴν ἴδια εἶχε γνώμη. Τὸ εἶπα κι' ἄλλοῦ· ὁ Κλέφτης ἦτανε φτωχός, λερὸς καὶ κακομοίρης· μπορεῖ νάχε στὸ κεμερί του λίγα φλωριά, μπορεῖ νάχε ὠραία ἄρματα—κι' ὅ,τι εἶχε τὰ φοροῦσε, ποὺ λέει κι' ὁ λόγος ὁ παλιός—ἀλλὰ τῆς φορεσιᾶς καὶ τῶν ὄπλων τὴν ἐπίδειξη τὴν εἶχε ὁ Ἀρματωλὸς (ὄχι ὅμως κι' αὐτὸς στήν ἐκκλησιά). Ὁ Κλέφτης σὲ ποιόνε θάκανε τὴν ἐπίδειξή του; Σὲ χωριὸ ἂν ἤθελε νὰ μπῆ, κρυφὰ θάμπαινε, ἂν δὲν ἔμπαινε μὲ τὸ κακό· κι' ἂν τύχαινε νὰ ὑπάρξῃ πλοῦτος Κλέφτικος, αὐτὸς θὰ ἦτανε βαθιὰ κρυμμένος· ὁ Κλέφτης ποὺ ἄλαφρὰ καὶ κούφια θάδειχνε τὸν πλοῦτον του σὲ χοροὺς καὶ πανηγύρια, κιντύνε μὰζι καὶ τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸν Ἀρματωλὸ, ἀπὸ τὸν Ἀρβανίτη, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ· ὁ προδότης ἔχει πάντα μάτι ἄγρυπνο καὶ φτονερό. Καὶ οἱ Κλέφτες Κολοκοτρωναῖοι ἀπὸ τὴν ἱστορία τους φαίνονται πολὺ φτωχοί, χρόνια δουλεύουνε γιὰ τὸ φτωχὸ μιστὸ τοῦ Κάπου, ὁ Κωνσταντῆς σκοτώνει ἕνα μπουλούκι μπάση μὲ πληρωμὴ κάποιου Τούρκου μπῆ, ὁ Θεοδωράκης καὶ γιὰ τὸ μιστὸ τοῦ Κάπου δουλεύει καὶ κρυφὰ στὴ Μάνη μπαίνει, πάλι γιὰ τὸ μιστὸ¹⁾.

Πόλη, ἀκολούθησε τὸ παλιὸ βασιλικὸ ἔθιμον καὶ μπῆκε στήν Ἁγιά Σοφιά καβάλλα. Αὐτὸ μάλιστα τόκαμε, κατὰ τὴν παράδοση, ἅμα βεβαιώθηκε ἀπὸ χριστιανούς πὼς καὶ οἱ προκάτοχοι του βασιλιάδες κάμανε τὸ ἴδιο. Αὐτὰ γράφει ὁ περιηγητῆς Grelot, 1688, τὰ ἴδια βεβαιώνει κι' ὁ περιηγ. Guys, 1788. Ὁ περιηγ. Michaud, σὲ χρόνια μετὰ τὸ 1821, μιλεῖ γιὰ ἕναν περὶφρανὸ πασσᾶ τῆς Κύπρου, ποὺ ἔμπαινε καβάλλα στὸ τζαμί κάθε Παρασκευῆ.

1) Ὁ Φαλῆς μᾶς δίνει κάπου πλοῦσιον κατάλογο ἀπὸ τὰ Κολοκοτρωναῖκα ἄρματα. Γιὰ ν' ἀπαχτηθοῦν αὐτὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, ἔπρεπε νὰ «διαγουμιστῆ» κανένας πλοῦσιος Τούρκος πηγαίνοντας στὸ δρόμον του μὲ συνοδεία πολλή, καὶ τότε ἀμέσως θ' ἄρχιζε πάλι κυνῆγι τῆς Κλεφτουριάς ἀλύπητο. Ὁ Μοριᾶς δὲν τὰ χωροῦσε αὐτὰ· ἦτανε στε-

Μίλησα πειδὲ πάνου γιὰ τὸν πλοῦτο τὸν Ἀρματωλικὸ καὶ τὴν κακομοιριά τὴν Κλέφτικη, κι' ὅσα εἶπα ἔχουνε τὸν τύπο τους κ' ἔδω. Ὁ πλοῦτος λοιπόν, ποῦ «λάμπει» στὸ τραγοῦδι αὐτὸ τὸ Κολοκοτρωναϊκό, δὲν ὑπῆρχε κι' ἀληθινὰ στὴν ἱστορία τῶν Κολοκοτρωναίων· καὶ τότε, ποῦ τονε βρῆκε ὁ ποιητὴς καὶ τὸν τραγοῦδησε; Μέσ' τὰ κατσαβραγα ποῦ ζούσανε, ποῦ βρῆκαν τ' ἄλογα καὶ τὸ καμάρι τους; Ἄλογα καὶ Κλέφτες στὰ κακοτράχαλα μονοπάτια μιᾶς βουνίσιας χώρας, στάθηκε πρῶμα ἀνάκουστο στὴν ἱστορία τῆς Κλεφτουριάς. Καὶ ν' ἀποχτοῦσε ὁ Κλέφτης ἄλογο, ἄτι ἀρπαγμένο ἀπὸ κανέναν Τοῦρκο, θὰ ντυρότανε κι' ὁ ἴδιος νὰ τὸ καβαλλικεύη, μὰ κι' ὁ κόσμος στὰ χωριὰ θὰ γελοῦσε μὲ τὴ φτωχοφραντασιά του. Ὁ λαὸς ὁ χριστιανικὸς ἔχει πάντα ἓνα μέτρο στὴ ζωὴ του τὴν κοινωνικὴ. Ἄν δὲ θέλουμε νὰ θυμηθοῦμε τὸν ἴδιο τὸ Χριστό, ποῦ προτίμησε τὸ γαϊδαράκο γιὰ νὰ μπῆ στὰ Γιεροσόλυμα, μήτε τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ ἀπαγορεύουν τ' ἄλογα, κι' ὁ λαϊκώτατος Νικόδημος Ἁγιορείτης τ' ἀπαγορεύει ὄχι μοναχὰ στοὺς ἀπλοὺς χριστιανούς, μὰ καὶ στοὺς ἴδιους ἐπισκόπους, χώρα βέβαια ἀπὸ περίσταση ὁδοιπόρου!) Ἡ ταπεινώση ἦτανε θρησκευτικὴ ἀρετὴ, μὰ βοήθησε σ' αὐτὴ κι' ὁ Τοῦρκος μὲ τὴν ἀδυστηρότητά του.

Λίγα λόγια ἀκόμα θὰ πῶ γιὰ τῆς φορεσιάς καὶ τῶν ἄρμάτων τὴν ἐπίδειξη. Οἱ Κλέφτες, ποῦ ζούσανε στὸ πόδι, ποῦ κοιμῶντανε μὲ «τῶνα μάτι», μὲ τὸ χέρι στὸ σπαθί, μὲ τὴν κουμπούρα στὴν «ἀπάνου σκάλα», ἦτανε πάντα τους λεροὶ γιὰ νὰ μὴν τοὺς βλέπη ὄχτρος καὶ νὰ μὴν τοὺς τρώη τὸ ζωῦφιο. «Λαμπροφοροῦσαν» τὴ Λαμπρὴ, κ' ἴσως δυὸ-τρεις φορὲς ἀκόμα, ἅμα ἔχανε νὰ πᾶν, ἀφοβα, στὴν ἐκκλησιὰ ἢ ἀκόμα πειδὲ σπάνια σὲ πανηγῦρι. Καὶ πάλι ὁμως ἡ ἐπίδειξη τῆς φορεσιάς καὶ τῆς ἀρματοσιάς σὲ παιδιὰ Κλεφτόπουλα ἢ γιουὺς Ἀρματωλῶν ταίριαζε μοναχὰ. Ἐνα τραγοῦδι λέει γιὰ τὸ γυιὸ τοῦ περιφήμου Ζίδρου: «Φώτη μου, μὴ στολιξέσαι, μὴ βάνεις τόσ' ἀσήμια—χαμήλωσε τὸ φέσι σου καὶ σκέπασε τ' ἀσήμια—νὰ μὴν νὰ ἰδῆ ἢ Ἀρβανιτιά, ρίξουν καὶ σὲ σκοτῶσουν». Ἄλλο τραγοῦδι Ροῦμελ. παρασταίνει ἓνα Κλεφτόπουλο νὰ λέη: «Ἐβγα. μανούλα μ', νὰ μὲ ἰδῆς, ἔβγα νὰ μ' ἀγναντέψης...—τὸ πῶς γυαλίζει ἡ πάλια μου καὶ λάμπουν τ' ἄρματά μου». Λοιπόν, ὡς ἔδω, καὶ οἱ Κολοκοτρωναῖοι ἔρχεται φυσικὸ ποῦ πηγαίνανε λαμπροντυμένοι στὴν ἐκκλησιὰ, ἂν βγάλουμε τῆς καβάλλας τὴν ψευτιά. Μπορούσανε λοιπόν καὶ μὲ πόσι γιορτινὸ (κεφαλογῦρι) νὰ δένανε τὸ φέσι στὸ κεφάλι. Κι' Ἀρματωλοὶ καὶ Κλέφτες δένανε παρόμοια τὸ κεφάλι, ἔθιμο τούρκικο μὰ χρήσιμο, γιὰ τὸς προφύλαγε ἀπὸ τὸ κρύο—κι' ἀπὸ τὴν κατεβατὴ σπαθιά—καὶ προσκέφαλο ἔμπαινε στὴν πέτρα ἀπάνου, μπορεῖ ἀκόμα καὶ προσάψι γιὰ τὸ νήμιμο. Τὸ πόσι ὁμως τ' ὀλομέταξο μὲ τὰ κρόσσια του τὰ χρυσωπά, ὕφασμα τῆς Ἀνατολῆς, γελοῖα θὰ πήγαινε στοῦ Κλέφτη τὸ κεφάλι, θὰ θύμιζε τὸ φρετζε τῆς Ζαφειρίτσας, ἐνῶ οἱ

νὸς γιὰ τέτοια τρανὰ καμώματα. Τ' ἄρματα τοῦ Φαλέξ ἦτανε λάφυρα τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τῆς Κύμης, ἢ χαρίσματα τῶν Ἀρβανιτάδων, ποῦ βγῆκαν ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά μὲ τὸ μέσο τοῦ Θεοδοράκη.

1) «Ἐγγειρίδιον συμβουλευτικὸν περὶ φυλακῆς τῶν πέντε οἰσθήσεων κλπ», Βενετία, 1801, σ. 104. Κ' οἱ Ἑβραῖοι βασιλιάδες δὲ μεταχειρίζονταν, ἀπὸ ταπεινώση, ἄλογα.

Ἀρματωλοὶ, πλοῦσοι κι' ἀρχοντικοί, καὶ περήφανοι στὴν κληρονομικὴ τους καταγωγή, ὅλοι τὸ συνειθίζανε.

Μὲ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, καὶ μὲ τὰ λάφυρα τὰ τούρκικα, φορέσανε τὸ πόσι πολλοὶ στρατιωτικοί, κι' ὁ ἴδιος ὁ Θ. Κολοκοτρώνης· ἔτσι ντυμένος πλούσια καὶ μὲ τὸ πόσι τ' ἀκριβό, ἀνταμώθηκε στὴν Κόρθο μὲ τὸ Μάρκο Μπότσαρη, τὸ 1822. Ὁ Μάρκος ἦταν ἀπλὰ ντυμένος μὲ τὴ γαλάζια του τὴ φρέμελη, τὴ λευκὴ Σουλιώτικη φλοκάτα καὶ τὸ ζωστάρι του πιστόλα ξύλινη. Ὁ Κολοκοτρ. ντράπηκε, ποῦ θὰ πῆ ἔνοιωσε πόσο δὲν ταίριαζε στοὺς παλιούς Κλέφτες ἡ μάταιη ἐκείνη ἐπίδειξη τῆς πλούσιας φορεσιάς καὶ τῶν ἀκριβῶν ἄρμάτων, καὶ τὴν ἄλλη μέρα παρουσιάστηκε στὸ Μάρκο ἀπλὰ ντυμένος μὲ τὴν παλιά του φουστανέλλα, τὴν παλιά του πάλια καὶ τὴ φτωγικὴ παλάσκα του!). Ὁ Καραϊσκάκης σιχαινότανε τὸ πόσι, κι' αὐτοὺς ποῦ τὸ φοροῦσαν τοὺς ἔλεγε σπληνάντερα· καὶ γιὰ νὰ τὸ σιχάινεται ἓνας παλιὸς Κλέφτης κι' Ἀρματωλός, θὰ πῆ πὼς καὶ στὰ χρόνια τὰ παλιά ἡ πλούσια φορεσιά δὲν ἦταν ἀρεστὴ ἀνάμεσα σ' ἀληθινὰ παληκάρια.

Μοναχὰ ὁ ἀνόητος ποιητὴς, ποῦ ἄργησε νὰ φανῆ, καθὼς θὰ δῆτε, ἔχει ἐνάντια γνώμη· παρασταίνει τοὺς Κολοκοτρ. νὰ καμαρώνουνε γιὰ τῆς ἀσημένιες πάλιας τους. Ἡ πάλια μὲ τὴν ἀσημένια φούχτα ἦτανε συνειθισμένο πρῶμα!) καὶ μοναχὰ τὰ φλωροκαπνισμένα τ' ἄρματα (μπορεῖ σπάνια νὰ ἦτανε κι' ἀπ' ἀτόφιο χρυσάφι) κινούσαν τὸ θαυμασμό· στὸ στίχο ὁμως δὲ χωροῦσε ἡ λέξη «φλωροκαπνισμένες» («πῆχον τὰ πόσια τὰ χρυσά, τῆς ἀσημένιες πάλιας»). Ὁλος αὐτὸς ὁ στίχος, καὶ μὲ τὰ χρυσά του πόσια καὶ τῆς ἀσημένιες πάλιας του, φωνάζει πὼς δὲν πηγαίνει μὲ τὰ πράματα. Κοιτὰ σ' ἄλλα καμάρια του τὸ ποιῆμα «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ» ἔχει καὶ τελευταῖο καμάρι, ψεύτικο κι' αὐτό· «ὄπου δὲν καταδέχονται τὴ γῆς νὰ τὴν πατήσουν»· ὁ στίχος εἶναι παρμένος ἀπὸ γυναικειο τραγοῦδι, μὰ ὁ ποιητὴς σάναξε ἀπ' ὄπου βρῆκε καμάρια καὶ τὰ φρότωσε, ἄτοπα, στοὺς Κολοκοτρωναῖους. Καὶ λησιμόνησε πὼς ἡ Μαῦσα ἢ λαϊκὴ καμαρώνει τοὺς ἥρωές της, καὶ τοὺς στολιζει μὲ τῆς ὁμορφιές της, μὰ δὲν τοὺς παρασταίνει νὰ καμαρώνουν οἱ ἴδιοι τὸν ἑαυτὸ τους!).

Ἐρχεται τώρα τὸ πρόβλημα πὼς πλάστηκε, πὼς πλέχτηκε, πὼς ἔφτασε αὐτὸ τὸ τραγοῦδι νὰ γίνη τόσο λαϊκὸ καὶ νὰ τραγουδηθῆ ἀπ' ὄλο τὸν Ἑλληνικὸ λαό. Ἄν δὲν ποιήθηκε στὴν ἐποχὴ τὴ σύγχρονή του—ἐκείνη ποῦ τῆς ταίριαζε νὰ τὸ βγάλῃ στὸ φῶς—θὰ μποροῦσα κι' αὐτὸ πλαστὸ νὰ τὸ κηρύξω. Τὰ ἔσωτερικὰ στοιχεῖα ποῦ τὸ συσταίνουν, ἡ ψυχολογία του ἢ ἀταίριαστη μὲ τὴν

1) Ἄλ. Σούτσου «Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστ.» 1829, σ. 183, ἐκδ. γαλλ.).

2) Ἐνας στίχος (Ἀρβαντινοῦ, σελ. 29) λέει: «Καὶ διαλεχτὰ βλαχόπουλα μὲ πάλιας ἀσημένιες».

3) Στὸ τραγοῦδι τοῦ Πανουργιά, Ἀρματωλοῦ τοῦ Παρνασοῦ, ὁ ποιητὴς θαμάζει τὸν πλοῦτο τῶν ἄρμάτων γιὰ τὴν ἐντύπωση ποῦ κάνουν:

Κάπου βροντοῦν τὰ χαίμαλιά, κάπου βροντοῦν τ' ἀσήμια...

Ἐδῶ βροντοῦν τὰ χαίμαλιά, ἐδῶ βροντοῦν τ' ἀσήμια.

Τὸ Γαλαξίδι εἶναι τρανὸ, Κλέφτες δὲν τὸ κατῶνε,

ἢ Πανουργιάς τὸ πάτησε...

Κλέφτικη ζωή δὲ συμφωνῶνε μὲ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ποὺ ἔπρεπε ν' ἀνήκουν. ὄπλα καὶ φροεσιῆς καὶ πλοῦτη καὶ κομποφάνειες Κλέφτικες—φτάνει νὰ πῆ κανεὶς τὴ λέξη Κλέφτης γιὰ νὰ πέσουν ὅλα. Μένει νὰ πῶ λίγα γιὰ τὴν ἔξωτ. μορφή τοῦ τραγουδιοῦ. Ὁ α' στίχος, καθὼς ξήγησα καὶ πειὸ πάνου, ἔρχεται ἄχαρος, σὰ νὰ εἶναι πρῶμα σπάνιο νὰ λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά· ὁ στίχ. εἶναι τροποποίηση ἀπὸ τραγοῦδι Ρουμελιώτικο, ποὺ ἀρχίζει «πῶς λάμπει ὁ ἥλιος» καθὼς δηλ. λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, ἔτσι λάμπει κι' ἡ Κλεφτουριά¹⁾· ὁ γ' στίχ. μὲ τὰ ἀνύπαρχτα χρυσὰ πόσια του καὶ τῆς κοινότητας ἀσημένιες πάλες, φαίνεται κι' αὐτὸς ὄχι σωστός, ἀνακριβής ποὺ λέει ἡ λόγια γλώσσα· ὁ δ' στίχ. «ὁποῦ δὲν καταδέχονται κλπ.» εἶναι δάνεισμα ἀπὸ τραγοῦδι ποὺ ἔχει γυναικῶν παινέματα²⁾· Τέλος οἱ ἀκόλουθοι στίχοι, ὅπου οἱ Κλέφτες καβάλλα πᾶνε στὴν ἐκκλησιά, καὶ τόσες ἄλλες φροεὲς καβάλλα κάνανε τόσα ἄπρεπα πράματα, εἶναι ὅλοι δάνεισμα καὶ μετάπλασμα ἀπὸ τραγοῦδι τῆς β. Ἑλλάδας, ποὺ θὰ τὸ δῆτε ἀμέσως πειὸ κάτω. Πῶς ὁμοίως τὰ τραγοῦδι αὐτό, τὸ Ρουμελιώτικο, τ' ἄγνωστο τέλεια στὸ Μοριᾶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ποὺ θᾶπρεπε τὸ τραγοῦδι τῶν Κολοκοτρωνίων νὰ εἶχε ποιηθῆ, πῶς καὶ ποῦ ὁ λαϊκός, τάχα, ποιητῆς τὸ βρήκε καὶ τὸ μετάπλασε καὶ τὸ πρόσθεσε στὸ τραγοῦδι τῶν Κολοκοτρωνίων, ἐνῶ, καθὼς ἔδειξα πειὸ πάνου, κανένα Ρουμελιώτικο τραγοῦδι δὲν ἦτανε γνωστὸ στὸ Μοριᾶ, καὶ μάλιστα τραγοῦδι Ἡπειρώτικο;

Στὰ δυὸ αὐτὰ ρωτήματα, στὸ γενικό· α') μὲ τὴν τρόπο ἓνα τραγοῦδι, (τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος») τεχνητὰ φτειασμένο ἀπὸ προσωπικὸν κι' ὄχι ἀνώνυμον ποιητῆ, ὅπως ἐγὼ νομίζω, μὲ στίχους δῶθε-κεῖθε δανεισμένους κι' ἄτεχνα ταιριασμένους, πέρασε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ κι' ἀναγνωρίστηκε γνήσιο λαϊκόν· καὶ στὸ ρωτήμα τὸ μερικό, β') πῶς ἀπὸ τὴν Ἡπειρο δλάκερο κομμάτι τραγουδιοῦ πήδησε στὸ Μοριᾶ, στὰ χρόνια τὰ παλιά, ὅταν τὸ Κολοκοτρ. τραγοῦδι ἔπρεπε νὰ εἶχε ποιηθῆ, πήδησε καὶ ζωνεύτηκε μέσα στὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος» κλπ., στὰ δυὸ αὐτὰ ρωτήματα εἶμαι πρόθυμος ἐδῶ ν' ἀποκριθῶ.

Ἀπαντῶ στὸ πρῶτο ρωτήμα. Ἀπ' ὅσα ξέτασα πειὸ πάνου τραγοῦδια Κολοκοτρ. καὶ τὰ χαρακτηρισισα πλαστὰ κανένα δὲν εἶναι δημοσιεμένο στῆς λαϊκῆς ἀνθολογίας ποὺ ἀρχίσανε νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ 1834³⁾ ὡς τὰ 1870 καὶ πειὸ

1) Πῶς λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά καὶ τὸ φεγγάρ' στοὺς κάμπους,
ἔτσι ἔλαμπει κι' ἡ Λιζκαίνα μέσα στοὺς Ἀρβανίτες.

Χασιώτη σ. 102.

Λοιπὸν καὶ οἱ δυὸ στίχοι εἶναι ἀπὸ γυναικεῖο τραγοῦδι.

2) Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ περιγράφει τὸ πάραμο τοῦ Ἀναπλιοῦ κατὰ τὰ 1716· ἀκολοθεῖ τὸ δίστιχο:

Τὰ παληκάρια τ' Ἀναπλιοῦ κ' οἱ ἔμπορος τῆς χώρας,
ποῦ δὲν καταδεχόντανε τὴ γῆ γιὰ νὰ πατήσουν...

Ὁ β' στίχ. ἐννοεῖ μοναχὰ τῆς γυναίκας, γιατί συνεχίζεται ἀμέσως μὲ τὴ φράση· «δὲν κλαῖνε οἱ μαῦρες τὴ σκαβιά κλπ.». Στὴ συλλογὴ Γιατροῖδη (σ. 99) τὸ τραγοῦδι φαίνεται πολὺ μεγάλο, ἴσως πλεγμένο ἀπὸ δυὸ ἄλλα καὶ μὲ προσθήκες τοῦ ἴδιου ἐκδότη.

3) Ἡ πρώτη τοῦ Π. Χριστοφίδη τυπώθηκε στὴν Αἴγινα, 1834, ἡ δευτέρα ἀπὸ ἀνώνυμο συλλογέα τυπώθηκε στὸ Ναύπλιο, 1835, ἡ τρίτη πάλι ἀπὸ ἀνώνυμο στὴν Ἀθήνα,

κάτου. Οἱ ἀνθολογίαις ὁμοίως ἀντιπροσέουν καὶ νέα ἡρωϊκὰ τοῦ 1821—ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ Μοραίτικα καὶ Κολοκοτρωναίικα—καὶ παλιὰ δανεισμένα ἀπὸ τὸ Faugier καὶ Ζαμπέλιο. Αὐτὸ σημαίνει πῶς καὶ τὰ τραγοῦδια τοῦ F. καὶ Z. κανεὶς δὲν τάχα ἀκούσει ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, τὸ ἴδιο καὶ τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά»· λοιπὸν αὐτὸ τὸ τελευταῖο μετὰ τὸ 1870 γίνηκε δημοτικόν. Γιατί, ἄλλοιῶς, ἔπρεπε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ—τραγοῦδι ποὺ ἔπρεπε νὰ ζοῦσε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὰ ὑποθετικὰ χρόνια τῆς γέννησής του—δηλ. τὰ πρὶν ἀπὸ τὰ 1806, ποὺ γίνηκε ὁ χαλασμός τῶν Κολ.; Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βροντοῦσε καὶ νὰ χαλοῦσε κόσμο στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, καὶ πρόχειρο σὲ κάθε στόμα νὰ βρισκότανε, ὥστε ἅμα ἀρχίσανε νὰ βγαίνουν οἱ πρῶτες συλλογῆς καὶ οἱ πρῶτες ἀνθολογίαις, νὰ τυπώνεται ἀπὸ τὰ πρῶτα. Κι' ὁμοίως δὲ μπηκε πουθενά. Φαίνεται πρώτη φορὰ τυπωμένο, ἀπλαστο ἀκόμα, στὰ 1868, ἀπὸ τὸ Μ. Λελέκο («Δημοτικὴ Ἀνθολογία» σ. 21). Ἀπ' αὐτὴν τὸ πήρε, τ' ἄρπαξε ὁ Φαλῆς καὶ τὸ δημοσίεψε στὸ «Ραιμπαγᾶ» τοῦ 1882 (ἀριθ. 419 τῆς 7 Ὀχτ.) παραφορτωμένο μ' ἀμέτρητους λογιωτατισμούς, «ἀλάθειτα ντουφέκια», «γιαταγάνια μπηχτά», «ξεπέξεψαν ἀπ' τ' ἄτια τους» κλπ. Καμαρώστε στίχους τοῦ Φαλῆ: «Καβάλλα τὸ σταυρὸ φιλοῦν καὶ τοῦ παπᾶ τὸ χέρι—ξεπέξεψαν ἀπ' τ' ἄτια τους καὶ μπηχαν ἓνας-ἓνας». Λοιπὸν, ἐδῶ, στὴν πόρτα βγήκε ὁ παπᾶς μὲ τὸ σταυρὸ, καὶ οἱ Κλέφτες μπαίνουνε πεζοὶ στὴν ἐκκλησιά. Σὲ παραλλαγῆς νεώτερες μπαίνουνε καὶ καβάλλα. Ὁ Φαλῆς τελειώνει τὸ τραγοῦδι μὲ περιεργὸ ἐπεισόδιον, ποὺ στῆς ἄλλες παραλλαγῆς ἔλειψε. Ἐνῶ οἱ Κλέφτες ἦτανε στὴν ἐκκλησιά, ἡ παγανιὰ τοὺς πλάκωσε. Τότε ὁ Θεοδωρᾶκης φώναξε: «Γιὰ πεταχτήτε κ' ἔφτασα, νὰ κάμω τὸ σταυρὸ μου—καὶ σύ, παπᾶ, νὰ μὴ σκιαχτῆς, γιατί εἶναι ἁμαρτία—κ' ἐγὼ θὲ νᾶβγω μιὰ στιγμή, καὶ πίσω θὰ γυρίσω». Τ' ἀνόητα αὐτὰ πεζολογίματα πέσαν ἀπὸ τῆς ἄλλης παραλλαγῆς. Τέλος, δύσκολο εἶναι νὰ βροῦμε πότε ὁριστικὰ τὸ τραγοῦδι πέρασε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, καὶ γίνηκε κοινόν, πάντα μετὰ τὸ 1870.

Ἀπάνου στὸ ζήτημα, ἀν μπορῆ τεχνητὸ τραγοῦδι νὰ λαϊκευθῆ, θὰ χροιαζότανε νὰ γίνῃ λόγος πολὺς ἐδῶ. Δὲν εἶναι ὁμοίως αὐτὸ τὸ πρῶτο παράδειγμα, οὔτε τὸ πρῶτο Κολοκοτρωναίικον τραγοῦδι, ποὺ ἔγινε λαϊκόν. Ἀπὸ τῆς τυπωμένες μοραίτικες συλλογῆς Λελέκου, Παπαζαφ. κλπ. πλαστὰ τραγοῦδια Κολοκοτρωναίικα—ἀπ' ὅσα δηλ. ἐγὼ τὰ χαρακτηρισισα πλαστὰ—περάσανε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, κι' ὁ ἦχος τους μπηκε ἀπ' ἄλλα πειὸ παλιά. Ὅσο γιὰ τὸ ταίριασμα τῆς μουσικῆς, τὰ πειὸ παλιὰ δανεῖζον τὴ δική τους στὰ πειὸ νέα, κ' εἶναι αὐτὸ κανόνως χωρὶς ἐξάλειψη. Τὸ τραγοῦδι, ποὺ ὁ λαϊκὸς ποιητῆς τὸ δημιουργεῖ βιαστικά, βρῖσκει ἔτοιμη τὴ μουσικὴν του σὲ παλιότερο. Τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν ἡ μουσικὴ πάντα εἶναι πολὺ παλιά. Τὴ μουσικὴν του τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά» τὴ δανεῖστηκε ἀπὸ τὸ Ρουμελ. τραγοῦδι, ἀπ' ὅπου πήρε καὶ τοὺς στίχους τῆς καβάλλας, ποὺ εἶναι οἱ πειὸ σημαντικοί¹⁾. Βρῖσκονται πρῶτα

1836, ἡ τέταρτη (Τσοπανάνου «Ἀσματα πολεμιστῆρια», ἔχουν ὁμοίως καὶ δημοτικὰ, κ' ἓνα Κολοκοτρωναίικον γνήσιο γιὰ τὸ πάραμο τ' Ἀναπλιοῦ) συλλογῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Τριπολιταϊότη Ἀγωνιστῆ Ν. Παπαδόπουλο, Ἀθήνα, 1838 κλπ.

1) Σὰ γυναικεῖο τραγοῦδι, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε τοῦ χοροῦ, οὔτε τοῦ τραπεζιοῦ, λέ-

στη συλλογή Ἄντ. Μανούσου («Τραγούδια Ἐθνικά», Κέρκυρα, 1851, φυλλάδ. 12, σ. 114). Τὸ τραγούδι χωρὶς ἄλλο εἶναι Ἡπειρώτικο, ἂν καὶ τὸ βρῆκε ὁ Κερκυραῖος συλλογέας στὴν Κέρκυρα, γειτόνισσα τῆς Ἡπείρου. Στὴν Ἡπειρὸ τὸ βρῆκε ὁ Χασιώτης (1866, σ. 137). Παίρνω ἀπὸ τὸ Χασιώτη τοὺς στίχους, ἀπ' ὅπου θὰ γίνηκε τὸ δάνεισμα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά» :

Μιά μαύρη λάμια τοῦ γιαλοῦ, ποὺ τρώει τὰ παληκάκια,
 γυναίκεια ροῦχαν ἔδωλε, γυναίκεια ροῦχα θάνει,
 γυναίκεια πᾶν' στὴν ἐκκλησιά, γυναίκεια προσκυνάει,
 γυναίκεια παίρν' ἀντίδωρο ὄχ τοῦ παπᾶ τὸ χέρι·
 γυναίκεια βῆκε κ' ἔκατσε στῆς ἐκκλησιάς τὴν πόρτα
 μὲ τὰ μαλλιά της ξέπλεγα, στὸ δάκρυ φορτωμένη.
 Χήρας υἱὸς ἐπέρασε καὶ τὴν καλημερίζει 1)...

Τοὺς στίχους αὐτοὺς δὲ μπορούσε παρὰ λογιώτατος νὰ τοὺς βρῆ στὰ βιβλία καὶ νὰ τοὺς ταιριάξῃ μὲ τ' ἄλλο λαϊκὸ τραγούδι. Τὸ ταίριασμα τὸ σκόπιμο, τὸ δάνεισμα ἀπὸ τὸ γυναικεῖο αὐτὸ ἑξαίσιον τραγούδι τῶν τεσσάρων στίχων τῆς «καβάλλας», εἶναι φανερὸ ὁλοζώντανα. Ὁ μεταπλάστης πιάνεται «κι' ἀπὸ τὰ τέσσερα» σὰν τῆς ἀλεπούς τὴν παροιμία—ἀπὸ τοὺς τέσσερες στίχους—μὰ ἀπὸ τὸν τελευταῖον πιάνεται πεῖδ στέρεα καὶ δὲ γλυτώνει πεῖδα. Γιατὶ τὸ στοιχειό, σὰ γυναίκα ποὺ εἶναι, εἶναι φυσικὸ πὼς «γυναίκεια βῆκε κ' ἔκατσε στῆς ἐκκλησιάς τὴν πόρτα», οἱ καβαλλαραῖοι ὅμως, νὰ λήθῃ τὸ τραγούδι πὼς «καβάλλα βῆκε κ' ἔκατσαν», δηλ. ἀφοῦ κάμαν ὅλα τὰ θρησκευτικὰ τοὺς χρέη καβάλλα, ὕστερα νὰ κατεβαίνουν ἀπὸ τ' ἄλλογο, βγαίνοντας ἀπὸ τὴν ἐκκλησιά, τέτοιοιον παραλογισμὸ, ὄχι λαϊκὸ τραγούδι—καὶ τὰ τραγούδια εἶναι ἀπὸ

γεταὶ μονότονα, μοιρολογιαστά, ὅπως, Ἰσα-Ἰσα, τραγουδιέται στὴ Ρούμελη τὸ τραγούδι «Λάμπει ὁ ἥλιος».

1) Ἀκολουθεῖ τ' ἀντίστοιχο κομμάτι τῆς συλλογῆς Μανούσου :

Τι θέλεις, μαύρη, στὸ χορὸ κι' ἀσχημὴ στὸ τραγούδι;
 —«Ἐγὼ ἢ μαύρη, ἢ ἀσχημὴ πολλοὺς ἀνθοὺς μαράνω,
 πολλοὺς ἀνθοὺς, πολλοὺς σγουροὺς, πολλοὺς μαλαματένιους,
 κι' αὐτὸν τὸν χήρας τὸν υἱὸ δὲν ἠμπόρω μαράνω,
 γιατί ἔχει δότανὰ πολλὰ καὶ μάγια δὲν τὸν πιάνου,
 παρὰ τὸν λίμνης τὸ θεριὸ γὰ τὸνε καταλόση.
 Ἐθρόντησαν ὁ οὐρανὸς κι' ἀνοίξαν τὰ ἀπουράνια,
 καὶ τὸ θεριὸ τ' ἀγροίκησεν ἀπὸ τῆς λίμνης μέσα.
 Γυναίκεια πᾶει καὶ ντύνεται, γυναίκεια πᾶει κι' ἀλλάζει,
 γυναίκεια πᾶει στὴν ἐκκλησιά καὶ τὸ σταυρὸ του κᾶνει,
 γυναίκειαν ἐχαιρέτησε κατὰ τὴν ὥρα ὅπου ἦτο,
 γυναίκεια παίρνει ἀνηφορὰ ἀπ' τοῦ παπᾶ τὸ χέρι,
 γυναίκεια ἐβῆκε κ' ἔκατσε ὄξω στὸ πεζοδρόμι...

Ἡ φράση «δὲν ἠμπόρω μαράνω» εἶναι διόρθωμα τοῦ ἐκδότη Μ. Ἀνηφορὰ=ἀντίδωρο, στὴν Κέρκυρα. Τὸ τραγούδι ἔχει θέμα τὴ λάμια ποὺ ἔχασε τὸ δαχτυλίδι της, κι' ὅποιος κατεβῆ στὸ πηγάδι νὰ τῆς τὸ φέρῃ, γυναίκα θὰ τὴν πάρῃ. Παραλλαγή τοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ χωριὸ Νήφες τῆς Κέρκυρας, δημοσιεύεται στὴ «Λαογραφία» Β'—1911, σ. 640.

τὰ πεῖδ λογικὰ πλάσματα τοῦ νοῦ—ἀλλὰ οὔτε ὁ πεῖδ μωρὸς ἄνθρωπος δὲ θὰ μπορούσε νὰ πλαστογραφῆσῃ τέτοια ψευτιά, μήτε νὰ τὴν πῆ μήτε νὰ τὴν κάμῃ. Ἡ φράση λοιπὸν αὐτὴ εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἐγκλήματος, τὸ νομικὸ πειστήριο τῆς ἐνοχῆς τοῦ παραχαράχτη ποιητῆ. Ὅσο γιὰ τὴ μουσική, τὸ ζήτημα ἦτανε γι' αὐτὸν πεῖδ εὐκόλο, καθὼς ξήγησα πεῖδ πάνου. Μπορεῖ ὅμως νὰ γίνη κι' ἄλλη ὑπόθεσις· ὡς στρατιωτικὸς ἀποσπασματάρχης ὁ Φαλέξ, γυρίζοντας τὴ Ρούμελη, ν' ἄκουσε τῆς Λάμιας τὸ τραγούδι, καὶ μαζὶ μὲ τὸ ποίημα νάμαθε καὶ τὸν ἦχό του.

Θὰ μπορούσε ἀκόμα—γιὰ νὰ μὴ μένῃ κανένας δισταγμὸς στὸ δύσκολο ἀναγνώστη—νὰ γίνη κι' ἄλλη ὑπόθεσις ἀπὸ ἕναν καλοπροαίρετο μελετητῆ, κι' ἀφίνοντας στὴν ἄκρη τὸν αὐστηρὸν ἐρευνητῆ, κᾶνω ἐγὼ αὐτὴ τὴν ὑπόθεσις τὴν τελευταία. Ἡ κατὰ τὸν Ἀγῶνα δόξα τοῦ Θεοδωράκη καὶ ἡ λατρεία ἢ λαϊκὴ μπορούσανε τάχα νὰ βοηθήσουνε νὰ βγῆ στὸ φῶς αὐτὸ τὸ στερονογέννημα τὸ ποιητικὸ, καὶ πῶς; Νὰ πῶς, πιστεύω, θὰ μπορούσε νὰ γίνη αὐτὸ τὸ θᾶμα. Ὁ Μοραΐτης πάντα, σὰ λαὸς ζωὴ γεμάτος, ζηλεύει τὴ λεβεντιά τῆς Ρουμελιώτικῃ, καὶ ἡ προσπάθεια κάθε Μοραΐτη, ποὺ καταγίνεται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ 1821, εἶναι νὰ σηκώσῃ καὶ τοὺς δικούς του ἥρωες στ' ἀνάστημα τῶν ἡρώων ποὺ δὲν εἶναι Μοραΐτες, παίρνοντας στολίδια δανεικὰ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ξένους ἥρωες. Ἀπ' αὐτὴν τὴ ροπή, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν πῆ πατριωτικὸν τοπικισμὸ, βῆκε ἡ προσπάθεια τοῦ δοξασμοῦ τῶν Κολοκοτρωναίων, ποὺ τὴν εἶδαμε πεῖδ πάνου· ἀπ' αὐτὴ τὰ τόσα ἀνέκδοτα, ποὺ κολληθήκανε σ' ἥρωες Μοραΐτες, στὸ Γέρο τοῦ Μοριά, στὸ Νικηταρᾶ 1). Ἡ ζήλεια τούτη ἢ ἀκατηγόρητη ἐνὸς γενοῦ λαοῦ, ποὺ ἔβγαλε τόσοσους ἥρωες στὴν Ἐπανάστασι, ἀναψε καὶ κόρωσε τὴν πρώτη φορὰ ποὺ ἦρθε σ' ἐπαφὴ ὁ λαὸς τοῦ Μοριά μὲ τὰ Ρουμελ. στρατεύματα, στὸν ἐμφύλιον πόλεμον τοῦ 1824—25, στὴν ἐκστρατεία ἔπειτα τῶν Ρουμελιωτῶν κατὰ τοῦ Ἰμπραὶμ, 1825—26, στὴν ἐκστρατεία τοῦ Πειραιᾶ, 1826—27, ὅπου πολεμήσαν ἀδερφικὰ Μοραΐτες καὶ Ρουμελιῶτες, καὶ τέλος στὰ Καποδιστρ. χρόνια, 1828—32, ὅπου οἱ δυὸ λαοί, χωρισμένοι σὲ δυὸ κόμματα, χτυπηθῆκαν ὄχι μιὰ φορὰ καὶ μόνῃ (Συνταγματικοὶ-Κυβερνητικοί). Βάλετε ἔπειτα τὸ Ρουμελ. προσφυγολόγι ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασις, τὸ γυναικοπαιδομάνι ποὺ στρημονότανε στ' Ἀνάπλι, στ' Ἄργος καὶ τὰ περὶχωρα, στ' ἀκρογιάλια τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ Σαρωνικοῦ, στὴν Αἴγινα, στὸν Πόρο καὶ στ' Ἀγκίστρι. Πολλές καὶ πολὺ θλιβερές ἦταν οἱ εὐκαιρίες, ποὺ Μοραΐτισσες καὶ Ρουμελιώτισσες ἀνταμώνόντανε καὶ λέγανε τὸν πόνο τους· οἱ πρῶτες, φυσικὰ περιέργες, τριγυρίζαν τῆς φτωχῆς γυναικοῦλες στὰ καλύβια τους τὰ τσάπνικα, τῆς παλιόγριες ποὺ εἶχανε ξεσηκωθῆ ἀπὸ τῶν ρουμανιῶν καὶ τῶν βουνῶν τὰ καταφύγια· ἔτσι τριγυρισμένες λέγανε τὰ παραμῦθια, τὰ τραγούδια καὶ τὰ μοιρολόγια τους. Ἐκεῖ κάπου—καὶ ποιὸς ξέρει ποῦ—μιὰ γιὰ Ρουμελιώτισσα εἶπε ἕνα παρᾶξενον τραγούδι, καὶ σὰ γυναικεῖο ποὺ ἦταν αὐτὸ τὸ τραγούδι—ἀπὸ τὴν τάξην τὴν ἑξαίσια τῶν τραγουδιῶν ποὺ ἔχουν ὑπόθεσις ὄχι

1) Γιάννη Βλαχογιάννη «Ἱστορικὴ Ἀνθολογία», προλόγισμα.

ήρωες πραγματικούς, παρά τους άλλους τους υπερφυσικούς, τῆς χήρας τὸν υἱό, τὸ γιὸ τῆς Ἀστραπῆς, τὸν Κωσταντῆ τῆς Ἀρετῆς τὸν ἀδερφό, τῆ Λάμια τοῦ γιαιλοῦ, ποὺ τρώει τὰ παληκάρια, καὶ τόσα ἄλλα τραγοῦδια θρυλικά—οἱ Μοραΐτισσες τ' ἀκοῦσαν τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ἄλαλες—ξέρανε κι' αὐτὲς δικὰ τους—τ' ἀκούσανε μονότονα τραγουδημένο καὶ μοιρολογιαστό, ὅπως τραγουδᾶν οἱ γυναῖκες τραγοῦδια καθιστά, οὔτε τοῦ χοροῦ μὰ οὔτε καὶ τοῦ τραπεζιοῦ, κύκλους τραγουδιῶν παραμυθένιους, ποὺ ἀργὰ καὶ θλιβερά, ἐκεῖ ποὺ νέθουνε κ' ἐκεῖ ποὺ διάζονται, κ' ἐκεῖ ποὺ ξαίνουν τριγυρισμένες ἀπὸ τὰ κορίτσια, ὅλα τὰ λένε μὲ τὸν ἴδιο ἀργὸν ἤχό, ποὺ λίγο παραλλάζει ἀπὸ ἓνα σ' ἄλλο τραγοῦδι. Καὶ ἡ Ρουμελιώτισσα γιὰ μολογοῦσε τὸ τραγοῦδι τῆς Λάμιας τοῦ γιαιλοῦ:

Μιά μαύρη Λάμια τοῦ γιαιλοῦ, ποὺ τρώει τὰ παληκάρια,

γυναίκεια ροδχαν ἔβαλε...

Τὸ τραγοῦδι αὐτό, σὰν ἐξαισία ποὺ χτυπάει σὲ κάθε καρδιά γυναίκεια, μύρια στόματα τρυφερά θὰ τ' ἀρπάξαν καὶ τ' ἀντιλαλήσανε στὰ σπῆτια τοῦ Μοριά. Ἐκεῖ κάπου θὰ βρέθηκε ἓνας τοῦ λαοῦ ποιητής, ποὺ «δὲν ἤξερε τὸν ἑαυτοῦ» τ' ἀκουσε, τὸ χώνεψε στὸ νοῦ του, δανείστηκε κι' ἀπ' ἄλλα γνωστά του Ρουμελιώτικα, καὶ τέλος «ἔβγαλε» τὸ τραγοῦδι τὸ Κολοκοτρωναίκο· ὁ ποιητῆς μπορεῖ νάτανε κι' ἀπὸ τὰ παληκάρια τοῦ Γέρου τοῦ Μοριά, κι' ἀφοῦ πρῶτος τὸ τραγοῦδισε, τ' ἀφῆσε ὕστερα τ' ἀπλερο πλάσμα του νὰ περπατήσῃ καὶ ν' ἀναστηθῆ μὲς τὰ στρατόπεδα τὰ Μοραΐτικα. Μπορεῖ ὅμως καὶ κανένας γέρο-Ρουμελιώτης διακονιάρης, ἀπ' αὐτοὺς ποὺ συντροφεῦαν τὰ στρατόπεδα, νὰ τὸ μετάπλασε γιὰ χάρη τοῦ Μοριά, ποὺ χαιρόταν τῆ φιλοξενία του, νὰ τῷ παίξε στὴ λύρα του¹⁾, καὶ παληκάρια Μοραΐτικα νὰ τ' ἀκούσανε καὶ νὰ τὸ μάθων. Ὅχι τὸ τραγοῦδι αὐτὸ μοναχό, μὰ κι' ἀμέτρητα ἄλλα Ρουμελιώτικα γεμίζαν, κατὰ τὸν πόλεμο, τὸν ἀγέρα τοῦ Μοριά, στὰ ἡρωϊκὰ ἐκεῖνα χρόνια. Ὁ λαὸς τότε τοῦ Μοριά, ποὺ διψοῦσε νὰ βρῆ καὶ ν' ἀντιτάξῃ ἓνα «δικό του» τραγοῦδι γιὰ τὸν Ἡρώα του στὰ τόσα Ρουμελιώτικα, τὸ βρῆκε τέλος τὸ τραγοῦδι αὐτό, κι' ἀπὸ τότε κάθε Μοραΐτης ἄμα τραγουδά τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», λάμπει κι' ἡ ὄψη του ἀπὸ περηφάνεια. Τὸ τραγοῦδι αὐτό—ἂν παραδεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση τῆς καταγωγῆς του—θὰ διαδόθηκε μὲ τὰ φτερά τῆς ἀστραπῆς σ' ὅλο τὸ Μοριά, κι' ἀπὸ τ' Ἀνάπλι—ὅπου οἱ παρῆες τῶν παληκαριῶν, στῆς ταβέρνες καὶ στοὺς δρόμους, προκαλοῦσανε μὲ τὰ τοπικὰ τραγοῦδια τους ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ συχνὰ φτάνανε σ' ἄσματα—περῶντας τὸν Ἰσθμό, γίνηκε γνωστό στὸ γοργὰ καὶ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ θεωρία ἐνὸς ὑποθετικοῦ τρόπου, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βγάλῃ ἴσα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά». Σ' αὐτὴ ὅμως τῆ θεωρία στήνονται ὀρθὰ τόσα ἀπορήματα γιγαντωμένα, ποὺ πρέπει αὐτὰ νὰ πέσουν πρῶτα κ' ὕστερα νὰ σταθῆ στὰ πόδια τῆς ἡ θεωρίας

1) Ἡ λύρα τότε ἦτανε τὸ μόνο ὄργανο τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ· βιολιά δὲν ὑπάρχανε τὰ τοῦμπανα μὲ τὸ ζουρνά (καρμπούζα) ἦτανε γύφτικα ὄργανα· ἀκολουθοῦσανε καὶ οἱ Γύφτοι τὰ στρατόπεδα, μὰ «παίζαν» τὰ τραγοῦδια, δὲν τὰ λέγανε ποτέ.

ἐκείνη. Καὶ πρῶτα, ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ ἔκαμα τὸ τραγοῦδι δείχνεται καθαρὰ σκόπιμο περιμάζεμα ἀπὸ στίχους ἄλλων τραγουδιῶν δανεισμένους ὄχι ἀπὸ τοῦ λαοῦ τὸ στόμα παρ' ἀπὸ βιβλία· τὸ διὰλεγμα αὐτῶν τῶν στίχων δείχνει χέρι πονηρό, σκέψη προσωπική, σκοπὸ ἐγωϊστικό, ποὺ θέλει νὰ πλουτιστῆ μὲ στολίσματα ποιητικά, σὲ γυναίκεια μοναχὰ τραγοῦδια ταιριαστά. Δεύτερο ἀπόρημα, ἴσα ἄλυτο κι' ἀτράνταχτο, εἶναι αὐτό· πῶς ἓνα τόσο λαϊκὸ τραγοῦδι, ποὺ ὁ λαὸς τοῦ Μοριά—ἔκαμα ἐγὼ μιὰν ὑπόθεση—τ' ἀρπάξε καὶ τὸ διαλάλησε θριαμβευτικά, δὲν παραδόθηκε σὲ χαρτὶ γραμμένο, σὲ συλλογὴ, σ' ἀνθολογία τυπωμένη, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Fauriel, στὰ 1824 καὶ κάτω, πῶς οὔτε στῆς καθαρὰ Κολοκοτρωναίκες πηγές, καὶ πρῶτη ἀπ' αὐτὲς τὸ βιβλίον τοῦ Γενναίου «Ἑλλην. Ὑπομνήματα», 1856 (ὅπου δείχνει τὴ μούρη του τὸ πρῶτο πλαστὸ Κολοκοτρ. τραγοῦδι), κ' ἔπρεπε νὰ περιμένουμε τοῦ Λελέκου τὴ «Δημοτικὴ Ἀνθολογία», 1868, γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ πρῶτο σκέδιο τοῦ τραγουδιοῦ; Ἔρχεται ὅμως στὴ μέση αὐτῆς τῆς ἀπορίας ἡ περίσταση τοῦ τραγουδιοῦ ποὺ ἔδωσε ὁ Σκινᾶς στὸ Βαυαρὸ Θίρσιον, καὶ πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Passow (σελ. 176) χρονολογημένο στὰ 1822. Τὸ τραγοῦδι αὐτό, ἀπὸ 12 στίχους, εἶναι περιμάζεμα ἀπὸ ἀσυνάρτητα κομμάτια, ἄμορφο στὸ σύνολό του, ποὺ χέρι λογιώτατου ἀδέξιο στὰ λαϊκὰ τραγοῦδια τὸ κατασκεύασε. Δυὸ μοναχὰ στίχοι του ὁ β' καὶ γ', στίχοι κακόπλαστοι, θυμίζουν τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά»· ὅλο τ' ἄλλο τραγοῦδι δὲν ἔχει νὰ κάμῃ μ' αὐτὸ καθόλου. Βάνω ἐδῶ πάλι τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ τραγουδιοῦ:

Πολλὴ μαυρίλα φαίνεται ἀπ' τοὺς Κολοκοτρωναίους,

δταν πᾶνε στὴν ἐκκλησιὰ νὰ πᾶν νὰ προσκυνήσουν,

μὲ τὰ σπαθιά τους τὰ χρυσά, τὰ πόσια τ' ἀσημένια...

Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο τὸ τραγοῦδι προχωρεῖ ἀσυνάρτητα, καὶ δείχνει πῶς, μὲ τοὺς τόσο ἄσχημους στίχους του, δὲν εἶναι συρραφὴ ἀπὸ θυμῆματα παλιῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ πρόχειρη κατασκευὴ ἀσυνάρτητων δεκαπεντασυλλάβων, πρᾶμα τὸ πειδ εὐκόλο καὶ συνειθισμένο στὸν κάθε λογιώτατο. Τὸ ὅτι μέσα σ' αὐτὸ τὸ κατασκεύασμα, δυὸ μοναχὰ στίχοι θυμίζουν τὸ κατοπινὸ συμπλήρωμα, τὸ γνωστό μὲ τ' ὄνομα «Λάμπει ὁ ἥλιος κλπ.» εἶναι ἀπόδειξη πῶς τραγοῦδι μ' αὐτὸν τὸν τίτλο καὶ μὲ τὴ γνωστὴ του ὕστερα μορφή δὲν ὑπῆρχε ὡς τὰ 1822, οὔτε ὑπῆρχε κι' ἄλλο τραγοῦδι Κολοκοτρωναίκο. Τότε πρῶτη φορὰ ἀπὸ τὸ Σκινᾶ τὸν ἴδιον, ἢ ἀπ' ἄλλον, ἔγινε δοκιμὴ βιαστικὴ νὰ δοθῆ Κολοκοτρ. τραγοῦδι στὰ χέρια τοῦ Θίρσιου. Ἄν ὑπῆρχε τραγοῦδι Κολοκοτρ. στὰ 1822, θὰ τὸ δίναν ἀμέτρητοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Ἡ συρραφὴ τοῦ Σκινᾶ δείχνει πῶς αὐτὴ ἦτανε κ' ἡ πρῶτη δοκιμὴ πρόχειρης κατασκευῆς πλαστοῦ Κολοκοτρ. τραγουδιοῦ¹⁾. Ὁ Μιχ. Σκινᾶς φαίνεται γραμματέας τῆς Πελοπον. Γερουσίας στὰ 1824 (τὸν ἀναφέρει ὁ Raybaud στῆς Ἀναμνήσεις του τ. Α', σ. 14 τοῦ προλό-

1) Ἡ ζήτησις λαϊκῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ξένους, μάλιστα Γερμανούς, ἦτανε μεγάλη ἐπὶ Ὁθωνα, καὶ πρῶτος ὁ Γενναῖος δοκίμασε νὰ τὴν ἐπωφεληθῆ. Ἔτσι συστήθηκε ἡ φράμπρικα ἢ γνωστὴ ἀργότερα.

γου), όμως χωρίς άλλο βρισκότανε στο Μοριᾶ ἀπὸ τὰ 1822¹⁾ καὶ φαίνεται ἔστειλε ἀπὸ τότε τὸ τραγοῦδι στὸ Θίρσιο στὸ Μόναχο, ἢ τοῦ ἴδωσε δταν αὐτὸς κατέβηκε στὴν Ἑλλάδα, 1831—32, μετὰ τὴν βεβαίωση πὼς τὸ τραγοῦδι τὸ εἶχε ἀντιγραμμμένο στὰ 1822, ὅπως τὸ χρονολογεῖ ἡ συλλογὴ Passow. Καὶ τὸ νόημα ὅμως τοῦ κειμένου τῶν δυὸ στίχων τοῦ Σκινᾶ, ποὺ θυμίζουν τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος κλπ.», δείχνει πὼς δὲν εἶχε λάβει ἀκόμα ὑπαρξὴ μετὰ τὴν γνωστὴ του μορφὴ αὐτὸ τὸ τραγοῦδι. Ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Σκινᾶ βγήκε τὸ δεύτερο Κολοκοτρ. πλαστὸ τραγοῦδι, ποὺ τὸ δημοσιεύει ὁ Ζαμπέλιος (σ. 706—7)²⁾ μέσα σ' αὐτὸ τὸ τραγοῦδι βρισκονται τελειοποιημένοι οἱ δυὸ ἐκεῖνοι στίχοι τοῦ τραγοῦδι τοῦ Σκινᾶ καὶ γίνονται τώρα τέσσεροι³⁾, καὶ τέλος οἱ τέσσεροι ἀποκοπῆκαν, πλουτιστήκαν ἀπὸ τὸ Μ. Λελέκο, κ' ἔτσι πρώτη φορὰ βγήκε, χωριστὸ πειδὶ κ' ἀνεξάρτητο, τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», στὰ 1868.

Νομίζω πὼς ἔδειξα τὸ δρόμο ποὺ ἀκολούθησε τὸ περιήρημο αὐτὸ τραγοῦδι ὡς ποὺ νὰ πάρῃ τὴν τελευταία μορφὴ του, κ' ἀπ' αὐτὴ τὴν μορφὴ νὰ σκηματοποιῦν τ' ἄλλα παρακλάδια τῶν πλαστῶν παραλλαγῶν του⁴⁾.

Ἀληθινά, δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ κρατήσῃ τὸ θυμὸ του καὶ τὴ θλίψη του γιὰ τὸ σωρὸν αὐτὸν τῆς ψευτιᾶς, ποὺ πνίγει τὴν ἀναπνοή. Εἶναι τόσο φανερὴ ἡ πλαστογραφία καὶ τόσο χοντρὴ ἡ ψευτιά, ποὺ φτάνει ἀπλὸ διάβασμα νὰ δεῖξῃ τὴν τεχνητὴ κατασκευή. Σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀδιαντροπιάς ἔφτασαν οἱ πλαστοποιητάδες, ποὺ ἓνα Ρουμελιώτικο γυναικίκο νεραϊδοτραγοῦδι, τῆς Λάμιας τοῦ γιαιλοῦ, τὸ κάμαν ἡρωϊκὸ τραγοῦδι. Γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Μοριᾶ, ποὺ ξεχωρίζει στὸν πλοῦτο του τὸ λαογραφικὸ, σκέφτηκα ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια πὼς ἦτανε χρέος μου ἐπιστημονικὸ νὰ ξετάσω ὅλον ἐκεῖνον τὸ σωρὸ τῶν

1) Καὶ χωρίς ἄλλο θὰ ἦτανε πολὺ κοντὰ στὸν Κολοκοτρώνη, ἀφοῦ καὶ τῆς Πελοπον. Γερουσίας οἱ σκέψεις ἦτανε τόσο στενὲς μετὰ τὸ Γέρο. Ὁ Σκινᾶς παράδωσε στὸ Θίρσιο ἓνα χειρόγρ. τετραδίον ἀπὸ λαϊκὰ τραγοῦδια, καθὼς τὸ βεβαιώνει ὁ Passow (σελ. 6 τοῦ προλόγου τῆς συλλογῆς του), κ' ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βρισκότανε τὸ πρῶτο πλαστὸ Κολοκοτρ. τραγοῦδι, ποὺ μίλησα γι' αὐτὸ λίγο πειδὶ ἄνω. Ἄν ὑπῆρχαν ἀληθινὰ τραγοῦδια Κολοκοτρ., χωρίς ἄλλο ὁ Σκινᾶς θ' ἀντίγραφε τὰ καλύτερα ἀπ' αὐτὰ.

2) Μαράθηκεν ἡ Καστανιά, ὁ πύργος τῆς Καστανίας, πούχε τοὺς Κλέφτες τοὺς πολλοὺς, τοὺς Κολοκοτρωναίους, ποὺ πήγαιναν στὴν ἐκκλησιὰ τ' ἄσῃμι φορτωμένοι, τ' ἄσῃμι καὶ τὸ μάλαμα καὶ τὰ σπαθιά ζωσμένα.

Ἡ συνέχεια τοῦ τραγοῦδι μεταβαίνει σ' ὄνειρο ποὺ εἶδε ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρ. κλπ. πράγματα ποὺ δὲν ἔχουν καμιά σέση. Ὡς τὴ δεύτερη αὐτὴ ἔκδοσι, οἱ Κολοκοτρωναῖοι εἶναι ἀκόμα θεοφοβούμενοι· δὲν ἀποφασίσανε νὰ μποῦνε καβάλλα στὴν ἐκκλησιὰ, οὔτε νὰ μὴν καταδέχονται τὴ γῆς νὰ τὴν πατήσουν κλπ.

3) Δὲν ἔφτασε στὸ Λελέκο ἡ πρώτη πλαστὴ παραλλαγὴ («Δημοτ. Ἀνθολογία», 1868), δημοσίεψε ἄλλες τρεῖς στὸ περιοδικὸ τοῦ Δέφφινερ (σ. 141, 142, 148), τέσσερες τὸ ὅλο, καὶ πέμπτη στὸ «Ἐπιδόρπιό» του (σ. 21). Τελευταία, ψευτικὴ κ' αὐτὴ, παραλλαγὴ εἶναι τοῦ Φαλῆς («Ραμπυγᾶς» 7 Ὀχτ. 1882). Κι' ἀληθινὲς νὰ τῆς παίρναμε αὐτὲς τῆς παραλλαγῆς, πὼς θὰ μπορούσαν ὅλες νὰ φυλάγονται στὴ θύμηση τοῦ λαοῦ, στὸ Μοριᾶ, χωριστὲς ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ νὰ τραγοῦδιῶνται ὅπως μᾶς παραδοθήκανε στὴς τυπωμένες συλλογές; Τὴν ἴδια ἀπορία νοιώθει κανεὶς καὶ γιὰ τ' ἄλλα Κολοκοτρ. πλαστὰ τραγοῦδια μετὰ τῆς πολλῆς παραλλαγῆς τους.

ἱστορικῶν τραγοῦδιῶν, ποὺ μοῦ φαινόταν ὑποφθὴ ἢ λαογρ. καταγωγὴ τους. Ἀφοῦ ἡ μελέτη μ' ἔφερε σὲ θετικὸ συμπέρασμα, ἔλαβα τὸ θάρρος νὰ καταπιαστῶ μετὰ τὸ θέμα, αὐτὸ ἔχοντας τὴ γνώμη πὼς ποιήματα τόσο ἀντιποιητικὰ, τόσο περὰ κ' ἄτεχνα, τόσο γεμάτα ρητορικὲς κομποφάνειες, ψευτοπαληκαριές, στολιδία παραπανιστά, φανταχτερὰ καὶ ψεύτικα, σὰν ἐκεῖνα ποὺ ἡ κουρούνα τὰ μαζεῦει ἅμα χτίζει τὴ φωλιά της—καὶ τὴ φαντάζεται παλάτι ὄνειρευτὸ—τέτοια, λοιπόν, ὑποφθὰ πλάσματα ντροπιάζαν ἓνα λαὸ στολισμένο μετὰ πλούσια κ' ἀληθινὴ λιογραφία. Μ' αὐτὴ τὴν κοπιαστικὴ μελέτη ὁ λαὸς αὐτὸς βγαίνει ἀθῶος ἀπὸ τὴν κατηγόρεια πὼς ἔπλασε τέτοια κακόμορφα τραγοῦδια, ἀνάξια του, καὶ τὸ βάρος πέφτει ἀπάνου στὸ λογιώτατο, τὸ δάσκαλο ἢ τὸ μισογραμματοισμένο, στὸν ἀνάξιον ἀπόγονο ἱστορικῶν προσώπων, ποὺ διψᾷ γιὰ μεγαλεῖα προγονικὰ· αὐτοὶ ὅλοι σὰν ὀργανωμένοι μυστικά, σὰν κινημένοι, ἄλλα, ἀπὸ ἓνα σκοτεινὸ σκοπὸ, καταπιαστήκανε μιὰν ἀκατόρθωτη δουλειά, κουτοὶ μὲς τὸ στενὸ τοπικισμὸ τους, νὰ δημιουργήσουν κύκλον δλάκερον ὀμηρικὸ γύρω στ' ὄνομα Κολοκοτρώνης.

Ἄν κανένας λαϊκὸς ποιητῆς τοῦ Μοριᾶ, ποιητῆς χωρὶς ὄνομα, ἀναλάβαινε νὰ μεταπλάσῃ ἄλλωνῶν τόπων τραγοῦδια, συχωρεμένος θὰ ἦταν, καὶ τὰ ἔργα του θὰ τὰ μελετοῦσε ὁ λαογράφος, μπορεῖ κ' ὁ ἱστορικὸς, ὡς καθαρὰ γεννήματα, τῆς ντόπιας λαογραφίας ἀνθῆ¹⁾. Ἴσως μοναχὰ ὁ Λελέκος μετὰ τὰ λαογρ. του χαρίσματα, ἂν καὶ δάσκαλος, θὰ ἔπρεπε νὰ κριθῆ ἄλαφρότερα, γιὰτὶ δὲν ἔχει καθόλου συνειδητὴ φιλολογικὴ, δὲν ξέρει τί θὰ πῆ λογοκλοπία. Ἡ πλήμ-μύρα ὅμως τῶν πλαστῶν τοῦ τραγοῦδιῶν, μ' ὅλο ποὺ ἔχουν ἀπλότητα καὶ χάρη, καὶ κάποια ἐμπνευση, ἢ κατασκευὴ ἀμέτρητων παραλλαγῶν, ἢ ἀντιγραφὴ ἀκέραιων κομματιῶν ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδια, τὸν καταδικάζουνε κ' αὐτόν, ἀφοῦ δείχνουν πὼς γράφοντας τὰ τεχνικά, μὰ συχνὰ τόσο φλύαρα, τραγοῦδια του, δὲν ἔκανε αὐτὴ τὴ δουλειὰ ἀπὸ τὴν ἀθῶα χαρὰ νὰ γράφῃ τραγοῦδια λαϊκὰ, γιὰ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, παρὰ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τοπικισμὸ του, ἀπὸ σφέρο ἀκόμα νὰ περνᾷ ὡς λαογράφος κοντὰ στοὺς σοφοὺς καὶ νὰ πουλᾷ καὶ τῆς φυλλάδες του. Γιὰ νὰ πῆ ὅμως κανεὶς γιὰ τοὺς ἄλλους, τοὺς πειδὶ λόγιους ἀπὸ τὸ Λελέκο, ποὺ δὲν παῦαν πλάθοντας ψευτοτραγοῦδα μετὰ σκοπὸ νὰ δοξάσουν τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα τοῦ Μοριᾶ, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τοὺς Κολοκοτρωναίους; Ὅμως ἂν αὐτοὶ κινήθησαν ἀπὸ τὴν ἀγάπη στῶν Κολοκοτρωναίων τὴ δόξα, ἄλλοι σπρωχτήκαν ἀπὸ φτόνο σ' αὐτὴ τὴ δόξα. Ἐνας τέτοιος, ἀνώνυμος θαυμαστῆς τῆς δόξας τῆς Ντελγιανναϊκῆς, δημοσίεψε πλαστὰ τραγοῦδια στὴν ἐφημ. «Μέριμνα», 29 Ἰουλ. 1860. Βάνω ἐδῶ τὸ πρῶτο καὶ συντομώτερο²⁾. Τὸ

1) Φέρνω ἓνα παράδειγμα. Σ' ἓνα Σουλιώτικο τραγοῦδι εἶναι αὐτὸ τὸ δίστιχο: «Ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ Μοριᾶς, ἐδῶ δὲν εἶν' τ' Ἀνάπλι—ἐδῶ εἶν' τὸ Σούλι τὸ κακὸ, ἐδῶ εἶν' τὸ Κακοσοῦλι». Αὐτὸ τὸ τραγοῦδι δὲ μῦθοῦσε νὰ τὸ ὑποφθῇ ὁ Ἀγωνιστῆς Σταμάτης Μήτσας, Κρανιδιώτης, καὶ σ' ἓνα χειρόγρ. σημείωμά του βρήκα γραμμμένο μετὰ τὸ χέρι του: «δὲν εἶν' ἐδῶ τὰ Γιάννενα, οὔτε τὸ Κακοσοῦλι—τὸ λέν' Ἀνάπλι καὶ Μοριᾶ, σὲ κάνουνε σέργοῦνι».

2) Ἐνας πασσαῶς ῥοδόλαγος ἀπὸ τὸν Ἅγιον Πέτρο, γυρεύοντας τοὺς προεστοὺς καὶ τοὺς κοτζαμπασήδες,

δεύτερο, από στίχους 24, περιγράφει μιὰ ἐκστρατεία τῶν Ντεληγιανναίων κατὰ τοῦ Ἀλά ('). Τὸ τρίτο περιγράφει τὴ βοήθεια ποὺ πῆγαν ὁ Κανέλλος, ὁ Πετρόμπεης, ὁ Λόντος κι' ὁ Ζαΐμης στὸ Μεσολόγγι κατὰ τὴν πρώτη του πολιορκία, 1822. Πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τοὺς Πετμεζαίους στὸ Λεβίδι, 1821, δημοσιεύει ὁ Ζαμπέλιος (σ. 706). Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ γίνηκε ὡς ἀπάντηση σ' ἄλλο πλαστὸ τραγοῦδι, ὅπου ἡ δόξα τῆς μάχης τοῦ Λεβιδιοῦ χαρίζεται ὅλη στὸ Στριφτόμπολα ('). Ἄλλο Πετμεζαϊκὸ πλαστὸ τραγοῦδι βρίσκω στὰ χειρόγραφα, ποὺ ἔχω ἀποκτημένα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Τραγοῦδι πλαστὸ γιὰ τὸν Κλέφτη Στριφτόμπολα δημοσιεύτηκε σ' ἓνα φυλλάδιο, βλ. σημ. 2 πειδὸ πάνου.

Τραγοῦδια πλαστὰ ὄχι λίγα δημοσιεύτηκαν καὶ γι' ἄλλους Κλέφτες τοῦ Μοριά. Γιὰ τὸν Κόλια Βυτινιώτη τραγοῦδι πλαστὸ ὑπόβαλε ὁ δάσκαλος καὶ παπᾶς Π. Παπαζαφειρόπουλος στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, 1 Νοέβρη 1857, κ' ὕστερα τὸ δημοσίεψε μὲ διορθώματα περιττὰ στὴ συλλογὴ του (σ. 58). Δεύτερο τραγοῦδι τοῦ Κόλια εἶναι ὀλόκληρη ἀντιγραφή ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ ληστή Κάγκαλου, Ρουμελιώτικο, κι' ἀφοῦ ὁ Κόλιος εἶναι «Ἀρματωλὸς» καλῶς τοῦ Μοριά, κι' ὁ Κάγκαλος ληστής τῶν χρόνων τῆς βασιλείας Γεωργίου, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι κι' αὐτὸ πλαστὸ, ἢ ἴσως, στ' ὄνομα τοῦ Κάγκαλου μπῆκε τ' ὄνομα τοῦ Κόλια, κι' αὐτὸ θὰ γίνηκε ἀπὸ κάποιο λόγιό τοῦ Μοριά σ' ἐποχὴ πολὺ ὑστερόχρονη, κ' ἔτσι τὸ βρῆκε ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Βέης νὰ τραγουδιέται («Δημῶδη Ἀσματα Φιγαλίας» σελ. 221). Σελ. 220 τῆς συλλογῆς Βέη δημοσιεύεται πλαστὸ πεζότατο τραγοῦδι τοῦ Κλέφτη Μαντᾶ, σύγχρονου τοῦ Ζαχαριᾶ. Σελ. 222 τῆς ἴδιας συλλογῆς ἀνατυπώνονται στίχοι ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ Κόλια, ποὺ τὸ δημοσίεψε ὁ Παπαζαφειρόπουλος, πειδὸ πάνου. Ἀπὸ τοῦ Ζαχαριᾶ τὰ τραγοῦδια γνήσιο εἶν' ἐκεῖνο ποὺ δημοσίεψε ὁ Faugier (σ. 76, καὶ Passow σ. 18), γνήσιο κ' ἐκεῖνο ποὺ δημοσίεψε ἡ «Πανδώρα» (ΙΓ', 18 Ὀχτ. 1862, σ. 366) ἀπὸ συλλογὴ τραγουδιῶν τῆς Ἡλείας. Ἀκολουθεῖ σειρά ἀπὸ πλαστὰ τοῦ Ζαχαριᾶ στὴ χειρόγραφη βιογρ. τοῦ Ζαχαριᾶ (ἀριθ. 2133, Ἔθν.

κι' ὁ Ντεληγιάννης τ' ἄκουσε, πᾶνει τοῦ παραγγέλνει,
πᾶνει τοῦ γράφει μιὰ γραφή, τοῦ στέλνει πεζοδρομίο:
— Δὲ σὲ φοβᾶμαι, βρὲ πασοῦ, στὸ νοῦ μου δὲ σὲ βάζω,
τί ἔχω παιδί στὸ βασιλιά, παιδί στὴ ζωδεκάδα,
ἔχω καὶ στὴν Τριπολιτζᾶ αὐτὸν τὸ θοδωράκη,
ἔχω καὶ στὴν Καρύταινα τὸ γυιό μου τὸν Πανάγο,
κ' ἐγὼ εἶμαι εἰς τὸν τόπο μου μὲ τ' ἄλλα τὰ παιδιά μου.
Πρέπει νὰ κάτσης φρόνιμα, νὰ μὴ μὲ ἐνοχλήσης,
Ἦ γράφω καὶ σὲ στέλνουνε σεργῶνι στὸ Μπαγδάτι.»

Ἄλλο τραγοῦδι Ντεληγιανναϊκὸ πλαστὸ τυπώθηκε στὴν ἐφημ. «Φωνὴ τῆς Ἡπείρου», Ἀθήνα, 10 Ἰουν. 1905.

1) Λίγες μέρες πρωύτερα εἶχε δημοσιευτὴ στὴν ἐφημ. «Ἀρκαδία» τῆς Τριπολιτσᾶς ἄλλο τραγοῦδι πλαστὸ, κι' ἀμέσως ὕστερα δημοσιεύτηκε τοῦτο τὸ δεύτερο ὡς παραλλαγή τοῦ πρώτου τῆς «Ἀρκαδίας».

2) Δημοσιεύτηκε σὲ φυλλάδιο, ἀντίθετο στοὺς Πετμεζαίους: «Ἀπαντήσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ φυλλάδιον. «Ἱστορικὰ ἀλήθειαι ἢ ἡ Πετμεζαϊκὴ οἰκογένεια» ὑπὸ Κ. Α.», Ναύπλιο, 1850, σ. 14 σημ.

Βιβλ.) ὅλα τὰ τραγοῦδια, ὅσα δημοσιεύονται χωριστὰ ἢ εἶναι χωνεμένα μέσ' τὸ κείμενο, εἶναι πλαστὰ· πλαστὰ κι' ὅσα δημοσιεύει ὁ Λελέκος («Δημοτ. Ἀνθολογία» 1868, σ. 47—48, περιοδ. «Ἑλλην. Φιλολ. Συλλόγου», Κων)πολη, Η'—1874, σ. 498 κ' «Ἐπιδόρπιον» 1888, σ. 26). Πλαστὸ κ' ἐκεῖνο ποὺ δημοσιεύεται στὸ «Σπαρτ. Ἡμερολόγιον» 1904, σ. 64. Πλαστὰ τέλος ὅσα δημοσιεύει ὁ Ζαννέτος στὴ βιογρ. τοῦ ἤρωα. Ἀπὸ τῆς παραλλαγῆς τοῦ τραγοῦδι τοῦ Γιώργη τοῦ Γιαννᾶ (Ντεληγιώργη) τὸ πειδὸ καλὸ μοναχὰ εἶναι γνήσιο, μὰ διορθωμένο, καὶ τὸ δημοσίεψε ὁ Γερμανὸς Kind στὴ συλλογὴ του (Eunomia, Γ', 1827, σελ. 16) ἀνατυπωμένο ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Voutier, Lettres sur la Grèce, 1823, σ. 194. Ὁ Γιαννῆς σκοτώθηκε στὰ 1821. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τὸ βρῆκε κι' ὁ Α. Καρκαβίτσας νὰ τραγουδιέται στὴν πατρίδα του, τὸ τύπωσε κι' ὁ Γιατρίδης στὴ συλλογὴ του (σ. 42), παραλλαγή διορθωμένη ἀπὸ τὸν ἐκδότη ἢ ἐκείνον ποὺ τὴν ἔδωσε· ψεύτικη παραλλαγή δημοσιεύτηκε κι' ἀπὸ ἄγνωστο, τὸ Λελέκο χωρὶς ἄλλο—ποὺ ἔχει γεμίσει τὴν «Πανδώρα» καὶ μ' ἄλλους ὁμοίους θησαυροὺς τῆς φαντασίας του—τόμ. ΙΔ' αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ, σ. 484, καὶ β' παραλλαγή τοῦ ἴδιου στὴ «Δημοτ. Ἀνθολογία» του, 1852, σ. 12. Ὁ Λελέκος ἔπλασε καὶ γιὰ κάποιον Κλέφτη Χάντζο, ποὺ τονὲ σκοτώσαν οἱ Λαλιῶτες, ἄλλο ἄγνωστο ψευτοτραγοῦδο («Πανδώρα» ΙΓ', 1862, σ. 343) κι' ἄλλο γιὰ κάποιον Ἀλέξη, Κλέφτη («Πανδώρα» ΙΔ', σ. 534).

Ἐδῶ σταματῶ. Ἄχρη δὲ θᾶβρισμα, ἂν ἤθελα νὰ παρακολουθῶ ὅλα τὰ παρακλάδια τῆς ὑποφθης αὐτῆς κι' ἀπόκρυφης λαογραφικῆς βιομηχανίας, ποὺ δὲν ξεκινᾶει ἀπὸ μιὰ μόνη πηγὴ, παρὰ ἔχει πολλὰς—καθὼς εἶναι καὶ τ' αὐτάκια της πολλὰ—τὴν τοπικὴ φιλοδοξία, τὴν οἰκογενειακὴ μεγαλομανία, πρῶτα ἀπ' ὅλα, κ' ὕστερα τῶν ψευτολαογράφων τὰ μικρόχαρα ἐλατήρια, τοπικά, ὕλικα συμφέροντα κλπ. Ἡ μελέτη ποὺ ἔκαμα τῶν ἱστορ. τραγουδιῶν ἔγινε κατὰ τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν τυπωμένων συλλογῶν, ὅπου αὐτὰ δημοσιεύονται. Ἄν ἀποφάσιζα νὰ βάλω ὄχι σὲ τάξη χρονολογικὴ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ, ἀλλὰ κατὰ τὰ πρόσωπα καὶ κατὰ τὰ περιστατικά, ποὺ ἔχουνε θέμα, τότε παράξενον φαινόμενο θὰ παρουσιαζότανε μπροστὰ μας· τριπλές, τετραδιπλές καὶ πολλαπλές παραλλαγές νὰ μιᾶνε γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, καὶ ἡ μιὰ παραλλαγή νὰ ξεχωρίζη ἀπὸ τὴν ἄλλη μοναχὰ σὲ λόγια περιττὰ, σὲ στίχους κακόπλαστους ἢ κακοταιριασμένους. Καὶ τότε δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς παρὰ ν' ἀπορήσει γιὰ τὸ πλήθος αὐτὸ τῶν περιττῶν παραλλαγῶν, ποὺ ἡ μιὰ εἶναι χειρότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μιὰ τέτοια μοναχὰ παρατήρηση θᾶφτανε νὰ τῆς ἀποδείξη ὅλες πλαστές, ἂν δὲν ξεχνοῦσε κανεὶς ὅσα ἔγραψα πειδὸ πάνου, θέλοντας νὰ ὀρίσω τί θὰ πῆ παραλλαγή λαϊκοῦ τραγοῦδι. Τὴν παραλλαγὴ τὴν ἐπιβάλλει ἡ ἀνάγκη τῆς τοπικῆς ἢ χρονικῆς ἀπόστασης, ἐνῶ οἱ παραλλαγές ποὺ ἐγὼ τῆς χαραχτήρισα πλαστές φωνάζουνε πῶς εἶναι—ἂν καὶ οἱ ἐκδότες τῶν συλλογῶν δὲν ὀρίζουν τὸν τόπο ἀπ' ὅπου βγῆκαν—παιγνιδιάρικα, νὰ πῆ κανεὶς, γεννήματα, ποὺ δὲν ἔχουν ἄλλο λόγο παρὰ τοῦ πλαστοποιητῆ τὴ μάταιη φιλοτιμία νὰ μεγαλώσῃ τὴ δόξα τῶν ἠρώων του χαρίζοντας στ' ἀθῶο κοινὸ του περισσότερα γι' αὐτοὺς τραγοῦδια. Ὁ πλαστοποιητὴς δὲν ξέρει τί θὰ πῆ παραλλαγή, καὶ πιά-

νεται από την ίδια την πλαστότητα του, την τύφλα του, σωστότερα.

Και τώρα, θά ρωτήση ὁ ἀναγνώστης: Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν τραγοῦδια Κολοκοτρωναίκα, ὥστε νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἀπ' αὐτὰ τὰ γνήσια θὰ βγῆκαν οἱ παραλλαγές οἱ ψεύτικες; Ποιὰ εἶναι τὰ ὅμως τὰ τραγοῦδια αὐτά, πού οἱ πλαστοποιητὲς θάπρεπε νὰ τᾶχανε μπροστά τους, καὶ ποιὲς εἶναι οἱ τυπωμένες συλλογές, ἐνῶ πολλές ἀπ' αὐτές, οἱ περὶ ὑστερόχρονες, εἶναι γεμάτες ἀπὸ πλαστά, κι' ἀπὸ τῆς περὶ παλιές καμιὰ δὲν ἔχει τραγοῦδια γνήσια Κλέφτικα, παρὰ δυὸ τοῦ Ζαχαριᾶ, καὶ κανένα τῶν Κολοκοτρωναίων; Ὑπάρχουν ὅμως μαρτυρίες γραπτές πού βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ Κολοκοτρωναϊκῶν τραγοῦδιῶν. Πρῶτος ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Hughes (1820, τ. Α', σελ. 191) βεβαιώνει πῶς παραπολλά τραγοῦδια τοῦ λαοῦ τιμᾶνε τοῦ Ἁλῆ-Φαρμάκη (λοιπὸν καὶ τοῦ Θ. Κολοκοτρ.) τὸ κατόρθωμα, στὰ 1811, ἐνῶ τὸ μόνο τραγοῦδι τοῦ Ἁλῆ-Φαρμάκη, πού δημοσιεύεται στὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Θ. Κολοκοτρ., εἶναι παιδιὰτικα πεζό, καὶ πλαστὸ χωρὶς ἄλλο. Μίλησα γι' αὐτὸ περὶ πάνου. Πῶς μπορεῖ νὰ συβιβαστῆ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ αὐτῆ ἢ μαρτυρία μὲ τὴν ἀπουσία τραγοῦδιῶν τοῦ Ἁλῆ-Φαρμάκη; Ἄς κάμῃ καθέννας ὅ,τι εἰκασίες μπορῆ νὰ κάμῃ. Ὁ Fauriel, ἐνῶ ἐπαινεῖ τοὺς Κολοκοτρωναίους, τραγοῦδια δὲν τοὺς βάνει (Α', σελ. 73), βάνει ὅμως τοῦ Ζαχαριᾶ. Ὁ Voutier στῆς «Ἀναμνήσεις» του (1823, σ. 23) περιγράφει κάποια μάχη τοῦ Θ. Κολοκοτρ., ψηλὰ στὸ Μαίναλο, καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν: «Ἐνα τραγοῦδι μιλεῖ γι' αὐτὴ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴ φυγὴ τους, ἐνῶ φωνάζανε νὰ σταματήσουν οἱ χριστιανοὶ τὴν καταδίωξη καὶ νὰ τοὺς ἀφήσουνε νὰ πιοῦνε νερό». Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ἂν ὑπῆρχε, θὰ εἶχε ὑπόθεσι τὸ χαλασμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν στὰ 1779. Ποῦ εἶναι το ὅμως; Ὁ ἱστορικὸς G. Finlay (ἔκδ. β', τόμ. Γ', σ. 26) γράφει πῶς τὰ κατορθώματα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Κολοκοτρῶνη τὰ τραγοῦδ' ἄνε «ἀντιποικητικὰ» τραγοῦδια (θὰ ἐννοεῖ τραγοῦδια λαϊκά, πού δὲν ἀρέσουνε στὸν Ἄγγλὸ ὡς ἀνήθικα, ἀφοῦ κάνουνε λόγο γιὰ ληστείες). Ἐδῶ μπορεῖ νὰ σημειωθῆ καὶ γιὰ μιὰ μικρὴ συλλογὴ χειρόγραφη λαϊκῶν τραγοῦδιῶν, πού βρέθηκε στὰ χαρτιά τοῦ Γάλλου καθηγητῆ Brunet de Presle (Ἐθν. Βιβλιοθήκη, ἀριθ. χειρογρ. 48, παλιὸ χαρτί, ἀπομεινάρια ἴσως τῶν χρόνων τοῦ Καποδίστρια). Μέσα σ' αὐτὴ τὴ συλλογὴ βρισκονται δυὸ τραγοῦδια: τὸ ἓνα ἔχει ὑπόθεσι τὸ Θεωράκη καὶ τὸν ἀδερφό του Γιάννη, καὶ τ' ἄλλο τὸ Γιωργακλῆ Κολοκοτρῶνηδες, καὶ τὰ δυὸ ἀναφέρονται στὸν περίφημο χαλασμὸ. Εἶναι χωρὶς ἄλλο πλαστὰ κατασκευάσματα ἀπὸ δημοσιεμένα ἄλλα Κλέφτικα. Ἡ πλαστότητά τους φαίνεται κι' ἀπὸ ἄλλον οὐσιαστικὸν λόγο. Οἱ Κλέφτες, πού εἶναι ὑπόθεσι αὐτῶν τῶν τραγοῦδιῶν, γίνονται θέμα χωριστὸ ἀπὸ τὴν ὅλη ὑπόθεσι τοῦ χαλασμοῦ. Ἀνήκουνε λοιπὸν στὸν ἴδιον σωρὸ τῶν πλαστῶν τραγοῦδιῶν, πού μοιράσανε τὸ χαλασμὸ σὲ ἴδια θέματα γιὰ νὰ δοξάσουνε τὸν κάθε Κολοκοτρῶνη χωριστά, πρᾶμα πού δὲ γίνεται ποτὲ στὰ ἱστορικὰ λαϊκὰ τραγοῦδια. Ὅπου χαλαστῆκαν ὁμαδικὰ Κλέφτες ἢ Ἀρματωλοί, ἓνα εἶναι τὸ τραγοῦδι τους μὲ τῆς πολὺ λιγιστὲς παραλλαγές του, καὶ κάτου ἀπὸ τ' ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ χάνονται τ' ἄλλα ὀνόματα. Τὰ τραγοῦδια ὅμως τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κολοκοτρωναίων, σὰν πλαστὰ πού εἶναι,

χωρίζανε τὰ διάφορα περιστατικὰ καὶ τὰ κάμιν ὑπόθεσι δική του τὸ καθένα.

Ὑπάρχουν κ' Ἑλληνικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λαϊκῶν τραγοῦδιῶν Κολοκοτρωναϊκῶν στὸ Μοριά. Ὁ Φραντζῆς (Α' σελ. 25) βεβαιώνει πῶς ἄκουσε καὶ τραγοῦδησε ὁ ἴδιος, παιδί, τὸ τραγοῦδι τοῦ Μῆτς-Ἀράπη, πού τονὲ σκότωσε ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρ. Ὅμως τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τὸ ξέτασα καὶ τ' ἀπόδειξα πλαστὸ. Στὴν ἐφημ. «Ἀθηνα» (17 Ἰουν. 1836) βρισκω πάλι αὐτὴ τὴ βεβαίωσι: «τὰ τραγοῦδια τῶν Κολοκοτρωναίων, τοῦ Ζαχαριᾶ, τῶν Πλαπουτῶν καὶ λοιπῶν εἶναι μνημεῖα ἱστορικὰ κλπ.». Πάλι κ' ἐδῶ γεννιέται ἡ ἀπορία, πῶς τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ γνήσια καὶ μόνα τραγοῦδια τοῦ Ζαχαριᾶ, ἂν καὶ δὲν τιμᾶι τὴ μνήμη του, βρέθηκε Μοραίτης καὶ τῶδωσε στὸ Fauriel, ἐνῶ ἀπὸ τὰ τόσα, πού δὲ φτάσαν ὡς ἐμᾶς, τραγοῦδια τῶν Κολοκοτρωναίων κανένα δὲ δημοσιεύτηκε οὔτε στὸ Fauriel, οὔτε στὸ Ζαμπέλιο (δὲ λογαριάξω τῆς συλλογῆς τοῦ Ζαμπέλιου τὰ δυὸ καὶ μόνα, πού εἶναι ἀνατύπωσι ἀπὸ τοῦ Γέρου τὴν Αὐτοβιογρ. κ' εἶναι πλαστὰ, καθὼς ξήγησα περὶ πάνου). Κι' ὁ Μ. Οἰκονόμου (σ. 47) βεβαιώνει πῶς ὑπάρχανε Κολοκοτρ. τραγοῦδια. Περὶ κάτου μάλιστα (σ. 49), παραθέτει καὶ δίστιχο λαϊκοῦ τραγοῦδιῶ, πολὺ ὅμως ὑποφτο¹⁾. Ὅσο γιὰ τῶν Πλαπουταίων καὶ τῶν ἄλλων Κλεφτῶν τὰ τραγοῦδια, ἂν ὑπάρχον ἢ ὄχι, ὁ λόγος θὰ μ' ἔφερεν πολὺ μακρὸν, κι' ὁ τόπος τοῦ βιβλίου δὲ θὰ χωροῦσε. Κάνω μιὰ τελευταία παρατήρησι, γιὰ νὰ δείξω μὲ τι εὐκολία γίνονταν τὰ Κολοκοτρ. τραγοῦδια. Τρεῖς τοῦ Φλεβάρη 1843 πέθανε ὁ Γέρος τοῦ Μοριά²⁾ στὸ φύλλο τῆς 18 Μάρτη 1843 τῆς ἐφημ. «Ἡ Ταχύπτερος Φῆμη», Ἀθήνα, δημοσιεύτηκε τάχα λαϊκὸν τραγοῦδι, μ' αὐτὴ τὴ σημείωσι ἀπὸ κάτου: «Μᾶς γράφουν ἐκ Τριπόλεως ὅτι τὸ παρὸν ποίημα, στιχορρηθὲν παρὰ τινος τῶν ἐκεῖσε κατοίκων διὰ τὸν ἀοίδιμον Θ. Κολοκοτρ., τραγοδεῖται εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ». Ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημ. Ν. Παπαδόπουλος, Τριπολιτσιώτης, θαυμαστῆς καὶ φίλτατος τοῦ Γέρου—αὐτὸς τύπωσε καὶ τὸ βιβλίον «Γὰ κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ μακαρίτου Θ. Κολοκοτρ.» στὸ τυπογραφεῖο τῆς ἐφημερίδας του—ἔλαβε χωρὶς ἄλλο τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ Φαλῆς κι' ὄχι στελεμένο ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά. Καὶ τὸ τραγοῦδι εἶναι ψεύτικο, καὶ ἡ σημείωσι ἀπὸ κάτου. Βάνω ἐδῶ λίγους στίχους ἀπ' αὐτὸ τό, ἄς τὸ ποῦμε, τραγοῦδι, ἀνάξιον καὶ τῆς Τριπολιτσᾶς, τὸ χειρότερον ἀπ' ὅλα τὰ πλαστὰ πού ξέτασα περὶ πάνου³⁾:

1) Ἐρχετ' ὁ Πρωτοσύγκελλος ἀπὸ τοῦ Γαργαλιάνου,
κάλλιο νᾶχε τὸν πεθάνου,
Πᾶνε καὶ λέγα τοῦ πασοῦ, καὶ τοῦ κάνον ἀρτιχάλι,
Πρωτοσύγκελλος κ' οἱ ἄλλοι.

Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ, βεβαιώνει ὁ Μ. Οἰκονόμου, τραγοιδεῖται μὲ τὴν περιεργὴν τούρκικη ἐπωδὴ «γιάν», παράξενη ἐπωδὴ καὶ παράξενη φτώχεια ποιητικὴ στους δυὸ αὐτοὺς στίχους, ἀκόμα κι' ἀνακρίβεια ἱστορικὴ, πῶς ὁ Πρωτοσύγκελλος ἐρχόταν ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους πηγαίνοντας στὴν Τριπολιτσά, ἐνῶ πήγαινε στους Γαργαλιάνους ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά.

2) Βουνά μου, μὴ χιονίστε, κάμποι, μὴ λουλουδίστε...
νὰ κλέψτε τὸ νουούλη μας, φτοῦν τὸν Κολοκοτρῶνη...
Θέ μου, καὶ τί νὰ γίνηκε φτός ὁ Κολοκοτρῶνης;...

Τὰ ἱστορικά τραγούδια τὰ γνήσια, ἀφοῦ δώσανε καιρὸ στὸ λαὸ ποιητὴ νὰ τὰ ὁμορφῆνη παραδίνοντάς τα ἀπὸ μιὰ σ' ἄλλη γενιά, εἶναι ὄλα ἄρτια, τέλεια στὴ μορφή, ἀλάθευτα στὸ μέτρο, ἀληθινὰ καὶ στὰ περιστατικά τὰ ἱστορικά ποὺ περιγράφουν. Ἄσκημα καὶ χωρὶς καθάριαν ἔμπνευση τραγούδια δὲν ὑπάρχουν· ἢ ἀσκήμεια στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι—κατὰ τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενον—εἶναι ἀπόδειξη πλαστότητας. Τὰ τραγούδια μοναχὰ τοῦ 1821, ἀφοῦ ποιηθῆκανε βιαστικά—δὲ λέω γιὰ τὰ ἀπὸ παλιὰ πρότυπα μεταπλασμένα—δὲν προλάβανε νὰ πάρουν τὴν τελευταία τους μορφή, γιατί ἡ περὶ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ποὺ τὰ πλάκωσε σταμάτησε τὴν ἀποτελείωσή τους. Τοῦ 1821 τραγούδια Κολοκοτρωναίικα κι' ἄλλων ἡρώων ὑπάρχουν ἀληθινὰ, καὶ γνήσια, μ' ὄλο ποὺ ἐκδότες ἀνεύτυνοι εἶτε κακοθελητὲς βάλανε χέρι καὶ σ' αὐτά¹⁾. Ἡ μελέτη τῶν ἱστορικῶν τραγουδιῶν τοῦ 1821 βγαίνει ἀπὸ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Ὅσο γιὰ τ' ἀπόρημα, ἂν ὑπάρξαν πρωτότυπα Κολοκοτρ., Πετμεζ. κλπ. τραγούδια, πολὺ εἶμαι στενοχωρημένος, ποὺ δὲ μπορῶ θετικὰ ν' ἀποκριθῶ· ἀποκρίνομαι ἀρνητικά, πὼς τέτοια τραγούδια ἀφιλονίκητης γνησιότητος ἐγὼ δὲ βρῆκα. Ἄν ἀποφάσιζα, μέσ' τὸ θολὸ ποτάμι τῶν πλαστῶν «παραλλαγῶν»—ποὺ ἢ μιὰ εἶναι παραλλαγή τῆς ἀλλεινῆς, καὶ ποὺ καμιά δὲ βγήκε ἀπ' ἀληθινὸ πρότυπο—νὰ ψαρῆσω, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, κανένα γνήσιο στίχο ἢ δίστιχο, κατὰ τὴν κρίση τῆ δική μου πάντα, ἢ μελέτη μου θ' ἄλλαζε σκοπὸ, καὶ ἢ κρίση θὰ μ' ἔφερνε σὲ μακρινοὺς συμπερασμούς, ποὺ φυσικὸ θὰ ἦτανε νὰ σαλεύουνε

Ἐοῦ, πουλι τῶν Ἀθηνῶν, πουλάει τῆς Ἀθήνας,
γιὰ δὲ μᾶς λές τί γίνεται μέσα εἰς τὴν Ἀθήνα;
Πολλὰ κανόνια πέφτουνε καὶ θλιβερὰ βροντᾶνε,
πολλοὶ ἀνθρώποι φαίνονται, πολλ' εἶναι μαζωμένοι.
Μὴν εἶνα: ἐθνικὴ γιορτὴ, μὴν εἶν' τοῦ βασιλέως;
Κολοκοτρώνης πέθανε καὶ πάνε νὰ τὸν θάψουν κλπ.

1) Πέρα καὶ πέρα ψεύτικο εἶναι τὸ τραγοῦδι ποὺ δημοσιεύει ὁ Faugier (B', σελ. 58) μετὰ τὸν τίτλο «Ἀλωσις τῆς Τριπολιτσᾶς». Μέσα στὸ τραγοῦδι αὐτὸ βρῖσκουμε αὐτοὺς τοὺς δυὸ στίχους, ποὺ καὶ ἱστορικά δὲν εἶναι σωστοί, γιατί οὔτε ὁ Κιαμίλμπεης ἦταν ἀρχηγὸς τῶν πολιορκημένων, οὔτε οἱ Κολοκοτρωναῖοι ἀποκλειστικά ἦταν πολιορκητὲς: «Προσκύνησε, Κιαμίλμπεη, στοὺς Κολοκοτρωναῖους»...—εὐθύς νὰ προσκυνήσωμε στοὺς Κολοκοτρωναῖους». Μανία εἶχε πιάσει τοὺς πλαστοποιητὲς τῶν Κολοκοτρωναίικων τραγουδιῶν, συχνὰ κι' ἀκούραστα νὰ παραγεμίζον τὸ β' μισόστιχο μετὰ τοὺς «Κολοκοτρωναῖους». Στὴ λαϊκὴ ἡρωϊκὴ ποίηση, τὴν ἀληθινὴ, ποτὲ δὲ βλέπει κανεὶς τ' ὄνομα τὸ οἰκογενειακὸ τῶν Κλεφτῶν ἢ Ἀρματολῶν σὲ πληθυντικὸν ἀριθμὸ, π. χ. Μπουκουβαλαῖοι, Κοντογιανναῖοι, Γριβαῖοι. Ὁ γνήσιος λαϊκὸς ποιητὴς παίρνει γιὰ θέμα τοῦ τραγουδιοῦ του τὸ Μπουκουβάλα, τὸν Ἀντροῦτσο, τὸν Κοντογιάννη, τὸν Καραῖσκο κλπ. καὶ δὲν τραγουδαί ποτὲ τὰ σπιτία τους ὀμαδικὰ· κόλακας αὐλικὸς δὲν εἶναι τῶν σπιτιῶν αὐτῶν. Μοναχὰ ὅπου ἡ ἱστορικὴ ἀνάγκη, π. χ. ἡ γενικὴ σφαγὴ τῶν Λαζαίων, τὸν ὑποχρῶνει, τότε τὸ θέμα του ἀπαιτεῖ τὸν πληθυντικὸ. «Τ' εἶν' τὸ κακὸ ποὺ πάθανε οἱ μαῦροι οἱ Λαζαῖοι...». Ἡ πληθυντικὴ καυχησιά, ἢ περιληφτικὴ κολακεία τῶν σπιτιῶν εἶναι μιὰ ἀπὸ τῆς ἀπόδειξης τῆς πλαστότητας, ποὺ δείχνει τὸν ποιητὴ ἐνδιαφερόμενον γιὰ τὸ «σπίτι», λοιπὸν ποιητὴ προσηγορικὸ, συγγενικὸ, αὐλόδουλο τοῦ σπιτιοῦ.

δισταχτικά. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς λαογραφικῆς μελέτης ἦταν ἄλλος· νὰ δείξῃ ἂν τὰ γνωστὰ ἱστορικά τραγούδια τοῦ Μοριά, καὶ πρώτα ἀπ' ὄλα τὰ Κολοκοτρωναίικα, εἶναι γνήσια ἢ ὄχι, καὶ λοιπὸν ἂν μποροῦνε νὰ βοηθήσουνε στὸ χαρακτηρισμὸ καὶ στὸ μεγαλεῖο τῶν ἱστορικῶν προσώπων, ποὺ τραγουδοῦνε. Τὰ τραγούδια αὐτὰ τ' ἀπόδειξα πλαστά, ὅπως καὶ τὰ πιστεύω στὴ συνείδησή μου. Ἄν ὑπάρχουν ἄλλα γνήσια, πὼς ἐγὼ δὲν τὰ βρῆκα; Θὰ χαρῶ ἀληθινὰ, ἂν κανένας ἄλλος σοφώτερος τ' ἀνακαλύψῃ, εἴτε ὅσα ἐγὼ ἀπόδειξα πλαστά, ἐκεῖνος τ' ἀνταποδείξῃ ἀληθινὰ.

Μὲ λίγα λόγια ἀκόμα κλείνω τὴ μελέτη αὐτὴ. Τὸ χρέος πρὸς τὴν Ἀλήθεια εἶναι καιρὸς νὰ μπῆ ἀνάμεσα στὴν πολιτεία τὴν ἱερή, ποὺ λέγεται Ἱστορία. Ἡ Ἀλήθεια εἶναι ἡ βασίλισσα τῆς πολιτείας αὐτῆς, κι' ὁ ἱστορικὸς ἐρευνητὴς ὁ ταπεινὸς ἐργάτης καὶ σκλάβος τῆς. Τί εἶπε ὁ ποιητὴς;

Τοῦ μυστήριου ἀνασήκωσε τὴν πέτρα
καὶ μὴ σκιαχτῆς τὸ δάγκωμα τοῦ ἀστρίτα.
Τὴν ἀλήθεια ἀκατάπαυτα ἀναζήτα,
τὴ μόνη ἀληθινὴ ψυχοπονέτρα.

(Σοφίτη Α. Μαβίλη)

Ἡ Ἀλήθεια ψυχοπονέτρα; θὰ φωνάξῃ τῆς Ἱστορίας ὁ νοθευτὴς, πικρὸς ἀπὸ τὸν πόνο τῆς πληγῆς του. Ἡ Ἀλήθεια, ναί, πονάει τοὺς νεκροὺς, ποὺ φωνάζουνε δικαιοσύνη στὸν ἀπάνου κόσμον. Τί ἄλλη ψυχοπόνεια πειὸ ἱερή;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΖΑΧΑΡΙΑ ΜΠΑΡΜΠΙΤΣΙΩΤΗ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ¹⁾

ΑΠΟ ΤΟ Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟ

Βαρβιτσιώται τινες ειργάζοντο ποτε παρά Τούρκω άνασκάπτοντες εύρυτάτην τάφρον. Οτε δέ, περατωθέντος του έργου, παρέστη προς παραλαβήν ο Τούρκος, ηρώτησεν, άστειευόμενος, αν ηδύνατό τις να πηδήση την τάφρον, και, των άλλων μηδέν ειπόντων, εις νεανίσκος, «τι σου φαίνεται, μπέη», απήντησε, «δέν την πηδῶ;» Και εις έκπληξιν πάντων, θεωρούντων το πράγμα δια την ηλικίαν του μάλιστα φυσικῶς αδύνατον, αυτός επήδησε την τάφρον δις. Καθ' ην ειχον αρχήν οι Τούρκοι του ν' αφανίζωσιν εγκαίρως πάντα δεικνύοντα έξοχόν τι προτέρημα χριστιανόν, ο Τούρκος άμα συνήλθεν εκ τής εκπλήξεως, έποίησεν άμέσως νεύμα προς τους έαυτου δορυφόρους, οτινες ώρμησαν να συλλάβωσι τον νεανίσκον, τραπέντα εις φυγήν δια μέσου των άγρων.

Κατά την έσπέραν δ' εκείνην, ενώ περιλυποί έδειπνουν οι άλλοι περίξ άμυδροῦ φωτός, άγνοούντες την τύχην του καταδιωχθέντος, αίφνης εισέπεσεν αυτός εν τῷ μέσῳ άπροσδοκῆτως, και άφου δι' δλίγων έξέθηκε πῶς έσώθη, λαβών τεμάχιον άρτου έξήλθε τής οικίας μετά σπουδῆς, υπείκων εις τας προτροπὰς των άλλων του να φύγη δια την Βαρβίτσαν ²⁾ άνευ αναβολῆς. Αλλά, πριν η αναχωρήση, ενόμισε πρακτικώτερον να επισκεφθῆ τους παρακειμένους σταύλους του μπέη και υπεξελών ένα των ίππων έχάθη εις τα σκότη τής νυκτός. Κατά την δδὸν που και πόσον επώλησε τον ίππον δέν είναι γνωστόν· γνωστόν είναι μόνον ότι δι' ὧν έλαβε χρημάτων κατεσκεύασε μίαν μόνον ένδυμασίαν του συρμού κατά την εποχήν εκείνην.

Κατά την έν Βαρβίτση διαμονήν του καιτοι πολὺ νέος, έριψεν οὐχ ήττον σπουδαίως το βλέμμα προς ωραιάν μονογενή θυγατέρα εύπόρου τινός δπως δήποτε εν Αγίῳ Πέτρῳ, και κατά τοιοῦτον μάλιστα τρόπον, ώστε φοβηθεις ο πατήρ έσπευσε να υπανδρεύση αυτήν, αναγκάζων οὕτω τον έρωτύλον να τραπῆ ὅπου κυρίως ήτο υπό τής μοίρας προωρισμένος. Αὐτός δέ, είτε λυπηθεις εκ τούτου, είτε, το αληθέστερον, διότι η ενεργητικότης του χαρακτηρος του, εδρίσκουσα πλέον στενὸν τον έν Βαρβίτση βίον, ὤθει αυτόν εις άλλο εύρύτερον στάδιον, άπεφάσισε και το δεύτερον να ξενιτευθῆ, άλλ' οὐχι ὅπως δουλεύση, ὡς και πρότερον, εις τα ξένα. Η φύσις θα ακολουθήση πάντοτε τον δρόμον της.

¹⁾ Από Λεονταρίου τής Μεγαλοπόλεως έως των άρκτικῶν τής Μάνης δρίων λαμπρά σειρά καλλιπρεπῶν χωρίων έξωραΐζει την προς ανατολάς του μεγάλου

1) Για τή βιογραφία αυτή βλ. σελ. 70 του βιβλίου.

2) "Ίσως πρέπει να διορθωθῆ «άπό την Βαρβίτσαν».

πρεπούς Ταυγέτου υπώρειαν. Ἐν μέσῳ δ' αὐτῶν καὶ ὀλίγον δεξιὰ τῆς ἀγρίας Λαγκάδας, δι' ἧς ἢ πρὸς Καλάμας ἀπὸ Σπάρτης ὁδός, κείνται παρ' ἀλλήλοις τὰ χωρία Λογκάστρα καὶ Σουσιάνοι. Κατὰ τοὺς χρόνους οὗς ἱστοροῦμεν, δέκα περίπου ἔτη μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1769, ἔχοντες πύργους ἰσχυροὺς ἐν τοῖς εἰρημένοις χωρίοις, ἐδέσποζον αὐθαιρέτως οἱ ἀδελφοὶ Νικολόπουλοι Ἄντωνιος καὶ Παναγιώτης εἶτε, καὶ ἄλλως, Λυκοπαναγιώτης. Πρὸς τῇ ρώμῃ τοῦ σώματος καὶ τῇ ἀνδρείᾳ τῆς ψυχῆς, εἶχεν ὁ πρῶτος καὶ διάνοιαν ἀνωτέραν καὶ προοδευτικὴν, ἐνῶ ἐν τῷ δευτέρῳ ὑπῆρχεν, ὡς λέγουσιν, ἄλλ' εἰς βαθμὸν ὑπερβάλλοντα, ἀνδρεία ψυχῆς καὶ σώματος μόνον. Κοιμώμενός ποτε ἐν μέσῳ τῶν αἰγῶν ἐν τῷ μανδρίῳ, συνέλαβε καὶ κατέβαλε πελώριον λύκον εἰσπηδήσαντα εἰς αὐτό, ἐξ οὗ ἔκτοτε προσέλαβε τὸ ἐπώνυμον Λυκοπαναγιώτης ἢ καὶ Λύκος ἀπλῶς. Παρ' αὐτοῖς ἦσαν δεκτοὶ μόνοι οἱ ἔνεκα φόνου ἀποκεκρηυμένοι. Τοσοῦτον δ' ἀπέβησαν δυνατοί, ὥστε μικρὸν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς Νικολάου, αὐτεξούσιοι γενόμενοι, ἤλθον ἀμέσως εἰς ρῆξιν πρὸς τοὺς Τούρκους τοῦ Μυσθρά, οἵτινες ἐπὶ τέλους ὑπεχρεώθησαν ν' ἀναγνωρίσωσιν ἐπισήμως τὰς ἐπὶ τὴν καπετανίαν ἀξιώσεις καὶ νὰ ἀναθέσωσιν αὐτοῖς ἐπὶ μισθῷ τὴν φύλαξιν τῆς Λαγκάδας.

Πότε καὶ παρὰ τίνος ἐκατηχῆθη εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ὁ Ἄντωνιος δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ὀλίγον πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως μετέβη εἰς Λογκάστραν ὁ Παπαφλέσσας οὐχὶ ὅπως μύση, ἀλλ' ὅπως συσκευθῆ μετὰ μεμνημένου ¹⁾. Ἐκτραγείσης δὲ τῆς ἐπαναστάσεως, δικαίως ἐθεωρήθη ὡς τὸ πρῶτον στρατιωτικὸν πρόσωπον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἦτο δυνατόν νὰ συγκεντρωθῆ καὶ δράση τελεσφόρος ὅλη ἡ δύναμις τῆς Λακεδαιμόνος. Ἄν δὲ δυστυχῶς δὲν ἐφονεύετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς Βλαχοκερασιάν, ἦν κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπόλεως κατέλαβε μετὰ τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, βεβαίως ἢ πεῖρα καὶ περινοια αὐτοῦ, βασιζομένη ἐπὶ τῆς ἀμερίστου συνδρομῆς λαοῦ ἀείποτε δεῖξαντος πολεμικὴν ἀρετὴν, ἠθελεν ἀναδειξεί τὸν Ἄντωνιον Νικολόπουλον ἕνα τῶν πρωτίστων τοῦ ἀγῶνος στρατιωτικῶν προσώπων.

Ἡ φήμη λοιπόν, τὸ ἀξίωμα, ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ στάσις, ἦν ἀπέναντι χριστιανῶν καὶ Τούρκων εἶχον οἱ Νικολόπουλοι, δὲν ἠδύναντο ἢ νὰ ἐπισπᾶσονται τὴν προσοχὴν τοῦ νεαροῦ Βαρβιτσιώτου, ἐλκομένου πρὸς αὐτοὺς κατὰ φύσιν ὡς ὁ σίδηρος πρὸς τὸν μαγνήτην. Ὄθεν ἀναχωρήσας ἐφθασε πρὸς τὴν ἐσπέραν ὅπου ἐπὶ τοῦ ὄρους εἶχον τὰ ποιμνιοστάσια οἱ Νικολόπουλοι, καὶ μὴ εὐρῶν αὐτοὺς ἀπουσιάζοντας ἐκοιμήθη ἀναμένων τὴν πρωίαν. Τὴν ἐπομένην, ἐνῶ ἐσκέπτετο ἂν ἔπρεπε νὰ περιμείνη ἢ νὰ καταβῆ εἰς ἀναζήτησιν αὐτῶν, ἐφάνη ἀνερχόμενος ὁ Ἄντωνιος, εἰς μικρὰν δὲ πρὸ τῆς στάνης ἀπόστασιν καθίσας ἐπὶ πέτρας, καὶ τὸ ὄπλον ἐπὶ τῶν γονάτων του θείς, ἤρξατο ἕδων τὸ ἀρχαιότερον ἴσως τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἔσμάτων:

Ὅλα τὰ κάστρα χαίρονται κι' ὄλα βαροῦν παιχνίδια,
τ' Ἀνάπλι κ' ἡ Μογοδασιά στέκονται πικραμένα κλ.

1) Ἄν τὸ 1779 ἦταν ἄντρας στὴν ἀμὴν τοῦ ὁ Ἄντ. Νικολόπουλος, στὰ 1820 θὰ ἦταν γέροντας πολὺχρονος.

Ὡς κατόπιν διηγείτο πολλάκις ὁ πλησιάσας καὶ μὴ τολμήσας νὰ διακόψῃ τὸ ἔσμα Βαρβιτσιώτης, μετ' εὐχαριστήσεως ἀναμνησκόμενος τὰ τῆς πρώτης ταύτης συνεντεύξεως, πολλαγοῦ τοῦ σώματος εἶχεν ὁ Ἄντωνιος κηλίδας αἵματος νεοῦ. Ποῦ ἦτο καὶ τι ἐξετέλεσε κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην ἔμεινε μυστήριον. Ὅτε δὲ στραφεὶς εἶδεν ἱστάμενον ἐν συστολῇ ὀπισθὲν του τὸν νεανίσκον,

— «Ἄπο ποῦ εἶσαι, μωρέ», εἶπε, «καὶ ἐδῶ τί γυρεύεις;»

— «Εἶμαι ἀπὸ τὴν Μπαρμπίτσα», ἀπήντησε, «καὶ ἐρχομαι στὴν ἀφεντειά σας νὰ ρογιασθῶ».

— «Καὶ πῶς ὀνομάζεσαι;»

— «Ζαχαριᾶς».

— «Ἄμῃ, μωρέ, ἔχεις σκοτωμένον Τοῦρκον;»

— «Δὲν ἔχω ἄρματα, καπετάνιε».

— «Ἐγὼ νὰ σοῦ δώσω», εἶπε, καὶ μεταβάς εἰς τὴν στάνην ἔδωκε του φρέκιον καὶ πιστόλαν, ἃ λαβὼν αὐτὸς ἐχάθη ὡς ἀστραπή, ἐπιστρέψας δὲ τὴν πρωίαν «ἐσκότωσα», εἶπε, «δύο, καπετάνιε». Πολλοὶ ὑπεστήριξαν ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἦσαν ὁ ἀπὸ Μυσθρά εἰς Τρίπολιν ταχυδρομῶς, ἀφανῆς γενόμενος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, μετὰ τινος ἄλλου συνοδοιπόρου, καὶ τὴν φήμην ταύτην, ὡς λέγουσιν, οὐτ' ἐβεβαίουν οὔτε διέψευδεν ὁ Ζαχαριᾶς. Εἰσὶν ὅμως καὶ οἱ πιθανώτερον διατεινόμενοι ὅτι κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην διεγράφη ἀπὸ τοῦ βιβλίου τῆς ζωῆς ἡ περιφρονησασα αὐτὸν Ἄγιοπετριτίσσα καὶ ὁ σύζυγός της.

Οἱ Νικολόπουλοι ἔταξαν τὸν Ζαχαριᾶν νὰ φυλάττῃ μετὰ τινος ἄλλου τὰς ὑπερχιλίας αὐτῶν αἰγας. Καὶ κατ' ἀρχὰς ἐκθαμβος ἴσως πρὸ τῆς ἰσχύος καὶ λαμπρότητος τῶν ὀνομαστῶν ἀρματολῶν, εἰώπα πιστῶς ὑπηρετῶν, ἀλλὰ κατόπιν, καθόσον ἐξωκειοῦτο ἐπανερχόμενος εἰς ἑαυτὸν, καθίστατο φιλόνομος ἄμα καὶ ἀπειθής. Ἡ συναίσθησις τῆς ἑαυτοῦ ἀξίας καὶ ὑπεροχῆς, τῆς ἀπειθείας πάντοτε τὸ πρῶτον ἐλατήριον, ἢ ἀκοίμητος ἐκείνη δύναμις, ἥτις ἀδιαλείπτως ὠθεῖ τὰς προνομιοῦχους φύσεις εἰς τὴν ἐπιφάνειαν διὰ πάσης θυσίας, ὑπαγορεύουσα πρὸς τὸν Ζαχαριᾶν ὡς ἀναπόφευκτον ἀνάγκην νὰ γένηται ἴσος καὶ ἀνώτερος τῶν ἑαυτοῦ κυρίων, κατέστησεν αὐτὸν πρὸς αὐτοὺς οὐ μόνον ἀπειθῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπειλητικὸν ἐνίοτε. Τοσοῦτον δ' ἐπὶ τέλους ἀπέβη ὀχληρὸς, ὥστε ἐπεβάλλετο πλέον εἰς τοὺς ἀδελφοὺς πρὸς ἀποφυγὴν δυστυχημάτων νὰ σκεφθῶσι ταχέως καὶ ὀριστικῶς. Πρωίαν δὲ τινα, ὅτε ὁ Ζαχαριᾶς εἶχεν ἀναχωρήσει μετὰ τοῦ ποιμνίου, αὐτοί, μὴ ἐννοήσαντες τυχαίως παραμείναντα τὸν ἕτερον ποιμένα, οὗ ὁ Ζαχαριᾶς εἶχε κερδήσει τὴν ἐμπιστοσύνην, ἀπεφάσιον, αὐτοῦ ἀκούοντας, ἐπειδὴ ἐθεώρησαν πολὺ ἐπικίνδυνον νὰ πράξωσι τι κατ' αὐτοῦ ἐγρηγορότος, νὰ φονεύσωσι κοιμώμενον κατὰ τὴν ἐσπέραν ἐκείνην. Ὁ δὲ Ζαχαριᾶς μαθὼν τοῦτο παρὰ τοῦ ἀκούσαντος, ἐπέστρεψε πλήρης θυμοῦ εἰς τὸ ποιμνιοστάσιον, καὶ μὴ εὐρῶν τινα ἐκεῖ, συνήθροισεν ἐπὶ ταῦτο ἅπασαν τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους κινήτην αὐτῶν περιουσίαν, καὶ θείς πῦρ κατέστρεψεν ἐξ ὀλοκλήρου, οὐκ ἀσήμαντον οὔσαν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς δὲ ταύτης ἐξεληθὼν εἰς τὸ φανερόν ὡς κλέπτης καὶ στρατολογῶν ὀπαδοῦς, ἐστράφη ἀμέσως κατὰ τῶν Νι-

κολοπούλων, οἵτινες ἐξ ἄλλου ἀνθ' ὧσων ἔπαθον ἢ καὶ ἐφοβοῦντο μὴ πάθωσιν ὑπ' αὐτοῦ, κραταιότερου καθισταμένου, ἐτέθησαν ἀμέσως εἰς ἐρρωμένην καὶ ἀνένδοτον αὐτοῦ καταδίωξιν.

Ὡς τι πρωτοφανὲς καὶ περίεργον, ἐκθέτω ἐνταῦθα τὸ εἶδος τῆς δοκιμασίας, εἰς ἣν κατὰ πρῶτον ὑπέβαλλε τοὺς στρατολογουμένους ὁ Ζαχαριάς. Ἐντὸς τῆς Λαγκαδάς, ὅπου καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ θέσις ὀνομάζεται «Μπαρπεργιὸ τοῦ Ζαχαριά» ἐξύριζεν πάντα νέον προσήλυτον, ἀνευ νεροῦ καὶ σάπωνος, καὶ ἂν ἐκ τοῦ πόνου ἐμόρφαζε ἢ καὶ ὀλίγον ἐκίνει τὸ πρόσωπον, εὐθὺς ἀπεπέμπετο ¹⁾.

Ἐν τούτοις ἡ μεταξὺ αὐτῶν πάλη, μετὰ πείσματος ἀγρίου ἐκατέρωθεν διεξαχθεῖσα, ὑπῆρξε μακρά, ἐπιτρέψασα τὸ πρῶτον εἰς τὸν Ζαχαριᾶν νὰ διατρανώσῃ τὰ ἔξοχα αὐτοῦ καὶ ἀκαταγώνιστα σωματικὰ καὶ πνευματικὰ προσόντα. Ὅπως δὲ διασώσωσιν ἀλώβητον δ εἶχον δι' ἀγώνων καὶ θυσιῶν ἀξίωμα, ὅσα καὶ ἂν ἐνέτειναν τὰς ἑαυτῶν δυνάμεις οἱ Νικολόπουλοι, ὑπέκυψαν τελευταῖον πρὸς τὸν φοβερὸν ἀντίπαλον, καὶ ὡς ὕρον τῆς νίκης ἐδέχθησαν, ὡς ἠξίωσε, νὰ δώσῃ πρὸς αὐτὸν ὡς σύζυγον τὴν ὠραίαν αὐτοῦ θυγατέρα ὁ Ἄντωνιος. Ἐκ τοῦ γάμου δὲ τούτου ἐγεννήθη ὁ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ὄπλαρχηγὸς Ἄνδρέας Ζαχαρόπουλος, καταλιπὼν καὶ οὗτος υἱοὺς δύο, ἐν οἷς καὶ τὸν ἀρτί ἀποθανόντα Νικήταν Ζαχαριᾶν, ἀντισυνταγματάρχην τοῦ πεζικοῦ. Εἰς μνήμην δὲ τῆς μακρᾶς καὶ φονικῆς ταύτης πάλης ἐποιήθη ἔκτοτε ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ ἄδεται ἔτι καὶ σήμερον ἐν Λακεδαίμονι τὸ ἑξῆς ᾄσμα τοῦ χοροῦ:

Βγήκαν τὰ Νικολόπουλα καὶ κυνηγᾶν τοὺς κλέφτες
καὶ κυνηγᾶν τὸ Ζαχαριά τὸν Κλεφτομπαρπιτσιώτη.
Μ' αὐτὸς Τούρκους δὲ σκιάζεται, Ρωμιούς δὲν προσκυνάει,
καὶ σὰς, βρὲ Νικολόπουλα, στὸ νοῦ του δὲ σὰς βάνει.
Ἀνάθεμά σε, Ζαχαριά, μὲ τὸ ζακόνι πόχεις,
κάθε βδομάδα πόλεμο, κάθε μῆνα γυναίκα,
καὶ μήπως παίρνεις βλάχισσες, καὶ μήπως βλαχοποδλες,
Μὲν παίρνεις τῆς Μανιάτισσες, τῆς καπετανοποδλες.

Ἄλλ' ὡς φαίνεται, ἡ ταπεινώσις αὕτη τῶν Νικολοπούλων ὑπὸ τοῦ πρὸ μικροῦ ποιμένος των ὑπῆρξε τασοῦτον βαρεῖα καὶ αἰσθητή, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ δεσμὸς τῆς στενῆς διὰ τοῦ γάμου τούτου συγγενείας δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ τὸ καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους κληροδοτηθὲν μῖσος. Δι' ὃ καὶ εἰς πρῶτην ἀφορμὴν οὐ μόνον κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν δεινὸς ἐξεργάγη ἐμφύλιος σπαραγμὸς μεταξὺ τῶν υἱῶν τοῦ Ζαχαριά καὶ τῶν Νικολοπούλων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἐγγόνων κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1862, πληρωθεὶς δι' αἵματος οὐκ ὀλίγου.

Οἱ Νικολόπουλοι ἦσαν ἡ ἐπιπροσθεῖσα ἐπίσημος στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ, ἣν ὁ Ζαχαριάς κατ' ἀνάγκην ὤφειλε νὰ καταβάλλῃ, ὅπως αὐτὸς, ἀνυψούμενος εἰς τὴν πρῶτην θέσιν, λάβῃ ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Τούρκων καὶ χριστιανῶν τὸ κύρος, οὗ εἶχεν ἀνάγκην πρὸς ἐπιτέλειαν τῆς ἀποστολῆς του. Ἐφ' ὅσον ἐκεῖ-

1) Ἐ' ἀνέκδοτο εἶναι πανελληνία γνωστὸ, καὶ ἐφαρμόζεται σὲ πολλὰς εὐκαιρίας. Ἡ γνήσια του πηγὴ εἶναι Ἄρβανιτο-Σουλιώτικη.

νοὶ ἔμενον ὄρθιοι, τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εὐκόλον ἅμα καὶ πλήρες. Ἐπρεπε νὰ πέσωσιν οἱ Νικολόπουλοι ἵνα βαδίσῃ ἀκολύτως ὁ Ζαχαριάς τὸν εἰμαρμένον αὐτῷ δρόμον. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ὁ πρὸς αὐτοὺς ἀγὼν, θλιβερός ἄλλως, ὑπῆρξε κατὰ τοῦτο μόνον ὀφέλιμος, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ προπαρασκευασθεὶς, παρέστη συγκεροτημένος ὁ Ζαχαριάς πρὸς τὸ εὐρύτερον καὶ εὐγενέστερον στάδιον, εἰς ὃ ἀμέσως μετὰ ταῦτα εἰσῆλθε. Μέχρι τοῦδε ἡ τε προαίρεσις καὶ αἱ πράξεις αὐτοῦ ἔχουσι χαρακτῆρα περιορισμένον καὶ ἐγωιστικόν, ἀποβλέπουσαι μᾶλλον εἰς πλήρωσιν τῶν ἀτομικῶν αὐτοῦ αἰσθημάτων καὶ παθῶν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς στιγμῆς καθ' ἣν καταβαλὼν τοὺς ἀρματωλοὺς(;) Νικολοπούλους, ἐγένετο τὸ πρωτεῦον πρόσωπον, εἰς ὃ ἐστράφη δλόκληρος ἡ προσοχὴ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, ὁ Ζαχαριάς παρίσταται ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις ἐπιδιώκων εὐρύτατον καὶ εὐγενέστατον σκοπόν, θυσιάζων ἐν ἀνάγκῃ ἑαυτὸν ὑπὲρ αὐτοῦ.

Πολλὰ καὶ παρὰ πολλῶν ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε περὶ αὐτοῦ, ἀλλ' ἐν τῇ Λακεδαίμονι σώζονται ἐκ παραδόσεως ἄπειρα εἰσέτι ἀνέκδοτα. Φαίνεται ὅτι ὁ Ζαχαριάς, ὅσα καὶ ἂν διεφημίσθη ὡς εἰς τῶν πρώτων πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως διαπρεψάντων, εἶναι πολὺ ἀκόμη ἀνώτερος τῆς φήμης του ταύτης. Ἀφίνοντες δὲ εἰς ἄλλους νὰ συλλέξωσι καὶ βασανίσωσιν ὅσα περὶ αὐτοῦ διασώζονται, ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐκθέτομεν λεπτομερείας τινὰς τῶν ἀνεκδότων τούτων, ὡς διαπιστουμένας ἢ ὑπὸ τῶν ἐγγωρίων ἔσμάτων ἢ ὑπὸ ἀνεπιδέκτων ἀμφιβολίας ἀτομικῶν μαρτυριῶν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ μέτριον ἀλλὰ συμπαγὲς αὐτοῦ σῶμα, ἐξ οὗ ταπεινὴν κατὰ πρῶτον ἐνεποίει ἐντύπωσιν, ὁ Ζαχαριάς εἶχε πρόσωπον ὠραῖον καὶ εἰς ἄκρον ἐπιβλητικόν. Καὶ τὰ ἄλλα τοῦ προσώπου χαρακτηριστικά, πολὺ δὲ μᾶλλον ἢ οὐλὴ κόμη καὶ οἱ μεγάλοι, μαῦροι καὶ ζωηρότατοι αὐτοῦ ὀφθαλμοὶ ἐνεῖχον ἀσυνήθη μεγαλοπρέπειαν, ἐμπνέουσαν ἐξ ἴσου ἀγάπην καὶ φόβον. Βροντόφωνος δ' εἰς ὑπερβολὴν, ἰδίως ἐν ἀρχῇ τῆς συμπλοκῆς ἐρρήγγυε κραυγὴν ἀγρίαν, προξενούσαν κατάπληξιν. Ἀλλὰ τὸ ἐξοχώτατον αὐτοῦ σωματικὸν πλεονέκτημα ἦτο ἡ ὑπὲρ πᾶν ἀνθρώπινον μέτρον ταχύτης, περὶ ἧς διεσώθησαν διηγήματα μυθώδη, ἀκόμη δὲ καὶ σήμερον ἐν Λακεδαίμονι ἡ ἐννοία τῆς ἐκτάκτου ταχύτητος δηλοῦται διὰ τῆς λέξεως Ζαχαριάς. Ἐπὶ τοῦ ὄροπεδίου τῶν φονευμένων(;) ὑπεράνω τῆς Βαρβίτσης, ἐν θέσει ὀνομαζομένη «Τὸ πῆδημα τοῦ Ζαχαριά», δεικνύονται σημεῖα, ἃ ἔφθανε πηδῶν, ἀπίστευτα. Διότι δὲ εἰς τὸ ἀνω τοῦ μετώπου μέρος εἶχε δύο ἐξοχάς, ὀνομάζετο ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν του, κατ' ἰδίαν ὑποκοριζομένων, Μπουρούσης¹⁾. Ἀλλὰ καὶ ψυχὴν εἶχε γενναιοτάτην, καὶ νοῦν ἀνώτερον τῆς ἐποχῆς του, ἱκανὸν νὰ συλλάβῃ καὶ πραγματώσῃ ἰδέας ὑψηλάς. Οὕτω δὲ, ἐξαιρέσει τῆς ὑπερμέτρου πρὸς τὰς γυναῖκας ροπῆς, ὑφ' ἧς πολλάκις ὠθήθη εἰς ἀτοπήματα, κατὰ τὰ ἄλλα ἦτο ὅσον οὐδεὶς ἴσως ἄλλος συγκεροτημένος ν' ἀποβῇ μεγάλων πραγμάτων ἄξιος.

Ὁ Ζαχαριάς εἶχε σημαίαν φέρουσαν σταυρόν, καὶ μὲ ἀναπεπταμένην αὐτὴν περιεφέρετο φανερὰ ἐπὶ τῶν δημοσίων ὁδῶν. Εἰ δὲ καὶ διεπορεύετο

1) Τουρκ. μπουίνουζ=κέρατο.

συχνῶς τὴν τε Λακεδαίμονα, Κυνουρίαν καὶ Ἐπίδαυρον Λιμηρᾶν, πανταχοῦ σχεδὸν εὗρισκόμενος, ὅπου ἦτο ἀνάγκη, ἢ μονιμωτέρα ὅμως αὐτοῦ κατοικία ἦτο ἐν Σκουφομύτῃ ὀχυρᾷ εἰς τὰ πρὸς τὴν Μάνην ὄρια τῆς Λακεδαίμονος θέσει, ἐν ἣ εἶχε πύργους δύο. Εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ ὑπεγράφετο ὡς ἀρχηγὸς τῆς Πελοποννήσου, καὶ κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου ἢ αὐτοχειροτονία αὐτῆ δὲν εἶχε τι τὸ ὑπερβολικόν, ἀφοῦ πᾶσαι αἱ τῆς χερσονήσου στρατιωτικαὶ ἐπισημότητες, καὶ αὐτὸς ὁ Θεόδ. Κολοκοτρώνης, ὑπερέτησαν ὑπ' αὐτόν. Κατὰ δὲ τὴν πιθανωτέραν γνώμην, ἂν ἐπέζη εἰς τὸ 1821, ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἀνεγνωρισμένου καὶ ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν καὶ ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, τοῦλάχιστον ἐν Πελοποννήσῳ, θὰ ἐπετυγγάνετο ἡ ἁρμονία τῶν πνευμάτων καὶ ἡ ἐνότης τῆς ἐνεργείας καθ' ὅλον τὸν ἀγῶνα.

Εἴτε ἐκ κατηχίσεως ἐξωτερικῆς, εἴτε ἐξ ἰδίας προαιρέσεως ὁ Ζαχαριᾶς συνέλαβε καὶ ἀφοσιώθη εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ὁ ἀνώτερος δὲ καὶ πολιτικὸς αὐτοῦ νοῦς καταφαίνεται καὶ ἐν τούτῳ μάλιστα, ὅτι μόνος ἴσως τῶν διανοηθέντων τὴν ἰδέαν ταύτην, ἔκρινεν ὅτι ἢ ἐπιτευξίς αὐτῆς ἦτο δυνατὴ μόνον τῇ συμπράξει ἱκανοῦ μέρους Τούρκων καὶ ἰδίως τῶν Ἀλβανῶν, πρὸς οὓς διετέλει εἰς διαρκῆ συνεννόησιν¹⁾. Δὲν εἶναι γνωστὸν διατί, εἶναι ὅμως γνωστότατον ὅτι ὁ Ζ. εἶχε μεταξὺ τῶν ἐπισήμων Τούρκων φανατικὸς φίλος ἔχι δλίγους. Ὅτε δὲ κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν μεγάλων κατὰ τῶν κλεπτῶν τῆς Πελοποννήσου διωγμῶν, συνηθροίσθησαν πάντες σχεδὸν εἰς Καλάβρυτα εἰς κοινὴν περὶ τοῦ πρακτέου σύσκεψιν, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εἶπεν, ὡς λέγουσι, ὅτι «ἡ μεγάλη κόττα ποῦ ἔκανε τὸ μεγάλο αὐγὸ πάει τώρα. Ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ἐγνώριζε νὰ διαιωῖ τοὺς Τούρκους εἰς φίλους καὶ ἐχθροὺς καὶ ἡμεῖς ἡσυχιοὶ καὶ ἡμεῖς, ἐχάθη πρὸ καιροῦ. Δὲν μᾶς μένει τώρα ἄλλο παρὰ νὰ φύγωμεν». Καὶ ὑπέκρινεν εἰς τὴν φωνὴν τῆς μεγάλης του συνέσεως ἀπῆλθεν ἀμέσως κατὰ θείαν οἰκονομίαν εἰς Ζάκυνθον²⁾.

Ὡς δὲ μὲ βεβαίως ἀνθρώπος καθ' ὅλα ἀξιοπίστος, παρὰ τῷ υἱῷ τοῦ Ζαχαριᾶ Σωτηρίῳ διεσώζοντο ἕως ἐσχάτων, θὰ σώζονται δ' ἴσως καὶ σήμερον εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ μνημεῖα ἀλληλογραφίας τοῦ Ζαχαριᾶ πρὸς τὸν Κιαμιλμπην καὶ ἄλλους ἐξέχοντας Τούρκους τῆς Μπαρδούνιας, ἐν ἣ κατεφαίνετο ἡ ἐνεργουμένη μετ' αὐτῶν συνωμοσία πρὸς ἀποκήρυξιν τῆς δυναστείας τοῦ Σουλτάνου.

Ἐπὶ τοιαύτης δ' ἀγόμενος προαιρέσεως, οὐδεμίαν παρέλειπεν εὐκαιρίαν καὶ οὐδέποτε ἤρνεϊτο τὴν συνδρομὴν του εἰς περιστάσεις καθ' ἃς προέκειτο νὰ ριζωθῆ ἢ διχόνοια μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ ἀναπτυχθῆ τὸ ἀνταρτικὸν παρ' αὐτοῖς πνεῦμα. Ὅτε δὲ οἱ Μπαρδουνιώται Τούρκοι Μερᾶκος καὶ Ἀβουτῆς ἐξ ἰδίων ἀφορμῶν ἀπεστάτησαν κατὰ τοῦ Σουλτάνου(!), ὁ Ζαχαριᾶς συνέδραμεν πάσῃ δυνάμει, ἀποκλεισθεὶς μετ' αὐτῶν εἰς τὸν πύργον τοῦ Δαφνίου, ὅπου ἐπολιορκήθησαν ὑπὸ τοῦ καταδιώκοντος περιωνύμου Κουτσομπίμπαση

1) Κι' ἄλλοι Κλέφτες Μοραίτες εἶχανε συντρόφους Κλέφτες Ἀρβανίτες κλπ.

2) Ὁ βιογράφος φαντάζεται πὺς αὕτη εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἀπὸ τὸ Μοριά φυγὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, ἐνῶ ἦτανε προσωρινή.

καὶ ὄθεν ἐσώθησαν διαρρήξαντες ξιφήρεις, ἡγουμένου τοῦ Ζαχαριᾶ, τὸν στενὸν ἀποκλεισμόν, καθ' ἃ καὶ ἄλλη παράδοσις καὶ τὸ ἀκόλουθον δημοτικὸν ἔσμα μαρτυρεῖ:

Θέ μου, καὶ τί νὰ ἐγείνειν Ἀβουτῆς κι' ὁ Μερᾶκος,
π' οὔτε στὴ Βίγλα φαίνονται, στὴν Τάρατσα (!) δὲν εἶναι;
Θαρρῶ πὺς τοὺς ἐκλείσανε μέσ' τὸ Δαφνὶ στὸν πύργον.
Φωνάζει ὁ Κουτσομπίμπασης καὶ λέγει τοῦ Μερᾶκου·
— «Ἐδῶ, Μερῆ, προσκύνησε καὶ ρίξε τ' ἄρματά σου,
γιατὶ θ' ἀνάψω τὴ μινὰ (!) καὶ θε νὰ σὲ κυλίσω.
— Σ' ἐμένα, Κουτσομπίμπαση, φοβέρες δὲν περνᾶνε,
γιατ' ἔχω πύργον δυνατὸ ποῦ μίνες δὲ φοβάται,
γιατ' ἔχω καὶ τὸ Ζαχαριᾶ, τὸν ξακουσμένον κλέφτη»¹⁾.

Ἄνοικτιζμων τιμωρὸς ἦτο καὶ ἀπαραίτητος ἐκδικητὴς τῶν πρὸς τοὺς Ἑλλήνας τουρκικῶν βιαιοπραγιῶν, τόσους πολλοὺς ἐκ τούτου ἐξαφανίσας Τούρκους, ὥστε καὶ ἄσμα ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ παραστατικὸν τῆς πρὸς τὸ φονεῦν ῥοπῆς αὐτοῦ τὸ ὅποῖον, ἀναφερόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Παπαρηγοπούλου, ἀρ-
χεται οὕτω:

Διψοῦν οἱ κάμποι γιὰ νερὸ καὶ τὰ βουγὰ γιὰ χιόνια,
διψᾷ καὶ ὁ Ζαχαριᾶς γιὰ τούρκικα κεφάλια²⁾.

Δύναται δὲ τις εὐλόγως νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἐφ' ὅσον ἔζη ὁ φοβερὸς οὗτος κλέπτης, οἱ Ἕλληνες τῶν μερῶν ἐκείνων εἶχον περισσοτέραν ἀσφάλειαν ἢ ὅσην ἔχουσιν ὑπὸ τὴν σκέπη τῶν ἐλευθέρων συνταγματικῶν θεσμῶν ἀπὸ τοῦ 1862 μέχρι τῆς σήμερον, ἀφοῦ οἱ φονευθέντες ὑπὸ τῶν Τούρκων τότε οὐδὲ τὸ δέκατον θὰ εἶναι τῶν φονευθέντων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ ἰσόχρονον διάστημα, τὸ διαρρεῦσαν ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως.

Οἱ Τούρκοι ἐκθαμβοὶ πρὸ τῆς ἐκτάκτου ἀξίας αὐτοῦ, «νὲ γκελντί, νὲ γκελντζέκ» εἶπον (μῆτε ἦλθε, μῆτε θὰ ἔλθῃ), συνέβη δὲ πολλάκις καὶ εἰς μόνον τὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματός του νὰ τραπῶσιν εἰς φυγὴν δλόκληρα πρὸς καταδίωξιν του ἐξεληθόντα ἀποσπάσματα.

Ἀφ' ἧς δὲ στιγμῆς ἡ φήμη τοῦ Ζαχαριᾶ, ὑπερβάσα τὰ ὄρια τῆς Λακεδαίμονος καὶ τῆς Πελοποννήσου, ἐφθασε μέχρι Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τὸν θρόνον τοῦ Σουλτάνου(!), ἔκτοτε ὁ Κουτσομπίμπασης, δν πολλάκις ἀνεφέραμεν, εὐδόκιμος ἐν τοῖς τοιοῦτοις, ἐστάλη ἐντεταλμένος ἀποκλειστικῶς τὴν καταδίωξιν καὶ καταστροφὴν αὐτοῦ. Ὁ Κουτσομπίμπασης δὲ, οὗ ἡ δύναμις ἀνήγετο ἐνίοτε καὶ εἰς 800, ὡς λέγουσι, λογάδας, ὧν οὐδεὶς ὑπερέβαινε τὰ 30 ἔτη, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐννοήσας τὸν βαρὺν ἀνταγωνιστὴν, περιορίζετο νὰ παρακολουθῆ αὐτὸν κατὰ πόδας, ἀδιαφορῶν εἰς τὰς προκλήσεις, καὶ μόνον τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν ἐπιζητῶν.

1) Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι πλαστὸ, χωρὶς κανένα δισταγμό.

2) Γρ. «διψᾷ κι' ὁ δόλιος Ζαχαριᾶς». Τὸ τραγοῦδι εἶναι Ρουμελιώτικο, κι' ἀναφέρεται σὲ Ρουμελιώτη Κλέφτη Ζαχαριᾶ. Fauriel A', σ. 19.

Ἐν τούτοις ὁ Ζαχαριᾶς, ἴσως ὅπως μὴ καταπέση τῶν φίλων (:) καὶ αὐξηθῆναι τὸ θάρρος τῶν ἐχθρῶν, καὶ πρὸ τῆς ἐρωμένης ταύτης καταδιώξεως, εἰς ἣν βιαζόμενα προσελαμβάνοντο καὶ αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες, ἐνέτεινε μᾶλλον τὴν αὐθάδη καὶ προκλητικὴν αὐτοῦ διαγωγήν, διερχόμενος διὰ τῶν δημοσιωτέρων μάλιστα μερῶν. Ὡς αὐτόπτης καὶ καθ' ὅλα ἀξιόπιστος μάρτυς μοὶ διηγήθη πολλάκις, μίαν ἡμέραν ὅτε ἡ κίνησις τῆς ὑπὸ τὸν Μυστρᾶν μεγάλης πανηγύρεως ἦτο εἰς ἀκμὴν, ἀήθης καὶ ἀνεξήγητος ἐπῆλθε περὶ τὸ μέσον τῆς ἡμέρας συγκίνησις, ἠλεκτροῦδὸν διαδοθεῖσα εἰς τοὺς ὑπερδεκακισχιλίους πανηγυριστάς, ὅφ' ἦς οἱ μὲν Μυστριῶται καὶ οἱ παρεπίδημοι Τούρκοι, πολλοὶ καὶ ἰσχυροὶ, ἔσπευσαν νὰ κλεισθῶσιν εἰς τὰς οἰκίας, τῶν δὲ Ἑλλήνων ἡ προσοχὴ ἔστράφη πρὸς δυσμάς, ὅθεν ἐφάνη προσερχόμενον ἐν τάξει καὶ σπουδῇ ἄθροισμα λεροφορεμένων ἐνόπλων, τὸ σῶμα τοῦ Ζαχαριᾶ. Ἔως 70 τὸν ἀριθμὸν, ἐβάδιζον ἐν γραμμῇ ὁ εἰς κατόπιν τοῦ ἄλλου, ἔχοντες τὰ ὄπλα εἰς χεῖρας ἔτοιμα. Ἐν τῷ μέσῳ ἤρχετο ἡ σημαία καὶ μετ' αὐτὴν ὁ Ζαχαριᾶς, κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀφελῶς ἐπὶ τῶν ὤμων τὴν σπάθην. Μόλις δὲ διὰ μέσου τοῦ διαστάτος ἐνθεν καὶ ἐνθεν πλήθους διελθόντες τὴν πανηγυριστῶν καὶ μετ' αὐτὴν τὴν κεντρικὴν συνοικίαν τοῦ Μυστρᾶ Τριτσέλαν, ἀνήρχοντο τὰς ὑπώρειας τοῦ Ταύγету, κατέφθασε μετὰ 300 καὶ ὀλίγων Κουτσομπίμπασης, ὅστις ἀπὸ τῆς πανηγυριστῶν εἶδε τοὺς κλέπτας ἀναβαίνοντας, δὲν ἠθέλησεν ὅμως νὰ καταδιώξῃ αὐτούς, φοβηθεὶς τὰ στενὰ καὶ δυσπρόσιτα τοῦ ὄρους μέρη¹⁾. Ἄλλ' ὅ,τι ἰδίως ἐξηγεῖ τὴν ἀφοβίαν τοῦ Ζαχαριᾶ εἶναι τὸ γεγονός ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ὡσαύτως τελεσθὲν ὑπ' αὐτὸν τὸν Μυστρᾶν, εἶναι ἐν τῶν λαμπροτέρων αὐτοῦ ἀνδραγαθιμάτων.

Πολλοὶ Τούρκοι τοῦ Λάλα ὑπέρτερον ὡς σωματοφύλακες ἐπὶ μισθῷ παρὰ τοῖς Τούρκοις τῆς Λακεδαίμονος, καὶ μάλιστα τῆς Μπαρδουίνιας. Ἐν τινι δ' ἄσματι φαίνεται ὅτι κατὰ προτροπὴν τοῦ κυρίου του Δερβίς ἀγά, ὑποσχεθέντος πολλά, ὁ μισθοφόρος Κασίμης ἐκ Λάλα δολοφονεῖ τὸν Τούρκον Σαλιμπέικον, ὃν ἐφθόνηι ὁ Δερβίς. Ὁ Κασίμης οὗτος βραδύτερον, διαφημισθεὶς ἐπὶ νοημοσύνη καὶ παλληκαρισμῷ, προσελήφθη ὡς ὑπαρχηγὸς μὲ ἰδίαν σημαίαν ὑπὸ τοῦ Κουτσομπίμπαση εἰς καταδίωξιν τοῦ Ζαχαριᾶ. Ἐν συμπλοκῇ, ἣτις ἐγένετο ἐγγὺς τοῦ Μυστρᾶ ἀφ' ἐνὸς ὑπὸ τῶν ἠνωμένων δυνάμεων τοῦ Μπίμπαση καὶ τοῦ Κασίμη, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τοῦ Ζαχαριᾶ, ὁ Κασίμης εὗρε τὸ οἰκτρὸν αὐτοῦ τέλος, κατακοπεὶς ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ζαχαριᾶ. Εἰς μνήμην τῆς μάχης ταύτης, ἣτις μετὰ τοῦ Κασίμη ἐπλήρωσε τὸ αἷμα καὶ πολλῶν ἄλλων Τούρκων, τραπέντων εἰς φυγὴν, ὁ μέγας ποιητὴς λαὸς συνέθεσεν ἐν τῶν ὠραιότερων αὐτοῦ ἄσμάτων, εἰς ὁ μεθ' ἑκάστην τροφὴν φέρεται ὡς ἐπαρδὸς τὸ ὄνομα καὶ ἡ πατρὶς τοῦ Κασίμη. Εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὸ ἄσμα τοῦτο, ἐν τῷ ὅποιῳ ἱστορεῖται ὁ οἰκτρὸς θάνατος ἀνδρείου Λαλιώτου, ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἠγάπων καὶ ἦδον περιπαθῶς οἱ Τούρκοι τοῦ Λάλα. Ἴσως διότι καὶ τὸ νὰ πέση τις ὑπὸ τῆς χειρὸς τοῦ Ζαχαριᾶ ἐλογίζετο ἐξαιρετικὴ τιμὴ, ὡς σημαῖ-

1) Συνειθισμένο περιστατικό, πού ἀποδίδεται σὲ Κλέφτες καὶ ληστές.

νον ὅτι ὁ πεσὼν εἶχε τὸ θάρρος ν' ἀντιμετώπισῃ τὸν ὑποτιθέμενον ὡς ἀκαταγώνιστον. Λυποῦμαι διότι τοῦ ἄσματος τούτου, ἐκτὸς τροφῶν τινῶν κατὰ τὸ μέσον, ἀγνοῶν καὶ τὸ τέλος, ἠκρωτηριασμένον ἐπὶ τοῦ παρόντος παραδίδο αὐτὸ εἰς τὴν δημοσιότητα, ἔχον ὡς ἐξῆς:

Μάννα, μὲ καταράστηκες, βαρειὰ κατάρτα μοῦ εἶπες·

—«Κλέφτης νὰ βγῆς, παιδάκι μου, κλέφτης νὰ καταντήσης,

ὄλημερῆς στὸν πόλεμο, τὸ βράδυ καρασῶλι,

καὶ τὸ κοντοξημέρωμα ὕπνος νὰ μὴ σὲ βρίσκῃ».

Κὰν ἡ κατάρτα μ' ἐπίασε, κὰν ὁ θεὸς μ' ὠργίστη...

Τρεῖς μπυριάκια βγήκανε εἰς τὸ Μυστρᾶ ποκάτου,

τόνα εἶναι τοῦ Μπίμπαση καὶ τ' ἄλλο τοῦ Κασίμη,

τὸ τρίτο πῶχει τὸ σταυρὸ τοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ κλέφτη.

Σὰν ἄρχισαν τὸν πόλεμο κ' ἀναψὲ τὸ ντουφέκι,

Τραβᾶν οἱ κλέφτες τὰ σπαθιά...').

Ἄλλ' οὐκ ἦττον ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ συνάντησις καὶ ἡ συνοδεία ἣν παρέχεε πρὸς τὸν Ἀνδρουῦτσον ὁ Ζαχαριᾶς ἀπὸ Μάνης μέχρι Τριπόλεως, ἣ κατ' ἄλλους μέχρις Αἰγίου, περὶ ἧς ὅμως ἄπορον πῶς ἱστορήσας τὰ κατ' Ἀνδρουῦτσον, δὲν εἶπε τι ὁ κ. Παπαρηγόπουλος ὑπολαμβάνων ἴσως αὐτὴν ὡς ἀνυπόστατον. Ἐκτὸς τοῦ Φραντζῆ, πιθανῶς καὶ ἄλλων, ἀναφερόντων τὸ γεγονός, πρὸ 15 μόλις ἐτῶν ἔζων ἐν Λακεδαίμονι δύο ἢ τρεῖς πρόσωπα, αὐτόπται καὶ μέτοχοι γενόμενοι, ἡ κοινὴ δ' ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ἐκεῖνη γνώμη, ἐκ παραδόσεως λαβοῦσα ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς ἐξ ἐκείνων, περὶ ὧν οὐδεμία ἐπιτρέπεται ἀμφισβήτησις.

Ὁ Ἀνδρουῦτσος, ἢ Ἀνδρίτσος, ὡς ἔκτοτε παρέμεινε τὸ ὄνομα ἐν Λακεδαίμονι, μετέσχε, ὡς γνωστὸν, τοῦ ἀνταρτικοῦ κατὰ θάλασσαν ἔργου, ὁ μετὰ τὰ 1769(;) ἀνέλαβεν ὁ Λάμπρος Κατσώνης. Ἀφοῦ δ' ἠτύχησαν ἐν τῇ ναυμαχίᾳ περὶ τὴν Ἀνδρον ἐξέπεσον εἰς τὴν Λακωνικὴν, ὁπότεν ὁ μὲν Κατσώνης ἀπῆλθεν εὐθὺς εἰς Ρωσσίαν, ὁ δὲ Ἀνδρουῦτσος, ἠναγκασμένος νὰ διαπορευθῆ τὴν Πελοπόννησον, ἐζήτησεν ἀμέσως τὸν Ζαχαριᾶν, εὐρισκόμενον τότε εἰς Σκουφομύτην. Ὁ δὲ Ζαχαριᾶς εἶχε παρ' ἑαυτῷ συγγενῆ τοῦ τινος Μερτζιλιον ὀνόματι, ὅστις συνετὸς ἄμα καὶ φρόνιμος ὢν, ἀπὸ πολλῶν παραβόλων τολημάτων ἀπέτρεπε τὸν Ζαχαριᾶν, καὶ ἀντεπροσώπευε πολλάκις αὐτὸν εἰς ἐπισήμους περιστάσεις. Κατὰ τὴν ἀξιοπιστοτέραν παράδοσιν ὁ Ζαχαριᾶς προαποστείλας τὸν Μερτζιλιον μετ' ὀλίγων ὅπως ὠδήγησῃ τὸν Ἀνδρουῦτσον, ἀνεχώρησε καὶ αὐτὸς κατόπιν μετ' ὄλων τῶν περὶ αὐτόν. Διότι δὲ ὁ Μερτζιλιος, ἐπιδεικτικὸς καὶ ἄλλως ὢν, εἶχε καὶ πανοπλίαν πολυτελεῆ, ὁ Ἀνδρουῦτσος ὑπολαβὼν ὡς τὸν Ζαχαριᾶν ἠγέθη νὰ χαιρετίσῃ, ἀλλὰ προλαβὼν ὁ Μερτζιλιος εἶπεν ὅτι ὁ καπετάνιος εἶναι ἄλλος καὶ ἔμεινεν ὀλίγον ὀπισθεν. Ὅτε δ' ὠδήγηθαι εἶδε τὸ πρῶτον ὁ Ἀνδρουῦτσος τὸν Ζαχαριᾶν διετέθη περιφρονητικῶς

1) Τὸ τραγοῦδι εἶναι πλαστό, φτιασμένο κατὰ τὸ πρότυπο περιφημοῦ Ρουμὲλ τραγουδιοῦ. Passow σ. 10.

ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς του ἀπλότητος, ὑποθέσας αὐτὸν ὡς τινα καταικοκλέπτην¹⁾. Πρὸς τὴν εἰρωνικὴν δ' αὐτοῦ κατὰ βᾶθος ἐρώτησιν πῶς, ἀφοῦ εἶναι ἀρχηγὸς τῆς Πελοποννήσου(!), περιφέρεται μὲ 60—100 μόνον παληκάρια, ὁ Ζαχαριάς ἀπήντησεν ὅτι δὲν τοῦ ἐχρειάζοντο περισσότερα²⁾.

Τὰ μόνα ὄπλα τοῦ Ζαχαριά, καὶ ταῦτα μηδάλως διαφέροντα τοῦ τελευταίου ὄπαδοῦ του, ἦσαν ἡ σπάθη καὶ μία πιστόλα, ἥτις, Κολοβὴ ὀνομαζομένη, ὡς ἐφθαρμένη ὀλίγον εἰς τὸ κοντάκιον, εἶχε δικαιώματα εἰς τὴν συμπάθειαν αὐτοῦ διὰ τὴν ἐξῆς αἰτίαν, ἦν μοι διηγεῖτό τις γέρον ἀκούσας πολλάκις αὐτὴν παρ' αὐτοῦ τοῦ Ζαχαριά εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Γεροτρυφωνα, εἰς ἣν κατέλειν, ὁσάκις ἐπεσκέπτετο τὸ χωρίον Βρουλιᾶν.

Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη, καθ' ἃ δὲν ἦτο πολὺ ἔμπειρος ἰδίως εἰς τὰ τῶν προφυλακῶν ὁ Ζαχαριάς, ἔζη ἐν Τριπόλει φοβερός τις διὰ τὴν ἔξοχον αὐτοῦ σωματικὴν ἰσχὺν Τούρκος Ἀλβανός, τὸ ὄνομα Ντζίκος, ὅστις ἀκούων τὴν ὁσημέραι ἀπλουμένην φήμην τοῦ Ζαχαριά, ὃν καὶ αὐτοὶ οἱ Τούρκοι ὠνόμαζον ἄλλοτε ξυφτέρι καὶ ἄλλοτε σαϊτάν, ἰσχυρίσθη ὅτι ἂν δώσωσιν αὐτῷ τοὺς ἀναγκαίους ὄπαδούς, ἐντὸς μικροῦ θὰ φέρῃ αὐτὸν εἰς Τρίπολιν ἢ δέσιμον ἢ νεκρόν. Δοθέντων δὲ πάντων, ἐξῆλθεν τῆς Τριπόλεως ἀφανῶς ὁ Ντζίκος, καὶ τῇ ὁδηγίᾳ κατασκόπων εὐρών ποτε περὶ τὴν μεσημβρίαν κοιμωμένους εἰς πηγὴν ἀνευ προφυλακῆς(!) τοὺς περὶ τὸν Ζαχαριά, κατέκοψε πάντας πλὴν τοῦ Ζαχαριά ἐφυγόντος ἀνευ ὄπλων, ἐκτὸς τῆς κολοβῆς πιστόλας. Ὁ Ντζίκος ἐνοήσας ὅτι ἐφυγεν ὃν κυρίως ἐξήτει, ὤρμησε κατόπιν αὐτοῦ ἐν τόποις κεκαλυμμένοις ὑπὸ σίτου ὠρίμου, ἀγρίως ἀνακράξας «στάσου, γελᾶδα Ζαχαριά, νὰ πολεμήσωμεν». Ὁ δὲ Ζαχαριάς ἀφήσας νὰ πλησιάσῃ, ὡς ἀπάντησιν ἔστρεψεν εἰς τὰ ὀπίσω τὴν Κολοβὴν, καὶ εἰς τὸ κρότημα αὐτῆς ἔβροντησε περὶ ἐπὶ τῆς γῆς ὁ πελώριος Ντζίκος, καὶ οὗτος ἦν ὁ πρῶτος ἐπισήμου καὶ ἀνδρειοτάτου Τούρκου φόνος, ὁ στερεώσας καὶ ἐπεκτείνας κατὰ πολὺ τὴν φήμην τοῦ Ζαχαριά. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς δὲ ταύτης μέχρι τῆς τελευταίας του ὁ Ζαχαριάς εἶχε τὴν ἀναμάρτητον Κολοβὴν ἀχώριστον ἀπ' αὐτοῦ, ὡς κειμήλιον ἱερόν.

Ἀπὸ Μάνης λοιπὸν, παραλαβὼν τὸν Ἀνδροῦτσον καὶ τοὺς ὑπ' αὐτόν, ὠδήγησεν ἀνευ τινὸς προσκόμματος εἰς Βαρβίτσαν. Ἐκεῖθεν δὲ ἀναχωρήσαντες, ὅτε ἐφθασαν εἰς Βαλτέτσι ἢ κατ' ἄλλους εἰς Βλαχοκερασιάν, προσεβλήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, πανστρατιᾷ ἐκ Τριπόλεως ἐξεληθόντων. Κατὰ τὴν πιθανωτέραν μαρτυρίαν, οἱ μὲν ὄπαδοι ἀντιφιλοτιμούμενοι ἀντεπεξῆλθον καταλαβόντες τὰ κάτω τῶν ὑψωμάτων, οἱ δὲ δύο ἀρχηγοὶ καθήμενοι ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐδιεῶντο τὸν ἀγῶνα. Διότι δὲ οἱ ἐπιτιθέμενοι, πολυάριθμοι ὄντες, πολὺ ἐστενοχώρησαν τοὺς ἀγωνιζομένους κλέπτας σπουδαίως κινδυνεύοντας, ὁ Μερτζιλίος ὑποχωρήσας ὀλίγον, καὶ ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ζαχαριά, ἐφώνασε

1) Ὁ Ἀντροῦτσος, Ρουμελ. Κλέφτης, δὲ θ' ἀγαποῦσε τῶν ἀρμάτων τὴν ἐπίδειξη.

2) Ὁ βιογρ. ἐτοιμάζει μὲ τέχνη τὰ διάφορα περιστατικά, πού θὰ κάμουν τὸν Ἀντροῦτσο νὰ θαμάσῃ. Ἡ πλαστὴ βιογραφία τοῦ Ζ. εἶδνε τὰ ἐπιχειρήματα, πού ὁ βιογρ. χρειαζόταν.

μετ' ὀργῆς: «Βρὲ Μπουρούση, τί μᾶς ἀφησες καὶ καιόμαστε ἐδῶ, καὶ σὺ μοὺ κάθεται αὐτοῦ ἐπάνω;» Τότε ὁ Ζαχαριάς ἐγεῖρε πρὸς μὲν τὸν Ἀνδροῦτσον εἶπε νὰ μείνῃ ἐκεῖ ὅπως ἴδῃ καὶ τὴν ἰδικὴν του ἀξίαν, αὐτὸς δὲ καταβάς ἐν σπουδῇ, ἅμα ἐπλησίασεν ἐρρηξε κραυγὴν τρομεράν, καὶ ἀνασπάσας τὴν σπάθην ἐρρίφθη ἀκράτητος, συμπαρασύρων καὶ τοὺς ἑαυτοῦ ἐπὶ τοὺς Τούρκους, οἵτινες συναισθανθέντες τὴν παρουσίαν του ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Ἄμα φεύγοντες καὶ διώκοντες ἐξεχύθησαν εἰς τι παρακείμενον πεδῖον, ὃ Ἀνδροῦτσος εἶδεν ἀπὸ τοῦ ὕψους θέαμα, ὡς λέγουσι, καταπληκτικόν, τοσοῦτον κλονήσαν αὐτὸν ὥστε, ὅτε ἐπὶ τέλους ἐπέστρεψεν ὁ Ζαχαριάς, ὃ Ἀνδροῦτσος ἠσπασθη αὐτόν, καὶ στρώσας τὴν φλοκάταν του, ὠμολόγησεν ὅτι εἶναι ἄξιος τοῦ τίτλου, ὃν φέρει.

Μετὰ τοῦτο, τινὲς μὲν ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Ζαχαριάς συνώδευσε τὸν Ἀνδροῦτσον μέχρι Αἰγίου, ἀλλὰ τὸ ἀληθέστερον εἶναι ὅτι φιλοτιμούμενος ὁ Ἀνδροῦτσος ἠθέλησε νὰ πορευθῇ τὴν ἐπίλοιπον χώραν μόνος, μὴ ἀκούσας τὸν Ζαχαριά ἐλπόντα ὅτι ἐνδέχεται καθ' ὅδον ν' ἀντιστῶσιν οἱ Τούρκοι τοῦ Ἀλά). Ἄλλ' αὐτοῦ ἐπιμένοντος, ὁ μὲν Ζαχαριάς ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια, ὃ δὲ Ἀνδροῦτσος ὄντως καθ' ὅδον συμπλακεῖς πρὸς τοὺς Λαλιώτας, καὶ ἀποβαλὼν δύο τῶν ὑπαρχηγῶν, τὸν Καραχάλιον καὶ τὸν Καλιακούδαν, ἐφθασεν εἰς Αἶγιον, ὅθεν διεπεραιώθη εἰς τὴν Στερεάν(!). Ὡσαύτως ἀπορὸν μοι φαίνεται καὶ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ κ. Παπαρηγόπουλου ὅτι ὁ Ἀνδροῦτσος διωκόμενος ὑπὸ 6000 Τούρκων καὶ φρονεύσας περὶ τοὺς 1500 διεπέρασε τὴν Πελοπόννησον.

Ἡ παράδοσις, ἥτις πάντοτε παρουσιάζει τὰ πράγματα ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον μάλιστα, οὐδεμίαν ἄλλην ἀναφέρει συμπλοκὴν, ἐκτὸς τῶν ἐκτεθεισῶν δύο, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὀπίω, γενομένην κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπον, δὲν ἐφονεύθησαν πλέον τῶν 200 Τούρκων, εἰς δὲ τὴν δευτέραν τὴν πρὸς τοὺς Λαλιώτας δὲν φαίνεται πιστευτὸν ὅτι ἐφονεύθησαν πλέον τῶν 1000 Τούρκων, ἀφοῦ οἱ Λαλιῶται δὲν ἦσαν τόσον πολλοί, καὶ μάλιστα ἐξ ἐκείνων οἵτινες ἐσφάζοντο ὡς πρόβατα³⁾.

Ἡ γνώμη ὅτι ὁ Ζαχαριάς διετέλει εἰς ἄμεσον πρὸς τὸν μέγαν Ναπολέοντα συνεννόησιν, ὅσα καὶ ἂν βεβαιοῦται ὑπ' ἀνθρώπων ἄλλως ἀξιόπιστων, φαίνεται μοι παρακεκινδυνευμένη. Εἶναι ἀληθές ὅτι πλοῖον Γαλλικὸν καταχθέν ποτε εἰς Κιτριὰς ἔδωκεν ἐφόδια καὶ ὄπλα εἰς τὸν Ζαχαριά, ἀλλ' ἀπὸ τούτου μέχρι τῆς παραδοχῆς ὅτι αὐτὸς συνεννοεῖτο πρὸς τὸν πρῶτον ἄνθρωπον τοῦ κόσμου κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὑπάρχει χάσμα μέγα δεόμενον θετικωτέρων καὶ ἐπισημοτέρων μαρτυριῶν. Ἀλλὰ τέλος πάντων ἦλθε καὶ ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ἐμελλε κατὰ τὴν διέπουσαν τ' ἀνθρώπινα ἀρχὴν νὰ ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τῆς ζωῆς καὶ ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὅστις ἀνευ τινὸς οἰκογενειακοῦ προηγουμένου, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς προσωπικῆς του ἀξίας καὶ ὑπεροχῆς ἠδυνήθη ἐντὸς 17 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ 1785 ἕως τοῦ 1802 ἀπὸ μισθίου ποιμέ-

1) Λοιπὸν καὶ γι' αὐτὸ τιμωρήθηκε....

2) Στὸ θαυμαστὸ τοῦ Ζ. βιογράφου δὲν ἀρέσει τὸ πῶς ὁ Ἀντροῦτσος εἶχε σκοτάσει τόσο πολλοὺς Τούρκους χωρὶς τῆ συντροφιά τοῦ Ζαχαριά.

νος ν' ανυψωθῆ εἰς τὴν θέσιν τοῦ νὰ ἀναγνωρίσωσιν αὐτὸν πάντες ὡς ἀρχηγὸν τῆς Πελοποννήσου¹⁾.

Περὶ τῆς αἰτίας, δι' ἣν ἐδολοφονήθη ὁ Ζαχαρίας δύο ὑπάρχουσι γνώμαι. Ἡ μὲν ὅτι οἱ ἐξέχοντες Μανιάται, ἐπιφθόνως διατεθέντες πρὸς τὴν ἀξιομένην πάντοτε φήμην καὶ δύναμιν αὐτοῦ, ἐμελέτησαν τὴν καταστροφὴν του, ἢ δὲ ὅτι ἀπώλετο ὡς παραβιάσας τὰ παρ' αὐτοῖς νόμιμα περὶ τιμῆς κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον. Ἐγγονὴ τοῦ Μουρτζίνου, ἐμμανῶς ἐρασθεῖσα, ἠκολούθησε τὸν Ζαχαριᾶν, καταλιποῦσα τὴν πατρῶαν οἰκίαν. Καὶ τὶ μὲν διὰ τοῦτο ἔγραψεν ὁ Μούρτζινος εἶναι ἀγνωστον, ὡς ἀπάντησιν ὁμῶς λέγουσιν ὅτι ὁ Ζαχαρίας ἔστειλε πρὸς αὐτὸν δίστιχον, οὗ, παραλείποντες ἐξ εὐσημοσύνης τὸν δεύτερον, ἀναγράφομεν μόνον τὸν πρῶτον στίχον, ἔχοντα ὡς ἐξῆς:

Μούρτζινε μουρτζουρωμένε....

Ἐξ οὗ ἔκφρων γενόμενος ὁ Μούρτζινος, ἀνήγγειλε πρὸς τὸν Ζαχαριᾶν ὅτι φυλάττει τὴν ἐπιστολὴν ἵνα τὴν ἀναγνώσῃ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του εἰς τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα, καὶ ἀμέσως ἔπεισε τὸν κουμπάρον καὶ ἔμπιστον τοῦ Ζαχαριᾶ Κουκέαν νὰ ὑπηρετήσῃ αὐτὸν εἰς τοῦτο. . . . προσκαλῶν τὸν Ζαχαριᾶν εἰς δεῖπνον ἐν τῇ οἰκίᾳ του. Δυστυχῶς ὁ Μερτζίλιος, ὅστις προνοῶν πάντοτε εἰσήρχετο καὶ κατελάμβανε πρότερον πᾶσαν οἰκίαν, εἰς ἣν ἔκαλετο ὁ Ζαχαρίας, εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀποθάνει, ὁ δὲ Ζαχαρίας μηδὲν ὑποπτευθεὶς μετέβη μόνος εἰς τοῦ Κουκέα τὴν οἰκίαν, ὅπου κατὰ μὲν τὴν δημοτικὴν ποίησιν, ἐνῶ ἔτρογε, κατὰ δὲ τὴν πιθανωτέραν μαρτυρίαν, ἐνῶ διήλθε κατὰ τὸ ἥμισυ τὸν καταρράκτην, δι' οὗ εἰς τοὺς πύργους τῶν Μανιατῶν ἀναβαίνουσιν ἀπὸ τοῦ ἰσογείου εἰς τὸ ἀνώγειον²⁾, πυροβοληθεὶς ὑπὸ τριῶν συγχρόνως ἔσωθεν, κατέπεσε νεκρός. Καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα, ὡς προεῖπεν, ἀφοῦ ὁ Μούρτζινος ἀνέγνωσε τὸ δίστιχον ἐπὶ τοῦ νεκροῦ του, τὸ μὲν ἄλλο σῶμα ἔθαψαν ἐκεῖ, τὴν δὲ κεφαλὴν ἀποτεμῶν ὁ Κουκέας, ἔσπευσε πρὸς τὸν ναυλοχοῦντα εἰς Λιμένι Καπετᾶν Πασσᾶν ἵνα λάβῃ μπαξίσι. Ὁ δὲ Πασσᾶς, ἐν σιωπῇ προσβλέψας ἐπ' ὀλίγον τὴν νεκρὰν κεφαλὴν, ἠρώτησεν ἔπειτα τὸν Κουκέαν πῶς τοῦ ἐβάρσασεν ἢ ψυχὴ καὶ ἐδολοφόνησε παλληκάρι τοιοῦτον, τούτου δὲ μηδὲν ἀποκριναμένου, ὡς προσήκουσαν ἀμοιβὴν διέταξε καὶ ἐκρέμασαν αὐτὸν ἀπὸ τῶν κεραιῶν τοῦ πλοίου³⁾.

Ἡ φήμη διέσπειρεν ἀπανταχοῦ τὸ γενόμενον, καὶ ὅσοι ἦ ἐγεώργουν τὴν ἐκατέρωθεν τοῦ Εὐρώτα χώραν ἢ ἐνέμοντο τὰ κατάσκια τοῦ Πάρωνος καὶ τὰ κρημνώδη τοῦ Ταυγέτου ὑψώματα ἐτόνισαν τῆς τεθλιμμένης των καρδίας τὰς εὐπαθεῖς χορδὰς καί, ὡς φόρον βαθυτάτης εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν ἀθάνατον μνήμην τοῦ περιβοήτου κλέπτου, δύο συνέθεσαν τραγούδια, ὧν τὸ ἐν ἀναμετρῶ τὰς τιμωρίας, ἃς ὑπὸ τοῦ Ζαχαριᾶ ὑπέστη τουρκόφιλος ἱερεὺς

1) Κι' ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ φαίνεται πῶς ὁ βιογράφ. ἔχει διαβάσει τὴν πλαστὴν βιογραφίαν τοῦ Ζαχαριᾶ. Βλ. περὶ πάνου σελ. 61.

2) Καταρράκτης=καταπακτή,

3) Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ζ. βλ. περὶ πάνου σελ. 141. Τὸ ἀνέκδοτο εἶναι πλαστό. Ἄναλογο εἶναι τὸ φιλὶ πού ἔδωσε, τάχα, ὁ Ἱμπρατῆς στὸ νεκρὸ Παπαφλέσσα.

ἐξ Ἁγίου Πέτρου, τὸ δὲ ἱστοροῦν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐφρονεῦθη, καταλήγει ὡς ἐξῆς:

Κουμπάρος τὸν προσκάλεσε νὰ πάη νὰ τὸν φιλέψῃ
πάνω πού στρώσαν τὸ σοφρᾶ κι' ἀρχίσανε νὰ πίνουν,
τρεις ντουφεκιῆς τοῦ ρίξανε μὲ (τρία) ἀσημένια βόλια
ἢ μιὰ τὸν πήρε στὴν καρδιά, ἢ ἄλλη στὸ πλεμόνι,
κ' ἢ τρίτη ἢ φαρμακερὴ τὸν πήρε στὸ κεφάλι.
—«Ποῦ εἶστε, παλληκάρια μου, παιδιὰ μ' ἀγαπημένα,
πάρτε τὸ κορμάκι μου, πάρτε μου τὸ κεφάλι
νὰ μὴν τὸ δώσουν στὴν Τουρκιά καὶ τὸ κλωτσᾶ
στοὺς δρόμους»...¹⁾.

Ὡς ἐν ἀρχῇ εἶπον, ἀφελὲς κατὰ μέρος ὅσα ἢ ἀσήμαντα ἢ μυθώδη διεφύλαξε περὶ Ζαχαριᾶ ἢ παραδόσεις, ἐν τοῖς εἰρημένοις ἐξέδηκα τὰ ἄξια ἀνεπιφυλάκτου παραδοχῆς. Νομίζων δὲ ὅτι τὰ κατὰ Ζαχαριᾶν δὲν ἐξηρευνήθησαν εἰσέτι ἐντελῶς, θεωρῶ καλὸν νὰ προτρέψω τινὰς τῶν ἐν Λακεδαίμονι ἐπιστημόνων νέων ὅπως ἐξετάζοντες πᾶσαν πηγὴν, ἀφ' ἧς εἶναι δυνατόν νὰ προέλθῃ ἐπίσημόν τι τεκμήριον, διαφωτίσωσιν ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἔμεινε σκοτεινόν. Ἡ συμπλήρωσις τῆς προσωπικότητος τοῦ Ζαχαριᾶ εἶναι κατὰ τοῦτο μικρὰ συμπλήρωσις τῆς μακρᾶς ἱστορίας τῆς Λακεδαίμονος, ἧς ὁ Ζαχαριᾶς ἦτο τέκνον γνήσιον καὶ εὐκλεές.

(«Δραγατσάνιον, περιοδικὸν τοῦ ἐν Ἀθήναις συλλόγου τῶν Φοιτητῶν, ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνός» 9, 18 Ἰουλ., 2 Ἀύγ. 1888).

ΑΛΗ-ΦΑΡΜΑΚΗ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΑΠΡΙΛΗΣ 1808²⁾

Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Βελῆ πασσᾶ ἐν Πελοποννήσῳ δυσηρέστησε τοὺς Τούρκους, διότι ὁ Βελῆς ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ ἑπτὰ χιλιάδας Ἄλβανούς ἐσυνείθιζε νὰ περιφρονῇ τοὺς ἐντοπίους Τούρκους, οἵτινες ἐγνώριζον ὅτι ὁ σκοπὸς του ἦτο νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὰ φρούρια Ἄλβανούς, ὥστε νὰ τὰ ἔχῃ αὐτὸς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του. Ἄλλ' αἱ περὶ καταλήψεως τῶν φρουρίων προσπάθειά του δὲν ἐτελεσφόρησαν, διότι οἱ ἀγάδες ἀντενήργουν. Ὑποπευόμενοι δὲ τὸν Βελῆ πασσᾶν συνεννοήθησαν μεταξύ των ὥστε, τυχούσης περιστάσεως, καὶ νὰ ἀντισταθῶσιν ἐνόπλιως. Ὁ δυνατότερος ὅλων τῶν Ἀγᾶδων ἦτο ὁ Λαλιώτης Ἀλῆ-Φαρμάκης, ὅστις εἶχε κτίσει ὀχυρώτατον πύργον εἰς τὸ ἰδιόκτητον χωρίον του (τσιφλικί) ὀνομαζόμενον Μοναστηράκι, κείμενον εἰς τὸν δῆμον Ἐλευσίνος τῆς Γόρφλικι) ὀνομαζόμενον Μοναστηράκι, κείμενον εἰς τὸν δῆμον Ἐλευσίνος τῆς Γόρφτικος, εἰς τὰ μεθόρια τῶν ἐπαρχιῶν Γόρτυνος καὶ Ἡλείας. Οἱ θείοι τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη Σεϊτάγας καὶ Μουσταφάγας φθονοῦντες τὸν ἀνεπιόν των, κατήγγειλον αὐτὸν εἰς τὸν Βελῆ πασσᾶν ὅτι εἶναι συνωμότης καὶ ὅτι ὦν συνεν-

1) Τραγούδι ποιημένο κατὰ μίμηση ἀπὸ Ρουμελιώτικον.

2) Βλ. περὶ πάνου σελ. 187.

νοημένος μετά τῶν Τούρκων τῆς Βαρδούνιας, Ναυπλίου, Μοθώνης, Κορώνης, με τὸν Κιαμίμπην, Ἀρναούτογλου, τὸν Καϊμακάμην καὶ ἄλλους διοργανίζε ἐπανάστασιν πρὸς ἔξωσιν τοῦ Βελῆ πασσᾶ. Διὰ τὰ ἐρεθίσωσι δ' ἔτι μᾶλλον τὸν Βεζίρη κατὰ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη ἔλεγον αὐτῷ, ὅτι εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ συνωμοσίαν εἶχον λάβει μέρος καὶ πολλοὶ πρόκριτοι χριστιανοί. Συνάμα δὲ ἠρέθιζε τὸν Βελῆ πασσᾶν κατὰ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη καὶ ὁ προεστὼς τῆς Καρυταίνης Γιάννης Δεληγιάννης, ὅστις δὲν ἔβλεπεν εὐχαρίστως τὴν ἀνέγερσιν τοῦ πύργου του εἰς Μοναστηράκι καὶ συνεβούλευεν εἰς τὸν Βεζίρη τὴν κατεδάφισιν τοῦ πύργου, παριστῶν αὐτὸν ὡς τὴν ἐστίαν τῆς κατὰ τῆς ἀρχῆς του ἀντιπολιτεύσεως.

Ὁ Βελῆ πασσᾶς, πιστεύσας ὅσα ἤκουσε περὶ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη, ἤρχισε ν' ἀπειλῆ αὐτὸν εἰς τὸ φανερόν καὶ ἐπὶ τέλους τὸν διέταξεν ἢ νὰ τοῦ παραδώσῃ τὸν πύργον, ἢ νὰ ὑπάγῃ αὐτὸς εἰς Τριπολιτσάν, ἢ νὰ τοῦ ἀποστείλῃ τὸν υἱὸν του ὡς ὄμηρον. Ὁ δὲ Δεληγιάννης, ὅστις εἶχεν ἐρεθίσαι τὸν Βεζίρη κατὰ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη, ἐσυμβούλευε τώρα τοῦτον νὰ μὴν ὑπακούσῃ, διότι ὁ σκοπὸς τοῦ Βελῆ ἦτο νὰ τὸν φρονέσῃ. Τῶντι δὲ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἔχει μόνον δὲν ὑπήκουσεν, ἀλλὰ καὶ ἐτοιμάζετο εἰς ἀντίστασιν, εἰδοποιήσας περὶ τούτου καὶ τοὺς ἄλλους Τούρκους, τοὺς φίλους του, ἵνα τὸν βοηθήσωσι.

Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ (1811, γρ. 1808) οἱ ἐν Ἑπτανήσῳ Ἕλληες εἶχον καταταχθῆ εἰς τὴν Γαλλικὴν στρατ. ὑπηρεσίαν, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ρώσων. Οἱ δὲ Πελοποννήσιοι ἐστάθμευον, ὡς καὶ πρότερον, εἰς τὴν Ζάκυνθον, ὅπου ἔμενε καὶ ὁ Κολοκοτρώνης, ὅστις οὔτε τότε δὲν ἠθέλησε νὰ καταταχθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ πατέρες τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνου ἦσαν φίλοι, ἔγραψεν ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης εἰς τὸν Κολοκοτρώνην ἐπιστολὴν δι' ἧς, ἀναμνησκῶν αὐτῷ τὴν πατρικὴν φιλίαν καὶ παριστῶν τὴν θέσιν αὐτοῦ ἀπέναντι τοῦ Βελῆ πασσᾶ, παρεκάλει αὐτὸν νὰ ἔλθῃ εἰς βοήθειάν του. Ὁ Κολοκοτρώνης τοῦ ἀπήντησε ὅτι πρέπει νὰ φροντίσῃ νὰ ἀναστειλῇ(;) τὴν ὄργην τοῦ Βεζίρου μέχρις ἀρμοδιωτέρας ἐδικαιρίας, ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι ἅμα μάθῃ τὴν προσέλευσίν του, θὰ τοῦ κηρύξῃ τὸν πόλεμον καὶ ἂν δὲν εἶχε τοιοῦτον σκοπόν. Ἐν τούτοις ὁ Βελῆς ἀποφασίσας νὰ καταπολεμήσῃ τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη, ἀπέστειλεν κατ' αὐτοῦ τὸν Πασόμπην¹⁾ μετὰ 7000 Ἀλβανῶν καὶ ἐντοπίων Τούρκων, διατάξας ἐν ταῦτῳ καὶ τοὺς προειρημένους θεῖους τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη Σεϊτάγαν καὶ Μουσταφάγαν νὰ στρατολογήσωσιν ἀκόμη χιλίους Λαλιώτας καὶ ἄλλους, ὥστε νὰ συμπράξωσι μετὰ τοῦ Πασόμπην κατὰ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη. Τούτων λαβῶν γινώσκιν ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἔγραψεν ἐπανειλημμένως εἰς τὸν Κολοκοτρώνην παρακαλῶν αὐτὸν νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειάν του με ὅσους δυναθῆ.

Τότε ὁ Κολοκοτρώνης, χάριν τῆς πατρικῆς φιλίας, ἀπεφάσισε νὰ μεταβῆ πρὸς αὐτόν. Ἐκάμε δὲ γνωστὸν τὸν σκοπὸν του εἰς τοὺς ἀρχηγούς τῶν Πελοποννησίων ζητήσας νὰ τοῦ παραχωρήσωσιν ἑκατὸν στρατιώτας, λέγων ὅτι

1) Ὁ Βελῆς εἶχε φέρει μαζί του τὸν Πασόμπην ὡς ἀρχηγὸ τοῦ σώματος τῶν Ἀρβανιτῶν ποὺ τὸν ἀκολουθῆσαν.

βοηθοῦντες τώρα τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη θὰ τὸν ἔχωσι σύντροφον μετὰ ταῦτα κατὰ τῶν Τούρκων. Συνάμα δὲ εἶπεν εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη Γιακούπαγαν, ὅστις εἶχε προσφύγει εἰς Ζάκυνθον μετὰ τὰ χαρέμια, κατ' ἐντολὴν τοῦ ἀδελφοῦ του ἅμα μαθόντος τὴν ἀπόφασιν τοῦ Βεζίρου, ἵνα τοῦ ναυλώσῃ τρία πλοῖα διὰ τὸν ἀποβιβάσωσιν εἰς τὸ παράλιον τῆς Πελοποννήσου ὀνομαζόμενον Κοτίχι, πλησίον τῆς Γλαρέντζας, τὰ ὅποια καὶ ἐναύλωσεν. Ἀλλ' ἔπειδὴ ὁ Γάλλος διοικητὴς τῆς Ζακύνθου ἐπληροφορήθη ταῦτα πάντα, ἔματαίωσε τὴν ἀναχώρησιν τῶν στρατιωτῶν, ὥστε ὁ Κολοκοτρώνης ἔφυγε κρυφίως μετὰ τοῦ Νικολάου Πετμεζᾶ καὶ Νικήτα καὶ δέκα πέντε μόνον στρατιωτῶν, οὔτινες ἦνσαν τὴν τύχην των μετὰ τῶν δύο τούτων, ὄντων ἐπιλοχιῶν καὶ πολλὰ νέων τὴν ἡλικίαν. Τοιουτοτρόπως ὁ Κολοκοτρώνης, ἀφοῦ ἀπεβιβάσθη εὐτυχῶς εἰς Κοτίχι μετὰ τὸ μικρὸν του σῶμα, διευθύνθη ἀμέσως εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη καὶ εἰσῆλθεν ἐν αὐτῷ περὶ τὸ μεσονύκτιον τῆς 5 Ἀπριλίου 1811 (γρ. 1808) ὑποδεχθεὶς μετὰ χαρᾶς ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη καὶ ἐμπνεύσας διὰ τῆς παρουσίας του μέγα θάρρος εἰς τὴν φρουράν του, ἧτις ἔνεκεν τῆς λιποταξίας εἶχεν ἐλαττωθῆ εἰς 90, ἐνῶ πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἡμερῶν συνίστατο ἐκ 400. Κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἰδίαν νύκτα, καθ' ἣν ὁ Κολοκοτρώνης εἰσῆλθεν εἰς τὸν πύργον, ἐλειποτάκτησαν δέκα Τούρκοι, οὔτινες διέσπειραν τὴν φήμην ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης εἰσῆλθεν εἰς τὸν πύργον μετὰ ἑκατὸν κλεπτῶν, τὸ ὅποιον ἐπροξένησε μεγάλην δειλίαν εἰς τὸ στράτευμα τοῦ Βελῆ. Ἐν τούτοις τὴν πρωΐαν τῆς 6 Ἀπριλίου περιεκύκλωσαν τὰ βεζιρικὰ στρατεύματα τὸν περιφρημον πύργον καὶ ἀμέσως ἐγένετο ἔναρξις τῶν ἐχθροπραξιῶν.

Ὁ πύργος ἦτο ὄχυρός, εἰς θέσιν ἐπιτηδεΐαν. Πέριξ αὐτοῦ πρὸς τὸ μέρος ἔνθα ἔκειτο τὸ χωρίον Μοναστηράκι εἶχε τεῖχος. Πρὸς δὲ τὸ ἄλλο μέρος ἦτον ἐκτεθειμένος. Ἡ φρουρὰ πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Κολοκοτρώνη συνίστατο ἀπὸ 70 Τούρκους, μείναντας πιστοὺς εἰς τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη καὶ 12 Ἕλληνας, μετὰ δὲ τὴν εἰσοδὸν αὐτοῦ ἠῤῥήθη εἰς ἑκατόν. Τροφὰς καὶ πολεμοφόδια εἶχεν ἐμβάσει ἀφθόνως ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης, ἀλλ' οὐδεμίαν φροντίδα ἔλαβε περὶ ἀνορύξεως τάφρου πέριξ τοῦ πύργου καὶ ἐξωτερικῶν προμαχῶνων. Συμβουλίου δὲ γενομένου παρέστησεν ὁ Κολοκοτρώνης τὰς ἐλλείψεις ταύτας καὶ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀταξίαν εἰς τὴν φρουράν ἐπέισθησαν οἱ Τούρκοι εἰς τὰς παρατηρήσεις του, καὶ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἀνέθηκεν εἰς αὐτὸν ὄλην τὴν διέθυνσιν. Ὁ Κολοκοτρώνης ἀφοῦ διέταξε τὴν φρουρὰν ἀρμοδίως καὶ προσδιώρισε τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας ἕκαστον σωματεῖον ὄφειλε νὰ υπερασπίζεταί, διέταξε συνάμα καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἔπρεπε νὰ ἐνεργῆται ἡ διανομὴ τῶν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, ὥστε νὰ μὴ γίνεταί κατάχρησις ἄσκοπος αὐτῶν. Τόσῃ δὲ εὐχαρίστησιν καὶ πεποίθησιν εἶχεν ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης εἰς τὸν Κολοκοτρώνην καὶ τοὺς Ἕλληνας, ὥστε ἀπὸ τὸ μικρὸν ἐκεῖνο σῶμα ὁ ἔφερε μετ' ἑαυτοῦ ἐκ Ζακύνθου ὁ Κολοκοτρώνης ἐσχημάτισε τοὺς σωματοφύλακας αὐτοῦ μὴ ἐμπιστευόμενος τοὺς Τούρκους, ἀφοῦ τόσος ἀριθμὸς αὐτῶν ἐλειποτάκτησαν.

Πέντε κατὰ συνέχειαν ἡμερονύκτια διήρκεσεν ὁ πόλεμος μετὰ μεγάλην ὀρμὴν ἐκ μέρους τῶν πολιορκητῶν καὶ μετὰ ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν τῶν πολιορκου-

μένων, και τόσῳ ἐπλησίασαν πρὸς ἀλλήλους ὥστε πολλάκις ἐκτυπῶντο μὲ τοὺς λίθους. Καίτοι δὲ τούτων οὕτως ἐχόντων, οἱ πολιορκούμενοι, κατὰ διαταγὴν τοῦ Κολοκοτρώνου, ἤνοιγον χάνδακα πέραξ τοῦ πύργου διὰ νὰ ματαιώσωσι τὴν ἐκ μέρους τῶν πολιορκούντων κατασκευαζομένην ὑπόνομον (λαγοῦμι), δι' ἧς ἤλιπζον ν' ἀνατρέψωσι τὸν πύργον.

Τὴν ἕκτην ἡμέραν ἔστησεν ὁ Πασόμπης τέσσαρα τηλεβόλα κατὰ τοῦ πύργου και τοσοῦτος ἐγένετο κατ' αὐτοῦ σφοδρὸς κανονοβολισμός, ὥστε ἐκρημνίσθησαν αἱ δύο αὐτοῦ πλευραὶ μέχρι τοῦ πατώματος. Τοιοῦτοτρόπως ἐξηκολούθει ὁ πόλεμος εἰς διάστημα τριάκοντα ἡμερῶν ἀνευ τῆς ἐλαχίστης ἀνακωχῆς. Τὴν δὲ τριακοστὴν πρώτην ἡμέραν ἐπρότεινεν ὁ Πασόμπης εἰς τὸν Ἄλῃ-Φαρμάκην προτάσεις πρὸς συμβιβασμόν, ὑποσχόμενος εἰς αὐτὸν πλήρη ἀμνηστία, νὰ μὴ τοῦ κατεδαφίσῃ τὸν πύργον, νὰ κρατήσῃ τὰ πράγματά του, ἐὰν τοῦ παραδώσῃ τὸν Κολοκοτρώνην, τὸ Πετιμεζόπουλον και τοὺς μετ' αὐτῶν ἐλθόντας ἐκ Ζακύνθου. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης ἀπέρριψε τὰς προτάσεις τοῦ Πασόμπη εἰπὼν πρὸς τοὺς ἀπεσταλμένους του, ὅτι ἤθελεν εἰσθαι ὁ ἀτιμότερος τῶν ἀνθρώπων ἂν ἐπρόδιδε τοὺς ἐλθόντας, χάριν φιλίας, νὰ τὸν βοηθήσωσιν Ἕλληνας ὑπὸ τὸν Κολοκοτρώνην, ἐκείνοι τὸν παρετήρησαν ὅτι: «Εἶναι ἀδικον δι' ὀλίγους Ρωμαίους νὰ χάνωνται τόσοι Τοῦρκοι». Ὁ δὲ Ἄλῃ-Φαρμάκης τοὺς ἀπεκρίθη ἐκ δευτέρου: «Αὐτὸ δὲν γίνεται, κάμετε λαγοῦμι και ἂν δυνηθῆτε, ἀναποδογυρίσατέ μας. Ἐχει ὁ θεός».

Ἐπανελήφθη λοιπὸν ὁ πόλεμος. Τὸ ἑσπέρας προσεκάλεσεν ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης εἰς συμβούλιον τοὺς ἀγάδες, μπουλουκμπασῆδες και τὸν Κολοκοτρώνην, τοὺς ἐφανέρωσεν ὅσα τοῦ ἐπρότειναν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Πασόμπη και τὴν ἀπάντησίν του. Ὁμοφώνως ἐπεδοκίμασαν τὴν ἀπάντησίν του οἱ Τοῦρκοι, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης τοῖς εἶπε: «Δὲν μὲ παραδίδετε διὰ νὰ σωθοῦν τόσοι ἄνθρωποι; Καλλίτερα νὰ χαθῆ ἓνας, παρὰ νὰ χαθῶμεν ὅλοι». Τότε ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης ἐναγκαλισάμενος και ἀσπασθεὶς αὐτὸν τὸν εἶπεν: «Τὸ ἔργον ἀνήκει εἰς ἡμᾶς». Οὕτως ἀπεφάσισαν ἢ νὰ σωθῶσιν ἢ ν' ἀποθάνωσιν ὅλοι ἐντίμως.

Ἐκτοτε ἠκολούθει ὁ πόλεμος μετὰ λύσεως, ἕωσοῦ τὴν ἐξηκοστὴν τετάρτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἐνάρεξως τῆς πολιορκίας, ἤτοι τὴν 3 Ἰουνίου, ἀνήφθη ὑπὸ τῶν πολιορκητῶν, κατὰ διαταγὴν τοῦ Πασόμπη, ἡ ὑπόνομος ἐπ' ἐλπίδι τῆς ἀνατροπῆς τοῦ πύργου. Ἡ ἐκκρηξὶς τῆς φοβερᾶς ὑπονόμου, καιτοι κλονίσασα τὰ πέραξ, δὲν ἔφερε τὸ ποθούμενον διὰ τοὺς πολιορκητὰς ἀποτέλεσμα, διότι ἡ τάφος, ἢν εἶχον ἀνοίξει πέραξ τοῦ πύργου οἱ πολιορκούμενοι, οὔσα βαθεῖα ὑπὲρ τοὺς τέσσαρας πήχεις, οὐδετέρωσε τὴν δύναμιν τῆς πυρρίτιδος, ὥστε ὁ πύργος δὲν ἐκρημνίσθη.

Ἠλλάλαξαν τότε οἱ πολιορκούμενοι, ἐπυροβόλησαν εἰς σημεῖον χαρᾶς και ἐδόξασαν τὸν Ὑψιστον, σώσαντα αὐτοὺς ἐκ τοῦ μεγάλου ἐκείνου κινδύνου.

Βλέπων τότε ὁ Πασόμπης ὅτι οὔτε ἡ πληθὺς τοῦ στρατεύματός του, οὔτε αἱ τετρακισχίλια σφαῖραι, ἃς τὰ τηλεβόλα του ἐξετόξευσαν κατὰ τοῦ πύργου, εἰς διάστημα ἐξήκοντα ἡμερῶν, οὔτε ἡ ὑπόνομος ἔφερον κανὲν ἀποτέλεσμα, ἐπρότεινεν ἐκ δευτέρου συμβιβασμόν εἰς τὸν Ἄλῃ-Φαρμάκην. Τότε ὁ Ἄλῃ-

Φαρμάκης ἐδέχθη τὸν συμβιβασμόν ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὅρους: α') Ὁ Κολοκοτρώνης και οἱ σύντροφοί του ν' ἀφεθοῦν ἀνενόχλητοι ὅπως μεταβοῦν εἰς Ζάκυνθον, συνοδευόμενοι ἀπὸ ὀμήρους τοῦ Πασσᾶ. β') Ὁ Ἄλῃ-Φαρμάκης νὰ μείνῃ εἰς τὸν πύργον μὲ τοὺς ὀπαδοὺς του, ἕωσοῦ βεβαιωθῆ ἀπὸ ἐπιστολῆν τοῦ ἰδίου Κολοκοτρώνου ὅτι ἔφθασεν ἀσφαλῶς εἰς Ζάκυνθον μὲ τὸ μεταφέρον αὐτὸν εἰς Ζάκυνθον πλοῖον. Μετὰ δὲ ταῦτα ὑπέσχετο νὰ ἐξέλθῃ τοῦ πύργου και νὰ μεταβῆ εἰς προσκύνησιν τοῦ Βελῆ πασσᾶ.

Ὅταν ὁ Πασόμπης ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη συνεκρότησε συμβούλιον ἀπὸ τοὺς ἀγάδες και μπουλουκμπασῆδες του, εἰς τοὺς ὁποίους ἐφανέρωσεν αὐτὴν, ὅλοι δὲ ἐνέκρινον τὰς προτάσεις τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη, και οὕτω συνετάχθη ἡ συνθήκη, ὑπογραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Πασόμπη, τῶν ἀγάδων και μπουλουκμπασῆδων και ἐπιβεβαιωθεῖσα δι' ὄρκου.

Τὴν δ' ἕκτην Ἰουνίου, ἀκριβῶς μετὰ δύο μῆνας, ἐξῆλθον ἔνοπλοι ἀπὸ τὸν πύργον ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ Νικόλαος Πετιμεζᾶς, ὁ Νικήτας και οἱ σύντροφοί των, συνοδευόμενοι ἀπὸ τὸν υἱὸν τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη και τοὺς ὀμήρους τοῦ Πασόμπη, προσηγηθείσης συμφωνίας ὅτι, ἂν ἐνοχληθῶσιν ἀπὸ τοὺς περισταμένους στρατιώτας τοῦ Πασόμπη, νὰ φονεύσωσι τοὺς ὀμήρους χωρὶς νὰ θεωρῶνται ἄπιστοι.

Ἐκεῖθεν ἐπορεύθησαν εἰς Λάλα μηδὲ ἔνοχληθέντες, προπεμπόμενοι διὰ πυροβολισμῶν και θαυμαζόμενοι ἀπὸ τοὺς Ἄλβανούς διὰ τε τὴν πίστιν των πρὸς τὸν φίλον των και διὰ τὴν γενναιότητά των.

Ἀπὸ τοῦ Λάλα, ὅπου διενυκτέρευσαν, ἀνεχώρησαν τὴν ἐπιούσαν οἱ Ἕλληνες, ἀφέντες ἐκεῖ τὸν υἱὸν τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη, και μετέβησαν εἰς τὸν Πύργον. Ἐκεῖ ἔφθασε διαταγὴ τοῦ Βελῆ Πασσᾶ πρὸς τὸν Ἰμβραϊμαγα, ἐξάδελφον τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη, ὄντα βοεβόδαν τοῦ Πύργου, διαταττόμενον νὰ συλλάβῃ τὸν Κολοκοτρώνην και τοὺς ὑπ' αὐτόν, καθότι δὲν ἔμεινεν εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν συνθήκην τοῦ Πασόμπη. Ὁ Ἰμβραϊμαγας προσποιηθεὶς ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸ μπουγιουρτί, ὡς μὴ γινώσκων δῆθεν τουρκικά, ἀπέστειλε τὸν ταχυδρομόν (τάταρην) εἰς Γαστούνην, λέγων ὅτι ἐκεῖ εἶναι καθῆς δυνάμενος νὰ τὸ ἐννοήσῃ, και ἀφοῦ τοῦ παραγγείλῃ τι ἐμπεριέχει, τότε θέλει ἐκτελέσει τὴν διαταγὴν τοῦ βεζίρη προθύμως. Ἄλλ' ἐν ταῦτῳ ὁ Κολοκοτρώνης και οἱ σὺν αὐτῷ, συνοδευόμενοι ἀπὸ τὸν Ἰμβραϊμαγαν και τοὺς ὀμήρους τοῦ Πασόμπη ἔφθασαν εἰς τὸ παράλιον, καλούμενον Πυργί, ἀπέχον ἀπὸ μὲν τὸν Πύργον δύο ὄρας ἀπὸ δὲ τὴν Γαστούνην ἕξι, και ἐκεῖ ἐπεβίβασθησαν εἰς τὸ πλοῖον, ὅθεν ὁ Κολοκοτρώνης ἔγραψε τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη πληροφορῶν αὐτὸν περὶ τῆς ἀσφαλούς πορείας του, παραδοὺς τὸ γράμμα εἰς τοὺς ὀμήρους, τοὺς ὁποίους ἀφήκεν ἅμα ἐπεβίβασθῆ εἰς τὸ πλοῖον. Ὅταν δὲ τὸ πλοῖον εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ὑπὲρ τὰ δύο μίλια μακρὰν τῆς ξηρᾶς, ἔφθασαν ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Γαστούνην, συνεπεία τῆς βεζιρικῆς διαταγῆς, τὰ Τουρκικά στρατεύματα, ἀποσταλέντα νὰ συλλάβωσι τὸν Κολοκοτρώνην και τοὺς συντρόφους του.

Τοιοῦτοτρόπως ἐσώθη τότε ὁ Κολοκοτρώνης και οἱ σὺν αὐτῷ ἀπελθόντες εἰς ὑπεράσπισιν τοῦ Ἄλῃ-Φαρμάκη, φθάσαντες εἰς Ζάκυνθον τὴν 9 Ἰου-

νίου, ἐκτὸς τριῶν φρονευθέντων κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολυκρότου ἐκείνης πολιορκίας, καθ' ἣν ἐπίσης ἐφρονεύθησαν ἄλλοι δέκα ἐκ τῶν τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη. Πόσοι δὲ ἀπώλεσθησαν ἀπὸ τοὺς πολιορκητὰς εἶναι ἄγνωστον, διότι κατ' ἄλλους μὲν ὑπερβαίνουν τοὺς 800, κατ' ἄλλους δὲ τοὺς 1200.

Ἀνεκδιήγητος ἦτο ἡ χαρὰ τῶν ἐν Ζακύνθῳ Ἑλλήνων, ὅταν ἐπανεῖδον τὸν Κολοκοτρώνην, τὸν Πετμεζᾶν, τὸν Νικήταν καὶ τοὺς ὀλίγους συντρόφους των, τοὺς ὁποίους ἐθεώρουν ὡς ἀπολωλότας, ἅμα ἐπολιορκήθησαν μετὰ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη. Ἄλλ' ὁ Γάλλος διοικητής, συλλαβὼν τὸν Πετμεζᾶν, τὸν Νικήταν καὶ τοὺς στρατιώτας, ἐφυλάκισεν αὐτούς, ὡς λειποτάκτας, διότι εἶχον ἐγκυκλοπαιδίαν, ὡς προείρηται, τὰς τάξεις των, ἀκολοθησάντες τὸν Κολοκοτρώνην, ἄνευ ἀδείας καὶ κατὰ παραβάσιν τῶν διαταγῶν. Ἐμμεσολάβησαν ὁμοῦ πολλοὶ ὑπὲρ αὐτῶν, καὶ οὕτως οὐ μόνον ἀπεφυλακίσθησαν μετ' ὀλίγον, ἀλλὰ καὶ ἐπανελάβον τὰς θέσεις των εἰς τὰ ὑπὸ τὴν Γαλλικὴν ὑπηρεσίαν Ἑλληνικὰ σώματά των».

(Χειρόγρ. οἰκογενεῖας Πετμεζᾶ, τῶν πρώτων χρόνων τῆς βασιλείας Γεωργίου, συλλογὴ Γ. Βλαχογιάννη).

ΘΑΝΑΤΟΣ ΓΕΡΟ - ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗ

7 ΤΟΥ ΦΛΕΒΑΡΗ 1816

... Κατὰ τὸ 1816 ἄλλαξεν ὁ βεζῆρης τῆς Τριπολιτζᾶς καὶ ἦλθεν ἄλλος, Σακίρ πασιὰς λεγόμενος, ἀπὸ τὴν Κιουτάγια καταγόμενος, αἰμοβόρος εἰς τὸ ἄκρον. Ἡ ἐναντία φατρία τῶν Δεληγιανναίων, ὅπου ἦτον ὁ Ἀσημάκης Ζαῖμης καὶ ὁ Ἀνδρέας Λόντος, καίτοι συγγενεῖς, διέβαλαν εἰς τὸν πασιὰν τοῦτον ὅτι ὁ γέρο-Ντεληγιάννης, πατὴρ τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Κανέλλου, ἀναπληροῦντες τὸν πατέρα τους, ὅστις τότε ἀσθενοῦσεν ἀπὸ ἀποπληξίαν... ἐστραβώθη ἀπὸ τὸ ἓνα μάτι καὶ κουφός... καὶ ἦτον κλινήρης καὶ εἶχον ἰατρὸν ἐπὶ τούτῳ χρονιαῖον τὸν Μανσόλαν καὶ τὸν διετηροῦσεν. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εὐρισκόμενος, ὑπῆγον καὶ ἐγὼ εἰς ἐπίσκεψίν του εἰς τὰ Λαγκαδία κατὰ τὸν Ἰανουάριον μῆνα καὶ εὐρισκόμην ἐκεῖσε. Ὁ ἰατρὸς οὗτος προσκληθεὶς κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν Κερπινὴν τῶν Καλαβρύτων, ὅπου ἀσθενοῦσεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Ἀνδρέου Ζαῖμη ἢ σύζυγός του, ἀδελφὴ τῶν Δεληγιανναίων, καὶ τὸν συνώδευσε καὶ ὁ Κωνσταντῆκης Δεληγιάννης ἕως ἐκεῖ. Ἡ ραδιοφυγία ἐκατόρθωσε ὥστε νὰ ἀποσταλῇ στρατιὰ ἐξ ἑκατὸν καβαλλήδων τοῦ Πασιὰ μὲ ἐντολὴν δῆθεν ὅτι ὑπάγουν πρὸς καταδίωξιν τοῦ Ἀλῆ-Μουῤῥᾶ εἰς τὸ Φανάρι, ὅστις ἦτον σχεδὸν ἀποστάτης καὶ διέπραττεν πολλά, ἢ νὰ τὸν συλλάβουν ἢ νὰ τὸν φρονεύσουν, καὶ ὁ Πασιὰς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δῆθεν εἶπεν καὶ τοῦ Θεοδώρου Δεληγιάννη νὰ εἰδοποιήσῃ καὶ τὸν μπελούμπαση εἰς Καρύταινα νὰ τοὺς ἀκολουθήσῃ καὶ οὗτος, καὶ τοῦ ἔγραψαν καὶ ἓνα γράμμα δῆθεν μυστικόν, καὶ τὴν ἐπιούσαν ἐβγήκεν ἡ στρατιὰ αὕτη, καὶ πρὸς τὸ ἐσπέ-

ρας ἐφθασαν εἰς τὴν Καρύταιναν καὶ εἶπον καὶ τοῦ Ἀφτοῦλ μπελούμπαση νὰ ἐτοιμασθῇ καὶ νὰ τοὺς ἀκολουθήσῃ—συγχρόνως δὲ ἐτέθη καὶ εἰς κράτησιν ὁ Θεόδωρος Δεληγιάννης ἐν τῇ Τριπολιτζᾶ, μὴ γνωρίζων τίποτε—ἀλλὰ νυκτὸς κινήθεντες, ἀντὶ νὰ πᾶνε διὰ τὸ Φανάρι, ἄλλαξαν τὴν ὁδὸν διὰ τὰ Λαγκαδία διευθυνόμενοι, ἐπὶ ἀγνώστῳ σκοπῷ τοῦ Ἀφτοῦλ μπελούμπαση, καὶ πρὸς τὰ ἐξημερώματα ἐφθασαν εἰς τὰ Λαγκαδία εἰδοποιῶν τοὺς ἐν τῇ οἰκίᾳ τῶν Δεληγιανναίων ὅτι ὁ βοῦβόντας ἀπερνᾷ πρὸς καταδίωξιν τοῦ Ἀλῆ Μουῤῥᾶ καὶ νὰ τοῦ ἐτοιμάσουν ἓνα μικρὸν πρόγευμα, ὅτι δὲν τοῦ μένει καιρὸς δῆθεν νὰ διαμείνῃ περισσότερον, ἀλλ' ἐπὶ ποδὸς θὰ σταθῇ ὀλίγον καὶ νὰ χαιρετήσῃ καὶ τὸν γέρο-Δεληγιάννην. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ποῖος ἠλπίζεν ὅτι ἔρχονται δι' αὐτὸν νὰ τὸν θανατώσουν; Ἐλθόντων τοιούτῳ τρόπῳ ὡς μουσαφίραϊοι, εἰσῆλθον ἐν τῇ οἰκίᾳ, καὶ εὐθέως ὡς τὸν εὔρον ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ μὴ δυνάμενον κἄν νὰ σηκωθῇ, τὸν ἐστύλωσε ὁ Χρυσάνθης ὁ δούλος του ὅπισθεν καὶ ὁ τζελάτης ἐπήγεν ξιφίρης, λέγοντάς του περιφρονητικῶς ὅτι τοῦ ἔφερεν τὴν ὑγείαν του, αὐτὸς δὲ κύψας ἐπρόφθασε καὶ εἶπεν «μνήσθητί μου, Κύριε», καὶ ἔκαμεν τὸν σταυρὸν του· καὶ εὐθὺς τοῦ ἔκοψαν τὴν κεφαλὴν παρόντων τῶν υἱῶν αὐτοῦ Δημητρίου καὶ Πανάγου καὶ ἐμοῦ, εὐρισκομένου ὡς μουσαφίρης τότε ἐκεῖ, καὶ εἶδον ἰδίους ὀφθαλμοῖς τὰ γεγονότα ταῦτα. Τὴν δὲ κεφαλὴν ἐπῆρεν ἓνας τάταρης καὶ τὴν ἐκόμισεν εἰς Τρίπολιν. Τότε ὁ Πασιὰς οὗτος ἔφερεν ἐνώπιόν του τὸν κρατούμενον Θεόδωρον Δεληγιάννην, καὶ ἀφοῦ τὸν παρηγόρησε, τοῦ εἶπεν ὅτι φερμάνι βασιλικὸν ἦτον διὰ νὰ θανατωθῇ ὁ πατήρ του καὶ ὅτι αὐτὸς μένει ἐλεύθερος. Ἠδχαρίστησε τὸν Πασιὰν ὅτι δῆθεν δὲν ἐθανάτωσε καὶ αὐτὸν καὶ ἀπῆλθεν. Οἱ δὲ ἐν Λαγκαδίῳ Τοῦρκοι οἱ μὲν πολλοὶ ἀνεχώρησαν μετὰ τὴν πράξιν, μείναντες δὲ ὀλίγοι ἀφοῦ ἄφησαν τὰς γυναῖκες, πέντε-ἕξι φαμελιές, ὅπου ἦτον ἐν τῇ οἰκίᾳ τους, ἐλεύθεροι χωρὶς νὰ πειράξουν οὐδέν· (ἀπῆλθον εἰς ἄλλας οἰκίας τοῦ χωρίου), αὐτοὶ δὲ κρατήσαντες τὸν υἱὸν τοῦ Δημητράκη, ἐσφράγισαν ὅλα τὰ πράγματα, καὶ μετὰ ὀκτὼ ἡμέρας ἀνεχώρησαν ὀλοτελῶς ἐκεῖθεν. Τὸν δὲ νεκρὸν σύραντες εὐθέως μετὰ τὴν ἐκκοπὴν τῆς κεφαλῆς καὶ τὸν μετέφεραν ἔξωθεν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸ βῆμα, ὅπου τὸν ἐσκέπασαν μὲ ἓνα σινδόνη ἕως οὗ ἔλαβον καιρὸν καὶ τὸν ἐνταφίασαν· τὴν δὲ κεφαλὴν ἐξήτησαν ἀπὸ τὸν Πασιὰν καὶ τὴν ἔλαβον καὶ τὴν ἀπέστειλαν καὶ ταύτην καὶ τὴν ἐνταφίασαν κατόπιν μὲ τὸ λοιπὸν σῶμα αὐτοῦ. Διὰ νὰ τὴν πάρουν ὁμοῦ ἐπλήρωσαν ἀδρά ἔξοδα... Μετὰ τὰ συμβάντα ταῦτα οἱ Δεληγιανναῖοι Θεόδωρος καὶ Κανέλλος, μετὰ τοῦ Θάνου Κανακάρη ἐκ Πατρῶν ἀπῆλθον ἱεροκυφίως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, παραπονούμενοι ὅτι ἀδίκως ἐσυκοφαντήθη ὁ πατήρ τους καὶ ὅτι ἐβάλθη (σ. διεβάλθη;) εἰς τὸ Ντοβλέτι, ἐνῶ οὗτος ἦτον κλινήρης καὶ κατάκοικος πλέον τοῦ ἔτους, καὶ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εὐρισκόμενος τοῦ ἔκοψαν τὴν κεφαλὴν του καὶ ἐδήμυσαν καὶ τὴν περιουσίαν του συγχρόνως· διαμείναντες ἐκεῖσε σχεδὸν χρόνον ἐνήγησαν μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ των Ἀναγνώστη καὶ Παπαλέξη Οἰκονόμου, ἐξοδεύσαντες πλείστα ὄσα χρήματα, κατορθώσαντες κατὰ πρῶτον τὴν ἔξοδον τοῦ Σιακῆ Πασιὰ εἰς τὴν Κιουτάγια, ὅπου καὶ ἐκεῖ ἀπόθανεν ἐν τῇ ἔξοδῳ του.

τοὺς ἐχαρίσθη καὶ ἡ περιουσία των διὰ χάτ σεριφίου (ἀνωτέρου τοῦ φερμανίου), ὑποστηρικθέντες καὶ βοηθηθέντες παρὰ τοῦ ἰσχύοντος τότε Χαλὲτ ἐφένδη —ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὀποίου ἐγένετο καὶ ἡ ἐπανάστασις μας ἐν Ἑλλάδι— ἐλθόντες ἐν θριάμβῳ μετὰ τοῦ Παπαλέξη, κατὰ τὰ 1818...¹⁾

(Π. Παπασιώνη χειρόγρ. ἀπομνημ., συλλογὴ Τ. Βλαχογιάννη).

Οἱ κατὰ διαταγὴν τοῦ Σουλτὰν Μαχμούτη, κατὰ τὸ ἔτος 1816, ἀπεσταλμένοι ἵνα φονεύσῃ τὸν πατέρα αὐτῶν, νὰ διαβῶσι μόνον προτίθεντο ἐκ Λαγκαδίων, καὶ ἀφοῦ προσκυνήσῃσι τὸν ἄρχοντα νὰ προγευματίσῃσι καὶ ἀπέλθῃσιν εἰς τὸ Λάλα δι' ὑψηροσίαν, ἀλλ' ἀφοῦ εἰσῆλθον ἀπεκεφάλισαν αὐτόν, καὶ δὴ ἐνώπιον τῶν δύο παρευρεθέντων υἱῶν αὐτοῦ, Δημητρίου καὶ Πανάγου ἐντὸς τοῦ κραββάτου, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ ἐν ἔτος ἔκειτο ἀσθενῶν. Καὶ τὴν μὲν κεφαλὴν ἐπεμψαν εἰς Τριπόλιν, τὸ δὲ σῶμα ἔρριψαν ἐκ τοῦ παραθύρου τῆς δωροφου οἰκίας εἰς τὴν γειτονικὴν αὐτῆν ²⁾.

(Ἐφημ. «Χρόνος» Ἀθήνα, 14 Ὀκτ. 1872).

ΠΡΑΧΤΙΚΟ ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΤΩΝ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗΔΩΝ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ ³⁾ 1 ΑΠΡΙΛΗ 1816

(Ἀντίγραφον τοῦ κατατεθέντος ἐν τῇ Βουλῇ πρωτοτύπου).

Δηλοποιούμεν διὰ τοῦ συμφωνητικοῦ καὶ ὑποσχετικοῦ τούτου γράμματος οἱ ὑποβεβαιωμένοι, ὅτι πρότερον ὑποψιασθέντες κατὰ τινα(;) παρὰ τοῦ κοινού ἀδελφοῦ καὶ ἄρχοντος δραγουμάνου, ὑστερήθημεν τῆς χρεωστουμένης κοινῆς ὁμονομίας καὶ ἀδελφότητος· πλὴν τοῦ καιροῦ προχωροῦντος, κατὰ τὰ πράγματα ἀπεδείχθησαν(;) καὶ αἱ μὲν κατὰ τῆς ἐνδοξότητός του ὑπόνοια καὶ στοχασμοὶ ἀπεδείχθησαν συκοφανταί ἀνύπαρκτοι καὶ ἀνυπόστατοι, παραχωρήσει θεῖα

1) Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ γέρο-Ντεληγιάννη βλ. σελ. 198 τοῦ βιβλίου. Βλ. λεφτομέρειες καὶ στὸ φυλλάδιο I. Παπαζαφειροπούλου «Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ προύχοντες ἐντὸς τῆς ἐν Τριπόλει φυλακῆς ἐν ἔτει 1821» Ἀθήνα, 1852, σελ. 72 σημ.

2) (Σημ. τῆς ἐφημ.). Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε μεταβῆ, κατὰ διαταγὴν τοῦ πατρός του, εἰς Κερπινὴν τῶν Καλαβρύτων, μετὰ τοῦ ἱατροῦ Δρόσου Μανσόλα, πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ τότε ἀσθενοῦντος Ἀσημάκη Ζαίμη. Κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του, μαθὼν εἰς τῆς Κυρᾶς τὸ γεφύρι τὴν σφαγὴν τοῦ πατρός του, μετέβη εἰς τὸν δῆμον Τροπαίων, ὃ δὲ Μανσόλας ἐπέστρεψεν εἰς τινα κοινόπολιν τῶν Καλαβρύτων. Οἱ λοιποὶ ἐν Λαγκαδίοις Δηλιγιάννη, μεταβαίνοντες ἵνα παρευρεθῶσι καὶ οὗτοι παρὰ τῷ πατρὶ αὐτῶν, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν δημίων, ὑπεξέφυγον ἅμα ἤκουσαν τὰς γοεράς κραυγὰς καὶ τοὺς ὄδυρους τῶν παρευρεθέντων καὶ τῆς ὑπολοίπου πολυαριθμοῦ οικογενείας αὐτῶν... Ὁ διακεκριμένος θαλαμηπόλος αὐτοῦ Χρυσάνθης Χρυσανθόπουλος προσητοίμασε καὶ ὑπεστήριξεν αὐτὸν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς αἰμοβόρου πράξεως... Τὰ πνιχθέντα εἰς τὸ αἷμα ἐνδύματα τοῦ ὀ Χρυσάνθης διετήρει ὡς κειμήλια καθ' ὅλον τὸν ὑπόλοιπον βίον αὐτοῦ καὶ πῆθαι νῶς νὰ διατηρῶσιν αὐτὰ καὶ οἱ ἀπόγονοι τούτου.

3) Γιὰ τὸ ζήτημα βλ. σελ. 192 τοῦ βιβλίου.

ἐνεργούμεναι, ἡ δὲ ἀσυμφωνία καὶ ἡ τῆς ἀδελφότητος διάλυσις οὐ μόνον φθοροποιά, ἐπιβλαβὴς καὶ ὀλέθριος, ἀλλ' ἄχρι φεῦ! καὶ τῆς δυστυχοῦς πατρίδος καὶ τῆς ἰδίας ζωῆς μας δι' ὃ καὶ εἰς ἐν συνελθόντες καὶ τὰ δεινὰ ταῦτα συσχεφθέντες, ἐδείχθη ἡ προλαβοῦσα διαφωνία, ἐξωτερικαὶ διαβολαί καὶ τρόποι, ἵν' ἀφαιρέσωσιν ἀφ' ἡμῶν τὴν κοινὴν ἡσυχίαν καὶ ἵνα ἀνεπαισθήτως καταβάλωσιν ἡμᾶς, ἐκπληροῦντες τὰ καθ' ἡμῶν πάθη καὶ τὴν ἐνδομυχοῦσαν κακὴν ἐπιθυμίαν των, ὑπὲρ οὗ τὸ πρακτέον ζητοῦντες ἐκλέξαμεν τὴν κοινὴν εἰρήνην καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφικὴν ὁμόνοιαν, τῷ ἀποστολικῷ σύστοιχοῦντες ῥήματι, τῷ ἐὰν εἰμι χαλκὸς ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι, καὶ εἰς τὸ τοῦ Σωτῆρος καταφεύγοντες, τὸ ὅπου εἰς ἡ δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα κἀγὼ ἔσομαι μετ' αὐτῶν, καὶ ὡς χριστιανοὶ ἀπόφρασιζομεν οἱ ἐνταῦθα εὐρεθέντες φόβῳ Θεοῦ καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ὑπερουσίου καὶ ὁμοουσίου ἁγίας Τριάδος καὶ ὑποσχόμεθα ἀμνηστειὰν τῶν παρελθόντων, ὁμόνοιαν κοινὴν καὶ ψυχικὴν ἔνωσιν, ὅπως εἰς τοῦ λοιποῦ τρέξωμεν τοσοῦτον ἀδιάσπαστοι, ὥστε νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ μετροῦμεν τὴν μικροτάτην καταστροφὴν βλάβην καὶ ζημίαν ἐνδὸς τῶν ἐξ ἡμῶν, ὁμοίως καὶ τῶν ἐν βασιλευούσῃ ἀδελφῶν βεκίληδων, κοινὴν ὅλων ἡμῶν, καὶ ἂν τις ἢ ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς ἢ ἐκ τῶν ἀλλογενῶν κατατρέξας ζημιώσῃ ἢ ἐνοχλήσῃ ἕνα ἐξ ἡμῶν, τὴν αὐτοῦ βλάβην νὰ τὴν ἔχωμεν ὅλοι ἡμεῖς, καθὼς καὶ οἱ ῥηθέντες ἀδελφοὶ βεκίληδες, ὑποσχόμενοι σὺν Θεῷ μάρτυρι ἀντιλήπτους καὶ ἀμοιβαίῳ ὑπερασπισταί εἰς τὰ τυχόντά κατὰ χρέος ἀπαραίτητον μέχρι θανάτου.—Χρεωστοῦμεν ὅλοι νὰ προφυλαττώμεθα ἐκ τῶν μεταξὺ σατανικῶν διαβουλιῶν, καὶ εἴποτε τύχη τινός, ὅπερ μὴ γένοιτο; ἐλευθέρως νὰ τὸ προβάλλῃ εἰς τοὺς λοιποὺς πρὸς διόρθωσιν, ὅστις ἐξ ἡμῶν ἤθελε μάθει ἐναντίον τι κινούμενον κατὰ τινος τῶν ἀδελφῶν, ἀμέσως νὰ τὸ φανερώνη καὶ πρὸς τὸν ἴδιον καὶ πρὸς ἡμᾶς τοὺς λοιπούς, διὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀναγκαία ἀπαιτουμένη διόρθωσις, ἐν ἐνὶ λόγῳ ὃ εἰς ἐξ ἡμῶν νὰ μετῶ τὴν τιμὴν, τὴν ζημίαν καὶ τὴν ζῶην τοῦ ἄλλου ὡς ἰδικὴν του καὶ νὰ προσπαθῇ ὅλαις δυνάμεσιν ἐκ τῆς ἀδελφικῆς ταύτης ἐνώσεως δεσμευθέντες λοιπὸν, **συνάρσει-θεῖα ἀφεύκτως προσδοκῶμεν τὴν διατήρησιν καὶ τῆς πατρίδος καὶ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν**· ἂν δὲ κανένας ἐξ ἡμῶν παραβάτης καὶ ἀθετητῆς τῆς παρούσης συνθήκης ἀδίκως φανῇ, τοῦ αἰωνίου ἔστω ἀναθέματος καὶ ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως νὰ συγκαταριθμηθῇ μετὰ τοῦ Ἰούδα.—Οὕτω λοιπὸν ἀπεφασίσσαμεν καὶ ὑποβεβαιοῦμεν τῇ ἰδίᾳ χειρὶ καὶ σφραγίδι.

1816, Ἀπριλίου α'.

Θεοδόσιος δραγ. μορέως ὑποβεβαιῶ, Σωτήρ. Χαρολάμπης βεβαιῶ, Σωτήρος Κουγιᾶς βεβαιῶ, Ἀνδρέας Ζαίμης βεβαιῶ, Ἀναγνώστης Παπάζογλος βεβαιῶ, Ἰωάννης Περρούκας βεβαιῶ, Παναγιωτάκης Ζαφειρόπουλος βεβαιῶ.

(Ἐφημ. «Αἰὼν» Ἀθήνα, 27 τοῦ Ἀπριλίου 1884).

ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΛΟΥ ΤΟΥΡΚΟΛΕΚΑ
ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΟΧΤΩΒΡΗΣ 1816

...Περὶ τὸ 1818 (γρ. 1816), διαλυθέντων ἐν Ἑπτανήσῳ τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ὁ ρηθὲς υἱὸς τοῦ Ζαχαριᾶ Ἀναγνώστης καὶ ὁ Σταματέλλος μετὰ τριῶν υἱῶν του, ὑπηρετοῦντες εἰς τὰ σώματα ταῦτα, ἐπανήλθον εἰς Πελοπόννησον προσορμισθέντες εἰς Ἀλμυρὸν καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῶν ἐν τῷ ὄρει ἄτραπῶν ἔφθασαν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ διαληφθέντος ἀνωτέρω προεστοῦ Δημητρακάκη, τοῦ χωρίου του κειμένου κατὰ τὰς ἀνατολικὰς ὑπωρεῖας μιᾶς τῶν διακλαδώσεων τοῦ Ταυγέτου. Μαθὼν ὁ Κακούνης τὴν ἀφίξιν τοῦ υἱοῦ τοῦ Καπετάνιου τοῦ Ζαχαριᾶ, ἔσπευσε νὰ τὸν ἀσπασθῆ καὶ νὰ τὸν εἰχηθῆ συνάμα νὰ ὁμοιάσῃ τοῦ πατρὸς του. Ὁ Ἀναγνώστης δυσηρεστήθη διὰ τὴν εὐχὴν αὐτὴν εἰπὼν:—«Τὶ ἔκαμε ὁ πατέρας μου διὰ τὸν τόπον του, ὅπου ἤμποροῦσε νὰ κάμῃ πολλά, μὰ ἐχάθη μὲ τῆς πουτάνες, ὅσο ποῦ δὲ γλύτωσε ἀπ' αὐτῆς;» (ἐνοῶν ὅτι ὁ πατήρ του κατέτριψε τὴν ζωὴν του ἀσωτεύων, καὶ ἰδίως ἐν Μάνη, ὅπου καὶ ἐδολοφονήθη τελευταῖον ὑπὸ Μανιατῶν συγγενῶν μιᾶς τῶν ἐρωμένων του). Ἐκεῖθεν ὁ Ἀναγνώστης, υἱὸς τοῦ Ζαχαριᾶ, μετέβη εἰς Μάνην, μετὰ τὴν ἀφίξιν του ἐξ Ἑπτανήσου, ὅπου ὑπηρετεῖ ἐν τοῖς Ἴονικοῖς Ἑλληνικοῖς Σώμασιν. Ὁ πατήρ του, κατὰ τὸ Λακωνικὸν ἔθιμον, τὸν εἶχε μνηστεύσει ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ. Ἰδὼν οὗτος τὴν μνηστὴν του ἀπεφάσισε νὰ τελέσῃ τοὺς γάμους του, καὶ διὰ τοῦτο μετέβη εἰς Γύθειον, καὶ ἐκεῖθεν ἐπιβάς πλοιαρίου ἐπλευσε πρὸς τὰ Κύθηρα ἵνα παρασκευάσῃ τὰ νυμφικὰ. Πνεύσαντος ὅμως σφοδροῦ ἐναντίου ἀνέμου, ἠναγκάσθησαν νὰ προσορμισθῶσιν εἰς παλαιὰν Μονεμβασίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἐκεῖ δὲν εὗρισκον τροφίμα, ὁ Σταματέλλος, παρὰ τὰς ἀντιρροήσεις τῶν υἱῶν του καὶ τοῦ Ζαχαριᾶ (γρ. Ζαχαροπούλου), παρήγγειλεν εἰς ἕνα τῶν ἐν Μονεμβασίᾳ Τούρκων, ὃν εἶχεν, ὡς ἔλεγε, στενὸν φίλον, ἵνα τῷ στείλῃ τροφίμα. Ὁ Τούρκος συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν ὁμοθρήσκων του ἀπέστειλεν ἀφθονα τροφίμα καὶ ἐλεκτὰ κατόπιν ὅμως μετέβη μετὰ πενήντα περίπου ὀπλισμένων ἵνα συλλάβῃ τὸν φίλον καὶ τοὺς συντρόφους του, οὓς κατέλαβεν αἰφνιδίως ἐνῶ ἔτρωγον. Καὶ ὁ μὲν Σταματέλλος, εἰς ἕκ τῶν υἱῶν του καὶ ὁ Ζαχαριᾶς δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τοὺς διαφύγωσιν, ὑπεξέφυγον δὲ οἱ δύο ἕτεροι υἱοὶ τοῦ Σταματέλλου, ὁ Νικηταρᾶς καὶ ὁ Νικόλαος. Οἱ Τούρκοι φυλακίσαντες τοὺς συλληφθέντας εἰς τὸ φρούριον τῆς Μονεμβασίας, ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν ἐν Μυστρᾷ βοεβόδαν (διοικητὴν) ὁδηγίας περὶ τῆς διαθέσεως τῶν φυλακισθέντων. Ὁ βοεβ. συγκαλέσας τοὺς προκρίτους τῶν Ὀθωμανῶν καὶ Ἑλλήνων, ἐζήτησε τὴν γνώμην των ἐπὶ τῆς αἰτήσεως τῶν ἐν Μονεμβασίᾳ. Οἱ χριστιανοὶ τὸν συνεβούλευσαν νὰ ζητήσῃ ὁδηγίας ἀπὸ τὸν ἐν Τριπόλει Ἀρμοστήν (Πασσᾶν), οἱ δὲ Τούρκοι τῷ ἔδωκαν συμβουλὴν διὰ τῆς ἐξῆς φράσεως: «Ἀπὸ κακῆ κολοκυθιά οὔτε κολοκυθόσπορος». Ὁ βοεβόδας ἐξετέλεσεν ἀμέσως τὰς συμβουλὰς, διότι καὶ ὁδηγίας ἀπὸ τὸν Πασσᾶν ἐζήτησε διὰ ταχυδρομοῦ περὶ τοῦ συμβάντος τούτου, καὶ εἰς τοὺς ἐν Μονεμβασίᾳ παρήγγειλε τὴν ἀποκεφάλισιν τῶν συλληφθέντων. Ὁ

Πασσᾶς ἐκάλεσε τοὺς ἐν Τριπόλει προκρίτους χριστιανοὺς καὶ Τούρκους καὶ τοὺς ἐζήτησε τὴν γνώμην ἐπὶ τῆς αἰτήσεως τοῦ βοεβόδα. Πάντες τῷ παρετήρησαν ὅτι οἱ συλληφθέντες, χρηματίσαντες στρατιῶται ἐν Ἑπτανήσῳ, εἶναι sudditi (ὑπήκοοι) Ἑγγλέζοι, ἐπομένως νὰ μὴ τοὺς κακοποιήσῃ, ἀλλὰ νὰ διατάξῃ συνάμα τὸν Μπέην τῆς Μάνης νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπάνοδόν των εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του, ἐὰν τολμήσωσι νὰ ἐπανέλθωσιν. Ἄλλ' ὅμως μόλις ἀφίκετο εἰς Μυστρᾶν ὁ τὴν διαταγὴν τοῦ Πασσᾶ φέρων ταχυδρόμος, ἔφθασε καὶ ὁ ἐκ Μονεμβασίας φέρων τὰς κεφαλὰς τῶν συλληφθέντων καὶ ἀποκεφαλισθέντων ἀπὸ τοὺς ἐν Μονεμβασίᾳ Τούρκους').

(Περὶ οὗ. «Μαλεβού» Ἀθήνα, Σεπτ. 1923, σελ. 143).

ΔΙΟΡΘΩΜΑΤΑ

Σελ. 13. Λαϊκὰ τραγοῦδια γιὰ Μειντάνηδες δὲ σωθῆκαν οὔτε στὴ Ρούμελη οὔτε στὸ Μοριά· σ' ἕνα μοναχὰ τραγοῦδι Ρουμὲλ. πολὺ ὑστερόχρονο τοῦ Γιώργου Ἀντρούτσου ὑπάρχει τὸ παρακάτω μοναχὰ δίστιχο, κί' ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πὼς ἡ λέξις «μειντάνης» ζοῦσε ἀκόμα στοῦ λαοῦ τῆ θύμηση. Μπορεῖ ὅμως καὶ τὸ δίστιχο αὐτὸ νὰ εἶναι δάνεισμα ἀπ' ἄλλο τραγοῦδι ἀγνωστο, περὶ παλιό. Στὸ κείμενο τοῦ δίστιχου ἡ λέξις εἶναι «μειντάνι» καὶ πρέπει νὰ διορθωθῇ ὅπως τῆ διόρθωσα:

Προσκύνα, Γιώργο, τὴν Τουρκίᾳ Μειντάνης γιὰ νὰ γένῃς,
νὰ περπατῆς Ἀρματωλός, νὰ περπατῆς καὶ Κλέφτης.

(Passow σ. 37)

Σελ. 17. Στὴ μελέτη του «Ἑλληνες Στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει» σ. 36 ἀναφέρει κί' ὁ Σάθας «Μαρτολόζους» Ἀρβανῖτες σὲ πολὺ παλιότερα χρόνια (1504). Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ λέξις Ἀρματωλός εἶχε διαδοθῆ καὶ σ' ἄλλες γύρω στὴν Ἑλλάδα χώρες, ἀρχῆς τοῦ 15' αἰῶνα, καὶ λοιπὸν πολὺ παλιότερα εἶχε γίνῃ δεχτὴ στὴ στρατ. ζωὴ τῆς Τουρκίας.

Σελ. 28, σημ. 1—2, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀντίθεση Κοτζαμπασίδων καὶ Κάπων (Πλαπούταιων), ὁ Ἀντρέας Ἀναγν. Ντεληγιάννης γράφοντάς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, 14 Γεν. 1867, πρὸς τὸν Πέτρο Ντεληγιάννη, πρεσβευτὴ

1) Γιὰ τὸ ζήτημα βλ. καὶ σελ. 194 τοῦ βιβλίου.—Ἀπὸ πιστοποιητικὸ διαφόρων Ζακυνθίων, ποὺ ἀποβλέπει τὸν Ἀναγνωσταρᾶ, 15 Ἰουλ. 1817, καὶ ποὺ τὸ δημοσιεύει ὁ Γούδας Ε', σελ. 265, παίρνω αὐτὰ τὰ λίγα: «...Δὲν εἶναι ἀξίον σιωπῆς καὶ τοῦτο: Μισεῦντες ἀπὸ Ζάκυνθον, εἰς τοὺς 1816 τὸν ἀπελθόντα Ὀκτωβρίον, δύο ὀφθαλμοὶ του, Σταματέλλος Τουρκολέκας καὶ Ζαχαρόπουλος Ἀναγνώστης, ὁμοῦ καὶ παιδιά των, ὅτινες ἦτον καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν δουλείαν τῆς Α. Α. Μ. πασᾶν τῶν Ρωσσιῶν εἰς τοὺς 1806, διὰ νὰ ἀπεράσωσι εἰς τὴν νῆσον Κύθηρα, ἐρρίφθησαν ἐπάνω εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ μίαν φοβεράν ἀνεμοζάλην καὶ μόλις ἐγνωρίσθησαν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ὡς συγγενεῖς του, τοὺς κατέσφαξαν καὶ τοὺς τρεῖς ἀσπλάγχχνως, παίρνοντες τὰ ὄχι εἰς ὀλίγον ἀριθμὸν ἀσπρα των».—Οἱ πληροφορίες τοῦ «Μαλεβού» εἶναι ἀξιόπιστες, δοσμένες ἀπὸ τὸν πολιτευόμενον Σπαρτιάτη Δ. Γ. Δημητρακάκη.

στην Πόλη, τοῦ ἀναφέρει ἀγνωστο ἀνέκδοτο (τὸ γράμμα του στὰ χέρια τοῦ συγγρ.): «Προσκληθεῖς, ἐπὶ Κυβερνήτου, εἰς τὸν γάμον τοῦ Π. Κόκκαλη, Γραμματέως τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, οὗτος ¹⁾ μ' εἶπεν, ἐν καιρῷ τοῦ συμποσίου, παρόντων πολλῶν ἐκ τῶν διακεκριμένων ἐπαρχιωτῶν μας, ἀφοῦ μοι ἐδιηγήθη τὰ γνωστὰ περὶ Ν. Καφεντζῆ, ἐξ ὧν προῆλθεν ἡ δυσαρέσκεια ἐν Τρικώρφοις κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπόλεως:—«Ἐὰν ὁ θεῖος σου κύρ Ἀναγνώστης δὲν ἤρχετο εἰς τὴν Πελοπόννησον (αὐτολεξεῖ δέ, «ἐὰν τὸ πλοῖον τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς τὴν Πελοπόννησον τὸν θεῖον σου κύρ Ἀναγνώστην ἐπνίγετο»), ἐγὼ καὶ ὁ Δημητράκης ²⁾ θὰ ἤμεθα ἀκόμη ἀνδρωποὶ τῆς οἰκογενείας σας!» Ὁ δὲ στρατηγὸς Πλαπούτας ἐπρόσθεσε: «Καὶ με εὐχαρίστησίν μας!» Ἐξακολουθῶν ὁ Θ. Κολοκοτρώνης εἶπεν ὅ,τι ὁ γέρον Κόλιας ³⁾ ἔλεγε πρὸς τὸν υἱόν του Δ. Πλαπούταν: «Βρὲ Ζημήτη, με τοὺς Ἀφεντάδες τὰ ἔβαλες, βρέ, ὅπου ἂν ξύσωμεν τὰ δόντια μας, θὰ βγάλωμεν πίτουρα ἀκόμη ἀπὸ τὸ ψωμί τους;» Ὁ δὲ Πλαπούτας ἐπρόσθεσε: «Τὸ ἔλεγεν, ὁ καϊμένος, τὸ ἔλεγεν!».

Σελ. 40, Τὸν ἀρματωλικὸν πλοῦτο τῶν ἔπλων, ἀλόγων κλπ. παρασταίνει πολὺ ζωντανὰ τὸ τραγοῦδι τοῦ Ὀλυμπίτη Ἀρματωλοῦ Λάζου:

Λάξε μου, τί δὲ φαίνεσαι τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
νὰ περπατῆς Ἀρματωλός, στὸ μαῦρο καθαλάρης
νὰ λάμπουν τὰ τσαπράζια σου τὰ φλωροκαπνισμένα,
δώδεκ' ἀράδες τὰ κουμπιὰ στὰ ρούχια γελέκια,
νᾶχης καὶ στὸ σπαθάκι σου χούφτα μαλαματένια,
νὰ κρούῃ ὁ ἥλιος τὴν ἀγῆ, νὰ κρούῃ τὸ μεσημέρι;

(Passow σ. 51).

Σελ. 67, σημ. Ἡ φράση «τεστὶλ μουκερέμ» πρέπει νὰ διορθωθῇ «ντεσ-ντοῦρ μουκερέμ»=πληρεξούσιος' εἶναι τίτλος τοῦ πασσαῦ τῶν τριῶν οὐρῶν, ποὺ ὁ ψευτοβιογράφος τοῦ Ζαχαριᾶ θῆλῃσε νὰ τὸν κολλήσῃ ὡς τίτλον τιμητικὸν στὸ Ζαχαριᾶ.

Σελ. 127, ὅπου ὁ Κλέφτης Γιώργος παίρνει σκλάβο ἓνα παιδί δυὸ χρονῶν. Ἀνάλογο παράδειγμα ληστείας ἀναφέρεται σὲ τραγοῦδι Μπουκουβαλαῖκο: «Πῆραν καὶ τὸ Κωστόπουλο μικρὸν στὴ σαρμανίτσα». (Passow σ. 8).

Σελ. 272, τὸν ἀριθμὸ τῆς σελ. 227 διόρθ. 272.

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης.

2) Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης καὶ ὁ Δημ. Πλαπούτας.

3) Ὁ Κόλιας Πλαπούτας πατέρας τοῦ Δ. Πλαπούτα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ

- Ἀγιοπετρίτες* σκαφτιάδες 77, 79.
Ἀδερφοποιοὶ χριστιανὸς καὶ Τούρκος 189.
Αἰνιᾶνες, Γ. καὶ Δ. 40, 178.
Ἀλήπασσας τῶν Γιαννίνων Γεν. Ντερβέναγας τῆς Ρούμελης 181.
Ἀλῆ-Φαρμάκης Τούρκος Λαλιώτης 184, 187, 190, 281.
Ἄλογα, προνόμιο τῆς «καβάλλας» 250.
Ἀναγνωσταράς βλ. Πάπαγεωργίου.
Ἀναγίας Λακεδαίμονος μητροπολίτης 79, 81.
Ἀνέκδοτα ἱστορικά, πῶς μεταβαίνουν ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο 257.
Ἀντριανόπουλος πρωτοσύγκελλος καὶ κοίτζιμπασῆς τῶν Γαργαλιάνων 160—3.
Ἀντρούσας ἐπίσκοπος Ἰωσήφ 183.
Ἀντρούτσος, Γιώργος Κλέφτης Ρουμελιώτης 68, 121, 129, 277.
Ἀντωνόπουλος Γ. συγγρ. βιογραφίας τοῦ Ζαχαριᾶ 70, 132, 269.
Ἀρβανιτῶν εἰσβολὴ στὸ Μοριά 78, καταστροφὴ 85, παληκάρδες στὴν Τηπιολιτὰ 128, στρατολογία κατὰ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά 145.
Ἀρματωλὸς ἡ λέξις 17, 291, *Ἀρματωλοὶ* στὴ Ρούμελη, ὀργάνωσή τους, τάξεις, μιστὸς, ἤθη, πλοῦτος 13, 30, 34, 40—2, 292, Ἀρματωλίκια βορ. Ἑλλάδας, 2, 30, Καπετανάιοι, δύναμή τους στὴ Ρούμελη 19, Ἀρματωλιάτικο, εἶδος φόρου 22, *Μεϊντάνηδες* εἶδος Ἀρματωλῶν στὸ Μοριά, ὀργάνωσις καὶ κατάργησις τους 15, 18, 19, 291. Ὑπήρχαν *Ἀρματωλοὶ* στὸ Μοριά; Μαρτυρίες καὶ ἀποδείξεις 26, «Ἀρματωλικὴ ὁμοσπονδία» στὸ Μοριά 34, 57, 67, 292, Καπετανάτα στὸ Μοριά 64, Ἀρματωλοὶ ἐπὶ χηλασμοῦ τῶν Ἀρβανιτῶν 96, Ἀρματωλικὴ ὁμοσπονδία στὴ Ρούμελη 143.
Ἄταχτοι κατὰ τὴν ἐπανάστ. τοῦ 1821, δὲν ἀναγνωρίζουν γενικὸν ἀρχηγὸ 59.—Παρακλίτηδες, εἶδος ἀτάχτων τοῦ Γ. Ἀντρούτσου, τὸ ἔτυμο τῆς λέξης 131.—«Ἐπαρχιακὰ ἄρματα» κατὰ τὴν ἐπανάστ. τοῦ 1821 195.
Ἀφορισμὸς τοῦ Μοριά στὰ 1802 126, 136, βλ. καὶ ὀπλοφορία.
Ἀφορισμὸς τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά 153, 157.
Βαρδουνιώτης βλ. Μπαρδουνιώτης.
Βασιανιστῆρια τῶν Τούρκων κατὰ τῶν χριστιανῶν 154, 159, 171 σημ.
Βέης, Ν. συλλογέας δημοτ. τραγοιδιῶν 238, 262.
Βενίληδες βλ. Μοριάς.
Βελῆ πασσαῦς Πασσᾶς τοῦ Μοριά 183, 281.
Βενετσανάκηδες (Βενετσανιᾶνοι) σημαντικὴ οἰκογ. μανιάτικη 115, Ἀναγνώστης—116, Παναγιώταρος—39, 49, 83, 86, 97, 100, 113.
Βενετοῖνοι, ὀργανώνουν τὴ δημόσια τάξιν στὸ Μοριά 15, ἀδειάζουν τὸ Μοριά 17—8.
Βλαχάβας Κλέφτης τῆς Θεσσαλίας 118 σημ.
Βλαχόπουλοι Κλέφτες τῆς Ρούμελης 182.
Βοστίτσα (Αἶγιον), μεγάλος πλάτανος 21, σεισμὸς στὰ 1817 183.
Βούλγαρης, Γ. μπάσμπογος τῆς Ὑδρας 140.
Γαλαξίδι, τὸ «πάτημα» τοῦ—τραγοῦδι 253 σημ.
Γαλλικὸς ἐνέργειες στὸ Μοριά 145, 154, 186.—Γαλλικὸ πολεμικὸν στὴ Μάνη καὶ τὰ Σφακιὰ 145, 155. Βλ. καὶ Ναπολέοντας.
Γεραναράκης, Ἀλέξ. Μανιάτης 142 σημ.
Γιαννιάς, Γιώργης Κλέφτης τοῦ Μοριά, τραγοῦδι του 263.

Γιώργας Κλέφτης του Μοριά 127, 147, 167, 177, 292.

Γεηγοράκης, Τζαννέμπης 116, 130, 139, 'Αντωνόμπης—140, Τζαννέμπης και 'Αντωνόμπης 142 σημ., Τζαννέμπη γιός 144.

Γεηγοριάδης, Γρηγ. συγγραφέας άνεκδότων άπομνημ. 50, 54.

Δέντρα, μεγάλος πλάτανος στη Βοστίτσα, περιεργη πρόληψη 21.

Δερβένια, δερβεναγάδες βλ. Ντερβένια.

Δεληγιάννης βλ. Ντεληγιάννης.

Δημητρακάκης προύχοντας Μυστριώτης 290.

Δημιτσάνας πολίτευμα και γή 20, *Δημιτσανίτες* σκοτώνουν τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη 163, 173.

Δικαῖοι βλ. Φλεσσαῖοι.

Δραγουμᾶνος του Πασσά του Μοριά βλ. Μοριάς.

'*Εκκλησιές* ἐπὶ τουρκοκρ., χαμηλές πόρτες 250, σεβασμός Κλεφτῶν κι' 'Αρματολῶν 251.

'*Εμπόριο* βοδιῶν στη Ζάκυθο 189.

Fauriel συλλογή δημοτ. τραγουδιῶν 193.

Ζαῦμαῖοι 76, 79, 120, 137, 192, 194, 286, 289.

Ζαμπέλιος, Σπ., δημοτ. τραγουδιῶν συλλογή του 198, 204.

Ζαννέτος, Φίλιος συλλογέας δημοτ. τραγουδιῶν 263.

Ζαφειρόπουλος, Π. προύχοντας του Μοριά 194, 289.

Ζαχαριάς (Μπαρμπιτσιώτης) 49—51, 60, 70, 116, 123, 129—135, 139, 141, 269—281, οἱ γιοῖοι του Σωτήρης, 'Αντρέας, 'Αναγν. *Ζαχαρόπουλοι* 62, 142 σημ., 272, 290, προφητεία του Ζαχαριά για τὸ Θ. Κολοκοτρώνη 245.—*Νικήτας Ζαχαριάς* 272, Φωκίων Ζαχαριάς 63.

Ζαχαρόπουλος βλ. Ζαχαριάς.

Θεοδόσης δραγουμᾶνος του Πασσά του Μοριά 187, 194, 289.

Θιέρσιος (Thiersch, Fr.) συλλογέας δημοτ. τραγουδιῶν 259.

Θῶμος (Γιωργοθῶμος) Κλέφτης Ρουμελιώτης 151, 182, 203.

'*Ιανρίδης*, Α. ἐκδότης δημοτ. τραγουδιῶν 201.

'*Ιγνάτιος* μητροπολίτης 'Αρτας 182.

'*Ιμλιάνια* χωριά, ἐπαρχία στὸ Μοριά 67.

'*Ιστορικά* σημειώματα συναγμένα ἀπὸ τὸ Σπ. Λάμπρο 1, πηγές τῆς ἱστορίας του Μοριά 7, τῆς Ρούμελης 8 σημ.

'*Ιωσήφ* 'Αντρούσας ἐπίσκοπος 183.

Κακούνης σύντροφος του Ζαχαριά 290.

Καλαμάτας προύχοντας 149.

Καλιανούδας Κλέφτης Ρουμελιώτης 133, 172, 270.

Κανναβός προύχοντας Αἰτωλός 118 σημ.

Κανελλίδης, Π. δημοσιογράφος 118.

Κανακάρης, Θάνος προύχοντας Μοριάτης 183, 186, 192, 287.

Καντηλώρος, Τάκης ἱστορικός συγγρ. 8, 9, 34, 57, 61, 83.

Καπετανάτα βλ. 'Αρματολοί.

Καπετανίτες βλ. Μάνη.

Κάποι του Μοριά 9, 11, 13, 14, τρόπος ἐκλογῆς 26, 28, 33, Καπομπασήδες 28, 30, 32, 82, 96, 119, 127, 137, 150, 158, 177, 194, 292.

Καραϊσκάκης, Γ. 31, 41, 60, 253.

Καραῖκος 'Αρματολός Ρουμελιώτης 182.

Καραμᾶνος, Γιαννούλης προύχοντας του Μοριά 192.

Καραχάλιος Κλέφτης Ρουμελιώτης 131, 279.

Καρύταινας πολίτευμα, γή κλπ. 21, 34, βόιβοντας τῆς—176.

Κασομούλης, Ν., ἀνέκδοτο ἱστορικό σύγγραμμά του 17, 43.

Καστάνιτσα ἔδρα καπετανίας στη Μάνη 40, 113.

Κατσαντώνης Κλέφτης Ρουμελιώτης 40, 58, 182, 203 σημ.

Κατσώνης, Λάμπρος 126 κ. κ.

Κεχαγιάς του Πασσά του Μοριά βλ. Μοριάς.

Κιαμίμπης τῆς Κόρινθος 65, 274, 282.

Κλέφτες του Μοριά 15, 20, 21, 35, 37, 39, 42, συμμετοχή τους στὰ 'Ορλωφικά 80, 86, στὸν 'Αρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ 92, ἀμνηστία 80, 105, 107 σημ., σκληρότητες κι' ἀρπαγές 129, χαλασμός τους 136, 142, καταφυγή στη Μάνη 146, ἀφορισμός τους 153, 157, λεπτομέρειες του κατατρογιῶ 166.—*Κλέφτες τῆς Ρούμελης* (καὶ Χαίντουνη στῆς βαλκανικὲς χώρες), πρώτη ἐμφάνισή τους 13, 35, 58, ἦθη κλέφτικα 40, 162, λιμέρια 40, ὄπλα βλ. λ., σεβασμός στῆς ἐκκλησιές 250, φτώχεια 251, φορεσιές 252—3.—Συνωμοσία ὑπὲρ τῆς Ρωσσίας 143, καταδρομή ἀπὸ τὸν 'Αλήπασσά 181.—*Κλεφτῶν* στρατολογία στὰ 'Εφτάνησα 155.—Σημαῖες κλέφτικες 59 σημ., 126, 178 σημ., 273.

Κλήρος, ἱερός, 'Αρχιερεῖς 153, ἡγούμενος 123, καλόγερος 175, ἱερέας 167.

Κολιόπουλοι, Κόλιας 23—30, 71, 97, 103, 174, 240, 292, Δημ.—31, 82, 292.

Κολοκοτρωναῖοι, καταγωγή τους, πλοῦτος καὶ φτώχεια 45, πηγές τῆς ἱστορίας τους 8, καταστροφή τους 142—182, «Κολοκοτρ. ἀμαρτίες» 119, 162 σημ., γυναῖκες τῶν—119, 151 σημ., 'Αγαγιάστης—82, 99, 104, 125, 128, 'Αντωνάκης—46, Γιάννης—πάππος του Θεοδ. 50, 83, 103, Γιάννης—ἀδελφός του Θεοδ. 46, 151, Γιάννης (Γενναῖος)—γιός του Θεοδ. 156, 189, Γιάννης (Ντασκοῦλιας)—168, 194, Δῆμος—45, Θεόδ. Γενναίου (Φαλῆς)—11 σημ., 151, 166, 207, *Θοδωράκης*—τά ἀπομνημ. του 9, Κάπος 11, 31, ἀνέκδοτά του 39 σημ., 292, 274, 125, 138, 143 σημ., 155, 188, ποιητής 242, Ζαχαριά προφητεία 245, 253, ἔχτρα με Πετρεζαίους 189 σημ., ζωή του στὰ 'Εφτάνησα 189, πολιιορκεῖται με τὸν 'Αλῆ-Φαρμάκη 282, θάνατός του 265, Κουντάνης—169, Κωσταντῆς—πατέρας του Θεοδ. 32, 39, 41, 65, 81, 86, 97, 104, 113, 115, Κολίνος Γενν.—46, 83, Λαμπράκης—241, Λάμπρος—45, Μάρκος—45, Τριανταφυλλάκος—45.

Κοντάκης, Γιάννης συγγρ. ἀνεκδότου ἱστορ. ἔργου 8, 152.

Κοντογιανναῖοι 'Αρματολοί τῆς Ρούμελης 31, 182.

Κοντογιωργάκης Κλέφτης Μοριάτης 139.

Κοπανίτσας προύχοντας του Μοριά 80, 192.

Κορᾶς 198, 202.

Κοσμᾶς βλ. Γιώργας.

Κοτζαμπασήδες του Μοριά βλ. προύχοντας.

Κουγιᾶς, Σωτήρης προύχοντας του Μοριά 187, 192, 194, 289.

Κουκουλές, Φ. συγγρ. βιογραφίας του Ζαχαριά 55, 245.

Κουμουντουράκης, Π. μπέης τῆς Μάνης 140.

Κουτήφαρης μπέης τῆς Μάνης 114.

Κρεββατᾶς προύχοντας του Μοριά 76, 79.

Κρυστάλλης, Κ. ποιητής 199, 241, 248.

Λαλιῶτες Τουρκοὶ 28 σημ., 122, 133, 276, 283, Μοῦρτος—139, 'Αλῆ-Φαρμάκης—184, 187, 190.

Ροζάνης, Λεων. ιστορική μελέτη του 100.

Ρούμελη βλ. *Στερεά Ελλάδα*.

Ρωσία και *Ναπολέοντας*, ενέργειες στο Μοριά και στη Μάνη 142—5, 154, *Ρωσσ.* ενέργειες στη Ρούμελη 142, 181.

Σάβας, Κ. ιστορικός συγγρ. 201 σημ.

Σέκερης σημαντικός Μοραΐτης, θάνατός του στην Τριπολιτά 121.

Σεμπαστιάνης πρεσβευτής της Γαλλίας στην Πόλη 144, 146.

Σερεμέμπης Τούρκος Καπετανάμπεης 144.

Σημαίτες Κλεφτών του Μοριά 59 σημ., 126, 178 σημ., 273.

Σισίνης, Γ. προύχοντας του Μοριά 80, 192.

Σκινιάς, Μιχ. συλλογέας δημοτ. τραγουδιών 259.

Σκούρας σημαντικός Μοραΐτης 186.

Σπαήδες στο Μοριά βλ. *Μοριάς*.

Σπηλιάδης, Ν. ιστορικός συγγρ. 10.

Σπίτια επί τουρκοκρ., χαμηλές πόρτες 250.

Σταματελλόπουλοι 49, 164, 172, 190, 194, 283, 290.

Στερεά Ελλάδα, πολιτεύμα, στρατ. οργάνωση, πιασαλίκια 22, 30, 77, 90, ιστορ. πηγές 8, πρόσφυγες στο Μοριά 257.

Στεφανόπουλοι Μανιάτες άποικοι στην Κόρσικα 49, 130.

Στουραγαίοι Άρματωλοι της Ρούμελης 41, 43.

Στριφτόμπολας, Δημ. Κλέφτης Μοραΐτης 112.

Σφρακιά (Κρήτη), γαλλικό πολεμικό ξεφορτώνει πολεμοφόδια 145.

Σχινιάς βλ. *Σκινιάς*.

Σωτήρης, Λουΐζης Ρώσος πρόξενος 143, 182.

Ταλλεθράντος Γάλλος πρωθυπουργός κατά των Έλλήνων 143, 155.

Τερτσέτης, Γ. λόγιος 10, 49, 242—5.

Τζαννέμπης βλ. *Γρηγοράκης*.

Thiersch, Fr. βλ. *Θίρσιος*.

Τούρκοι του Μοριά βλ. *Μοριάς*.

Τουρκολέκας βλ. *Σταματελλόπουλοι*.

Τούρτουλας, Άναγν. σημαντικός Μοραΐτης 121.

Τραγούδια δημοτικά ιστορικά, χαρακτήρας τους, γνήσια και πλαστά, κύκλοι άρματολ. τραγουδιών, ρίμες, οι πρώτες συλλογές 166, 196—202, 215.—Ποιητές πλαστών τραγουδιών: Κ. Κρυστάλλης 199, 231, 248, Π. Άρσβαντινός, Μ. Λελέκος, Α. Οικονομίδης, Κ. Σάβας 199—201, 227, 229, 232, 260 σημ., γνήσια συλλογή Γ. Χασιώτη 201, πλαστά τραγούδια Σπ. Ζαμπέλιου 204, Φαλές 206.—Ήθική και ήρωϊκό τραγούδι 209, παραλλαγές ιστορ. τραγουδιών γνήσιες και πλαστές 210—13, κύκλοι Κολοκ. τραγουδιών 219—248, Παπαξαφειρόπουλου συλλογή 234, 262, Σταυρόπουλου 235, Λάσκαρη 237, Ν. Βέη 238, 262, Ν. Γ. Πολίτη 240.—Τά τραγούδια: «Λάμπει ο ήλιος στα βουνά» 248 κ. κ., «τό Τσαμόπουλα» 242, «της Τρίγας τό γεφύρι» 242, «λιανοτράγουδα» 244 σημ., «δρυκο κάνω στο σπαθί μου» 245, «κάτου στού Βάλτου τά χωριά» 249 σημ.—Λαϊκές άνθολογίες τραγουδιών 254, τό τραγούδι «μιά μαύρη Λάμια του γιαλού» 256.—Μπορεί τεχνητό τραγούδι νά γίνει λαϊκό; 255, Μιχ. Σκινιά συλλογή 259, τραγούδι του Σουλιού 261 σημ., πλαστά τραγούδια Ντεληγιανναΐτικα και Πετρεζαΐτικα 261—262, του Κόλια Βυτινιώτη, Ζαχαριά, Γιαννιά 262—3.—Ύπάρχουν γνήσια Κολοκοτρων. τραγούδια; 264—5.—Τραγούδια της έπαναστ. του 1821 266.

Τριπολιτά προτεύουσα του Μοριά 89, τοπογραφικά 94, θανάτικα 120, Τούρκοι «ζορμπάδες» 121, 136, 278.

Τσακώνης πειρατής Ύδραϊος 69, 124, 140.

Τσάρας, Νίκος (Νικολαΐδας) Κλέφτης του Όλύμπου 182, 214 σημ.

Τσίριμπας, Δ. έκδότης δημοτ. τραγουδιών 24.

Τσολάκογλους προύχοντας Θεσσαλός 130.

Ύδρας πολιτεύμα 140.

Φαλές (Θοδ. Γενν. Κολοκοτρώνης) βλ. *Κολοκοτρωνάιοι*.

Φαρμάκης βλ. Άλλη-Φαρμάκης.

Φαρμακίδης, Θεόκλ. κληρικός 198.

Φιλαδέφεας, Θεμ. Ν. ιστορικός συγγρ. 242.

Φιλήμονας, Γιάννης ιστορικός συγγρ. 10.

Φιλική Έταιρεία 60.

Φλεσσαίοι, Γρηγόρης—(Παπαφλέσσας) 76, 270, Κωστ. Ι.—πολιτεύομενος και συγγραφέας 76, Νικήτας—172.

Φολέγαντρο νησί, πειρατές σ' αυτό 123.

Φραντζής, Άμβρ. ιστορικός συγγρ. 9, 97.

Φωτίλας προύχοντας του Μοριά 137.

Χαϊντόντ βλ. *Κλέφτες της Ρούμελης*.

Χαλίμπεης; της Κόρινθος 86.

Χαραλάμης, Σωτ. προύχοντας του Μοριά 122, 137, 192, 194, 289.

Χασάν-πασσάς Καπετάν Πιασσάς, καταστρέφει τους Άρβανίτες στο Μοριά 88 κ. κ., ξαναγυρίζει στο Μοριά 110.

Χασάν-μπεης Καπετανάμπεης 88, 144.

Χασαπαΐοι προύχοντες της Ρούμελης 31.

Χασιώτης, Γ. έκδότης δημοτ. τραγουδιών 201 σημ.

Χασιώτης (Κώστας) άδερφός του Κατσαντώνη 131 σημ.

Χαντζοκοι προύχοντες της Ρούμελης 31.

Χρηστέας σημαντικός Μανιάτης 144.

Χριστοβασιλης, Χρ. λόγιος, 199, 248 σημ.

Χρυσανθόπουλος, Φωτάκος 10, Χρυσάνθης—288.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλόγισμα	σελ. 3
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Ὁ ἱστορικὸς θρύλος.	
Α'. Πηγὲς γνωστὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821.—Ἀνέκδοτες προσθήκες.—Κριτικὴ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων.—Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης καὶ οἱ ἱστορικοὶ τοῦ κόμματός του.—Προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία ἡρωϊκοῦ θρύλου.—Κριτικὴ τῶν φιλοκολοκοτρωνικῶν πηγῶν.	» 7
Β'. Ὑπῆρχαν Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821;—Μεϊνιάνηδες, εἶδος Ἀρματωλῶν, ἐπὶ Βενετσάνων.—Κατάργησις τῶν Μεϊνιάνηδων μὲ τὴν ἐγκατάστασις τῶν Τούρκων.—Ἀρματωλικὴ δργάνωσις στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα.—Πῶς βγήκε ὁ Ἀρματωλὸς ἀπὸ τὸν Κλέφτη.—Ἡρωϊκὸς βίος, ἥθη καὶ νόμιμα ἄγραφα τῶν Ἀρματωλῶν στὴ β. Ἑλλάδα.	» 13
Γ'. Ἡ Τούρκικη κατάκτησις δργανώνει αὐστηρὴ τάξι καὶ ἀσφάλεια στὸ Μοριᾶ.—Σπαῖδες καὶ μπουλονμπασήδες.—Οἱ προύχοντες χριστιανοὶ παύουνε μεγάλη ἐπιρροὴ κοντὰ στὸν Πασσᾶ.—Τὸ νέο πολιτεῦμα.—Δημιόνασις πολιτεῦμα.—Πρώτοι Κάποι.—Ὁργάνωσις τῶν Ντερβενιδῶν μ' ἀρχηγὸς Ἀρβανῖτες.—Ντερβενιδῶν περιγραφή.	» 18
Δ'. Ὑπῆρχαν Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ;—Τι διαφέρει ὁ Κάπος ἀπὸ τὸν Ἀρματωλὸ;—Μαρτυρίαι καὶ γνώμες περὶ Κάπων καὶ Ἀρματωλῶν.—Πηγὲς γνωστὲς καὶ ἀνέκδοτες γιὰ τὸ ζήτημα.—Περιφέρεια καὶ χρῆσις τῶν Κάπων.—Ἀντίθεσις προύχόντων καὶ Κάπων.—Προσπάθειαι ὑστερόχρονοι γὰ παρασταθῆ ὁ Κάπος ὡς Ἀρματωλός.	» 26
Ε'. Κλέφτες στὸ Μοριᾶ.—Χαρακτήρας τοὺς ἠθικὸς.—Μέσα καὶ τρόπος τῆς ζωῆς τοὺς.—Διαφορὰ ἀπὸ τοὺς Κλέφτες καὶ Ἀρματωλοὺς τῆς Ρούμελης.—Κλέφτες, ἀπὸ τὰ 1715—1769, στὸ Μοριᾶ.—Ἀδύνατις ἢ ὑπαρξὴ Ἀρματωλῶν στὸ Μοριᾶ.—Φανταστικὴ ἢ Ἀρματωλικὴ δημοσπονδία.	» 34
Σ'. Ζαχαριάς.—Κολοκοτρωναῖοι.—Σκέψις ἀνάμεσὸ τοὺς.—Βιογραφίαι καὶ κριτικὴ πάντων σ' αὐτέ. —Ὑστερόχρονη προσπάθεια ἐξευγενισμοῦ.—Ἀπόγονοι ποὺ ἀποθεώνουν τοὺς προγόνους.—Ἡρωϊκὸς νεοπλουτισμὸς.	» 45
Ζ'. «Ἀρματωλικὴ δημοσπονδία» στὸ Μοριᾶ.—Ἀρματωλικὴ τῆς Ρούμελης.—Κλέφτες Μοραῖτες καὶ Κλέφτες Ρουμελιῶτες.—Ὁ Ζαχαριάς, Κλέφτης Μοραῖτης ἢ Μανιάτης πειρατής;—Πλάστὴ βιογραφία τοῦ Ζαχαριά.—Ἀνάλυσις καὶ ἀναίρεσις τῆς.—Ἄλλοι Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ.—Συμπέρασμα.	» 57

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Πολεμικὴ ἱστορία τοῦ Μοριᾶ, 1769—1820.

Α'. Ὁρλωφικὰ καὶ προύχοντες τοῦ Μοριᾶ.—Πρώτη αἰτία τῆς συφορᾶς.—Ἀγνωστὰ περιστατικὰ.—Ἀπουσία Κλεφτουριάς ἀπὸ τὸ κίνημα.—Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης.	σελ. 75
Β'. Ἀρβανῖτες στὸ Μοριᾶ.—Τυραννικὴ περίοδο τῆς παρουσίας τοὺς.—Ἀπόφρασις τῆς καταστροφῆς τοὺς.—Φιάνει ὁ περιφρημος Χασὰν Πασσᾶς.—Ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ κατατρομοῦ τοὺς.—Πόλεμος τριγύρω στὴν Τριπολιτιά.—Βοήθεια τῶν Κλεφτῶν.	» 85
Γ'. Μέτρα τοῦ Χαράν Πασσᾶ γιὰ τὴν τάξι.—Ὁ Χασὰν ἀφίρει τὸ Μοριᾶ, μὰ ξαγαυορίζει.—Ἡ Μάνη χωρίζεται ἀπὸ τὸ Μοριᾶ.—Ἀδυστηρὸς ἀποκλεισμὸς τῆς ἀπὸ τὴ θάλασσα.—Παναγιώταρος καὶ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης.—Ὁ χαλασμὸς τοὺς.	» 110
Δ'. Ἡ Κλεφτουριά τοῦ Μοριᾶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Παναγιώταρου.—1781—1801.—Πεμεζαῖοι.—Ζαχαριάς καὶ Θ. Κολοκοτρώνης.—Γιῶργος Ἀντρούσιος στὴ Μάνη.—Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ Μοριᾶ.	» 120
Ε'. Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, 1802—1806.—Κάποι μαζί καὶ Κλέφτες.—Κλεφτῶν ἀντίθεσις μὲ τοὺς προύχοντες.—Καταδρομὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη.—Φυγὴ τῶν Κλεφτῶν ἀπὸ τὴ Μάνη.—Θάνατος τοῦ Ζαχαριά.—Μέτρα αὐστηρὰ καὶ στὸ Μοριᾶ.—Ἀνησυχίαι τῆς Πόριαις ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἰτία.—Ρωσικὴ καὶ Γαλλικὴ ἀντίθεσις.—Προσίμια τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν.—Ἀφορισμὸς καὶ φερμάνι.—Γενικὸς ξεσηκωμὸς τοῦ λαοῦ.—Χαλασμὸς τῶν Κλεφτῶν.	» 136
Σ'. Περιστατικὰ τοῦ κατατρομοῦ.—Τί γράφουν οἱ ξένοι περιηγητέ. —Ἀνέκδοτες Ἑλληνικὲς πηγές.—Στοματικὲς παραδόσεις.—Τέλος τῆς καταστροφῆς.—Οἱ Κάποι ἀμέτοχοι στὸν Ἀγῶνα.—Προύχοντες καὶ Κλέφτες.—Ἡ Κλεφτουριά τῆς Ρούμελης.	» 166
Ζ'. Τὰ πράματα τοῦ Μοριᾶ, 1807—1820.—Ἡ δύναμις τῶν προύχόντων φιάνει στὸ κορύφωμά της.—Περιορισμὸς τῶν ντόπιων Τούρκων.—Διωγμὸς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη.—Θ. Κολοκοτρώνης.—Κατατρομὸς τῶν προύχόντων.—Θάνατος τοῦ Σ. Λόντου.—Θάνατος τοῦ γέρο-Ντεληγιάννη.—Θανάσιμα μίση ἀνάμεσα στοὺς προύχοντες.—Παλιὸι Κλέφτες πρόσφυγες στὰ Ἑφτάγηρα.	» 183

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Ὁ ποιητικὸς θρύλος.

Α'. Ποιὸς ὁ χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ.—Πρώτες συλλογές.—Τὰ πρώτα πλαστὰ ἱστορικὰ τραγούδια.—Ἀθῶοι ἢ σκοπίμοι πλαστογράφοι τραγουδιῶν.—Ποιὸς ὁ σκο-

πὸς τῆς πλαστογραφίας.—Πῶς ἀποδείχεται ἡ πλαστότητα.— Πῶς ὁ πλαστογράφος πιάνεται.—Πρότυπα παραδείγματα . . .	σελ. 196
Β'. Ἠθικὴ καὶ ἡρωϊκὸ τραγοῦδι.—Παληκαριά, ἡ μουσα του.—Πῶς διακλαδίζεται τὸ ἡρωϊκὸ τραγοῦδι.—Παρακμὴ τοῦ ἡρωϊκοῦ τραγουδιοῦ.—Παραλλαγὴ τῶν ἡρωϊκῶν τραγουδιῶν.— Πῶς γνωρίζονται καὶ ποιοὶ ὁ χαρακτήρας τους.—Διαφορὰ τῆς γνήσιας παραλλαγῆς ἀπὸ τὸ πλαστὸ τραγοῦδι.—Δείγματα ἀπὸ ψεύ- τικες παραλλαγές.—Σύνορα γεωγραφικὰ τῶν ἡρωϊκῶν τραγου- διῶν.—Μοριᾶ καὶ Ροῦμελῆς τραγοῦδια	» 209
Γ'. Κύκλοι Ρουμελιώτικων τραγουδιῶν.—Κολοκοιτω- ναϊτικὸς ποιητικὸς κύκλος.—Ἀνάλυση τῶν τραγουδιῶν αὐτοῦ τοῦ κύκλου.—Ἄλλα ἱστορικὰ τραγοῦδια τοῦ Μοριᾶ.—Συστηματικὴ ἀντιγραφή καὶ πλαστογραφία.—Γενικὴ προσπάθεια ποιητικοῦ ἐξηρωτισμοῦ.—Ποιοὶ οἱ πλαστογράφοι καὶ ποιά τὰ ἔργα τους . . .	» 216
Δ'. Πλημμύρα πλαστῶν Κολοκοιτωναϊκῶν τραγουδιῶν. —Πλαστὰ τραγοῦδια ἔξω ἀπὸ τὸν Κολοκ. κύκλο.—Φαλέξ, ὁ ἀδέ- ξιος παραποιητής.—Δελέκος, ὁ ἐπιτήδειος παραχαράχτης.—Ἀνά- λυση καὶ ἀπόδειξις τῆς παραποίησης καὶ τῆς πλαστότητας . . .	» 226
Ε'. Τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά». —Φαινό- μενο μικτὸ γνήσιου καὶ πλαστοῦ τραγουδιοῦ.—Ποιὰ ἡ γέννησις καὶ ἡ διάδοσίς του.—Ἀνάλυση καὶ ἀπόδειξις τῆς καταγωγῆς του. —Ἠθὴ γνήσια Κλέφτικα καὶ Ἠθὴ ἀναχρονισμένα ψεύτικα.—Βίος τῶν Κλεφτῶν ἢ ἐκκλησιᾶ, τ' ἄλλογο, τ' ἄρματα, τὰ φορέματα.— Πλοῦτος τῶν Κλεφτῶν καὶ Ἄρματωλῶν.—Παραλλαγὴ τοῦ τρα- γουδιοῦ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά». —Ἡ μουσικὴ του.—Ἄλλα πλαστὰ τραγοῦδια	» 248

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ζαχαριᾶ Μπαρμπιτσιώτη βιογραφία, ἀπὸ τὸ Γ. Ἀντωνό- πουλο	» 269
Ἄλῃ-Φαρμάκη πολιορκία, Ἰουλίου 1808	» 281
Θάνατος γέρο-Ντεληγιάννη, 7 Φλεβ. 1816	» 286
Πρακτικὸ δμοσιῆς τῶν Κοτζαμπασήδων τοῦ Μοριᾶ, 1 Ἀ- πριλίου 1816	» 288
Θάνατος Σιαματ. Τουρκολέκα καὶ Ἀναγν. Ζαχαρόπουλου, Ἰουλ. 1816	» 290
Διορθώματα	» 291
Πίνακας ὄνομαστικός	» 293